TELANGA & CHAUBEY'S

THE NEW VEDIC SELECTION

Part II

(Revised and Enlarged Edition)

By

Dr. BRAJ BIHARI CHAUBEY,
M. A., Ph.D., Sāhityaratna,
Lecturer, V. I. S. & I. S., Panjab University
Hoshiarpur (Panjab)

1981
BHARATIYA VIDYA PRAKASHAN
VARANASI
DELHI

BHARATIYA VIDYA PRAKASHAN
1. Post Box 108, Kachauri Gali, VARANASI—1
2. I. U. B. Jawahar Nagar, Bungalow Road, DELHI—7

Popular Ed. Price Rs 35-00

Third edition 1981

Printed at Delux Offset Printers Delhi 110035

Dedicated to

The goddess of Learning

"पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

यज्ञं वष्टु धियावसु ॥"

PREFACE

The New Vedic Selection, consisting of representative pieces from the Saṁhitās, Brāhmaṇas, Āraṇyakas, Upaniṣads and some of the important Vedāngas, was prepared by me in 1965, in collaboration with my revered teacher Pt. N. K. S. Telanga on the kind advice of Dr. S. Bhattacharya, Professor and Head of the Deptt. of Sanskrit and Pali, B. H. U. The book was subsequently, I am glad to state, prescribed for B. A. and M. A. courses by the Universities.

In June, 1971, *The New Vedic Selection* became out of print. Unfortunately, the plan to bring out a second edition was to be dropped, because of the sad premature demise of Pt. N. K. S. Talanga in August, 1971. However, due to the pressing demand for the book from students and teachers I took up the plan to bring out a revised edition.

Since *The New Vedic Selection* contained Vedic texts prescribed for B. A, as well as for M. A. classes, it was felt that for the convenience of students the book be published in two parts, separating the relevant courses. Consequently, the first part, consisting of the hymns prescribed for the B. A. courses of the Banaras Hindu University as also of various other Universities, was brought out in September, 1972. Now I feel pleasure in presenting the Second Part before the M. A. Students, for which they were waiting from a long time.

About the present Second Part it may be noted :—

(i) The plan of the previous edition has been followed intact.

(ii) It is a revised and improved edition.

(iii) In the previous edition 30 hymns from the Ṛgveda were selected for study, but in this edition 18 hymns of that edition (remaining 12 h mns being included in the first part) and 9 new hymns, with a total number of 27 hymns from the Ṛgveda have been selected for study.

(iv) No change has been made in the selection of passages from the other Saṁhitās, Brāhmaṇās, Upaniṣads and Vedāṅga literature.

(v) *Vaidika-Svara-Bodha* by the present author, has very frequently been referred to in connection with the discussions regarding the accentual peculiarities of the words.

(vi) Appendices on Vedic Grammar and Vedic Accent have been thoroughly revised. The principle of marking accent-marks in the Śatapatha Brāhmaṇa, as given in the previous edition, has been contradicted, because the opinion of the present author has now been changed.

(vii) Two Indices giving alphabetical lists of the words discussed in the notes and the Sūtrās from Pāṇini's Aṣṭādhyāyi and Ṛgveda Prātiśākhya quoted therein, have been added for the first time in this edition.

Now I acknowledge the obligations of those scholars who highly appreciated the first edition and also gave their constructive suggestions to make this edition more useful. I am very much thankful to Dr. Ram Gopal, Reader in Sanskrit, Panjab University, Chandigarh, who kindly supplied me a list of errors of the previous edition, which helped me in removing of those mistakes. In spite of the care I have taken and efforts put in, some printing errors and other mistakes have still remained in the book for which I crave the indulgence of the readers.

At the end I must thank the publishers, Bharatiya Vidya Prakashan, Kachauri gali, Varanasi, who took keen interest in publishing this edition in their series; the Proprietor, Gauri Shankar Press, Madhyameshwar, Varanasi, as also the workers of the Press for their full co-operation in seeing the book through the Press.

Guru pūrṇimā
15th July, 1973
Hoshiarpur

Braj Bihari Chaubey

CONTENTS

Sel. No.	*Ref. No.*	*Pages* TEXT	NOTES
	ṚGVEDA		
1. Agni-Maruts	I. 19	i	1–14
2. Varuṇa	I. 24	ii–iv	15–41
3. Varuṇa	I. 25	iv–vi	42–70
4. Indra	I. 32	vii–x	71–100
5. Maruts	I. 38	x–xi	101–119
6. Sūrya	I. 115	xii–xiii	120–132
7. Aśvinā	I. 116	xiii–xviii	133–174
8. Agni	I. 143	xviii–xx	175–189
9. Brahmaṇaspati	II. 23	xx–xxiv	190–216
10. Apāṁ Napāt	II. 35	xxiv–xxvii	217–235
11. Savitṛ	II. 38	xxvii–xxix	236–252
12. Viśvāmitra-Nadī Saṁvāda	III. 33	xxx–xxxii	253–273
13. Uṣas	III. 61	xxxiii–xxxiv	274–288
14. Agni	IV. 7	xxxiv–xxxvi	289–302
15. Parjanya	V. 83	xxxvii–xxxix	303–314
16. Pūṣan	VI. 53	xxxix–xl	315–324
17. Indrā Varuṇā	VII. 83	xl–xlii	325–342
18. Maṇḍūka	VII. 103	xlii–xliv	343–354
19. Soma	VIII. 48	xlv–xlviii	355–374
20. Pitaraḥ	X. 15	xlviii–li	375–394
21. Kitava	X. 34	li–liv	395–410
22. Jñāna	X. 71	liv–lvi	411–428
23. Deva	X. 72	lvi–lviii	429–437
24. Manyu	X. 84	lviii–lx	438–445
25. Puruṣa	X. 90	lx–lxiii	446–462

Sel. No.	Ref. No.	Pages: TEXT	Pages: NOTES
26. Hiraṇyagarbha	X. 121	lxiii–lxv	463–476
27. Nāsadīya	X. 129	lxvi-lxvii	477–491
ŚUKLA YAJURVEDA			
28. Yoga-Kṣem	XXII. 22	lxvii	492–494
29. Prajāpati	XXXII. 1-5	lxviii-lxix	495–499
30. Śiva-Saṅkalpa	XXXIV. 1-6	lxix–lxx	500–507
SĀMAVEDA			
31. Agni	I. 1. 1	lxx–lxxii	508–515
32. Indra	III. 1. 1	lxxii–lxxiv	516–521
33. Soma	VI. 1. 4	lxxiv–lxxvii	522–530
ATHARVAVEDA			
34. Rāṣṭrābhivardhanaṁ	I. 29	lxxviii-lxxix	531–38
35. Sāṁmanasya	III. 30	lxxix–lxxx	539–46
36. Takman	VI. 20	lxxxi	547–50
ŚATAPATHA BRĀHMAṆA			
37. Vedi	I.2.5.1–10	lxxxii–lxxxiii	551–59
38. Vāk-Manas Saṁvāda	I.4.5. 8–13	lxxxiii–lxxxiv	560–64
AITAREYA-ĀRAṆYAKA			
39. Puruṣa-Vibhūti	II. 1. 7	lxxxiv-lxxxv	565–72
TAITTIRĪYA-ĀRAṆYAKA			
40. Pañca Mahāyajña	II. 10	lxxxvi	573–77
BṚHADĀRAṆYAKA-UPANIṢAD			
41. Ātmatattva-Vivecana	II. 4	lxxxvii–lxxxviii	578–88

Sel. No.	*Ref. No.*	*Pages* TEXT	NOTES
ŚVETĀŚVATARA-UPANIṢD			
42. Puruṣa-Svarūpa	III. 7-21	lxxxix–xcii	589-99
NIRUKTA			
43. Śabda-Nirvacana-Siddhānta	II. 1	xcii–xciii	600–14
44. Devatā-Ākāra-Cintana	VII. 2	xciv–xcv	615–25
BṚHADDEVATĀ			
45. Dadhyaṅ and Madhuvidyā	III. 17-24	xcvi–xcvii	626–29
46. Pururavā-Urvaśi Vṛtta	VII. 147-52	xcviii–xcix	630–32
MAHĀBHĀṢYA			
47. Śabdānuśāsana Prayojana	I. 1	xcix–c	633–39
Appendix—A	:	Vedic Grammar	1–42
Appendix—B	:	Vedic Accent	43–60
Appendix—C	:	Vedic Metre	61–73
Appendix—D	:	Vedic Deities	74–112
Index	....	....	641–645
Errata	—	...	646–652

No. 1

AGNI-MARUTS

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ १ ॥
नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥
ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥
य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥
ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ५ ॥
ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥
य ईङ्खयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवम् ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥
आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ८ ॥
अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

No. 2 I. 24

VARUṆA

कस्यं नूनं कंतमस्यामृतानां
मनामहे चारुं देवस्य नामं ।
को नो मह्या अदिंतये पुनंर्दा-
त्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥
अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां
मनामहे चारुं देवस्य नामं ।
स नो मह्या अदिंतये पुनंर्दा-
त्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥
अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।
सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥
यश्चिद्धि तं इत्था भगः शशमानः पुरा निदः ।
अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥
भगंभक्तस्य ते वयमुदंशेम तवावंसा ।
मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥
नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं
वयश्चनामी पतयंन्त आपुः ।
नेमा आपो अनिमिषं चरंन्ती-
र्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वंम् ॥ ६ ॥
अबुध्ने राजा वरुणो वनंस्यो-
र्ध्वं स्तूपं ददते पूतदंक्षः ।

नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषा-
मस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार
सूर्याय पन्थामन्वेतवा उं ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽक-
रुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्र-
मुर्वी गंभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।
बाधस्व दूरे निरृतिं पराचैः
कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा
नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि
विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥१०॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान-
स्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोध्यु-
रुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥११॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहु-
स्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेपो यमह्वद्गृभीतः
सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥१२॥

शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीत-
स्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।
अवैनं राजा वरुणः ससृज्या-
द्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥१३॥

अव ते हेळो वरुण नमोभि-
रव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता
राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥१४॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्म-
दवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवा-
नागसो अदितये स्याम ॥१५॥

No. 3 I. 25

VARUṆA

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।
मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः ।
मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

वि मृ॒ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न संदि॑तम् ।
गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि ॥ ३ ॥

परा॒ हि मे॒ विम॑न्यवः॒ पत॑न्ति॒ वस्य॑इष्टये ।
वयो॒ न व॑स॒तीरुप॑ ॥ ४ ॥

क॒दा क्ष॑त्र॒श्रियं॒ नर॒मा वरु॑णं करामहे ।
मृ॒ळी॒काया॑रु॒चक्ष॑सम् ॥ ५ ॥

तदित्स॑मा॒नमा॑शाते॒ वेन॑न्ता न प्र यु॑च्छतः ।
धृ॒तव्र॑ताय दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

वेदा॒ यो वी॒नां प॒दम॒न्तरि॑क्षेण॒ पत॑ताम् ।
वेद॑ ना॒वः स॑मु॒द्रियः॑ ॥ ७ ॥

वेद॑ मा॒सो धृ॒तव्र॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जाव॑तः ।
वेदा॒ य उ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

वेद॒ वात॑स्य वर्त॒निमु॒रोर्ऋ॒ष्वस्य॑ बृह॒तः ।
वेदा॒ ये अ॒ध्यास॑ते ॥ ९ ॥

नि ष॑साद धृ॒तव्र॑तो॒ वरु॑णः प॒स्त्या॒३॑स्वा ।
साम्रा॑ज्याय सु॒क्रतुः॑ ॥१०॥

अतो॒ विश्वा॒न्यद्भु॑ता चिकि॒त्वाँ अ॒भि प॑श्यति ।
कृ॒तानि॒ या च॒ कर्त्वा॑ ॥११॥

स नो॑ वि॒श्वाहा॑ सु॒क्रतु॑रादि॒त्यः सु॒पथा॑ करत् ।
प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥१२॥

बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्तनिर्णिजम् ।
परि स्पशो नि षेदिरे ॥१३॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम् ।
न देवमभिमातयः ॥१४॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ।
अस्माकमुदरेष्वा ॥१५॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।
इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥१६॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् ।
होतेव क्षदसे प्रियम् ॥१७॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।
एता जुषत मे गिरः ॥१८॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।
त्वामवस्युरा चके ॥१९॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥२०॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।
अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

No 4 I. 32

INDRA

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं
    यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द
    प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं
    त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष ।
वाश्राइव धेनवः स्यन्दमाना
    अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं
    त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।
आ सायकं मघवादत्त वज्र-
    महन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीना-
    मान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।
आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं
    तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥ ४ ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंस-
    मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णा-
हिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे
महावीरं तुविबाधमृजीषम् ।
नातारीदस्य समृतिं वधानां
सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्र-
मास्य वज्रमधि सानौ जघान ।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूष-
न्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं
मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठ-
त्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रे-
न्द्रो अस्या अव वधर्जभार ।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसी-
द्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां
काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् । 83

वृत्रस्य॑ नि॒ण्यं वि च॑र॒न्त्यापो॑
दी॒र्घं तम॒ आश॑य॒दिन्द्र॑शत्रुः ॥१०॥

दा॒सप॑त्नी॒रहि॑गोपा अतिष्ठ॒-
न्निरु॑द्धा॒ आपः॑ प॒णिने॑व॒ गावः॑ ।
अ॒पां बिल॒मपि॑हितं॒ यदासी॑-
द्वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अप॒ तद्व॑वार ॥११॥

अश्व्यो॒ वारो॑ अभव॒स्तदि॑न्द्र
सृ॒के यत्त्वा॑ प्र॒त्यह॑न्दे॒व एकः॑ ।
अज॑यो॒ गा अज॑यः शूर॒ सोम॒-
मवा॑सृजः॒ सर्त॑वे स॒प्त सिन्धू॑न् ॥१२॥

नास्मै॑ वि॒द्युन्न त॑न्य॒तुः सि॑षेध॒
न यां मिह॒मकि॑रद्ध्रा॒दुनिं॑ च ।
इन्द्र॑श्च॒ यद्यु॑यु॒धाते॒ अहि॑-
श्चो॒ताप॒रीभ्यो॑ म॒घवा॒ वि जि॑ग्ये ॥१३॥

अहे॑र्या॒तारं॒ कम॑पश्य इन्द्र
हृ॒दि यत्ते॑ ज॒घ्नुषो॒ भीरग॑च्छत् ।
नव॑ च॒ यन्न॑व॒तिं च॒ स्रव॑न्तीः
श्ये॒नो न भी॒तो अत॑रो॒ रजां॑सि ॥१४॥

इन्द्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒
शम॑स्य च शृ॒ङ्गिणो॒ वज्र॑बाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीना-
मरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥१५॥

No. 5 I. 38

MARUTS

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः ।
दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

क्व नूनं कद्वो अर्थं गन्ता दिवो न पृथिव्याः ।
क्व वो गावो न रण्यन्ति ॥ २ ॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता ।
क्वो विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन ।
स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः ।
पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् ।
पदीष्ट तृष्णया सह ॥ ६ ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः ।
मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति ।
यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन ।
यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्म पार्थिवम् ।
अरेजन्त प्र मानुषाः ॥१०॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु ।
यातेमखिद्रयामभिः ॥११॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् ।
सुसंस्कृता अभीशवः ॥१२॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।
अग्निं मित्रं न दर्शतम् ॥१३॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्यइव ततनः ।
गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥१४॥

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् ।
अस्मे वृद्धा असन्निह ॥१५॥

No 6 I. 115

SŪRYA

चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं
सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १ ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां
मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।
यत्रा नरो देवयन्तो युगानि
वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥ २ ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य
चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।
नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः
परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ ३ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं
मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।
यदेदयुक्त हरितः सधस्था-
दाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे
सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।

अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः
कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति ॥ ५ ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य
निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता-
मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६ ॥

No 7 (1) I. 116

ASVINA

नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृञ्जे
स्तोमाँ इयर्म्यभ्रियेव वातः ।
याविर्भगाय विमदाय जायां
सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥ १ ॥

वीळुपत्मभिराशुहेमभिर्वा
देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।
तद्रासभो नासत्या सहस्र-
माजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे
रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।
तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभि-
रन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भि-
र्नासत्या भुज्युमूहथुः पतङ्गैः ।
समुद्रस्य धन्वन्नार्द्रस्य पारे
त्रिभी रथैः शतपद्भिः षळश्वैः ॥ ४ ॥

अनारम्भणे तदवीरयेथा-
मनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।
यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं
शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वं-
मघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।
तद्वां दात्रं महि कीर्तेन्यं भू-
त्पैद्वो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः ॥ ६ ॥

युवं नरा स्तुवते पज्रियाय
कक्षीवते अरदतं पुरंधिम् ।
कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः
शतं कुम्भाँ असिञ्चतं सुरायाः ॥ ७ ॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां
पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीत-
मुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

परावतं नासत्यानुदेथा-
मुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मबारम् ।
क्षरन्नापो न पायनाय राये
सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं
प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।
प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्रा-
दित्पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥१०॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं
चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।
यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळ्ह-
मुद्दर्शतादूपथुर्वन्दनाय ॥११॥

तद्वां नरा सनये दंस उग्र-
माविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वा-
मश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥१२॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां
महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।
श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या
हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥१३॥

आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके
युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।
उतो कविं पुरुभुजा युवं ह
कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥१४॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्ण-
माजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।
सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै
धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम् ॥१५॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदान-
मृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।
तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष
आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥१६॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य
कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।
विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः
समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥१७॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्-
भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।
रेवदुवाह सचनो रथो वां
वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः
सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।
आ जह्नावीं समनसोप वाजैर्-
स्त्रिरह्नो भागं दधतीमयातम् ॥१९॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं
सुगेभिर्नक्तमूहथू रजोभिः ।
विभिन्दुना नासत्या रथेन
वि पर्वताँ अजरयू अयातम् ॥२०॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय
वशमश्विना सनये सहस्रा ।
निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता
पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥२१॥ ✓

✓ शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा
नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।
शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्-
जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥२२॥ 84

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय
 ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।
पशुं न नष्टमिव दर्शनाय
 विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥२३॥

दश रात्रीरशिवेना नव द्यू-
 नवनद्धं श्नथितमप्स्व१न्तः ।
विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्त-
 मुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण ॥२४॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोच-
 मस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।
उत पश्यन्नश्नुवन्दीर्घमायु-
 रस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥२५॥

No 8 I. 143

AGNI

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये
 वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।
अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो
 होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः ॥ १ ॥

स जायमानः परमे व्योम-
न्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।
अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना
प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥२॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः
सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।
भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽ-
ग्ने रेजन्ते अससन्तो अजराः ॥ ३ ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं
नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।
अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे
य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः
सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।
अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भर्वति
योधो न शत्रून्त्स वना न्यृञ्जते ॥ ५ ॥

कुविन्नो अग्निरुचथस्य वीरस-
द्वसुष्कुविद्वसुभिः काममावरत् ।
चोदः कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः
शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षद-
मग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते ।
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्य-
च्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम् ॥ ७ ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने
शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽ-
निमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

No 9 ✓ II. 23

BRAHMANASPATI

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत
आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥१॥

देवाश्चित्ते असुर्य प्रचेतसो
बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।
उस्राइव सूर्यो ज्योतिषा महो
विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

आ विबाध्यां परिरापस्तमांसि च
ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्यं तिष्ठसि।
बृहंस्पते भीमममित्रदम्भनं
रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदम् ॥ ३ ॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं
यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत्।
ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि
बृहंस्पते महि तत्ते महित्वनम् ॥ ४ ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन
नारातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः।
विश्वा इदस्माद्ध्वरसो वि बाधसे
यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

त्वं नो गोपा पथिकृद्विचक्षण-
स्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे।
बृहंस्पते यो नो अभि ह्वरो दधे
स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽ-
रातीवा मर्तः सानुको वृकः।
बृहंस्पते अप तं वर्तया पथः
सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽ-
वस्पर्तरधिवक्तारमस्मयुम् ।
बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय
मा दुरेवा उत्तरं सुम्नमुन्नशन् ॥ ८ ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते
स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।
या नो दूरे तळितो या अरातयोऽ-
भि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः ॥९॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो
बृहस्पते पप्रिणा सस्निना युजा ।
मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत
प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥१०॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं
निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।
असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत
उग्रस्य चिद्दमिता वीळुहर्षिणः ॥११॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति
शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।
बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो
नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥१२॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो
गन्ता वाजेषु सनिता धनंधनम्।
विश्वा इदुर्यो अभिदिप्स्वो३मृधो
बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथाँइव ॥१३॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप
ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।
आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं१
बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥१४॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्
द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात
तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥१५॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे
निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः।
आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि
बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥१६॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि
त्वष्टाजनत्साम्नःसाम्नः कविः ।
स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पति-
र्द्रुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि ॥१७॥

तवं श्रिये व्यंजिहीत पर्वतो
गवां गोत्रमुदसृंजो यदंङ्गिरः ।
इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं
बृहस्पते निरपामौब्जो अर्णवम् ॥१८॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता
सूक्तस्यं बोधि तनयं च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१९॥

No 10 II. 35

APĀṀNAPĀT

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां
चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।
अपां नपादाशुहेमा कुवित्स
सुपेशसस्करति जोषिषद्धि ॥ १ ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं
मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।
अपां नपादसुर्यस्य मह्ना
विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः
समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।
तमू शुचिं शुचयो दीदिवांस-
मपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं
मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।
स शुक्रेभिः शिक्वभी रेवदस्मे
दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

अस्मै तिस्रो अव्यथ्याय नारी-
र्देवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।
कृता इवोप हि प्रसर्स्रे अप्सु
स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्व-
र्द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।
आमासु पूर्षु परो अप्रमृष्यं
नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः
स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमत्ति ।
सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्व१न्त-
र्वसुदेयाय विधते वि भाति ॥ ७ ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन
ऋतावाजस्र उर्विया विभाति ।
वया इदन्या भुवनान्यस्य
प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं
जिह्मानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्ती-
र्हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यह्वीः ॥ ९ ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृ-
गपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।
हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या
हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥१०॥

तदस्यानीकमुत चारु नामा-
पीच्यं वर्धते नप्तुरपाम् ।
यमिन्धते युवतयः समित्था
हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥११॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये
यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
सं सानु मार्ज्मि दिधिषामि बिल्मै-
र्दधाम्यन्नैः परि वन्द ऋग्भिः ॥१२॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भं
स ईं शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।
सो अपां नपादनभिम्लातवर्णोऽ-
न्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥१३॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांस-
मध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।
आपो नप्त्रे घृतमन्नं वहन्तीः
स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यह्वीः ॥१४॥

अयांसमग्ने सुक्षितिं जनाया-
यांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१५॥

No 11 II. 38

SAVITṚ

उदु ष्य देवः सविता सवाय
शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्न-
मथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः
प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।
आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा
अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नून-
मरीरमदतमानं चिदेतोः ।
अह्यर्षूणां चिन्न्ययाँ अविष्या-
मनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती
मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः ।
उत्संहायास्थाद्व्यृतूँरदर्ध-
ररमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायु-
र्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।
ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधा-
दन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

समाववर्ति विष्ठितो जिगीषु-
र्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।
शश्वाँ अपो विकृतं हित्व्यागा-
दनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं
धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।
वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि
व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

याद्राध्यं१ वरुणो योनिमप्य-
मनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।
विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गा-
स्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥८॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो
व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।
नारातयस्तमिदं स्वस्ति
हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिं
नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः ।
आये वामस्य संगथे रयीणां
प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥१०॥

अस्मभ्यं तद्दिवो अद्भ्यः पृथिव्या-
स्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।
शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवा-
त्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥११॥

No 12 ✓ 60 II.

VIŚVĀMITRA–NADĪ–SAṀVĀDA

प्र पर्वतानामुशती उपस्था-
दश्वेइव विषिते हासमाने ।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे
विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते ॥ १ ॥

इन्द्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे
अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।
समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने
अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं
विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।
वत्समिव मातरा संरिहाणे
समानं योनिमनु सञ्चरन्ती ॥ ३ ॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना
अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।
न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः
किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय
ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषा-
वस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहु-
रपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणि-
स्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं१त-
दिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।
वि वज्रेण परिषदो जघाना-
यन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा
आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।
उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व
मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत
ययौ वो दूरादनसा रथेन ।
नि षू नमध्वं भवता सुपारा
अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि
ययाथ दूरादनसा रथेन ।

नि ते॑ नंसै पीप्या॒नेव॒ योषा॒
मर्या॑येव क॒न्या॑ शश्व॒चै ते॑ ॥१०॥

यद॒ङ्ग त्वा॑ भर॒ताः सं॒तरे॑यु-
र्ग॒व्यन्ग्राम॑ इषि॒त इन्द्र॑जूतः ।
अर्षा॒दह॑ प्रस॒वः सर्ग॑तक्त॒
आ वो॑ वृणे सुम॒तिं य॒ज्ञिया॑नाम् ॥११॥

अता॑रिषुर्भर॒ता ग॒व्यवः॒ स-
मभ॑क्त॒ विप्रः॑ सुम॒तिं न॒दीना॑म् ।
प्र पि॑न्वध्वमि॒षय॑न्तीः सु॒राधा॒
आ व॒क्षणाः॑ पृ॒णध्वं॑ या॒त शीभ॑म् ॥१२॥

उद्व॑ ऊ॒र्मिः शम्या॑ ह॒-
न्त्वापो॒ योक्त्रा॑णि मुञ्चत ।
मादु॑ष्कृतौ॒ व्ये॑नसा॒-
घ्न्यौ शून॒मार॑ताम् ॥१३॥

No 13

III. 61

UṢAS

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः
स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।
पुराणी देवि युवतिः पुरंधि-
रनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि
चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।
आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वा
हिरण्यवर्णां पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वो-
र्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।
समानमर्थं चरणीयमाना
चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

अव स्यूमेव चिन्वती मघो-
न्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।
स्व१र्जनन्ती सुभगा सुदंसा
आन्ताद्दिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥४॥

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं
प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिम् ।

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्
द्रप्सं दविध्वद्गविषो न सत्वा ।
अनु व्रतं वरुणो यन्ति मित्रो
यत्सूर्यं दिव्यारोहयन्ति ॥५॥

ऋतावरी दिवो अर्कैरबोध्या
रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।
आयतीमग्न उषसं विभातीं
वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥६॥

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्य-
न्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।
मही मित्रस्य वरुणस्य माया
चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥७॥ 84

No 14 IV. 7

AGNI

अयमिह प्रथमो धायि धातृभि-
र्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।
यमप्नवानो भृगवो विरुरुचु-
र्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥

अग्ने कदा त आनुष-
ग्भुवद्देवस्य चेतनम् ।

अधा हि त्वां जगृभ्रिरे
मर्तासो विक्ष्वीड्यम् ॥ २ ॥

ऋतावानं विचेतसं
पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः ।
विश्वेषामध्वराणां
हस्कर्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥

आशुं दूतं विवस्वतो
विश्वा यश्चर्षणीरभि ।
आ जभ्रुः केतुमायवो
भृगवाणं विशेविशे ॥ ४ ॥

तमीं होतारमानुष-
क्चिकित्वांसं नि षेदिरे ।
रण्वं पावकशोचिषं
यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु
वन आ वीतमश्रितम् ।
चित्रं सन्तं गुहा हितं
सुवेदं कूचिदर्थिनम् ॥ ६ ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्नूध-
न्नृतस्य धामन्रणयन्त देवाः ।

म॒हाँ अ॒ग्निर्नम॑सा रा॒तह॑व्यो
वेर॑ध्व॒राय॑ सद॒मिदृ॒ताव॑ ॥ ७ ॥

वेर॑ध्व॒रस्य॑ दू॒त्या॑नि वि॒द्वा-
नु॒भे अ॒न्ता रोद॑सी संचिकि॒त्वान् ।
दू॒त ई॑यसे प्र॒दिव॑ उरा॒णो
वि॒दुष्ट॑रो दि॒व आ॒रोध॑नानि ॥ ८ ॥

कृ॒ष्णं त॒ एम॒ रुश॑तः पु॒रो भा-
श्च॑रि॒ष्ण्व१॒॑र्चिर्वपु॑षामि॒देक॑म् ।
यदप्र॑वीता॒ दध॑ते ह॒ गर्भं॑
स॒द्यश्चि॑ज्जा॒तो भव॑सीदु दू॒तः ॥ ९ ॥

स॒द्यो जा॒तस्य॒ दद॑ृशान॒मोजो॒
यद॑स्य॒ वातो॑ अनु॒वाति॑ शो॒चिः ।
वृ॒णक्ति॑ ति॒ग्मामत॒सेषु॑ जि॒ह्वां
स्थि॒रा चि॒दन्ना॑ दयते॒ वि जम्भैः॑ ॥१०॥

तृ॒षु यदन्ना॑ तृ॒षुणा॑ व॒वक्ष॑
तृ॒षुं दू॒तं कृ॑णुते य॒ह्वो अ॒ग्निः ।
वात॑स्य मे॒ळिं स॑चते नि॒जूर्व-
न्ना॒शुं न वा॑जयते हि॒न्वे अर्वा॑ ॥११॥

No 15 V. 83

PARJANYA

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः
स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू
रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो
विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो
यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥२॥

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिप-
न्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ३अह ।
दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते
यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं१नभः ॥ ३ ॥

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत
उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते
यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति
यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।

यस्य॑ व्र॒त ओष॑धीर्वि॒श्वरू॑पाः
स नः॑ पर्जन्य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छ ॥ ५ ॥

दि॒वो नो॑ वृ॒ष्टिं म॑रुतो ररीध्वं॒
प्र पि॑न्वत॒ वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ धाराः॑ ।
अ॒र्वाङे॒तेन॑ स्तनयि॒त्नुने-
ह्य॒पो नि॑षि॒ञ्चन्नसु॑रः पि॒ता नः॑ ॥ ६ ॥

अ॒भि क्र॑न्द स्त॒नय॒ गर्भ॒मा धा॑
उ॒द॒न्वता॒ परि॑ दीया॒ रथे॑न ।
दृतिं॒ सु क॑र्ष॒ विषि॑तं॒ न्य॑ञ्चं
स॒मा भ॑वन्तू॒द्वतो॑ निपा॒दाः ॥ ७ ॥

म॒हान्त॒ कोश॒मुद॑चा॒ नि षि॑ञ्च॒
स्यन्द॑न्तां कु॒ल्या विषि॑ताः पु॒रस्ता॑त् ।
घृ॒तेन॒ द्यावा॑पृथि॒वी व्यु॑न्धि
सुप्रपा॒णं भ॑वत्व॒घ्न्याभ्यः॑ ॥ ८ ॥

यत्प॑र्जन्य॒ कनि॑क्रद-
त्स्त॒नय॒न् हंसि॑ दु॒ष्कृतः॑ ।
प्रती॒दं विश्वं॑ मोदते॒
यत्किं च॑ पृथि॒व्यामधि॑ ॥ ९ ॥

अव॑र्षीर्व॒र्षमुदु॒ षू गृ॑भा॒या-
कर्ध॒न्वान्यत्ये॑त॒वा उं ।

अजीजन ओषधीर्भोजनाय क-
मुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥१०॥

No 16 VI. 53

PŪṢAN

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये ।
धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥
अभि नो नर्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।
वामं गृहपतिं नय ॥ २ ॥
अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय ।
पणेश्चिद्वि म्रदा मनः ॥ ३ ॥
वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि ।
साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥
परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥
वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् ।
अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥
आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे ।
तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

या ते अष्ट्रा गोओपशाघृणे पशुसाधनी ।
तस्यास्ते सुम्नमीमहे ॥ ९ ॥

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत ।
नृवत्कृणुहि वीतये ॥१०॥

No 17 VII. 83

INDRĀVARUṆĀ

युवां नरा पश्यमानास आप्यं
प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।
दासा च वृत्रा हतमार्याणि च
सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो
यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।
यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृश-
स्तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम् ॥ २ ॥

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृक्ष-
तेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयो-
ऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति
भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।
ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि
सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति
माघान्यर्यो वनुषामरातयः ।
युवं हि वस्व उभयस्य राजथो-
ऽध स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

युवां हवन्त उभयास आजि-
ष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।
यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं
प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

दश राजानः समिता अयज्यवः
सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।
सत्या नृणामद्मसदामुपस्तुति-
र्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः
सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो
    धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः ॥ ८ ॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्नते
    व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।
हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभि-
    रस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९ ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा
    द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।
अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो
    देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥१०॥

No 18 VII. 103

MANDUKA

संवत्सरं शशयाना
    ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यजिन्विता
    प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ १ ॥

दिव्या आपो अभि यदेनमाय-
    न्दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां
मण्डूकानां वग्नुरत्रा समेति ॥ २ ॥

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षी-
त्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।
अख्खलीकृत्या पितरं न पुत्रो
अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनो-
रपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।
मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्क-
न्पृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं
शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः ।
सर्वं तदेषां समृधेव पर्व
यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः
पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।
समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः
पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे
सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परि ष्ठ
यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत
ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

देवहितिं जुगुपुर्द्वादशस्य
ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।
संवत्सरे प्रावृष्यागतायां
तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

गोमायुरदादजमायुरदा-
त्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।
गवां मण्डूका ददतः शतानि
सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥१०॥

No 19 VIII. 48

SOMA

स्वादोरभक्षि वयसः सुमेधाः
स्वाध्यो वरिवोवित्तरस्य ।
विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो
मधु ब्रुवन्तो अभि संचरन्ति ॥ १ ॥

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवा-
स्यवयाता हरसो दैव्यस्य ।
इन्दविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः
श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्याः ॥ २ ॥

अपाम सोमममृता अभू-
मागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः
किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

शं नो भव हृद आ पीत इन्दो
पितेव सोम सूनवे सुशेवः ।
सखेव सख्य उरुशंस धीरः
प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीः ॥ ४ ॥

इमे मां पीता यशस उरुष्यवो
रथं न गावः समनाह पर्वसु ।

ते मा रक्षन्तु विस्रसश्चरित्रा-
दुत मा स्रामाद्यवयन्त्विन्दवः ॥ ५ ॥

अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः
प्र चक्षय कृणुहि वस्यसो नः ।
अथा हि ते मद आ सोम मन्ये
रेवाँइव प्र चरा पुष्टिमच्छ ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य
भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।
सोम राजन्प्र ण आयूंषि तारी-
रहानीव सूर्यो वासराणि ॥ ७ ॥

सोम राजन्मृळया नः स्वस्ति
तव स्मसि व्रत्यास्तस्य विद्धि ।
अलर्ति दक्ष उत मन्युरिन्दो
मा नो अर्यो अनुकामं परा दाः ॥ ८ ॥

त्वं हि नस्तन्वः सोम गोपा
गात्रेगात्रे निषसत्था नृचक्षाः ।
यत्ते वयं प्रमिनाम व्रतानि
स नो मृळ सुषखा देव वस्यः ॥ ९ ॥

ऋदूदरेण सख्या सचेय
यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः ।

अयं यः सोमो न्यधांय्यस्मे
तस्मा इन्द्रं प्रतिरंमेम्यायुः ॥१०॥

अप त्या अंस्थुरनिंरा अमींवा
निरंत्रसन्तमिंषीचीरभैंषुः ।
आ सोमो अस्माँ अंरुहृद्विहाया
अगंन्म यत्रं प्रतिरन्त आयुः ॥११॥

यो न इन्दुंः पितरो हृत्सु पीतो-
ऽमंर्त्यो मर्त्यां आविवेशं ।
तस्मै सोमांय हविषां विधेम
मृळीके अंस्य सुमतौ स्यांम ॥१२॥

त्वं सोंम पितृभिंः संविदानो-
ऽनु द्यावांपृथिवी आ तंतन्थ ।
तस्मैं त इन्दो हविषां विधेम
वयं स्यांम पतंयो रयीणाम् ॥१३॥

त्रातांरो देवा अधिं वोचता नो
मा नो निद्रा ईंशत मोत जल्पिः ।
वयं सोमंस्य विश्वहं प्रियासंः
सुवीरांसो विदथमा वंदेम ॥१४॥

त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा-
स्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः ।
त्वं न इन्द्र ऊतिभिः सजोषाः
पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात् ॥१८॥

No. 20 X. 15

PITARAḤ

उदीरतामवर उत्परास
उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञा-
स्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य
ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता
ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ २ ॥

आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अवित्सि
नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य
भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्य१र्वा-
गिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शंतमेना-
था नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

उपहूता पितरः सोम्यासो
बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुव-
न्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निष-
द्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो
यद्व आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे
रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः
प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासो-
ऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवीं-
ष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ८ ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना
होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ्
सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥ ९ ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा
इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः
परैः पूर्वैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥१०॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत
सदःसदः सदत सुप्रणीतयः।
अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हि-
ष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥११॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदो-
ऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्ष-
न्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च
विद्म याँ उ च न प्रविद्म।
त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः
स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥१३॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा
मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।
तेभिः स्वराळ्सुनीतिमेतां
यथावशं तन्वं कल्पयस्व ॥१४॥

No. 21 X. 34

KITAVA

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति
प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो
विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा
शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतो-
रनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि
न नाथितो विन्दते मर्डितारम् ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य
नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य
यस्यागृधद्वेदने वाज्य१क्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहु-
र्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः
परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ
एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो
जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं
प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो
निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो
मध्वा सम्पृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥७॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां
देवइव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते
राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुर-
न्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः
शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना
माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानो-
ऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापा-
न्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रू-
न्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥११॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य
राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि
दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥१२॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व
वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया
तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो
मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामराति-
रन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥

No. 22 X. 71

JÑANA

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं
यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ।
यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासी-
त्प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमाय-
न्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् ।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा
तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-
मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहु-
र्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष
वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

यस्तित्याज सचिविदं सखायं
न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति
नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो
मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे
ह्रदाइव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥ ७ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु
यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभि-
रोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य
यस्यागृधद्वेदने वाज्य१क्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहु-
र्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः
परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ
एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो
जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं
प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो
निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो
मध्वा सम्पृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥७॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां
देवइव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते
राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुर-
न्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः
शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना
माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानो-
ऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापा-
न्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रू-
न्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥११॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य
राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि
दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥१२॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व
वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया
तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो
मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामराति-
रन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥

No. 22 X. 71

JÑANA

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं
यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ।
यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासी-
त्प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमाय-
न्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् ।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा
तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-
मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहु-
र्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु।
अधेन्वा चरति माययैष
वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

यस्तित्याज सचिविदं सखायं
न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति
नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो
मनोजवेष्वसमा बभूवुः।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे
ह्रदाइव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥ ७ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु
यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभि-
रोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

इमे ये नार्वाङ् न परश्चरन्ति
न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।
त एते वाचमभिपद्य पापया
सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन
सभासाहेन सख्या सखायः ।
किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषा-
मरं हितो भवति वाजिनाय ॥१०॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वा-
न्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां
यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥११॥

No. 23 X. 72

DEVA

देवानां नु वयं जाना
प्र वोचाम विपन्यया ।
उक्थेषु शस्यमानेषु
यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

ब्रह्म॑ण॒स्पति॑रे॒ता

सं कर्मा॑रइवाधमत् ।

दे॒वानां॑ पू॒र्व्ये यु॒गे-

ऽस॑तः॒ सद॑जायत ॥ २ ॥

दे॒वानां॑ यु॒गे प्र॑थ॒मे

ऽस॑तः॒ सद॑जायत ।

तदाशा॒ अन्व॑जायन्त॒

तदु॑त्ता॒नप॑द॒स्परि॑ ॥ ३ ॥

भूर्ज॑ज्ञ उत्ता॒नप॑दो

भु॒व आशा॑ अजायन्त ।

अदि॑ते॒र्दक्षो॑ अजायत॒

दक्षा॒द्वदि॑तिः॒ परि॑ ॥ ४ ॥

अदि॑ति॒र्ह्यज॑निष्ट

दक्ष॒ या दु॑हि॒ता तव॑ ।

तां दे॒वा अन्व॑जायन्त

भ॒द्रा अ॒मृत॑बन्धवः ॥ ५ ॥

यद्दे॑वा अ॒दः स॑लि॒ले

सुसं॑रब्धा॒ अति॑ष्ठत ।

अत्रा॑ वो॒ नृत्य॑तामिव

ती॒व्रो रे॒णुरपा॑यत ॥ ६ ॥

यद्देवा यतयो यथा
भुवनान्यपिन्वत ।
अत्रा समुद्र आ गूळ्ह-
मा सूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

अष्टौ पुत्रासो अदिते-
र्ये जातास्तन्व१स्परि ।
देवाँ उप प्रैत्सप्तभिः
परा मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

सप्तभिः पुत्रैरदिति-
रुप प्रैत्पूर्व्यं युगम् ।
प्रजायै मृत्यवे त्व-
त्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

No. 24 X. 84

MANYU

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो
हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना
अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व
सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि ।
हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद
ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमस्मे
रुजन्मृणन्प्रमृणन्प्रेहि शत्रून् ।
उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे
वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

एको बहूनामसि मन्यवीळितो
विशंविशं युधये सं शिशाधि ।
अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं
द्युमन्तं घोषं विजयाय कृण्महे ॥ ४ ॥

विजेषकृदिन्द्रइवानवब्रवो३-
स्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।
प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि
विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ ॥ ५ ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक
सहो बिभर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।
क्रत्वा नो मन्यो सह मेद्येधि
महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृत-
मस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः
पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

No. 25 X. 90

PURUṢA

सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वा-
त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो
यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमा-
तो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः
पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्राम-
त्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

तस्माद्विराळजायत
विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

यत्पुरुषेण हविषा
देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं
ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्ष-
न्पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त
साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः
संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशून् ताँश्चक्रे वायव्या-
नारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात् स॑र्व॒हुत॒
ऋच॒ः सामा॑नि जज्ञिरे ।
छन्दां॑सि जज्ञिरे॒ तस्मा॒-
द्यजु॒स्तस्मा॑दजायत ॥ ९ ॥

तस्मा॒दश्वा॑ अजायन्त॒
ये के चो॑भ॒याद॑तः ।
गावो॑ ह जज्ञिरे॒ तस्मा॒-
त्तस्मा॑ज्जा॒ता अ॑जा॒वयः॑ ॥१०॥

यत्पुरु॑षं॒ व्यद॑धुः
कति॒धा व्य॑कल्पयन् ।
मुखं॒ किम॑स्य॒ कौ बा॒हू
का ऊ॒रू पादा॑ उच्येते ॥११॥

ब्रा॒ह्म॒णो॑ऽस्य॒ मुख॑मासीद्
बा॒हू रा॑ज॒न्यः॑ कृ॒तः ।
ऊ॒रू तद॑स्य॒ यद्वैश्यः॑
प॒द्भ्यां शू॒द्रो अ॑जायत ॥१२॥

च॒न्द्रमा॒ मन॑सो जा॒त-
श्चक्षो॒ः सूर्यो॑ अजायत ।
मुखा॒दिन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑
प्रा॒णाद्वा॒युर॑जायत ॥१३॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं
शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रा-
त्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥१४॥

सप्तास्यासन् परिधय-
स्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना
अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥१५॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा-
स्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त
यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥१६॥

No 26 X. 121

HIRAṆYAGARBHA

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व
उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महि-
त्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा
यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा
येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने
अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

आपो॑ ह॒ यद्बृ॑ह॒तीर्विश्व॒माय॒-
न्गर्भं॒ दधा॑ना ज॒नय॑न्तीर॒ग्निम् ।
ततो॑ दे॒वानां॒ सम॑वर्त॒तासु॒रेकः॒
कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ७ ॥

यश्चि॒दापो॑ महि॒ना प॒र्यप॑श्य॒-
द्दक्षं॒ दधा॑ना ज॒नय॑न्तीर्य॒ज्ञम् ।
यो दे॒वेष्वधि॑ दे॒व एक॒ आसी॒-
त्कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ८ ॥

मा नो॑ हिंसीज्जनि॒ता यः पृ॑थि॒व्या
यो वा॒ दिवं॑ स॒त्यध॑र्मा ज॒जान॑ ।
यश्चा॒पश्च॒न्द्रा बृ॑ह॒तीर्ज॒जान॒
कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ९ ॥

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो
विश्वा॑ जा॒तानि॒ परि॒ ता ब॑भूव ।
यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु
व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ १० ॥

No. 27 X. 129

NĀSADĪYA

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्म-
न्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि
न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं
तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥ २ ॥

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे-
ऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासी-
त्तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन्
हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषा
अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।

रे॒तो॒धा आ॑सन्महि॒मान॑ आस-
न्त्स्व॒धा अ॒वस्ता॒त्प्रय॑तिः प॒रस्ता॑त् ॥ ५ ॥

को अ॒द्धा वे॑द॒ क इ॒ह प्र वो॑च॒-
त्कुत॒ आजा॑ता॒ कुत॑ इ॒यं विसृ॑ष्टिः ।
अ॒र्वाग्दे॒वा अ॒स्य वि॒सर्ज॑ने॒ना-
था॒ को वे॑द॒ यत॑ आब॒भूव॑ ॥ ६ ॥

इ॒यं विसृ॑ष्टि॒र्यत॑ आब॒भूव॒
यदि॑ वा द॒धे यदि॒ वा॒ न ।
यो अ॒स्याध्य॑क्षः पर॒मे व्यो॑म-
न्त्सो अ॒ङ्ग वे॑द॒ यदि॒ वा॒ न वेद॑ ॥ ७ ॥

MĀDHYANDINA ŚUKLA YAJURVEDA

No. 28 XXII. 22

YOGA-KṢEMA

आ ब्रह्म॑न्ब्राह्म॒णो ब्र॑ह्मवर्च॒सी जा॑यता॒मा रा॒ष्ट्रे रा॑ज॒न्यः॒ शूर॑ इष॒व्यो॑ऽतिव्या॒धी म॑हार॒थो जा॑यतां॒ दोग्ध्री॑ धे॒नुर्वोढा॑न॒ड्वाना॒शुः सप्ति॒ः पुर॑न्धि॒र्योषा॑ जि॒ष्णू र॑थे॒ष्ठाः स॒भेयो॒ युवा॒स्य॒ यज॑मानस्य वी॒रो जा॑यतां निका॒मेनि॑कामे नः प॒र्जन्यो॑ वर्षतु॒ फल॑वत्यो न॒ ओष॑धयः पच्यन्तां योगक्षे॒मो न॑ः कल्पताम् ॥२२॥

No. 29 XXXII. 1–5

PRAJĀPATI

तदेवाग्निस्तदादित्य-
स्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म
ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे
विद्युतः पुरुषादधि ।
नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं
न मध्ये परि जग्रभत् ॥ २ ॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति
यस्य नाम महद्यशः ।
हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसी-
दित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

यस्मांज्जातं न पुरा किं चन नैव
य आबभूव भुवनानि विश्वा ।
प्रजापतिः प्रजया संरराण-
स्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥५॥

No. 30 XXXIV. 1–6

ŚIVA-SAṄKALPA

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं
तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो
यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च
यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्य-
त्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूँषि यस्मि-
न्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिँश्चित्तँ सर्वमोतं प्रजानां
तन्मे मनः शिवसंल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्या-
न्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

SĀMAVEDA

No. 31 I. I. 4

AGNI

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।
१ २ ३ २ ३१२ ३ १ २ ३ २ ३ १र २र
प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शँसिषम् ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पाहि नो अग्न एकया पाह्यू३त द्वितीयया ।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवत्पावक दीदिहि ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३१र २र ३ १ २
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वं दयन्त गोनाम् ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने जरितर्विश्पतिस्तपानो देव रक्षसः ।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अप्रोषिवान् गृहपते महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र
अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रꣳ राधो अमर्त्य ।
२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधाꣳसि चोदय ।
३ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३१र २र
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ७ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातर्ऋतः कविः ।
१र २र ३ १ २ ३ १ २
त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ नो अग्ने वयोवृधꣳ रयिं पावक शꣳस्यम् ।
१ २ ३ २३ १ २ ३ १ २
रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहꣳ सुनीती सुयशस्तरम् ॥ ९ ॥

२उ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।
२ ३ १र २र ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्वग्नये ॥१०॥

No. 32 III. 1.1

INDRA

१ २ ३ १ २ ३ १र २र
उत्त्वा मन्दन्तु सोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः ।
१ २ ३ १ २
अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २
गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।
२ ३ १ २ ३ १र २र
इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २३ २उ ३ १र २र३२
सदा व इन्द्रश्चर्कृषदा उपो नु स सपर्यन् ।
२ ३ २ ३२उ ३ १ २
न देवो वृतः शूर इन्द्रः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ त्वा विशन्त्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः ।
२उ ३ १ २
न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥ ४ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।
२ ३ १ २
इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ ५ ॥

१ २ ३१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृभुं रयिम् ।
३ १ २ ३ १ २
वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १र २र
इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् ।
२उ ३ १र २र
स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ ७ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः ।
१ २ ३ २उ ३ १ २
गावो वत्सं न धेनवः ॥ ८ ॥

२ ३ २ ३१२ ३२ ३ १२ ३ १ २
इन्द्रा नु पूषणा वयꣳसख्याय स्वस्तये ।
३२३ १२
हुवेम वाजसातये ॥ ९ ॥

१ २ ३ १र २र३ १र २र
न कि इन्द्र त्वदुत्तरं न ज्यायो अस्ति वृत्रहन् ।
२ ३ २उ ३ २
न क्येवं यथा त्वम् ॥१०॥

No. 33 VI. 1.4

SOMA

१र २र३ २ ३ २ ३ १ २ ३
प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद

१ २ ३ २ ३ १र २र
नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तो-

२ ३ १ २ ३ १ २
ऽच्छा बर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

१र २र ३ १ २ ३ २
प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो

३ २ ३ २ ३ १ २
देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

१२ ३ १ २ ३ २
महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः

३ १ २ ३ २ ३क१र३ १२
पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ २ ॥

३ १ र २र ३ १र २र
तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्नि-

३ १ २ ३ १र २र ३ २
ऋर्तस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः

१ २ ३ १ २ ३ २
सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३१२ ३१२
अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो

३ २ ३२ ३ १२ ३ १२
देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

३ २ ३२३ १ २ ३ १२
सुतः पवित्रं पर्य्येति रेभ-

३ २३ १२ ३२ ३ १ २
न्मितेव सद्म पशुमन्ति होता ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १
सोमः पवते जनिता मतीनां

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

३ १र २र३ १र २र
जनिताग्नेर्जनिता सूर्य्यस्य

३ १ २ ३ १र २र
जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १र २र ३ १
अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधा-

२ ३ १ २ ३ १ २
मङ्गोषिणमवावशन्त वाणीः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३
वना वशानो वरुणो न सिन्धु-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
र्विं रत्नधा दयते वार्य्याणि ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २३१र २र
अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मं

३ १ २ ३ १र २र ३ २
जनयन् प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये

३ १र २र ३ १र २र
बृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १र
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा-

२र ३ १ २ ३ १ २
मतो मतिं जनयत स्वधाभिः ॥ ८ ॥

३२उ ३ १२ ३ २ ३
एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा वृष्णः परि पवित्रे अक्षाः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सहस्रदाः शतदा भूरिदावा

३ २ ३२उ ३क २र
शश्वत्तमं बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥ ९ ॥

१२ ३ १२ ३ २ ३
पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावा-

१र २र ३ २ ३ २ ३ १ २
पो वसानो अधि सानो अव्ये ।

२ ३ १ २ ३ १ २
अव द्रोणानि घृतवन्ति रोह

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥१०॥

ATHARVAVEDA

No. 34 I. 29

RĀṢṬRĀBHIVARDHANAM

अभीवर्तेन मणिना
येनेन्द्रो अभिवावृधे ।
तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते-
ऽभि राष्ट्राय वर्धय ॥ १ ॥

अभिवृत्य सपत्ना-
नभि या नो अरातयः ।
अभि पृतन्यन्तं तिष्ठा-
भि यो नो दुरस्यति ॥ २ ॥

अभि त्वा देवः सविता-
भि सोमो अवीवृधत् ।
अभि त्वा विश्वा भूता-
न्यभीवर्तो यथाससि ॥ ३ ॥

अभीवर्तो अभिभवः
सपत्नक्षयणो मणिः ।
राष्ट्राय मह्यं बध्यतां
सपत्नेभ्यः पराभुवे ॥ ४ ॥

उदसौ सूर्यो अगा-
दुदिदं मामकं वचः ।
यथाहं शत्रुहोऽसा-
न्यसपत्नः सपत्नहा ॥ ५ ॥

सपत्नक्षयणो वृषा-
भिराष्ट्रो विषासहिः ।
यथाहमेषां वीराणां
विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

No. 35 III. 30

SĀṀMANASYA

सहृदयं सांमनस्य-
मविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्यो अन्यमभि हर्यत
वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥ १ ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो
माता भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं
वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ २ ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्ष-
न्मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा
वाचं वदत भद्रया ॥ ३ ॥

येन देवा न वियन्ति
नो च विद्विषते मिथः ।
तत्कृण्मो ब्रह्म वो गृहे
संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

ज्यायस्वन्तश्चित्तिनो मा वि यौष्ट
संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः ।
अन्यो अन्यस्मै वल्गु वदन्त एत
सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोमि ॥ ५ ॥

समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः
समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि ।
सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा
नाभिमिवाभितः ॥ ६ ॥

सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणो-
म्येकश्नुष्टीन्त्संवननेन सर्वान् ।
देवा इवामृतं रक्षमाणाः
सायंप्रातः सौमनसो वो अस्तु ॥ ७ ॥

No. 36 VI. 20

TAKMAN

अ॒ग्नेरि॑वास्य॒ दह॑त एति शु॒ष्मिण॑
उ॒तेव॑ म॒त्तो वि॒लप॒न्नपा॑यति ।
अ॒न्यम॒स्मदि॑च्छतु॒ कं चि॑दव्र॒त-
स्तपु॑र्वधाय॒ नमो॑ अस्तु त॒क्मने॑ ॥ १ ॥

नमो॑ रु॒द्राय॒ नमो॑ अस्तु त॒क्मने॒
नमो॒ राज्ञे॒ वरु॑णाय॒ त्विषी॑मते ।
नमो॑ दि॒वे नमः॑ पृथि॒व्यै
नम॒ ओष॑धीभ्यः ॥ २ ॥

अ॒यं यो अ॑भिशोचयि॒ष्णु-
र्विश्वा॑ रू॒पाणि॒ हरि॑ता कृ॒णोषि॑ ।
तस्मै॑ तेऽरु॒णाय॑ ब॒भ्रव॒
नमः॑ कृणोमि॒ वन्या॑य त॒क्मने॑ ॥ ३ ॥

ŚATAPATHA BRĀHMAṆA

No. 37 I. 2. 5. 1–10

VEDI

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवाऽअनुव्यमिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥ १ ॥ ते होचुः । हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै तां विभज्योपजीवामेति तामौक्ष्णैश्चर्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमानाऽअभीयुः ॥ २ ॥ तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वाऽइमामसुराः पृथिवीं प्रेत तदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजेमहीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥ ते होचुः । अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजतास्त्वेव नोऽप्यस्यां भागऽइति ते हासुराऽअसूयन्तऽइवोचुर्यावदेवैष विष्णुरभिशेते तावद्वो दद्मऽइति ॥ ४ ॥ वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥ ५ ॥ ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥ तं च्छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाꣳ सर्वां पृथिवीꣳ समविन्दन्त तद्यदेनेनेमाꣳ सर्वाꣳ समविन्दन्त तस्माद्वेदिर्नाम तस्मादाहुर्यावती वेदिस्तावती पृथिवीत्येतया हीमाꣳ सर्वाꣳ समविन्दन्तैवꣳ ह वाऽइमाꣳ सर्वाꣳ सपत्नानाꣳ संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै

सपत्नान्यऽएवमेतद्वेद ॥ ७ ॥ सोऽयं विष्णुर्ग्लानः । च्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमास स ततऽएवौषधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥ ८ ॥ ते ह देवाऽऊचुः । क्व नु विष्णुरभूत्क्व नु यज्ञोऽभूदिति ते होचुश्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्तऽइवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात्त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥ तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीनामेव मूलान्युच्छेतवै ब्रूयाद्यन्न्वेवात्र विष्णुमन्वविन्दंस्तस्माद्वेदिर्नाम ॥ १० ॥

No. 38 I.4. 5. 8–13

VAK-MANAS-SAMVADA

अथातो मनसश्चैव वाचश्च । अहंभद्र ऽउदितं मनश्च ह वै वाक्चाहंभद्रऽऊदाते ॥ ८ ॥ तद्ध मनऽउवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया त्वं किंचन नानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मास्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ ९ ॥ अथ ह वागुवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञपयाम्यहꣳ सञ्ज्ञपयामीति ॥ १० ॥ ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्मनसऽएवानूवाच मनऽएव त्वच्छ्रेयो

मनसो वै त्व कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान्कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥ सा ह वाक् परोक्ता विपिपिषे । तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक्प्रजापतिमुवाचाहव्यवाडवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परावोच ऽइति तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत ऽउपांश्वेव तत्क्रियतेऽहव्यवाड्ढि वाक्प्रजापतयऽआसीत् ॥ १२ ॥ तद्धूतद्देवाः रेतश्चर्मन्वा यस्मिन्वा बभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैवत्यादिति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्व्येतस्यै हि योषायै वाचो देवताया ऽएते सम्भूताः ॥ १३ ॥

AITAREYA-ĀRAṆYAKA

No. 39 II. 1.7

PURUṢA-VIBHŪTI

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य । तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च ।

यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद ।

प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनु चरन्त्यन्तरिक्षमनु शृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं

पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतेऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद ।

चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चाऽऽदित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चाऽऽदित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चाऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद ।

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायतीं दिग्भ्यो विशृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद ।

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चाऽऽपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥

TAITTIRĪYA-ĀRAṆYAKA

No. 40 II. 10

PAÑCA MAHĀYAJÑYA

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः संतिष्ठते यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते यद्भूतेभ्यो बलिं हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते यदृचोऽधीते पयसः कूल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति यद्यजूंषि घृतस्य कूल्या यत्सामानि सोम एभ्यः पवते यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्या यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदसः कूल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति ।

No. 41 II. 4

ATMA TATTVA-VIVECANA

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥१॥
सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयम्भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-
करणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशा-
ऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां
किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव ब्रूहीति ॥ ३ ॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस
एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्या-
सस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति; न वा अरे
जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया
प्रिया भवति; न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन
मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ भूतानि तं परादुर्यो-
ऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद; सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः
सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ
सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याँ-

श्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा
विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि
सर्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र
एकायनमेवꣳसर्वेषाꣳसङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳसर्वासां
विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥
स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहा-
स्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं
महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवाऽनुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच
याज्ञवल्क्यः ॥१२॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न
प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं
ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥१३॥ यत्र हि द्वैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति यत्र वा अस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येद्येनेदꣳसर्वं विजा-
नाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१४॥

No. 42 III. 7–21

PURUṢA SVARŪPA

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं
यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ईशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

ततो यदुत्तरतरं
तदरूपमनामयम् ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भव-
न्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥१०॥

सर्वाननशिरोग्रीवः
सर्वभूतगुहाशयः ।
सर्वव्यापी स भगवा-
न्स्तमात् सर्वगतः शिवः ॥११॥

महान् प्रभुर्वै पुरुषः
सत्त्वस्यैष प्रवर्त्तकः ।
सुनिर्मलामिमां प्राप्ति-
मीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१२॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वा-
त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१४॥

पुरुष एवेदꣳसर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो
यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

सर्वतःपाणिपादं तत्
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके
सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं
सर्वस्य शरणं बृहत् ॥१७॥

नवद्वारे पुरे देही
हꣳसो लेलायते बहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य
स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥१९॥

अणोरणीयान् महतो महीया-
नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥२०॥

वेदाहमेतमजरं पुराणं
सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य
ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥२१॥

NIRUKTA

No. 43 II. 1

ŚABDA-NIRVACANA SIDDHANTA

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात् । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचित् वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यात् निर्ब्रूयात् । न त्वेव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः संनमयेत । प्रत्तम् अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति — स्तः सन्तीति । अथाप्यन्तलोपो भवति — गत्वा गतमिति । अथाप्युपधालोपो भवति — जग्मतुः, जग्मुः इति । अथाप्युपधाविकारो भवति — राजा, दण्डी इति । अथापि वर्णलोपो भवति — 'तत्त्वा यामि' (ऋ० सं० १।२४।११) इति । अथापि द्विवर्णलोपः — तृचः इति । अथाप्यादिविपर्ययो भवति — ज्योतिः, घनः, बाट्यः

इति । अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति—स्तोकाः, रज्जुः, सिकताः, तर्कुः इति । अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति—ओघः, मेघः, नाधः, गाधः, वधूः, मधु इति । अथापि वर्णोपजनः—आस्थत्, द्वारः, भरुजा इति । तद् यत्र स्वराद् अनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तत् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायाम् इतरयोपपिपादयिषेत् । तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तत् यथैतत्—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृषतः, कुणारुम् इति ।

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते—दमूनाः, क्षेत्रसाधाः इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः—उष्णं, घृतमिति । अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु—शवतिः गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते । कम्बोजाः कम्बलभोजाः । कमनीयभोजा वा । कम्बलः कमनीयो भवति । विकारमस्यार्येषु भाषन्ते—शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु । दात्रम् उदीच्येषु । एवं एकपदानि निर्ब्रूयात् ।

No. 44 VII. 2

DEVATA-AKĀRA-CINTANA

तिस्रः एव देवताः इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वा इन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः। सूर्यो द्युस्थानः। तासां माहाभाग्याद् एकैकस्या: अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा, कर्मपृथक्त्वात् । यथा होता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता इति अपि एकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्युः । पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति । तथा अभिधानानि ।

यथो एतत् । 'कर्मपृथक्त्वात्' इति, बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः, पशवः, देवाः इति स्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः । अग्निना च इतरस्य लोकस्य । तत्र एतत् नरराष्ट्रमिव ।

अथ आकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युः इत्येकम् । चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति, तथा अभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते— 'ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू' (ऋ० सं० ६।४७।८) । 'यत्संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते' (ऋ० सं० ३।३०।५) अथापि पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः— 'आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि' (ऋ० सं० २।१८।४) । 'कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते' (ऋ० सं० ३।५३।६) ।

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः—'अ॒द्धीन्द्र॒ पिब॑ च प्रस्थितस्य' (ऋ० सं० १०।११६।७)। 'आ श्रु॑त्कर्ण श्रु॒धी हव॒म्' (१।१०।९)।

अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्। अपि तु यद् दृश्यते अपुरुषविधं तत्। यथा अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः इति।

यथो एतत्। 'चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति' इति। अचेतनानि अपि एवं स्तूयन्ते। यथा अक्षप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि (निघ० ५।३।४-२२)। यथो एतत्। 'पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते' इति। अचेतनेष्वपि एतत् भवति—'अ॒भि क्र॑न्दन्ति॒ हरि॑तेभिरा॒सभिः' (ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्रावस्तुतिः। यथो एतत्। 'पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः' इति। एतदपि तादृशमेव—'सु॒खं रथं॑ युयुजे॒ सिन्धु॑र॒श्विन॑म्' (ऋ० सं० १०।७५।९) इति नदीस्तुतिः। यथो एतत्। 'पौरुषविधिकैः कर्मभिः' इति। एतदपि तादृशमेव— 'होतु॑श्चि॒त्पूर्वे॑ ह॒वि॒रद्य॑माशत' (ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्रावस्तुतिः एव।

अपि वा उभयविधाः स्युः। अपि वा अपुरुषविधानाम् एव सतां कर्मात्मानः एते स्युः। यथा यज्ञो यजमानस्य। एष च आख्यानसमयः॥

BṚHADDEVATĀ

No. 45 III. 17-24

DADHYAÑ AND MADHU-VIDYĀ

यः सहस्रतमो रश्मी
रवेश्चन्द्रमुपाश्रितः ।
सोऽपि त्वष्टारमेवाग्निं
परं चेह च यन्मधु ॥१७॥

प्रादाद् ब्रह्मापि सुप्रीतः
सुताय तदथर्वणः ।
स चाभवदृषिस्तेन
ब्रह्मणा दीप्तिमत्तरः ॥१८॥

तमृषिं निषिषेधेन्द्रो
मैवं वोचः कंचिन्मधु ।
न हि प्रोक्ते मधुन्यस्मि-
ञ्जीवन्तं त्वोत्सृजाम्यहम् ॥१९॥

तमृषिं त्वश्विनौ देवौ
विविक्ते मध्वयाचताम् ।
स च ताभ्यां तदाचष्टे
यदुवाच शचीपतिः ॥२०॥

तमब्रूतां तु नासत्या-
वाश्व्येन शिरसा भवान् ।
मध्वाशु ग्राहयत्वावां
मेन्द्रश्च त्वा वधीत्ततः ॥२१॥

आश्व्येन शिरसा तौ तु
दध्यङ्ङाह यदश्विनौ ।
तदस्येन्द्रोऽहरत्त्वं त-
न्न्यधत्तामस्य यच्छिरः ॥२२॥

दधीचश्च शिरश्चाश्व्यं
कृत्तं वज्रेण वज्रिणा ।
पपात सरसो मध्ये
पर्वते शर्यणावति ॥२३॥

तदङ्गयस्तु समुत्थाय
भूतेभ्यो विविधान्वरान् ।
प्रादाय युगपर्यन्तं
तास्वेवाप्सु निमज्जति ॥२४॥

No. 46 VII. 147–52

PURŪRAVĀ-URVAŚĪ-VṚTTA

पुरूरवसि राजर्षा-
वप्सरास्तूर्वशी पुरा ।
न्यवसत्संविदं कृत्वा
तस्मिन्धर्मं चचार च ॥१४७॥

तया तस्य च संवासम्
असूयन् पाकशासनः ।
पैतामहं चानुरागम्
इन्द्रवचापि तस्य तु ॥१४८॥

स तयोस्तु वियोगार्थं
पार्श्वस्थं वज्रमब्रवीत् ।
प्रीतिं भिन्द्धि तयोर्वज्र
मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥१४९॥

तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं
वज्रोऽभिनत्स्वमायया ।
ततस्तया विहीनस्तु
चचारोन्मत्तवन्नृपः ॥१५०॥

चरन्सरसि सोऽपश्यद्
अभिरूपामिवोर्वशीम् ।
सखीभिरभिरूपाभिः
पञ्चभिः पार्श्वतो वृताम् ॥१५१॥

तामाह पुनरेहीति
दुःखात्सा त्वब्रवीन्नृपम् ।
अप्राप्याहं त्वयाद्येह
स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः ॥१५२॥

MAHĀBHĀṢYA

No 47 I. 1

ŚABDANUŚĀSANA PRAYOJANA

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ? रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यतीति ।

ऊहः खल्वपि—न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथार्थं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथार्थं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ।

आगमः खल्वपि—'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति।

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्—'ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः' इति। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम्।

असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिकाः पठन्ति—'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत' इति। तस्यां सन्देहः स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती, स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति। तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति—यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ।L

'प्रति त्यम्' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम्। ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् [कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः। गायत्रमेव छन्दः।] देवता त्वनुक्रम्यते— 'प्रति त्यमाग्निमारुतम्' इति। कारीरीष्टौ 'प्रति त्यम्' इत्येषा धाय्या। तथा च सूत्रितम् 'वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये' (आश्व० श्रौ० २.१३. १–२) इति॥

प्रति॑। त्यम्। चारु॑म्। अ॒ध्व॒रम्। गो॒ऽपी॒थाय॑। प्र। हू॒य॒से॒। म॒रुत्ऽभिः॑। अग्ने॒। आ। ग॒हि॒॥ १॥

सा० भा०—त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः। हे अग्ने यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः त्यं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्र हूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मात् अस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः देवविशेषैः सह आ गहि आगच्छ। सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता— 'तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ' (निरु० १०.३६) इति॥ प्रति। निपात आद्युदात्तः। त्यम्। 'त्यदादीनामः' (पा० सू० ७.२.१०२)। प्रातिपदिकस्वरः। चारुम्। 'दृसनिजनिचरि०' (उ० सू० १.३) इत्यादिना ञुण्। 'अत उपधायाः' (पा० सू० ७.२.११६) इति वृद्धिः। ञित्त्वादाद्युदात्तः। गोपीथाय। 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० सू० २.१६६) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः। प्र। निपातस्वरः॥

शब्दा०—*प्रति*=ओर, *त्यम्*=उस, *चारुम्*=शोभन या सुन्दर, *अध्वरम्*=यज्ञ, *गोपीथाय*=सोमपान के लिये, *प्र*=प्रकृष्ट रूप से, *हूयसे*=बुलाये जाते हो, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो।

हि० अ०—उस शोभन यज्ञ के प्रति सोमपान के लिये प्रकृष्ट रूप से बुलाये जाते हो, (इसलिये) हे अग्नि, मरुतों के साथ (यहाँ) आवो।

Trans.—Thou art invoked to this pleasant sacrifice to drink Soma; (therefore) O Agni, come with the Maruts.

Notes—त्यम्—Acc. sing. of त्यत्, a pronoun used in Vedic language in the sense of तद्. अध्वरम्—It is a name of the sacrifice; a sacrifice is so called because it is not injured or destroyed by the demons. Accordingly, it is derived from अ + √ध्वृ 'to kill'. गोपीथाय—Yāska, Skandasvāmin, Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa here take 'गो' to mean 'Soma' (सोमोऽत्र गौरुच्यते—Skanda). Thus, according to them गोपीथाय means 'for the drinking of Soma' (सोमपानाय). Max Müller, whom Griffith, Peterson, etc. follow, however, takes गो to mean 'milk' and accordingly translates it as 'for a draught of milk'. The word गोपीथ is derived from गो + √*pā* 'to drink' with the suffix थक्; Tatp. compd. accented on the final syllable (समासस्य—Pāṇ. VI. 1. 223). Both the members of the compd. are separated from each other by avagraha in the pada-text (Vide Vaidika-Svara-Bodha (VSB), p. 100). प्र—A prefix, when accented, is treated as a separate word in the Pada-text; hence, not compounded with the Verb. हूयसे—√*hū* 'to call', passive, Atm. pres. 2nd. sing.; the verb is, as a rule, not accented unless it stands at the beginning of a pāda or a sentence (तिङ्ङतिङः—Pāṇ. VIII. 1. 28). मरुद्भिः—The declensional endings–भ्याम्, –भिस् and–भ्यस् are treated as final members of compds. in the pada-text, when there is no modification in the original stem before the endings. Hence, in मरुद्भिः the termination–भिस् is separated from the stem मरुत् by avagraha in the pada-text (Vide VSB, p. 102). अग्ने—A vocative, not coming in the beginning of a Pāda, is unaccented (आमन्त्रितस्य च—Pāṇ. VIII. 1. 19). गहि—√*gam* 'to go', root-aorist, impv. 2nd. sing.

न॒हि । दे॒वः । न । मर्त्यः । म॒हः । तव॑ । क्रतु॑म् । प॒रः ।
म॒रुत्ऽभिः । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ २ ॥

सा० भा०—हे अग्ने महः महतः तव सम्बन्धिनं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परः नहि उत्कृष्टः देवः न भवति खलु । तथा मर्त्यः मनुष्यश्च परः न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रतौ इज्यन्ते ते एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । 'एवादीनामन्तः' इत्यन्तोदात्तः । देवः । पचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । महः । महतस्तलोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' (पा० सू० ६.१.१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तव । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' (पा० सू० ६.१.२११) इत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुम् । 'कृञः कतुः' (उ० सू० १.७७)। प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गहि । 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' । लोटः सेर्हिः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेश०' (पा० सू० ६.४.३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य 'असिद्धवदत्रा भात्' (पा० सू० ६.४.२२) इति असिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति लुक् न भवति । निघातः ॥

शब्दा०—*नहि*=न तो, *देवः*=देव, *न*=नहीं, *मर्त्यः*=मनुष्य, *महः*=महान्, *तव*=तुम्हारे, *क्रतुम्*=कर्म, *परः*=श्रेष्ठ, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो ।

हि० अ०—न तो (कोई) देव और न (कोई) मनुष्य ही तुझ महान् से कर्म से श्रेष्ठ है ; (इसलिये) हे अग्नि, मरुतों के साथ (यहाँ) आवो ।

Trans.—Neither god nor mortal is superior to thee, the mighty, in mental power; O Agni, come with the Maruts.

Notes—नहि—A negative particle accented on the final syllable (एवादीनामन्तः—Phiṭ. S. IV. 82). महः—Gen. sing. of मह् . According to Sāyaṇa महः is a short form of महतः by dropping त, which is a common feature in Vedic language. He thinks that accent is on the suffix according to the formula 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' (Vārtika on Pāṇ. *VI.* 1. 173). But this is not the case. मह् is one-syllabic word; hence it shifts the accent on the

suffix according to the formula 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' (Pāṇ. VI. 1. 168). Griffith and Peterson translate it as 'O Mighty one' which is wrong, because महः is not a vocative. क्रतुम्—√kṛ 'to make' with the suffix कतु. Skandasvāmin takes क्रतुम् for क्रतुना and accordingly explains it as 'कर्मणा प्रज्ञया वा'. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa, however, take it as acc. sing, and accordingly explain it by कर्म and कर्मविशेषम् respectively. This word is identical to the Greek *kratos* meaning strength. In the post-Vedic literature the word was used in the sense of sacrifice. परः—Peterson takes परः as a preposition governing क्रतुम्. The pronoun परः has the accent on the first syllable. Skandasvāmin and Sāyaṇa take it in the sense of 'superior'.

ये। म॒हः। रज॑सः। वि॒दुः। विश्वे॑। दे॒वास॑ः। अ॒द्रुह॑ः।
म॒रुत्ऽभि॑ः। अग्ने॑। आ। ग॒हि॒ ॥ ३ ॥

सा० भा०—हे अग्ने ये मरुतः महो रजसः महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुः तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः। कीदृशा मरुतः। विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः। 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै० सं० २.२.११.१) इति श्रुतेः। देवासः द्योतमानाः अद्रुहः द्रोहरहिता वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात्। तथा च उपरिष्टादाम्नायते—'उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः' (ऋ० सं० ५.५५.५) इति। शाखान्तरेऽपि मन्त्रान्तरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते—'मरुतां पृषतयः स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशते' (तै० ब्रा० ३.३.६.४) इति। रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः—'रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते' (निरु० ४.१९) इति॥ रजसः। 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः। विदुः। 'विद ज्ञाने'। 'विदो लटो वा' (पा० सू० ३.४.८३) इति झेः उसादेशः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः। विश्वे। विशेः क्वन्तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। देवासः। 'आज्जसेरसुक्'। देवशब्दः पचाद्यजन्तः। चित्त्वादन्तोदात्तः। अद्रुहः। संपदादित्वात् भावे क्विपि 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्। कर्तरि वा क्विप्। तत्पुरुषे

हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा० सू० ६.२.१३६), यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति ॥

शब्दा०—*ये*=जो, *महः*=महान्, *रजसः*=अन्तरिक्ष लोक को, *विदुः*=जानते हैं, *विश्वे*=सभी, *देवासः*=प्रकाशमान, *अद्रुहः*=किसी से द्रोह न करनेवाले, या किसी के द्वारा द्रोह न किये जानेवाले, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो।

हि० अ०—जो किसी से द्रोह नहीं करने वाले हैं, जो सभी प्रकाशमान हैं, तथा जो महान् अन्तरिक्ष लोक को जानते हैं, हे अग्नि, (उन) मरुतों के साथ (यहाँ) आवो।

Trans.—All gods, devoid of guile, who know of the great sky, O Agni, come with (those) Maruts.

Notes—रजसः—Gen. sing. of रजस्. According to Skandasvāmin, here the gen. is in the sense of acc. (द्वितीयार्थे षष्ठी). Sāyaṇa, however, is in favour of gen. sing. To suit this grammatical construction with the context, he supplies 'वर्षणप्रकारम्'. The word रजस् is enumerated in both the lists of the names of sky and water. Sāyaṇa chooses the latter. But in the present context the former would suit better. विदुः—√*vid* 'to know', perf. 3rd, plu. Sāyaṇa on the authority of Pāṇini-Sūtra (विदो लटो वा—Pāṇ III. 4. 83) takes it as a form of present (लट्) 3rd sing.; accented because it is preceded by ये (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1. 63). देवासः—आसस् in place of जस् in nom. plu. (आज्जसेरसुक्—Pāṇ. VII. 1. 50). अद्रुहः—अ + √*druh* 'to be hostile' with the suffix क्विप्; Bahuvrīhi compd. accented on the final syllable (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172).

ये। उग्राः। अर्कम्। आनृचुः। अनाधृष्टासः। ओजसा। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ ४॥

सा० भा०—ये मरुतः उग्राः तीव्राः सन्तः अर्कम् उदकम् आनृचुः अर्चितवन्तः वर्षणेन संपादितवन्त इत्यर्थः। तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः। कीदृशा मरुतः। ओजसा बलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः। अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति—'आपो वा अर्कः' (श० ब्रा० १०.६.५.२) इति। तन्निर्वचनं च त एवामनन्ति—'सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम्' (श० ब्रा० १०.६.५.१) इति। स जगत् सृष्ट्वा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् सत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत्। तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम्। तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत्। तेनोदकस्य अर्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः॥ आनृचुः। अर्चतेः 'अपस्पृधेथाम्०' (पा० सू० ६.१.३६) इत्यादिना निपातितः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगात् न निघातः। अनाधृष्टासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ओजसा। 'उब्जेर्बलोपश्च' (उ० सू० ४.६३१) इति असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः॥

शब्दा०—*ये*=जो, *उग्राः*=प्रचण्ड, या भयंकर, *अर्कम्*=गीत, स्तुति, *आनृचुः*=स्तुति करते हैं, *अनाधृष्टासः*=किसी के द्वारा अभिभूत न होने वाले, *ओजसा*=बल से, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो।

हि० अ०—जो प्रचण्ड हैं, बल से अभिभूत नहीं होने वाले हैं, तथा गीत गाते हैं, हे अग्नि (उन) मरुतों के साथ (यहाँ) आवो।

Trans.—The terrible Ones, irresistible by might, who sing their song, O Agni, come with (those) Maruts.

Notes—अर्कम्—The word has been interpreted variously by the commentators. According to Skandasvāmin and Veṅkaṭa Mādhava अर्कम् means 'adorable' which is employed for Indra (अर्कम् देवम्। कतममम् इमम्। इन्द्रम्—Skanda.; अर्चनीयम् इन्द्रम्—Veṅkaṭa.). Sāyaṇa, however, on the authority of ŚB. ('आपो वा अर्कः'—X. 6. 5. 2) takes अर्कम् to mean water. Max Müller does

not agree with the interpretation of Sāyaṇa. According to him *arka* has only received this meaning of water in the artificial system of interpretation, first started by the authors of the Brāhmaṇas, who had lost all knowledge of the natural sense of the ancient hymns. He explains अर्कम् by 'song'. Griffith and Peterson follow the same meaning. There is no doubt, therefore, that here अर्कम् means the music of the Maruts. आनृचुः—√ *arc* 'to praise', perf. 3rd. plu.; accented because preceded by ये. The perfect in the Vedas has frequently to be rendered by the present. अनाधृष्टासः—नञ् + √*dhṛṣ* 'to dare' + क्त + असुक्; नञ् compd. has the accent on the first member (vide VSB, p. 58 (10). ओजसा—Instr. sing. of ओजस् (from √ubj 'to force' + असुन्). The suffix being नित् it accents the first syllable (ञ्नित्यादिर्नित्यम्—Pān. VI. 1. 197).

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥

सा० भा०—ये मरुत: शुभ्रत्वादिगुणोपेता: तै: मरुद्भिः इत्यन्वयः । शुभ्राः शोभनाः घोरवर्पसः उग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः । 'मघम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु 'क्षत्रं भगः' (निघ० २.१०.६) इति पठितम् । शुभ्राः । 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना शुभेः औणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्पसः । घोरं वर्पो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि (पा० सू० ६.२.११९) इत्येव तु न भवति, क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । तान् अदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः । नित्स्वरेण उत्तरपदमाद्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

शब्दा०—*ये*=जो, *शुभ्राः*=शोभन रूप वाले, *घोरवर्पसः*=प्रचण्ड रूप धारण करने वाले, *सुक्षत्रासः*=सुन्दर शासन वाले, *रिशादसः*=शत्रुओं

का भक्षण करने वाले, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो।

हि० अ०—जो शोभन रूपवाले, प्रचण्ड रूप धारण करने वाले, सुन्दर शासन वाले, तथा हिंसकों का भक्षण करने वाले हैं, हे अग्नि, (उन) मरुतों के साथ (यहाँ) आवो।

Trans.—O Agni, come with the Maruts, who are brilliant, awful in their form, mighty rulers and devourers of their foes.

Notes—घोरवर्पसः—Bahuvrīhi compd. accented on the first member (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्—Pāṇ. VI. 2. 1). The word वर्पः is enumerated in the list of the names of 'form' (रूपनाम) (Nigh. III. 7). शुभ्राः and घोरवर्पसः are contradictory to each other. Why these opposite qualities in Maruts? Skandasvāmin says that this apparent contradiction would be removed when we take Maruts pleasant in their game-time and awful in the battle (द्वयोश्चानयोः परस्परविरोधित्वात् कालभेदेन योजना। शोभनाः क्रीडाकाले। घोररूपाः संग्रामकाले). सुक्षत्रासः—Bahuvrīhi compd. accented on the final syllable (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172); 'Abound in good wealth' (Sāyaṇa), 'abound in good might' (Skanda.); Mighty (Griffith); 'Mighty rulers' (Peterson). रिशादसः—The word is of an ambiguous derivation; that is why the author of the pada-text does not analyse it in its component parts by avagraha (vide, VSB. p. 105). Yāska explains it by रेशयदारिणः, or according to another reading रेशयदासिन् (Nir. VI. 14). Skandasvāmin seems to derive it from रिशत् (√*riś* 'to kill') + √*as* 'to throw', and accordingly means 'those who overthrow the enemies' (क्षेप्तारो हिंसितॄणां प्रतिहिंसितार इत्यर्थः।). According to him, the word रिशदास has become रिशादस by meta

thesis (रिशतोऽस्यतीति रिशादसः । रिशदास इति प्राप्ते छान्दसो ह्रस्व-दीर्घव्यत्ययः—Skanda. on Ṛv. I. 2. 7). Sāyaṇa derives रिशादसः from √*riś* 'to kill' + √*ad* 'to eat' + असुन्. According to him, Maruts are so called because they eat the killers. (रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । तान् अदन्तीति रिशादसः). Upapada compd. having second member a kṛdanta word, accents the first syllable of the second member. (गतिकारकोपपदात् कृत्—Pāṇ. VI. 2. 139). Mahidhara derives it in two ways—(1) √*riś* + √*das* + क्विप् and (2) √*riś* + क + √*as* 'to throw' (रिशादसः रिशतिर्हिंसार्थः । रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः । 'उपक्षये' क्विप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । 'इगुपध–' (पा. ३.१.१३५) इति कः । रिशान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्तीति रिशन्तः । शतरि दीर्घश्छान्दसः । रिशतोऽऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः—Mahidhara on VS. III. 44). Uvaṭa, too, derives the word from √*riś* + √*das* (रिशादसः । रिशतिर्हिंसार्थः । 'दसु उपक्षये' । ब्राह्मणान् रेशयन्त उपक्षयन्तीति रिशद्दासिनः सन्तो रिशादस इत्युच्यन्ते—Uvaṭa on VS. III. 44). Ludwig takes रिशादसः to originally mean 'those who eat only small bits' According to him, in the present context this word seems to be contrasted with सुक्षत्रासः as घोरवर्पसः with शुभ्राः.

ये । नाक॑स्य । अधि॑ । रो॒च॒ने । दि॒वि । दे॒वासः॑ । आस॑ते । म॒रुत्ऽभिः॑ । अग्ने॑ । आ । ग॒हि॒ ॥ ६ ॥

स्वा० भा०—ये मरुतः नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमानाः आसते तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । नाकस्य । कं सुखम् । तत् यस्मिन्नास्ति असौ अकः इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात् नञ् । न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः । 'न लोपो नञः' (पा० सू० ६.३.७३) इति लोपो न भवति, 'नभ्राण्नपात्०' (पा० सू० ६.३.७५) इत्यादिना प्रकृतिभावात् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ०' (पा० सू० ६.२.२) इत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम् । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चात् बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तो

दात्तत्वं स्यात्। अधिशब्द उपर्यर्थे। उपसर्गप्रतिरूपको निपातः। रोचने। 'रुच दीप्तौ'। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (पा० सू० ३.२.१४९) इति युच्। 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम्। दिवि। 'ऊडिदम्०' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। देवासः। 'आज्जसेरसुक्' इति असुक्। 'आस उपवेशने'। अनुदात्तेत्त्वात् आत्मनेपदम्। झस्य अदादेशः। 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक्। अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगात् न निघातः॥

शब्दा०—*ये*=जो, *नाकस्य*=सूर्य के, *अधि*=ऊपर, *रोचने*=प्रकाशमान्, *दिवि*=द्युलोक में, *देवासः*=देव, *आसते*=निवास करते हैं, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो।

हि० अ०—आदित्य के ऊपर प्रकाशमान द्युलोक में जो देवरूप में निवास करते है, हे अग्नि, (उन) मरुतों के साथ (यहाँ) आवो।

Trans.—Who sit as gods in the radiant heaven, above the sun, O Agni come with (those) Maruts.

Notes—नाकस्य—The word नाक is enumerated in the list of the common names of the sun and the heaven. According to Yāska the sun is called नाक because he is the leader of the luminaries (नेता भासाम्। ज्योतिषां प्रणयः—Nir. II. 14). In the sense of heaven, he derives it from न + अ + कम् and accordingly means 'the place where there is no discomfort' (कम् इति सुखनाम। तत् प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत। न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् (काठक सं० ११.२)। न वा अमुं लोकं गतवते किंचन असुखम्। पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति—Nir. II. 14). Skandasvāmin, Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa invariably take it here to mean the sun. Max Müller translates it by 'firmament'. Both Griffith and Peterson construe रोचने with नाकस्य अधि, whereas Skandasvāmin and Sāyaṇa construe it with दिवि as its substantive. देवासः—See. ṚV. I. 19. 3. आसते—$\sqrt{}$*ās* 'to sit' Ātm. pres. 3rd. plu.; accented because preceded by ये.

ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

सा० भा०—ये मरुतः पर्वतान् मेघान् ईङ्खयन्ति चालयन्ति तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ ईङ्खयन्ति । 'उख उखि' इत्यादौ ईखिर्गत्यर्थः । 'हेतुमति च' (पा० सू० ३. १. २६) इति णिच् । 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् । णिजन्तधातोः 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । 'पूर्व पर्व मर्व पूरणे' । औणादिकोऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥

शब्दा०—*ये*=जो, *ईङ्खयन्ति*=गतिमान करते हैं, *पर्वतान्*=मेघों को, *तिरः*=ऊपर, *समुद्रम्*=समुद्र को, *अर्णवम्*=जलयुक्त, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो ।

हि० अ०—जो मेघों को जलयुक्त समुद्र (अन्तरिक्ष) के ऊपर तरङ्गायित करते हैं, हे अग्नि, (उन) मरुतों के साथ (यहां) आवो ।

Trans.—Who make the clouds swing across the surging sea, O Agni, come with (those) Maruts.

Notes—ईङ्खयन्ति—√*iṅkh* 'to swing', caus. pres. 3rd. plu, ; accented because preceded by ये. पर्वतान्—What does the word पर्वत mean in the present context is very controversial. Skandasvāmin takes it to mean both terrestrial mountains and clouds. Thus, according to him, the first hemistich would be translated like this : 'who throw the mountains in the watery (terrestrial) ocean' (ये पर्वतान् अर्णवं पार्थिवं समुद्रं प्रति क्षिपन्ति) ; or, 'who make the clouds rain on the earth' (ये गमयन्ति मेघान् वर्षाय पृथिवीम्). In the latter case he takes समुद्र to mean 'earth' (पार्थिवेन च समुद्रेण पृथिव्येव लक्ष्यते). According to Sāyaṇa, here पर्वतान् means clouds. Max Müller accepts Sāyaṇa's inter-

pretation of the word. Peterson thinks that the poet has in view the influence of the storm gods on the waters when they stretch across the sea, and that by mountains here he means waves mountain high. Roth takes समुद्र here and in some other passages to refer not to the sea, but to the waters that are above the sky. I think that पर्वत should be taken in the sense of clouds and समुद्र in that of aerial region. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa explain the first hemistich by splitting it into two sentences. In order to complete the second sentence they supply 'कुर्वन्ति' and construe it with तिरः (उदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वन्तीति शेषः—Sāyaṇa; तिरस्कुर्वन्ति च उदकवन्तम् समुद्रम्—Veṅkaṭa.).

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिऽभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ८ ॥

सा० भा०—ये मरुतः रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह आ तन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमिति शेषः। किंच ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः। तन्वन्ति। 'तनु विस्तारे'। लटो 'झोऽन्तः'। 'तनादिकृञ्भ्य उः' (पा० सू० ३.१.७९)। 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति तिङ एव आद्युदात्तत्वम्। समुद्रम्। 'उन्दी क्लेदने'। 'स्फायितञ्चि०' इति रक्। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—*ये*=जो, *आ तन्वन्ति*=चारों तरफ से व्याप्त करते हैं, *रश्मिभिः*=किरणों से, *तिरः*=ऊपर, *समुद्रम्*=समुद्र को, *ओजसा*=बल से, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो।

हि० अ०—जो अपनी किरणों से बल द्वारा समुद्र (आकाश) को ऊपर चारों तरफ से व्याप्त करते हैं, हे अग्नि, (उन) मरुतों के साथ (यहां) आवो।

Trans.—Who, with their waves, mightily stretch across the sea, O Agni, come with (those) Maruts.

Notes—तन्वन्ति—√*tan* 'to stretch' pres. 3rd. plu.; accented because preceded by ये. रश्मिभिः—Skandasvāmin takes it to mean 'the power of their own' (स्वतेजोभिः). Sāyaṇa explains it by 'the rays of the sun' (सूर्यकिरणैः). I think, in the present context it should mean the 'waves of the wind'. The waves of the wind are similar to the rays of the sun (cf. रश्मिसदृशैः प्रत्यक्षमारुतैः—Veṅkaṭa.). Here, too, Sāyaṇa unnecessarily splits the first hemistich into two sentences. He supplies 'आकाशम्' as the object of तन्वन्ति. The entire hemistich should be taken as one complete sentence. ओजसा—Vide ṚV. I. 19. 4.

अ॒भि । त्वा॒ । पू॒र्वऽपी॑तये । सृ॒जामि॑ । सो॒म्यम् । मधु॑ । म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ ९ ॥

सा० भा०—हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसम् अभि सृजामि सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सह अत्र आगच्छ ॥ अभि । 'एवादीनामन्तः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'त्वामौ द्वितीयायाः' (पा० सू० ८. १. २३) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वं चासौ पीतिश्च । 'पुंवत्कर्मधारय०' (पा० सू० ६. ३. ४२) इत्यादिना पुंवद्भावः । सृजामि । 'सृज विसर्गे' । मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । 'सोममर्हति यः' । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु । 'फलिपाटिनमि०' (उ० सू० १. १८) इत्यादिना उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥

शब्दा०—*अभि*=ओर, *त्वा*=तुम्हारी, *पूर्वपीतये*=प्रथम पान के लिये, *सृजामि*=प्रदान करता हूँ, *सोम्यम्*=सोमयुक्त, *मधु*=मधुर, *मरुद्भिः*=मरुतों के साथ, *अग्ने*=हे अग्नि, *आ गहि*=आवो ।

हि० अ०—सर्वप्रथम पान करने के लिये तुम्हें सोमयुक्त मधुर (रस) प्रदान करता हूँ, हे अग्नि, मरुतों के साथ (यहां) आवो ।

Trans.—I pour out for thee to drink first the Soma-mingled meath ; O Agni, come with the Maruts.

Notes—अभि—A particle used in the sense of 'towards'. It is called *Karmapravacanīya*. Generally particles accent the first syllable. But अभि has the accent on the final syllable (एवादीनामन्तः —Phit. S. IV. 82). त्वा—The doublets of युष्मद् and अस्मद् are always used inside the pāda, and are alway accented (अनुदात्तं सर्वमपादादौ—Pāṇ VII. 1. 18). पूर्वपीतये—Dative sing. of पूर्वपीति (पूर्व + √*pā* + क्तिन्); Karmadhāraya compd. accented on the first member. Generally, Karmadhāraya compd. has the accent on the final syllable, but when the first member is an avyaya and second member a word ending in 'ति,' it accents the first member (Vide, VSB. p. 60 (5)). सृजामि—√*sṛj* 'to emit' pres. 1st. sing. ; accented because it stands in the beginning of the pāda (Vide, VSB. p 91 (1)).

प्रथममण्डलस्य षष्ठं अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'कस्य नूनम्' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्य आर्षं त्रैष्टुभम् । '*अभि* त्वा देव' इति तृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तत्वात् प्रजापतिर्देवता । 'अग्नेर्वयम्' इत्यस्य अग्निः । 'अभि त्वा देव' इत्यस्य तृचस्य सविता । 'भगभक्तस्य' इत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा च अनुक्रान्तं—'कस्य पञ्चोनाजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादौ काय्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यान्त्या भागी वा' इति । राजसूये अभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति एतदादिकं सूक्तसप्तकम् अभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्तात् होत्राख्यातव्यम् । तथा च सूत्रेऽभिहितम्—'संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेपमाचक्षीत' (आश्व० श्रौ० ९. ३) इति । ब्राह्मणं च भवति—'तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानं तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हरिण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति' (ऐ० ब्रा ७. १८) इति ॥

कस्यं । नूनम् । कुतमस्यं । अमृतांनाम् । मनांमहे । चारुं । देवस्यं । नामं ॥ कः । नः । मह्यै । अदिंतये । पुनः । दात् । पितरंम् । च । दृशेयंम् । मातरंम् । च ॥ १ ॥

सा० भा०—'कस्य' इत्यनयर्चा शुनःशपो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवम् उपधावानि इति विचिकित्सति । तथा च आम्नायते—'हन्ताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार' (ऐ० ब्रा० ७. १६) इति । वयं शुनःशेपनामकाः *अमृतानां* देवतानां मध्ये *कतमस्य* किंजातीयस्य *कस्य देवस्य चारु* शोभनं *नाम मनामहे* उच्चारयामः । *कः* देवो मां मुमूर्षुं *पुनः* अपि *मह्यै* महत्यै *अदितये* पृथिव्यै *दात्* दद्यात् । तेन दानेन अहममृतः सन् *पितरं मातरं च दृशेयं* पश्येयम् । 'को वै नाम प्रजापतिः' (ऐ० ब्रा० ३. २१) इति श्रुतेः कस्य इति शब्दसामान्यात्

अनया प्रजापतिरेव उपस्तुतः इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दात् 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' (पा० सू० ५. ३. ९३) । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानाम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे । 'मन ज्ञाने' । व्यत्ययेन शप् । पादादित्वादनिघातः । मह्यै । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् । 'गातिस्था०' (पा० सू० २. ४. ७७) इति सिचो लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडागमाभावः । दृशेयम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । आशीर्लिङि मिपः अम् । 'दृशेरग्वक्तव्यः' (पा० म० ३.१.८६.२) इति अक्प्रत्ययः शपोऽपवादः । कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा० सू० ३.१. ८६) इति अङि हि सति 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० सू० ७.४.१६) इति गुणः स्यात् । यासुट् । सलोपः । 'अतो येयः' । 'आद्गुणः' । यासुटः स्वरेण एकार उदात्तः । मातरं च इत्यत्र चशब्दात् दृशेयम् इति अनुषज्यते । अतः तदपेक्षयैषा तिङ्विभक्तिः प्रथमा इति 'चवायोगे प्रथमा' इति न निहन्यते ।

शब्दा०—*कस्य*=किसका, *नूनम्*=अब, *कतमस्य*=किसका, *अमृतानाम्*=देवताओं में, *मनामहे*=पुकारें, *चारु*=सुन्दर, *देवस्य*=देव का, *नाम*=नाम, *कः*=कौन, *नः* हमको, *मह्यै*=महान्, *अदितये*=अदिति को, *पुनः*=फिर, *दात्*=देगा, *पितरम्*=पिता को, *च*=और, *दृशेयम्*=देखूं, *मातरम्*=माता को, *च*=और ।

हि० अ०—किसका, देवताओं में किस देव का सुन्दर नाम अब हम पुकारें ? कौन हमें पुनः महान् अदिति को सौंपेगा ? (जिससे) मैं (अपने) पिता तथा (अपनी) माता को देखूं ।

Trans.—Of whom, the auspicious name of which god among the immortals, now we should invoke? Who will restore us to the great Aditi, that I may see (my) father and (my) mother?

Notes—**कतमस्य**—From **किम्** by adding the suffix **डतमच** implying question regarding class. The suffix being **चित्** the last syllable of **कतम** is accented (**चितः**—Pāṇ. VI. 1. 163). **अमृतानाम्**—The first syllable of **मृत** is accented, when it comes after the negative particle '**अ**' in a

Bahuvrihi compd. (नञो जरमरमित्रमृताः—Pāṇ. VI. 2. 116). मनामहे—√*man* 'to say' Ātm. 1st. pres. plu.; accented because it is the beginning of the pāda. Sāyaṇa explains मनामहे by उच्चारयामः; Wilson takes it to mean 'shall invoke' and Griffith 'may bethink'. चारु—Yāska derives it from √*ruc* 'to shine'; this change of the place of letter is called metathesis (चारु रुचेः विपरीतस्य- Nir. XI. 5). नः—The optional forms of युष्मद् and अस्मद्, viz., मे, मा, नौ, नः; त्वा, ते, वाम्, वः, are regularly unaccented (अनुदात्तं सर्वमपादादौ—Pāṇ VIII. 1. 18). अदितये—Yāska takes Aditi to mean 'undivided' (अदिति अदीना—Nir. IV. 22). In the Nighaṇṭu (III. 30. 21) it is enumerated in the list of the names of Dyāvāpṛthivī. According to Sāyaṇa अदिति means 'earth'. Max Müller takes it to mean 'infinite'. J. Muir understands it to mean 'nature'. Roth explains अदिति as 'freedom' or 'security'. Benfey understands it as 'sinlessness'. दात्—√*dā* 'to give' root-aorist, subju. 3rd. sing.; unaccented because it is not at the beginning of the pāda (तिङ्ङतिङः—Pāṇ VIII. 1. 28). दृशेयम्—√*dṛś* 'to see' a-aorist, opt., 1st. sing.; accented because of the particle च. In the fourth foot of the verse one दृशेयम् is understood after 'मातरं च,; hence, दृशेयम् after पितरं च, being first of the series and connected with च, is not unaccented. The general rule is when more than one varb are used with one agent, and each of them is connected with च, or वा, the first verb of the series is not unaccented (चवायोगे प्रथमा—Pāṇ. VIII. 1. 49).

अग्नेः । इयम् । प्रथमस्यं । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं ।
देवस्यं । नामं ॥ सः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् ।
पितरंम् । च । दृशेयंम् । मातरंम् । च ॥ २ ॥

सा० भा०—इदं प्रथमया ऋचा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् तं देवम् अग्निं निश्चित्य अनया तुष्टाव। तथा च श्रूयते—'तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससार्ग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा' (ऐ० ब्रा० ७. १६) इति। पूर्ववत् योजना। दात् ददातु दृशेयं पश्यानि इत्येवम् आशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यम्।

प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'अभि त्वा देव सवितः' इति सावित्रस्तृचः सूक्तस्थानीयः। 'अथ छन्दोमाः' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा' (आश्व० श्रौ० ८. ६) इति सूत्रितम्। 'अभि त्वा' इत्येषा अग्निमन्थनेऽपि विनियुक्ता। 'प्रातर्वैश्वदेव्याम्' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः' (आश्व० श्रौ० २. १६) इति सूत्रितम्। श्रूयते च—'अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह' (ऐ० ब्रा० १.१६) इति। तथा प्रवर्ग्येऽपि एषैव विनियुक्ता। 'अथोत्तरम्' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः' (आश्व० श्रौ० ४.६) इति सूत्रितम्। तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि। 'एतस्मिन् काले ग्रावस्तुत्' इति खण्डे 'मध्यमस्वरेणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः' (आश्व० श्रौ० ५. १६) इति सूत्रितम्॥

शब्दा०—*अग्नेः*=अग्नि का, *वयम्*=हम लोग, *प्रथमस्य*=प्रथम का, *अमृतानाम्*=देवताओं में, *मनामहे*=पुकारें, *चारु*=सुन्दर, *नाम*=नाम, *सः*=वह, *नः*=हम लोगों को, *मह्यै*=महान्, *अदितये*=अदिति को, *पुनः*=फिर, *दात्*=सौंपेगा, *पितरम्*=पिता को, *च*=और, *दृशेयम्*=देखूं, *मातरम्*=माता को, *च*=और।

हि० अ०—देवताओं में प्रथम, अग्नि देव का शुभ नाम हम लोग पुकारें; वह हम लोगों को पुनः अदिति को सौंपेगा; (जिससे) मैं (अपने) पिता तथा (अपनी) माता को देखूं।

Trans.—Let us invoke the auspicious name of Agni, the first god among the immortals. He will restore us again to the great Aditi, that I may see (my) father and (my) mother.

अभि। त्वा। देव। सवितः। ईशानम्। वार्याणाम्। सदा। अवन्। भागम्। ईमहे॥ ३॥

सा० भा०—अथ अग्निना प्रेरितः सन् सवितारम् 'अभि त्वा' इत्यनेन तृचेन प्रार्थयते। तथैव श्रूयते—'तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन' (ऐ० ब्रा० ७.१६) इति। हे *सदावन्* सदा सर्वदा रक्षक हे *सवितः देव* *वार्याणा* वरणीयानां धनानाम् *ईशानं* स्वामिनं त्वां प्रति *भागं* भजनीयं धनम् *अभि* सर्वतः *ईमहे* याचामहे॥ ईशानम्। 'ईश ऐश्वर्ये'। लटः शानच्। 'तास्यनुदात्तेत्०' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। वार्याणाम्। 'वृङ् संभक्तौ'। 'ऋहलोर्ण्यत्'। 'ईडवन्द०' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम्। अवन्। आमन्त्रितनिघातः।

शब्दा०—*अभि त्वा*=तुम्हारे पास, *देव*=हे देव, *सवितः*=हे सवितृ, *ईशानम्*=मालिक, *वार्याणाम्*=अभिलषित धनों के, *सदा*=सर्वदा *अवन्*= हे रक्षा करने वाले, *भागम्*=हिस्से के लिये, *ईमहे*=याचना करते हैं।

हि० अ०—हे सदा रक्षा करने वाले सवितृ देव, सम्पूर्ण अभिलषित धनों के मालिक तुम्हारे पास (अपने) हिस्से के लिये (हम) याचना करते हैं।

Trans.—O everprotecting god Savitar, we pray to thee, the lord of riches, for (our) share.

Notes—अभि—A particle used in the sense of 'towards' (अभीत्याभिमुख्यम्—Nir. 1. 3). देव सवितः—Both of the words are vocatives and do not come at the beginning of the pāda; hence, unaccented (आमन्त्रितस्य च—Pāṇ. VIII 1. 19). ईशानम्—$\sqrt{}$*īś* 'to be master' with the suffix शानच्; acc. sing. वार्याणाम्—From $\sqrt{}$*vṛ* 'to choose' with the suffix ण्यत्; words derived from ईड्, वन्द्, वृ, शंस् and दुह्, and ending in ण्यत्, accent the first syllable (ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः—Pāṇ. VI. 1. 214). अवन्—From $\sqrt{}$*av* 'to protect'; vocative, not coming at the beginning of a pāda, is unaccented. भागम्—From $\sqrt{}$*bhaj* 'to divide or share' with the suffix घञ्. Words, ending in घञ्, accent the last syllable (कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः—Pāṇ.

VI. 1. 159). ईमहे—√i 'to go' Ātm. pres., 1st plu. In the Nighaṇṭu (III. 19. 1) it is enumerated in the list of the verbs meaning 'to beg'. Verbs of the principal clause, not coming in the beginning of a pāda, are unaccented (तिङ्ङतिङः—Pāṇ. VIII. 1. 28).

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः ।
अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

सा० भा०—हे सवितः यः भगः भजनीयो धनविशेषः ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत् तं धनविशेषम् ईमहे इति पूर्वत्रान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । *इत्था शशमानः* अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वो जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिः अपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति दोषि न । अतो धनस्तुतिः न नियता इत्याशङ्क्याह *निदः पुरा अद्वेषः* निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्था । प्रकारवचने 'इदमस्थमुः' (पा० सू० ५.३.२४)। 'सुपां सुलुक्' इति व्यत्ययेन विभक्तेः डादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । शशमानः । 'शश प्लुतगतौ' । इह तु स्तुत्यर्थः । 'ताच्छील्यवयोवचन०' (पा० सू० ३. २. १२९) इति ताच्छीलिकश्चानश् । कर्तरि शप् । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः । 'णिदि कुत्सायाम्' । संपदादिलक्षणः क्विप् । 'सावेकाचः०' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्य इति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दधे । कर्मणि लिट् । तस्य आर्धधातकत्वेन 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः ।

शब्दा०—*यः*=जो *चित्*=भी, *हि*=प्रसिद्धि अर्थ का वाचक निपात, *ते*=तुम्हारे, *इत्था*=इस प्रकार, *भगः*=धन, *शशमानः*=प्रशंसनीय, *पुरा निदः*=अनिन्दित, *अद्वेषः*=द्वेषरहित, *हस्तयोः*=हाथों में, *दधे*=रखा हुआ है ।

हि०अ०—(हे सविता), प्रसशंनीय, अनिन्दित, एवं द्वेषरहित जो धन तुम्हारे हाथों में इस प्रकार रखा हुआ है, (उसके लिये हम तुम्हारे पास आते हैं)।

Trans.—(O Savitar), whatever wealth, adorable, ere reproach, and free from enemy, is thus retained in thy hands (we come to thee for that).

Notes—चित्—An enclitic particle very frequently used to emphasize the preceding word. According to Yāska it is used in the sense of reverence, comparison and utter contempt. It is always unaccented (चिदिति निपातोऽनुदात्तः—Nir. V. 5). हि—An emphatic particle employed throughout as a sub-ordinating conjunction. It regularly makes the verb accented. इत्था—Adverb of manner, formed from the pronominal stem 'इ' (>इदम्) with the suffix 'था'. The meaning, it expresses, is 'thus', 'so'. भगः—Wealth, fortune; derived from √*bhaj* (भगो भजतेः—Nir. I. 7). शशमानः—√*śaś* 'to praise' with the suffix चानश्. The suffix being चित् the last syllable of the word is accented (चितः—Pāṇ. VI. 1. 163). अद्वेषः—'One who has no enemy'; Bahuvrīhi compd. accented on the final syllable of the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). दधे—√*dhā* 'to put', Ātm. perf. 3rd. sing. ; accented because syntactically connected with यः (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1. 63).

भगंऽभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तवं । अवंसा । मूर्धानंम् । रायः । आऽरभें ॥ ५ ॥

सा० भा०—हे सवितः *ते* त्वदीयाः *वयं* शुनःशेपनामानः *भगभक्तस्य* धनेन संयुक्तस्य *तवावसा* रक्षणेन *उदशेम* उत्कर्षेण व्याप्नुमः । किं कर्तुम् । *रायः* धनस्य *मूर्धानम्* उत्कर्षम् *आरभे* प्रारब्धुम् । धनिकत्वप्रसिद्धया व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अशेम। 'अशू व्याप्तौ'। लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। शप्। रायः। 'ऊडिदम्०' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम्। आरभे। 'कृत्यार्थे तवैकेन्' इति तुमर्थे केन्प्रत्ययः। नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम॥५॥

शब्दा०—*भगभक्तस्य*=प्रचुर धन से सम्पन्न, *ते*=तुम्हारे, *वयम्*=हम लोग, *उत्* *अशेम*=उत्कर्षपूर्वक प्राप्त हुये हैं, *तव*=तुम्हारी, *अवसा*=रक्षा से, *मूर्धानम्*=श्रेष्ठ, *रायः*=धन के हिस्से को, *आरभे*=पाने के लिये।

हि० अ०—तुम्हारे (भक्त) हम लोग, प्रचुर धन से सम्पन्न (जो तुम हो) उस तुम्हारी सहायता से धन के श्रेष्ठ भाग को पाने के लिये (तुम्हारे पास) उत्कर्ष के साथ आये हैं।

Trans.—We thy (men), have come to attain the loftiest of wealth with the protection of thee, who art endowed with prosperity.

Notes—भगभक्तस्य—'Endowed with prosperity or fortune-favoured'. Sāyaṇa construes it with तवावसा and accordingly Wilson renders as 'through the protection of thee who art the possessor of wealth' Griffith takes it in apposition of रायः and translates as 'the highest of affluence which Bhaga has dealt out to us'; Tatpuruṣa compd. in its instrumental form accents the first member, if the second member has क्त in passive (तृतीया कर्मणि—Pāṇ. VI. 2. 48). उत—A particle and prefix to verbs and nouns implying superiority or separation and disjunction. It is not used as a separable adverb or preposition. In those rare cases in which it appears uncompounded with verb the latter has to be supplied from the context. अशेम—√*aṁś* 'to attain' 'a'-aorist, 1st plu. अवसा—'With protection'; derived from √*av* 'to protect' + असुन्. आरभे—Dat. infinitive in 'ए' from आ + √*rabh* 'to grasp'; radical infinitives, compounded with preposition, accent the root and the

preposition, being unaccented, is separated by avagraha in the pada-text.

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी इति । पतयन्तः । आपुः ॥ न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥६॥

सा० भा०—अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेपः एतदादिसूक्तशेषेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथा च श्रूयते—'तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशता' (ऐ० ब्रा० ७.१६) इति । हे वरुण *पतयन्त* प्रौढे वियत्युत्पतन्तः *अमी* दृश्यमानाः *वयश्चन* श्येनादयः पक्षिणोऽपि *ते* *क्षत्रं* त्वदीयं शरीरबलं *नहि आपुः* नैव प्राप्ताः । त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः । तथा *सहः* त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि *न* प्रापुः । तथा *मन्युं* त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः । *अनिमिषं* सर्वदा *चरन्तीः* प्रवाहरूपेण गच्छन्त्यः *आपः* त्वदीयं बलं *न* प्रापुः । *वातस्य* वायोः *ते* गतिविशेषाः त्वदीयम् *अभ्वं* वेगं *न प्रमिनन्ति* न हिंसन्ति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः । 'पत गतौ' । चुरादिरदन्तः । लटः शतृ । शप् । गुणायादेशौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः । 'आप्लृ व्याप्तौ' । लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ । 'अत आदेः' (पा० सू० ७.४.७०) इत्यात्वं । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबंधात्तदपेक्षया प्राथम्यात् 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । चरन्तीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति । 'मीञ् हिंसायाम्' । 'क्र्यादिभ्यः श्ना' । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' (पा० सू० ६. ४. ११२) इति आकारलोपः । 'मीनातेर्निगमे' (पा० सू० ७.३.८१) इति ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' (पा० सू० ८.१.७१) इति गतिरनुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।

शब्दाः—*नहि*=न तो, *ते*=तुम्हारे, *क्षत्रम्*=आधिपत्य को, *न*=नहीं, *सहः*=शक्ति को, *न*=नहीं, *मन्युम्*=क्रोध को, *वयः*=पक्षी, *चन*=भी,

अमी=ये, पतयन्तः=उड़ने वाले, आपुः=प्राप्त करते हैं, न=नहीं, इमाः=ये, आपः=जल, अनिमिषम्=सदा, चरन्तीः=बहते हुए, न=नहीं, ये=जो, वातस्य=वायु के प्रचण्ड तूफान, प्रमिनन्ति=उलंघन करते हैं, अभ्वम्=विशाल शक्ति का।

हि० अ०—(हे वरुण), ये उड़ने वाले पक्षी भी न तो तुम्हारे आधिपत्य को, न तो शक्ति को, न तो क्रोध को ही प्राप्त कर सकते हैं; न ये सदा बहने वाले जल, न तो वायु के जो प्रचण्ड तूफान हैं वे ही (तुम्हारी) विशाल शक्ति का उलंघन कर सकते हैं।

Trans.—(O Varuṇa), even these birds flying can attain neither thy sovereignty, nor the prowess, nor the wrath ; nor these waters, moving without waiting even for a winkling of eye (i. e. unceasingly), nor these gales of wind can resist (thy) immense power.

Notes—क्षत्रम्—Derived from √*kṣi* 'to possess'; क्षत्रम् is especially applied to the power of Varuṇa. चन—A particle usually employed after a negative praticle and is rendered as 'not even'. In a few passages it loses its negative sense and is rendered as 'even'. It is placed after the word to which it gives the force. It accents the preceding verb in the sentence or pāda in which it occurs. अमी—final ई is pragṛhya; hence, इति is added to it in the pada-text (Vide VSB, p. 106 (3)). पतयन्तः—√*pat* 'to fly' with the suffixes णिच् and शतृ; nom. plu. आपुः—√*āp* 'to obtain' perf. 3rd plu.; accented because in the first hemistich न क्षत्रम्, न सहः, न मन्युम् which are syntactically connected with आपुः, have no conjunctive च. The general rule is that in a hemistich when च, वा, हा, अह, एव are silent the verb is not unaccented (चादिलोपे विभाषा—Pāṇ VIII. 1. 63). अनिमिषम्—Not waiting even for a winkling of eye, i. e. unceasingly ; Bahuvrīhi

compd. accents the final syllable of the second member, if the first member is a prohibitive particle 'अ' or सु (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ VI. 2. 172). चरन्तीः— √car 'to move' with the suffixes शतृ and ङीप्. वातस्य—The word वातस्य in genitive indicates that the subject of प्रमिनन्ति is understood. Sāyaṇa supplies 'ये गतिविशेषाः,' Wilson 'gales', and Griffith 'wild fury'. प्रमिनन्ति—√प्र+mī 'to damage' pres. 3rd plu.; not unaccented because connected with ये. In such subordinate clauses the preposition is generally compounded with the verb and it is unaccented (तिङि चोदात्तवति—Pāṇ. VIII. 1. 71) and separated-from the root by avagraha in the pada-text.

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतऽदक्षः ॥ नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥७॥

सा० भा०—*पूतदक्षः* शुद्धबलः *वरुणः राजा अबुध्ने* मूलरहिते अन्तरिक्षे तिष्ठन् *वनस्य* वननीयस्य तेजसः *स्तूपं* संघम् *ऊर्ध्वम्* उपरिदेशे *ददते* धारयति । *नीचीनाः स्थुः* । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यम् । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति । *एषां* रश्मीनां *बुध्नः* मूलम् *उपरि* तिष्ठतीति शेषः । तथा सति *केतवः* प्रज्ञापकाः प्राणाः *अस्मे* अस्मासु *अन्तर्निहिताः* स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ।'अबुध्ने न विद्यते बुध्नः मूलमस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपम् । स्त्यै शब्दसंघातयोः' । 'स्त्यः संप्रसारणमूच्च' इति पप्रत्ययः ; तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वे ऊकारादेशश्च । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विक्०' इत्यादिना क्विन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । न्यच्शब्दात्स्वार्थे 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' (पा०सू० ५.४.८) इति खः । 'आयन्०' इत्यादिना तस्य ईनादेशः । 'आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम्' (पा० सू ७. १. २. १) इति वचनात् ईकार उदात्तः ।

'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम्। स्युः। 'गातिस्था०' (पा० सू० २. ४. ७७) इत्यादिना सिचो लुक्। 'आतः' (पा० सू० ३. ४. ११०) इति झेः जुसादेशः। 'उस्यपदान्तात्' (पा० सू० ६. १. ९६) इति पररूपत्वम्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडागमाभावः। अस्मे। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शेआदेशः। निहिताः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। स्युः। अस्तेर्लिङि 'श्नसोरल्लोपः'।

शब्दा०—*अबुध्ने*=आधार रहित, *राजा*=राजा, *वरुणः*=वरुण देवता, *वनस्य*=प्रकाश के, *ऊर्ध्वम्*=ऊपर, *स्तूपम्*=पुञ्ज को, समूह को, *ददते*=धारण करता है, *पूतदक्षः*=पवित्र सामर्थ्यवाला, *नीचीनाः*=नीचे जाने वाली, *स्थुः*=स्थित रहती हैं, *उपरि*=ऊपर, *बुध्नः*=स्रोत, *एषाम्*=इनका, *अस्मे*=हमारे, *निहिताः स्युः*=पड़ी रहें, *केतवः*=किरणें।

हि० अ०—पवित्र सामर्थ्य वाला राजा वरुण आश्रयरहित (अन्तरिक्ष) में (रहता हुआ) प्रकाश के पुञ्ज को ऊपर धारण करता है; इस (प्रकाशपुञ्ज सूर्य) की किरणें नीचे की तरफ जाने वाली हैं, (यद्यपि) उनका स्रोत ऊपर है। (प्राण संचार करने वाली) रश्मियां हमारे अन्दर पड़ी रहें।

Trans.—King Varuṇa, of pure vigour, (residing) in the baseless (region), holds high a heap of light; its rays are directed downwards, the base being above. May the rays (givers of life) be placed within us.

Notes—अबुध्ने—Bahuvrīhi compd. accents the final syllable, if its first member is नञ् or सु (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). Wilson following Sāyana connects अबुध्ने with वरुण and renders 'abiding in the baseless firmament'. Griffith construes it with ऊर्ध्वं स्तूपम्. According to him Varuṇa sustains erect the tree's stem in the baseless region. स्तूपम्—'Heap' (Wilson); 'stem' (Griffith). Sāyaṇa derives it from √*styai* 'to pile'; the Samprasāraṇa of 'य' is 'इ', but this 'इ' has changed into 'ऊ'. ददते—√*dā* 'to give' pres. Ātm. 3rd.

sing. पूतदक्षः—'Of pure vigour'; Bahuvrīhi compd. accented on the first member (बहुव्रीहौ प्रकृत्याः पूर्वपदम्—Pāṇ. VI. 2. 1); पूत is formed from √pū 'to cleanse' + क्त. नीचीनाः—From नि + √añc 'to go downward' with the suffix क्विन्; अ of the root being dropped causes the preceding syllable to be lengthened. स्थुः—√sthā 'to stand', root-aorist, injun. 3rd. plu. Generally an injunctive is used with the prohibitive particle मा, but it is also used even without मा (बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि—Pāṇ. VI. 4. 75). एषाम्—All th cases of the pronoun एन are unaccented. अस्मे—For अस्मासु; final ए is pragṛhya; hence इति is added to it in the pada-text. निहिताः—from नि + √dhā 'to put' + क्त. Past pass. part. is always accented on the final syllable, but when it is compounded with a preposition the latter is accented (गतिरनन्तरः—Pāṇ VI. 2. 49). केतवः—Sāyaṇa renders it by प्रज्ञापकाः प्राणाः; Wilson following Sāyaṇa takes it to mean 'the sources of existence; Griffith renders it as 'rays'. स्युः—√as 'to be' pres. opt. 3rd plu. In the pada-text इति is added to it and it is again repeated after इति (Vide, VSB., p. 110 (3)).

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊँ इति ॥ अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

सा० भा०—*वरुणः राजा सूर्याय* सूर्यस्य *पन्थां* मार्गम् *उरुं* विस्तीर्णं *चकार* । *हि* शब्दः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवान् इति तदुच्यते । *अन्वेतवा उ* अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गन्तुमेव । तथा *अपदे* पादरहिते अन्तरिक्षे *पादा प्रतिधातवे* पादौ प्रक्षेप्तुम् । *अकः* मार्गं कृतवान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गन्तुमशक्ये भूप्रदेश पादौ

प्रक्षेप्तुमुपायं बन्धविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः। *उत* अपि च *हृदयाविध-श्चित्* अस्मदीयवेधकस्य शत्रोरपि *अपवक्ता* अपवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार। लित् स्वरेण आकार उदात्तः। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः। पन्थाम्। 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' (पा० सू० ७.१.८५) इति द्वितीयाया-मपि व्यत्ययेन आत्वम्। पथिन्शब्दस्य 'पतेस्थ च' (उ० सू० ४.४५२) इति प्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' (पा०सू० ६.१.१९९) इत्याद्युदात्तत्वम्। अन्वेतवै। अनुपूर्वात् एतेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवैप्रत्ययः। 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा० सू० ६.२.५१) इति आद्यन्तयोरुदात्तत्वम्। पादा। 'सुपां सुलुक्' इति आकारः। प्रतिधातवे। दधातेः 'तुमर्थ०' इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः। 'तादौ च निति०' (पा० सू० ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। अकः। करोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्-लिटः' इति लोडर्थे लुङ्। तस्य तिप्। 'मन्त्रे घस०' (पा० सू० २.४.८०) इत्यादिना च्लेर्लुक्। गुणो रपरत्वम्। 'हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० सू० ६.१. ६८) इति तिपो लोपः। अडागमः। हृदयाविधः। हृञ् हरणे'। 'वृहोः षुग्दुकौ च' (उ० ४.५४०) इति कयन्। 'व्यध ताडने'। क्विप्। 'नहि-वृति०' (पा०सू०६.३.११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम्।

शब्दा०—*उरुम्*=विस्तृत, *हि*=प्रसिद्धि अर्थ का वाचक निपात, *राजा*=राजा, *वरुणः*=वरुण देवता ने, *चकार*=बनाया है, *सूर्याय*=सूर्य के लिये, *पन्थाम्*=मार्ग, *अन्वेतवै*=चलने के लिये, *उ*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *अपदे*=आश्रयरहित अन्तरिक्ष में, *पादा*=पैरों के, *प्रतिधातवे*=रखने के लिये, *अकः*=निर्माण किया है, *उत*=और, *अपवक्ता*=दूर करने वाला, *हृदयाविधः*=हृदय को चोट पहुँचाने वाले को, *चित्*=भी।

हि० अ०—राजा वरुण ने सूर्य के चलने के लिये विस्तृत मार्ग बनाया है; (उसने) आश्रयरहित (अन्तरिक्ष) में पैर रखने के लिये (मार्ग का) निर्माण किया है। तथा जो कोई (हमारे) हृदय को चोट पहुँचाने वाला है, उसको (वरुण) दूर करनेवाला होवे।

Trans.—The King Varuṇa has made the path for sun wide to travel on; (he) has made (the path) to place the foot in footless (region); and

may (Varuṇa) be the repeller of him who torments our hearts.

Notes—उरुम्—From √*vṛ* 'to cover', व् being changed into उ by Samprasārana (वृ<उंर्) with the suffix उ चकार—√*kṛ* 'to make' perf. 3rd sing.; not unaccented because preceded by the emphatic particle हि in the same clause (हि च—Pāṇ. VIII. 1. 34). अन्वेतवै—एतवै is a dative infinitive in तवै from √*i* 'to go'; so it has double accent, one on the root and other on the final syllable (तवै चान्तश्च युगपत्—Pāṇ. VI. 2. 5). But when it is compounded with a preposition, the preposition and the last syllable are accented; the preposition, being accented and separated by avagraha in the pada-text, is treated as uncompounded with the second member for the purpose of accentuation (पद्यार्दीस्तु द्व्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान्—Ṛg. Prāt. III. 25). उ—An enclitic particle always unaccented. In the pada-text इति is added to it, but before इति it becomes lengthened and nasalized (उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघितः शाकलेन—Ṛg. Prāt. I. 75). अपदे—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. प्रतिधातवे—Dative infinitive in तवे from प्रति + √*dhā* 'to put'. Infinitives ending in तवे, when compounded with a preposition, accent the first member. अकः—√*kṛ* 'to make' root-aorist, 3rd. sing. उत—A conjunctive-particle meaning 'and'. It is generally placed at the beginning of the second sentence. अपवक्ता—Sāyana supplies भवतु to it and explains by 'अपवदिता निराकर्ता भवतु'; Wilson, following Sāyaṇa, translates as 'be repeller'. Griffith does not take it in imperative sense. He renders it as 'warned afar'. हृदयाविधः—Tatpuruṣa compd. (first member in accusative), accented on the second member.

श॒तम् । ते॒ । रा॒ज॒न् । भि॒षजः॑ । स॒हस्र॑म् । उ॒र्वी । ग॒भी॒रा । सु॒ऽम॒तिः । ते॒ । अ॒स्तु॒ ॥ बाध॑स्व । दू॒रे । निःऽऋ॑तिम् । प॒रा॒चैः । कृ॒तम् । चि॒त् । एनः॑ । प्र । मु॒मु॒ग्धि॒ । अ॒स्मत् ॥ ९ ॥

सा० भा०—हे *राजन्* वरुण *ते* तव *शतं भिषजः* बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा सन्ति । *ते* तव *सुमतिः* अस्मदनुग्रहबुद्धिः *उर्वी* विस्तीर्णा *गभीरा* गाम्भीर्योपेता स्थिरा *अस्तु* । *निर्ऋतिम्* अस्मद-निष्टकारिणीं निर्ऋतिं पापदेवतां *पराचैः* पराङ्मुखां कृत्वा *दूरे* अस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां *बाधस्व* । *कृतं चित्* अस्माभिरनुष्ठितमपि *एनः* पापम् *अस्मत् प्र मुमुग्धि* प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । 'तादौ च०' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'मन्क्तिन्०' इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य 'युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' (पा० सू० ८.३.१०३) इति षत्वम् । बाधस्व । 'बाधृ विलोडने' । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। निर्ऋतिम् । 'तादौ च०' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मुमुग्धि । 'मुच्लृ मोक्षणे' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा० सू० ६.४. १०१) । तस्य अपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावः । 'चोः कुः' (पा०सू० ८. २. ३०) इति कुत्वम् ।

शब्दा०—*शतम्*=सैकड़ों, *ते*=तुम्हारी, *राजन्*=हे राजा, *भिषजः*= औषधियाँ, *सहस्रम्*=हजारों, *उर्वी*=विशाल *गभीरा*=गम्भीर, *सुमतिः*= सुन्दर मति, *ते*=तुम्हारी, *अस्तु*=होवे, *बाधस्व*=रोको, *दूरे*=बहुत दूर, *निर्ऋतिम्*=पाप को, *पराचैः*=हमसे अलग करके, *कृतम्*=किये गये, *चित्*=भी, *एनः*=पापों को, *प्र मुमुग्धि*=अच्छी प्रकार से नष्ट करो, *अस्मत्*=हमसे ।

हि० अ०—हे राजन्, सैकड़ों तथा सहस्रों तुम्हारी औषधियाँ हैं; तुम्हारी सुन्दर मति (हमारे प्रति) विशाल एवं गम्भीर होवे; पाप देवता को बहुत दूर (हमसे) अलग कर रोको; हमारे द्वारा किये गये पापों को भी हमसे अच्छी प्रकार नष्ट करो ।

Trans.—O King, a hundred and a thousand are thy medicines ; wide and deep be thy well-disposed mind ; remove afar (from us) Nirṛti ; remove from us the sin, even we have committed.

Notes—शतम् and सहस्रम् are used in agreement with plurals. They are generally treated as adjectives. According to Yāska सहस्रम् means powerful (सहस्रं सहस्वत्—Nir. III. 11). Durgā in his commentary breaks सहस्रम् into सहस् and रम्; सहस् means strength (बलम्—Nigh. II. 9.17) and रम् (in the sense of मतुप्) means 'endowed with' (सह इति बलनाम, तेन तद्वत् दुर्बलानामपि सहस्रं समुदितं बलवदेव भवति सङ्घात् बलीयस्त्वात्—Durgā on Nir. III. 11). अस्तु—√*as* 'to be', pres. impv., 3rd., sing. बाधस्व—√*bādh* 'to oppress', Ātm., pres., impv., 2nd, sing. दूरे—From √*dru* 'to flee'; Yāska derives it also from √*i* 'to go' (दूरयं वा—Nir. III. 19). Thus, according to this derivation, दूर is 'that going to which is difficult'. According to Kṣīrasvāmin, it is derived from √*du* 'to torment' (दूयते अत्र दूरम्—Amara. III. 1. 69). निर्ऋतिम्—According to Sāyaṇa, Nirṛti is the deity of sin. In the Nighaṇṭu (I. 1. 16) it is enumerated in the list of the names of earth. Yāska derives it from नि + √*ram*, or नि + √*ṛ* (तत्र निर्ऋतिर्निरमणात् । ऋच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा—Nir. II 7). Griffith takes it to mean 'decay' or 'destruction'. कृतम्—√*kṛ* to make, past part. प्र—A particle mostly connected with a verb which is often to be supplied. In the principal clause preposition is generally detached from the verb and is accented. मुमुग्धि—√*muc* 'to release' perf. impv. 2nd. sing. अस्मत्—Abl. plu. of अस्मद्.

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः ॥ अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥१०॥

सा० भा०—*अमी* रात्रावस्माभिर्दृश्यमानाः *ऋक्षाः* सप्त ऋषयः। तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—'ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषी-नाचक्षते' इति। यद्वा। ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः। 'ऋक्षाः स्तृभि-रिति नक्षत्राणाम्' (नि० ३.२०) इति यास्केनोक्तत्वात्। *उच्चा* उच्चैः उपरि द्युप्रदेशे *निहितासः* स्थापिताः ये सन्ति ते ऋक्षाः *नक्तं* रात्रौ *ददृश्रे* सर्वैरपि दृश्यन्ते। *दिवा* अहनि *कुह चित् ईयुः* क्वापि गच्छेयुः। न दृश्यन्ते इत्यर्थः। *वरुणस्य* राज्ञः *व्रतानि* कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाणि *अदब्धानि* केनाप्यहिंसितानि। किंच वरुणस्याज्ञयैव *चन्द्रमाः नक्तं* रात्रौ *विचाकशत्* विशेषेण दीप्यमानः *एति* गच्छति॥ निहितासः। 'आज्जसेरसुक्'। थाथा-दिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वे (पा० सू० ६.२.१४४) प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। ददृश्रे। दृशेर्लिटि 'इरयो रे' (पा० सू० ६. ४. ७६) इति रेआदेशः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनि-घातः। कुह। 'वा ह च च्छन्दसि' (पा० सू० ५.३.१३) इति किंशब्दा-दुत्तरस्य त्रलो हादेशः। 'कु तिहोः' (पा० सू० ७.२.१०४) इति किंश-ब्दस्य कुआदेशः। स्थानिवद्भावात् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। विचाकशत्। कशेर्दीप्त्यर्थात् यङ्लुगन्तात् शतृप्रत्ययः। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्यु-दात्तत्वम्। समासे कृत्स्वरः। यद्वा। काशतेर्वा व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम्। चन्द्रमाः। 'चन्द्रे माङो डित्' (उ० सू० ४.६६७) इति असिप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

शब्दा०—*अमी*=ये, ये=जो, *ऋक्षाः*=नक्षत्र, *निहितासः*=रखे गये थे, *उच्चा*=ऊंचे, *नक्तम्*=रात्री में, *ददृश्रे*=दिखाई पड़ते थे, *कुह*=कहाँ, *चित्*=भी, *दिवा*=दिन में, *ईयुः*=चले गये, *अदब्धानि*=अक्षत, *वरुणस्य*=वरुण के, *व्रतानि*=पवित्र कार्य, *विचाकशत्*=प्रकाशित होता हुआ, *चन्द्रमाः*=चन्द्रमा, *नक्तम्*=रात्री में, *एति*=विचरण करता है।

हि० अ०—ऊँचे रखे गये ये नक्षत्र, जो रात्री में दिखाई पड़ते थे, दिन में कहाँ चले गये? वरुण के पवित्र कार्य अक्षत हैं; चन्द्रमा प्रकाशित होता हुआ रात्री में विचरण करता है।

Trans.—These constellations, placed on high, which were seen by night, whither did go by day? Unharmed are the holy acts of Varuṇa; the moon diffusing its light profoundly moves by night.

Notes—अमी—See notes I. 24. 6. ऋक्षाः—It is enumerated with स्तृभिः in the Nighaṇṭu (III. 29. 9). Yāska takes it to mean constellations (Nir. III. 20). Kṣīrasvāmin derives it from √*ṛṣ* 'to rush' (ऋषति गच्छति। ऋक्ष्णोति तमः वा ऋक्षम्). निहितासः—From नि + √*dhā* 'to put' + क्त; आसस् ending in nom. plu; for accent see निहिताः (1. 24. 7). ददृश्रे—√*dṛś* 'to see' Ātm. perf. 3rd. plu.; not unaccented because connected with ये. Verbs, when reduplicated, accent the reduplicated syllable (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ. VI. 1. 189). ईयुः—√*i* 'to go' perf. 3rd. plu. अदब्धानि—नञ् + √*dabh* 'to harm' + क्त; accented on नञ् (अव्यये नञ्कुनिपातानाम्—Vārtika on Pāṇ. VI. 2. 2). व्रतानि—It is enumerated in the list of the synonyms of act (Nigh. II. 1. 7). Yāska derives it from (i) √*vṛ* 'to cover' or (2) √*vāraya* 'to forbid' (व्रतमिति कर्मनाम। निवृतिकर्म वारयतीति सतः। इदमपीतरद्व्रतमेतस्मादेव। वृणोतीति सतः। अन्नमपि व्रतमुच्यते। यदावृणोति शरीरम्—Nir. II. 13); 'holy acts' (Wilson); 'holy laws' (Griffith). विचाकशत्—√*kāś* 'to shine' intensive, pres. part.; accented on reduplicated syllable 'चा'. चन्द्रमाः—Yāska variously derives this word: चन्द्रमाः चायन् द्रमति। चन्द्रः माता। चान्द्रं मानम् अस्य इति वा। चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः। चन्दनम् इत्यपि अस्य भवति। चारु द्रमति। चिरं द्रमति। चमेः वा पूर्वम् (Nir. XI. 5) एति—√*i* 'to go' pres. 3rd. sing.

तत्। त्वा। यामि। ब्रह्मणा। वन्दमानः। तत्। आ। शास्ते। यजमानः। हविःऽभिः॥ अहेळमानः। वरुण। इह। बोधि। उरुऽशंस। मा। नः। आयुः। प्र। मोषीः॥११॥

सा० भा०—एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः 'तत्त्वा यामि' इति द्वे ऋचौ याज्ये। सूत्रितं च—'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे अस्तभ्नाद्द्याम्' (आश्व० श्रौ० ३.७) इति। वरुणप्रघासेषु

3

वारुणस्य हविषो याज्या 'तत्त्वा यामि' इत्येषा 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इत्यत्र सूत्रितम्—'इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः' (आश्व० श्रौ० २. १७) इति।

हे *वरुण* मुमूर्षुरहं त्वां प्रति *तत्* आयुः *यामि* याचे । कीदृशः। ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण *वन्दमानः* स्तुवन्। सर्वत्र *यजमानः* अपि *हविर्भिः* *तत्* आयुः *आ शास्ते* प्रार्थयते । त्वं च *इह* कर्मणि *अहेळमान* अनादरम-कुर्वन् *बोधि* अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे *उरुशंस* बहुभिः स्तुत्य *नः* अस्मदीयम् *आयुः मा प्र मोषीः* प्रमुषितं मा कुरु। सप्तदशसंख्याकेषु याच्ञा-कर्मसु 'ईमहे यामि' (नि० ३. १९. १) इति पठितम्। चाशब्दलोप-श्छान्दसः ॥ अहेळमानः। 'हेडृ अनादरे'। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते। ततो नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। बोधि। 'बुध अवगमने'। लोटः सेर्हिः। 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। 'वा छन्दसि' (पा० सू० ३. ४. ८८) इत्यपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावात् लघूपधगुणः । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। मोषीः। 'मुष स्तेये'। लोडर्थे छान्दसो लुङ्। 'वदव्रज०' (पा० सू० ७.२.३) इति प्राप्ताया वृद्धेः 'नेटि' (पा० सू० ७. २. ४) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इत्यडभावः ॥

शब्दा०—*तत्*=उस आयु के लिये, *त्वा*=तुम्हारे पास, *यामि*=याचना करता हूँ, *ब्रह्मणा*=स्तुति द्वारा, *वन्दमानः*=वन्दना करता हुआ, *तत्*=उस आयु के लिये, *आ शास्ते*=कामना करता है, *यजमानः*=यज्ञ करने वाला, *हविर्भिः*=हवि द्वारा, *अहेळमानः*=क्रोधित न होते हुये, *वरुण*=हे वरुण, *इह*=यहां, *बोधि*=समझो, *उरुशंस*=हे विस्तृत रूप से स्तुत्यमान, *मा*=मत, *नः*=हमारी, *आयुः*=उम्, *प्र मोषीः*=चुरावो।

हि० अ०—(हे वरुण), प्रार्थना द्वारा वन्दना करता हुआ उस (आयु) के लिये तुम्हारे पास याचना करता हूं; यजमान हवि द्वारा उसी (आयु) की कामना करता है। हे वरुण, (हम पर) क्रोधित न होते हुये यहाँ (हमारे अभिप्राय को) समझो; हे विस्तृत रूप से स्तुत्यमान (वरुण), हमारी आयु को न चुरावो।

Trans.—(O Varuṇa), praising with prayer, I beseach thee for that (life); the sacrificer craves

that with oblations. O Varuṇa, not being angry with (me) do acknowledge (our desire) here ; O praised by many, do not steal our life.

Notes—यामि—√*yā* 'to beg' pres. 1st. sing. Yāska in his Nirukta quotes this word to illustrate his theory that sometimes a syllable in a word is omitted ; thus according to him यामि ought to be याचामि (√*yāc*) which due to some reason has dropped च. But Rājavāde is of the view that the root √*yā* from which यामि is derived was used in the ṚV. to mean 'beg'. वन्दमानः—√*vand* 'to greet' + शानच्. आ शास्ते—आ + √*śās* 'to desire' Ātm. pres. 3rd. sing. For accent on आ see note on प्र (1.24.9). हविर्भिः—The terminations -भिस्,-भ्याम्,-भ्यस्, are separated from the stem by avagraha, if the preceding syllable is not long. अहेळमानः—√*hīḍ* 'to be hostile' + शानच्. बोधि—√*budh* 'to know' root-aorist, impv. 2nd. sing. उरुशंस—Vocative at the beginning of the pāda ; hence, the first syllable is accented. मा—A prohibitive particle regularly used with the injunctive. मोषीः—√*muṣ* 'to steal' 'iṣ'-aorist, injun. 2nd. sing.

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ॥ शुनःशेपः । यम् । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥१२॥

सा० भा०—*तदित्* तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं *नक्तं* रात्रौ *मह्यं* शुनःशेपाय *आहुः* कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा *दिवा* अपि *तत्* एव आहुः । *हृदः* मदीयमनसो निष्पन्नः *अयं केतः* प्रज्ञाविशेषोऽपि *तत्* एव कर्तव्यत्वेन *आ वि चष्टे* सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । *गृभीतः* गृहीतः

यूपे बद्धः शुनःशेपः एतन्नामको जनः यं वरुणम् अह्वत् आहूतवान् सः वरुणः राजा अस्मान् शुनशेपान् मुमोक्तु बन्धात् मुक्तं करोतु ॥ मह्यम् । 'ङयि च' इत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः । 'ब्रुवः पञ्चानाम्०' (पा० सू० ३. ४. ८४) इति ब्रूञो लटि झेः उसादेशः, धातोः आहादेशश्च । हृदः । 'पद्दन्०' (पा० सू० ६.१.६३) इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । 'ऊडिदंपदादि०' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । शुनः शेपः । शुन इव शेपो यस्य इति समासे 'शुनःशेपपुच्छलाङ्गूलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः' (पा० सू० ६.३.२१.४) इति अलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु०' (पा० सू० ६.२.१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वत् । ह्वेञो लुङि 'लिपिसिचिह्वश्च' (पा० सू० ३. १. ५३) इति च्लेः अङादेशः । 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६. ४. ६४) इति आकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । 'हृग्रहोर्भः०' इति भत्वम् । सो अस्मान् । 'प्रकृत्यान्तःपादम्०' इति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः ।

शब्दा०—*तत्*=वह, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला निपात, *नक्तम्*=रात को, *तत्*=वही, *दिवा*=दिन को, *मह्यम्*=मुझसे, *आहुः*=कहते हैं, *तत्*=वही, *अयम्*=यह, *केतः*=प्रज्ञा. *हृदः*=अन्तःकरण से उत्पन्न, *आ वि चष्टे*=कहती है, *शुनःशेपः*=शुनःशेप ने, *यम्*=जिसको, *अह्वत्*=बुलाया है, *गृभीतः*=पाशों में बँधा हुआ, *सः*=वह *अस्मान्*=हम लोगों को, *राजा*=राजा, *वरुणः*=वरुण देवता, *मुमोक्तु*=मुक्त करे ।

हि० अ०—वही (बात) रात को तथा वही दिन को (वे) मुझसे कहते हैं; अन्तःकरण से उद्भूत हमारी बुद्धि भी वही (बात) कहती है । वह राजा वरुण, जिसको पाशों में बंधे शुनःशेप ने बुलाया है, हमको (पाशों से) मुक्त करे ।

Trans.—Verily this by night, this by day (they) speak to me ; the intuition of my heart, too, repeates the same. May that king Varuṇa, whom the fettered Sunaḥśepa has invoked, release us (from this bondage).

Notes—इत्—A particle which emphasizes the preceding word of all kinds. आहुः—√*ah* 'to say' perf. 3rd. plu. केतः—From √*cit* 'to know'. Sāyana renders

it by प्रज्ञाविशेषः 'intuition'. आ वि चष्टे—√*cakṣ* to see, pres. 3rd. sing.; in a principal clause when there are more than one prepositions with an unaccented verb, they are treated as independent; hence, they are accented. अह्वत्—√*hū* 'to call' 'a'-aorist, 3rd. sing.; accented because preceded by यत्. गृभीतः—√*grabh* 'to seize' + क्त. मुमोक्तु—√*muc* 'to release' perf. impv. 3rd. sing.

शुनःशेपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् ।
द्रुऽपदेषु । बद्धः ॥ अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् ।
विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥१३॥

सा० भा०—*गृभीतः* बन्धनाय गृहीतः त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु *बद्धः शुनःशेपः आदित्यम्* अदितेः पुत्रं यं वरुणम् *अह्वत्* आहूतवान् हि यस्मादेवं तस्मात् सः *वरुणः राजा एनं* शुनःशेपम् *अव ससृज्यात्* अवसृष्टं बन्धनात् विमुक्तं करोतु। विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते। *विद्वान्* विमोकप्रकाराभिज्ञः *अदब्धः* केनाप्यहिंसितः वरुणः *पाशान्* बन्धनरज्जुविशेषान् *वि मुमोक्तु* विच्छिद्यैनं मुक्तं करोतु॥ त्रिषु। 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (पा० सू० ६.१.१७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। संहितायाम् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति परः आकारः स्वर्यते। ससृज्यात्। 'सृज विसर्गे'। प्रार्थनायां लिङ्। 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः। विद्वान्। 'विद ज्ञाने'। 'विदेः शतुर्वसुः' (पा० सू० ७.१.३६)। 'उगिदचाम्' इति नुम्। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। संहितायां 'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वम्। 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः। अदब्धः। 'दम्भु दम्भे'। निष्ठायाम् 'अनिदिताम्०' इति नलोपे 'झषस्तथोर्धोऽधः' (पा० सू० ८.२.४०) इति धत्वम्। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

शब्दा—*शुनःशेपः*=शुनःशेप ने, *हि*=चूंकि, *अह्वत्*=आह्वान किया है, *गृभीतः*=पकड़ा हुआ, *त्रिषु*=तीन, *आदित्यम्*=अदिति के पुत्र का, *द्रुपदेषु*=यूपों में, *बद्धः*=बंधा हुआ, *एनम्*=इसको, *राजा*=राजा, *वरुणः*=

वरुण, अव ससृज्यात्=मुक्त कर दे, विद्वान्=बुद्धिमान्, अदब्धः=कभी कष्ट न पहुँचाया जाने वाला, वि मुमोक्तु=बन्धनरहित करे, पाशान्=पाशों से।

हि० अ०—पकड़े हुये तथा तीन यूपों में बंधे हुये शुनःशेपः ने चूँकि अदिति के पुत्र का आह्वान् किया है, (इसलिये) राजा वरुण उसको मुक्त करे; बुद्धिमान कभी कष्ट न पहुँचाया जाने वाला (वरुण) अपने पाशों से बंधनरहित करे।

Trans.—Since, Sunaḥśepa, seized and fettered to the three pillars, has invoked the son of Aditi, may the king Varuṇa set him free; may the wise, the unharmed one, unfetter the bonds.

Notes—अह्वत्—√*hū* 'to call' 'a'-aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by हि in the same pāda (हि च—Pāṇ. VIII. 1. 34). आदित्यम्—Son of Aditi; Varuṇa is one of the seven Ādityas. Yāska in his Nirukta has variously derived this word taking it to mean the sun—आदित्यः कस्मात्। आदत्ते रसान्। आदत्ते भासं ज्योतिषाम्। आदीप्तो भासेति वा। अदितेः पुत्रः इति वा (Nir. II. 13). According to Yāska the word Āditya has also been employed for Mitra, Varuṇa, Aryaman, Dakṣa, Bhaga and Aṁśa (ibid. II. 13). द्रुपदेषु—Pillar of the wood; Tatpuruṣa compd. accented on the last syllable. बद्धः—√*bandh* 'to bind' + क्त. अव—As a prefix to verbs, and verbal nouns, it expresses 'off' 'away', 'down; here it would be construed with ससृज्यात्. एनम्—All the oblique cases of एन are unaccented. ससृज्यात्—√*sṛj* 'to emit' perf. opt. 3rd. sing. विद्वान्—√*vid* 'to know' with the suffix वसु. अदब्धः—See अदब्धानि (ṚV. I. 24. 10).

अव॑ । ते । हेळः॑ । व॒रु॒ण॒ । नमः॑ऽभिः । अव॑ । य॒ज्ञेभिः॑ । ई॒म॒हे॒ । ह॒विःऽभिः॑ ॥ क्षय॑न् । अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒सु॒र॒ । प्र॒चे॒त॒ इति॑ प्रऽचेतः । राज॑न् । एनां॑सि । शि॒श्र॒थः॒ । कृ॒तानि॑ ॥१४॥

सा० भा०—अवभृथे 'अव ते हेळः' इति द्वे ऋचौ वरुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । 'पत्नीसंयाजैश्चरित्वा' इति खण्डे सूत्रितम्—'अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे' (आश्व० श्रौ० ६. १३) इति ॥

हे *वरुण ते* तव *हेळः* क्रोधं *नमोभिः* नमस्कारैः *अव ईमहे* अवनयामः । तथा *यज्ञैः* साङ्गानुष्ठानेन पूज्यैः *हविर्भिः अव ईमहे* वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे *असुर* अनिष्टक्षेपणशील *प्रचेतः* प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त *राजन्* दीप्यमान वरुण *अस्मभ्यम्* अस्मदर्थं *क्षयन्* अस्मिन् कर्मणि निवसन् *कृतानि* अस्माभिरनुष्ठितानि *एनांसि* पापानि *शिश्रथः* श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति ऐसभावः । ईमहे । 'ईङ् गतौ' । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । 'क्षि निवासगत्योः' । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । असुर । 'असेरुरन्' (उ० सू० १.४२) । आमन्त्रितनिघातः । शिश्रथः । 'श्रथ दौर्बल्ये' । चुरादिः अदन्तः । छान्दसे लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः०' (पा० सू० ३.१.४८) इति च्लेः चङ् । द्विर्भावहलादिशेषौ । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभावेऽपि (पा० सू० ७. ४. ९३) 'बहुलं छन्दसि' (पा० सू० ७.४.७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । पूर्ववत् अडभावः ॥

शब्दा०—*ते*=तुम्हारे, *हेळः*=क्रोध को, *वरुण*=हे वरुण, *नमोभिः*=नमस्कारों द्वारा, *यज्ञेभिः*=यज्ञों द्वारा, *अव ईमहे*=दूर करते हैं, *हविर्भिः*=हवि द्रव्यों द्वारा, *क्षयन्*=निवास करते हुये, *अस्मभ्यम्*=हमारे बीच, *असुर*=हे प्राण देने वाले, *प्रचेतः*=हे प्रकृष्ट ज्ञान वाले, *राजन्*=हे राजन्, *एनांसि*=पापों को, *शिश्रथः*=नष्ट करो, *कृतानि*=किये हुये ।

हि० अ०—हे वरुण, तुम्हारे क्रोध को नमस्कारों, यज्ञों तथा हविर्द्रव्यों द्वारा हमलोग दूर करते हैं; हे प्राण देने वाले, हे प्रकृष्ट ज्ञान वाले, हे राजन्, हमारे लिये निवास करते हुए (तुम हमारे) किये हुये पापों को नष्ट करो ।

Trans.—O Varuṇa, (we) depricate thy wrath with salutations, with sacrifices and with oblations; O life-

giver, O wise, abiding for us, O king, loosen sins, committed (by us).

Notes—हेळः—Derived from √*hīḍ* 'to be hostile.' ईमहे—Vide ṚV. I. 24. 3. क्षयन्—√*kṣi* 'to dwell' + शतृ. Sāyaṇa takes it as vocative. असुर—Sāyaṇa renders असुर by अनिष्टक्षेपणशील, Wilson as 'averter of misfortune' and Griffith as 'incorporeal, spiritual, divine being'. Macdonell and Peterson render it as 'divine' (cf. zend. *ahura*). प्रचेतः—From प्र + √*cit* 'to know'. The visarjanīya is rhotacized; hence, इति in the pada-text. The repetition of प्रचेतः after इति is to separate the preposition from the stem by avagraha. Due to Niyata Sandhi visarjanīya has been dropped and the penultimate vowel is lengthened (रेफोदयो लुप्यते । द्राघितोपधा ह्रस्वस्य—Ṛg. prāt. IV. 28-29). शिश्रथः—√*śrath* 'to slacken' 'red'-aorist, 2nd. sing.

उत् । उत्ऽतमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथय ॥ अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥१५॥

सा० भा०—हे *वरुण उत्तमम्* उत्कृष्टं शिरसि बद्धं *पाशम् अस्मत्* अस्मत्तः *उत् श्रथाय* उत्कृष्य शिथिलं कुरु । *अधमं* निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशम् *अव श्रथाय* अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु । *मध्यमं* नाभिप्रदेशगतं पाशं *वि श्रथाय* वियुज्य शिथिलीकुरु । *अथ* अनन्तरं हे *आदित्य* अदितेः पुत्र वरुण *वयं* शुनःशेपाः *तव व्रते* त्वदीये कर्मणि *अदितये* खण्डनराहित्याय *अनागसः* अपराधरहिताः *स्याम* भवेम ॥ उत्तमम् । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वेन आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र' (पा० सू० ६. १. १६० ग०) इति उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमम् । 'अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते' (उ० सू० ५. ७३२) इति अवतेः अमच्; वस्य धः । श्रथाय 'श्रथ दौर्बल्ये' । संहितायां छान्दसो दीर्घः । तव । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नञ्सुभ्याम्' इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगस्शब्दात् 'अस्मायामेधा०' (पा० सू० ५. २. १२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य 'विन्मतोर्लुक्' (पा० सू० ५.३.६५) इति लुक् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—*उत्*=ऊपर करके, *उत्तमम्*=सबसे ऊपर वाले, *वरुण*=हे वरुण, *पाशम्*=पाश को, *अस्मत्*=हमसे, *अव*=नीचे करके, *अधमम्*=सबसे नीचे वाले को, *वि*=अलग करके, *मध्यमम्*=बीच वाले को, *श्रथाय*=ढीला करो, *अथ*=ताकि, *वयम्*=हमलोग, *आदित्य*=हे अदिति के पुत्र, *व्रते*= पवित्र नियम में, *तव*=तुम्हारे, *अनागसः*=पापरहित, *अदितये*=अदिति के सम्मुख, *स्याम*=होवें ।

हि० अ०—हे वरुण, सबसे ऊपर वाले पाश को, सबसे नीचे तथा बीच वाले को हमसे ढीला करो; ताकि हे अदिति के पुत्र, तुम्हारे पवित्र नियम के अन्दर हमलोग अदिति के सम्मुख पापरहित होवें ।

Trans.—O Varuṇa, slacken the highest fetter from us, slacken the lowest and slacken the middlemost; so that, O son of Aditi, under thy holy ordinance may we be sinless before Aditi.

Notes—उत्तमम्—In the padatext त्व, ता, तरप् and तमप् are separated by avagraha from the stem. (Vide VSB. p. 103 (7)). श्रथाय—√*śrath* 'to slacken' pres. impv. 2nd sing.; second syllable is metrically lengthened. स्याम—√*as* 'to be' pres. opt. 1st. plu.

'यच्चित्' इति एकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम्। तथा चानुक्रान्तम्— 'यच्चित्सैका' इति। 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया शुनःशेप एव ऋषिः। 'आदौ गायत्रम्' इति परिभाषितत्वात् गायत्री छन्दः। 'वारुणं तु' इति पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया (अनु० १२.३) वरुणो देवता। विनियोग उक्तः शौनःशेपाख्याने। विशेषविनियोगस्तु—अभिप्लवषडहे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थम्। 'अभिप्लवपृष्ठ्याहानि' इति खण्डे तथैव सूत्रितं—'यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः' (आश्व० श्रौ० ७.५) इति।

यत्। चित्। हि। ते। विशः। यथा। प्र। देव। वरुण। व्रतम्। मिनीमसि। द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सा० भा०—हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव सम्बन्धि यच्चिद्धि यदेव किञ्चित् व्रतं कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः। तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुरु इति शेषः॥ यथा। लित्स्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'यथेति पादान्ते' (फि० सू० ८५) इति सर्वानुदात्तत्वम्। मिनीमसि। 'मीञ् हिंसायाम्'। 'इदन्तो मसि'। 'क्र्यादिभ्यः श्ना'। 'मीनातेर्निगमे' (पा० सू० ७. ३. ८१) इति ह्रस्वत्वम् 'ई हल्यघोः' (पा० सू० ६. ४. ११३) इति ईकारः। 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते। यद्वृत्तायोगात् निघाताभावः॥

शब्दा०—*यत्*=जो, *चित्*=भी, *हि*=क्योंकि, *ते*=तुम्हारी, *विशः*=प्रजा, *यथा*=जिस प्रकार, *देव*=हे देव, *वरुण*=हे वरुण, *व्रतम्*=नियम का *प्र मनीमसि*=प्रकृष्ट रूप से उल्लंन करते हैं, *द्यविद्यवि*=प्रतिदिन।

हि० अ०—हे वरुण देव, तुम्हारी प्रजा के रूप में जो कुछ भी (हम तुम्हारे) नियम का प्रतिदिन उल्लंघन करते हैं (उसके लिये हमें अपने शस्त्रों का शिकार मत बनावो)।

Trans.—O God Varuṇa, whatever law of thine (we) violate, as subjects (their king's) day-by-day.

Notes—चित्—a particle, which is always unaccented (चादयोऽनुदात्ताः—phiṭ S. III. 84). हि—An emphatic particle, which makes the verb before or after which it comes in a pāda, accented (हि च—Pān. VII. 1.34; यद्धितुपरं छन्दसि—Pān. VIII. 1. 51). It also makes the verb accented, with which it is syntactically connected (छन्दस्यनेकमपि साकांक्षम्—Pāṇ. VIII. 1. 35). ते—Doublets of the pronouns अस्मद्, युष्मद् viz. त्वा, ते, वाम्, वः, मा, मे, नौ, नः, are always unaccented (युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ । बहुवचनस्य वस्नसौ । तेमयावेकवचनस्य । त्वामौ द्वितीयायाः—Pāṇ. VIII. 1. 20-23 ; अनुदात्तं सर्वमपादादौ--Pāṇ. VIII. 1. 18). यथा—यथा in the sense of इव and coming at the end of a pāda is unaccented (यथेति पादान्ते—Phiṭ S. III. 85). प्र—It is to be connected with मिनीमसि. The preposition is invariably compounded with verb in the classical Sanskrit. However, in the Vedic language it is not necessarily compounded with the verb. (छन्दसि परेऽपि । व्यवहिताश्च—Pāṇ I. 4. 81-82). In a principal clause it is separated from the verb and is accented, the verb being unaccented; in a subordinate clause the verb is accented and the preposition is generally compounded with the verb and is unaccented. Here प्र is detached and accented, though the varb is accented. देव वरुण--Both are in voc. case. Nouns in vocative case, not coming in the beginning of a pāda, are unaccented (आमन्त्रितस्य च—Pāṇ. VIII. 1. 19). व्रतम्--It is enumerated in the list of the names of work (Nigh. II. 1. 7.). However, here it means ordinance, laws. Yāska derives it in two ways : firstly from √ <*vāray* 'to prevent' and secondly from √*vṛ* 'to surround (व्रतमिति कर्मनाम । निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः । इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव । वृणोतीति सतः ।

Nir. II. 13). According to Yāsk corn is also called व्रत because it pervades the body (अन्नमपि व्रतमुच्यते । यदावृणोति शरीरम् । Nir. II. 13). Max Müller, here, takes the root √vṛ to mean 'to surround', 'to protect' (cf. SBE. vol. XXXII, pp. 231-40). मिनीमसि—√mī 'to damage' pres. 1st. plu. मिनीमसि is a Vedic form of classical मिनीमः (इदन्तो मसिः—Pāṇ. VII. 1.46). The termination मसि occurs five times as often as मः in the RV. द्यविद्यवि—Iterative compd. accented on the first member (तस्य परमाम्रेडितम् । अनुदात्तं च—Pāṇ. VIII 1. 2-3). In a compd. द्यो becomes दिव.

मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः ।
मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

सा० भा०—हे वरुण जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः हत्नवे हन्तुः पापिहननशीलस्य तव सम्बन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नः अस्मान् मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । 'हनश्च वधः' (पा० ३.३.७६) इति अबन्तो वधशब्दः । उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः । हत्नवे । 'हन हिंसागत्योः' । 'कृहनिभ्यां क्नुः' (उ० सू० ३.३१०) इति क्नुप्रत्ययः; धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य । 'हेड़ अनादरे' । अस्मात् लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः । 'राध साध संसिद्धौ' । चङि णिलोपे उपधा ह्रस्वत्वम् । द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । 'न माङ्योगे' इति अडभावः । हृणानस्य । 'हृणीङ् लज्जायाम्' । अस्मात् शानचि पृषोदरादित्वात् अभिमतरूपसिद्धिः ॥

शब्दा०—*मा*=मत, *नः*=हमें, *वधाय*=शस्त्र के लिये, *हत्नवे*=हिंसक, *जिहीळानस्य*=हिंसा करने वाले के, *रीरधः*=संयुक्त करो, विषय बनाओ, *मा*=मत, *हृणानस्य*=क्रोधी के, *मन्यवे*=क्रोध के लिये ।

हि० अ०—(हे वरुण) हिंसा करने वाले के हिंसक शस्त्र का विषय हमें मत बनाओ, (तथा) क्रोधी के क्रोध का (विषय हमें) मत (बनावो) ।

Trans.—(O Varu-a,) do not subject us to the deadly weapon of a killer ; and not to the anger of an angry one.

Notes—मा—A prohibitive particle. वधाय—Dat. sing. of वध from √*vadh* 'to kill' with the suffix अप्. हत्नवे—Dat. sing. of हत्नु from √*han* 'to kill' with the suffix क्नु. It is an adj. of वधाय. Sāyaṇa is wrong in understanding हत्नवे for हन्तुः. जिहीळानस्य—Gen. sing. of जिहीळान from √*hīḍ* 'to be angry or hostile' with the suffix कानच्. According to Sāyaṇa the root is √हेड् 'to insult'; thus according to him जिहीळानस्य would he rendered by अनादरं कृतवतः 'he who has insulted Varuṇa'. But this meaning is evidently wrong, because, here, जिहीळान refers to a god viz. Varuṇa. Peterson, too, is wrong in understanding जिहीळान as referring to human enemy. ड, coming between two vowels, is pronounced as ड़ and written as ळ in the ṚV. रीरधः—√*radh* 'to subject', 'red'-aorist, injun. caus. 2nd. sing. ; being a verb in a principal clause and not coming in the begining of a pāda, it is unaccented (तिङ्ङतिङ :—Pāṇ. VIII. 1. 28). हृणानस्य—√*hṛ* 'to be angy' + शानच्. Peterson takes it to refer to superhuman enemy. But, like जिहीळानस्य it refers to Varuṇa. मन्यवे—Dat. sing. of मन्यु 'passion, furry'.

वि । मृळीकाय॑ । ते । मन॑ः । र॒थीः । अश्व॑म् । न । सम्ऽदि॑तम् । गी॒ःऽभिः । व॒रु॒ण॒ । सी॒म॒हि॒ ॥ ३ ॥

सा० भा०—हे वरुण मृळीकाय अस्मत्सुखाय ते तव मनः गीर्भिः स्तुतिभिः वि सीमहि विशेषेण बध्नीमः प्रसादयाम इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तम् अश्वं न अश्वमिव। यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः। मत्वर्थीय ईकारः। संदितम्। 'दो अवखण्डने'। 'निष्ठा' इति क्तः। 'द्यतिस्यतिमास्थाम्०' (पा० सू० ७.४.४०) इति इकारान्तादेशः। 'गतिरनन्तरः'

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। गीर्भिः। 'सावेकाचः०' इति भिस उदात्तत्वम्। सीमहि। 'षिञु तन्तुसंताने'। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। वलि लोपः (पा० सू० ७. १. ६६)। यद्वा। षिञ् बन्धने' इत्यस्मात् विकरणस्य लुक्। दीर्घश्छान्दसः॥

शब्दा०—*मृळीकाय*=सुख के लिये, *ते*=तुम्हारे, *मनः*=मन को *रथीः*=रथ का स्वामी, *अश्वम्*=घोड़े को, *न*=जिस प्रकार, *संदितम्*=बंधे हुये, *गीर्भिः*=स्तुतियों से, *वरुण*=हे वरुण, *वि सीमहि*=विशेष रूप से बाँधते हैं, अर्थात् प्रसन्न करते हैं।

हि० अ०—हे वरुण, (तुम्हारी) कृपा के लिये (हम) स्तुतियों से तुम्हारे मन को ढीला करते हैं (अर्थात् प्रसन्न करते हैं), जिस प्रकार सारथी बंधे हुए अश्व को (ढीला करता है)।

Trans.—O Varuṇa, for (thy) grace, may we unloosen thy mind with hymns as a charioteer does to his yoked horse.

Notes—वि—It should be construed with सीमहि. मृळीकाय—Dat. sing. of मृळीक from √*mṛd* 'to be gracious'. रथीः—This is one of the few Vedic nouns which, not being verbal nouns, end in ई. Sāyana takes ई in the sense of मतुप्. संदितम्—From सम् + √*dā* (Pāṇini's √दो) 'to bind' (दितिरत्र बन्धनार्थः 'शुनश्चिच्छेपं निदितम्' (ऋ. ५.२.७) इति यथा—Skandasvāmin). Sāyaṇa, however, takes संदितम् to mean 'exhausted' (सम्यक् अवखण्डितं दूरगमनेन श्रान्तम्). In the present context Sāyaṇa's explanation of the word is not acceptable. According to Peterson, in such a connection अश्वं संदितं can mean nothing but 'a horse that is bound'. वि सीमहि—वि + √*sā* 'to unbind, unloosen', Ātm. root-aorist, opt, 1st. plu. Sāyaṇa derives सीमहि from √*siv* 'to sew' or √*si* 'to bind'; Skandasvāmin derives it from √*sy* to 'bind' (विपूर्वस्य स्यतेरिदं रूपम्। स्यतिश्चोपसृष्टो विमोचने वर्तते। विमुञ्चामः। अथवा षिञ् बन्धने इत्यस्येतद्रूपम्। विगतबन्धं कुर्मः। अपनयाम इत्यर्थः।).

परा॑ । हि । मे॒ । विऽम॑न्यवः । पत॑न्ति । वस्य॑ःऽइष्टये । वयः॑ । न । व॒स॒तीः । उप॑ ॥ ४ ॥

सा० भा०—हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसः अतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हि शब्दः अस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीः निवासस्थानानि उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पाददित्वात् निघाताभावः । वस्यइष्टये वसुमच्छब्दात् 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि टिलोपे ईयसुनो यकारलोपश्छान्दसः । वसतीः । 'शतुरनुमः०' इति ङीप उदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—*परा*=प्रति, ओर, *हि*=प्रसिद्धि अर्थ का वाचक निपात, *मे*= मेरी, *विमन्यवः*=क्रोध रहित बुद्धि, *पतन्ति*=जाती है, *वस्यइष्टये*=जीवन की प्राप्ति के लिये, *वयः*=पक्षी, *न*=जिस तरह, *वसतीः*=निवासस्थानों को *उप*=समीप ।

हि० अ०—(हे वरुण) मेरी कामनायें जीवन प्राप्ति के लिये (तुम्हारी) ओर भागती हैं, जिस प्रकार पक्षी अपने निवासस्थान (घोसंलों) के पास ।

Trans.—My desires flee up towards thee for seeking life, as birds to their nests.

Notes—परा—A prefix to be construed with the verb पतन्ति. Prefixes, generally, accent the first syllable (उपसर्गाश्चाभिवर्जम्—Phiṭ S. III. 81). विमन्यवः— This word has variously been interpreted by the commentators. Skandarvāmin takes वि, meaning variously (विविधम्), as a separate word and with परा construes it with the verb पतन्ति (परा वि इत्युपसर्गौ पतन्ति इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यौ). He derives मन्यवः from √*many* 'to desire' and takes it to mean, 'longing' (मन्यते, छन्त्सत्' (निघ. २-६) इति कान्तिकर्मसु पाठात् मन्यतिरत्र कान्तिकर्मा । मननानि मन्यवः कामाः). Sāyaṇa, taking वि as a privative

particle, explains विमन्यवः by 'unraged thoughts' (क्रोधरहिता बुद्धयः). According to Veṅkaṭa Mādhava, विमन्यवः means 'many thoughts full of desires' (विविधा इच्छाबुद्धयः). Roth and Grassmann treat विमन्यवः as equivalent to मन्यवः. Bergaigne, followed by Oldenberg, Geldner and many others, takes it as an adj. of गिरः, understood from गीर्भिः in verse 3. According to him, विमन्यवः means prayers 'that torn away the wrath (of Varuṇa)'. Like Sāyaṇa, Bergaigne, too, takes वि as a privative particle. However, Paranjpe does not adhere to this vew. According to him, वि does not give a privative sense in the Ṛgveda. Rather it gives a sense of diversity. मन्यु means 'intense desire or longing or fervour' in a good sense and 'passions, furry' in a bad sense. Thus, according to him, विमन्यवः would mean 'expressing various longings'. पतन्ति—√*pat* 'to fly' pres. 3rd. plu. वस्यइष्टये—वस्यः is a short form of वसीयस् from √*vas* 'to shine' with the suffix ईयसुन् (expressive of compartive degree). इष्टि is derived from √*iṣ* 'to go, to impel, to urge, to strike, to send' or √*iṣ* 'to seek, to wish' with the suffix क्तिन्. Tatpuruṣa compd., having second member a verbal noud in ति, shifts the accent to the first member. Skandasvāmin explains वस्यइष्टये by 'to obtain the wealth' (वसुनोऽधिगत्यै त्वत्तो धनं लब्धुमित्यर्थः), Veṅkaṭa Mādhava by 'for seeking welfare' (श्रेयस इच्छार्थम्) and Sāyaṇa by 'for seeking the most precious life' (वसीयसः अतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये); 'furtherance of or striving for the higher good or welfare' (Paranjpe). उप—A preposition governing the acc. वसतीः.

कुदा । क्षुत्रऽश्रियंम् । नरंम् । आ । वरुंणम् । कुरामुहे ।
मृळीकार्य । उरुऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

सा० भा०—मृळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणं कदा कस्मिन्काले आ करामहे अस्मिन् कर्मणि आगतं करवाम । कीदृशम् । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियम् । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । 'क्विब्वचि' (पा० सू० ३.२.१७८.२) इत्यादिना क्विप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरम् । 'ऋदोरप्' इति अबन्तः आद्युदात्तः । करामहे । करोतेः व्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसम् । 'चक्षेर्बहुलं शिच्च' (उ० सू० ४.६७२) इत्यसुन् । शिद्वद्भावात् ख्यात्रादेशाभावः ॥

शब्दा—*कदा*=कब, *क्षत्रश्रियम्*=क्षात्र शक्ति से सुशोभित, *नरम्*=नेता, *वरुणम्*=वरुण को, *आ करामहे*=लायेंगे, *मृळीकाय*=सुख के लिये, *उरुचक्षसम्*=विशाल दृष्टिवाले ।

हि० अ०—क्षात्रशक्ति से सुशोभित, विशाल दृष्टिवाले नेता वरुण को (अपने) सुख के लिये (हम) कब (अपने पास) लायेंगे।

Trans.—When shall we bring here (to us) the powerful, hero and far-seeing Varuṇa for our happiness?

Notes—क्षत्रश्रियम्—Acc. sing of क्षत्रश्री from क्षत्र + √*śri* 'to resort' with the suffix क्विप्. Pāṇini and kātyāyana provide for the lengthening of इ in श्री (क्विब्वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणम्—Vārt. on Pāṇ. III. 2. 178; क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुस्तुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च—Uṇ. S. 226). In a Tatpuruṣa compd. second member, ending in the suffix कृत्, retains the natural accent (गतिकारकोपपदात्कृत्—Pāṇ. VI. 2. 139). Skandasvāmin takes क्षत्रश्री to mean 'mighty or rich' (क्षत्रं बलं धनं वा श्रयति क्षत्रश्रीर्बलवान् धनवान् वा). According to Geldner क्षत्रश्रीः is used in the same sense as सुक्षत्र. Roth derives श्री in such words from √*śri* or √*śrī* 'to beautify', which he regards as distinct from

√śrī 'to cook'; while Grassmann practically derives the meaning of the former from the latter. Paranjpe takes क्षत्रश्रीः as a verbal noun meaning 'he who lends grace to power'. नरम्—It is an epithet generally applied almost to all gods. Skandasvāmin taks it here in the sense of 'human form', while Sāyaṇa in the sense of 'leader' (नेतारम्). It should he regarded here as meaning 'a hero'. आ करामहे—आ + √kṛ 'to cause to come home', Ātm. root-aorist, subjn. 1st. plu. मृळीकाय—See Notes RV. I. 25. 3. उरुचक्षसम्—उरु + √cakṣ 'to see' with the suffix असुन्. In a Bahuvrīhi compd. only the second memberretains the natural accent, if उरु, पुरु or बहु is in the first member. Skandasvāmin and Sāyaṇa take it to mean 'seer of many' (पुरूणां द्रष्टारम्—Sk., बहूनां द्रष्टारम्—Sā.). Skandasvāmin takes it also to mean 'to be seen by many' (बहुदर्शनं वा). However, it should be regarded here as meaning 'far-seeing'.

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छतः ।
धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

सा० भा०—धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाते अश्नुवाते । न प्र युच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशाते । अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । 'अत आदेः' (पा० सू० ७.४.७०) इति आत्वम् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् 'अश्नोतेश्च' (पा० सू ७.४. ७२) इति नुडभावः । वेनन्ता । वेनतिः कान्तिकर्मा । 'सुपां सुलुक्०' इति आकारः । प्र युच्छतः । 'युच्छ प्रमादे' । दाशुषे । 'दाशृ दाने' इत्यस्मात् 'दाश्वान् साह्वान्०' इति क्वसुप्रत्ययो निपातितः । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् ॥

शब्दा—तत्=उस को, इत्=ही, समानम्=समान रूप से, आशाते =स्वीकार करते हैं, वेनन्ता=कामना करते हुए, न=नहीं, प्र युच्छतः= प्रमाद करते हैं, धृतव्रताय=व्रत धारण करने वाले के लिये, दाशुषे=हवि प्रदान करने वाले यजमान के लिये।

हि० अ०—कामना करते हुये दोनों (मित्रावरुणा) उस (हवि) को समान रूपसे स्वीकार करते है; व्रत धारण करने वाले तथा हवि प्रदान करने वाले (यजमान) के लिये वे कभी प्रमाद नहीं करते।

Trans.—The two (Mitra and Varuṇa) eagerly accept in common this very (oblation); they never fail (their) law-observing worshipper.

Notes—तत्—Here तत् refers to the हवि which is offered by the sacrificer. Geldner wrongly understands the तत् to refer to the क्षत्र mentioned in क्षत्रश्रियम् in the previous verse. इत्—An emphatic particle used in the sense of एव. Skandasvāmin here regards it as an expletive (इत् शब्दः पदपूरणः). आशाते—√*aṁś* 'to attain' Ātm. perf. 3rd. dual. Skandasvāmin derives it from √*aś* (Pāṇini's 'अशू') 'to pervade' or 'to eat' (आशाते व्याप्नुतो भक्षयतो वा). Final ए is Pragṛhya; hence, इति in the pada-text (ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्—Pāṇ. 1. 1. 11). वेनन्ता—Nom. dual of वेनन् from √*ven* 'to long for, to love' with the suffix शतृ. In the ṚV. आद् in place of औद् is more frequently used. युच्छतः—√*yucch* 'to fail, to be negligent', pres. 3rd. dual. Roth, Whitney and Macdonell derive it from √*yu* 'to separte'. But they are evidently wrong because there is no connection between the meanings of √*yu* and √*yucch*. धृतव्रताय—Bahuvrihi compd. accented on the first member. Here it is an epithet of the sacrificer; elsewhere it is uniformly an epithet of gods. दाशुषे—Dat. sing. of दाश्वान् from √*dāś* 'to give, to make offerings, to worship'

with the suffix क्वसु. With the suffixes क्वसु and कानच् the roots are made generally reduplicated. But the roots दाश, साह and मिह are exceptions to the rule. In weak cases व becomes उ by Samprasāraṇa.

वेद॑ । यः । वी॒नाम् । प॒दम् । अ॒न्तरि॑क्षेण । पत॑ताम् । वेद॑ । ना॒वः । स॒मु॒द्रियः॑ ॥ ७ ॥

सा० भा०—अन्तरिक्षेण पतताम् आकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यः वरुणः वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितः वरुणः नावः जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान् बन्धनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने' । 'विदो लटो वा' (पा० सू० ३. ४. ८३) इति तिपो णल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । वीनाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । पतताम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । 'सावेकाचः०' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । समुद्रियः । भवार्थे 'समुद्राभ्राद्धः' (पा० सू० ४. ४. ११८) इति घप्रत्ययः ॥

शब्दा०—वेद=जानता है, *यः*=जो, *वीनाम्*=पक्षियों के, पदम्=स्थान को, *अन्तरिक्षेण*=अन्तरिक्ष मार्ग से, *पतताम्*=उड़नेवाले, वेद=जानता है, *नावः*=नौका के, *समुद्रियः*=समुद्र में चलनेवाली, ।

हि० अ०—जो अन्तरिक्ष मार्ग से उड़नेवाले पक्षियों के मार्ग को जानता है तथा समुद्र में चलने वाली नाव के (मार्ग को) जानता है ।

Trans.—Who knows the path of birds that fly through the air; (who) knows (the path) of the ships in the sea.

Notes—वेद—√*vid* 'to know' perf. 3rd. sing.; the final syllable of the two-syllabled verbs are generelly prolonged (द्व्यचोऽतस्तिङः—Pāṇ. VI. 3.135). वीनाम्—According to European scholars वीनाम् should be pronounced as वीनअम् in order to have the reguisite number of syllables in the first pāda. In वीनाम् Udātta is on the suffix नाम (नामन्यतरस्याम्—Pāṇ. VI. 1. 177). पतताम्—Gen.

plu. of पतन् from √*pat* 'to fly' with the suffix शतृ. नावः—Skandasvāmin and Sāyaṇa take नावः to be a genitive, supplying पदम् to it. Roth takes नावः to be an acc. plu. fem. समुद्रियः—Skandasvāmin takes समुद्रियः to be a genitive sing. and construes it with नावः. Sāyaṇa, whom Geldner follows, takes समुद्रियः as nom. sing. masc. agreeing with यः. Thus, according to him, it is an epithet of Varuṇa. Roth and Oldenberg take समुद्रियः as an acc. plu. fem. and an adj. of नावः.

वेद । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः । वेद । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

सा०भा०—धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतः तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादश मासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान् वेद जानाति । यः त्रयोदशोऽधिकमासः उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । 'पद्दन्०' (पा० सू० ६. १. ६३) इत्यादिना मासशब्दस्य मास् इति आदेशः । 'ऊडिदम्०' इत्यादिना शस उदात्तत्वम् । द्वादश । द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः । 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्' (पा० सू० ६. ३. ४७) इति आत्वम् । 'संख्या' (पा० सू० ६. २. ३५) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः । 'जनी प्रादुर्भावे' । प्रपूर्वात् जनसनखनक्रमगमो विट्प्रत्ययः (पा० सू० ३. २. ६७) । 'विड्वनोः०' (पा० सू० ६. ४. ४१) इति आत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजा एषां सन्तीति 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (पा० सू० ५. २. ९४) । 'मादुपधायाः' (पा० सू० ८. २. ९) इति मतुपो वत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावात् आत्मनेपदं यक् (पा० सू० ३.१.८७) । 'जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यम्' (पा० सू० ६. १. ११५. ३) इति वचनात् 'अचः कर्तृयकि' (पा० सू० ६. १. १९५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'तिङि चोदात्तवति' (पा० सू० ८. १. ७१) इति उपसर्गस्य निघातः । न च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति प्रतिषेधात् ॥

शब्दा०—वेद=जानता है, मासः=महीनों को, धृतव्रतः=व्रत को धारण करनेवाला, द्वादश=बारह, प्रजावतः=प्रजाओं से युक्त, वेद=जानता है, यः=जो, उपजायते=संवत्सर के समीप उत्पन्न होता है।

हिं० अ०—व्रत को धारण करनेवाला (वरुण) प्रजाओं से युक्त बारह महीनों को जानता है और जो (वर्ष के) साथ उत्पन्न होता है (अर्थात् अधिकमास) उसको भी जानता है।

Trans.—(Varuṇa) the observer of law knows the twelve months with their progeny; (he) knows (the intercalary month) that is born (with the year).

Notes—धृतव्रतः—Here it is an epithet of Varuṇa. मासः—Acc. plu. of मास्. द्वादश—In order to have the requisite number of syllables द्वादश should be read as दुआदश. प्रजावतः—Skandasvāmin and Sāyaṇa take प्रजावतः to mean 'with their offsprings'. Delbrück takes the word to refer to all the months that are to follow the current month. Grassmann understands it to be the intercalary month. According to him वेदा य उपजायते is an explanation of प्रजावतः. But this view is not to be accepted. Here प्रजावतः as an adj. of द्वादश मासः refers to the fortnights and days of the months. यः उपजायते—Here, there is a reference to the intercalary month of the year. The verb is not unaccented because it is preceded by यः (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1. 63); and hence, the preposition, losing its natural accent, is compounded with the verb (तिङि चोदात्तवति—Pāṇ. VIII. 1. 71).

वेद । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ।
वेद । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

सा० भा०—उरोः विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतः गुणैरधिकस्य वातस्य वायोः वर्तनिं मार्गं वेद वरुणो जानाति। ये देवाः अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ॥ वातस्य। 'असिहसि०'

इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । वर्तनिम् । वर्ततेऽनेनेति । 'वर्तनिः स्तोत्रे' (पा० सू० ६. १. १६. ग.) इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्य अन्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थम् उञ्छादिषु पाठात् अस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बृहतः। 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति ङस उदात्तत्वम्। अध्यासते। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

शब्दा०—वेद=जानता है, *वातस्य*=वायु के, *वर्तनिम्*=मार्ग को, *उरोः*=विस्तृत, *ऋष्वस्य*=ऊँचे, *बृहतः*=महान्, वेद=जानता है, *ये*=जो, *अधि आसते*=ऊपर निवास करते हैं ।

हि० अ०—(वरुण) विस्तृत, ऊंचे तथा महान् वायु (अर्थात् अन्तरिक्ष) के मार्ग को जानता है और जो उसके ऊपर निवास करते हैं, उनको भी जानता है ।

Trans.—(He) knows the pathway of the wide, lofty and great wind; he knows (them) who sit thereon.

Notes—वर्तनिम्—It is derived from √*vṛt* 'to turn' with the suffix अनि. Skandasvāmin takes वर्तनिम् to mean 'going and coming' (गमनागमनम्). Sāyaṇa takes it to mean 'a pathway'. He takes वर्तनि to mean 'praise' also. ऋष्वस्य—'Mighty' (Skanda.), 'worth-seeing' (Sāyaṇa), 'high' (peterson). अध्यासते—अधि + √*ās* 'to sit' Ātm. 3rd. plu. The verb is not unaccented because it is preceded by ये; and hence, the preposition अधि, losing its natural accent, is compounded with the verb. See उपजायते (ṚV. I. 25. 8).

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्ऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥१०॥

सा० भा०—धृतव्रतः पूर्वोक्तः वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजासु आ नि षसाद आगत्य निषण्णवान् । किमर्थम् । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि षसाद । 'सदिरप्रतेः' (पा० सू० ८ ३. ६६)

इति षत्वम् । साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः०' (पा० सू० ५. १. १२४) इति ष्यञ् । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । 'क्रत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—*नि ससाद*=बैठा है, *धृतव्रतः*=व्रत को धारण करने वाला, *वरुणः*=वरुण, *पस्त्यासु*=जल-गृहों में, *आ*=चारों तरफ से, *साम्राज्याय*=शासन करने के लिये, *सुक्रतुः*=शोभन कर्म वाला ।

हि० अ०—व्रत को धारण करने वाला तथा शोभन कर्म वाला वरुण चारों तरफ से शासन करने के लिये अपने जलगृहों में बैठा है ।

Trans.—Varuṇa, the observer of law, the possessor of excellent deeds, sits in his watery houses to rule over all.

Notes—नि ससाद—नि + √*sad* 'to sit' perf. 3rd. sing. पस्त्या३स्वा—In the word पस्त्या, the स्त्या has a जात्यस्वरित, which being followed by the Udātta in आ undergoes a Kampa which is indicated by the numeral ३ with the sign of Svarita above and Anudātta below. The long syllable preceding the numeral ३ is also marked with the Anudātta sign. सुक्रतुः—'The possessor of excellent deeds'. Bahuvrīhi compd. shifts the accent to the first syllable of the second member, if सु forms the first member of the compd. and words like क्रतु, दशीक, प्रतीक etc. come in the second member (क्रत्वादयश्च—Pāṇ. VII. 2. 118).

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।
कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥११॥

सा० भा०—अतः अस्मात् वरुणात् विश्वानि अद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावान् अभि पश्यति सर्वतोऽवलोकयति या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारात् अन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रा-

न्वयः ॥ अद्भुता । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० सू० ६. १. ७०) इति शेर्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन 'नपुंसकस्य झलचः' (पा० सू० ७. १. ७२) इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । 'कित ज्ञाने' । लिटः क्वसुः । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि । 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति नियमात् इडभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायाम् । पश्यति । 'पाघ्रा०' इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा । 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' (पा० सू० ३. ४. १४) इति करोतेः त्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पूर्ववत् शेर्लोपः॥

शब्दा०—*अतः*=यहाँ से, *विश्वानि*=सम्पूर्ण, *अद्भुता*=अद्भुत, *चिकित्वान्*=प्रज्ञावाला, *अभि*—चारों तरफ, *पश्यति*=देखता है, *कृतानि*=किये हुये कर्मों को, *या*=जो, *च*=और, *कर्त्वा*=किये जानेवाले ।

हि० अ०—प्रज्ञावान् (वरुण) वहीं से सम्पूर्ण किये गये तथा किये जाने वाले अद्भुत कर्मों को चारों तरफ से देखता है ।

Trans.—From thence the wise one beholds all the wondrous deeds that have been done and what are to be done.

Notes—अतः—What does अतः refer to, is very difficult to say. Skandasvāmin explains it in two ways; firstly by taking it as an Abl. form and secondly as Abl. in the sense of Loc. According to him, in the former case अतः refers to heaven (अतः इति पञ्चमीनिर्देशादागत्येति शेषः । अतो द्युलोकादागत्य), and in the latter case, refers to earth (अथवा अत इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । अत्र पृथिव्याम्). Sāyaṇa takes अतः as referring to Varuṇa (अस्मात् वरुणात्). However, it would be better to take अतः as referring to पस्त्या, the seat of Varuṇa. अद्भुता—Neuter nouns ending in अ have both आ and आनि terminations in nom. acc. and voc. plu. नि being freqnently dropped in the Vedic language (cf. शेश्छन्दसि बहुलम्—Pāṇ. VI. 1. 70). Yāska derives अद्भुत from अभूत (अद्भुतम् अभूतमिव Nir. I. 6). Grassmann derives it from अतिभूत. As an epithet of the gods अद्भुत means 'wonderful, inscrutable'.

चिकित्वान्—Nom. sing of चिकित्वस् from √*cit* 'to know' with the suffix क्वसु, which makes the root reduplicated. Final न्, if preceded by आ and followed by a vowel, is dropped causing the penultimate vowel to be nasalised. This euphonic combination is quite regular in the ṚV. (cf. Ṛg. Prāt. IV. 65). पश्यति—√*spaś* (Pāṇini's दृश्) 'to see' pres. 3rd. sing. कृतानि—Neuter noun, acc. plu. from √*kṛ* 'to make' with the suffix क्त. कर्त्वा—From √*kṛ* 'to make' with the suffix त्वन्; Neuter noun, acc. plu. नि has been dropped. In the Vedic language the suffix त्वन् is equivalent to तव्य (कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः—Pāṇ. III. 4. 14). Accordingly, Skāndasvāmin and Veṇkaṭa Mādhava render it by कर्तव्यानि.

**सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् ।
प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ १२ ॥**

सा० भा०—सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सः आदित्यः वरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नः अस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान् करत् करोतु। किं च नः अस्माकम् आयूंषि प्र तारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा। 'स्वती पूजायाम्' (पा० म० २. २. १८. ४) इति समासे 'न पूजनात्' (पा० सू० ५. ४. ६९) इति समासान्तप्रतिषेधः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। 'क्त्वादयश्च' (पा० सू० ६. २. ११८) इत्येतन्न भवति अबहुव्रीहित्वात्। बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते। 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' (पा० सू० ६. २. ११९) इत्येतदपि न भवति, पथिन्शब्दस्य अन्तोदात्तत्वात्। करत्। करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप्। शपो लुकि 'लेटोऽडाटौ' इति अडागमः। 'इतश्च लोपः०' इति इकारलोपः। यद्वा। छान्दसे लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः०' (पा० सू० ३. १. ५९) इति च्लेः अङ्। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० सू० ७. ४. १६) इति गुणः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः। प्र णः। 'उपसर्गाद्बहुलम्' (पा० सू० ८. ४. २८) इति नसो णत्वम्। तारिषत्। तारयतेः लेटि अडागमः। 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्। 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥

शब्दा०—सः=वह, नः=हमारे, *विश्वाहा*=सर्वदा, *सुक्रतुः*= शोभन कर्मवाला, *आदित्यः*=अदिति का पुत्र, *सुपथा*=सुन्दर मार्ग से, *करत्*=करे, नः=हमारी, *आयूंषि*=उम्र को, *प्र तारिषत्*=प्रवृद्ध करे।

हि० अ०—शोभन कर्म वाला वह अदिति का पुत्र हमें सर्वदा सुन्दर मार्ग से (संयुक्त) करे और हमारी उम्र को प्रवृद्ध करे।

Trans.—May he, of excellent deeds, the son of Aditi, lead us with an excellent path every day. May he prolong our lives.

Notes—विश्वाहा—A particle used in the sense of 'always' (निपातोऽयं सर्वेष्वहःस्वित्यस्मिन्नर्थे वर्तते—Skand.). There is a controversy regarding the original nature of this particle. There are three similar particles, viz. विश्वाहा, विश्वहा and विश्वह used in the Vedas. Whether विश्वहा is a lengthened form of विश्वह or the latter is a metrically shortened form of the former, is not clear, because both are seen, as they are, in the pada-text. According to Oldenberg, विश्वाहा is originally an adverb which has undergone a contamination from the expression अहा विश्वा; hence, it contains the sense of both. Roth and Grassmann derives विश्वाहा from विश्व + अहा and विश्वहा from विश्व + ह, in latter case the final syllable being lengthened. Whitney and Oldenberg make no distinction between विश्वाहा and विश्वहा. सुपथा—In a Karmadhāraya compd. the first member is accented if, it is an avyaya. But here the first syllabe of the second member is irregularly accented (परादिश्छन्दसि बहुलम्—Pāṇ. VI. 2. 199). करत्—√*kṛ* 'to make' root-aorist, subju. 3rd. sing. प्र तारिषत्—√*tṝ* with प्र 'to prolong' 'iṣ'-aorist, subju. 3rd. sing. प्र णः—न् is changed to ण् after प्र (उपसर्गाद् बहुलम्—Pāṇ. VIII. 4. 28).

बिभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्त । निःऽनिजम् ।
परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

सा० भा०—हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रत् धारयन् वरुणः निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति । स्पशः हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परि निषेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा० सू० ७. १.७८) इति नुमभावः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' । द्रापयति इपून् कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः । कवचम् । 'अर्तिह्री०' (पा० सू० ७. ३. ३६) इत्यादिना पुगागमः । औणादिके इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययम् । 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' (पा० सू० ६. ४. १७५) इति हिरण्यशब्दात् विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । 'वस आच्छादने' । लङि अदादित्वात् शपो लुक् । पूर्ववत् अडभावः । निर्णिजम् । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । स्पशः । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' । 'क्विप् च' इति क्विप् । नि षेदिरे । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । अस्मात् गत्यर्थात् कर्मणि लिटि एत्वाभ्यासलोपौ । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ॥

शब्दा०—*बिभ्रत्*=धारण करते हुये, *द्रापिम्*=कवच को, *हिरण्ययम्*=स्वर्णिम, *वरुणः*=वरुण देव, *वस्त*=आच्छादित करता है, *निर्णिजम्*=चमकदार चोंगा, *स्पशः*=गुप्तचर, *परि*=चारों तरफ, *नि सेदिरे*=बैठते हैं ।

हि० अ०—स्वर्णिम कवच को धारण करते हुए वरुण ने चमकदार चोंगा पहन रखा है । (उसके) गुप्तचर (उसके) चारों तरफ बैठे रहते हैं ।

Trans.—Varuṇa, wearing golden armour, has put on (his) shining raiment. (His) spies sit down around (him).

Notes—बिभ्रत्—√*bhṛ* 'to bear' with the suffix शतृ. In nom. sing. final त् is not changed into न्, because the root is reduplicated (नाभ्यस्ताच्छतुः—Pāṇ. VII. 1. 78). The reduplicated syllable is accented (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ. VI.1.189). हिरण्ययम्—The form हिरण्यय is peculiar to

the Veda, the post-Vedic form being हिरण्मय. It is derived from हिरण्य with the suffix मयट्, म् being irregularly dropped. Yāska derives हिरण्य variously : हिरण्यं कस्मात् । ह्रियत आयम्यमानमिति वा । ह्रियते जनाज्जनमिति वा । हितरमणं भवतीति वा । हृदयरमणं भवतीति वा । हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः (Nir. II.10). वस्त—√*vas* 'to wear', Ātm. impf, 3rd. sing.; the augment has been dropped. निर्णिजम्—It is derived from निः + √*nij* 'to clean, to wash' with the suffix क्विप्. Skandasvāmin on the authority of Nighaṇṭu (III. 7) takes it to mean 'form' (आत्मीयं रूपम्). Sāyaṇa takes निर्णिजम् to mean 'healthy body' (पुष्टं स्वशरीरम्). Peterson understands it to mean 'ornament or an adorned robe'. स्पशः—√*spaś* 'to see' with the suffix क्विप्; nom. plu. नि सेदिरे—नि + √*sad* 'to sit' Ātm. perf. 3rd. plu.

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुह्वाणः । जनानाम् ।

न । देवम् । अभिऽमातयः ॥१४॥

सा० भा०—दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणः ये वरुणं न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणः द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । 'पाप्मा वा अभिमातिः' (तै० सं० २. १. ३. ५) इति श्रुत्यन्तरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति । 'दम्भु दम्भे' । अस्मात् सनि 'सनीवन्तर्ध०' (पा० सू० ७. २. ४९) इत्यादिना इडभावः । 'हलन्ताच्च' (पा० सू० १. २. १०) इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात् सनः किन्वात् 'दम्भ इच्च' (पा० सू० ७. ४. ५६) इति दकारात् परस्य अकारस्य इकारः । 'अनिदिताम्०' इति नलोपः । भष्भावाभावश्छान्दसः (पा० सू० ८. २. ३७) । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (पा० सू० ७. ४. ५८) इति अभ्यासलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्त्वात् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः । दिप्सवः । सनन्तात् दम्भेः 'सनाशंसभिक्ष उः' (पा० सू० ३. २. १६८) इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुह्वाणः । 'द्रुह

बिभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्त । निःऽनिजम् । परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

सा० भा०—हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रत् धारयन् वरुणः निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति । स्पशः हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परि निषेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा० सू० ७. १.७८) इति नुमभावः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' । द्रापयति इपून् कुत्सितां गति प्रापयतीति द्रापिः । कवचम् । 'अर्तिह्री०' (पा० सू० ७. ३. ३६) इत्यादिना पुगागमः । औणादिके इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययम् । 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' (पा० सू० ६. ४. १७५) इति हिरण्यशब्दात् विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । 'वस आच्छादने' । लङि अदादित्वात् शपो लुक् । पूर्ववत् अडभावः । निर्णिजम् । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । स्पशः । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' । 'क्विप् च' इति क्विप् । नि षेदिरे । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । अस्मात् गत्यर्थात् कर्मणि लिटि एत्वाभ्यासलोपौ । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ॥

शब्दा०—*बिभ्रत्*=धारण करते हुये, *द्रापिम्*=कवच को, *हिरण्ययम्*=स्वर्णिम, *वरुणः*=वरुण देव, *वस्त*=आच्छादित करता है, *निर्णिजम्*=चमकदार चोंगा, *स्पशः*=गुप्तचर, *परि*=चारों तरफ, *नि सेदिरे*=बैठते हैं ।

हि० अ०—स्वर्णिम कवच को धारण करते हुए वरुण ने चमकदार चोंगा पहन रखा है । (उसके) गुप्तचर (उसके) चारों तरफ बैठे रहते हैं ।

Trans.—Varuṇa, wearing golden armour, has put on (his) shining raiment. (His) spies sit down around (him).

Notes—बिभ्रत्—√*bhṛ* 'to bear' with the suffix शतृ. In nom. sing. final त् is not changed into न्, because the root is reduplicated (नाभ्यस्ताच्छतुः—Pāṇ. VII. 1. 78). The reduplicated syllable is accented (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ. VI.1.189). हिरण्ययम्—The form हिरण्यय is peculiar to

the Veda, the post-Vedic form being हिरण्मय. It is derived from हिरण्य with the suffix मयट्, म् being irregularly dropped. Yāska derives हिरण्य variously : हिरण्यं कस्मात् । ह्रियते आयम्यमानमिति वा । ह्रियते जनाज्जनमिति वा । हितरमणं भवतीति वा । हृदयरमणं भवतीति वा । हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः (Nir. II.10). वस्त—√*vas* 'to wear', Ātm. impf. 3rd. sing.; the augment has been dropped. निर्णिजम्—It is derived from निः + √*nij* 'to clean, to wash' with the suffix क्विप्. Skandasvāmin on the authority of Nighaṇṭu (III. 7) takes it to mean 'form' (आत्मीयं रूपम्). Sāyaṇa takes निर्णिजम् to mean 'healthy body' (पुष्टं स्वशरीरम्). Peterson understands it to mean 'ornament or an adorned robe'. स्पशः—√*spaś* 'to see' with the suffix क्विप् ; nom. plu. नि सेदिरे—नि + √*sad* 'to sit' Ātm. perf. 3rd. plu.

न । यम् । दिप्संन्ति । दिप्सवंः । न । द्रुह्वाणः । जनांनाम् ।

न । दे॒वम् । अ॒भिऽमांतयः ॥१४॥

सा० भा०—दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणः ये वरुणं न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणः द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । 'पाप्मा वा अभिमातिः' (तै० सं० २. १. ३. ५) इति श्रुत्यन्तरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति । 'दम्भु दम्भे' । अस्मात् सनि 'सनीवन्तर्ध०' (पा० सू० ७. २. ४९) इत्यादिना इडभावः । 'हलन्ताच्च' (पा० सू० १. २. १०) इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात् सनः कित्त्वात् 'दम्भ इच्च' (पा० सू० ७. ४. ५६) इति दकारात् परस्य अकारस्य इकारः । 'अनिदिताम्०' इति नलोपः । भष्भावाभावश्छान्दसः (पा० सू० ८. २. ३७) । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (पा० सू० ७. ४. ५८) इति अभ्यासलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्त्वात् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः । दिप्सवः । सनन्तात् दम्भेः 'सनाशंसभिक्ष उः' (पा० सू० ३. २. १६८) इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुह्वाणः । 'द्रुह

जिघासायाम्' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिप् । प्रत्ययस्य । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—*न*=नहीं, *यम्*=जिसको, *दिप्सन्ति*=दबाते हैं, *दिप्सवः*=दबाने की इच्छा करने वाले, *न*=नहीं, *द्रुह्वाणः*=द्रोह करनेवाले, *जनानाम्*=मनुष्यों के, *न*=नहीं, *देवम्*=देव को, *अभिमातयः*=शत्रु ।

हि० अ०—जिसको न तो दबाने की इच्छा वाले दबा सकते हैं, न मनुष्यों से द्रोह करने वाले (द्रोह कर सकते हैं) और न (जिस) देव को शत्रु (स्पर्श ही कर सकते हैं) ।

Trans.—The God whom the evil-minded cannot seek to injure him, nor the haters of men (can hate him), nor the enemies (can touch him).

Note--दिप्सन्ति--√*dabh* 'to harm' desid. pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यम्. दिप्सवः--Nom. plu. of दिप्सु from the desiderative base √*dips* (>√*dabh*+सन्) with the suffix उ (सनाशंसभिक्ष उः—Pāṇ. III. 2. 168). द्रुह्वाणः--Verbal noun from √*druh* 'to hate' with the suffix क्वनिप्. जनानाम्--Skandasvāmin, Veṅkaṭa Mādhava, and Sāyaṇa take जनानाम् to mean 'of men'. However, Ludwig and Geldner take genitive as partitively 'among men'. अभिमातयः--It is derived from अभि + √*mā* 'to surpass'. Skandasvāmin takes अभिमातयः meaning 'violence' (हिंसाः) as an abstract noun. Sāyaṇa takes it to mean 'sinners.' Roth, Grassmann and Galdner take it to mean 'waylayer, attacker', Max Müller 'adversory' and Oldenberg 'plotter'. As an abstract noun it would mean 'attack, enmity, plotting'.

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ । अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥१५॥

सा० भा०—उत अपि च यः वरुणः मानुषेषु यशः अन्नम् आ चक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतः असामि संपूर्णं चक्रे न तु

न्यूनं कृतवान् । विशेषत: अस्माकम् उदरेषु आ सर्वत: चक्रे ।। मानुषेषु। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (पा० सू० ४. १. १६१) इति अञ्। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे। प्रत्ययस्वर:। असामि। 'अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्' (पा० सू० ६. २. २. ३) इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यश:। 'अशेर्युट् च' (उ० सू० ४. ६. ३०) इति असुन्। उदरेषु। 'उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० सू० ५. ६६७) इति अल्। लित्स्वर:। 'गतिकारकोपपदात्०' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—*उत*=और, *य:*=जो, *मानुषेषु*=मनुष्यों में, *आ*=चारों तरफ से, *यश:*=अन्न, चक्रे=किया है, *असामि*=सम्पूर्ण रूप से, *आ*= चारों तरफ से, *अस्माकम्*=हमारे, उदरेषु= पेटों में, *आ*=और।

हि० अ०—और जो (वरुण) मनुष्यों में और (देवों में) पूर्णरूप में अन्न प्रदान करता है, (वही) हमारे पेट में भी (अन्न प्रदान करे)।

Trans.—And he who gives food in full to mankind, (may he give) to our bellies.

Notes—चक्रे—$\sqrt{kr}$ 'to make' Ātm. perf. 3rd. sing.; not unaccented because syntactically connected with य: (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1. 63). असामि—It is an adverb meaning 'not half i. e. wholly, completely' (सामिशब्दोऽर्धवचन:। अनर्धं सकलं प्रभूतमित्यर्थ:—Skanda.). सामि seems to be an equivalent to Latin word 'Semi' meaning 'half' (cf. Semi-government, Semi-circle etc.). आ—Skandasvāmin takes the first and 3rd आ in the sense of 'and' (आकारोऽत्र चशब्दस्यार्थे) and the second आ as an expletive (आकारस्तु पदपूरणो वा). Sāyaṇa takes आ to mean 'from all sides' (सर्वत:). उदरेषु—Geldner wrongly understands the 3rd pāda as humorously intended to refer to the swallen belly of a man suffering from dropsy. Ludwig alters उदरेषु to दुर्येषु, which he translates 'in our own houses'.

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।
इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसम् ॥१६॥

सा० भा०—उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणम् इच्छन्तीः मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परा यन्ति पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। गावो न। यथा गावः गव्यूतीरनु गोष्ठानि अनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत्॥ गव्यूतीः। गावोऽत्र यूयन्ते इति अधिकरणे क्तिन्। 'गोर्यूतौ छन्दसि' (पा० सू० ६. १. ७९. २) इति अवादेशः। दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा। यूतिः यवनम्। गवां यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। इच्छन्तीः। 'इषु इच्छायाम्'। लटः शतृ। 'तुदादिभ्यः शः'। 'इषुगमियमां छः' (पा० सू० ७. ३. ७७) इति छत्वम्। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते॥

शब्दा०—*परा*=प्रति, *मे*=मेरी, *धीतयः*=स्तुतियां, *गावः*=गायें, *न*=जिस प्रकार, *गव्यूतीः*=गोष्ठ की, या चरागाह की, *अनु*=ओर, *इच्छन्तीः*=इच्छा करती हुई, *उरुचक्षसम्*=विशाल दृष्टिवाले की।

हि० अ०—विशाल दृष्टि वाले (वरुण) की इच्छा करती हुई मेरी स्तुतियां (वरुण) की ओर जाती हैं, जिस प्रकार गायें चरागाह की ओर।

Trans.—Yearning for the far-seeing one my hymns go towards (Varuṇa) as cows to their pastures.

Notes—परा यन्ति—परा + √*i* 'to go forth' pres. 3rd. plu. धीतयः—Nom. plu. of धीति from √*dhī* 'to think' with the suffix क्तिन्. 'wisdom' or 'laudations' (Skanda), 'thoughts' (Veṅkata Mādhava, Sāyaṇa), 'hymns' (Paranjpe). गव्यूतीः—Acc. plu of गव्यूति from गो + यूति (√*yu* 'to unite + क्तिन्), meaning pasture-land, a place where cows meet. Final ओ of गो becomes अव् before यूति in the Vedas (गोर्यूतौ छन्दसि—Vārt. on Pāṇ. VI. 1. 79). गव्यूति may also be derived from गो + ऊति (√*av* 'to protect, to guard' + क्तिन्) and then it would mean 'a place where the cows are guarded'. इच्छन्तीः—√*iṣ* to

seek, to yearn' + शतृ + ङीप्. The ष् of the root इष् is changed into छ (इषुगमियमां छः—Pāṇ. VII. 3. 77). Skandasvāmin supplies आयुः to इच्छन्तीः (इच्छन्तीः इच्छन्त्यः किम्। सामर्थ्यादायुः). उरुचक्षसम्—See ṚV. I. 25. 5.

सम्। नु। वोचावहै। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतम्। होताऽइव। क्षदसे। प्रियम् ॥१७॥

सा० भा०—यतः यस्मात् कारणात् मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविः आभृतं अञ्जःसवाख्ये कर्मणि संपादितं अतः कारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अश्नासि। पुनः हविः स्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं सं वोचावहे संभूय प्रियवार्ता करवावहे॥ वोचावहे। लोडर्थे छान्दसे लुङि ब्रुवो वचिः। 'अस्यतिवक्ति०' इति च्लेः अङादेशः। 'वच उम्' इति उमागमे गुणः। व्यत्ययेन टेः ऐत्वम्। यद्वा। लोट एव लुङादेशः। स्थानिवद्भावात् ऐत्वम्। आभृतम्। 'हृग्रहोर्भ०'। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥

शब्दा०—नु=इस समय, सं वोचावहै=एक साथ बोलें, पुनः=फिर, यतः=क्योंकि, मे=मेरे, मधु=मधुर हवि को, आभृतम्=प्रदान की गई, होतेव=होता की तरह, क्षदसे=खा रहे हो, प्रियम्=प्रिय हवि को।

हि० अ०—(हे वरुण,) अब हम दोनों पुनः एक साथ बात करें; क्योंकि, (मेरे द्वारा) लाई गई मधुर (हवि) को (तुम) होता के समान खाते हो।

Trans.—Now let us talk together again, because like a priest thou eatest the mead brought by me what is dear to thee.

Notes—सं वोचावहै—सम् + √*vac* 'to speak', Ātm. 'red.'-aorist, subju. 1st. dual. नु—A particle meaning 'now' or 'quickly' It is used emphatically in this sense. Being in an emphatic position the नु is lengthened in the beginning of a pāda. आभृतम्—आ + √*bhṛ* 'to bring' with the suffix क्त. In Vedic language √भृ stands for classical √भृ as well as √हृ. क्षद्से—√*kṣad* 'to divide', Ātm.

pres. 2nd. sing.; not unaccented because syntactically connected with यतः. Sāyaṇa takes the root √क्षद् to meen 'to eat'. Geldner and Macdonell understand क्षदसे as an infinitive in असे. होतेव क्षदसे प्रियम्—This pāda has been interpreted variously by the scholors. Geldner translates this pāda as :—'in order that I may taste the dear (Soma) as a hotṛ'. But this interpretation is not acceptable. Skandasvāmin explains this pāda as: 'यथा होताऽग्निगुमैषप्रदानेन एवं त्वमपि निर्मोक्षणेन विशससि । किम् । प्रियम् इष्टं मम शरीरम्'.

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि ।
एताः । जुषत । मे । गिरः ॥१८॥

सा० भा०—विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयम् अस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान् खलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनम् अधि दर्शम् आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एताः उच्यमानाः मे गिरः मदीयाः स्तुतीः जुषत वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शम् । दृशेः 'इरितो वा' (पा० सू० ३. १. ५७) इतिः च्लेः अङादेशः । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० सू० ७. ४. १६) इति गुणः । विश्वदर्शतम् । दृशेः 'भृमृदृशि०' (उ० सू० ३. ३९०) इत्यादिना अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा० सू० ६. २. १०६. २) । यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि । 'आतो धातोः' (पा० सू० ६. ४. १४०) इत्यत्र आतः इति योगविभागात् आकारलोपः ॥

शब्दा०—दर्शम्=देख लिया, नु=अब, *विश्वदर्शतम्*=सबके द्वारा दर्शनीय, *दर्शम्*=देख लिया, *रथम्*=रथ को, *अधि*=ऊपर, *क्षमि*=पृथिवी पर, *एताः*=इन, जुषत=स्वीकार किया है, *मे*=मेरी, *गिरः*=स्तुतियों को, ।

हि० अ०—सबके द्वारा दर्शनीय (वरुण) को अभी (मैंने) देखा है; पृथिवी के ऊपर (उसके) रथ को देखा है (उसने) मेरी इन स्तुतियों को स्वीकार कर लिया है ।

Trans.—I have seen (him who is) worth-seeing for all. I have seen his chariot on the earth. He has accepted these songs of mine.

Notes—दर्शम्—√*dṛś* 'to see', root-aorist, injun. 1st. sing. It may also be the unaugmented form of impf. and in the present context it is more natural than the former. विश्वदर्शतम्—It is derived from विश्व + √*dṛś* 'to see' with the suffix अतच्.; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. the word विश्व has its natural accent on the first syllable, but, when it appears as a first member in a Bahuvrīhi compd. it shifts its accent to the final syllable (बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्—Pāṇ. VI. 2. 106). जुषत—√*juṣ* 'to accept with pleasure', Ātm. unaugmented impf. 3rd. sing.; Skandasvāmin and Veṅkaṭa Mādhava take it as an impv.

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय । त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

सा० भा—वरुणप्रघासेषु 'इमं मे वरुण' इति वारुणस्य हविषः अनुवाक्या । 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः' (आश्व० श्रौ० २. १७) इति ॥

हे वरुण मे मदीयम् इमं हवम् आह्वानं श्रुधि श्रृणु । किं च अद्य अस्मिन् दिने मृळय अस्मान् सुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुः अहं त्वां वरुणम् आभिमुख्येन चके शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि । 'श्रु श्रवणे' । लोटो हिः 'श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस् शब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । आ चके । 'कै गै शब्दे' । अस्मात् लिटि 'आदेचः०' (पा० सू० ६.१.४५) इति आत्वम् । द्विर्भावचुत्वे । 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६.४.६४) इति आकारलोपः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

शब्दा०—इमम्=इस, मे=मेरी वरुण=हे वरुण, श्रुधि=सुनो, हवम्=पुकार, अद्य=आज, च=और, मृळय=दया करो, त्वाम्=तुम्हारी, अवस्युः=सहायता का इच्छुक, आ=सम्मुख, चके=स्तुति करता हूँ।

हि० अ०—हे वरुण, मेरी इस पुकार को सुनो और आज (मेरे ऊपर) दया करो। सहायता का इच्छुक मैं तुम्हारी (दया की) कामना करता हूँ।

Trans.—O Varuṇa, hear this call of mine; and be gracious today. Craving for help I seek thy (favour).

Notes—वरुणा—Voc., not coming in the begining of a pāda, is unaccented. श्रुधि—√*śru* 'to hear', root-aorist, impv. 2nd sing.; the final syllable is metrically lengthened. मृळय—√*mṛḍ* 'to be gracious', caus. impv. 2nd. sing. अवस्युः—From denom. base √*avasy* (अवस् + क्यच्) with the suffix उ. In such words the suffix उ is always accented. आ चके—आ + √*kai* 'to seek', Atm. perf. 1st. sing. Sāyaṇa, however, takes the root √कै in the sense of 'to pray'. अद्य—The final syllable is lengthened.

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।
सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥२०॥

सा० भा०—हे मेधिर मेधाविन् वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे। सः तादृशः त्वं यामनि क्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रति श्रुधि प्रतिश्रवणम् आज्ञापनं कुरु। रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः॥ दिवः। 'ऊडिदम्०' इत्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम्। ग्मः। 'ग्मा' (नि० १.२.२) इत्येतत् भूनामसु पठितम्। 'आतो धातोः' इत्यत्र आतः इति योगविभागात् 'आतो लोपः' इति प्रतिषेधेऽपि (?) व्यत्ययेन आकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्। यामनि। 'या प्रापणे'। 'आतो मनिन्कनिब्वनिपश्च' इति मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। श्रुधि। उक्तम्॥

शब्दा०—त्वम्=तुम, विश्वस्य=सबके, मेधिर=हे मेधाविन्, दिवः= द्युलोक का, च=और, ग्मः=पृथिवी का, च=और, राजसि=शासन करते हो, सः=वह तुम, यामनि=मृत्युकाल में, प्रति श्रुधि=प्रत्युत्तर दो।

हि० अ०—हे मेधाविन् (वरुण), तुम द्युलोक तथा पृथिवी लोक का शासन करते हो; ऐसे तुम (इस) मृत्युकाल में ('मैं तुम्हें मुक्त करता हूँ' ऐसा) प्रत्युत्तर दो।

Trans.—O wise one, thou rulest over all heaven and earth; thou as such give response to (my invocations) at the time of death.

Notes—विश्वस्य दिवश्च ग्मश्च राजसि—Genitive is not regarded as connected with a verb, and on the very ground its कारकत्व is negated. However, in Vedic language we frequently met with such expressions where genitive is directly connected with a verb. मेधिर—Voc. not coming in the beginning of a pāda is unaccented. मेधिर is derived from √*medh* 'to sacrifice' with the suffixes इन् and र, the latter in the sense of मतुप्. Skandasvāmin renders मेधिर by 'यज्ञवन्', and Sāyaṇa by 'मेधाविन्'. राजसि—√*rāj* 'to rule', pres. 2nd. sing. यामनि—Loc. sing of यामन् from √*yā* 'to go' with the suffix मनिन्, This word has been interpreted variously: 'At the time of death' (मृत्युं प्रति गम्यते यस्मिन् स यामा मरणकालः तत्र—Skanda.), 'in the acquisition of protection' (क्षेमप्रापणे—Sāyaṇa), 'going forth or resorting (appealing) to the gods with prayer and offering' (Roth, Grassmann), 'successful coming off of the sarcifice' (Pischel), 'way or march' (Max Müller, Oldenberg), 'hour of need, critical hour' (Geldner), 'an appeal to gods or an appeal made at or through the sacrifice' (Paranjpe). प्रति श्रुधि—प्रति + √*śru* 'to give response', root-aorist, impv. 2nd. sing.

उत् । उत्ऽतमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चृत ।
अव । अधमानि । जीवसे ॥२१॥

सा० भा०—नः अस्माकम् उत्तमं शिरोगतं पाशम् उत् मुमुग्धि उत्कृष्य मोचय। मध्यमम् उदरगतं पाशं वि चृत वियुज्य नाशय। जीवसे जीवितुम् अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अव चृत अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमम्। उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम्। मुमुग्धि। 'मुच्लृ मोक्षणे'। 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः। द्विर्भावः। हलादिशेषः। 'हुजल्भ्यो हेर्धिः' (पा० सू० ६. ४. १०१) इति हेर्धिरादेशः। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः। चृत। 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः'। लोटो हिः। 'तुदादिभ्यः शः' 'अतो हेः' इति हेर्लुक्। जीवसे। 'जीव प्राणधारणे'। 'तुमर्थे सेसेन्०' इति असेप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥

शब्दा०—*उत्* =ऊपर करके, *उत्तमम्*=ऊपर वाले, *मुमुग्धि*=मुक्त करो, *नः*=हमारे, *पाशम्*=पाश को, *मध्यमम्*=बीच वाले, *वि चृत*=अलग करके मुक्त करो, *अव*=नीचे करके मुक्त करो, *अधमानि*=नीचे के, *जीवसे* जीने के लिये।

हि० अ०—(हे वरुण,) हमारे ऊपर वाले पाश को ऊपर से हटाओ; मध्यम पाश को हटाओ; नीचे वाले (पाशों) को (मेरे) जीने के लिये नीचे से हटाओ।

Trans.—(O Varuṇa) remove the upper (bond); remove the middle bond; remove the lower (bonds) for my life.

Notes—उत् मुमुग्धि—उत् + √*muc* 'to release', perf. impv. 2nd. sing. उत्तमम्—The suffix तमप् is added to the preposition उत् and it is separated by avagraha in the pada-text. वि चृत—वि + √*cṛt* 'to cut', impv. 2nd. sing. The root चृत is also used in the sense of 'to bind'. जीवसे—Dative infinitive from √*jīv* 'to live' with the termination असे.

'इन्द्रस्य नु वीर्याणि' इति पञ्चदशर्च द्वितीयं सूक्तम्। आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। इन्द्रो देवता। 'इन्द्रस्य पञ्चोना' इत्यनुक्रमणिका। अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने निष्केवल्यशस्त्रे 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि' इति निविद्धानीयं सूक्तम्। 'निष्केवल्यस्य' इति खण्डे 'इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं दध्यात् (आश्व० श्रौ० ५. १५) इति। विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतत् विनियुक्तम्। 'विषुवान्दिवा कीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्रस्य नु वीर्याणीति एतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं शस्त्वा' (आश्व० श्रौ० ८. ६) इति। महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तम्। 'राथन्तरो दक्षिणः पक्षः' इति खण्डे 'चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्' (ऐ० आ० ५. २. २) इति॥

इन्द्र॑स्य । नु । वी॒र्याणि । प्र । वो॒च॒म् । यानि॑ । च॒कार॑ । प्र॒थ॒मानि॑ । व॒ज्री ॥ अह॑न् । अहि॑म् । अनु॑ । अ॒पः । त॒त॒र्द॒ । प्र । व॒क्षणाः॑ । अ॒भि॒न॒त् । पर्व॑तानाम् ॥ १ ॥

सा० भा०—वज्री वज्रयुक्तः इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि। कानि वीर्याणीति तदुच्यते। अहिं मेघम् अहन् हतवान्। तदेतदेकं वीर्यम्। अनु पश्चात् अपः जलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः। इदं द्वितीयं वीर्यम्। पर्वतानां संबन्धिनीः वक्षणाः प्रवहणशीलाः नदीः प्र अभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः। इदं तृतीयं वीर्यम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥ वीर्याणि। 'शूरवीर विक्रान्तौ'। ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति यत्। 'णेरनिटि' इति णिलोपः। 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति। आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् 'वीरवीर्यौ च' इति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्। अतोऽवगम्यते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तते इति। अतः परिशेषात् 'तित्स्वरितम्' इति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव। वोचम्। 'अस्यतिवक्तिख्याति-

भ्योऽङ्' इति च्लेः अङादेशः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अड-भावः। चकार॥ णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। यद्वृत्त-योगादनिघातः। अहन्। लङि 'इतश्च' इति इकारलोपे 'हल्ङ्याब्भ्यः०' इति तकारलोपः। अहिम्। आङ्पूर्वात् हन्तेः 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० सू० ४. ५७७) इति इप्रत्ययः, आङो ह्रस्वत्वं च। चशब्देन 'वेञो डित् समाने ख्यश्चोदात्तः' इति डित्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकृष्यते। ततः टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम्। ततर्द। 'उतृदिर् हिंसानादरयोः'। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः। वक्षणाः। 'वक्ष रोषे'। 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (पा० सू० ३. २. १५१) इति युच्। चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः॥

शब्दा०—*इन्द्रस्य*=इन्द्र के, *नु*=अभी, *वीर्याणि*=पराक्रमयुक्त कार्य, *प्रवोचम्*=उच्च स्वर से कहूंगा, *यानि*=जिनको, *चकार*=किया था, *प्रथमानि*=पहिले, *वज्री*=वज्र धारण करने वाले ने, *अहन्*=मारा, *अहिम्*=मेघ को, *अपः*=जलों को, *ततर्द*=काटा, *वक्षणाः*=नदियों को, *प्र अभिनत्*=काट कर प्रवाहित किया, *पर्वतानाम्*=पर्वतों के।

हि० अ०—अब मैं इन्द्र के पराक्रमयुक्त कार्यों का कथन करूँगा, जिनको वज्र धारण करने वाले ने पहले किया था। उसने अहि (मेघ) को मारा, जलों का भेदन किया तथा पर्वतों के बीच नदियों को काटकर प्रवाहित किया।

Trans.—Now I shall proclaim Indra's heroic deeds, which the wielder of the thunderbolt has achieved first; (he) smote the dragon, pierced the waters, and split the channels of the mountains.

Notes—नु—An emphatic particle that never comes in the beginning of a sentence. It's use as an interrogative or an expletive particle is also common in the ṚV. वीर्याणि—Derived from √*vīr* with the suffix यत्. The suffix being तित् the final syllable is स्वरित (तित्स्वरितम्—Pāṇ. VI. 1. 185). वोचम्—√*vac* 'to speak', 'red'-aorist, subju. 1st. sing.; verb, not coming in the beginning of a pāda or a sentence, is unaccented

(तिङ्ङतिङः—Pāṇ. VIII. 1. 28). चकार—√kṛ 'to make', perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यानि (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1. 66). अहन्—√han 'to kill', impf. 3rd. sing.; not unaccented because it comes in the beginning of the pāda. अहिम्—Yāska derives it from √i 'to go' (अहि अयनात्—Nir. II. 17); cloud is called अहि, for it moves in the sky (एति अन्तरिक्षे—Ibid. II. 17). Sāyaṇa, following Yāska, renders अहिम् by मेघम्. Griffith, Macdonell and Peterson take it to literally mean 'serpent dragon' which is no other than Vṛtra. अनु—A preposition used independently and gives the same sense which the verb combined with it, gives. ततर्द—√tṛd 'to split,' perf. 3rd. sing. वक्षणाः—Sāyaṇa, followed by Grassmann, derives it from √vakṣ 'to swell.' Griffith thinks वक्षणा to mean 'channels' and Peterson as 'bellies' अभिनत्—√bhid 'to split', impf. 3rd. sing.

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै ।
वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष ॥ वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः ।
अञ्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

सा० भा०—पर्वते शिश्रियाणम् आश्रितम् अहिं मेघम् अहन् हतवान् । अस्मै इन्द्राय स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ताः आपः समुद्रम् अञ्जः सम्यक् अव जग्मुः प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः । वाश्राः वत्सान्प्रति हम्भारवोपेताः धेनवः इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' । लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशाः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्यम् । 'ऋ गतौ' । अस्मात् सुपूर्वात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभावः । यद्वा । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इत्यस्मात् ण्यति पूर्ववत् वृद्ध्यभावः । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् ।

वाश्यन्ते इति वाश्राः । 'वाश्रृ शब्दे' । 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक् । जग्मुः । उसि 'गमहन०' इति उपधालोपः ॥

शब्दा०—*अहन्*=मारा, *अहिम्*=मेघ को, *पर्वते*=पर्वत पर, *शिश्रियाणम्*=निवास करने वाले को, *त्वष्टा*=त्वष्टा ने, *अस्मै*=उसके लिये, *वज्रम्*=वज्र, *स्वर्यम्*=शब्द करने वाले, गरजने वाले, *ततक्ष*=निर्माण किया; *वाश्राइव*=रम्भाती हुई की तरह, *धेनवः*=गायें, *स्यन्दमानाः*=बहता हुआ, *अञ्जः*=सीधे, तेजी से, *समुद्रम्*=समुद्र की ओर, *अव*=नीचे, *जग्मुः*=जाने लगा, *आपः*=जल ।

हि० अ०—पर्वत पर निवास करने वाले अहि (मेघ) को (उसने) मारा; त्वष्टा ने इसके लिये गरजने वाले वज्र का निर्माण किया; रम्भाती हुई (बछड़े की ओर तेजी से जाने वाली) गायों की तरह, बहता हुआ जल तेजी से नीचे समुद्र की ओर जाने लगा ।

Trans.—(He) smote the dragon Ahi (cloud) resorting on the mountain; Tvaṣṭā fashioned a resounding thunderbolt for him. Gliding like bellowing kine (towards their calves) the waters flowed suddenly downwards to the ocean.

Notes—शिश्रियाणम्—Perf. partciple from √*śri* 'to resort' + कानच्; acc. sing.; the suffix being चित् it accents the last syllable (चितः—Pāṇ. VI. 1. 16). त्वष्टा—त्वष्टा is the personification of the art of architecture. In the ṚV. he is said to have created heaven and earth. He is the father of Indra, and is also said to have been killed by the latter. स्वर्यम्—Sāyaṇa derives it from √*ṛ* 'to go' or √*svṛ* 'to roar', and renders as सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यम्. Wilson takes it to mean 'far whirling', Griffith as 'heavenly' and Peterson as 'roaring'. For accent see note on वीर्याणि (I. 32. 1). ततक्ष—√*takṣ* 'to fashion', perf. 3rd. sing. स्यन्दमानाः—Pres. part from √*syand* 'to flow' + शानच्. जग्मुः—√*gam* 'to go', perf. 3rd. plu.

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ॥ आ । सायकम् । मघऽवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

सा० भा०—वृषायमाणः वृष इवाचरन् इन्द्रः सोमम् अवृणीत वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु ज्योतिः गौः आयुः इत्येतन्नामकाः त्रयो यागाः त्रिकद्रुकाः उच्यन्ते । तेषु सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्यांशम् अपिबत् पीतवान् । मघवा धनवान् इन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रम् आ अदत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेण अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघं अहन् हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा० सू० ३. १. ११) इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । अदुपदेशात् धातोः अन्तोदात्तत्वे क्यङन्तात् धातोः अन्तोदात्तत्वम् । सायकम् । 'षिञ् बन्धने' । सिनोतीति सायकः । ण्वुल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजाम् । प्रथमं जायते इति प्रथमजाः । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' । 'विड्वनोः' इति आत्वम् ॥

शब्दा०—*वृषायमाणः*=शक्तिशाली सांड की तरह आचरण करता हुआ, *अवृणीत*=चुना, *सोमम्*=सोम को, *त्रिकद्रुकेषु*=ज्योतिः, गौः तथा आयुः नामक तीन आहुतियों में जो अभिप्लव यज्ञ में प्रथम तीन दिन क्रमशः दी जाती हैं, *अपिबत्*=पान किया, *सुतस्य*=पीसे हुये सोम का; *सायकम्*=शस्त्र, *मघवा*=उदार, दानी, *आ अदत्त*=धारण किया, *वज्रम्*=वज्र को, *अहन्*=मारा, *एनम्*=इसको, *प्रथमजाम्*=सर्वप्रथम उत्पन्न, *अहीनाम्*=राक्षसों में, मेघों में ।

हि० अ०—शक्तिशाली सांड की तरह आचरण करते हुये (इन्द्र ने) सोम को (अपना प्रिय पान) चुना; उसने तीन यागों में पीसे हुये (सोम) का पान किया । उदार (इन्द्र) ने शस्त्र तथा वज्र को धारण किया, (और उससे) राक्षसों में प्रथम उत्पन्न इसको मारा ।

Trans.—Acting as a mighty bull, (he) chose the Soma ; drank of the pressed Soma at three offerings. The bounteous took the arrow and the thunderbolt (and therewith) smote this first-born of the dragons.

Notes—वृषायमाणः—From denominative base √*vṛṣay* (>वृष + क्यङ्) + शानच्. In the Saṁhitā-text when a denominative suffix य is added to a stem, the preceding vowel is lengthened; but in the pada-text the original stem is restored and is always separated from the य by avagraha. अवृणीत—√*vṛ* 'to choose,' Ātm. impf. 3rd. sing. त्रिकद्रुकेषु—According to Sāyaṇa कद्रुक means a particular offering in the Abhiplava festival, and three shows the offerings of the first three days of the ceremony, viz. ज्योतिः, गौः and आयुः. Griffith takes it to mean 'in three sacred beakers' and Peterson as 'three cups'. Grassmann thinks त्रिकद्रुक to mean 'three Soma-cups'. According to Geldner त्रिकद्रुक might be the name of a locality where Indra quaffed off three lakes of Soma. अपिबत्—√*pā* 'to drink' impf. 3rd. sing. सुतस्य—'Of the pressed soma'; an instance of partitive gen. which is very common in the ṚV. मघवा—From मघ (> √*maṁh*) with the suffix वतुप्; 'bounteous', 'liberal'. In the pada-text the stem is separated from the वतुप् by avagraha. अदत्त—√*dā* 'to give', Ātm. impf. 3rd. sing. अहन्—See I. 32. 1. प्रथमजाम्—Karmadhāraya compd. accented on the final memder.

यत् । इन्द्र । अहंन् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् । आत् । मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ॥ आत् । सूर्यम् । जनयंन् । द्याम् । उषसंम् । तादीत्ना । शत्रुंम् । न । किल । विविस्से ॥ ४ ॥

सा० भा०—उत अपि च हे इन्द्र यत् यदा अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हतवानसि आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीः मायाः प्र अमिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि। अनन्तरं सूर्यम् उषसम् उषःकालं द्याम् आकाशं च जनयन्

उत्पादयन् आवरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे। तादीत्ना तदानीम् आवरकान्धकाराभावात् शत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल त्वं न लब्धवान् खलु ॥ अहन्। हन्तेः लङि 'हल्ङ्याब्भ्यः०' इति सिलोपः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनाम्। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (पा० सू० ५. २. ११६) इति मत्वर्थीय इनिः। अमिनाः। 'मीञ् हिंसायाम्'। क्रैयादिकः। 'मीनातेर्निगमे' (पा० सू० ७. ३. ८१) इति ह्रस्वत्वम्। तादीत्ना। तदानीम् इत्यस्य पृषोदरादित्वात् वर्णविपर्ययः। किल। 'निपातस्य०' इति दीर्घत्वम्। विवित्से। 'विद्लृ लाभे'। क्रादिनियमात् प्राप्तः इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

शब्दा—*यत्*=जिस समय, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *अहन्*=मारा, *प्रथमजाम्* =सर्वप्रथम उत्पन्न, *अहीनाम्*=राक्षसों में, मेघों में, *आत्*=तदनन्तर, *मायिनाम्*=धूर्त की, मायावियों की, *अमिनाः*=नष्ट किया, *प्र* = विशेष रूप से, *उत*=और, *मायाः*=धूर्तता, माया, *आ*=तदनन्तर, *सूर्यम्*=सूर्य को, *जनयन्*=उत्पन्न करते हुये, *द्याम्* = आकाश को, *उषासम्* = उषा को, *तादीत्ना* = उस समय, *शत्रुम्* = शत्रु को, *न* = नहीं, *किल* = निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *विवित्से* = पाया।

हि० अ०—हे इन्द्र, जिस समय (तुमने) राक्षसों में प्रथम उत्पन्न को मारा, तथा धूर्तों की धूर्तता नष्ट की, उस समय सूर्य, आकाश तथा उषा को उत्पन्न करते हुये (तुमने) निश्चित रूप से किसी शत्रु को नहीं पाया।

Trans.—At the time when O Indra, (you killed the first-born of the dragons, and destroyed the tricks of artful ones, then giving birth to the sun, the sky, and the dawn (you) found certainly no enemy.

Notes—अहन्—√*han* 'to kill', impf. 2nd. sing.; not unaccented, because preceded by यत्. आत्—An adverb showing sequence of time and meaning 'thereupon', 'then'. Sometimes, as a conjunctive, it connects the words and clauses giving the sense of 'and', 'moreover'. अमिनाः—√*mī* 'to damage', impf. 2nd. sing.; not unaccented because syntactically connected with यत्. जनयन्—Pres.

part. from √*jan* 'to generate' with the suffix शतृ. उपासम्— The second syllable, being the tenth syllable of the pāda, consisting of eleven syllables, and followed by a short vowel, is lengthened (दशमं चैतयोरेवम्—Ṛg. Prāt. VIII. 38; also see ibid, VIII. 36). तादीत्ना—An adverb of time. It is correlated with यत् in the first pāda. Paranjpe takes it as the instr. sing of तदीत्न, the first syllable being lengthened. He thinks it to mean 'from the time onwards'. किला—A particle which emphasizes the preceding word. Second syllable being the eighth syllable of the pāda consisting of eleven syllables and followed by a short vowel is lengthened (एकादशिद्वादशिनोर्लवावष्टमसक्षरम् उदये संहिता काले—Ṛg. Prāt. VIII. 36). विविस्से—√*vid* 'to find', Ātm. perf. 2nd. sing.

अहन् । वृत्रम् वृत्रऽतरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण ।
महता । वधेन ।। स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा ।
अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ।। ५ ।।

सा० भा०—अयम् इन्द्रः वज्रेण संपादितो यो महान् वज्रः तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानाम् आवरकम् अन्धकाररूपम् । यद्वा । वृत्रैः आवरणैः सर्वान् शत्रून् तरति तं वृत्रम् एतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुः यथा भवति तथा अहन् हतवान् । अंसच्छेदे दृष्टान्तः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धांसीव । यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सति अहिः वृत्रः पृथिव्याः उपरि उपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयते शयनं करोति छिन्नकाष्ठवत् भूमौ पततीत्यर्थः ।। वृत्रतरम् । 'वृतु वर्तने' 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना भावे रक्प्रत्ययान्तो वृत्रशब्दः । वृत्रेण आवरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः । तरतेः पचाद्यच् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरपि तु व्यत्ययेन व्यंसम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति स्वरितत्वम् । वधेन । 'हनश्च वधः' इति भावे अप; तत्संनियोगेन धातोः वधादेशः । स च अन्तोदात्तः । अन्त्यस्य अकारस्य

'अतो लोपः' इति लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम्। विवृक्णा। 'ओव्रश्चू छेदने'। कर्मणि निष्ठा। 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः। 'ओदितश्च' (पा० सू० ८. २. ४५) इति परत्वात् निष्ठानत्वम्। ततो 'व्रश्चभ्रस्ज०' इति षत्वे प्राप्ते 'निष्ठादेशः षत्वस्वर-प्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः' (पा० सू० ८. २. ६. ७) इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात् षत्वं न भवति। कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव (पा० सू० ८. २. १) इति 'चोः कुः' इति कुत्वम्। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम्। शयते। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः। पृथिव्याः। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

शब्दा०—*अहन्*=मारा, *वृत्रम्*=वृत्र को, *वृत्रतरम्*=वृत्र से बड़ा, *व्यंसम्*=व्यंस नामक असुर को, *इन्द्रः*=इन्द्र ने, *वज्रेण*=वज्र से, *महता*=महान्, *वधेन*=शस्त्र से, *स्कन्धांसीव*=वृक्ष की शाखाओं की तरह, *कुलिशेन*=कुठार से, *विवृक्णा*=काट कर गिराये गये, *अहिः*=मेघ का राक्षस के रूप में मानवीकृत नाम, *शयते*=सो रहा है, *उपपृक्*=समीप, गोद में, *पृथिव्याः*=पृथिवी की।

हि० अ०—(इन्द्र ने) वृत्र को (अपने) महान् शस्त्र वज्र से मारा; वृत्र से बड़े शत्रु व्यंस को (मारा)। कुठार से काटकर गिराये गये वृक्ष की शाखाओं की तरह वह राक्षस पृथ्वी की गोद में सो रहा है।

Trans.—Indra with his great weapon, viz. thunderbolt killed Vṛtra, and Vyaṁśa—greater than Vṛtra. Like the branches of a tree felled by axe, the dragon lies in close contact with the earth.

Notes—वृत्रम्—According to Yāska Vṛtra is the cloud (तत्को वृत्रः। मेघ इति नैरुक्ताः—Nir. II. 16). He derives this word variously: वृत्रो वृणोतेर्वा। वर्ततेर्वा। वर्धतेर्वा। यदवृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते। यदवर्तत् तद् वृत्रस्य वृत्र-त्वमिति विज्ञायते। यदवर्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते—Nir. II. 17. वृत्रतरम्—Sāyaṇa explains it by अतिशयेन लोकानामावरक-मन्धकाररूपम्. Wilson following Sāyaṇa translates as 'the darkling mutilated'; Griffith takes it to mean 'worst of Vrtras'; Macdonell as 'a worse Vṛtra'

Peterson as 'a greater enemy, and Paranjpe as 'the vanquisher of Vṛtra'. व्यंसम्—According to Sāyaṇa व्यंसम् means 'having a limb detached', and he construes it with वृत्रम्. However, Skandasvāmin takes Vyaṁsa also as the name of a demon other than Vṛtra. Peterson, too, takes व्यंसम् as a proper noun. Geldner thinks it to mean 'the greatest enemy'. कुलिशेना--The final syllable, being the eighth syllable of the pāda and followed by a short vowel, is lengthened (see क्रिला in I. 32. 4). विवृक्णा—√*vraśc* with वि 'to cut up' + क्त. शयते—√*śī* 'to sleep', Ātm. pres. 3rd. sing. उपपृक्—From √*pṛc* 'to mix' with the suffix क्विप्. Being an upapada compd. it accents the second member.

अयोद्धाऽइंव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् ॥ न । अतारीत् । अस्य । समऽऋतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

सा० भा०--दुर्मदः दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धृरहित इव इन्द्रम् आ जुह्वे हि आहूतवान् खलु । कीदृशमिन्द्रम् । महावीरं गुणैः महान् भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधं बहूनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकम् । अस्य ईदृशस्य इन्द्रस्य संबन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्ति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशक्नोत् । इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजानाः नदीः सं पिपिषे सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । समासान्तविधेरनित्वात् (परिभा० ८४) नद्यृतश्च' (पा० सू० ५. ४. १५३) इति कबभावः । जुह्वे । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' । 'अभ्यस्तस्य च' (पा० सू० ६. १. ३३) इति संप्रसारणम् । उवङादेशाभावश्छान्दसः । यद्वा । 'छन्दस्युभयथा'

इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' (पा० सू० ६. ४. ८७) इति यणादेशः। अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा (परिभा० १०५) लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते। इतरथा हि आजुह्वानः इत्यादिषु यणादेशो न स्यात्। न चैवं सति 'सातये हुवे वाम्' (ऋ० स० ६. ६०. १३) इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं अनेकाच्त्वाभावात्। अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः। महावीरम्। महांश्चासौ वीरश्च महावीरः। 'आन्महतः०' (पा० सू० ६. ३. ४६) इति आत्वम्। तुविबाधम्। 'बाधृ विलोडने'। तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविबाधः। पचाद्यच्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। समृतिम्। 'तादौ च०' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। रुजानाः। 'रुजो भङ्गे'। रुजन्ति कूलानीति रुजाना नद्यः। 'रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि' (निरु० ६. ४) इति यास्कः। व्यत्ययेन शानच्। 'तुदादिभ्यः शः'। नुमभावश्छान्दसः। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। पिपिषे। 'पिष्लृ संचूर्णने'। व्यत्ययेन लिट्। इन्द्रशत्रुः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

शब्दा०—*अयोद्धेव*=असमर्थ योद्धा की तरह, *दुर्मदः*=दर्पयुक्त, *हि*= निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *आ जुह्वे*=ललकारा, *महावीरम्*= महान् शक्तिशाली को, *तुविबाधम्*=बहुतों को अभिभूत करने वाले, *ऋजीषम्*= अन्तिम अवशिष्ट बूँद तक सोमपान करने वाले; *न*=नहीं, *अतारीत्*=पार पा सका, *अस्य*=उस इन्द्र के, *समृतिम्*=संगति को, *वधानाम्*=शस्त्रों के प्रहार की, *रुजानाः*=नदियों को, *सं पिपिषे*=कुचल डाला, *इन्द्रशत्रुः*=इन्द्र है जिसको सताने वाला, अर्थात् वृत्र।

हि० अ०—दर्पयुक्त, असमर्थ योद्धा की तरह (वृत्र ने) महाशक्तिशाली, सबको अभिभूत करने वाले, तथा अन्तिम अवशिष्ट बूँद तक सोमपान करने वाले (इन्द्र) को ललकारा। (किन्तु वह वृत्र) उस (इन्द्र) के शस्त्रों के प्रहार की सङ्गति को पार न पा सका। वृत्र जिसका शत्रु इन्द्र है, ने (गिरकर) नदियों को (पूर्णरूप से) कुचल डाला (अर्थात् अधिक जल से नदियों के तटों को दबोच डाला)।

Trans.—Like an incapable soldier the arrogent (Vṛtra) challenged the great hero, the oppressor of many, and the drinker of Soma to the last dro p· (But he) could not surpass the onslaught of his

(Indra's) weapons ; Vṛtra, whose oppressor is Indra, crushed (the banks of) the rivers completely.

Notes—अयोद्धेव—'As if unequalled' (Wilson), 'like a weak warrior' (Griffith), 'like an incapable fighter' (Peterson). Words ending in the suffix तृन्, and having नञ् as the first member, optionally accent the final syllable (विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु—Pān. VI. 2.261 ; नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). According to Sāyaṇa, Bergaigne and Zimmermann अयोद्ध् is Bahuvrīhi compd. But Grassmann, Geldner, Wackernagel and Oldenberg take it as Tatpuruṣa compd. दुर्मदः—Wilson following Sāyana translates as 'arrogant' ; Griffith takes it to mean 'mad', Peterson as 'under the influence of drink'. Bahuvrīhi comd. accents the final member, if the monosyllabic word दुस् forms the first member (Macdonell, VGS. p. 455) जुह्वे—√hū 'to call, Ātm. perf. 3rd. sing, ; not unaccented because preceded by हि (हि च—Pāṇ. VIII. 1. 34). महावीरम्—Karmadhāraya compd. accented on the final syllable. ऋजीषम्—'Scatterer of foes' (Wilson), impetuous' (Griffith), 'drinker of Soma to the dregs' (Peterson). Peterson's rendering seems to be correct, for it is based on the authority of Yāska (यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तत् ऋजीषम्—Nir. V. 12). Skandasvāmin takes it also to mean winner of the enemies' wealth. (अर्जयितारं शत्रुधनानाम् । अथवा यत् सोमस्य पूयमानस्य अतिरिच्यते तदृजीषमुच्यते । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थकः). Grassmann derives it from √ṛñj 'to direct' अतारीत—√tṝ 'to cross', 'iṣ'-aorist, 3rd. sing. अस्य—Oblique cases of the pron. इदम्, if not emphatic i.e. not replacing a preceding substantive and not standing at the beginning of a pāda or a sentence, are unaccented

(Vide, VSB. p.28). सम्रतिम्—Derived from सम् + √ṛ 'to face in battle' with the suffix क्तिन् (cf. समर, अरि). रुजानाः—According to Yāska रुजानाः means rivers (रुजानाः नद्यो भवन्ति। रुजन्ति कूलानि—Nir. VI. 4). In addition to this meaning Skandasvāmin takes it also to mean 'necks' (ग्रीवाः किल रुजाना उच्यन्ते). Sāyaṇa takes रुजानाः as an object of पिपिषे which is in active voice. Some European scholars interpret it as an epithet of इन्द्रशत्रुः taking पिपिषे in passive voice. Bloomfield takes रुजानाः as pres. pass. part. and derives from (i) रुजान + आस् (mouth) or (ii) रुजान + नास् (nose) by haplology, and takes it to mean 'whose mouth is being crushed'. According to Oldenberg रुजानाः is derived from रुजा + अनास्. He suggests that अनास्, being a Bahuvrīhi, must be accented on the final syllable, the first member being नञ्. According to him originally the final syllable of अनास् was accented but later on through the obscurity of the sense one accent was dropped. According to Geldner रुजानाः is derived from रुज + अनस् and रुज + नास् meaning (i) a carbreaker, and (ii) nose-breaker. Griffith takes रुजानाः to mean 'shattered forts in falling'. Peterson in the translation of the verse has followed Geldner's interpretation. पिपिषे—√piṣ 'to crush', perf. Ātm. 3rd. sing. इन्द्रशत्रुः—(इन्द्रः शातयिता यस्य) Bahuvrīhi compd. accented on the first member.

अपात् । अहुस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान ॥ वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

सा० भा०—अपात् वज्रेण च्छिन्नत्वात् पादरहितः अहस्तः हस्तरहितः वृत्रः इन्द्रम् उद्दिश्य अपृतन्यत् पृतनां युद्धम् ऐच्छत् । द्वेषाधिक्येन

बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे अधि उपरि वज्रम् आ जघान इन्द्रः आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः । वध्रिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णः रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । सः वृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्य अन्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृतन्यत् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'कव्यध्वरपृतनस्य०' इति अन्त्यलोपः । बुभूषन् । 'सनि ग्रहगुहोश्च' (पा० सू० ७. २. १२) इति इट्प्रतिषेधः । पुरुत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा० सू० ५. ४. ५६) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः । व्यस्तः । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥

शब्दा०—*अपात्*=पैररहित, *अहस्तः*=हाथरहित, *अपृतन्यत्*=युद्ध करना चाहा, *इन्द्रम्*=इन्द्र के साथ, *अस्य*=उस वृत्र के, *वज्रम्*=वज्र को, *अधि सानौ*=कंधे पर, *जघान*=प्रहार किया, *वृष्णः*=शक्तिशाली, *वध्रिः*=वधिया किया हुआ, नपुंसक, *प्रतिमानम्*=समानता, *बुभूषन्*=होने की इच्छा करता हुआ, *पुरुत्रा*=कई स्थानों पर, *वृत्रः*=वृत्र, *अशयत्*=पड़ गया, *व्यस्तः*=बिखरे अंग वाला होकर ।

हि० अ०—पैर-रहित तथा हाथ-रहित (वृत्र) ने इन्द्र से युद्ध करना चाहा; (इन्द्र ने) उस (वृत्र) के कंधे पर वज्र से प्रहार किया । वृत्र एक नपुंसक (की भाँति) शक्तिशाली की समानता करने की इच्छा करता हुआ कई स्थानों में बिखरे अंग वाला (पृथिवी पर) पड़ गया ।

Trans.—Footless and handless (Vṛtra) desired to fight with Indra (who) struck the thunderbolt upon his (Vṛtra's) shoulder. (Like) an emasculate desiring to be equal of a vigorous, Vṛtra lay down with limbs scattered in many places.

Notes—अपात्, अहस्तः—Bahuvrīhi compds. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). अपृतन्यत्—Denom. from √*Pṛtany* (>पृतना + क्यच्) 'to have a desire for fighting', impf. 3rd. sing. When a denominative is formed from the word पृतन (=battle) by adding the suffix क्यच् to it, the final syllable is dropped. सानौ—According to Yāska सानु means a mountain-top, for it is raised on high, or it is pushed up in a mass (सानु समुच्छ्रितं भवति । समुन्नुन्नमिति वा—Nir. II. 24). Kṣīrasvāmin explains सानु as 'that which gives pleasure' (सनोति ददाति सुखं सानुः—Amarakoṣa, II. 3. 5); 'mountain-like shoulder' (Wilson), 'shoulder' (Griffith), 'back' (Peterson). जघान—√*han* 'to kill', perf, 3rd. sing. बुभूषन्—√*bhū* 'to be' with desid. suffix सन् and pres. part. suffix शतृ. When a desiderative suffix is added to the root the first syllable bears the accent (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ. VI. 1. 189). पुरुत्रा—In many places; the suffix त्रा with the words देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, and मर्त्य expresses the locative sense (देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्—Pāṇ. V. 4. 56). अशयत्—√*śī* 'to lie', impf. 3rd. sing. व्यस्तः—From वि + √*as* 'to scatter' + क्त; if a word, ending in क्त in passive sense, is compounded with a preposition, the latter is accented (गतिरनन्तरः—Pāṇ. VI. 2. 49). In the case of क्षैप्र सन्धि the combination of उदात्त and अनुदात्त results into स्वरित (उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य—Pāṇ. VIII. 2. 4).

नुदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः ॥ याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

सा० भा०—अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रम आपः जलानि यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । भिन्नं बहुधा

भिन्नकूलं नदं न सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनो रुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रः जीवन-दशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चित् या एव मेघगताः अपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान्, अहिः वृत्रो मेघः तासाम् अपां पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानः बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्य अभिलङ्घितत्वात् पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नम् । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः०' (पा० सू० ८. २. ४२) इति नत्वम् । अमुया । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या याजादेशः । शयानम् । 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (पा० सू० ७. ४. ४१) । धातोर्ङित्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् मुगभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । 'मह पूजायाम्' । 'इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात् 'तस्य भावः०' इत्येतस्मिन्नर्थे 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (पा० सू० ५. १. १२२) इति इमनिच् प्रत्ययः । 'टेः' इति टिलोपः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोपश्छा-न्दसः । पत्सुतःशीः । पादस्याधः शेते इति पत्सुतःशीः । 'क्विप् च' इति क्विप् । तसि 'पद्दन्०' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । 'शस्प्रभृतिषु' इति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचनः इति शलोदोषणी इत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवति इत्युक्तत्वात् (का० ६. १. ६३) । मध्ये सु इति शब्दोपजन-श्छान्दसः । यद्वा । पादशब्दस्य सप्तमी बहुवचने पदादेशे कृते 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० सू० ५. ३. १४) इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छान्दसः ।

शब्द०—*नदम्*=नदी, *न*=तरह, *भिन्नम्*=कई भागों में कटे हुये, *अमुया*=इस (पृथिवी) पर, *शयानम्*=पड़े हुये (वृत्र) को, *मनः*=मन को, *रुहाणाः*=आकर्षित करते हुये, *अति*=पारकर, *यन्ति*=बह रहा

है, *आपः* = जल, *याः* = जिनको, *चित्* = निश्चित् अर्थ का वाचक एक निपात, *वृत्रः* = वृत्र, *महिना* = पराक्रम से, महानता से, *पर्यतिष्ठत्* = चारों तरफ से घेरे हुये था, *तासाम्* = उन्हीं के, *अहिः* = राक्षस, *पत्सुतःशीः* = पैरों के नीचे पड़ा हुआ, *बभूव* = हो गया।

हि० अ०—कटे हुये तट वाली नदी की तरह, मन को आकर्षित करता हुआ, इस (पृथिवी) पर पड़े हुये (वृत्र) को पार कर, पानी बह रहा है। जिन जलों को वृत्र अपने पराक्रम से चारों तरफ से घेरे हुये था, (आज) वही राक्षस उन्हीं जलों के पैरों के नीचे पड़ा हुआ बन गया है।

Trans.—Like a river with its broken banks, attracting the minds (of men) the waters flow across (Vṛtra), lying on the earth. (Waters) which Vṛtra had surrounded by his greatness, (now) the dragon has become prostrated beneath their very feet.

Notes—नदम्—According to Oldenberg नद means a bellowing or neighing bull or horse. Skandasvāmin and Sāyaṇa take it to mean a river. Veṅkaṭa Mādhava, however, takes it to mean a bridge, under which waters flow. न—A particle in the sense of इव. It always comes after the word expressing the standard of comparison (उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते—Nir. I. 4). भिन्नम्—Past part. from √*bhid* 'to split' + क्त. अमुया—Wilson, following Sāyaṇa, tranlsates it as 'on this earth'; Griffith takes it to mean 'as' and Peterson 'in that manner'; Geldener thinks it to mean 'lying just that way' i. e. naked, unburied'. Skandasvāmin takes it as instru. sing of अदस्, and supplies महत्या वृद्ध्या to it, which he construes with शयानम्. Sāyaṇa, however, takes या in अमुया as a substitute for locative sing. termination (cf. सुपां सुलुक्—Pāṇ—VII. I. 39). शयानम्—Pres. part. from √*śī* 'to lie' + शानच्; acc. sing. मनो रुहाणाः—√*ruh* 'to ascend' + शानच्. Sāyaṇa

renders it by नृणां चित्तमारोहन्त्यः 'that delights the minds' (Wilson), 'obtaining (mastery over) their wills (St. Petersburg Dict.), 'rising as they listed' (Grassmann), 'taking heart' (Geldner) 'flowing for Manu' (Oldenberg), 'taking courage' (Griffith), 'flowing for mankind's sake' (Peterson). महिना—Instr. sing of महिमन् from √mah 'to worship' + इमनिच् ; or महिन् (√mah + इन्); the penultimate म् is optionally dropped (cf. महिम्नः, मह्ना). परि अतिष्ठत्—√sthā with परि 'to surround', impf. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by या (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1. 66); a preposition, compounded with such verbs, is unaccented (तिङि चोदात्तवति—Pāṇ. VIII. 1. 71). पत्सुतःशीः—पत्सु is formed from पाद् which becomes पत् (पद्न्०—Pāṇ. VI. 1. 63) with insertion of सु; or it may be the loc. plu. form of पाद्; in both the cases तसिल् is added ; शीः, is derived from √śī + क्विप् . The compd. is Tatpuruṣa (पादस्याधः शेते इति पत्सुतःशीः); hence, accented on the last syllable (समासस्य—Pāṇ. VI. 1. 223) बभूव—√bhū 'to be', perf. 3rd. sing.

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ॥ उत्ऽतरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

सा० भा०—वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ता हता अभवत् पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चो पतितवतीत्यर्थः । तदानीम् अयम् इन्द्रः अस्याः मातुः अव अधोभागे वृत्रस्योपरि वधः हननसाधनमायुधं जभार प्रहृतवान् । तदानीं सूः माता उत्तरा उपरिस्थिता आसीत् । पुत्रः तु अधोभागस्थितः आसीत् । सा च दानुः दानवी वृत्रमाता शये मृता शयनं कृतवती । तत्र दृष्टान्तः । धेनुः लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न यथा

वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः औणादिकः असिप्रत्ययः । न्यञ्चौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । न्यच्शब्दादुत्तरस्या विभक्तेः 'सुपां सुपो भवन्ति' इति तृतीयेकवचनादेशः । 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । 'अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' (पा० सू० ६. १. १७०) इति तस्योदात्तत्वम् । समासे लुगभावश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हन्तेर्वधादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार । 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । सूः । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूः माता । 'क्विप् च' इति क्विप् । दानुः । 'दो अवखण्डने' । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० सू० ३. ३१२) । शये । लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० सू० ७. १. ४१) इति तलोपः । 'शीङः सार्वधातुके०' इति गुणे अयादेशः ॥

शब्दाः—*नीचावयाः*=नीचे की ओर हाथ वाली, लम्बी भुजा वाली, *अभवत्*=हुई, *वृत्रपुत्रा*=वृत्र है पुत्र जिसका, वृत्र की माता, *इन्द्रः*=इन्द्र ने, *अस्याः*=उसके, *अव*=नीचे, *वधः*=शस्त्र, *जभार*=प्रहार किया, *उत्तरा*=ऊपर, *सूः*=माता, *अधरः*=नीचे, *पुत्रः*=पुत्र, *आसीत्*=था, *दानुः*=वृत्र की माता, *शये*=पड़ी है, *सहवत्सा*=बछड़े के साथ, *न*=तरह, *धेनुः*=गाय ।

हि० अ०—वृत्र की माता ने (पुत्र की रक्षा के लिये) नीचे की तरफ हाथों को फैला लिया । इन्द्र ने उसके नीचे (वृत्र के उपर) शस्त्र का प्रहार किया । माता ऊपर थी, पुत्र नीचे था । दानु (वृत्र की माता) बछड़े के साथ गाय की तरह पड़ी है ।

Trans.—The mother of Vṛtra stretched her hands downward. Indra struck (his) weapon below her. The mother was above, the son below ; the demoness lies .like a cow with her calf.

Noets—नीचावया.—According to Sāyaṇa वय means hand ; hand is called वय because food is taken to mouth with it (वेति खादतीति वयो बाहुः). Thus, he takes नीचावया to mean 'with hands downward' i. e.

bent over'; 'of humbled strength' (Griffith), 'with vital energy on the decline' (Peterson); Bahuvrīhi compd. (न्यञ्चौ वयसौ यस्याः सा or नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा). वृत्रपुत्रा—Having Vṛtra as her son (वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सा); Bahuvrīhi compd. accented on the first member. अव—'Nether part' (Wilson); Peterson construes it with जभार and renders as 'hurled down' while Sāyaṇa explains it with अस्याः (अस्या मातुः अव अधोभागे वृत्रस्योपरि). जभार—√*bhṛ* 'to bear', perf. 3rd. sing. आसीत्—√*as* 'to be', impf. 3rd. sing. शये—√*śī* 'to lie' Ātm. pres. 3rd. sing. सहवत्सा—Bahuvrīhi compd. accented on the first member.

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् ॥ वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥१०॥

सा० भा०—वृत्रस्य शरीरम् आपः वि चरन्ति विशेषण उपरि आक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरम् । निण्यं निर्नामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानाम् अपां मध्ये निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् । अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वात् एतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इन्द्रशत्रुः वृत्रः जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमः दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानाम् । निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनं स्थानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानाम् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रान्त्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र यास्कः—'अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विजान-

त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः। तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः' (निरु० २. १६) इति ॥

शब्दा०—*अतिष्ठन्तीनाम्*=कभी न रुकने वाली, *अनिवेशनानाम्*=कभी आराम न करने वाली, *काष्ठानाम्*=जलों के, *मध्ये*=बीच, *निहितम्*=पड़े हुये, *शरीरम्*=शरीर के, *वृत्रस्य*=वृत्र के, *निण्यम्*=नामरहित, *विचरन्ति*=इधर-उधर बह रहा है, *आपः*=जल, *दीर्घम्*=घनघोर, बड़े, *तमः*=अन्धकार में, *आ अशयत्*=सो गया, *इन्द्रशत्रुः*=वृत्र।

हि० अ०—कभी न रुकने वाली तथा कभी आराम न करने वाली जलधारा के बीच पड़े हुए वृत्र के नामरहित शरीर के इधर-उधर ऊपर जल बह रहा है। इन्द्र के द्वारा सताया गया वृत्र दीर्घ अन्धकार में सो गया।

Trans.—The waters flow over the Vṛtra's nameless body placed amidst the never stopping, never resting currents. (Vṛtra), tormented by Indra lay in long darkness.

Notes—अतिष्ठन्तीनाम्—Never stopping, ceaseless; नञ् compd. accented on the first member (अव्यये नञ्कुनिपातानाम्—Vārtika on Pāṇ VI. 2. 2). नञ् is not analysed by avagraha, in the pada-text. अनिवेशनानाम्—Having no resting place; Bahuvrīhi compd. with नञ् as the first member, accents final syllable of the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). काष्ठानाम्—In the Nighaṇṭu (I. 6. 5) काष्ठा is enumerated in the list of the names of direction. According to Yāska it refers to a good many things; काष्ठा दिशो भवन्ति। काष्ठा उपदिशो भवन्ति। आदित्योऽपि काष्ठोच्यते। आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते। आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते' (Nir. II. 15.) According to kṣīrasvāmin काष्ठा means—(1) a direction (2) a certain measure of time and (3) preeminence, and (4) boundary (see Amarakoṣa I. 3. I; I. 4. 11; III. 3. 41); MWD. takes काष्ठा to mean

'a place for running', 'race-ground' 'the course of the wind and cloud in the atmosphere.' Griffith takes it to mean 'current'. निहितम्—See Notes on निहिताः (I. 24. 7). विचरन्ति—वि + √car to move', pres. 3rd. plu.

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ॥ अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥११॥

सा० भा०—दासपत्नीः दासः विश्वोपक्षपणहेतुः वृत्रः पतिः स्वामी यासाम् अपां ताः दासपत्नीः । अत एव अहिगोपाः । अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपः निरुद्धाः अतिष्ठन् इति । तत्र दृष्टान्तः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यत् बिलं प्रवहणद्वारम् अपिहितं वृत्रेण निरुद्धम् आसीत् तत् बिलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः अप ववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् । अत्र यास्कः—'दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते' (निरु० २. १७) इति ॥ दासपत्नीः । 'दसु उपक्षये' । दासयतीति दासो वृत्रः । पचाद्यच् । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । दासः पतिर्यासाम् । 'विभाषा सपूर्वस्य' (पा० सू० ४. १. ३४) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा दासस्य पालयित्र्यः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः । 'गुपू रक्षणे' । गोपायतीति गोपाः । 'आयादय आर्धधातुके वा' (पा० सू० ३. १. ३१) इति आयप्रत्ययः । ततः क्विप् । 'अतो लोपः' । 'वेरपृक्तलो-

पाद्वलिलोपो बलीयान्' इति पूर्वं यकार लोपः (पा० सू० ६. १. ६६–६७)। न च 'अचः परस्मिन्०' इति अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं 'न पदान्तद्विर्वचन०' इति प्रतिषेधात्। अहिर्गोपा यासाम्। पूर्ववत् स्वरः। निरुद्धाः। 'रुधिर् आवरणे'। 'झषस्तथोर्धोऽधः' (पा०सू० ८. २. ४०) इति निष्ठातकारस्य धकारः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। जघन्वान्। हन्तेर्लिटः क्वसुः। 'अभ्यासाच्च' (पा० सू० ७. ३. ५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम्। क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'विभाषा गमहन०' (पा० सू० ७. २. ६८) इत्यादिना विकल्पविधानादभावः। संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ॥

शब्दा०—*दासपत्नीः*=दास है स्वामी जिनका, *अहिगोपाः*=अहि है रक्षक जिनका, *अतिष्ठन्*=पड़ा था, *निरुद्धाः*=रुका हुआ, *आपः*=जल, *पणिनेव गावः*=पणियों द्वारा रोकी गई गायों की तरह, *अपाम्*=जलों का, *बिलम्*=मार्ग, सुरंग, *अपिहितम्*=बन्द हो गया, *यत्*=जो, *आसीत्*=था, *वृत्रम्*=वृत्र को, *जघन्वान्*=मारकर, *तत्*=उसको, *अपववार*=खोला।

हि० अ०—दास है पति जिनका तथा अहि है रक्षक जिनका ऐसा जल रुका हुआ पड़ा था, जिस प्रकार गायें पणियों द्वारा (रोक ली गई थीं); जल का मार्ग जो बन्द हो गया था, वृत्र को मारकर (इन्द्र ने) उसे खोला।

Trans.—The waters, wives of the slave, having a dragon as their protector, stood obstructed like the cows (confined) by the Paṇis. The hole of the waters, which was concealed, having killed Vṛtra (Indra) made it open.

Notes—दासपत्नीः—Having slave as their lord; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. अहिगोपाः—Having Ahi as their protector; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. अतिष्ठन्—√*sthā* 'to stand', impf. 3rd. plu. निरुद्धाः—Past part. from √*rudh* 'to obstruct' + क्त; for accent see निहिताः (I. 24. 7). बिलम्—From √*bhṛ* 'to bear' (बिलं भरं भवति बिभ्रतेः—Nir. II 17). अपिहितम्—Past part. from अपि + √*dhā* 'to put' + क्त. आसीत्—√*as* 'to be', impf. 3rd. sing; not

unaccented because preceded by यत्. जघन्वान्—Perf. part. from √*han* 'to kill' with the suffix क्वसु. अप ववार—अप + √*vṛ* 'to uncover', perf. 3rd. sing.

अश्व्यः। वारः। अभवः। तत्। इन्द्र। सृके। यत्। त्वा। प्रतिऽअहन्। देवः। एकः॥ अजयः। गाः। अजयः। शूर। सोमम्। अव। असृजः। सर्तवे। सप्त। सिन्धून्॥१२॥

सा० भा०—सृके वज्रे। 'सृकः वृकः' (नि० २. २०. ६) इति वज्र नामसु पठितत्वात्। देवः दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अद्वितीयः वृत्रः यत् यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत् तदानीं त्वम् अश्व्यो वारः अश्वसंबन्धी वालः अभवः। यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः। किं च गाः पणिनापहृताः त्वम् अजयः जितवान्। हे शूर शौर्ययुक्त इन्द्र सोमम् अजयः जितवान्। तथा च तैत्तिरीयाः 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्येतस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति—'स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमपिबत्' (तै० सं० २. ४. १२. १) इति। सप्त सिन्धून् 'इमं मे गङ्गे' (ऋ० सं० १०. ७५. ५) इत्यस्यामृच्याम्नाता गङ्गाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुम् अवासृजः त्यक्तवान्। वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः॥ अश्व्यः। अश्वे भवः। 'भवे छन्दसि' इति यत्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। वारयति दंशमशकानिति वारः। पचाद्यच्। कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः (पा० म० ८. २. १८)। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्। प्रत्यहन्। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम्। अजयः। गाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति, 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा० सू० ८. १. १८. ५) इति वचनात्। सर्तवे। 'तुमर्थे सेसेन्०' इति तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥

शब्दा०—*अश्व्यः*=अश्व के, *वारः*=वाल, *अभवः*=हो गये, *तत्*=उस समय, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *सृके*=वज्र पर, *यत्*=जिस समय, *त्वा*=तुम्हारे, *प्रत्यहन्*=प्रहार किया, *देवः*=देव, *एकः*=अद्वितीय, *अजयः*=जीता, *गाः*=गायों को, *अजयः*=जीता, *शूर*=हे बहादुर, *सोमम्*=सोम को,

अव=नीचे की ओर, *असृजः*=प्रवाहित किया, *सर्तवे*=बहने के लिये, *सप्त*=सात, *सिन्धून्*=नदियों को।

हि० अ०—हे इन्द्र, जिस समय (वृत्र ने) तुम्हारे वज्र पर उलटा प्रहार किया उस समय (तुम) अद्वितीय देव घोड़े की पूंछ के बाल बन गये। (तुमने) गायें जीती, हे बहादुर, (तुमने) सोम जीता तथा सात नदियों को प्रवाहित होने के लिये मुक्त किया।

Trans.—O Indra, then, thou, the sole god, became the hair of the horse's tail, when he (Vṛtra) smote thee on thy thunderbolt in return. (Thou) won the cows, O hero, won the Soma, and released the seven rivers to flow.

Notes—अश्व्यः—Formed from अश्व with the suffix यत्. Skandasvāmin on the outhority of Yāska takes it to nean 'horse's back' (अश्वशब्दोऽत्र 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति (निरु २.५) इत्येवमश्वावयवे पृष्ठे वर्तते।). Veṅkaṭa Mādhava, too, holds the same view. वारः—From √*vṛ* 'to protect'; here अश्व्यो वारः is used metaphorically to mean 'Indra acted quickly in self defence' or brushed him aside quickly. अभवः—√*bhū* 'to be', impf. 2nd. sing. प्रत्यहन्—प्रति + √*han* 'to attack in return', impf. 3rd. sing.; not unaccented, because preceded by यत् (see notes on पर्यतिष्ठत् (I. 32. 8). अजयः—√*ji* 'to conquer', impf. 2nd. sing.; not unaccented, because it comes at the beginning of the Pāda; the following अजयः 'too, is not unaccentod, for it begins a new sentence. असृजः—√*sṛj* 'to emit', impf. 2nd. sing. सर्तवे—Dative infinitive in तवे from √*sṛ* 'to flow'.

न। अस्मै। विऽद्युत्। न। तन्यतुः। सिसेध। न। याम्। मिहंम्। अकिरत्। ह्रादुनिम्। च॥ इन्द्रः। च। यत्। युयुधाते इति। अहिः। च। उत। अपरीभ्यः। मघऽवा। वि। जिग्ये॥१३॥

सा० भा०—इन्द्रं निषेद्धुं वृत्रो यान् विद्युदादीन् मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुमशक्ताः। सोऽयमर्थोऽनेन मन्त्रेणोच्यते। अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् न सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत्। तथा तन्यतुः गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिम् अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिः न सिषेध। ह्रादुनिं च अशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध। इन्द्रश्च अहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपि यत् यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ। तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः। उत अपि च मघवा धनवानिन्द्रः अपरीभ्यः अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशात् वि जिग्ये विशेषेण जितवान्॥ सिषेध। 'षिधु गत्याम्'। मिहम्। 'मिह सेचने'। मेहति सिञ्चतीति मिट् वृष्टिः। 'क्विप् च' इति क्विप्। अकिरत्। 'कॄ विक्षेपे'। तुदादिभ्यः शः। 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वम्। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युयुधाते। 'युध संप्रहारे'। लिटि प्रत्ययस्वरः। जिग्ये। 'सन्लिटोर्जेः' (पा० सू० ७. ३. ५७) इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम्॥

शब्दा०—न=नहीं, *अस्मै*=उस (इन्द्र) के लिये, *विद्युत्*=विजली, *न*=न तो, *तन्यतुः*=गर्जन, *सिषेध*=रोक सका, *न*=न तो, *याम्*=जिसको, *मिहम्*=मेघ, *अकिरत्*=फैलाया था, *ह्रादुनिम्*=वज्र, च=और *इन्द्रः*=इन्द्र, च=और, *यत्*=जिस समय, *युयुधाते*=एक साथ लड़े, *अहिः*=राक्षस, मेघ, च=और, *उत*=और, *अपरीभ्यः*=अन्य (प्रहारों को भी), *मघवा*=महान् (इन्द्र) ने, *वि जिग्ये*=जीता।

हि० अ०—न तो विजली, न गर्जन, न मेघ और न वज्र ही जिनको (वृत्र ने) उस (इन्द्र) के लिये फैलाया था, (इन्द्र को) प्राप्त कर सके, जब इन्द्र तथा अहि दोनों एक साथ लड़े। प्रत्युत् महान् (इन्द्र) ने (वृत्र द्वारा प्रयुक्त) अन्य (प्रहारों) पर भी विजय प्राप्त कर ली।

Trans.—Neither lightning nor thunder, nor rain, nor the thunderbolt, which (Vṛtra) had spread around him, could avail (Indra), when Indra and Ahi fought together. And the bounteous one conquered also over other (attacks).

Notes—सिषेध—√*sidh* 'to avail', perf. 3rd. sing. ह्रादुनिम्—'Thunderbolt' (Sāyaṇa), 'hailstorm' (Griffith).

अकिरत्—√*kṝ* 'to scatter', impf. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by याम्. युयुधाते—√*yudh* 'to fight', Ātm. perf. 3rd. dual; not unaccented because preceded by यत्. final ए forming the dual ending is Pragṛhya hence, इति is added after युयुधाते in the pada-text. उत-The use of उत here shows that the sentence beginning with उत is not connected with preceding one, i. e. the 3rd. Pāda. Sāyaṇa takes a, b, and c in continuation and d as a separate sentence. अपरीभ्यः—Skandasvāmin takes it to mean 'for others i. e. for his people' (अन्यासां प्रजानामर्थाय). Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it as to mean 'other tricks which Vṛtra used against Indra (विद्युदादिभ्यतिरिक्ताभ्योऽपि मायाभ्यः—Veṇkaṭa ; अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां. मायानां सकाशात्—Sāyaṇa). However, Griffith takes it to mean 'for ever' and Peterson as 'for all time to come'. जिग्ये—√*ji* 'to conquer', Ātm. perf. 3rd. sing.

अहे॑ः । या॒तार॑म् । कम् । अ॒प॒श्य॒ः । इ॒न्द्र॒ । हृ॒दि । यत् । ते॒ । ज॒घ्नुष॑ः । भीः । अग॑च्छत् ॥ नव॑ । च॒ । यत् । न॒व॒तिम् । च॒ । स्रव॑न्तीः । श्ये॒नः । न । भी॒तः । अत॑रः । रजां॑सि ॥१४॥

सा० भा०—हे इन्द्र जघ्नुषः वृत्रं हतवतः तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् तर्हि अहेः वृत्रस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि। तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात् मा भूत् तव भयमित्यर्थः। यत् यस्मात् कारणात् त्वं नव च नवतिं च स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकानि अतरः तीर्णवानसि। तत्र दृष्टान्तः। श्येनो न। श्येननामको बलवान् पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते। तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः। तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातम्—'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत्' (ऐ० ब्रा० ३. १५) इति। तैत्तिरीयाश्चामनन्ति—'इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावत-

मगच्छदपराधमिति मन्यमानः' (तै० स० २. ५. ३. ६) इति ॥ हृदि । 'पद्दन्०' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । 'ऊडिदम्०' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । जघ्नुषः । हन्तेर्लिटः क्वसुः । षष्ठ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । न च 'षत्वतुकोरसिद्धः' (पा० सू० ६. १. ८६) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं, 'संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः' (का० ६. १. ८६. १) इति असिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । 'गमहन्०' इत्यादिना उपधालोपः । न च 'असिद्धवदत्रा भात्' इति संप्रासारणस्यासिद्धवद्भावः, भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः । 'स्रु गतौ' । 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (पा० सू० ७. १. ८१) इति नुमागमः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । अतरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

शब्दा०—*अहेः*=राक्षस के, *यातारम्*=अनुयायी, सहायक, *कम्*=किस को, *अपश्यः*=देखा, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *हृदि*=हृदयमें, *यत्*=जिससे *ते*=तुम्हारे, *जघ्नुषः*=मारने वाले के, *भीः*=भय, *अगच्छत्*=गया, प्रवेश किया, *नव च नवतिम्*=नौ और नब्बे अर्थात् निन्यानबे, *स्रवन्तीः*=नदियों को, *श्येनः*=श्येन पक्षी, *न*=तरह, *भीतः*=डरे हुये, *अतरः*=पार कर गये, *रजांसि*=अन्तरिक्ष को ।

हि० अ०—हे इन्द्र, अहि के किस अनुयायी (सहायक) को तुमने देखा, कि (वृत्र को) मारने वाले तुम्हारे हृदय में भय प्रवेश कर गया; कि भयभीत होकर ९९ नदियों तथा अन्तरिक्ष को (तुम) श्येन की तरह पार कर गये ।

Trans.—O Indra, what follower of Ahi did thou see, that a fear entered the heart of thine, the killer; that thou affrighted crossed the nine and ninety streams and the aerial regions like a falcon.

Notes—यातारम्—Derived from √*Yā* 'to go' by adding the suffix तृच्; acc. sing; 'killer' (Sāyaṇa), 'destroyer' (Wilson), 'avenger (SPD.). 'follower' (Paranjpe). अपश्यः—√*paś* 'to see', impf. 2nd. sing. जघ्नुषः—Gen. sing. of जघ्निवस् from √*han* 'to kill' with the suffix

क्वसु. In the weak cases व becomes उ by Samprasāraṇa. अगच्छत्—√gam 'to go', impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. स्रवन्तीः—√sru 'to flow' + शतृ + ङीप्. It has been enumerated in the list of the names of rivers (Nigh. I. 13. 27). भीतः—Past part. from √bhī 'to fear' + क्त. अतरः—√tṛ 'to cross', impf. 2nd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

इन्द्रः। यातः। अवऽसितस्य। राजा। शमस्य। च। शृङ्गिणः। वज्रऽबाहुः॥ सः। इत्। ऊँ इति। राजा। क्षयति। चर्षणीनाम्। अरान्। न। नेमिः। परि। ता। बभूव॥१५॥

सा० भा०—वज्रबाहुः इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातः गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजा अभूत्। सेदु स एवेन्द्रः चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति। ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परि बभूव व्याप्तवान्। तत्र दृष्टान्तः। अरान् न नेमिः। यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिः अरान् नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत्॥ यातः। 'या प्रापणे'। याति गच्छतीति यात्। लटः शतृ। 'सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। सः। 'सोऽचि लोपे चेत्०' इति संहितायां सोर्लोपः। ता। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। बभूव। 'भवतेरः' (पा० सू० ७. ४. ७३) इति अभ्यासस्य अत्वम्। कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वात् वृद्धेः पूर्वं वुगागमः। यद्वा। 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा० सू० १. २. ६) इति लिटः कित्त्वात् वृद्ध्यभावः। न च 'असिद्धवदत्रा भात्' इति तस्यासिद्धत्वात् उवङादेशः शङ्कनीयः, 'वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः' (पा० सू० ६. ४. २२. १४) इति तस्य सिद्धत्वात्। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः॥

शब्दा०—*इन्द्रः*=इन्द्र, *यातः*=जाने वाले अर्थात् जंगमों के, *अवसितस्य*=स्थिर रहने वाले, अर्थात् स्थावरों के, *राजा*=शासन करने वाला,

शमस्य=शांत का, अर्थात् बिना सींग वालों का, *च*=और, *शृङ्गिणः*=सींग वालों का, *वज्रबाहुः*=हाथ में वज्र धारण करने वाला, *सः*=वह, *इत्*=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *उ*=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *राजा*=शासन करने वाला, *क्षयति*=शासन करता है, *चर्षणीनाम्*=मनुष्यों का, *अरान्*=रथ के चक्र के धुरे में लगी हुई कीलें, *न*=तरह, *नेमिः*=पहिये की परिधि पर लगा हुआ लोहा या रबड़, *ता*=उनको, *परिबभूव*=चारों तरफ से घेरे हुये है।

हि० अ०—वज्र धारण करने वाला इन्द्र चलने वाले तथा स्थिर रहने वाले, शांत (बिना सींग वाले) तथा सींग वाले सबका राजा है; वही राजा सभी मनुष्यों के ऊपर शासन करता है। जिस प्रकार लोहे की परिधि धुरे में लगे पहिये के सभी अरों को घेरे रहती है, उसी प्रकार (वह इन्द्र) उन सबको चारों तरफ से घेरे हुये है।

Trans.—Indra, the wiellder of the thunderbolt, is the king of all that moves and that moves not, of quiet (hornless creatures) and of horned. Verily he rules over all people and surrounds them as does a rim the spokes (of a wheel).

Notes—यातः—Of moving; Pres. part. from √*yā* 'to go' + शतृ, gen. sing.; monosyllabic words in instr. etc. accent the terminations. (सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः—Pāṇ. VI. 1. 168). अवसितस्य—From अव + √*sā* 'to let loose', 'to be unyoked'; gen. sing.; for accent see Note on निहिताः (I. 24. 7). वज्रबाहुः—One who has thunderbolt in ones arms. Bahuvrīhi compd., accented on the first member. सेदु—The irregulor euphonic combination of सः + vowel is mentioned by the Ṛg. Prāt. (II. 68. 69). Here विसर्ग is dropped and the final अ being combined with the following इ has resulted into ए by guṇa; such euphonic combinations are prevalent only in the Vedic language. क्षयति—√*kṣi* 'to dwell' or 'rule over' pres. 3rd. sing.; it governs the gen. चर्षणीनाम्. परि बभूव—परि + √*bhū* 'to surround', perf. 3rd. sing,

'कद्ध नूनम्' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम्। घोरपुत्रः कण्व ऋषिः, 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषितत्वात्। पूर्वसूक्ते 'मारुतं हि' इत्युक्तत्वादिदमपि मरुद्देवताकम्। 'गायत्रं तु' इत्युक्तत्वात् गायत्रीच्छन्दस्कम्। 'कद्ध' इत्यनुक्रमणिका। विनियोगो लैङ्गिकः॥

कत्। ह। नूनम्। कधऽप्रियः। पिता। पुत्रम्। न। हस्तयोः॥
दधिध्वे। वृक्तऽबर्हिषः॥ १॥

सा० भा०—हे मरुतः कद्ध कदा खलु नूनम् अवश्यं हस्तयोः दधिध्वे यूयमस्मान् हस्ते धारयथ। तत्र दृष्टान्तः। पिता पुत्रं न हस्तयोः। यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत्। कीदृशा मरुतः। कधप्रियः स्तुतिप्रीताः वृक्तबर्हिषः। वृक्तं छिन्नं बर्हिर्दर्भा येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतः तथाविधाः। कत् कदा। 'द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ' (का० ६. ३. १०९) इत्युक्तत्वात् आकारलोपः। कधप्रियः। कथा स्तुतिः। तया प्रीणन्तीति कधप्रियः। 'प्रीञ् प्रीणने'। क्विप्। 'पूर्वपदस्य ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (पा० सू० ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम्। धकारश्छान्दसः। आमन्त्रितनिघातः। दधिध्वे। दधातेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट्। क्रयादिनियमात् इट्। प्रत्ययस्वरः। वृक्तबर्हिषः। आमन्त्रितनिघातः॥

शब्दा०—*कत्*=किस समय, कब, *ह*=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *नूनम्*=निश्चित रूप से, *कधप्रियः*=हे स्तुतिप्रेमी, *पिता*=पिता, *पुत्रम्*=पुत्र को, *न*=तरह, *हस्तयोः*=दोनों हाथों में, *दधिध्वे*=धारण करोगे, *वृक्तबर्हिषः*=हे (मरुतो), जिनके लिये पवित्र बर्हि बिछाई गई है।

हि० अ०—हे स्तुति-प्रेमी (मरुतो), जिन के लिये पवित्र बर्हि बिछाई गई है, कब अपने दोनों हाथों में निश्चित रूप से (हमें) धारण करोगे, जिस प्रकार पिता पुत्र को (धारण करता है)।

Trans.—O (Maruts), fond of praise, for whom sacred grass is trimmed, when will you take (us) surely, by both hands, as a father does his son.

Notes—कत्—For कदा; final आ is dropped. कधप्रियः Skandavāmin explains कधप्रियः in two ways : firstly, according to him, कध means cloud (कम् उदकम् तद् दधाति धारयतीति मेघः) and प्रियः means beloved. Maruts are so called because cloud is their beloved (स प्रीः प्रियो येषां ते कधप्रियः); secondly, कध means sun, because it holds the waters (अथवा कध आदित्य उदकस्य धारयितृत्वात् प्रजापतिना वा प्रकाशाद्यर्थं निहितत्वात्). Maruts are so called because they are made satisfied by the sun with waters carried by its rays (आदित्य एव तर्पयिता येषां ते कधप्रियः। मरुतो हि वर्षासु रश्म्याहृतैरुदकैरादित्येन तर्प्यन्ते). Veṅkaṭa Mādhava, however, explains it as 'those who are made happy with praises' (स्तोत्रप्रियाः). Sāyaṇa, following Veṅkaṭa Mādhava, explains it as 'कथा स्तुतिः तया प्रीणन्तीति कधप्रियः'. Griffith takes it as an adjective of पिता and renders 'dear father.' Vocative, not coming at the beginning of the pāda, hence, unaccented (आमन्त्रितस्य च—Pāṇ. VIII. 1. 19). दधिध्वे—√dhā 'to put', Ātm. perf. 2nd. plu. ; not unaccented because it begins the Pāda. वृक्तबर्हिषः—वृक्त is the past part. from √vṛj 'to twist'; Bhahuvrīhi compd. in vocative. hence, unaccented.

क्वं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः ।
क्वं । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

स्का० भा०—हे मरुतः नूनम् इदानीं क्व यूयं कुत्र स्थिताः । कत् कदा वः युष्माकम् अर्थम् अरणं देवयजनदेशे गमनम् । विलम्बं मा कुरुतेत्यर्थः । दिवः गन्त द्युलोकात् गच्छत । पृथिव्याः न गन्त भूलोकान्मा गच्छत । वः युष्मान् क्व रण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति । यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न ।

यथा गावो रण्यन्ति शब्दयन्ति तद्वत् ।। क्व । किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् 'किमोऽत्' (पा० सू० ५. ३. १२) इति अत्प्रत्ययः । 'क्वाति' (पा० सू० ७. २. १०५) इति किमः क्वादेशः । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । अर्थम् । 'ऋ गतौ' । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० सू० २. १६१) इति भावे थन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्त । गमेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । थादेशस्य तस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावात् 'अनुदात्तोपदेश०' इत्यादिना अनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । दिवः । 'ऊडिदम्०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्याः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति । रणतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ।।

शब्दा०—*क्व*=कहाँ, *नूनम्*=अब, *कत्*=कब, *वः*=तुम लोगों का, *अर्थम्*=लक्ष्य की ओर गमन, *गन्त*=जावो, *दिवः*=द्युलोक से, *न*=नहीं, *पृथिव्याः*=पृथिवी से, *क्व*=कहाँ, *वः*=तुम्हारे (यजमान), *गावः*=गायों को, *न*=तरह, *रण्यन्ति*=शब्द कर रहे हैं ।

हि० अ०—इस समय कहाँ (स्थित हो) ? तुम लोगों का (लक्ष्य की तरफ) गमन कब होगा ? द्युलोक से जावो, (किन्तु) पृथिवी से मत जावो । तुम्हारे (यजमान) गायों की तरह कहाँ शब्द कर रहे हैं ?

Trans.—Where now, when (will be your going) to your destination) ? Go from the heaven, not from the earth. Where do your (worshippers) sing (for you) like kine ?

Notes—क्व—From किम् with the suffix अत्; the suffix being तित् it is Svarita (तित्स्वरितम्—Pāṇ. VI. 1. 185). अर्थम्—From √ṛ 'to go' with the suffix थन्; words, ending in the suffix थन्, accent the first syllable (ञ्नित्यादिर्नित्यम्—Pāṇ. VI. 1. 197). गन्त—√*gam* 'to go', root-aorist, impv. 2nd. plu.; not unaccented because it begins the pāda. A verb, consisting of to two syllables, lengthens its final syllable in the Saṁhitā-text.

रण्यन्ति—√*ran* 'to rejoice', pres. 3rd. plu. गन्ता दिवो न पृथिव्याः— Skandasvāmin, taking पृथिव्याः in the sense of acc., explains the pāda thus: 'that you are not coming from heaven to the earth (द्वितीयार्थे षष्ठ्येषागच्छथ द्युलोकात् पृथिवीम्). Wilson following Sāyaua renders; 'pass from heaven, not from the earth'. According to Griffith, 'go ye in heaven and not on earth'. क्व वो गावो न रण्यन्ति—Skandasvāmin takes गावः here to mean horses (अश्वा अत्र गाव उच्यन्ते) and explains the fourth pāda as thus: 'where not your horses enjoy? (क्व वो युष्माकं स्वभूता गन्तारः अश्वाः न रण्यन्ति न रमन्ते। एतदुक्तं भवति सर्वत्रैव वोऽश्वा रमन्ते). Wilson renders by 'where do they who worship you cry (to you) like cattle'? According to Griffith, 'where do your cows disport themselves'?

क्वं। वः। सुम्ना। नव्यांसि। मरुतः। क्वं। सुविता। क्वो३इति। विश्वानि। सौभंगा॥ ३॥

सा० भा०—हे मरुतः वः युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि 'प्रजा वै पशवः सुम्नम्' (तै० सं० ५. ४. ६. ६) इति श्रुत्यन्तरात्। क कुत्र वर्तन्ते। तथा सुविता शोभनानि प्राप्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तन्ते। विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो कुत्र वा वर्तन्ते। भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः॥ सुम्ना। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। नव्यांसि। नवशब्दात् ईयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः। सुविता। सुष्ठु इतानि सुवितानि। 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' (पा० सू० ६. ४. ७७. १) इति उवङादेशः। सौभगा। 'सुभगान्मन्त्रे' (पा० सू० ५. १. १२६ ग) इति तस्य भावः इत्यर्थे अञ्। पूर्ववत् शेर्लोपः॥

शब्दा—*क्व*=कहाँ, *वः*=तुम्हारे, *सुम्ना*=धन, *नव्यांसि*=नये, *मरुतः*=हे मरुतो, *क्व*=कहाँ, *सुविता*=मणिमुक्तादिक धन, *क्व*=कहाँ, *विश्वानि*=सम्पूर्ण, *सौभगा*=गजाश्वादिरूपी धन।

हि० अ०—तुम्हारे (प्रजापश्वादिरूपी) नये धन कहाँ हैं ? हे मरुतो, (मणिमुक्तादि) धन कहाँ हैं ? सम्पूर्ण (गजाश्वादिरूपी) सौभाग्य कहाँ हैं ?

Trans.—Where are your new treasures ? O Maruts, where the precious (riches) ? Where all the fortunes ?

Notes—क्वो—(=क्व + उ); final ओ of a word which is not the first member of the compd., is called Pragṛhya (अपूर्वपदान्तगश्च—Ṛg. Prāt. I. 70); hence, इति in the pada-text. सुम्ना—In the Nighaṇṭu (III. 6) it is enumerated in the list of the names of 'happiness'. The termination नि has been dropped (शेश्छन्दसि बहुलम्—Pāṇ. VI. 1. 70). नव्यांसि—Derived from नव + ईयसुन्, the ई of the suffix being dropped. सुविता—It is derived from सु + √i 'to go'. According to Yāska सु इत has become सूते<सुवते meaning well-going (सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा—Nir. IV. 17). Skandasvāmin renders this verse thus: 'where else are your more newly servitudes; where O Maruts, your well-going places and where your all treasures that you do not come to us (क्वान्यत्र परिचर्यातिरेके सुखं वा गमनौचित्यं वा हविरतिरेको वा येन अस्मत्समीपं नागच्छथेति समस्तार्थः).

यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

सा० भा०—हे पृश्निनामकधेनुपुत्राः मरुतः यूयं यद्यपि मर्तासः मनुष्याः स्यातन भवेत तथापि वः युष्माकं स्तोता यजमान अमृतः स्यात् देवो भवेत्॥ पृश्निमातरः। पृश्निर्माता येषां ते। समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्यृतश्च' (पा० सू० ५. ४. १५३) इति कबभावः। मर्तासः। 'असिहसि०' इत्यादिना म्रियतेः तन्प्रत्ययः। 'आज्जसेरसुक्'।

स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वम् । अमृतः । 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—*यत्*=यदि, *यूयम्*=तुमलोग, *पृश्निमातरः*=हे पृश्नि के पुत्र, *मर्तासः*=मर्त्य, मनुष्य, *स्यातन*=हो जाओ, *स्तोता*=प्रशंसक, *वः* =तुम्हारा, *अमृतः*=अमर, *स्यात्*=हो जाय ।

हि० अ०—हे पृश्नि के पुत्रो, यद्यपि तुम मर्त्य हो (किन्तु) तुम्हारा प्रशंसक अमर हो जाय ।

Trans.—O sons of Pṛśni, although you are mortals, let your worshipper become immortal.

Notes—पृश्निमातरः—Having Pṛśni, as their mother; Maruts are called the sons of Pṛśni, the personification of sky. Bahuvrīhi compd. in vocative; hence, unaccented. स्यातन—√*as* 'to be', opt, 2nd, plu.; not unaccented because preceded by यत्. स्यात्—√*as* 'to be', opt, 3rd, sing. Skandasvāmin renders this verse thus: 'O sons of Pṛśni, if you were mortals and your worshipper immortal, he would have fulfilled your all desires (यदि यूयं हे पृश्निमातरः मर्तासः मनुष्याः स्यातन भवेत ; स्तोता च वः अस्मदादि अमृतः देवः स्यात्, ततः सर्वकामान् युष्माकं संवर्धयेदिति वाक्य शेषः). The unaccented verb स्यात्, however, goes against Skandasvāmin's construction of the clauses. Had it been in a relative clause it must have been accented.

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः ।
पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ६ ॥

सा० भा०—हे मरुतः वः युष्माकं जरिता स्तोता अजोष्यः असेव्यः मा भूत् । तत्र दृष्टान्तः । मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् किं च स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमार्गेण मा उप गात् । मा गच्छतु ।

तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । 'जॄष् वयोहानौ' । स्तुतिकर्मेति (निरु० १०. ८) यास्कः । तृचि इडागमः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । भूत् । लुङि 'गातिस्था०' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इति अडभावः । अजोष्यः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा । तृतीयैकवचने 'भस्य टेर्लोपः' (पा० सू० ७. १. ८८) इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् । एतेर्लुङि इणो गा लुङि' (पा० सू० २. ४. ४५) इति गादेशः । 'गातिस्था०' इति सिचो लुक् । पूर्ववत् अडभावः ॥

शब्दा०—*मा*=नहीं, =*वः*=तुम्हारे, *मृगः*=मृग, *न*=तरह, *यवसे*= क्षेत्र से, *जरिता*=प्रशंसक, *भूत्*=होवे, *अजोष्यः*=अलग, *पथा*=मार्ग पर, *यमस्य*=यम के, *गात्*=जावे, *उप*=पास ।

हि० अ०—तुम्हारा प्रशंसक अलग न होवे, जैसे मृग क्षेत्र से (अलग नहीं होता), (और न वह) यम के मार्ग पर ही जावे ।

Trans.—Let your worshipper never be indifferent to you as a deer (is never indifferent) to the pasture land ; nor let (he) go on the path of yama.

Notes—Griffith connects this stanza with preceding one. According to him the preceding one is conditional and this a consequential. He renders : 'then never were your praiser loathed like a wild beast in pasture land, nor should he go on yama's path'. Wilson following Sāyaṇa translates : 'Never may your worshipper be indifferent to you as a deer (is never indifferent) to pasture, so that he may not tread the path of yama. Skandasvāmin renders it thus : 'Let your worshipper never be unpleasant to any body as (unpleasant) is a deer to all in a paddy-land, Even after death let him go to heaven through the path of sun (devayāna-mārga). जरिता— Nom. sing. of जरितृ from √jṛ 'to sing' with the suffix तृच् . The suffix being चित् it accents the final

syllable. भूत्—√*bhū* 'to be', root-aorist, injun. 3rd. sing. अजोष्यः—नञ् compd. accented on the first member (अव्यये नञ्कुनिपातानाम्—Vārtika on Pāṇ VI. 2. 2). It is formed from नञ् + √*juṣ* 'to enjoy, to love' with the suffix ण्यत्. Skandasvāmin takes it to mean 'unpleasant' (अप्रियः), while Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa render it as 'indifferent' (असेव्यः). गात्—√*gā* 'to go', root-acrist, injun. 3rd. sing. According to Pāṇini the root is √इ which becomes गा in लुङ् (इणो गा लुङि—Pāṇ. II. 4. 45).

मो इति॑ । सु । नः॒ । परा॑ऽपरा । निःऽऋ॑तिः । दुः॒ऽहना॑ । व॒धी॒त् । प॒दी॒ष्ट । तृष्ण॑या । स॒ह ॥ ६ ॥

सा० भा०—हे मरुतः नः अस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत् सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अतिबलेत्यर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि हन्तुं दुःशक्या । सा निर्ऋतिः तृष्णया सह पदीष्ट पततु । अस्मदीया तृष्णा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । 'सुञः' इति षत्वम् । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । दुर्हणा । 'ईषद्दुःसुषु' इत्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीत् । लुङि हन्तेः 'लुङि च' (पा० सू० २.४.४३) इति वधादेशः । सिचि इडागमः । वधादेशस्य अदन्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति इट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् 'अतो हलादेः०' (पा० सू० ७. २. ७) इति वृद्ध्यभावः । 'इट इटि' (पा० सू० ८. २. २८) इति सिचो लोपः । पदीष्ट । 'पद गतौ' । आशीर्लिङि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः । आर्धधातुकत्वात् सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृष्णया । 'ञितृषा पिपासायाम्' । 'तृषिशुषिरसिभ्यः किच्च' (उ० सू० ३. २९२) इति नप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—*मो*=नहीं, *सु*=सर्वथा, *नः*=हमें, *परापरा*=अत्यन्त बलवान, *निर्ऋतिः*=पाप देवता, *दुर्हणा*=किसी के द्वारा न मारने योग्य, *वधीत्* =मारे, *पदीष्ट*=चली जावे, *तृष्णया सह*=लोभ के साथ ।

हि० अ०—अत्यधिक शक्तिशालिनी, अवध्य निर्ऋति हमें सर्वथा न मारे; लोभ के साथ (वह भी) चली जावे।

Trans.—Let not the most powerful Nirṛti kill us; let it go away with (our) evil desire.

Notes—मो—See notes on क्वो (I. 38. 3.). परापरा—Skandasvāmin takes it to mean 'far away'. Sāyaṇa, however, renders it as 'उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अतिबलेत्यर्थः', 'most powerful' (Wilson), 'plague on plague' (Griffith); Iterative compd. accented on the first member. निर्ऋतिः—See notes on निर्ऋतिम् (I. 24. 9). वधीत्—√*han* 'to kill', 'इष्'-aorist, injun, 3rd. sing. In aorist (लुङ्) the root √*han* becomes √*vadh* (लुङि च—Pāṇ. II. 4. 43). Western scholars, however, regard √*vadh* as an original root. It is not unaccented because it begins the Pāda. पदीष्ट—√*pad* 'to go', root-aorist, prec. 3rd. sing.; not unaccented because it begins the Pāda.

सत्यम् । त्वेषाः । अमंस्वन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

सा० भा०—धन्वञ्चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासः रुद्रेण पालितत्वात् तदीया मरुतः आ सर्वतः अवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कृण्वन्तिः कुर्वन्ति तदेतत् सत्यम्। कीदृशा रुद्रियासः। त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तः बलवन्तः'। मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धम्॥ धन्वन्। 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः'। इदित्त्वात् नुम्। 'कनिन्युवृषितक्षि०' इत्यादिना कनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। 'सुपां सुलुक्०' इति सप्तम्या लुक्। रुद्रियासः। रुद्रस्येमे रुद्रियाः। 'तस्येदम्' इत्यर्थे घः। 'आज्जसेरसुक्'। मिहम्। 'मिह सेचने'। 'क्विप् च' इति क्विप्। कृण्वन्ति। 'कृवि हिंसाकरणयोश्च'। 'धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारादेशः। अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः॥

शब्दा—सत्यम्=सत्य रूप से, त्वेषाः=भयानक, तेजस्वी, *अमावन्तः* शक्तिशाली, धन्वन्=बालुमय स्थान पर, *चित्*=भी, *आ*=चारों तरफ

से, रुद्रियासः=रुद्र के पुत्र, मिहम्=वर्षा, कृण्वन्ति=करते हैं, अवाताम्=वायुरहित।

हि० अ०—सत्यरूप से, भयानक तथा शक्तिशाली रुद्र के पुत्र बालूमय स्थान पर भी वायुरहित वृष्टि करते हैं।

Trans.—Truely, the terrible and mighty sons of Rudra, send down windless rain even on the desert lands.

Notes—अमावन्तः—Powerful, mighty; the second syllable before the suffix वतुप् is lengthened. in the Saṁhitā-text. But in the pada-text the original is retained, the suffix bing separated by avagraha. धन्वन्—From √*dhava* 'to go' with the suffix कनिन्, नुम् being added between the two. The suffiix being नित् it accents the first syllable. It is the peculiarity of the Vedic language that sometimes declensional terminations are dropped. Here धन्वन् is used for धन्वनि (loc. sing) which has dropped its termination (सुपां सुलुक्०—Pāṇ. VI. 1. 39). रुद्रियासः—Nom. plu. of रुद्रिय (रुद्र + taddhita suffix घ) with the suffix असुक् (आज्जसेरसुक्—Pāṇ. VII. 1. 50). कृण्वन्ति—√*kṛ* 'to make', pres. 3rd. plu. अवाताम्—Bahuvrihi compd. accented on the second member.

वाश्राऽइव। विऽद्युत्। मिमाति। वत्सम्। न। माता। सिसक्ति। यत्। एषाम्। वृष्टिः। असर्जि ॥ ८ ॥

सा० भा०—कारीर्यां 'मारुतं सप्तकपालम्' इत्यस्य हविषः 'वाश्रेव विद्युत्' इत्येषानुवाक्या। 'वर्षकामेष्टिः' इति खण्डे सूत्रितम्—'वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय' (आश्व० श्रौ० २. १३) इति ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्नुतस्तनवती धेनुरिव विद्युत् मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति शब्दं करोति। विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं

प्रसिद्धम्। माता धेनुः वत्सं न वत्समिव, सिषक्ति इयं विद्युत् मरुतः सेवते। सिषक्तिः सेवनार्थः 'सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य' (निरु० ३. २१) इति यास्केनोक्तत्वात्। यत् यस्मात् कारणात् एषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति, तस्मात् विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नम्॥ वाश्रेव। 'वाश्रृ शब्दे'। 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक्। मिमाति। 'माङ् माने शब्दे च'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। जुहोत्यादित्वात् श्लुः। 'भृञामित्' (पा० सू० ७. ४. ७६) इति अभ्यासस्य इत्वम्। सिषक्ति। 'षच समवाये'। लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम्। असर्जि। 'सृज विसर्गे'। कर्मणि लुङ्। 'चिण् भावकर्मणोः' (पा० सू० ३. १. ६६) इति चिण्। 'चिणो लुक्' (पा० सू० ६. ४. १०४) इति तशब्दस्य लुक्। गुणः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

शब्दा०—*वाश्रेव*=रम्भाती गाय की तरह, *विद्युत्*=विजली, *मिमाति* =शब्द करती है, *वत्सम्*=वछड़े की, *न*= तरह *माता*=माता, *सिसक्ति* =सेवा करती है, *यत्*=जब, *एषाम्*=उन लोगों की, *वृष्टिः*=वर्षा, *असर्जि*=भेजी जाती है।

हि० अ०—विद्युत् रम्भाती गाय की तरह शब्द करती है तथा (मरुतों की) सेवा करती है जैसे गाय बछड़े की, जब वे वृष्टि करते हैं।

Trans.—Lightning roars like a cow, and accompanies (the Maruts) as a cow her calf, when their rain is sent forth.

Notes—मिमाति—√*mā* 'to bellow', pres. 3rd. sin; सिसक्ति—√*sac* to 'accompny', pres. 3rd. sing. असर्जि—√*sṛj* 'to emit', aorist, passive, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

दिवा॑। चि॒त्। तमः॑। कृ॒ण्व॒न्ति॒। प॒र्जन्ये॑न। उ॒द॒ऽवा॒हेन॑। यत्। पृ॒थि॒वीम्। वि॒ऽउ॒न्दन्ति॑॥ ९॥

सा० भा०—हे मरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहन्यपि तमः कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति। यत् यदा पृथिवीं भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिकाले तमः

कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः । उदवाहेन । उदकानि वहतीति उदवाहः । 'कर्मण्यण्' । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (पा० सू० ६. ३. ५७) इति उदकशब्दस्य उदभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति । 'उन्दीक्लेदने' । रुधादित्वात् श्नम् । 'श्नान्नलोपः' (पा० सू० ६. ४. २३) इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

शब्द०—*दिवा*=दिन में, *चित्*=भी, *तमः*=अन्धकार, *कृण्वन्ति*= करते हैं, *पर्जन्येन*=बादल से, *उदवाहेन*=पानी भरे हुये, जलवाही, *यत्*= जब, *पृथिवीम्*=पृथिवी को, *व्युन्दन्ति*=आप्लावित करते हैं ।

हि० अ०—जलवाही मेघ से दिन में भी अन्धकार फैलाते हैं, जब वे पृथिवी को जल से आप्लावित करते हैं ।

Trans.—They spread darkness with water-bearing cloud even in day time, when they sprinkle the earth.

Notes—उदवाहेन—Final क of उदक is dropped (उदकस्योदः संज्ञायाम्—Pāṇ. VI. 3. 57); वाहेन is instr., sing of वाह from √*vah* 'to carry' with the suffix अण् ; Tatpuruṣa compd., having second member ending in कृत् suffixes, the second member is accented. व्युन्दन्ति—वि + √*ud* 'to wet', pres. 3rd, plu ; not unaccented because preceded by यत्.

। स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्म । पार्थिवम् ।
जन्त । प्र । मानुषाः ॥१०॥

सा० भा०—मरुतां संबन्धिनः स्वनात् अध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि विश्वं सद्म सर्वं गृहम् आ समन्तात् अरेजत इति शेषः । तथा मानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्र अरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्तः ॥ अध । छान्दसं धत्वम् । सद्म । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । पार्थिवम् । पृथिव्याः संबन्धि । 'पृथिव्या ञाञौ' (पा० सू० ४. १. ८५. २) इति प्राग्दीव्यतीयः अञ्प्रत्ययः । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त । 'रेजृ कम्पने' ।

शब्दा०—*अध*=इसके बाद, *स्वनात्*=शब्द होने के, *मरुताम्*=मरुतों के, *विश्वम्*=सम्पूर्ण, *आ*=चारों तरफ से, *सद्म*=गृह, *प्र अरेजन्त*=अत्यधिक रूप से कांप जाते हैं, *मानुषाः*=मनुष्य ।

हि० अ०—मरुतों के शब्द करने पर सम्पूर्ण पार्थिव गृह तथा मनुष्य अत्यधिक रूपसे कांप जाते हैं ।

Trans.—All the earthly houses and men tremble at the roaring of the Maruts.

Notes—अध—An old form of अथ. सद्म—From √*sad* 'to seat' with the suffix मनिन्. The suffix being नित् the first syllable is accented. अरेजन्त—√*rej* 'to tremble', Ātm. impf. 3rd, plu.; not unaccented because it begins the Pāda.

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥११॥

सा० भा०—हे मरुतः यूयं वीळुपाणिभिः दृढहस्तैः सहिताः सन्तः रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदोरनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातं गच्छतैव ॥ मरुतः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभिः । वीडु इति बलनाम, 'वीळु च्यौत्नम्' (नि० २. ६. १४) इति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । वीळवश्च ते पाणयश्च । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः । 'रुधिर् आवरणे' । रुणद्धि स्रोतः इति रोधः कूलम् । 'रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः' (निरु० ६. १) इत्युक्तत्वात् । असुनो नित्त्वादाद्युदात्त्वम् । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । 'मादुपधायाः०' इति मतुपो वत्वम् । 'उगितश्च' इति ङीप् । मतुब्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे असुनः स्वर एव शिष्यते । यात । 'या प्रापणे' । अदादित्वात् शपो लुक् । ईम् । 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनुदात्तत्वम् । गुणे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः । 'खिद दैन्ये' । 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक् । खिद्रं यान्तीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामानः अखिद्रयामानः । तैः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—*मरुतः*=हे मरुतो, *वीळुपाणिभिः*=मजबूत हाथवाले, *चित्राः* =सुन्दर, *रोधस्वतीः*=नदियों को, *अनु यात*=लक्ष्य करके जावो, *ईम्*= अवश्य, *अखिद्रयामभिः*=कभी न रुकनेवाली गति वाले (अश्वों) के साथ।

हि० अ०—हे मरुद्गण, मजबूत हाथवाले, कभी न रुकनेवाली गति वाले (अपने अश्वों) के साथ, सुन्दर नदियों को लक्ष्य कर तुम अवश्य जावो।

Trans.—O Maruts, with strong-footed (horses) unobstructed in their course, you do go along with beautifully embanked rivers.

Notes—वीळुपाणिभिः—'With strong hands' (Sāyaṇa), 'with strong-hoofed steeds' (Griffith); Karmadhāraya compd. accented on the second member (समासस्य--Pāṇ VI. 1. 223). रोधस्वतीः—From √*rudh* 'to obstruct' with the suffixes असुन्, वतुप् and ङीप्. Last two suffixes being पित् they are not accented. The first suffix being नित् it accents the first syllable of the word to which it is added. वती is not separated by avagraha in the pada-text, because it is preceded by a stem ending in स् (Vide VSB. p. 103 (8)). In the Nighaṇṭu the word रोधस्वती is enumerated in the list of the names of a river. रोधः means 'bank', for it obstructs the flow of a river (रोधः कूलम् । निरुणद्धि स्रोतः--Nir. VI. 1) ; a river is called रोधस्वती, for it has bank on either side. ईम्--A particle always unaccented. यात—√*yā* 'to go' impv. 2nd. plu. ; not unaccented because it begins the Pāda. अखिद्रयामभिः—'Unobstructed progress' (Wilson) 'unhindered in their course' (Griffith) ; नञ् compd. accented on the first syllable. यामभिः from √*yā* 'to go' ; भिस् is separated from the stem याम by avagraha in the pada-text, because the stem has not undergone change before भिस्.

स्थि॒राः । व॒ः । स॒न्तु॒ । ने॒मयः॑ । रथाः॑ । अश्वा॑सः । ए॒षा॒म् । सुऽसं॑स्कृताः । अ॒भीश॑वः ॥१२॥

सा० भा०—हे मरुतः एषां वः युष्माकं नेमयः रथचक्रवलयाः स्थिराः सन्तु । तथा रथा अश्वासः अश्वाश्च स्थिराः सन्तु । अभीशवः अंगुलयः, 'अभीशवः दीधितयः' (नि० २. ५. २०) इति तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृताः अश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलंकृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात् करोतेः कर्मणि क्तः । 'संपर्युपेभ्यः' (पा० सू० ६. १. १३७) इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः । अभिपूर्वात् अश्नोतेः 'कृवापाजि०' इत्यादिना उण् । वर्णव्यत्ययेन आकारस्य इकारः । उक्तं च—'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' (का० ६. ३. १०९) इति । 'अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि' (निरु० ३.९) इति निरुक्तम् ॥

शब्दा०—*स्थिराः*=स्थिर, *वः*=तुम्हारे, *सन्तु*=होवें, *नेमयः*=रथ के पहिये में लगी लोहे की परिधि, *रथाः*=रथ, *अश्वासः*=घोड़े, *एषाम्*=इनकी *सुसंस्कृताः*=अच्छी प्रकार से सुसज्जित, *अभीशवः*=लगाम, अंगुलियाँ ।

हि० अ०—तुम्हारे (रथ के पहिये में लगी) लोहे की परिधि, रथ तथा अश्व स्थिर होवें; इनकी लगाम अच्छी प्रकार से सुसज्जित हो ।

Trans.—may your rims, chariots, and horses be firm and their reins be well-fashioned.

Notes—सन्तु—√*as* 'to be', impv. 3rd. plu. सुसंस्कृताः—From सु + सम् + √*kṛ* 'to make' with the suffix क्त. In a गति compd., having prefixes प्र etc. as the first member and words ending in the suffix क्त as the second member, the first member is accented (गतिरन्तरः—Pān. VI. 2. 49). Though सम् is a prefix, yet it is regarded as one with कृत ; otherwise it would have been accented (Vide VSB. p. 57 (6). अभीशवः—Derived from अभि + √*aś* 'to attain' This word has

been enumerated in the synonyms of ray (Nigh. I. 5. 5) and finger (Nigh. II. 5. 20) ; Sāyaṇa takes it here to mean finger. However, Skandasvāmin and Veṅkaṭ Mādhava take it here to mean 'rein'.

अच्छं । व॒द॒ । तनो । गि॒रा । ज॒रायै॑ । ब्रह्म॑णः । पति॑म् । अ॒ग्निम् । मि॒त्रम् । न द॒र्श॒तम् ॥१३ ॥

सा० भा०—हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या गिरा ब्रह्मणस्पतिं मन्त्रस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणम् अग्नि दर्शतं दर्शनीयं मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुम् अच्छ आभिमुख्येन वद ब्रूहि ॥ अच्छ । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घत्वम् । वद । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । तना । 'तनु विस्तारे' । तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयाया डादेशः । गिरा । 'सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र०' इति संहितायां सत्वम् ॥

शब्दा०—*अच्छा*=तरफ, ओर, *वद*=कहो, *तना*=देवताओं के स्वरूप का विस्तार करनेवाली, *गिरा*=वाणी से, *जरायै*=स्तुतिपरक, *ब्रह्मणस्पतिम्*= प्रार्थना के पति, *अग्निम्*=अग्नि को, *मित्रम्*=मित्र, *न*=तरह, *दर्शतम्*= दर्शनीय मरुद्गण की ।

हि० अ०—(देवताओं के माहात्म्य को) विस्तारित करने वाली स्तुतिपरक वाणी से दर्शनीय (मरुद्गण) की ब्रह्मणस्पति, अग्नि तथा मित्र के समान स्तुति करो ।

Trans.—Praise the beautiful (host of Maruts) like Brahmaṇaspati, Agni and Mitra, with laudatory speech spreading (the glory of the gods).

Notes—अच्छ—Particles, coming in the beginning of a pād, lengthen their final syllables (निपातस्य च—Pāṇ. VI. 3. 136). Skandasvāmin explains अच्छ in two ways : firstly, he takes it to mean 'to attain' (अच्छशब्द आप्तु-

मित्यस्यार्थे) and secondly, he takes it as to have been used in the sense of अभि (अथवा अच्छा वदेति अच्छ अभेः स्थाने) which with √वद् means 'to praise' (अभि वद स्तुहीत्यर्थः). Sāyaṇa takes it to mean 'towards'. वद—√*vad* 'to speak', impv. 2nd. sing. Final syllable is lengthened (द्वयचोऽतस्तिङः—Pāṇ. VI. 3. 135). तना—It is enumerated in the list of the names of 'wealth' (Nigh. II. 10). Accordingly Skandasvāmin takes it to mean 'with wealth'. Veṅkaṭa Mādhava takes it as the instr. sing. of तद् and renders by 'तया'. Sāyaṇa, however, derives it from √*tan* 'to stretch' with the suffix अच्, and explains as 'one which exposes the greatness of gods'. जरायै—जरा (from √*jṝ* 'to praise') is enumerated in the list of the names of 'praise' (Nigh. I. 2). Skandasvāmin takes जरायै in the sense of instr. sing. According to him it is an adj. of गिरा. Both Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it to mean 'to praise' (जरायै स्तोतुम्). ब्रह्मणस्पतिम्—Skandasvāmin and Veṅkaṭa Mādhava take it here as a separate deity while Sāyaṇa takes it to mean 'the protector of prayer or corn' which according to him refers to the host of Maruts (ब्रह्मणस्पतिं मन्त्रस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणम्). न—It is a particle of comparison; but Sayaṇa wrongly takes it as to have been used in the sense of अपि and attaches it to मित्रम् (मित्रं न मित्रमपि). It should be construed with ब्रह्मणस्पतिं अग्निं and मित्रम् each. दर्शतम्—It is derived from √*drś* 'to see' with the suffix अतच्. Skandasvāmin takes it to refer to the host of Maruts which is worth-seeing. Sāyaṇa takes it as an adj. of मित्रम्. According to Skandasvāmin the verse is addressed to one's soul, while according to Sāyaṇa, it is adressed to the group of priests.

मि॒मी॒हि । श्लोक॑म् । आ॒स्ये॑ । प॒र्जन्यः॑ऽइव । त॒त॒नः॒ । गाय॑ । गा॒य॒त्रम् । उ॒क्थ्य॑म् ॥१४॥

सा० भा०—हे ऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि निर्मितं कुरु। तं च श्लोकं ततनः विस्तारय। तत्र दृष्टान्तः। पर्जन्य इव। यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत्। उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीच्छन्दस्कं सूक्तं गाय पठ। मिमीहि। 'माङ् माने'। जौहोत्यादिकः। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम्। आस्ये। 'असु क्षेपणे'। अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्निति आस्यम्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा० सू० ३. ३. ११३) इत्यधिकरणे ण्यत्। 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम्। ततनः। 'तनु विस्तारे'। लेटि सिपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः। 'लेटोऽडाटौ' इति अडागमः। 'इतश्च लोपः०' इति इकारलोपः। गायत्रम्। गायत्र्याः संबन्धि। 'तस्येदम्' इति अण्। यद्वा। गायतस्त्रायते इति गायत्रम्। 'आतोऽनुपसर्गे कः'॥

शब्दा०—*मिमीहि*=रचना करो, *श्लोकम्*=श्लोक, *आस्ये*=मुख में, *पर्जन्य इव*=मेघ की तरह, *ततनः*=फैलावो, *गाय*=गान करो, *गायत्रम्*=गायत्री छन्द का, *उक्थ्यम्*=गाने योग्य।

हि० अ०—मुख मे श्लोक की रचना करो; मेघ की तरह उसे फैलावो; गाने योग्य गायत्री छन्द वाले सूक्तों का गान करो।

Trans.—Form hymn in (your) mouth; spread it out as a rainy cloud (spreads the rain); sing Gāyatrī song worthy of recitation.

Notes—मिमीहि—$\sqrt{}$*mā* 'to measure', impv. 2nd. sing. ततनः—$\sqrt{}$*tan.* 'to stretch', perf. subju. 2nd. sing. गाय—$\sqrt{}$*gā* 'to sing', impv. 2nd. sing.; not unaccented because it begins the pāda. उक्थ्यम्—Worthy of recitation; for accent see notes on वीर्याणि (ṚV. 1. 32. 1)

वन्द॑स्व । मारु॑तम् । ग॒णम् । त्वे॒षम् । प॒न॒स्युम् । अ॒र्किण॑म् । अ॒स्मे इति॑ । वृ॒द्धाः । अ॒स॒न् । इ॒ह ॥१५॥

सा० भा०—हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वन्दस्व नमस्कुरु स्तुहि वा। कीदृशं गणम्। त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यम् अर्किणम् अर्चनोपेतम्। अस्मे अस्माकम् इह अस्मिन् कर्मणि वृद्धा असन् मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु॥ वन्दस्व। 'वदि अभिवादनस्तुत्योः'। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। पनस्युम्। 'पन च' इति स्तुत्यर्थो धातुः। असुन्। पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्यु। 'सुप आत्मनः क्यच्'। 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः। अर्किणम्। 'ऋच स्तुतौ'। 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः। अर्कोऽस्यास्तीति अर्की। 'अत इनिठनौ'। असन्। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः। 'इतश्चलोप०ः इति इकारलोपः तिङ्ङतिङः इति निघातः॥

शब्दा०—*वन्दस्व*=वन्दना करो, *मारुतम् गणम्*=मरुतों के समूह को, *त्वेषम्*=भयानक, तेजस्वी, *पनस्युम्*=स्तुति की इच्छा करने वाले, *अर्किणम्*=पूजा करने योग्य, *अस्मे*=इस स्तुति में, *वृद्धाः*=प्रवृद्ध, बड़े हुये, *असन्*=होवें, *इह*=यहां।

हि० अ०—भयानक, स्तुति की इच्छा करने वाले, पूजा करने योग्य मरुद्गणों की वन्दना करो। वे इस (स्तुति) में यहां प्रवृद्ध होवें।

Trans.—Glorify the host of the moruts, the terrible, desiring to be praised, entitled to laudation. May (they) be exalted here in this prayer.

Notes—वन्दस्व—√*vand* 'to glorify', Ātm. impv. 2nd. sing. पनस्युम्—Derived from the desiderative base √*panasy* (>पनस् + क्यच्) with the suffix उ. अर्किणम्—From √*arc* (>ṛc) with the suffixes घ and इनि. Griffith takes it to mean 'tuneful'. According to Sāyaṇa it would mean 'worthy of being praised'. वृद्धाः—Sāyaṇa construes it with असन् and renders प्रवृद्धा भवन्तु. Griffith takes it as noun meaning the 'strong ones.' असन्—√*as* 'to be', pres. subju. 3rd. plu.

'चित्रम्' इति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं सूर्यदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'चित्रं षट् सौर्यम्' इति। आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि। तत्रेदं सूक्तं शंसनीयम्। सूत्रितं च—'चित्रं देवानां नमो मित्रस्य' (आश्व० श्रौ० ६.५) इति॥ आदितस्तिस्र ऋचः सौर्यस्य पशोः वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः। ततो द्वे वपापुरोडाशयोः याज्ये। तथा च सूत्रितम्—'चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना' (आश्व० श्रौ० ३.८) इति। अतिमूर्तिनाम्नि एकाहे शुनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषः 'चित्रं देवानाम्' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'तरणिर्विश्वदर्शतः चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः' (आश्व० श्रौ० ९.८) इति॥

चि॒त्रम्। दे॒वाना॑म्। उत्। अ॒गा॒त्। अनी॑कम्। चक्षुः॑। मि॒त्रस्य॑। वरु॑णस्य। अ॒ग्नेः॥ आ। अ॒प्राः। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। अ॒न्तरि॑क्षम्। सूर्यः॑। आ॒त्मा। जग॑तः। त॒स्थुषः॑। च॒॥ १॥

सा० भा०—देवानाम्। दीव्यन्तीति देवा रश्मयः तेषाम्। देवजनानामेव वा। अनीकं समूहरूपं चित्रम् आश्चर्यकरं सूर्यस्य मण्डलम् उदगात् उदयाचलं प्राप्तमासीत्। कीदृशम्। मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च। उपलक्षणमेतत्। तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा। उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च अप्राः। स्वकीयेन तेजसा आ समन्तात् अपूरयत्। ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा स्वरूपभूतः। स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम्। कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते। तथा च पारमर्षं सूत्रं—'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र० सू० २.१.१४) इति। यद्वा। स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा। उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते। तथा च श्रूयते—'योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति' (तै० आ०

१. १४. १) इति ॥ आप्राः। 'प्रा पूरणे'। लङि पुरुषव्यत्ययः। अदादित्वात् शपो लुक्। जगतः। 'गमेर्द्वे च' (पा० सू० ३. २. १७८. ३) इति क्विप् द्विर्वचनम्। 'गमः क्वौ' इति अनुनासिकलोपः। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः क्वसु। द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः'। षष्ठ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम्। 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः। 'शासिवसि०' इति षत्वम् ॥

शब्दा०—*चित्रम्*=पूजनीय अथवा आश्चर्यजनक, *देवानाम्*=किरणों का, उत् *अगात्*=ऊपर निकला है, *अनीकम्*=समूहरूप, *चक्षुः*=नेत्र, *मित्रस्य*=मित्र का, *वरुणस्य*=वरुण का, *अग्नेः*=अग्नि का, *आ अप्राः*=भर दिया है, *द्यावापृथिवी*=आकाश और पृथिवी को, *अन्तरिक्षम्*=अन्तरिक्ष लोक को, *सूर्यः*=सूर्य, *आत्मा*=आत्मारूप, अथवा आधार, *जगतः*=जंगम लोक का, *तस्थुषः*=स्थावर का।

हि० अ०—रश्मियों का आश्चर्यजनक समूह एवं मित्र, वरुण तथा अग्निका नेत्र (आदित्य मण्डल) ऊपर निकला है। (उसने) आकाश, पृथिवी तथा अन्तरिक्ष को चारों तरफ से (अपने प्रकाश से) भर दिया है। (वह) सूर्य जंगम तथा स्थावर सभी प्राणियों की आत्मा है।

Trans.—A brilliant heap of rays, the eye of Mitra, Varuṇa and Agni has risen. Sūrya, the soul of the moving and standing (creatures) has filled the heaven (and) earth and the mid-region.

Notes—देवानाम्—Here the word 'देवानाम्' refers to rays. Peterson, Griffith, etc. translate it as 'gods'. उत् अगात्—उत् + $\sqrt{}$*gā* 'to go up', root-aorist, 3rd. sing. अनीकम्—Heap (Sāyaṇa), 'face' (Peterson), 'presence' (Griffith). आ अप्राः—आ + $\sqrt{}$*prā* 'to fill', 's'-aorist, 3rd. sing. द्यावापृथिवी—'Heaven and earth'. A Dvandva compd., having both the members the names of gods, retains the natural accent on both the members (देवताद्वन्द्वे च—Pāṇ. VI. 2, 141). But if the initial syllable of the second member is Anudātta, the

first member loses its accent and the second member retains the natural accent. However, the word द्यावापृथिवी is governed by the general rule (नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु—Pāṇ. VI. 2. 142). A Dvandva compd. is not analysed in the pada-text. Final ई is Pragṛhya; hence इति in the pada-text. (ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्—Pāṇ. I. 11). जगतः—Gen. sing of जगत् from √*gam* 'to go' with the suffix क्विप्, the root being reduplicated. तस्थुषः—Gen. sing of तस्थिवस् from √*sthā* 'to stand' with the suffix क्वसु. The root, to which क्वसु is added, becomes reduplicated. In the weak cases व of क्वसु. is changed into उ by *samprasāraṇa*.

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् ।। यत्र । नरः । देवऽयन्तः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ।। २ ।।

सा० भा०—सूर्यः देवीं दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानाम् उषसं पश्चात् अभ्येति उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति। तत्र दृष्टान्तः। मर्यो न योषाम्। यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत्। यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयन्तः देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तः नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः युगानि। युगशब्दः कालवाची। तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासौ इति। अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति। यद्वा। देवयन्तो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति। तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः। एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुमः इति शेषः। यद्वा। देवयन्तः देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणम् अग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ।। मर्यः। 'मृङ प्राणत्यागे'। 'छन्दसि निष्टर्क्य०'

इत्यादौ यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि । युजेः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे च (का० ६. १. १६०) इति उञ्छादिषु पाठात् गुणाभावः अन्तोदात्तत्वं च । वितन्वते । 'तनु विस्तारे' । 'तनादिकृञ्भ्यः उः' । सहेति योगविभागात् तिङोपसर्गस्य समासे सति 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—*सूर्यः*=सूर्य, *देवीम्*=देवी, *उषसम्*=उषा, *रोचमानाम्*=प्रकाशवती, *मर्यः*=मनुष्य, *न*=जिस प्रकार, *योषाम्*=स्त्री की, *अभि*=ओर, *एति*=जाता है, *पश्चात्*=पीछे, *यत्र*=जहाँ, *नरः*=मनुष्य, *देवयवः*=देवताओं की कामना करते हुये, *युगानि*=युगों से, *वितन्वते*=सम्पादित करते हैं, *गति*=प्रत्येक, *भद्राय*=कल्याणके लिये, *भद्रम*=कल्याणकारी ।

हि० अ०—सूर्य प्रकाशवती उषा देवी के पीछे दौड़ता है, जिस प्रकार कोई पुरुष (किसी) स्त्री के पीछे; जिस समय देवताओं की कामना करते हुये मनुष्य (अपने) कल्याण के लिये कल्याणकारी (अग्निहोत्र आदि कर्म) को युगों से सम्पादित करते आ रहे हैं ।

Trans.—Sūrya runs after the divine and shining Uṣas as a young man (follows) a maiden ; when the god-seaking men perform the auspicious (deeds) for (their) happiness, through the ages.

Notes—रोचमानाम्—√*ruc* 'to shine' with the suffixes शानच् and टाप् ; acc. sing. In the first hemistich the poet very beautifully compares the rising sun with a young man running after a maiden. यत्र—Here यत्र refers to the time when the sun follows the divine maiden Uṣas. Peterson and Griffith understand it as referring to the place, which according to them, is indicated in the second hemistich. According to Benfey यत्र here refers to the house of the secrificer in which this hymn is being sung. नरः—Nom. phlu. of नृ. This formation also occurs in the nom. plu. of नर, but in the latter case it has the accent on the final syllable. देवयन्तः—From the demon. base

√*devay* (> देव + क्यच्) with the suffix शतृ; nom. plu. The denominative suffix क्यच् is separted by avagraha in the pada-text, if the preceding stem has a vowel-ending. (Vide, VSB, p. 104 (10)). युगानि—From √*yuj* 'to join' with the suffiix घञ्. The suffix being ञित् it ought to have accented the first syllable, but the word being read in उञ्छादिगण, it accents the final syllable (उञ्छादीनां च--Pāṇ. VI. 1. 160), The word has variously been interpreted by the scholars. 'ages, yokes, couple' (Sāyaṇa) 'generations' (Luawig, Griffith, Roth). वितन्वते—वि + √*tan* 'to stretch', Ātm. pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्र (निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यत्रयुक्तम्—Pāṇ. VII. 1. 30). The prefix वि is compounded and separated by avagraha in the pad-text. Grassmann takes युगानि वि तन्वते to mean 'unyoke'. भद्राय—'For happiness.' According to Grassmann it refers to the sun. भद्रम्—It should be taken as an object of वितन्वते, and means 'auspicious' deeds such as Agnihotra, etc. There is a controversy regarding the exact meaning of the second line. Sāyaṇa proposes three alternative renderings: (1) 'At the break of which (dawn) men seeking to worship the sun god, perform (the ceremonies such as Agnihotra, etc., established for) ages; (2) 'At the break of which (dawn) men seeking wealth for worship gods, equip their ploughs', and (3) At the break of which the god-seeking men, coupled with their wives, perform the auspicious deeds for the fruits thereof. Peterson has left this line unrendered. Griffith, following Ludwig renders it by 'where pious men extend their generations, before the auspicious for happy fortune'.

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ॥ नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥ ३ ॥

सा० भा०—भद्राः कल्याणाः । अश्वाः एतग्वाः इत्येतदुभयम् अश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् । अश्वाः तुरगा व्यापनशीला वा हरितः हर्तारः चित्राः विचित्रावयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीया एवंभूताः सूर्यस्य एतग्वाः अश्वाः । यद्वा । एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः । नमस्यन्तः अस्माभिः नमस्यमानाः सन्तः दिवः अन्तरिक्षस्य पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आ अस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हरितो रसहरणशीलाः रश्मयः भद्रादिलक्षणविशिष्टाः दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति । आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यः तदानीमेव एकेनाह्ना परि यन्ति परितो गच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः । 'अशू व्याप्तौ' । 'अशिप्रुषि०' इत्यादिना क्वन् । एतग्वाः । 'इण् गतौ' । 'असिहसि०' इत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरौणादिको भावे ड्वप्रत्ययः । एतमेतव्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुमाद्यासः । 'मदि स्तुतौ' । अस्मात् ण्यन्तात् । 'अचो यत्' । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः । 'नमोवरिवः०' इति पूजार्थे क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः । अस्थुः । तिष्ठतेश्छान्दसो वर्तमाने लुङ् । 'गातिस्था०' इति सिचो लुक् । 'आतः' इति झेः जुस् ॥

शब्दा—*भद्राः*=कल्याणकारी, *अश्वाः*=घोड़े, *हरितः*=हरित वर्ण के, अथवा रस हरण करने वाले, *चित्राः*=विचित्र, *सूर्यस्य*=सूर्य के, *एतग्वाः*=गन्तव्य मार्ग पर चलने वाले घोड़े, *अनुमाद्यासः*=सबके द्वारा आनन्दित किये जाने वाले, *नमस्यन्तः*=नमस्कार किये जाते हुये, *दिवः*=द्युलोक की, *पृष्ठम्*=पीठ पर, *अस्थुः*=आरूढ़ हुये हैं, *द्यावापृथिवी*=आकाश और पृथिवी के, *परियन्ति*=चारों तरफ विचरण करते हैं, *सद्यः*=शीघ्र ।

हि० अ०—सूर्य के कल्याणकारी हरित वर्ण के, विचित्र (अवयव वाले) गन्तव्य मार्ग पर (स्वयं) चलने वाले तथा (सबके द्वारा) आनन्दित किये जाने वाले अश्व (सबके द्वारा) नमस्कृत होते हुये

द्युलोक की पीठ पर आरूढ़ हुये हैं। वे शीघ्र ही आकाश और पृथिवी को चारों तरफ से व्याप्त करते हैं।

Trans.—The auspicious, bay-coloured, bright, path-going and praiseworthy horses of Sūrya, bearing our prayers, have mounted the ridge of the heaven, and in a moment go over heaven and earth.

Notes—अश्वाः, हरितः and एतग्वाः are the synonyms. But to avoid the repetition the last two should be taken as adjs. of अश्वाः. The horses of the sun should be taken as referring to his rays. The word अश्व is derived from √*aś* 'to attain' or √*aś* to eat with the suffix क्वन्. एतग्वाः is derived from √*i* 'to go' with the suffix तन् and √*gam* 'to go' with the suffix ड्व It would be analysed as 'एतं प्रति गमनं येषां ते एतग्वाः'; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. अनुमाद्यासः—अनु + √*mad* 'to enjoy' with the suffix यत्; nom. plu. terminating in आसस्. 'Worthy to be praised' (Petorson); 'meet for our shouts of triumph (Griffith). नमस्यन्तः—Nom. plu. of नमस्यत् from the denom. base √*namasy* (>नमस् + क्यच्) with the suffix शतृ. According to Sāyaṇa here क्यच् gives the sense of 'praise'. शतृ. is irregularly added in the passive sense. अस्थुः—√*sthā* 'to stand', root-aorist, 3rd. plu. द्यावापृथिवी—See notes R̥V. I. 115. 1. यन्ति—√*i* 'to go', pres. 3rd. plu.

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वम् । तत् । महिऽत्वम् । मध्या । कर्तोः ।
विऽततम् । सम् । जभार । यदा । इत् अयुक्त । हरितः ।
सधऽस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥४॥

सा० भा०—सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य आदित्यस्य तत् देवत्वम्। स्वातन्त्र्यमिति यावत्। महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तत् एव। तच्छब्दश्रुतेः

यच्छब्दाध्याहारः। यत् कर्तोः। कर्मनामैतत्। प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणः मध्या मध्ये अपरिसमाप्ते एव तस्मिन् कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालम् अस्तं गच्छन् सूर्यः संजभार अस्माल्लोकात् स्वात्मन्युपसंहरति। कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजति अस्तं यान्तं सूर्यं दृष्ट्वा। ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति ? न कस्यापि। सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते। अपि च इत् इत्यवधारणे। यदेत् यस्मिन्नेव काले हरितः रसहरणशीलान्। स्वरश्मीन् हरिद्वर्णानश्वान् वा सधस्थात् सहस्थानात् अस्मात् पार्थिवाल्लोकादादाय अयुक्त अन्यत्र संयुक्तान् करोति। यद्वा। युजिः केवलोऽपि विपूर्वः द्रष्टव्यः। यदेवासौ स्वरश्मीनश्वान् वा सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः। तस्मात् अयुक्त अमुञ्चत्। आत् अनन्तरमेव रात्री निशा वासः आच्छादयितृ तमः सिमस्मै। सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः। सप्तम्यर्थे चतुर्थी। सर्वस्मिन् लोके तनुते विस्तारयति। यद्वा। वासो वासरम् अहः। तत् सर्वस्मात् अस्माल्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते। अत्र निरुक्तं—'तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासौ अयुक्त हरणानादित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वाथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात्' (निरु० ४. ११) इति॥ महित्वम्। 'मह पूजायाम्'। औणादिक इन्प्रत्ययः। 'तस्य भावस्त्वतलौ' (पा० सू० ५. १. ११९)। मध्या। मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक०' इति डादेशः। कर्तोः। करोतेरौणादिकः तुन्प्रत्ययः। विततम्। विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा। उदित्त्वेन क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पनात्। 'यस्य विभाषा' इति इट् प्रतिषेधः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। जभार। 'हृग्रहोर्भः०' इति भत्वम्। अयुक्त। युजेर्लुङि 'झलो झलि' इति सिचो लोपः। सधस्थात्। 'घञर्थे कविधानम्०' इति अधिकरणे कप्रत्ययः।' 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' इति सधादेशः। दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। रात्री। 'रात्रेश्चाजसौ' इति ङीप्॥

शब्दा०—*तत्*=वह, *सूर्यस्य*=सूर्य का, *देवत्वम्*=देवत्व, *तत्*=वह, *महित्वम्*=महत्त्व, *मध्या*=मध्य में, *कर्तोः*=कर्म के, *विततम्*=फैले हुये रश्मिसमूह को, *सं जभार*=समेटता है, *यदा इत्*=जिस समय, *अयुक्त*=जोतता है, या अलग करता है, *हरितः*=रस-हरण करनेवाले अश्वों को,

सधस्थात् = घुड़साल से अथवा रथ से, *आत्*=तदनन्तर, *रात्री*=रात, *वासः*=वस्त्र को, *तनुते*=फैलाती है, *सिमस्मै*=सबके लिये।

हि० अ०—वह सूर्य का देवत्व है, वह महिमा है, (जो) फैले हुये कर्म-जाल को (वह) कर्म के मध्य में ही समेट लेता है। ज्यों ही वह रसहरण करने वाले अश्वों को रथ से अलग करता है, तदनन्तर ही रात्रि सबके लिये अपने (कृष्ण) वस्त्र को फैला देती है।

Trans.—This is the god-head, this the greatness of Sūrya, that he rolls up the extended work before completion. When he unyokes his horses from the chariot, in the next moment, Night spreads her grament over all.

Notes—मध्या कर्तोः—What does 'मध्या कर्तोः' refer to is very difficult to say. Sāyaṇa renders it by 'in the midst of work i. e. before the completion of the work'. Here he refers मध्या कर्तोः to the works of men. Ludwig refers मध्या कर्तोः to Sūrya; Peterson takes it to refer to the Night. He would render it by 'in the midst of her work'. विततम्—वि + √*tan* 'to stretch' with the suffix क्त. Sāyaṇa takes it to mean 'extended ray's of the sun' which the latter rolls up in the evening. Ludwig connects विततम् with महित्वम् and translates as 'the widespread greatness'. Peterson takes विततम् here to mean 'the web of darkness'. सम् जभार—सम् + √*bhṛ* 'to roll up, to withdraw', perf. 3rd. sing. अयुक्त—√*yuj* 'to join', Ātm. root-aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यदा. Sāyaṇa takes this root here to mean 'to unyoke' :(युजिः केवलोऽपि विपूर्वः द्रष्टव्यः) and thus according to him अयुक्त is equal to 'अमुञ्चत्'. Peterson, on the other hand, takes it to mean 'to yoke'. सधस्थात्—It is derived from सध (an older form of सह) +

√*sthā* 'to stand' with the suffix क. 'From the chariot' (Sāyaṇa), 'from the stall' (Geldner, Peterson), 'from the station' (Griffith). वासः—Sāyaṇa proposes to meanings, viz., the 'encompassing darkness' and 'day'. तनुते—√*tan* 'to stretch', Ātm. pres. 3rd. sing. सिमस्मै—सिम is a pronoun which is used in the sense of सर्व (Yāska, Sāyaṇa) or 'one's self' (Geldner). Like आत्मन् it is used in the masc. and in the sing. only.

The difficulty in interpreting this verse lies in the controvery regarding the description of the time. Sāyaṇa, followed by Roth, Grassmann, Wilson, Griffith, etc., thinks that in this verse there is a description of the evening. Peterson is of the view that the description of the evening has nothing to do with this hymn. According to him, in the entire hymn there is a description of the sun-rise. He renders the verse in this way: 'This is the godhead, this is the greatness of the Sun: while it was yet forming he has rolled away the web of darkness: when he yoked his horses from their stall, night is still spreading darkness over all'.

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ॥ अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

सा० भा०—तत् तदानीम् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशनाय द्योः नभसः उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते करोति। अपि च अस्य सूर्यस्य हरितः

रसहरणशीला रश्मयः हरिद्वर्णाः अश्वा वा अनन्तम् अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशत् दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः। बलनामैतत्। बलयुक्तम् अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् अन्यत् तमसो विलक्षणं तेजः सं भरन्ति अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति। तथा कृष्णं कृष्णवर्णम् अन्यत् तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ। अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः॥ अभिचक्षे। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। द्योः। 'ङसिङसोश्च' (पा० सू० ६. १. ११०) इतिपूर्वरूपता। उपस्थे। 'घञर्थे कविधानम्०' इति कप्रत्ययः। मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पाजः। पाति रक्षतीति पाजो बलम्। 'पातेर्बले जुट् च' (उ० सू० ४. ६४२) इति असुन् जुडागमश्च। छान्दसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः॥

शब्दा०—*तत्*=उस, *मित्रस्य*=मित्र के, *वरुणस्य*=वरुण के, *अभिचक्षे*=देखने के लिये, *सूर्यः*=सूर्य, *रूपम्*=रूप को *कृणुते*=करता है, *द्योः*=द्युलोक की, *उपस्थे*=गोद में, *अनन्तम्*=अन्तरहित, *अन्यत्*=एक समय, *रुशत्*=प्रकाशमान, *अस्य*=उसका, *पाजः*=बलवान्, *कृष्णम्*=कृष्ण वर्ण की रात्री को, *अन्यत्*=एक समय, *हरितः*=हरित वर्ण के, अथवा रसहरणशील, *सम् भरन्ति*=लाते हैं।

हि० अ०—मित्र तथा वरुण के देखने लिये सूर्य द्युलोक की गोद में उस (प्रकाशमान) रूप को (व्यक्त) करता है। उसके हरित वर्ण के अश्व अन्तरहित क्रम में एक समय शक्तिशाली प्रकाश को और एक समय अन्धकार को लाते हैं।

Trans.—In the lap of heaven Sūrya assumes this form for Mitra and Varuṇa to look on. In endless succession his mighty horses bring day-light at one time and darkness at another.

Notes—अभिचक्षे—Dative sing. of अभिचक्ष् from अभि + √*caks* 'to see' with the suffix क्विप्. कृणुते—√*kṛ* 'to make', Ātm. pres. 3rd. sing. उपस्थे—उप + √*sthā* with the suffix क. अस्य—Oblique cases of इदम्, when used without substantive and not coming in the beginning

of a pāda or a sentence, are unaccented (Vide, VSB, p. 28). सम्भरन्ति—सम् + √bhṛ 'to bring', pres. 3rd. plu. पाजः—Derived from √pā 'to protect' with the suffix असुन्, ज् being inserted between the two.

अ॒द्य । दे॒वाः । उत्ऽइ॑ता । सूर्य॑स्य । निः । अंह॑सः । पि॒पृ॒त । निः । अ॒व॒द्यात् ॥ तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदि॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ६ ॥

सा० भा०—हे देवा: द्योतमाना: सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सूर्यस्य आदित्यस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् अंहसः पापात् निः पिपृत निष्कृष्य पालयत। यदिदमस्माभिरुक्तं नः अस्मदीयं तत् मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां पूजयन्तु अनुमन्यन्ताम्। रक्षन्त्विति यावत्। मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः अहरभिमानी देवः। वरुणः अनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी। अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता। सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिमानिनी देवता। पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री। द्यौः द्युलोकस्य। उतशब्दः समुच्चये॥ अद्य। 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घत्वम्। उदिता। उत्पूर्वात् एतेर्भावे क्तिन्। 'सुपां सुलुक्०' इति डादेशः। 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। पिपृत। 'पृ पालनपूरणयोः इत्येके'। लोटि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः। द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम्। 'सार्वधातुकमपित्' इति तशब्दस्य ङित्त्वे सति 'ऋचि तुनुघ०' इत्यादिना संहितायां दीर्घः॥

शब्दा०—*अद्य*=आज, *देवाः*=हे देवो, *उदिता*=उदित होने पर, *सूर्यस्य*=सूर्य के, *अंहसः*=पाप से, *निः*=निकालकर, *पिपृत*=रक्षा करो, *निः*=निकालकर, *अवद्यात्*=अपशब्द-भाषण से, *तत्*=उसको, *नः*=हमारी, *मित्रः*=मित्र, *वरुणः*=वरुण, *मामहन्ताम्*=अनुमोदित करें, *अदितिः*=अदिति, *सिन्धुः*=सिन्धु, *पृथिवी*=पृथिवी, *उत*=और, *द्यौः*=द्युलोक।

हि० अ०—हे देवो, आज सूर्य के उदित होने पर पाप से निकालकर (हमारी रक्षा करो) और अपशब्द-भाषण से अलग कर (हमारी)

रक्षा करो। मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी और द्युलोक हमारी इस (प्रार्थना) का अनुमोदन करें।

Trans.—To day, O gods, at the rising of the Sun protect (us) setting (us) free from sin and from bad sayings. May Mitra, Varuṇa, Aditi, Sindhu, Pṛthivī and Dyaus grant this (prayer) of ours.

Notes—उदिता—Loc. sing. of उदिति from उत् + √*i* to go with the suffix क्तिन्. words ending in इ has alternative ending आ in Loc. sing. (सुपां सुलुक्०'—Pāṇ. VII. 1. 39). पिपृत—√*pṛ* 'to pass', pres. impv. 2nd. plu. The final syllable is lengthened in the Saṁhitā-text (ऋचि तुनुघ०'—Pāṇ VI. 3. 133); not unaccented because the conjunctive च is dropped (चादिलोपे विभाषा—Pāṇ. VIII. 1. 63; vide VSB, p. 94 (ट)). मामहन्ताम्—√*maṁh* or *mah* 'to be great', Ātm. perf. impv. 3rd. plu. According to the author of the Pada-text मामहन्ताम् is the lengthened form of ममहन्ताम्. However, Macdonell takes it as a natural form of impv. 3rd. plu. from the perfect base.

सप्तदशेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि। तत्र 'नासत्याभ्याम्' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम्। उशिक्संज्ञायामङ्गराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवान् अस्य सूक्तस्य ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। अश्विनौ देवता। तथा चानुक्रान्तं—'नासत्याभ्यां पञ्चाधिका कक्षीवान्दैर्घतमस उशिक्प्रसूत आश्विनं वै' इति। तुह्यादि परिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि अश्विदेवत्यानि। प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि। 'अथाश्विनः०' इति खण्डे सूत्रितं—'ग्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि' (आश्व० श्रौ० ४. १५) इति। आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि 'प्रातरनुवाकन्यायेन' (आश्व० श्रौ० ६. ५) इति अतिदिष्टत्वात्॥

नासत्याभ्याम्। बर्हिःऽइव। प्र। वृञ्जे। स्तोमान्। इयर्मि। अभ्रियाऽइव। वातः॥ यौ। अर्भगाय। विऽमदाय। जायाम्। सेनाऽजुवा। निऽऊहतुः। रथेन॥ १॥

सा० भा०—बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्र वृञ्जे प्रकर्षेण अन्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृङ्क्ते छिनत्ति संपादयतीति यावत्। एवमहं नासत्याभ्याम् अश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीः इयर्मि संपादयामि। एतदेव विशदीक्रियते। अभ्रियेव। यथा अभ्रियाणि अभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातः वायुः वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति एवमहम् अश्विभ्यां स्तोत्राणि इयर्मि बहुशः प्रेरयामि। कीदृशावश्विनौ। अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदाय एतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैः ताम् अलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिः दुष्प्रापेण रथेन यौ अश्विनौ जायां भार्यां परैरनुक्रान्तां न्यूहतुः शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः। ताभ्यामित्यर्थः॥ नासत्याभ्याम्। सत्सु भवौ सत्यौ। न सत्यौ असत्यौ न असत्यौ नासत्यौ। 'नभ्राणनपात्०' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वृञ्जे। 'वृजी वर्जने'। आदादिकः।

इदित्त्वात् नुम्। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः। इयर्मि। 'ऋ गतौ' जौहोत्यादिकः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम्। 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ्। अभ्रियेव। 'समुद्राभ्राद्घः' इति भवार्थे घः। घस्य इयादेशः। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। अर्भगाय। 'अर्तिगृभ्यां भन्' (उ० सू० ३. ४३२) इति अर्तेर्भन्। अर्भः एवार्भकः। 'संज्ञायां कन्' (पा० सू० ५. ३. ८७)। छान्दसो गकारः। अपर आह। अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः। 'कै गै शब्दे'। 'गापोष्टक्' (पा० सू० ३. २. ८)। 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः। तदेतत् पदकृतः शाकल्यस्य अभिमतम्। सेनाजुवा। जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् 'क्विब्वचिप्रच्छि०' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ। तन्वादित्वादुवङ् (पा० सू० ६. ४. ७७. १)। न्यूहतुः। 'वह प्रापणे' लिटि अतुसि यजादित्वात् संप्रसारणम्। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः॥

शब्दा०—*नासत्याभ्याम्*=अश्विनों का एक विशेषण जो स्वतंत्र नाम के रूप में व्यवहृत होने लगा; जो असत्य न हों, ऐसे अश्विनों के लिये, *बर्हिरिव*=पवित्र दूर्वा की तरह, *प्रवृञ्जे*=विशेष रूप से सजाता हूँ, *स्तोमान्*=स्तोत्रों को, *इयर्मि*=भेजता हूँ, *अभ्रियेव*=जैसे मेघ को, *वातः*=वायु, *यौ*=जिन दोनों ने, *अर्भगाय*=युवक के लिये, *विमदाय*=विमद के लिये, *जायाम्*=स्त्री को, *सेनाजुवा*=बाण की तरह चालवाले, *न्यूहतुः*=लाये, *रथेन*=रथ से।

हि० अ०—मैं अश्विनों के लिये मन्त्रों को पवित्र दूर्वा की तरह सजाता हूँ, तथा (उन मन्त्रों को अश्विनों के पास) भेजता हूँ, जैसे वायु मेघों को। जिन्होंने युवक विमद के लिये उसकी पत्नी को बाण की तरह तेज चाल वाले (अपने) रथ से लाया।

Trans.—I trim (my) hymns, as it were sacred grass, for true ones, and send (them) forth (to them), as the wind (drives) the rainy clouds; who brought a wife to youthful Vimada in their chariot, speeding like an arrow.

Notes—नासत्याभ्याम्—नासत्या (not untrue) is an epithet of Aśvins, but later on it began to be treated as a name of Aśvins. Sāyaṇa analyses the compound as :

'सत्सु भवौ सत्यौ, न सत्यौ असत्यौ, न असत्यौ नासत्यौ'; नञ् comp. accented on the first syllable. प्र वृञ्जे—प्र + √vṛj 'to-twist', Ātm. pres. 1st. sing. Sāyaṇa explains वृञ्जे here by taking it in 3rd. sing. इयर्मि—√ṛ 'to go' III conj. pres. 1st. sing. अर्भगाय—Same as अर्भक; the word अर्भक occurs in the list of the names of 'little' (Nigh. III 2.9). Yāska derives it from अव + √hṛ 'to make little' (अर्भगाय अर्भकम् अवहृतं भवति—Nir. III. 20). Sāyaṇa renders अर्भगाय by बालाय; Wilson and Griffith take it to mean 'Youthful', Peterson as 'Young'. सेनाजुवा—From सेना + √jū 'to speed'; Wilson following Sāyaṇa renders 'outstripping the rival host'; Macdonell takes it to mean 'speeding like an arrow'. न्यूहतुः—नि + √vah to carry', perf. 3rd dual; not unaccented because preceded by यौ; for Sandhi in न्यूहत् रथेन see Appendix—'A', *Niyata* under विसर्ग सन्धि.

वी॒ळुप॒त्मऽभिः । आ॒शु॒हेम॑ऽभिः । वा॒ । दे॒वाना॑म् । वा॒ । जू॒तिऽभिः॑ । शाश॑दाना ॥ तत् । रास॑भः । ना॒स॒त्या॒ । स॒हस्र॑म् । आ॒जा । य॒मस्य॑ । प्र॒ऽध॒ने॑ । जि॒गा॒य॒ ॥ २ ॥

सा० भा०—वीळुपत्मभिः । वीड्विति बलनाम । बलवदुत्पतनैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्या अश्विनौ एवंभूतैरश्वैश्च देवानाम् इन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्यमानयोः अत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यः रासभः प्रजापतिना दत्तः सः यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेते आजा आजौ संग्रामे तत् शत्रूणां सहस्रं जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना संग्रामेण तुष्टो भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितं ऋक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्यः देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्' (ऐ० ब्रा० ४.७) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥ वीळुपत्मभिः । वीळु बलवत्पतन्तीति वीळु-

पत्मानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति गच्छन्तीति आशुहेमानः । तैः । 'हि गतौ वृद्धौ च' । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः । 'उतियूतिजूति०' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । शाशदाना । 'शद्लृ शातने' । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् यङन्तात् लटः शानच् । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् शबभावः । अतोलोपयलोपौ । 'अभ्यस्तानामादिः, इत्याद्युदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुक्०' इति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आजा । तेनैव सूत्रेण डादेशः । जिगाय । 'जि जये' । 'सन्लिटोर्जेः' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

शब्दा०—*वीळुपत्मभिः*=मजबूत पंखवाले, *आशुहेमभिः*=शीघ्रगामी अश्वों से, वा=और, *देवानाम्*=देवताओं की, *वा*=और, *जूतिभिः*=प्रेरणा से, *शाशदाना*=जीतता हुआ, *तत्*=उन, *रासभः*=खच्चर ने, *नासत्या*=हे सत्यरूप अश्विनो, *सहस्रम्*=हजार, *आजा*=रथ-दौड़ प्रतियोगिता में, *यमस्य*=यम के द्वारा आयोजित, *प्रधने*=प्रचुरधनयुक्त, *जिगाय*=जीता ।

हि० अ०—मजबूत पंख वाले, शीघ्रगामी (अश्वों) से और देवताओं की प्रेरणा से जीतते हुए (तुम्हारे) खच्चर ने, हे अश्विनो, यम के द्वारा आयोजित प्रचुरधनयुक्त रथ-दौड़ प्रतियोगिता में उन हजार को जीता ।

Trans.—Conquering by strong-winged, quick-going (steeds) and by the instigation of gods, the ass (of yours) O true ones, won that thousand in Yama's chariot-race-competition, full of wealth.

Notes—वीळुपत्मभिः—वीळु is enumerated in the list of the names of 'power' (Nigh. II. 9. 14). पत्मभिः is the *instr.* plu. of पत्मन् from √*pat* 'to fly' by adding the suffix मनिन् ; karmadhāraya compd accented on the second member. आशुहेमभिः—From आशु + √*hi* 'to impel' with the suffix मनिन् ; Geldner takes आशु to mean 'race-horses'. वा—According to Sāyaṇa it is conjunctive (वा शब्दः समुच्चये); Peterson takes first वा to mean 'either' and second वा to mean 'or'. जूतिभिः—*Instr.* plu. of जूति from

√*jū* 'to speed' with the suffix क्विन्. शाशदाना—√*śad* 'to prevail', perf. part.; accented on the first syllable (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ. VI. 1.180). According to Sāyaṇa शाशदाना is gen. dual form of शाशदान, its declensional suffix being dropped making the preceding syllable lengthened (सुपां सुलुक्—Pāṇ. VIII. 1.39). He takes it as formed from the frequentative (यङ् लुगन्त) root √शाशद् (>√शद्) with the suffix शानच्. तत्—Sāyaṇa construes it with सहस्रम् and renders 'तत् शत्रूणां सहस्रम्.' Griffith construes it with रासभः and renders by 'that ass of yours'; Peterson takes it as an introductory adverb and translates as 'then'. सहस्रम्—According to Sāyaṇa सहस्रम् means 'thousand enemies'. Peterson takes it to mean 'thousand ṛks by way of prize'. आजा—Loc. sing. of आजि (सुपां सुलुक्—Pāṇ. VIII. 1. 39) 'Battle' (Nigh. II. 17.8.). 'chariot -driving competition' (Peterson). प्रधने—Sāyaṇa takes it as an adj. of आजा and renders by 'प्रकीर्णधनोपेते'; Grassmann and Geldner take प्रधने to mean 'tournament' arranged by Yama; Paranjpe thinks it to mean 'prize of victory'. जिगाय—√*ji* 'to conquer', perf., 3rd. sing.

तुग्रः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदऽमेघे । रयिम् । न । कः । चित् । ममृऽवान् । अव । अहाः ॥ तम् । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः । अन्तरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

सा० भा०—अत्रेयमाख्यायिका । तुग्रो नाम अश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहैषीत् । सा च नौः मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्ना आसीत् । तदानीं सः भुज्युः शीघ्रम् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितम् आत्मीयासु नौषु आरोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति ।

अयमर्थः इदमादिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते। हशब्दः प्रसिद्धौ। तुग्रः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थम् उदमेघे। उदकैर्मिह्यते सिच्यते इति उदमेघः समुद्रः तस्मिन् भुज्युम् एतत्संज्ञं प्रियं पुत्रम् अवाहाः। नावा गन्तुं पर्यत्याक्षीत्। तत्र दृष्टान्तः। ममृवान् म्रियमाणः सन् धनलोभी कश्चित् मनुष्यः रयिं न यथा धनं परित्यजति तद्वत्। हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीपम् ऊहथुः युवां प्रापितवन्तौ। कीदृशीभिः। आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिः युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः। यद्वा। धृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः। अन्तरिक्षप्रुद्भिः अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे जलस्य उपरिष्टादेव गन्त्रीभिः अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वात् अपगतोदकाभिः अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः॥ उदमेघे। 'मिह सेचने'। कर्मणि घञ्। 'न्यङ्क्वादीनां च' (पा० सू० ७.३.५३) इति कुत्वम्। 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (पा० सू० ६.३.५७) थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। ममृवान्। 'मृङ् प्राणत्यागे'। लिटः क्वसुः। क्रादिनियमात् प्राप्तस्य इटः 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इति नियमात् अभावः। अहाः। 'ओहाक् त्यागे'। लुङि तिपि च्लेः सिच्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् सगिटौ न क्रियेते। 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः। 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिलोपः। रुत्वविसर्गौ। यद्वा। 'मन्त्रे घस०' इति च्लेर्लुक्। च्लेर्लुप्तत्वात् इण् न क्रियते। नौभिः। 'सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। आत्मन्वतीभिः। आत्मनो मतुप्। 'मादुपधायाः' इति वत्वम्। 'अनो नुट्' (पा० सू० ८.२.१६) इति नुट्। नलोपः। 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम्। अन्तरिक्षप्रुद्भिः। 'प्रुङ् गतौ'। 'क्विप् च' इति क्विप्॥

शब्दा०—*तुग्रः*=तुग्र नाम का कोई राजर्षि, *ह*=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक एक निपात, *भुज्युम्*=तुग्र का पुत्र, *अश्विना*=हे अश्विनो, *उदमेघे*=समुद्र में, *रयिम्*=धन को, *न*=तरह, *कश्चित्*=कोई, *ममृवान्*=मरता हुआ, *अव अहाः*=छोड़ा था, *तम्*=उस भुज्यु को, *ऊहथुः*=लाये, *नौभिः*=नौकाओं से, *आत्मन्वतीभिः*=प्राणवाली, *अन्तरिक्षप्रुद्भिः*=समुद्र पर तैरनेवाली, *अपोदकाभिः*=अन्दर जल न आनेवाली।

हि० अ०—हे अश्विनो, तुग्र ने भुज्यु को समुद्र के बीच छोड़ा था, जैसे मरता हुआ कोई धन को (छोड़े); उस (भुज्यु) को प्राणवाली,

समुद्र पर तैरनेवाली, अन्दर जल न आनेवाली नौकाओं पर (बैठाकर तुमलोग उसके घर) लाये।

Trans.—O Aśvins, Tugra had left Bhujyu in the mass of waters (i. e., ocean) as a dying one (parts his) wealth. Him (you) brought by animated boats, floating over the ocean and keeping out the water.

Notes—उदमेघे—Grassmann takes it to mean 'in a down-pour of rain' and Geldner as 'in a mass of water'. Tatpuruṣa compd. accented on the final syllable; also see note on उदवाहेन (I. 38.9). ममृवान्—√*mṛ* 'to die' with the suffix क्वसु; nom. sing. अहाः—√*hā* 'to leave' irregular from of 's'-aorist, 3rd. sing., the final त् being dropped. ऊहथुः—√*vah* 'to carry', perf. 2nd. dual. आत्मन्वतीभिः—From आत्मन् by adding the suffix मतुप्. Sāyaṇa takes it to mean 'your own' or 'animated'. Wilson accepts the first meaning while Griffith and Peterson the second. अन्तरिक्षप्रुद्भिः—प्रुद्भि is derived from √*pru*, 'to go' with the suffix क्विप्; instr. plu. Tapuruṣa compd. accented on the second member. Wilson following Sāyaṇa translates as 'floating over the ocean', Griffith as 'traversing air' and Peterson as 'plying in the sky'.

तिस्रः। क्षपः। त्रिः। अहा। अतिव्रजत्ऽभिः। नासत्या। भुज्युम्। ऊहथुः। पतङ्गैः॥ समुद्रस्य। धन्वन्। आर्द्रस्य। पारे। त्रिऽभिः। रथैः। शतपत्ऽभिः। षट्ऽअश्वैः॥ ४॥

सा० भा०—हे नासत्यौ सेनया सह उदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः क्षपः त्रिसंख्याका रात्रीः त्रिरहा त्रिवारमावृत्तान्यहानि च अतिव्रजद्भिः अतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावन्तं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतङ्गैः पतद्भिः त्रिभिः त्रिसंख्याकैः रथैः ऊहथुः युवामूढवन्तौ। क्वेति चेत् उच्यते। समुद्रस्य अम्बुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्य उदके-

नार्द्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च। कथंभूते रथैः। शतपद्भिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः षळश्वैः षड्भिरश्वैर्युक्तैः॥ तिस्रः। 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इति तिस्रादेशः। स चान्तोदात्तः। 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। क्षपः। विभक्त्यन्तस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम्। यद्वा। शसि 'आतः' इति योगविभागादधातोरपि आकारलोपः। अहा। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। पतङ्गैः। 'पत्लृ गतौ'। 'पतेरङ्गच्॰' (उ॰ सू॰ १. ११६)। धन्वन्। 'धविर्गत्यर्थः'। इदित्वात् नुम्। 'कनिन्युवृषि॰' इत्यादिना कनिन्। 'सुपां सुलुक्॰' इति सप्तम्या लुक्। शतपद्भिः। शतं पादा येषाम्। 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः। अयस्मयादित्वेन भत्वात् 'पादः पत्' इति पद्भावः। यद्वा। पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्॥

शब्दा॰—*तिस्रः*=तीन, *क्षपः*=रात्री, *त्रिः*=तीन, *अहा*=दिन, *अतिव्रजद्भिः*=लगातार चलकर, *नासत्या*=हे सत्यरूप अश्विनो, *भुज्युम्*=भुज्यु को, *ऊहथुः*=लाये, *पतङ्गैः*=उड़नेवाले, *समुद्रस्य*=समुद्र के, *धन्वन्*=सूखे स्थलपर, *आर्द्रस्य*=भीगे हुये (समुद्र) के, *पारे*=पार, *त्रिभिः*=तीन, *रथैः*=रथों से, *शतपद्भिः*=सौ पैरवाले, *षडश्वैः*=छै अश्वोंवाले।

हि॰ अ॰—हे अश्विनो, तीन रात, और तीन दिन लगातार चलकर भुज्यु को, सौ पैर वाले छे अश्वों से युक्त उड़ने वाले तीन रथों से पानी वाले समुद्रके पार, सूखे स्थल पर लाये।

Trans.—By travelling throughout three nights and three days, O True ones, you brought Bhujyu along the dry land, across the watery ocean with swift-flying three chariots, (yoked) with hundred-footed six horses.

Notes—अतिव्रजद्भिः—Governing compd. accented on the second member. धन्वन्—Loc. sing., the declensional suffix इ being dropped (सुपां सुलुक्॰—Pāṇ. VIII. 1. 39). धन्वन् is derived from √*dhav* 'to go' with the suffix कनिन्. शतपद्भिः—'Hundred-footed'; Bahuvrihi compd, accented on the first member.

अ॒ना॒र॒म्भ॒णे । तत् । अ॒वी॒र॒ये॒था॒म् । अ॒ना॒स्था॒ने । अ॒ग्र॒भ॒णे । स॒मु॒द्रे ॥ यत् । अ॒श्वि॒नौ॒ । ऊ॒ह॒थुः॑ । भु॒ज्युम् । अस्त॑म् । श॒तऽअ॑रित्राम् । नाव॑म् । आ॒त॒स्थि॒ऽवांस॑म् ॥ ५ ॥

सा० भा०—हे अश्विनौ अनारम्भणे आलम्बनरहिते समुद्रे तत् कर्म अवीरयेथाम्। विक्रान्तं कृतवन्तौ युवाम्। अनारम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोति। अनास्थाने। आस्थीयते अस्मिन् इति आस्थानो भूप्रदेशः। तद्रहिते स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः। अग्रभणे अग्रहणे। हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन् इत्यर्थः। किं पुनस्तत्कर्म। भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारित्रां बह्वरित्राम्। यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तानि अरित्राणि। ईदृशीं नावम् आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तमारूढवन्तं कृत्वा। अस्तम्। गृहनामैतत्। पितुस्तुग्रस्य गृहं प्रति यत् ऊहथुः। तत्प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः॥ अनारम्भणे। आरभ्यते इत्यारम्भणम्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट्। 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अवीरयेथाम्। 'शूर वीर विक्रान्तौ'। चुरादिरात्मनेपदी। अनास्थानाग्रभणयोः पूर्ववत् ल्युट्स्वरौ। अयं तु विशेषः। 'हृग्रहोर्भः०' इति भत्वम्। अस्तम्। अस्यते अस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम्। 'असिहसि०' इत्यादिना तन्प्रत्ययः। शतारित्राम्। 'ऋगतौ'। 'अर्तिलूधूसू०' (पा० सू० ३. २. १८४) इति करणे इत्रप्रत्ययः; बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

शब्दा०—*अनारम्भणे* = आलम्बन-रहित, आश्रय-रहित, *तत्*=वह, *अवीरयेथाम्*=बहादुरी का कार्य किया, *अनास्थाने* = जहाँ खड़ा होने का स्थान नहीं था, *अग्रभणे* = जहाँ सहारारूप पकड़ने की कोई वस्तु नहीं, *समुद्रे*=समुद्र में, *यत्*=जब, *अश्विनौ* = हे अश्विनो, *ऊहथुः*=लाये, *भुज्युम्*=भुज्यु को, *अस्तम्*=घर, *शतारित्राम्*=सौ डांड़वाली, *नावम्*=नौका पर, *आतस्थिवांसम्*=बैठाकर।

हि० अ०—समुद्र में, जहाँ पर कोई आश्रय नहीं था, (जहाँ) खड़ा होने का स्थान नहीं, (जहाँ सहारा रूप) पकड़ने की कोई वस्तु नहीं, (निश्चित ही) बहादुरी का कार्य किया; हे अश्विनो, जब तुम लोग सौ डांड़वाली नौका पर बैठाकर भुज्यु को (उसके) घर लाये।

Trans.—(Indeed) you did a heroic deed in the ocean where there was nothing to give support, nothing to rest upon and nothing to catch at, when you brought Bhujyu, having seated (him) in a hundred-oared boat, to (his) dwelling.

Notes—अनारम्भणे—From नञ् + आ + √*rabh* 'to grasp' with the suffix ल्युट्; Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). अवीरयेथाम्—√*vīr* 'to perform heoric deed', Ātm. impf. 2nd. dual. अनास्थाने—Bahuvrīhi, accented on the second member. अग्रभणे—From √*grabh* 'to catch' with the suffix ल्युट्. Bahuvrīhi compd. शतारित्राम्—अरित्र from √*ṛ* 'to go'; with the suffix इत्र; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. आतस्थिवांसम्—आ + √*sthā* 'to stand' with the suffix क्वसु; acc. sing.

यम् । अश्विना । ददथुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ॥ तत् । वाम् । दात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । भूत् । पैद्वः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥६॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यायते। पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव। तस्मै प्रीतौ कंचिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ। स चाश्वस्तस्य प्रौढं जयं चकारेति। एतदत्र प्रतिपाद्यते। हे अश्विनौ युवाम् अघाश्वाय अहन्तव्याश्वाय। पेदुनाम्ने राजर्षये यं श्वेतवर्णम् अश्वं ददथुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मङ्गलं शश्वत् इत् नित्यमेव चकार। वां युवयोः तत् दात्रं दानं महि महदतिगम्भीरम् अत एव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्यं भूत् अभूत्। तस्मात् पैद्वः पेदोः संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वा अर्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजनवान् सोऽश्वः सदमित् सदैव हव्यः अस्माभिरप्याह्वातव्यः॥ दात्रम्। ददातेर्भावे औणादिकः त्रप्रत्ययः। महि। 'मह पूजायाम्'। 'इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्। कीर्तेन्यम्। 'कृत संशब्दने'। 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्य-

त्वनः' इति केन्यप्रत्ययः। 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम्। भूत्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः। पैद्वः। पेदोः संबन्धी। 'तस्येदम्' इति अण्। छान्दसो वर्णलोपः। हव्यः। ह्वयतेः 'अचो यत्' इति यत्। 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्। गुणः। 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इति अवादेशः। अर्यः। 'ऋ गतौ'। 'अघ्न्यादयश्च' (उ० सू० ४. ५५१) इति औणादिको यत्। व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा—*यम्*=जिसको, *अश्विना*=हे अश्विनो, *ददथुः*=दिया, *श्वेतम्*=श्वेत वर्ण के, *अश्वम्*=अश्व को, *अघाश्वाय*=दुष्ट अश्ववाले को, *शश्वत्*=सदा के लिये, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला एक निपात, *स्वस्ति*=मंगलकारी, *तत्*=वह, *वाम्*=तुम दोनों का, *दात्रम्*=दान, *महि*=महान्, *कीर्तेन्यम्*=प्रशंसा के योग्य, *भूत्*=हो गया, *पैद्वः*=पेदु का, *वाजी*=अश्व, *सदम्*=सदा के लिये, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला एक निपात, *हव्यः*=स्तुति के योग्य, *अर्यः*=मालिक के लिये।

हि० अ०—हे अश्विनो, दुष्ट घोड़ेवाले को तुमने जिस श्वेत वर्ण के अश्व को दिया वह (अश्व) सदा के लिये मंगलकारी बन गया। तुम लोगों का वह महान् दान प्रशंसनीय हुआ; पेदु का वह अश्व मालिक के लिये स्तुति के योग्य बन गया।

Trans.—O Aśvins, the white horse, (which) you gave to (a man) whose horse was mischievious, was proved to be a blessing for ever. That great gift of yours was worthy of glorification; the horse of Pedu became the object of invocation to the patron.

Notes—ददथुः—√*dā* 'to give', perf. 2nd. dual ; not unaccented because preceded by यम्. अघाश्वाय—Wilson following Sāyaṇa translates as 'whose horses were indestructible'; Griffith takes it as a proper name. According to Peterson अघाश्वाय means 'to him whose horse was mischievious' ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. कीर्तेन्यम्—Gerundive in एन्य (Pāṇini's केन्य) from √*kṛt* 'to praise' the root being

changed into कीर्त. भूत्—√*bhū* 'to be'. root-aorist injun. 3rd. sing. पैद्वः—From पेदु by adding the suffix अण्. इत्—A particle which emphasises the preceding word. हव्यः—Gerundive in यत् from the stem हव (√*hū* 'to call'). अर्यः—This word has variously been interpreted by the scholars. Sāyaṇa derives it from √*r* 'to go' with the suffix यत् and renders it by 'शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा' and takes it as an adj. of वाजी or in apposition to हव्यः; Wilson translates it as 'scatterer (of the enemies)'. Griffith, too, regards it as an adj. of वाजी, and renders it as 'brave'. Grassmann thinks it to mean pious', Oldenberg as 'Arya', Geldner as 'rich' or powerful' and Peterson as 'patron'. Paranjpe takes it as gen. sing of अरि.

युवम् । नरा । स्तुवते । पज्रियाय । कक्षीवते । अरदतम् । पुरंऽधिम् । कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । सुरायाः ॥ ७ ॥

सा० भा०—अत्रेयमाख्यायिका। कक्षीवानृषिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव। तस्मै अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति। तदाह। हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्रियाय। पज्रा इत्यङ्गिरसाम् आख्या 'पज्रा वा अङ्गिरस' इत्याम्नातत्वात्। तेषां कुले जाताय कक्षीवते। कक्ष्या रज्जुरश्वस्य। तद्वते तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिम् अरदतं व्यलिखतम्। यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः। अपि च कारोतरात् कारोतरो नाम वेदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन् सुरायाः स्रावणं क्रियते। लुप्तोपममेतत्। कारोतरात् यथा सुरायाः संपादकाः तां स्रावयन्ति एवमेव युवां वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्य अश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं कुम्भान् असंख्यातान सुराघटान् असिञ्चतम् अक्षारयतम्। [illegible]द्वा। सिञ्चति पूरणार्थः। कारोतरस्थानीयात् युष्मदीयाश्वखुरात् या सुरा

प्रवहति तया असंख्यातान् घटान् असिञ्चतम् अपूरयतम्। ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः॥ स्तुवते स्तौतेर्लटः शतृ। अदादित्वात् शपो लुक्। 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। पज्रियाय। पज्रशब्दात् शैषिको घच्। कक्षीवते। 'आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवत्०' इति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्वं च। अरदतम्। 'रद विलेखने'। पुरंधिम्। पुरंधिर्बहुधीः' (निरु० ६. १३) इति यास्कः। पृषोदरादित्वात् पुरंधिभावः। यद्वा। पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयते अवस्थाप्यते इति 'पुरंधिर्बुद्धिः। 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेः किप्रत्ययः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् अलुक्। इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव। असिञ्चतम्। 'षिचिर् क्षरणे' तौदादिकः। 'शे मुचादीनाम्' इति नुम्॥

शब्दा०—*युवम्*=तुम दोनों ने, *नरा*=हे नेताओ, *स्तुवते*=स्तुति करनेवाले के लिये, *पज्रियाय*=पज्रि वंश में उत्पन्न, *कक्षीवते*=कक्षीवान को, *अरदतम्*=दिया, *पुरंधिम्*=सौभाग्य, ज्ञान, *कारोतरात्*=बांस के बने सुरापात्र से, *शफात्*=खुर से, *अश्वस्य*=अश्व के, *वृष्णः*=शक्तिशाली, *शतम्*=सौ, *कुम्भान्*=घड़ों को, *असिञ्चतम्*=भर दिया, *सुरायाः*=सुरा के।

हि० अ०—हे नेताओ, तुमलोगों ने स्तुति करनेवाले, पज्रि वंश में उत्पन्न, कक्षीवान् को प्रभूत ज्ञान दिया। शक्तिशाली अश्व के खुर से, मानो बांस का बना सुरा रखने का पात्र हो, सैकड़ों सुरा के घड़ों को भर दिया।

Trans.—O heroes, you imparted knowledge to Kakṣīvān of Pajri family, who praised you. (You) poured forth hundred pitures of Soma-juice from the hoof of (your) mighty steed, as if from a strainer.

Notes—युवम्—In Vedic language युवम् (nom. acc. dual of युष्मद्) is frequently found for युवाम्. स्तुवते—√*stu* 'to praise' with the suffix शतृ; dat. sing. अरदतम्—√*rad* 'to dig' impf. 2nd. dual. पुरंधिम्—From पुरम् + √*dhā* with the suffix कि; Wilson following Sāyaṇa translates as 'various knowledge', Grassmann as 'wealth'; Griffith as 'wisdom', Geldner as 'blessing'

and Peterson as 'fortune'. असिञ्चतम्—√sic 'to pour', impf. 2nd. dual.

हिमेन । अग्निम् । घ्रंसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् ।
ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ॥ ऋबीसे । अत्रिम् । अश्विना ।
अवऽनीतम् । उत् । निन्यथुः । सर्वऽगणम् । स्वस्ति ॥८॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यानम् । अत्रिम् ऋषिम् असुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुषाग्निना अबाधिषत। तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनौ अग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहात् अविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयतामिति। तदेतत् प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन घ्रंसं दीप्यमानम् अत्रेर्बाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निम् अवारयेथां युवां निवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च अस्मै असुरपीडया कार्श्यं प्राप्ताय अत्रये पितुमतीम् । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तम् ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकम् अधत्तं पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतम्। ऋबीसे अपगतप्रकाशे पीडायन्त्रगृहे अवनीतम् अवाङ्मुखतया असुरैः प्रापितम् अत्रिं सर्वगणम् । गणः समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशी यथा भवति तथा उन्निन्यथुः तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा । हिमेन शीतेन वृष्ट्युदकेन अग्निम् अग्निवत्तीक्ष्णं घ्रंसम् । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यात् निदाघकालीनम् अहः अवारयेथाम्। तस्यात्तस्तैक्ष्ण्यं निवारितवन्तौ। अपि च अग्नये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणान्नोपेतमूर्जं बलकरं रसात्मकम् उपस्तरणाभिघारणात्मकं घृतमधत्तम् । वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्यागार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋबीसे अपगततेजस्के पृथिवीद्रव्ये अवनीतमोषधीनामुत्पादनाय अवस्तान्नीतम्। पार्थिवाग्निना परिपक्वाः उदकेन क्लिन्नाः ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति। अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिगणोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशः यथा भवति तथा उन्निन्यथुः। व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्टान्नीतवन्तौ। कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रवर्षणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः। अयं पक्षो यास्केन 'हिमेनोदकेन' (निरु० ६. ३६) इत्यादिना उक्तः ॥ पितुम-

तीम्। 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम्। ऋबीसे। अत्र यास्कः। 'ऋबीसमपगतभासमपहृतभासं गतभासं वा' (निरु० ६. ३५) इति। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। अत्रिम्। 'अद भक्षणे'। 'अदेस्त्रिनि च' इति चशब्दात् त्रिः। अवनीतम्। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। स्वस्ति। 'अस भुवि'। भावे क्तिन्। 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूभावाभावः॥

शब्दा०—*हिमेन*=वर्फ से, *अग्निम्*=अग्नि को, *घ्रंसम्*=जलती हुई, *अवारयेथाम्*=बुझाया, *पितुमतीम्*=अन्न, *ऊर्जम्*=बलदायक, *अस्मै*= उसके लिये, *अधत्तम्*=दिया, *ऋबीसे*=अन्धेरी गुफा में, *अत्रिम्*=अत्रि को, *अश्विना*=हे अश्विनो, *अवनीतम्*=नीचे पड़े हुये को, *उन्निन्यथुः*=ऊपर लाये, *सर्वगणम्*=सभी अनुयायियों के साथ, *स्वस्ति*=कल्याण के मार्ग पर।

हि० अ०—तुमने ठंडे जल से दहकती अग्नि को बुझाया; उसके लिये क्षीरयुक्त अन्न दिया। हे अश्विनो, (तुमलोग) अन्धेरी गुफा में नीचे पड़े हुये अत्रि को उसके अनुयायियों के सहित कल्याण के मार्ग पर उपर लाये।

Trans.—You pacified the burning fire with ice and gave nutritious food to him; O Aśvins, you brought out Atri, (who was) cast downward into a dark cavern, with all his followers to blessing.

Notes—घ्रंसम्--Yāska takes it to mean day (Nir. VI. 36). According to him घ्रंसम् is the object of अवारयेथाम् and अग्नि is the उपमान of घ्रंसम्. Sāyaṇa takes अग्निम् as the object of अवारयेथाम् and घ्रंसम् as the adjective of अग्निम्. In alternative, Sāyaṇa accepts Yāska's interpretation. Geldner and Griffith understand अग्नेः for अग्निम्. Griffith renders it by 'the fire's fierce burning'. Peterson thinks घ्रंसम् as a substantive in apposition to अग्निम् and translates as 'dazzling lustre.' अवारयेथाम्--√*vṛ* 'to cover' Atm. caus. impf. 2nd. dual. पितुमतीम्--From √*pī* with the suffixes तु, मतुप् and. ङीप् अधत्तम्--√*dhā* 'to put', impf.

2nd. dual. ऋबीसे—Yāska takes it to mean 'earth'. Wilson understands it as 'dark cavern'; Peterson as 'a fire pit', Grassmann as 'a hot fissure in the earth', Geldner as 'a smouldering fire'. अवनीतम्—√*nī* with अव 'to cast downward', past part; for accent see निहिताः (I. 24. 7).

परा॑ । अ॒व॒तम् । ना॒स॒त्या॒ । अ॒नु॒दे॒था॒म् । उ॒च्चाऽबु॑ध्नम् । च॒क्र॒थुः॒ । जि॒ह्मऽबा॑रम् ॥ क्षर॑न् । आप॑ः । न । पा॒यना॑य । रा॒ये । स॒हस्रा॑य । तृष्य॑ते । गोत॑मस्य ॥९॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुः गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयेताम् । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्याय उपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनौ युवाम् अवतम् । कूपनामेतत् । अवस्तात्ततं कूपं परा अनुदेथां गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषाथाम् । तदनन्तरं तं कूपम् उच्चाबुध्नम् उच्चैरुपरिष्टात् बुध्नो मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्मबारं जिह्ममधस्ताद्वर्तमानतया वक्रं बारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं चक्रथुः युवामकृषाथाम् । तस्मात् कूपात् तृष्यते पिपासतः गोतमस्य पायनाय पानार्थम् आपो न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थे । क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवींषि दत्तवतः सहस्राय सहनशीलाय । यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं च अक्षरन् ॥ अनुदेथाम् । 'णुद प्रेरणे' । तौदादिकः । जिह्मबारम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वात् बारादेशः । क्षरन् । 'क्षर संचलने' । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । तिङो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमिति णिच् । 'शाच्छासाह्वा०' इति युक् । भावे ल्युट् । 'रा दाने' । राति ददातीति राः । 'रातेर्डैः' (उ० सू० २. २२४) । 'ऊडिदम्०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते । 'ञितृषा पिपासायाम्' । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' (पा० म० २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ।

शब्दा०—*परा*=समीप, *अवतम्*=कुयें को, *नासत्या*=हे सत्यस्वभाववाले, *अनुदेथाम्*=ऊपर उठाये, *उच्चाबुध्नम्*=ऊपर पेंदावाला, चक्रथुः=किया, *जिह्मवारम्*=तिरछा मुंहवाला, क्षरन्=बहाया, *आपः*=जल, *न*=तरह, *पायनाय*=पीने के लिये, *राये*=धन के लिये, *सहस्राय*=हजार, *तृष्यते*=प्यासे, *गोतमस्य*=गोतमके लिये।

हि० अ०—हे अश्विनो, तुम लोगों ने (धन के) कुयें को ऊपर उठाया; इसके पेंदे को नीचे की ओर तथा मुंह को (पृथिवी की ओर) तिरछा किया; सहस्र धन के प्यासे गोतम के लिये (उस कुयें से धन की) वर्षा की, मानो प्यास को शान्त करने के लिये जल हो।

Trans.—O true ones, you raised up the well (of treasure) and made its bottom upward and mouth curved (on the ground); poured as it were waters for drinking for Gotam, thirsty for thousand-fold wealth.

Notes—अनुदेथाम्—√*nud* 'to push', Ātm. impf. 2nd. dual. उच्चाबुध्नम्—Bahuvrīhi, accented on the first member. चक्रथुः—√*kr̥* 'to make', perf. 2nd. dual. जिह्मबारम्—The word द्वार has become बार by dropping the letter द्; बार is modern बारी (the mouth of a pot); Bahuvrīhi compd. accented on the first member. क्षरन्—√*kṣar* 'to flow,' unaugmented impf. 3rd. plu ; Peterson takes it as a participle and renders as 'letting flow'. न—According to Sāyaṇa न is a conjunctive expressive of 'and'; Peterson takes it to mean 'as it were'. पायनाय—From √*pā* 'to drink' by adding the suffixes युक् and ल्युट् in dative sing. सहस्राय—Sāyaṇa understands it as 'सहनशीलाय' and in alternative as 'एतत्संख्यधनलाभार्थम्'; Griffith takes it to mean 'thousand-fold'. Both Sāyaṇa and Griffith construe it with राये, but Peterson with तृष्यते. गोतमस्य—Use of gen. in the sense of dative.

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वव्रिम् । अमुञ्चतम् । द्रापिम्-ऽइव । च्यवानात् ।। प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । दस्रा । आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कनीनाम् ।।१०।।

सा० भा०—अत्रेदमाख्यानम् । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्चवनाख्यः ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्या अश्विनौ जुजुरुषः जीर्णात् च्यवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशात् वव्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रामुञ्चतं प्रकर्षेणा-मोचयतम् । तत्र दृष्टान्तः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत् । उत अपि च हे दस्रा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वा अश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः आयुः जीवनं प्रातिरतं प्रावर्ध-यतम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । आत् इत् अनन्तरमेव युवानं सन्तं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारम् अकृणुतम् अकुरुतम् । जुजुरुषः । 'जृष् वयोहानौ' । लिटः क्वसुः । 'बहुलं छन्दसि' इति उत्वम् । द्विर्भावः । पञ्चम्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसि-घसीनां च' इति षत्वम् । वव्रिम् । 'वृञ् वरणे' । 'आदृगमहन०' इति किप्रत्ययः । जहितस्य । 'ओहाक् त्यागे' । कर्मणि निष्ठा । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् यक् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । 'जहातेश्च' (पा० सू० ६. ४. ११६) इति इत्वम् । कनीनाम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति बहुलवचनात् कन्याशब्दस्य अत्र संप्रसारणम् ।।

शब्दा०—*जुजुरुषः*=वृद्ध, *नासत्या*=हे सत्य स्वभाववाले, *उत*=और, *वव्रिम्*=बाहरी रूप को, *प्रामुञ्चतम्*=अलग किया, *द्रापिमिव*=कवच की तरह, *च्यवानात्*=च्यवान् नामक ऋषि के शरीर से, *प्रातिरतम्*=बढ़ाया, *जहितस्य*=पुत्रों द्वारा छोड़ दिये गये की, *आयुः*=आयु को, *दस्रा*=हे आश्चर्यजनक कार्य करनेवाले, *आत्*=इसके बाद, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला एक निपात, *पतिम्*=स्वामी, *अकृणुतम्*=बनाया, *कनीनाम्*=युवतियों का ।

हि० अ०—हे अश्वनो, (तुम लोगों ने) वृद्ध च्यवान् (ऋषि) के बाहरी रूप को कवच की तरह अलग कर दिया । (पुत्रों द्वारा) छोड़

दिये गये (ऋषि) की आयु को, हे आश्चर्यजनक कार्य करने वाले, (तुमलोगों ने) बढ़ाया तथा उसको सुन्दर युवतियों का पति बनाया।

Trans.—O true ones, you removed the outward appearance, as it were an armour, from the aged Cyavān. You extended the life of an abandoned one, O miracle workers, and then you made him the husband of youthful maidens.

Notes--जुजुरुषः—Gen. sing of जुजुर्वस् from √*jṝ* 'to be old' with the suffix क्वसु. वव्रिम्--'From' (Nigh. III. 7. 2). Yāska derives it from √*vṛ* 'to cover'. (वव्रिः इति रूपनाम । वृणोतीति सतः--Nir. II. 9). Sāyaṇa here takes it to mean 'old age that prevails the body', Wilson and Griffith as 'skin' and Peterson as 'outer shell' अमुञ्चतम्--√*muc* 'to release', impf. 2nd. dual. अतिरतम्--√*tṛ* with prefix प्र 'to prolong, to extend', impf. 2nd. dual. जहितः—√*hā* 'to leave' with the suffix क्त. अकृणुतम्--√*kṛ* 'to make', impf. 2nd. dual. कनीनाम्--According to Sāyaṇa कनी is the Samprasāraṇa of कन्या. It is derived from √*kan* 'to enjoy'.

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथम् ॥ यत् । विद्वांसा । निधिम्ऽइव । अपऽगूळ्हम् । उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वन्दनाय ॥११॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यानम्। वन्दनो नाम कश्चिदृषिः स चासुरैः कूपे निखातः उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुन्निन्यतुरिति। तदाह। नरा आरोग्यस्य नेतारौ हे नासत्यौ अश्विनौ वां युवयोः संबन्धि अभिष्टिमत् अभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत् कर्म शंस्यम् अस्माभिः प्रशंसनीयं राध्यम् आराधनीयं च। कि पुनस्तत्कर्म। विद्वांसा जानन्तौ युवां

निधिमिव निक्षिप्तं धनमिव अपगूळहम् अरण्ये निर्जने देशे कूपमध्ये असुरैः निगूढं वन्दनाय वन्दनमृषिं दर्शतात् अध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात् उत् ऊपथुः उदहार्ष्टम्। एवं यत् एतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यम् 'शंसु स्तुतौ'। अस्मात् ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति यत्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। अभिष्टिमत्। अभिपूर्वात् 'इष गतौ' इत्यस्माद्भावे क्तिन्। 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम्। 'तादौ च' इति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः। ततो मतुप्। अन्तोदात्तादुत्तरस्य तस्य 'ह्रस्वनुड्भ्याम्'। वरूथम्। 'जॄवृञ्भ्यामूथन्'। विद्वांसा। 'सुपां सुलुक्०' इति विभक्तेराकारः। अपगूळहम्। 'गुहू संवरणे'। कर्मणि निष्ठा। 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। दर्शतात्। 'भृमृदृशि' इत्यादिना अतच्। ऊपथुः। 'डुवप् बीजतन्तुसंताने'। लिटि अथुसि यजादित्वात् संप्रसारणम्। द्विर्वचनादि। वन्दनाय। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

शब्द०—*तत्*=वह, *वाम्*=तुमलोगों की, *नरा*=हे नेताओ, *शंस्यम्*=प्रशंसनीय, *राध्यम्*=पूजनीय, *च*=और, *अभिष्टिमत्*=सहायतात्मक, *नासत्या*=हे सत्यस्वभाववाले, *वरूथम्*=सुरक्षा, *यत्*=जब, *विद्वांसा*=जानकार, *निधिमिव*=खजाने की तरह, *अपगूळहम्*=छिपे हुये, *उत्*=ऊपर, *दर्शतात्*=कुयें से, *ऊपथुः*=निकाले, *वन्दनाय*=वन्दन को।

हि० अ०—हे नेता, तुम्हारी वह अभिलषित सहायतात्मक सुरक्षा प्रशंसनीय है तथा पूजनीय है; जब जानकार (तुमने) वन्दन को छिपे धन की तरह कुयें से बाहर निकाला।

Trans.—O leaders, that helpful protection of yours, (which is) desired (by us) is praiseworthy and adorable; O true ones, when you the knowing (gods) brought out Vandana from the well (in which he was) concealed like treasure.

Notes—शंस्यम्—√*śaṁs* 'to praise' with the suffix यत्. राध्यम्—√*rādh* 'to succeed' with the suffix यत्; Wilson renders as 'to be adored'. Griffith as 'worth

the winning' and Peterson as 'worthy of acquisition'. अभिष्टिमत्--Sāyaṇa derives it from अभि + √iṣ 'to go'; Parāñjpe derives it from अभि + √as 'to afford help'; Griffith takes it to mean 'favouring succour'. वरूथम्—From √vṛ 'to choose'; Sāyaṇa renders it as 'वरणीयं कामयितव्यं', Wilson as 'desired'. MWD. takes it to mean 'protection'. अपगूळ्हम्—√guh with the prefix अप 'to conceal'; the breathing ह् is a secondary sound being originally represented by घ्. This घ् sometimes represents the old palatal झ which is replaced by cerebral sound before त्. This 'guh' was originally 'gugh' also represented by 'gujh'. With the past participial suffix क्त the 'zh' became cerebral ḍh, the replacement being indicated by lengthening of the preceding syllable. ऊपथुः--√vap with उत् 'to bring out' perf. 2nd. dual. यत्....वन्दनाय—This hemistich is variously interpreted by the scholars; according to Wilson: 'when becoming aware (of the circumstance) you extricated Vandana (hidden like a concealed treasure) from (the well) that was visible (to travellers)'; Grassmann renders: 'as you hauled up for Vandana from the pit the hidden thing like treasure'; Griffith translates: 'what time ye, knowing well his case, delivered Vandana from the pit like a hidden treasure'; Peterson renders: 'when you the knowwing (gods) found out visibly a buried treasure as it were for Vandana'.

तत् । वाम् । नरा । सनये । दंसः । उग्रम् । आविः । कृणोमि ।
तन्यतुः । न । वृष्टिम् ॥ दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः ।
वाम् । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥१२॥

सा० भा०—अत्रेयमाख्यायिका। इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदि इमाम् अन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच। ततोऽश्विनौ अश्वस्य शिरश्छित्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्ताम्। तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास। तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत्। अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाट्यायनवाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम्। तदेतत्प्रतिपाद्यते। हे नरा नरौ अश्विनौ वां युवयोः संबन्धि उग्रम् उद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः। कर्मनामैतत्। युवाभ्यां पुरा कृतं तत् कर्म सनये धनलाभार्थम् आविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि। तत्र दृष्टान्तः। तन्यतुः न यथा मेघस्थशब्दः वृष्टिं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत्। किं तत्कर्म। अथर्वणः पुत्रः दध्यङ् एतत्संज्ञः ऋषिः अश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्याम् ईम् इमां मधुविद्यां यत् ह यदा खलु प्र उवाच प्रोक्तवान्। तदानीमश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं च यत् भवदीयं कर्म तत् आविष्कृणोमीत्यर्थः॥ सनये। 'षणु दाने'। 'खनिकषिकस्यज्ञसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च' (उ० सू० ४.५७९) इति इप्रत्ययः। तन्यतुः। 'तनु विस्तारे'। 'ऋतन्यञ्जि०' (उ० सू० ४.४४२) इत्यादिना यतुच्। यद्वा। 'स्तन शब्दे'। बाहुलकात् यतुच्। छान्दसः सलोपः। वृष्टिम्। वृष्यते सिच्यते अनेनेति वृष्टिः। 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्। आथर्वणः। अपत्यार्थे अणि 'अन्' (पा० सू० ६.४.१६७) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः। शीर्ष्णा। 'शीर्षश्छन्दसि' (पा० सू० ६. १. ६०) इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते। अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

शब्दा०—*तत्*=उस, *वाम्*=तुम्हारे, *नरा*=हे नेताओ, *सनये*=धन के लिये, *दंसः*=आश्चर्यजनक कार्य, *उग्रम्*=शक्तिशाली, *आविष्कृणोमि*=प्रकट करता हूँ, *तन्यतुः*=गर्जन, *न*=तरह, *वृष्टिम्*=वर्षा को, *दध्यङ्*=दध्यङ् नाम के ऋषि, *ह*=प्रसिद्धि अर्थका वाचक एक निपात, *यत्*=जब, *मधु*=मधुविद्या का रहस्य, *आथर्वणः*=अथर्वणके पुत्र, *वाम्*=तुम दोनों को, *अश्वस्य*=अश्व के, *शीर्ष्णा*=सिर से, *प्र*=विशेष रूप से, *यत्*=जो, *ईम्*=इस; *उवाच*=कहा था।

हि० अ०—हे नेताओ तुमलोगों के शक्तिशाली कार्य को धन के लिये मैं प्रकट करता हूं, जैसे गर्जन वर्षा को; जब अथर्वन के पुत्र दध्यङ् ने अश्व के सिर से तुम लोगों को उस मधु विद्या का रहस्य बताया था।

Trans.—O leaders; that powerful miracle of yours, in order to gain (wealth) thereby, I make manifest as the thunder (anounces) the rain; when Dadhyan, the son of Atharvan proclaimed to you the secret of the mead with a horse's head.

Notes—सनये—Dative infinitive in अये from √*san* 'to gain'. आविष्कृणोमि—√*kṛ* with आवि 'to make manifest,' pres. 1st. sing. तन्यतुः—Derived from √*tan* 'to stretch' or √*stan* 'to thunder' with the suffix यतुच्; the suffix being चित्, it accents the final syllable. उवाच—√*vac* 'to speak', perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरम्ऽधिः ॥ श्रुतम् । तत् । शासुःऽइव । वध्रिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तम् । अश्विना । अदत्तम् ॥१३॥

सा० भा—वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका। सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव। तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः तदेतदाह। पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वां हे नासत्यावाश्विनौ महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि। याति गच्छतीति याम स्तोत्रम्। तस्मिन्सति करा अभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिः बहुधीः वध्रिमती। वध्रिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पण्डकः। तद्वती एतत्संज्ञा राजपुत्री अजोहवीत्। पुनः पुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थम् आहूतवती। युवां च वध्रिमत्याः तत् आह्वानं श्रुतम् अशृणुतम्। तत्र दृष्टान्तः। शासुरिव। यथा शासुः आचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन् एकाग्र्येण शृणोति

तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रं अदत्तं प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् लङ् । 'यङो वा' इति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । 'सुपां सुलुक्०' इति विभक्तेः आकारः । यामन् । 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति मनिन् । 'सुपां सुलुक्०' इति सप्तम्या लुक् । श्रुतम् । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति शासुः । शास्तुः । अडभावः । 'शासु अनुशिष्टौ ।' 'शंसिशसिशासि०' (उ० सू० २. २५०) इत्यादिना संज्ञायां वृन् । इडभावः । छान्दसस्तलोपः ॥

शब्दा०—*अजोहवीत्*=बुलाया था, *नासत्या*=हे सत्यस्वभाववाले, *करा*=अभिमत कार्य करनेवाले, *वाम्*=तुम दोनों को, *महे*=श्रेष्ठ, बड़ी, *यामन्*=प्रार्थना में, *पुरुभुजा*=हे अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, *पुरंधिः*=बुद्धिमान् ने, *श्रुतम्*=सुना, *तत्*=उसको, *शासुरिव*=गुरु की आज्ञा की तरह, *वध्रिमत्याः*=क्लीव या बधिया पुरुष की पत्नी की, *हिरण्यहस्तम्*=स्वर्ण हाथवाले, *अश्विनौ*=हे अश्विनो, *अदत्तम्*=तुम दोनों ने दिया ।

हि० अ०—हे अश्विनो, हे अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, बुद्धिमान् (स्त्री) ने अपनी श्रेष्ठ प्रार्थना में (अभिमत) कार्य करने वाले तुमको बुलाया था । नपुंसक पुरुष की स्त्री की उस (प्रार्थना) को तुम लोगों ने सुना, मानो यह (गुरु की) आज्ञा हो; (तथा तुम लोगों ने उसे) हे अश्विनो, स्वर्ण हस्तवाले (पुत्र) को दिया ।

Trans.—O true ones, a wise (woman) invoked you, the active ones in a powerful prayer, O enjoyer of many ; you heard that (invocation) of impotent man's wife and gave her, O Aśvins, a golden-handed (son).

Notes—अजोहवीत्—√*hū* 'to call', inte. impf. 3rd. sing. करा—Acc. dual in आ; Wilson following Sāyaṇa takes it to mean 'accomplishers of desires'. According to Geldner कर means hand. Parāñjpe understands it as 'active' or 'skilful'. यामन्—Loc. sing of यामन् from *yā* 'to go' with the suffix मनिन्. Sāyaṇa on Ṛ.V.

X. 64. 1, takes it 'to mean sacrifice' (यान्ति गच्छन्त्यत्र इति यामा यज्ञः), but here he understands as prayer (याति गच्छतीति याम स्तोत्रम्). Roth and Grassmann following Sāyaṇa understand it as 'going forth to the Gods with prayer and offering i. e. the sacrifice'. Pischel takes it to mean 'successful coming of the sacrifice'. Max-müller and Oldenberg render it by 'way' or 'march'. According to Parāñjpe यामन् means 'an appeal to gods or an appeal made at or through the sacrifice.' पुरुभुजा—पुरु + √*bhuj* 'to enjoy'; Sāyaṇa renders it by 'बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा'; Willson translates as 'protectors of many', Griffith as 'lords of many treasures' and Peterson as 'they enjoy many powers'; vocative not in the beginning of a pāda; hence, unaccented. श्रुतम्—√*śru* 'to hear', root-aorist, impv. 2nd. dual. हिरण्यहस्तम्—Bahuvrīhi compd. accented on the first member. अदत्तम्—√*dā* 'to give'. impf. 2nd dual.

आस्नः । वृकस्य । वर्तिकाम् । अभीके । युवम् । नरा ।
नासत्या । अमुमुक्तम् ॥ उतो इति । कविम् । पुरुऽभुजा ।
युवम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विऽचक्षे ॥१४॥

सा० भा०—वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना ग्रस्तां पुरा किल अश्विनौ अमोचयताम् । तदेतदाह नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं युवाम् अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य विकर्तकस्य शुनः आस्नः आस्यात् वर्तिकां चटकसदृशीम् अमुमुक्तम् अमोचयतम् । यास्कस्त्वाह । पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तते इति वर्तिका उषाः । तां वृकेण आवरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्रा सूर्येण ग्रस्तां तदीयमुखादश्विनावमुञ्चतामिति । उतो अपि च पुरुभुजा महाबाहू प्रभूतहस्तौ वा युवं ह युवां खलु कृपमाणं स्तुवन्तं कविम् एतत्संज्ञमन्धमृषिं विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं समर्थम् अकृणुतम् अकुरुतम् ॥ आस्नः । 'पद्दन्०' इत्यादिना आस्यस्य आसन्नादेशः । 'अक्षो-

पोऽन:' इति अकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण 'ऊडिदम्०' इति विभक्ते-रुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् । मुचेरन्तर्भावितण्यर्थात् लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । कृपमाणम् । कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ते 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे । 'तुमर्थे सेसेन्०' इति सेन्प्रत्ययः । 'स्कोः संयोगाद्योः०' इति सलोपः ॥

शब्दा०—*आस्नः*=मुख से, *वृकस्य*=भेड़िये के, *वर्तिकाम्*=वर्तिका जाति की एक पक्षी को, *अभीके*=संग्राम में, *युवम्*=तुम दोनों ने, *नरा*=हे नेताओ, *नासत्या*=हे सत्य स्वभाववाले, *अमुमुक्तम्*=मुक्त किया, *उतो*=और, *कविम्*=कवि को, *पुरुभुजा*=हे अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेने-वाले, *युवम्*=तुम दोनों ने, *ह*=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *कृपमाणम्*=प्रार्थना करनेवाले को, *अकृणुतम्*=किया, *विचक्षे*=देखने के लिये ।

हि० अ०—हे नेता, हे अश्विनो, (वृक-वर्तिका) संग्राम में तुम लोगों ने वर्तिका पक्षी को भेड़िये के मुख से बचाया । हे अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, तुम दोनों ने प्रार्थना करनेवाले (अन्धे) कवि को देखने के लिये (समर्थ) किया ।

Trans.—In the combat, O leaders, O true ones, you liberated a quail from the mouth of a wolf. And O enjoyer of many, you made the imploring poet to see.

Notes—आस्नः—Abl. sing of आस्य (आस्यन् अस्यतेः । अस्यन्दते एनत् अन्नमिति वा । Nir. 1. 9). वृकम्—Sāyaṇa takes it here to mean 'dog'; Griffith as 'wolf'. Yāska takes वृकम् to metaphorically mean 'sun'. वर्तिकाम्—Yāska takes it to metaphorically mean 'dawn'. He derives it from √*vṛt* 'to turn.' अमुमुक्तम्—√*muc* 'to release,' pluperf. 2nd dual. उतो—Final ओ, not occuring in the first member of the compd., is called Pragṛhya; hence, इति is added to it in the Pada-text (Vide, VSB, p. 106 (5)). कृपमाणम्—√*kṛp* 'to implore' (Sāyaṇa), 'to lament' (Macdonell); pres. part. अकृणुतम्—√*kṛ*

'to make', impf. 2nd. dual. विचक्षे—Dative infinitive in ए from √*cakṣ* 'to see'.

चरित्रम् । हि । वेःऽईव । अच्छेदि । पर्णम् । आजा । खेलस्य । परिऽतक्म्यायाम् ॥ सद्यः । जङ्घाम् । आयसीम् । विश्पलायै । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तम् ॥१५॥

सा० भा०—अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा। तस्य संबन्धिनी विश्पला नाम स्त्री संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादा आसीत्। पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावागत्य अयोमयं पादं समधत्ताम्। तदेतदाह। आजा आजौ संग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्याः विश्पलाख्यायाः चरित्रं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णं पतत्रमिव अच्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत् खलु। हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ परितक्म्यायाम्। परितक्म्या रात्रिः। 'परित एनां तकति' (निरु० ११.२५) इति यास्कः। एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः। रात्रावागत्य सद्यः तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे सर्तुं गन्तुं विश्पलायै आयसीम् अयोमयीं जङ्घां जङ्घोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तम्। संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः॥ चरित्रम् 'अर्तिलूधूखनसहचर इत्रः' इति करणे इत्रः। आजा। 'सुपां सुलुक्०' इति विभक्तेर्डादेशः। आयसीम्। अयःशब्दाद्विकारार्थे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (पा० सू० ४. ३. १४५)। 'टिड्ढाणञ्०' इति ङीप्॥

शब्दा०—*चरित्रम्*=पैर, *वेरिव*=पक्षी की तरह, *अच्छेदि*=कट गया था, *पर्णम्*=पंख, *आजा*=लड़ाई में, *खेलस्य*=खेल नामक राजा की, *परितक्म्यायाम्*=रात्री में, *सद्यः*=शीघ्र ही, *जङ्घाम्*=पैर, *आयसीम्*=लोहे का, *विश्पलायै*=विश्पला के लिये, *धने*=धन के लिये, *हिते*=रखे गये, *सर्तवे*=दौड़ने के लिये, *प्रति*=लिये, *अधत्तम्*=प्रदान किया।

हि० अ०—रात्री के समय, खेल की लड़ाई में (विश्पला का) पैर पक्षी के पंख की तरह कट गया था। शीघ्र ही (तुमलोगों ने) विश्पला को गड़े धन के लिये दौड़ने के लिये लोहे का पैर प्रदान किया।

Trans.—A leg (of Visśpalā) had been broken like a wing of a bird in the battle of Khela in

night. Immediately you restored an iron leg for Viśpalā to run the race for hidden treasure.

Notes—अच्छेदि—√*chid* 'to cut off,' pass. aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by हि. खेलस्य—A proper noun. Sāyaṇa thinks it 'as expressive of the wife of Khela'. Peterson construes it with आजा and renders 'in the race run by Khela'. परितक्म्यायाम्—Yāska derives it from √*tak* 'to run' (परितक्म्या रात्रिः । परितः एनां तक्म । तक्म इति उष्ण नाम । तकते इति सतः—Nir. XI. 25). Peterson takes it to mean 'running about' 'confusion', 'tumult of battle', 'melee'. विश्पलायै—According to Sāyaṇa Viśpalā was the wife of Khela. Her leg was cut off by the enemies in the battle. Pischel suggested for the first time that Vispalā was a mare not the wife of Khela.—हिते—From √*dhā* 'to put', with the suffix क्त; dative sing.; accented on the suffix. सर्तवे—Dative infinitive in तवे from √*sṛ* 'to flow'. प्रति अधत्तम्—प्रति + √*dhā* 'to restore', impf. 2nd. dual.

शतम् । मेषान् । वृक्यै । चक्षदानम् । ऋज्रऽअंश्वम् । तम् ।
पिता । अन्धम् । चकार ॥ तस्मै । अक्षी इति । नासत्या ।
विऽचक्षे । आ । अधत्तम् । दस्रा । भिषजौ । अनर्वन् ॥१६॥

सा० भा०—वृषागिरः पुत्रः ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपे अश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान् पौरजनानां स्वभूतान्मेषान्शकलीकृत्य प्रददौ । 'ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्' (ऋ० सं० १. ११७. १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तम् अस्य आन्ध्यं जातमिति जानन्तौ तस्मै अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र तच्छब्दश्

तेर्यच्छब्दाध्याहारः। यः ऋज्राश्वः शतं शतसंख्याकान् मेषान् वृक्ये आत्मना पोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानम्। क्षदतिः अत्तिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थः। शकलीकृत्य दत्तवन्तम् ऋज्राश्वं पिता शापेन अन्धं दृष्टिहीनं चकार कृतवान्। हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ। 'अश्विनौ वै देवानां भिषजौ' (ऐ० ब्रा० १. १८; तै० स० २. ३. ११) इति श्रुतेः। दस्रा दर्शनीयौ एतत्संज्ञौ वा हे अश्विनौ अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापात् गमनरहिते। अक्षी चक्षुषी। विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋज्राश्वाय आधत्तम् व्यधत्तम् अकुरुतम्॥ वृक्ये। वृकोऽरण्यश्वा। तस्य स्त्री वृकी। 'जातेरस्त्रीविषयात्०' (पा० सू० ४. १. ६३) इति ङीष्। 'जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति चतुर्थ्येकवचनस्य आङभावे यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। चक्षदानम्। क्षदेर्लिटः कानच्। चित्स्वरः। अक्षी। 'ई च द्विवचने' (पा० सू० ७. १. ७७) इति परत्वात् अक्षशब्दस्य ईकारान्तादेशः। स चोदात्तः। तस्मिन्कृते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे' (परिभा० ४०) इति परिभाषया पुनः नुम् न भवति। विचक्षे। चक्षेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। अनर्वन्। 'ऋ गतौ'। अस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भावे वनिप्। अर्व गमनं विषयं प्रति एनयोः नास्तीति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। 'सुपां सुलुक्०' इति द्विवचनस्य लुक्। छान्दसो नलोपाभावः।

शब्दा०—*शतम्*=सौ, *मेषान्*=भेड़ों को, *वृक्ये*=वृकी के लिये, *चक्षदानम्*=बलिदान करते हुये, *ऋज्राश्वम्* = ऋज्राश्व नाम के अपने पुत्र को, *तम्*= उसको, *पिता*=पिता ने, *अन्धम्*=अन्धा, *चकार*=कर दिया, *तस्मै* =उसके लिये, *अक्षी*=आंखों को, *नासत्या*=हे सत्य स्वभाववाले, *विचक्षे* =देखने के लिये, *आ अधत्तम्*=प्रदान की, *दस्रा*=हे आश्चर्यजनक कार्य करने वाले, *भिषजौ*=हे वैद्यो, *अनर्वन्*=अनुपम।

हि० अ०—वृकी के लिये सौ भेड़ों का बलिदान करते हुये ऋज्राश्व को उसके पिता ने उसे अन्धा बना दिया। उसको, हे आश्चर्यजनक कार्य करनेवाले, हे वैद्यो, तुमने देखने के लिये अनुपम आंखें प्रदान की।

Trans.—To Ṛjrāśva, serving as food hundred sheep to a she-wolf, him, his father made blind. To him O true ones, you restored matchless eyes, O miracle workers, O physicians.

Notes—चक्षदानम्—√*kṣad* 'to serve as food' (Sāyaṇa), 'to divide' (Macdonell); perf. part. acc. sing. अक्षी—Final ई forming dual is called Pragṛhya; hence, इति is added to it in the pada-text. विचक्षे—See I. 116. 14. अनर्वन्—From √ṛ with the suffix वनिप्; Sāyaṇa takes it as an adj. of अक्षी. He analyses the compd. as 'अर्वं गमनं विषयं प्रति एनयोः नास्तीति'; Yāska renders it अनर्वम् अप्रत्यृतम् अन्यस्मिन् (Nir. IV. 27); Grassmann understands it as 'not to be overpowered', Geldner as 'matchless', Peterson as 'unrivalled', Griffith as 'with sight uninjured' and Wilson as 'unable to find their way'.

आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मऽइव । अतिष्ठत् ।
अर्वता । जयन्ती ॥ विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त ।
हृत्ऽभिः । सम् । ऊँ इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥१७॥

सा० भा०—सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत्। तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः। ते अन्योन्यमूचुः आदित्यमवधिं कृत्वा आजिं धावाम। योऽस्माकं मध्ये उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति। तत्राश्विनावुदजयताम्। सा च सूर्या जितवतोस्तयोः रथमारुरोह। अत्र 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्' (ऐ० ब्रा० ४. ७) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम्। इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन 'सत्येनोत्तभिता भूमिः' (ऋ० सं० १०. ८५. १) इति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते। अश्विनौ वां युवयोः रथं कार्ष्मेव। कार्ष्मशब्दः काष्ठवाची। यथा काष्ठम् आजिधावानस्य अवधितया निर्दिष्टं लक्ष्यम् आशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावद्भ्यः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वम् अर्वता शीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करण-

भूतेन युवाभ्यां जयन्ती जीयमाना सूर्यस्य सवितुः दुहिता आ अतिष्ठत् आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे देवाः एतत् आरोहणस्थानं हृद्भिः हृदयैः अन्वमन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया ऋक्षसहस्रलाभरूपया संपदा कान्त्या वा युवां सं सचेथे संगच्छेथे ॥ जयन्ती व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । हृद्भिः । 'पद्दन्०' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । 'षच समवाये' । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

शब्दा०—*वाम्*=तुम्हारे. *रथम्*=रथ पर, *दुहिता*=पुत्री, *सूर्यस्य*=सूर्य की, *कार्ष्मेव*=विजय-सीमा-सूचक रेखा की तरह, *आ अतिष्ठत्*=आरूढ हुई, *अर्वता*=तेज दौड़नेवाले के द्वारा, *जयन्ती*=विजय प्राप्त करती हुई, *विश्वेदेवाः*=सभी देवताओं ने, *अन्वमन्यन्त*=अनुमोदन किया, समर्थन किया, *हृद्भिः*=हृदय से, *उ*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *श्रिया*=गौरव से, *संसचेथे*=युक्त हुये, *नासत्या*=हे सत्य स्वभाववाले।

हि० अ०—सूर्य की पुत्री (सूर्या) जीतती हुई तुम्हारे रथ पर आरूढ़ हुई मानो (यह किसी) तेज दौड़नेवाले (के द्वारा प्राप्त) विजय-सीमा-सूचक रेखा हो। सभी देवताओं ने हृदय से (इसका) समर्थन किया; हे सत्य स्वभाववाले अश्विनो, निश्चित ही (उस समय तुमने) गौरव प्राप्त किया।

Trans.—The daughter of the sun mounted your chariot, reaching first, as it were a winning post (attained) by a quick runner. All the gods approved it by hearts and, O true ones, indeed, (you) obtained the glory.

Notes—अर्वता—'Runner' (Sāyaṇa), 'with courser' (Griffith), 'with (her) horse' (Peterson). जयन्ती—√*ji* 'to conquer' + शतृ + ङीप्, nom. sing. fem ; 'first-reacing' (Griffith), 'victorious' (Peterson). अन्वमन्यन्त—अनु + √*man* 'to assent', irr. impf. Atm. 3rd. plu. संसचेथे—√*sac* with सम् 'to obtain', Atm. pres. 2nd. dual ; final ए forming dual number is Pragṛhya ; hence, इति in the Pada-text.

यत् । अयातम् । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयन्ता ॥ रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥१८॥

सा० भा०—हे अश्विनौ हयन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय दिवोदासाय एतत्संज्ञाय राजर्षये अभीष्टं फलं दातुं वर्तिः तदीयं गृहं यत् यदा अयातम् तदानीं रेवत् धनयुक्तम् अन्नं वां युवयोः सचनः सेवनः रथः उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास। अपि च तस्मिन् रथे वृषभः अनड्वान् शिंशुमारः ग्राहः च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय। 'दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः' (का०६. ३. २१. ५) इत्यलुक् । 'दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय। 'भृञ् भरणे' । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतुः 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हयन्ता । ह्वेञः कर्मणि लटो व्यत्ययेन । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । शपि गुणे छान्दसः अयादेशः । रेवत् । रयिशब्दात् मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । 'रयिशब्दाच्च' (का० ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । सचनः । 'षच सेवने' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । युक्ता । 'सुपां सुलुक्०' इति विभक्तेः आकारः ॥

शब्दा०—*यत्*=जब, *अयातम्*=आये, *दिवोदासाय*=दिवोदास के लिये, *वर्तिः*=घर, *भरद्वाजाय*=पवित्र यजमान, *अश्विना*=हे अश्विनो, *हयन्ता*=बुलाये जाने पर, *रेवत्*=धन से युक्त, *उवाह*=लाया था, *सचनः*=सहायक, *रथः*=रथ, *वाम्*=तुम लोगों का, *वृषभः*=बैल, *च*=और, *शिंशुमारः*=घड़ियाल, *च*=और, *युक्ता*=जोते गये थे ।

हि० अ०—हे अश्विनो, बुलाये जाने पर, पवित्र यजमान दिवोदास को (धन देने के लिये) जब तुमलोग (उसके) घर आये (उस समय) धन से भरे हुए तुम्हारे सहायक रथ ने (तुमको) लाया था और (उसमें एक तरफ) बैल तथा (दूसरी तरफ) घड़ियाल जोते गये थे ।

Trans.—O Aśvins, being invited, when you came to (his) house (to give wealth) to Divodāsa, a pious worshipper, your helping chariot, full of riches, carried (you) and a bull and a dolphin were yoked together.

Notes—अयातम्—√*yā* 'to go', impf. 2nd. dual; not unaccented because preceded by यत्. भरद्वाजाय—From √*bhṛ* 'to bear'; pious worshipper; it is in appposittion to दिवोदासाय; Griffith takes it as a proper name like दिवोदास. वर्तिः—From √*vṛt* 'to turn, to go on round'. Sāyaṇa takes it to mean 'house'. हयन्ता—Pres. part. from √*hi* 'to drive' quickly; Sāyaṇa derives it from √*hū* 'to call' with the suffix + शतृ which, according to him, is used in the passive sense. Wilson, following Sāyaṇa, translates as 'being invited'; Griffith takes it to mean 'hasting' and Peterson as 'in haste'. रेवत्—From रयि with the suffix वतुप्. It is not analysed in the pada text. सचनः—'Helping' (Wilson), 'ever-present' (Peterson); Sāyaṇa and Oldenberg derives it from √*sac* 'to accompany'; Geldner takes it from स (=समान) + चन 'having the same wish'. युक्ता—√*yuj* 'to unite', past part. dual ending in आ.

र॒यिम् । सु॒ऽक्ष॒त्रम् । सु॒ऽअ॒प॒त्यम् । आयुः॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् । ना॒स॒त्या॒ । वह॑न्ता ॥ आ । ज॒ह्नावी॑म् । सऽम॑नसा । उप॑ । वाजैः॑ । त्रिः । अह्नः॑ । भा॒गम् । दध॑तीम् । अ॒या॒त॒म् ॥१९॥

सा० भा०—हे नासत्यावश्विनौ सुक्षत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् आयुः। अन्ननामैतत्। एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहन्ता धारयन्तौ युवां समनसा समानमनस्कौ सन्तौ जह्नावीं जह्नोर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजाम् आ

अयातम् आभिमुख्येनागच्छतम् । कीदृशीं वाजैः हविर्लक्षणैरन्नैरुपेताम् । अह्नः । अत्र अहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातः सवनादिरूपेण त्रिः त्रिधा विभक्तं भागम् अंशं दधतीं बिभ्रतीम् । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यौ च' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्नावीम् । जह्नुशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यर्थे अण् । 'टिड्ढाणञ्०' इति ङीप् । जाह्नवी । ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च—'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' (का ६. ३. १०९) इति । अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

शब्दा०—*रयिम्*=धन, *सुक्षत्रम्*=सुन्दर शक्तियुक्त, *स्वपत्यम्*=सुन्दर संतानयुक्त, *आयुः*=उम्र, *सुवीर्यम्*=सुन्दर पराक्रमवाले, *नासत्या*=हे सत्य स्वभाववाले, *वहन्ता*=लाते हुये, *जह्नावीम्*=जह्नु की संतान को, *समनसा*=एकमत से, *उप*=पास, *वाजैः*=धन के साथ, *त्रिः*=तीन बार, *अह्नः*=दिन में, *भागम्*=हिस्सा, *दधतीम्*=देनेवाले, *अयातम्*=आये ।

हि० अ०—हे अश्विनो, सुन्दर शक्ति एवं सुन्दर संतानयुक्त धन तथा पराक्रमशाली आयु लाते हुये (अर्थात् प्रदान करते हुये) दिन में तीन बार (तुम्हारा) हिस्सा प्रदान करने वाली जह्नु की संतान के यहाँ तुम एकमत से धन के साथ आये ।

Trans.—O true ones, carrying wealth accompanied by good strength and good offspring, and life accompanied with heoric vigour, you with accordant mind and with riches came to descendants of Jahnu who offered (your) share thrice a day.

Notes—सुक्षत्रम्, स्वपत्यम्, सुवीर्यम्—All are Bahuvrīhi compds. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). आयुः—Sāyaṇa takes it to mean 'food'. वहन्ता—√*vah* 'to carry' + शतृ; pres. part. nom. dual. जह्नावीम्—The word जह्नु with the suffixes अण् and ङीप् would be जाह्नवीम्, but the place of vowels of the first and the second syllables has interchanged. दधतीम्—√*dhā* 'to put' + शतृ + ङीप्; pres. part. fem. acc. sing. अयातम्—√*yā* 'to go', impf, 2nd. dual.

परिऽविष्टम् । जाहुषम् । विश्वतः । सीम् । सुऽगेभिः । नक्तम् । ऊहथुः । रजःऽभिः ॥ विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥२०॥

सा० भा०—जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनौ अजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः रजोभिः रञ्जकैर्मार्गैः ऊहथुः तस्मात् शत्रुसमूहान्निरगमयतम् । सीम् इत्येतत् पादपूरणम् । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान् वि अयातं विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम् । 'विश प्रवेशने' । कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्डः । विभिन्दुना । 'भिदिर् विदारणे' । औणादिक उप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा तामात्मन इच्छतः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति इत्वदीर्घयोर्निषेधः । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः ॥

शब्दा०—*परिविष्टम्*=घिरा हुआ, *जाहुषम्*=जाहुष को, *विश्वतः*=चारों तरफ से, *सीम्*=पादपूरण के लिये एक निपात, *सुगेभिः*=चलने में आसान, *नक्तम्*=रात्री में *ऊहथुः*=लाये, *रजोभिः*=आकाश मार्ग से, *विभिन्दुना*=शत्रुओं का भेदन करनेवाले, *नासत्या*=हे सत्य स्वभाववाले, *रथेन*=रथ से, *पर्वतान्*=पर्वतों को, *अजरयू*=हे कभी वृद्ध न होने वाले, *वि अयातम्*=पार किये ।

हि० अ०—तुम लोगों ने जाहुष को, जो चारों तरफ से (शत्रुओं द्वारा) घिरा हुआ था, रात्री में चलने में आसान आकाश मार्ग से लाया । हे कभी वृद्ध न होनेवाले, हे अश्विनो (शत्रुओं का) भेदन करनेवाले रथ से तुम लोगों ने पर्वतों को पार किया ।

Trans.—You brought Jāhuṣa, who was surrounded on all sides, by night through aerial regions (on the path) easy to travel. O true ones, with your foe-overwhelming chariot you came across the mountains, O unaging ones.

Notes—परिविष्टम्—From परि + *viṣ* 'to surround', past part.; for accent see निहिता: (1. 24. 7). सीम्—An emphatic particle which gives a slight emphasis on the preceding word. It is used in all numbers and genders of 3rd person. सुगेभि:—Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172.). विभिन्दुना—From √*bhid* 'to cut' with the suffix उ. It is an adjective of श्येन; Wilson following Sāyaṇa takes it to mean 'foe-overwhelming'. According to Peterson विभिन्दुना means 'which cuts a way before it'. अजरयू—नञ् + √*jṝ* 'to waste away' with the suffixes क्यच् and उ, Final ऊ forming dual is called Pragṛhya; hence, इति is added to it in the Pada-text. वि अयातम्—वि + √*yā* 'to cross over', impf. 2nd dual.

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना । सनये । सहस्रा ॥ निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रऽवन्ता । पृथुऽश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥२१॥

सा० भा०—हे अश्विनौ वशम् एतत्संज्ञमृषिम् एकस्याः वस्तोः एकस्याह्नः रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभाय आवतम् अरक्षतम्। स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः। अपि च हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनौ इन्द्रवन्ता इन्द्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुनाः दुष्टसुखान् दुःखस्य कर्तॄन् पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः अरातीः शत्रून् निरहतं निःशेषेणावधिष्टम्। यद्वा। कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रूनिति योज्यम्॥ सहस्रा। 'सुपां सुलुक्०' इति चतुर्थ्या डादेशः। अहतम्। लङि थसस्तम्। 'अनुदात्तोपदेश०' इत्यादिना अनुनासिकलोपः। दुच्छुनाः शुनमिति सुखनाम। दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः। 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥

शब्दा०—*एकस्याः*=एक, *वस्तोः*=दिन में, *आवतम्*=रक्षा किया, *रणाय*=रमणीय, *वशम्*=वश नामके ऋषि की, *अश्विना*=हे अश्विनो,

सनये=धन की प्राप्ति के लिये, *सहस्रा*=हजारों, *निरहतम्*=नष्ट किया, *दुच्छुनाः*=कष्ट देनेवाले, *इन्द्रवन्ता*=इन्द्र के साथ, *पृथुश्रवसः*=पृथुश्रवस् के, *वृषणौ*=हे इच्छाओं की पूर्ति करनेवाले, *अरातीः*=शत्रुओं को।

हि० अ०—हे अश्विनो, तुम लोगों ने वश को, एक ही दिन में हजारों सुन्दर धन की प्राप्ति के लिये, (उसकी) रक्षा की। हे इच्छाओं की पूर्ति करनेवाले, इन्द्र के साथ तुमने पृथुश्रवस् को कष्ट देनेवाले शत्रुओं को नष्ट किया।

Trans.—O Aśvins, you protectod Vaśa for (his) gain of beautiful thousands (of wealth) in course of a single morning. Accompanied by Indra you smote away malignant enemies of Pṛthuśravas, O fulfiller of desires.

Notes—आवतम्—√*av* 'to protect', impf. 2nd. dual. रणाय—From √*ran* 'to rejoice'; Sāyaṇa takes it to mean 'beautiful' (रमणीयाय). सनये—Dative infinitive in अये from √*san* 'to gain.' अहतम्—√*han* 'to kill', impf. 2nd dual. दुच्छुनाः—Bhhuvrīhi compd. (दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः), accented on the first syllable of the second member (परादिश्छन्दसि बहुलम्—Pāṇ. VI. 2. 199). Griffith and Peterson think it as an abstract noun meaning 'misfortune', 'ill-luck'.

शरस्य। चित्। आर्चत्ऽकस्य। अवतात्। आ। नीचात्। उच्चा। चक्रथुः। पातवे। वाः। इति। वाः॥ शयवे। चित्। नासत्या। शचीभिः। जसुरये। स्तर्यम्। पिप्यथुः। गाम्॥२२॥

सा० भा०—आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्य एतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचात् नीचानात् अवतात् कूपात् उच्चा उच्चैरुपरिष्टात् वाः उदकं हे अश्विनौ युवाम् आ चक्रथुः आभिमुख्येन कृतवन्तौ। तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैः जसुरये श्रान्ताय शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये स्तर्यं निवृत्त-

प्रसवां गाम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥ पातवे । 'पा पाने' । 'तुमर्थे सेसेन्॰' इति तवेन्प्रत्ययः । जसुरये । 'जसु हिंसायाम् ।' 'जसिसहोरुरिन्' (उ० सू० २. २३१) । स्तर्यम् । स्तीर्यते आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेन इति स्तरीः । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ईः' (उ० सू० ३. ४३८) इति ईकारप्रत्ययः । 'वाच्छन्दसि' इति अमि पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वात् अभावे यणादेशः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः॰' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथुः । 'प्यायी वृद्धौ' लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिड्यङोश्च' (पा० सू० ६. १. २९) इति पीभावः ।

शब्दा॰—*शरस्य*=शर नाम के स्तोता के, *चित्*=आदर अर्थ में प्रयुक्त निपात, *आर्चत्कस्य*=ऋचत्क के पुत्र के, *अवतात्*=कुयें से, *नीचात्*=नीचे से, *उच्चा*=ऊँचा, *आ चक्रथुः*=ऊपर किया, *पातवे*=पीने के लिये, *वाः*=जल, *शयवे*=शयु के लिये, *चित्*=आदर अर्थ में प्रयुक्त निपात, *नासत्या*=हे सत्यस्वभाववाले, *शचीभिः*=शक्ति से, *जसुरये*=थके हुये, *स्तर्यम्*=बन्ध्या, *पिप्यथुः*=दूध देने वाली बनाया, *गाम्*=गाय को ।

हि॰ अ॰—ऋचत्क के पुत्र शर के पीने के लिये (तुमने) नीचे कुयें से जल को ऊपर किया । हे अश्विनो, थके शयु के लिये अपनी शक्ति से वन्ध्या गाय को दूध देनेवाली बनाया ।

Trans.—(You) raised on high the waters from the bottom of a well for drinking of Śara, the son of Ṛcatka. O true ones, by your power you made a sterile cow swell milk for exhausted Śayu.

Notes—पातवे—Dative infinitive in तवे from √*pā* 'to drink'. वाः—Nom. sing. of वार्; the visarjanīya is rhotocized; hence, इति is added to it in the Pada-text. It is repeated only to show that it is not the form of वारिन् but of वार्. जसुरये—Dative sing. of जसुरि from √*jas* 'to be exhausted' with noun making termination उरिन्. स्तर्यम्—Sterile; for accent see note on स्वर्यम् (I. 32. 2). पिप्यथुः—√*pi* 'to swell,' perf. 2nd. dual.

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियाय । ऋजुऽयते । नासत्या । शचीभिः ॥
पशुम् । न । नष्टम्ऽइव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् । ददथुः ।
विश्वकाय ॥२३॥

सा० भा०—अवस्यते अवनं रक्षणमात्मन इच्छते । स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णियाय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय । ऋजूयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवः शब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्णियाय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे छान्दसो घच् ॥

शब्दा०—*अवस्यते*=सहायता चाहनेवाले, *स्तुवते*=स्तुति करनेवाले, *कृष्णियाय*=कृष्ण के पुत्र, *ऋजूयते*=सरल जीवन व्यतीत करने वाले, *नासत्या*=हे सत्य स्वभाववाले, *शचीभिः*=शक्ति से, *पशुम्*=पशु, *नष्टमिव*=नष्ट हुये की तरह, *न*=उपमा का वाचक किन्तु यहाँ पादपूरण के लिये, *दर्शनाय*=देखने के लिये, *विष्णाप्वम्*=विष्णापू को, *ददथुः*=दिया, *विश्वकाय*=विश्वक के लिये ।

हि० अ०—हे अश्विनो, सहायता चाहनेवाले, स्तुति करनेवाले, तथा सरल जीवन व्यतीत करनेवाले कृष्ण के पुत्र विश्वक के लिये तुमने अपनी शक्ति से विष्णापू को दिया, जैसे चुराया हुआ पशु (मालिक के पास) देखने के लिये (आ जाय) ।

Trans.—To Viśvaka, the son of Kṛṣṇa, seeking for protection, praying and living a holy life, O true ones, by your power you gave him Visnāpū like a lost animal to see.

Notes—अवस्यते—Dative sing. of अवस्यत् from denom. base √*avasy* (अवस् + क्यच्) with the suffix शतृ. स्तुवते—Dative of स्तुवत् from √*stu* 'to praise.' + शतृ. ऋजूयते—Dative of ऋजयत् from denom. base √*ṛjūy* 'to act in a simple manner' with the suffix शतृ. Wilson

takes it to mean 'lover of rectitude' and Griffith as 'righteous'.

दश । रात्रीः । अशिवेन नव । द्यून् । अवऽनद्धम् । श्नथितम् ।
अप्ऽसु । अन्तरिति ॥ विऽप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रऽवृक्तम् ।
उत् । निन्यथुः । सोमम्ऽइव । स्रुवेण ॥२४॥

सा० भा०—पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बध्वा असुराः कूपे कस्यचिद्दिवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स च अश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीः नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातः अश्विनौ तं कूपात् उदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कूपान्तर्वर्तमानासु अन्तः मध्ये असुरैः पातितम् अशिवेन दुःखहेतुना दाम्ना अवनद्धं बद्धं श्नथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रीः दशसंख्याका निशाः नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् अत एव उदनि उदके विप्रुतं विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं प्रवृक्तम् । लुप्तोपममेतत् । प्रवृञ्जनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानम् एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवाम् उन्निन्यथुः तस्मात्कूपात् उन्नीतम् उत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । सोममिव यथा अग्निहोत्रहोमार्थम् अभिषुतं सोमरसं कूपसदृशे अग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं स्रुवेण अध्वर्युः उन्नयति ऊर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनद्धम् । 'णह बन्धने' । कर्मणि निष्ठा । 'नहो धः' (पा० सू० ८. २. ३४) । 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । श्नथितम् । 'श्नथ हिंसार्थः' । निष्ठा । विप्रुतम् । 'प्रुङ् गतौ' । अवनद्धवत् प्रत्ययस्वरौ । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः । उदनि । 'पद्दन्०' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्भावः ॥

शब्दा०—*दश*=दश, *रात्रीः*=रात, *अशिवेन*=दुःखदायी रस्सी से, *नव*=नव, *द्यून्*=दिन, *अवनद्धम्*=बंधा हुआ, *श्नथितम्*=पीटा हुआ, *अप्सु*=जल में, *अन्तः*=बीच, *विप्रुतम्*=फेंका हुआ, *रेभम्*=रेभ को, *उदनि*=जल में, *प्रवृक्तम्*=कष्ट सहता हुआ, *उन्निन्यथुः*=बाहर निकाला, *सोममिव*=सोम की तरह, *स्रुवेण*=स्रुवा से ।

हि० अ०—तुम लोगों ने स्रुवा से सोम की तरह रेभ को बाहर निकाला जो एक दुखदायी रस्सी से बांधकर तथा पीट कर जल में

फेंक दिया गया था और दश रात्री तथा नौ दिन तक उसी जल में उतराया हुआ एवं कष्ट सहता हुआ पड़ा था।

Trans.—You brought out, like Soma with ladle, Rebha who, fettered by a cruel rope and smitten, had laid in the waters for ten nights and nine days, floating and suffering.

Notes—अशिवेन—Sāyaṇa renders it by दुःखहेतुना दाम्ना'; Peterson takes it to mean 'by an evil doer'; नञ् compd. accented on the first syllable. अवनद्धम्—अव + √*nah* 'to bind' + क्त. The breathing sound ह् before त् has changed into ध्. For accent see निहिताः (I.24.7). श्नथितम् √*Snath* 'to pierce' + क्त. अन्तः—Visarjanīya is rhotacized; hence, इति is added to it in the pada-text. विप्रुतम्—√*pru* with the prefix वि 'to float'; past part. Sāyaṇa renders it by विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गम्; Wilson and Griffith take it to mean 'immersed'. प्रवृक्तम्—√*vṛj* 'to twist', past part.

प्र। वाम्। दंसांसि। अश्विनौ। अवोचम्। अस्य। पतिः। स्याम्। सुऽगवः। सुऽवीरः॥ उत। पश्यन्। अश्नुवन्। दीर्घम्। आयुः। अस्तम्ऽइव। इत्। जरिमाणम्। जगम्याम् ॥२५॥

सा० भा०—एवमनेन सूक्तेन अश्विनोर्महिमानं प्रशस्य अधुना मन्त्रद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते। हे अश्विनौ वां युवयोः दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्र अवोचम् इत्थम् उक्तवानस्मि। सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिः अधिपतिः स्यां भवेयम्। उत अपि च पश्यन् अक्षिभ्यां पश्यन्। उपलक्षणमेतत्। सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः दीर्घं वर्षशतरूपेण आयतम् आयुः जीवितं च अश्नुवन् प्राप्नुवन्नहम् अस्तमिव यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम्। वृद्धः सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः। स्याम्। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। यासुट्। 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः। अश्नुवन्। 'अशू व्याप्तौ'। व्यत्ययेन शट्। जरिमाणम्। 'जॄष् वयोहानौ'। अस्मादौणादिकः इम-

निच्। जगम्याम्। गमेः प्रार्थनायां लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः॥

शब्दा०—*वाम्*=तुम्हारे, *दंसांसि*=पराक्रमयुक्त कार्यों का, *अश्विनौ*=हे अश्विनो, *प्र अवोचम्*=वर्णन किया, *अस्य*=इसका, *पतिः*=स्वामी *स्याम्*=होऊं, *सुगवः*=सुन्दर गायों से युक्त, *सुवीरः*=सुन्दर वीरों से युक्त, *उत*=और, *पश्यन्*=देखता हुआ, *अश्नुवन्*=प्राप्त करता हुआ, *दीर्घम्*=बड़ी, *आयुः*=उम्र, *अस्तमिव*=घर की तरह, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला निपात, *जरिमाणम्*=वृद्धावस्था, *जगम्याम्*=पहुँचूँ।

हि० अ०—हे अश्विनो, (इस प्रकार) मैंने तुम्हारे पराक्रमयुक्त कार्यों का वर्णन किया। सुन्दर गायों तथा सुन्दर वीरों से युक्त मैं इस (राष्ट्र) का स्वामी बनूं और देखता हुआ तथा लम्बी आयु को प्राप्त करता हुआ वृद्धावस्था को पहुँचूं, जैसे (कोई अपने) घर को।

Trans.—O Aśvins, (thus) I declared your exploits. May I become the master of this (nation) having good kine and good heroes. Seeing and attaining a long life may I reach old age as (one reaches one's) home.

Notes—अवोचम्—√*vac* 'to speak', 'red'-aoriot 1st. sing. अस्य—As an oblique case अस्य is generally unaccented but here being emphasized it is not unaccented. सुगवः, सुवीरः—Bahuvrihi compds. accented on the second member (आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि—Pāṇ. VI. 2. 119). पश्यन्—√*paś* 'to see' with the suffix शतृ. अश्नुवन्—√*aś* 'to attain', with the suffix शतृ. जरिमाणम्—√*jṛ* 'to be old' with the suffix इमनिच्. जगम्याम्—√*gam* 'to go', perf. opt. 1st. sing.

'प्रतव्यसीम्' इति अष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्रतव्यसीमष्टावाग्नेयं तु तत् त्रिष्टुबन्तम्' इति। 'तु तत्' इत्युक्तत्वात् इदमादिसूक्ताष्टकस्य अग्निर्देवता। अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः। अग्निष्टोमे आग्निमारुते शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानीयम्। 'अथ यथेतम्' इति खण्डे सूत्रितं—'प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि ष्ठेति तिस्रः' (आश्व० श्रौ० ५. २०) इति। दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविद्धानम् आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविद्धानम्। तथा च आचार्यातिदेशः—'ऐकाहिकान्युपसंशस्य तेषु निविदो दध्यादेवमेवाग्निमारुते' (आश्व० श्रौ० १०. १०) इति ॥

प्र । तव्यसीम् । नव्यसीम् । धीतिम् । अग्नये । वाचः । मतिम् । सहसः । सूनवे । भरे ॥ अपाम् । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । ऋत्वियः ॥१॥

सा० भा०—अहम् अग्नये तव्यसीं तवीयसीम् अतिशयेन वर्धयित्रीम् ॥ तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः। अस्मात् तृजन्तात् 'तुश्छन्दसि' इति ईयसुन्। 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः। छान्दस ईकारलोपः॥ नव्यसीं नवतरामपूर्वां धीतिं यागलक्षणाम् उत्कृष्टगुणकं कर्म प्र भरे प्रकर्षेण करोमि। तथा उक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे। कीदृशायाग्नये। सहसः बलस्य सूनवे पुत्राय। किंच यः अग्निः अपां नपात् तासां नप्ता। 'अद्भ्यः ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निः' इति अग्नेर्नप्तृत्वम्। अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः। तथा प्रियः यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः सोऽग्निः ऋत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन् पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिः निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितः न्यसीदत् नितरां सीदति ॥

शब्दा०—*तव्यसाम्*=शक्तिशाली, *नव्यसाम्*=नवान, *धीतिम्*=धारण की जाने वाली, *अग्नये*=अग्नि देव के लिये, *वाचः*=वाणी की, *मतिम्*=स्तुति, *सहसः*=शक्ति के, *सूनवे*=पुत्र के लिये, *प्रभरे*=प्रकृष्ट रूप से लाता हूँ, *अपां नपात्*=जलों का पौत्र, *यः*=जो, *वसुभिः*=वसुओं के, *सह*=साथ, प्रियः=प्रिय, *होता*=आह्वान करनेवाला अथवा होमनिष्पादक, *पृथिव्याम्*=पृथिवी पर, *नि असीदत्*=निश्चित रूप से बैठता है, *ऋत्वियः*=यागसमय को जाननेवाला।

हि० अ०—शक्ति के पुत्र अग्नि के लिये (मैं) शक्तिशाली, नवीन, धारण को जानेवाली वाचिक स्तुति को प्रकृष्ट रूप से लाता हूँ; जो जलों का पौत्र, यागसमय को जानने वाले प्रिय होता के रूप में पृथिवी पर वसुओं के साथ बैठता है।

Trans.—(I) bring a stronger and newer hymn, well expressed in words to agni, the son of strength; who, the offispring of the waters, the dear, the knower of the time of sacrifice, the invoker takes his seat on the earth with riches.

Notes—तव्यसीम्—Sāyaṇa derives तव्यसीम् from √*tav* 'to increase', 'to promote' with the suffixes तृच् and ईयसुन्. Accordingly, Peterson and Griffith render it by 'stronger', 'mightier' respectively. तव्यसीम् is an adj. of धीतिम् and it refers to 'a powerful expression' which is a main characteristic of poetry. नव्यसीम्—The grammatical construction is same as that of तव्यसीम्. As an adj. of धीतिम् it refers to 'the novelty of thought', which is also a main characteristic of poetry. सहसः—Gen. sing of सहस् from √*sah* 'to conquer' with the suffix असुन्. The suffix being नित् it accents the first syllable. सह meaning 'with' accents the final syllable. प्र भरे—प्र + √*bhṛ* 'to bear', Ātm. pres. 1st. sing. अपां नपात्—'Son of waters'. It refers to Agni's birth as lightning in the clouds. होता—'The invoker'. It is derived from √*hū* 'to call' with the suffix तृन्; the

suffix being नित् it accents the first syllable. नि असीदत्— नि + √*sad* 'to sit', impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. ऋत्वियः—'At the appropriate time' (Sāyaṇa), 'who knows the season when to come' (Peterson), 'in season' (Griffith).

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः अभवत् । मातरिश्वने ॥ अस्य । क्रत्वा । समऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥२॥

सा० भा०—सः पूर्वोक्तः अग्निः जायमानः अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परमे उत्कृष्टे व्योमनि विविध- रक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वने अन्तरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथमम् आविः अभवत् प्रत्यक्षोऽभूत् । 'त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव' (ऋ० सं० १. ३१. ३) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात् प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टते इति मातरिश्वा यजमानः । तदर्थम् । किंच समिधानस्य इन्धनैः सम्यग्वर्धमानस्य अग्नेः मज्मना । बलनामैतत् । बलवता क्रत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वलनादिव्यापारेण शोचिः द्यावा पृथिवी द्यां च पृथिवीं च प्र अरोचयत् प्रकर्षेणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्द- श्छान्दसः ॥ मज्मना क्रत्वा समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रबलेन समिन्धनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

शब्दा०—*सः*=वह, *जायमानः*=उत्पन्न होकर, *परमे*=सर्वोच्च, *व्योमनि*=आकाश में, *अग्निः*=अग्नि, आविः *अभवत्*=प्रकट हुआ है, *मातरिश्वने*=वायु के लिये, *अस्य*=उसके, *क्रत्वा*=कर्म से, *समिधानस्य* =सम्यक् प्रकार से प्रज्वलित की, *मज्मना*=शक्ति से, *द्यावा*=द्युलोक को, *शोचिः*=प्रकाश ने, *पृथिवी*=पृथिवी को, प्र *अरोचयत्*=प्रकृष्टरूप से प्रकाशित किया है ।

हि० अ०—वह अग्नि सर्वोच्च आकाश में उत्पन्न होकर वायु के लिये प्रकट हुआ है । उस सम्यक् प्रकार से प्रज्वलित (अग्नि) के बल और शक्ति से उसकी लपट ने आकाश और पृथिवी को प्रकृष्ट रूप से प्रकाशित किया है ।

Trans.—As soon as Agni sprang to birth in the highest heaven, he was (first) manifest to the wind. Through his power and majesty, when he was fully kindled, his flame made the heaven and earth to shine.

Notes—जायमानः—From √*jā* 'to be born' with the suffix शानच्. व्योमनि—Loc. sing. of व्योमन् from वि + √*av* 'to protect' with the suffix मनिन्. Before the suffix व् is changed into उ by samprasāraṇa and with the penultimate vowel अ it becomes ओ by guṇa. In case of क्षैप्र संधि the euphonic combination of preceding Udātta and following Anudātta results into Svarita which is called क्षैप्र स्वरित (उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य—Pāṇ. VIII. 2. 4). आविः—An adverb which is combined with the verbs *as*, *bhū*, and *kṛ* only, With two former it means 'to become visible', 'to appear'. अभवत्—√*bhū* with आविः 'to appear', impf. 3rd. sing. मातरिश्वने—Dat. sing. of मातरिश्वन्. According to Yāska, whom Sāyaṇa follows, मातरिश्वा means Vāyu. It is derived from मातरि + √श्वस् 'to breathe'. Vāyu is called मातरिश्वा because he breathes in the aerial region. Roth does not take the explanation of मातरिश्वा as Vāyu to be justified. According to him मातरिश्वा belongs to those races of demi-gods who, in the Vedic legends, are sometimes represented as living in the society of the gods and sometimes as dwelling upon earth. क्रत्वा—Vedic nouns ending in उ have the termination आ in instru. sing. in addition to ना (cf. क्रतुना). समिधानस्य—Gen. sing of समिधान from सम् + √*idh* 'to kindle with the suffix शानच्. The suffix being चित् it accents the final syllable. मज्मना—Instr. sing of मज्मन् which does not occur in any other case. द्यावा…पृथिवी—It

Vedic *devatādvandva* compd. the two members are not necessarily combined together. They may even be separated by another word. Final ई of पृथिवी being in dual termination is Pragṛhya; hence, इति in the pada-text. अरोचयत्—√*ruc* 'to shine' caus. impf. 3rd. sing.

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसंदृशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ॥ भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिन्धवः । अग्नेः । रेजन्ते । असंसन्तः । अजराः ॥३॥

सा० भा०—अस्य स्तूयमानस्याग्नेः त्वेषाः दीप्तयः अजराः जरारहिताः अजीर्णाः अविरता इत्यर्थः । 'नञो जरमर०' इत्यादिना उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्य अस्य अग्नेः भानवः रश्मयः । दीप्तेरुक्तत्वादत्र विस्फुलिङ्गा अवगन्तव्याः । ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यक् द्रष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः । तथा अस्य अग्नेः भात्वक्षसः । त्वक्ष इति बलनाम, 'त्वक्षः शर्धः' (नि० २. ९. ६) इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः । अक्तुः इति रात्रिनामैतत्, 'अक्तुः ऊर्म्या' (नि० १. ७. ४) इति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तुं जगदञ्जकं नैशं तमः अति अतिक्रम्य सिन्धवः स्यन्दमानाः सर्वत्र व्याप्नुवन्तः अससन्तः स्वव्यापारेषु अस्वपन्तोऽविरताः अत एव अजराः न रेजन्ते न कम्पन्ते । दाहपाकादिषु न चलन्ति न चाल्यन्ते वा अन्यैः । यद्वा । नशब्दो दृष्टान्तवचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिन्धवो न रश्मय इव । ते यथा स्यन्दनशीला व्याप्तिमन्तः अक्तुरिति अञ्जकं तमः अतिक्रम्य अससन्तो रेजन्ते तद्वत् भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजन्ते कम्पन्ते व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा०—*अस्य*=उसकी, *त्वेषाः*=दीप्ति, *अजराः*=कभी जीर्ण न होने वाली, *अस्य*=इसकी, *भानवः*=किरणें, *सुसंदृशः*=सुन्दर दर्शन वाले की, *सुप्रतीकस्य*=सुन्दर मुख वाले की, *सुद्युतः*=अच्छी प्रकार से सर्वत्र प्रकाशमान की, *भात्वक्षसः*=प्रकाशरूप शक्तिवाले, *अति*=अतिक्रमण करके, *अक्तुः*=अन्धकार को, *न*=जिस प्रकार, *सिन्धवः*=नदियां, *अग्नेः*=अग्नि की *रेजन्ते*=व्याप्त होती हैं, *अससन्तः*=कभी न सोती हुई, अर्थात् अविरल रूप से. *अजराः*=कभी जीर्ण न होनेवाली ।

हि० अ०—उस (अग्नि) की स्फुलिंगे कभी जीर्ण नहीं होने वाली हैं। सुन्दर दर्शनवाले, सुन्दर मुखवाले, अच्छी प्रकार से प्रज्वलित तथा प्रकाशरूप शक्तिवाले उस अग्नि की कभी ज़ीर्ण न होने वाली तथा कभी न सोने वाली लपटें नदी के समान अन्धकार का अतिक्रमण करके (सर्वत्र) व्याप्त हो रही हैं।

Trans.—His flames are never aging. The never sleeping, never aging rays of him, of the Agni, who is beautiful to behold, whose face is beautiful, whose splendour is beautiful and whose power is light, are glimmering throughout the night like rivers flowing unceasingly.

Notes—अस्य=Not unaccented because there it is not used in अन्वादेश; its substantive अग्नेः is present in the sentence. सुसंदृशः—Gen. sing of सुसंदृश् from सु + सम् + √*dṛś* 'to see' with the suffix क्विप्, Bahuvrīhi compd. accented on the final syllable of the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). According to Sāyaṇa सुसंदृशः is nom. plu. agreeing with and forming the predicate of भानवः. सुप्रतीकस्य—In a Bahuvrīhi compd. first syllable of the second member is however accented if the सु is in the first member and क्रतु, दृशीक, प्रतीक etc. in the second member (क्रत्वादयश्च—Pāṇ. VI. 2. 118 ; Vide, VSB. p. 163 (10) (3). सुद्युतः—Gen. sing of सुद्युत् from सु + √*dyut* 'to shine' with the suffix क्विप्. Bahuvrīhi compd. accented on the final syllable of the second member. Sāyaṇa takes it as nom. plu. agreeing with and forming the predicate of भानवः. भात्वक्षसः—Gen. sing of भात्वक्षस् from भा + √*tvakṣ* 'to fashion' with the suffix असुन्. Bahuvrīhi compd, accented on the first member. In the Nighaṇṭu त्वक्ष is enumerated in the list of the names of 'power'.

Sāyaṇa takes it as nom. plu. agreeing with and forming the predicate of भानवः. He takes it also in gen. sing. and then referring to आदित्य. रेजन्ते—√rej 'to tremble', Atm. pres. 3rd. plu. अससन्तः—'Never sleeping'; probably derived from √sas 'to sleep' with the suffix शतृ. There is a controversy among the scholars regarding the construction of the clauses. Sāyaṇa would explain the verse by splitting it into three clauses, viz., (i) अस्य त्वेषाः अजराः, (ii) अस्य सुप्रतीकस्य भानवः सुसंदृशः सुद्युतः, (iii)अग्नेः सिन्धवः अससन्तः अजराः भात्वक्षसः अति अक्तुः न रेजन्ते or भात्वक्षसः सिन्धवो न अग्नेः अससन्तः अजराः अति अक्तु: रेजन्ते. Roth takes अस्य भानवः as a phrase by itself and three remaining words in the first line सुसंदृशः, सुप्रतीकस्य, सुद्युतः as three genitives in construction with अस्य. Grassmann in his dictionary takes all three words त्वेषाः, अजराः and सुसंदृशः with भानवः, but in his translation he takes सुसंदृशः, सुप्रतीकस्य and सुद्युतः as three genitives. Ludwig takes सुसंदृशः as an adj. of भानवः and construes अस्य अजराः त्वेषाः and अस्य सुसंदृशः भानवः with the verb रेजन्ते in the second line. However he takes सुप्रतीकस्य and सुद्युतः with अस्य. It would be better to explain the verse by splitting it into two sentences, अस्य त्वेषाः अजराः as forming the one sentence and अस्य सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः भात्वक्षसः अग्नेः अससन्तः अजराः भानवः अति अक्तुः सिन्धवः न रेजन्ते the other.

In the second line Grassmann follows Sāyaṇa in taking भात्वक्षसः and सिन्धवः as nominative plurals. He takes अति as an adverb with रेजन्ते. He would translate the second line thus: 'The flame-streams shine like the day-light, full of light, never slumbering, ever young'. Ludwig construes भात्वक्षसः with अग्नेः and takes अत्यक्तुः to mean 'all night through'. Oldenberg trans-

lates this verse like this: 'His flames are fierce; never aging are the flames of him who is beautiful to behold whose face is beautiful, whose splendour is beautiful. The never sleeping, never aging (rays) of Agni whose power is light roll forward like streams across the nights'.

यम् । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसम् । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्मना ॥ अग्निम् । गीःऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः । न । राजति ॥४॥

सां० भा०—विश्ववेदसं सर्वधनम् । वेद इति धननाम, 'वेदः वरिवा' (नि० २. १०. ४) इति तन्नामसु पाठात् । तादृशं यम् अग्नि भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्याः वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यद्वा । 'एतावती वै पृथिवी' (तै० सं० २. ६. ४. ३) इत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वम् । तस्या नाभौ उत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्मना बलेन निमित्तेन आ आभिमुख्येन ईरिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः तम् अग्नि स्वे स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिः आ हिनुहि प्राप्नुहि ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' इति हेर्लुगभावः ॥ यः अग्निः एकः मुख्यः सन् एक एव वा वस्वः वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदातुमिति शेषः । राजति इत्यैश्वर्यकर्मा, 'क्षियति राजति' (नि० २.२१.४) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्य ईष्टे तद्वत् ॥

शब्दा०—*यम्*=जिसको, *ईरिरे*=स्थापित किया है, *भृगवः*=भृगुवंशी ऋषियों ने, *विश्ववेदसम्*=सम्पूर्ण धन वाले, *नाभा*=नाभि, अर्थात् वेदि पर, *पृथिव्याः*=पृथिवी की, *भुवनस्य*=लोक की, *मज्मना*=शक्ति से, *अग्निम्*=अग्नि को, *तम्*=उस, *गीर्भिः*=स्तुतियों से, *आ हिनुहि*=लावो, *स्वे*=अपने, *दमे*=घर में, *यः*=जो, *एकः*=अकेला, *वस्वः*=धन का, *वरुणः*=वरुण, *न*=जिस तरह, *राजति*=शासन करता है ।

हि० अ०—भृगुवंशी ऋषियों ने जिस (अग्नि) को अपने बलसे सम्पूर्ण लोक और पृथिवी की नाभि में स्थापित किया, उस सम्पूर्ण

धन रखने वाले अग्नि को स्तुतियों से उसके अपने घर में लावो, जो अकेला वरुण के समान धन का शासन करता है।

Trans.—Whom the Bhṛgus with their might brought to the navel of the earth and the world; who alone like Varuṇa rules of the wealth; bring that Agni, the passessor of all good things, to his own abode by hymns.

Notes—आऽईरिरे—आ + √*īr* 'to set in motion', Ātm. perf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यम्. Being accented it is compounded with the preposition आ. In such cases the preposition loses its accent (तिङि चोदात्तवति—Pāṇ. VIII. 1. 71). विश्ववेदसम्—Bahuvrīhi compd. accented on the first member. In Bahuvrīhi the word विश्व, which has its natural accent on the first syllab'e, accents the second syllable (बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्—Pāṇ. VI. 2. 106). नाभा—Loc. sing. of नाभि. In Vedic language we frequently met with loc. sing. termination आ for औ (cf. आजा, अग्ना, etc.). हिनुहि—√*hi* 'to impel', impv. 2nd. sing. In the Ṛgveda such forms as इनुहि (√*i*) कृणुहि (√*kṛ*) श्रृणुहि (√*śru*) and so on in impv. sing are frequently used as इनु, कृणु श्रृणु etc. वस्वः—Gen. sing of वसु. In Vedic language words ending in उ has अस् termination in addition to ओस् of classical Sanskrit (cf. वसोः). For connection of gen. with the verb see Notes on विश्वस्य राजसि (Ṛv. I. 25. 20). राजसि—√*rāj* 'to rule over', pres. 2nd. sing.; not unaccented because preceded by यः.

न। यः। वरा॑य। म॒रुता॑म्ऽइव। स्व॒नः। सेना॑ऽइव। सृ॒ष्टा दि॒व्या। यथा॑। अ॒शनिः॥ अ॒ग्निः। जम्भैः॑। ति॒गि॒तैः। अ॒त्ति। भर्व॑ति। यो॒धः। न। शत्रू॑न्। सः। वना॑। नि। ऋ॒ञ्ज॒ते॥५॥

सा० भा०—यः अग्निः वराय वरणाय निग्रहाय न शक्तो भवति। तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते। मरुतां स्वनः इव। स यथा अग्राह्यः तद्वत्। तथा सृष्टा वैरिक्षयार्थं प्रबलेन अतिसृष्टा सेनेव। सा यथा अन्यैः अनिरोध्या तद्वत्। तथा दिव्या दिवि भवा अशनिः यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत्। ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति। अयम् अग्निः तिगितैः निशितैस्तीक्ष्णीभूतैः॥ अन्त्यविकारश्छान्दसः। जम्भैः दन्तैर्दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः अत्ति अस्मद्विरोधिनो भक्षयति। तथा भर्वति हिनस्ति॥ 'भर्व हिंसायाम्'॥ यास्कस्त्वाह—'भर्वतिरत्तिकर्मा' (निरु० ६. २३) इति यद्यपि अत्तिभर्वत्योः अदनमेवार्थः तथापि तदवान्तरभेदोऽवगन्तव्यः। तत्र दृष्टान्तः। योधो न संप्रहर्ता शूर इव। स यथा शत्रून् भर्वति भक्षयति तद्वत्। किंच सः अग्निः वना वनानि वृक्षादिसमूहान् न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः। 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः॥

शब्दा०—*न*=नहीं, *यः*=जो, *वराय*=रोकने के लिये, *मरुतामिव*=मरुतों के समान, *स्वनः*=शब्द, *सेनेव*=वाण की तरह, *सृष्टा*=छोड़े गये, *दिव्या*=दिव्य, *यथा*=जिस प्रकार, *अशनिः*=विद्युत्, *अग्निः*=अग्नि, *जम्भैः*=दांतों से, *तिगितैः*=तीक्ष्ण, *अत्ति*=खाता है, *भर्वति*=नष्ट करता है, *योधः*=योधा, *न*=जिस प्रकार, *शत्रून्*=शत्रुओं को, *सः*=वह, *वना*=वनों, को *नि ऋञ्जते*=अत्यन्त रूप से जलाता है।

हि० अ०—जो मरुतों के शब्द के समान, छोड़े गये वाण के समान तथा दिव्य विद्युत् के समान रोका नहीं जा सकता, (वह) अग्नि अपने तीक्ष्ण दांतों से खाता है और नष्ट करता है; वह वनों को अत्यन्त रूप से जलाता है, जिस प्रकार योधा अपने शत्रुओं को (नष्ट करता है)।

Trans.—Who is not to be stopped like the roaring of the Maruts, like an arrow sent forth, like the thunderbolt from the heaven. That Agni, with his sharpened teeth eats, devours and destroys the trees as a warrior does his enemies.

Notes—वराय—'Not to be stopped'; dat. sing. of वर from √*vṛ* 'to prevent' अत्ति—√*ad* 'to eat' pres. 3rd.

sing. भर्वति—√*bharv* 'to devour', pres. 3rd. sing. not unaccented becouse preceded by a verb. नि ऋञ्जते—नि + √*ṛñj* 'to attack, to destroy'. Ātm. pres. 3rd. sing.

कुवित् । नः । अग्निः । उचथस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामम् । आऽवरत् ॥ चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकम् । तम् । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

सा० भा०—अयम् अग्निः नः अस्माकम् उचथस्य उक्थस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारं वीः कामयिता असत् भवतु ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः ॥ यद्वा । उचथस्य एतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य नः इति संबन्धः । तथा वसुः वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिः वासयितृभिर्धनैः कामम् अत्यर्थमभिमतं वा कुवित् अतिप्रभूतम् आवरत् आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लेटि अडागमः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अयमग्निः चोदः अस्माकम् कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये लाभाय कुवित् बहु तुतुज्यात् त्वरयतु प्रेरयतु इत्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः । छान्दसः शपः श्लुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तम् अग्निम् अया धिया अनया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणे उच्चारयामि स्तौमीत्यर्थः ।

शब्दा०—कुवित्=क्या, *नः*=हमारी, *अग्निः*=अग्नि, *उचथस्य*=स्तोत्र अथवा उचथ की सन्तान की, *वीः*=कामना करने वाला, *असत्*=होगा, *वसुः*=सर्वत्र वास करने वाला देव, *कुवित्*=क्या, *वसुभिः*=धनों के साथ, *कामम्*=कामना को, *आवरत्*=पूर्ण करेगा, *चोदः*=प्रेरित करनेवाला, *कुवित्*=क्या, *तुतुज्यात्*=प्रेरित करे, *सातये*=प्राप्ति के लिये, *धियः*=कर्म अथवा बुद्धि को, *शुचिप्रतीकम्*=शोभन मुख वाले, *तम्*=उस अग्नि को, *अया*=इस, *धिया*=स्तुतिरूप प्रज्ञा से, *गृणे*=स्तुति करता हूँ ।

हि० अ०—क्या अग्नि हमारी स्तुति की कामना करनेवाला होगा ? क्या सर्वत्र वास करनेवाला देव धनों के साथ (हमारी) कामनाओं को पूर्ण करेगा ? क्या प्रेरित करनेवाला (अग्नि) कर्म

की प्राप्ति के लिये प्रेरित करेगा ? पवित्र मुखवाले उस अग्नि को (मैं) इस स्तुति से गुणगान करता हूँ ।

Trans.—Whether Agni be enjoyer of our praise ? whether the Vasu (the giver of wealth) fulfil (our) desire with riches ? whether the impeller impell (our) prayers to gain (their end) ? with this prayer I praise him, whose face is radiant.

Notes—कुवित्—A pronominal interrogative particle, introduces sentences which, though apparently independent, are treated as dependent. It nearly always makes the verb accented. It is rendered as 'I wonder (whether)'. उचथस्य—Gen. sing of उचथ from √*vac* 'to speak' with the suffix अथ. व of the root has changed into उ by Samprasāraṇa. वीः (from √*vī*) means enjoyer. असत्—√*as* 'to be' pres. subju. 3rd. sing. आवरत्—आ √*vṛ* 'to fulfil' pres. subju. 3rd. sing. चोदः—'The impeller, the inspirer'; derived from √*cud* 'to impell' with the suffix अच्. The suffix being चित् it accents the final syllable. तुतुज्यात्—√*tuj* 'to urge', pref. opt. 3rd. sing. The verbs असत्, आवरत् and तुतुज्यात् are not unaccented because each of them is preceded by कुवित् (निपातैर्यद्यदिहन्तकुवित्०—Pan. VIII. 1. 30). सातये—Dat. sing of साति from √*sā* 'to bind, to win' with the suffix क्तिन्. अया—Instr. sing. form of इदम् in fem. This use is common only in Vedic language (cf. अनया). गृणे—√*gṛ* 'to laud', Ātm. pres. 1st. sing.

घृतऽप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । धूःऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् ।
न । सम्ऽइधानः ऋञ्जते ॥ इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् ।
शुक्रऽवर्णाम् । उत् । ऊँइति । नः । यंसते । धियम् ॥ ७ ॥

सा० भा०—घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिषु आज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमङ्गम् । दीप्तज्वालमित्यर्थः । किंच वः युष्मत्संबन्धिनः ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकम् अग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधानः इध्मैर्दीपयमानः ऋञ्जते प्रसाधयति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । एवम् इन्धानः सम्यग्दीप्यमानः अक्रः ज्वालासमिदादि-निराक्रान्तः अन्यैः अनाक्रान्तः वा ॥ क्रमेश्छान्दसो डः ॥ विदथेषु यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानः अस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वा उदु यंसते उद्योजयत्येव ॥ यमेर्लेटि अडागमः । सिप् ॥ उशब्दोऽवधारणे ; धीरिति कर्मनाम, 'धीः शमी' (नि० २. १. २१) इति तन्नामसु पाठात् ॥

शब्दा०—*घृतप्रतीकम्*=प्रज्वलित मुख वाले, *वः*=तुम लोगों के, *ऋतस्य*=यज्ञ के, *धूर्षदम्*=यज्ञ का निर्वाह करने वाले, *अग्निम्*=अग्नि को, *मित्रम्*=मित्र, *न*=जिस प्रकार, *समिधानः*=प्रज्वलित करने वाला, *ऋञ्जते*=प्रसाधन करता है, *इन्धानः*=प्रज्वलित होता हुआ, *अक्रः*=किसी के द्वारा आक्रान्त न होने वाला, *विदथेषु*=यज्ञों में, *दीद्यत्*=प्रकाशित होता हुआ, *शुक्रवर्णाम्*=शुक्र वर्ण की, अर्थात् सात्विक, *उत् यंसते*=ऊपर उठाता है, *न*=हमारी, *धियम्*=बुद्धि को ।

हि० अ०—सम्यक् प्रकार से प्रज्वलित करनेवाला (ऋत्विज्) प्रदीप्त मुख वाले तथा तुम लोगों के यज्ञ का निर्वाह करने वाले अग्नि को मित्र के समान प्रसाधित करता है । अनाक्रान्त (अग्नि) यज्ञों में प्रज्वलित एवं प्रकाशित होता हुआ हमारी सात्त्विक बुद्धि को ऊपर उठाता है ।

Trans.—The kindler decorate Agni, whose face is radiant with butter, the promoter of the sacrifice, as a friend. The unsurpassable (Agni) inflaming and shining in the sacrifices lifts up our pure thought.

Notes—घृतप्रतीकम्—Bahuvrihi compd, accented on the first member. समिधानः—सम् + √*idh* 'to kindle' with the sufix शानच् . ऋञ्जते—√*ṛñj* 'to decorate', Ātm. pres. 3rd. sing. इन्धानः—√*idh* 'to kindle' with the

suffix शानच्, न् being inserted in the root. अक्रः—According to Sāyaṇa it is a नञ् compd. being derived from नञ्+√*kram* 'to stride' (अन्यैरनाक्रान्तः) He alternatively takes अ as equivalent to आ (ज्वालासमिदादिमिराक्रान्तः). According to Roth अक्र is a name for a horse. Oldenberg and Geldner agree with this meaning. विदथेषु—Sāyaṇa takes विदथ to mean 'sacrifice'. Oldenberg derives it from वि+√*dhā* 'to distribute, to arrange' to ordain'. Thus, according to him, originally विदथ is equivalent to विधान meaning 'distribution, disposition, ordinance'. In the second stage विदथ and यज्ञ became synonymous, because for the Vedic poets sacrifice was the most important ordinance constituted by man. Finally, according to Oldenberg, विदथ seems to mean 'the act of disposing of any business' or the like. In his opinion विदथ and सभा approach each other in their meaning दीद्यत्—√*dī* 'shine' with the suffix शतृ. शुक्रवर्णाम्—It is an adj. of धियम्. The main characteristic of poetry is its 'purity of thought.' In the morning Agni's flames going upward inspires the religious feelings of the worshipper. उत् यंसते—उत+√*yam* 'to lift up, to inspire', Ātm. pres. 3rd. sing.

अप्रंऽयुच्छन् । अप्रंयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिंः । नः ।
पायुऽभिंः । पाहि । शग्मैः ॥ अदंब्धेभिः । अदृंपितेभिः । इष्टे ।
अनिंमिषत्ऽभिः । परिं । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

सा॰ भा॰—हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मासु अप्रमाद्यन् ॥ 'युच्छ प्रमादे'। अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छद्भिः अप्रमाद्यद्भिः अनवधानरहितैः शिवेभिः मन्त्रकल्याणैः शग्मैः सुखकरैः पायुभिः रक्षणप्रकारैः नः अस्मान् पाहि रक्ष । किंच हे इष्टे सर्वैः एषणीयाग्ने जाः जायमानोऽ-

स्माभिर्दीप्यमानः सन् अदब्धेभिः अहिंसितैः अदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ॥ 'दृप दृम्फ उत्क्लेशे'। तौदादिकः ॥ अनिमिषद्भिः निमेषरहितैः अनलसस्वभावैः ईदृशैः लक्षणैः नः अस्मान् परि परितः पाहि पालय। यद्वा। उपर्युपरि जायन्ते इति जाः। नो जाः अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि परितो रक्ष। न केवलमस्मान् किंतु अस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥

शब्दा०—*अप्रयुच्छन्* = प्रमाद न करते हुए, *अप्रयुच्छद्भिः*=कभी न छोड़नेवाले, *अग्ने*=हे अग्नि, *शिवेभिः*=कल्याणकारी, *नः*=हमारी, *पायुभिः*=संरक्षणों से, *पाहि*=रक्षा करो, *शग्मैः*=सुख प्रदान करनेवाले, *अदब्धेभिः*=अहिंसित, *अदृपितेभिः*=किसी के द्वारा अभिभूत न किये जानेवाले, *इष्टे*=हे सबके द्वारा वांछित, *अनिमिषद्भिः*=निमेष रहित, *परि*=चारो तरफ से, *पाहि*=रक्षा करो, *नः*=हमारे, *जाः*=पुत्रपौत्रों की।

हि० अ०—हे अग्नि, कभी न छोड़नेवाले (अपने) कल्याणकारी एवं सुखकारी संरक्षणों से प्रमाद न करते हुये हमारी रक्षा करो। हे सबके द्वारा वांछित (अग्नि), अदमित, किसी के द्वारा अभिभूत न किये जाने वाले, निमेषरहित (संरक्षणों) से हमारे पुत्र-पौत्रों की चारों तरफ से रक्षा करो।

Trans.—O Agni, protect us uncessantly with (your) unfailing, auspicious, blissful, uninjured, undeceived and never slumbering protections and O desired one, (with them) protect our children.

Notes—अप्रयुच्छन्—नञ + प्र + √*yucch* 'to leave' with the suffix शतृ. पायुभिः—Instr. plu. of पायु from √*pā* 'to protect' with the suffix यु. पाहि—√*pā* 'to protect', impv. 2nd. sing. अदब्धेभिः—नञ् + √*dabh* 'to harm' + क्त. अदृपितेभिः—नञ् + √*dṛp* 'to rave' + क्त. इष्टे—Voc. sing of इष्ट from √*iṣ* 'to desire' with the suffix क्त. Voc. not coming in the beginning of the pāda, hence unaccented.

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि। तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं ह बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदशान्त्ये त्रिष्टुभौ' इति। पञ्चदश्येकोनविंशी च त्रिष्टुभौ। शिष्टा जगत्यः। यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः। शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः। प्रवर्ग्ये अभिष्टवे एतत्सूक्तम्। 'स्पृष्ट्वोदकम्' इति खण्डे सूत्रितं—'गणानां त्वा प्रथश्च यस्य' (आश्व० श्रौ० ४. ६) इति॥

ग॒णाना॑म् । त्वा॒ । ग॒ण॒ऽप॑तिम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । क॒विम् । क॒वी॒नाम् । उ॒प॒मश्र॑वःऽतमम् ॥ ज्ये॒ष्ठ॒ऽराज॑म् । ब्रह्म॑णाम् । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । आ । नः॒ । शृ॒ण्वन् । ऊ॒तिऽभिः॑ । सी॒द॒ । सद॑नम् ॥ १ ॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादिगणानां संबन्धिनं गणपतिं स्वीयानां पतिम्। कवीनां क्रान्तिदर्शिनां कविम्। उपमश्रवस्तमम्। उपमीयतेऽनयेत्युपमा। सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः। अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः। उपमा 'माङ् माने'। 'आतश्चोपसर्गे' करणेऽङ्प्रत्ययः। 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः०' इति ह्रस्वत्वम्। ज्येष्ठराजम्। ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः। तेषां मध्ये राजन्तं ब्रह्मणां मन्त्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः। किंच नः अस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्वं ऊतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनम्। सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम्। यज्ञगृहं आ सीद उपविश॥

शब्दा०—*गणानाम्*=गणों के, *त्वा*=तुमको, *गणपतिम्*=गणों के मालिक, *हवामहे*=बुलाते हैं, *कविम्*=कवि, *कवीनाम्*=कवियों में, *उपमश्रवस्तमम्*=सर्वश्रेष्ठ कीर्तिवाले, *ज्येष्ठराजम्*=सर्वश्रेष्ठ स्वामी, *ब्रह्मणाम्*=स्तुतियों के *ब्रह्मणस्पते*=हे प्रार्थनाओं के स्वामी, *नः*=हमारे, *शृण्वन्*=सुनते हुये, *ऊतिभिः*=सहायता के साथ, *आ सीद*=स्थान ग्रहण करो, *सदनम्*=यज्ञगृह में।

हि० अ०—गणों के मालिक, कवियों में सर्वश्रेष्ठ कीर्तिवाले कवि, स्तुतियों के सर्वश्रेष्ठ स्वामी, तुमको हम बुलाते हैं; हे प्रार्थनाओं के

मालिक, हमारे (आह्वान को) सुनते हुये इस यज्ञ-गृह में अपनी सहायता के साथ स्थान ग्रहण करो।

Trans.—We invoke thee, the lord of hosts, the most renowned poet among the poets, the senior-most lord of prayers; O lord of prayers, listening our (invocations) take thy seat in this house with your protections.

Notes—हवामहे—√*hū* 'to call', pres. Ātm 1st plu. उपमश्रवस्तमम्—Sāyaṇa explains it as 'उपमीयतेऽनयेत्युपमा। सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः अतिशयेनोपमश्रवा'; Wilson takes it to mean 'abounding beyond measure in (every kind of) food', Griffith as 'the famousest of all', and Peterson as 'the most illustrious having the highest renown'; Bahuvrihi compd. accented on the first member. ज्येष्ठराजम्—Tatpuruṣa compd. accented on the second member. ब्रह्मणस्पते—Voc. of ब्रह्मणस्पति; words in genitive case, followed by words in vocative case, are regarded as their part for accentuation (सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे—Pāṇ. II. 1.2). Here the two members ब्रह्मणः and पते are unaccented, because they are not in the beginning of the pāda. However, from the point of view of pada-text they are separated from each other. Sāyaṇa takes it to mean 'lord of food' or 'of great action'. शृण्वन्—Pres. part. from √*śru* 'to hear', with the suffix शतृ. ऊतिभिः——Instr. plu. of ऊति from √*av* 'to protect'. सीद—√*sad* 'to sit', impv. 2nd. sing.

देवाः। चित्। ते। असुर्य। प्रऽचेतसः। बृहस्पते। यज्ञियम्। भागम्। आनशुः॥ उस्राःऽइव। सूर्यः। ज्योतिषा। महः। विश्वेषाम्। इत्। जनिता। ब्रह्मणाम्। असि॥२॥

सा० भा०—असुर्यं असुराणां हन्तः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ते त्वदीयाः देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागम् आनशुः प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम् । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयम् । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरे । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणात् । 'न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति' (ऐ० ब्रा० १. १३) इति श्रवणात् । ज्योतिषा तेजसा महः महनीयः सूर्यः उस्राइव । उस्राः किरणाः ॥ 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । यथा किरणान् जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मन्त्राणां जनिता जनयितैव असि । 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥

शब्दा०—*देवाः*=देवता, *चित्*=भी, *ते*=तुम्हारे द्वारा, *असुर्य*=हे असुरों को नष्ट करने वाले, *प्रचेतसः*=बुद्धिमान के, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *यज्ञियम्*=यज्ञसम्बन्धी, *भागम्*=हिस्सा, *आनशुः*=पाया, *उस्रा इव*=जिस प्रकार किरणों को, *सूर्यः*=सूर्य, *ज्योतिषा*=अपने प्रकाश से, *महः*=महान्, *विश्वेषाम्*=सबका, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला निपात *जनिता*=उत्पन्न करनेवाले, *ब्रह्मणाम्*=प्रार्थनाओं के, *असि*=हो ।

हि० अ०—हे असुरों को नष्ट करने वाले बृहस्पति, बुद्धिमान् तुम्हारे द्वारा ही, वास्तव में, देवताओं ने (अपना) यज्ञसम्बन्धी भाग पाया । सम्पूर्ण मन्त्रों को उत्पन्न करनेवाले तुम ही हो, जैसे महान् सूर्य अपने प्रकाश से किरणों को (उत्पन्न करनेवाला है) ।

Trans.—O Bṛhaspati, the slayer of demons, gods, indeed, obtained their share in sacrifice through thee, the wise. Thou art the generator of all prayers, as the great sun (is the begetter) of rays by his lustre.

Notes—असुर्य—'slayer of Asuras' (Sāyaṇa), 'immortal' (Griffith), 'divine' (Peterson). असुर्य is derived from असुर + यत्; the suffix being तित् it has जात्य स्वरित on the final syllable. However, here being in vocative case and not coming in the beginning of the pāda it is unaccented. प्रचेतसः—

From √*cit* or √*kit* to know; Sāyaṇa explains this word variously taking it in different cases: (1) प्रकृष्टज्ञानाः—nom. plu. as an adj. of देवाः; (2) प्रकृष्टज्ञानवतः—gen. sing. for Bṛhaspati; (3) प्रचेतसि—loc. sing as a substantive of ते-त्वयि; Griffith and Peterson take it to mean 'of wise god.' बृहस्पते—The word बृहस्पति, being read in वनस्पत्यादिगण, has double accent (उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्—Pāṇ. VI. 2. 140). Here it is in vocative case and at the beginning of the pāda; hence, accented on the first syllable (आमन्त्रितस्य च—Pāṇ. VI. 1. 198). The words read in वनस्पत्यादि गण are not separated by avagraha in the pada-text (Vide VSB, p. 101 (ग)). आनशुः—√aṁś 'to attain', perf. 3rd. plu. जनिता—Generator; nom. sing of जनितृ form √*jan* 'to generate' with the suffix तृच्.

आ । विऽबाध्यं । परिऽरपः । तमांसि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथम् । ऋतस्य । तिष्ठसि ॥ बृहस्पते । भीमम् । अमित्रऽदम्भनम् । रक्षःऽहनम् । गोत्रऽभिदम् । स्वःऽविदम् ॥३॥

सा० भा०—हे बृहस्पते परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । क्विप् ॥ परिवदतो निन्दकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् ऋतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरं अमित्रदम्भनम् शत्रूणां हिंसकम् । तदेवाह । रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं रथम् आ तिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

शब्दा—*विबाध्य*=दूर कर, *परिरपः*=निन्दकों को, *तमांसि*=अन्धकार को, च=और, *ज्योतिष्मन्तम्*=प्रकाशमान, *रथम्*=रथ पर, *ऋतस्य*=यज्ञ के, *आ तिष्ठसि*=आरूढ़ होते हो, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *भीमम्*=भयानक, *अमित्रदम्भनम्*=शत्रुओं का दमन करनेवाला, *रक्षोहणम्*=राक्षसों को मारनेवाला, *गोत्रभिदम्*=मेघों को तोड़नेवाला, *स्वर्विदम्*=प्रकाश को पाने वाला

हि० अ०—हे बृहस्पति, निन्दकों को तथा अन्धकार को नष्ट कर (तुम) यज्ञ के प्रकाशमान तथा भयानक रथ पर आरूढ़ होते हो, (जो) शत्रुओं का दमन करनेवाला, राक्षसों को मारनेवाला, मेघों को तोड़नेवाला एवं प्रकाश को पानेवाला है।

Trans.—Having banished the revilers and the darkness thou mountest the luminous and terrible chariot of the sacrifice (which is), O Bṛhaspati, the killer of the enemies, slayer of demons, cleaver of clouds and the attainer of light.

Notes—विबाध्य—√*bādh* 'to oppress', gerund in ल्यप्; the suffix being पित् it accents the root. परिरापः—'Revilers' (Wilson, Griffith), 'whisperers of evil words' (Grassmann), 'quibbles', 'evasions' (Geldner). The third syllable is lengthened in the Saṁhitā-text. ज्योतिष्मन्तम्—The suffix मतुप् is not separated from the stem by avagraha, if the stem has स्-ending. अमित्रदम्भनम्, रक्षोहणम्, गोत्रभिदम्, स्वर्विदम्—All are the Tatpuruṣa (upapada) compds. accented on the first syllables of the second members (गतिकारकोपपदात् कृत्—Pāṇ. VI. 2. 139).

सुनीतिऽभिः। नयसि। त्रायसे। जनम्। यः। तुभ्यम्। दाशात्। न। तम्। अंहः। अश्नवत्॥ ब्रह्मऽद्विषः। तपनः। मन्युऽमीः। असि। बृहस्पते। महि। तत्। ते। महिऽत्वनम्॥४॥

सा० भा०—हे बृहस्पते सुनीतिभिः। शोभनं नीतयः येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः। तैः जनं नयसि। अपेक्षितफलं प्रापयसि। त्रायसे जनमापद्भ्यो रक्षसि च। यः यजमानः तुभ्यं हविर्लक्षणमन्नं दाशात् प्रयच्छेत्॥ 'दाशृ दाने'। लेट्याडागमः॥ तम् अंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा न अश्नवत् न प्राप्नुयात्॥ अश्नोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। अडागमः॥ ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुः तपनः

तापकः असि । किंच मन्युमीः मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ 'मीङ् हिंसायाम्' । क्विप् ॥ ते तव तत् तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

शब्दा॰—*सुनीतिभिः*=सुन्दर मार्ग-दर्शन से, *नयसि*=ले चलते हो, *त्रायसे*=रक्षा करते हो, *जनम्*=मनुष्य की, *यः*=जो, *तुभ्यम्*=तुमको, *दाशात्*=हवि प्रदान करे, *न*=नहीं, *तम्*=उसको, *अंहः*=पाप, *अश्नवत्*=पहुंचे, *ब्रह्मद्विषः*=मन्त्रों से द्वेष करनेवाले को, *तपनः*=तपानेवाले, *मन्युमीः*=क्रोध को प्रभावहीन करनेवाले, *असि*=हो, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *महि*=महान्, *तत्*=वह, *ते*=तुम्हारी, *महित्वनम्*=महानता ।

हि॰ अ॰—तुम सुन्दर मार्गदर्शनोंसे ले चलते हो तथा (उससे) मनुष्य की रक्षा करते हो। जो तुमको (हवि) प्रदान करे, उसके पास पाप न पहुँचे । हे बृहस्पति, मन्त्रों से द्वेष करनेवाले को (तुम) तपाने वाले हो, क्रोध को प्रभावहीन करनेवाले हो; तुम्हारी वह महानता वास्तव में महान् है ।

Trans.—Thou leadest with good guidance and protectest the man. May not the distress attain him who offers (three oblations). Thou art the tormentor of the prayer-haters and nullifier of the wrath; O Bṛhaspati, that greatness of thine is great.

Notes—सुनीतिभिः—Bahuvrihi compd. accented on the final syllable of the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). नीतिभिः is derived from √*nī* 'to lead' with noun-making termination क्तिन्. त्रायसे—√*trā* 'to protect', pres. Ātm. 2nd. sing. ; not unaccented because it begins a new sentence. दाशात्—√*dāś* 'to make offering', pres. subju. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यः. अश्नवत्—√*aṁś* 'to attain', pres. subju. 3rd. sing. ब्रह्मद्विषः—Tatpuruṣa compd. accented on the second member. Sāyaṇa proposes an alternative rendering: 'haters of the Brahmins' (ब्राह्मणानां द्वेष्टुः).

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः । तितिरुः । न । द्वयाविनः ॥ विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे । यम् । सुऽगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥५॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं जनं अंहः आहन्तव्यं दुःखं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयः हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न । तितिरुः ॥ तिरर्तिर्हिसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा द्वयाविनः । मनस्यन्यत्क्रियायां चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो वञ्चकाः । तेऽपि तं जनं न बाधन्ते । किंच ध्वरसः हिंसिकाः विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं वि बाधसे विशेषेण बाधस एव ।

शब्दा०—*न*=नहीं, *तम्*=उसको, *अंहः*=पाप, *न*=नहीं, *दुरितम्*=दुर्भाग्य, *कुतः*=कहीं से, *चन*=भी, *न*=नहीं, *अरातयः*=शत्रु, *तितिरुः*=पार पा सकते हैं, *न*=नहीं, *द्वयाविनः*=दोतरफा बोलनेवाले, *विश्वाः*=सम्पूर्ण, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, *अस्मात्*=उससे, *विबाधसे*=दूर कर देते हो, *यम्*=जिसकी, *सुगोपाः*=सुन्दर रक्षक, *रक्षसि*=रक्षा करते हो, *ब्रह्मणस्पते*=हे प्रार्थना के स्वामी ।

हि० अ०—हे ब्रह्मणस्पति, सुन्दर रक्षक तुम जिसकी रक्षा करते हो, उसको कहीं से न तो पाप, न दुर्भाग्य ही, न तो शत्रु, न दोतरफा बोलनेवाले वञ्चक ही पार पा सकते हैं । सभी प्रकार की बरबादियों से तुम उसे निर्बाध कर देते हो ।

Trans.—Neither sin nor ill-luck from anywhere, neither enemies nor double-dealers overpower him; O lord of prayers, having a good protection, thou banishest all the destructive forces from him whom thou protectest.

Notes—अरातयः—Nom. plu. of अराति from √ṛ 'to go' or अ + √rā (one who does not give), or अ + रै (one who possesses no wealth). तितिरुः—√tṝ 'to overpower, cross', perf. 3rd. plu. द्वयाविनः—Sāyaṇa explains it

as मनस्यन्यत्क्रियायां चान्यदित्येवं द्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो वञ्चकाः; Wilson takes it to mean 'dissemblers', Griffith as 'double-tongued creatures' and Peterson as 'double-dealers'. ध्वरसः—From √*dhvṛ* 'to kill, to injure'; Sāyaṇa takes it to mean 'destruction', 'destroying armies'; Grassmann and Geldner as 'beguilers'. सुगोपाः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. बाधसे—√*bādh* 'to oppress', Ātm. pres. 2nd. sing.—रक्षसि—√*rakṣ* 'to protect', pres. 2nd. sing.; not unaccented because preceded by यम्.

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ॥ बृहस्पते । यः । नः । अभि । ह्वरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥६॥

सा० भा०—हे बृहस्पते त्वं नः अस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गकृच्च भवसि । विचक्षणः विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वम् । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैः जरामहे स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ यः पुमान् नः अस्मान् अभि अभिलक्ष्य ह्वरः ॥ 'ह्वृ कौटिल्ये' । भावेऽसुन् कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छना दुर्बुद्धिः हरस्वती वेगवती सती मर्मर्तु मोचयतु ॥ 'मृङ् प्राणत्यागे' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपम् ॥

शब्दा—त्वम्=तुम, *नः*=हम लोगों के, *गोपाः*=रक्षक, पथिकृत् =सन्मार्ग-दर्शक, *विचक्षणः*=बुद्धिमान्, *तव*=तुम्हारे, *व्रताय*=व्रत के लिये, *मतिभिः*=स्तोत्रों से, *जरामहे*=गान करते हैं, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, यः =जो, *नः*=हमारे, *अभि*=प्रति, *ह्वरः*=कौटिल्य, *दधे*=धारण करता है, *स्वा*=अपना, *तम्*=उसको, *मर्मर्तु*=नष्ट करे, *दुच्छुना*=दुर्भाग्य, *हरस्वती* =शीघ्र ।

हि० अ०—तुम हम लोगों के रक्षक हो, बुद्धिमान् मार्गदर्शक हो; तुम्हारे व्रत के लिये हमलोग स्तोत्रों से गान करते हैं। हे बृहस्पति, जो हमारे प्रति कुटिलता धारण करता है उसको उसका अपना दुर्भाग्य ही अतिशीघ्र नष्ट करे।

Trans.—Thou art our protector and watchful leader of paths. We sing for thy rites with hymns. O Bṛhaspati, who lays his whirl upon us, him his own ill-luck may crush in haste.

Notes—जरामहे—√*jṛ* 'to sing', Ātm. pres. 1st. plu. ह्वरः—From √*hvṛ* 'to be crooked'; Sāyaṇa renders it by 'कौटिल्यं', Wilson as 'deceit', Griffith as 'snare' and Peterson as 'traps', 'wiles'. दधे—√*dhā* 'to put', perf. Ātm. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. ममर्तु—√*mṛ* 'to crush', inte. impv. 3rd. sing. हरस्वती—Sāyaṇa takes it to mean वेगवती, Wilson and Griffith as 'precipitate' and Peterson as 'in wrath'; वती is not separated from the stem because the stem ends in स्.

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ॥ बृहस्पते । अप । तम् वर्तय । पथः । सुऽगम् । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

सा० भा०—उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवा अभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः । 'सानु समुच्छ्रितम्' (निरु० २. २४) इति यास्कः । वृकः ॥ 'वृक आदाने' ॥ धनादीनामादाता यः मर्तः मनुष्यः अनागसः अपराधहीनान् नः अस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंस्यात् । तं मर्तं पथः वैदिकान्मार्गात् अप वर्तय निवर्तय । नः अस्माकं अस्यै देववीतये देवानां वीतिः सोमभक्षणम् अत्रेति देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गन्तव्यं मार्गं कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

शब्दा०—*उत*=और, *वा*=भी, *यः*=जो कोई, *नः*=हमको, *अनागसः*=पापरहित को, *अरातीवा*=शत्रुता रखनेवाला, *मर्तः*=मनुष्य, *सानुकः*=अभिमानी, *वृकः*=लालची, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *तम्*=उसको, *अपवर्तय*=अलग करो, *पथः*=मार्ग से, *सुगम्*=आसानी से पार करने

योग्य, नः=हम लोगों के मार्ग को, *अस्यै*=इस, देववीतये=यज्ञ के लिये, कृधि=करो।

हि० अ०—और जो कोई शत्रुता रखनेवाला, अभिमानी तथा लालची व्यक्ति हम पाप-रहितों को कष्ट पहुँचाये, हे बृहस्पति, उसको हमारे मार्ग से दूर करो; इस यज्ञ के लिये हमारे (मार्ग को) सुगम करो।

Trans.—And also the inimical, arrogant, rapacious man who may injure us, the sinless ones, O Bṛhaspati drive him away from our path and make (our path) easy to this sacrifice.

Notes—मर्चयात्—√*mṛc* 'to injure', subju. 3rd. sing. अनागसः—Peterson construes it with सानुकः वृकः and renders as 'veritable'; नञ् compd. accented on the first syllable. सानुकः—Arrogant (Wilson, Griffith), 'greedy' (Roth, Peterson). Roth and Grassmann derive it from √*san* 'to gain'. अपवर्तय—√*vṛt* with अप 'to remove away', caus. impv. 2nd. sing. देववीतये—Dative sing. of देववीति; वीति is derived from √*vī* 'to enjoy' with the suffix क्तिन्. कृधि—√*kṛ* 'to make', root-aorist, impv. 2nd. sing.

त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पर्तः । अधिऽवक्तारम् । अस्मऽयुम् ॥ बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । बर्हय । मा । दुःऽएवाः । उत्ऽतरम् । सुम्नम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

सा० भा०—अवस्पर्तः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्भ्यः पारयितः हे बृहस्पते तनूनाम् अङ्गानां पुत्रादीनां वा त्रातारं पालयितारम् अधिवक्तारम् अस्मासु पक्षपातेन अधिकं वक्तारम् अस्मयुं हविष्प्रदानस्माद् कामयमानं त्वा त्वां हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः किञ्च देवनिदः देवनिन्दकानसुरान् नि बर्हय विनाशय । दुरेवाः दुष्टगमनाः दुर्बुद्धयः शत्रवः उत्तरम् उत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा उन्नशन् मा व्याप्नुवन्तु

शब्दा०—*त्रातारम्*=रक्षक, *त्वा*=तुमको, *तनूनाम्*=शरीर के, *हवामहे*=बुलाते हैं, *अवस्पर्तः*=हे उपद्रवों से बचानेवाले, *अधिवक्तारम्*=हमारी ओर से बोलनेवाले, *अस्मयुम्*=हमारी तरफ झुकाववाले, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *देवनिदः*=देवताओं की निन्दा करनेवालों को, *नि बर्हय*=विनष्ट करो, *मा*=मत, *दुरेवाः*=दुष्ट बुद्धिवाले, *उत्तरम्*=बढ़कर, *सुम्नम्*=सुख, *उत् नशन्*=प्राप्त करें।

हि० अ०—शरीर के रक्षक, (हमारा) पक्ष करनेवाले, तथा हमारी तरफ झुकाव वाले तुमको, हे उपद्रवों से बचानेवाले, हम बुलाते हैं। हे बृहस्पति, देवताओं की निन्दा करनेवालों को विनष्ट करो; दुष्टबुद्धिवाले (हमसे) अच्छा सुख न प्राप्त करें।

Trans.—O defender (from distress), we invoke thee, the protector of our body, our advocate, well-disposed to us. O Bṛhaspati, smite down the god-revilers and let not the evil-minded obtain loftier bliss (than ours).

Notes—हवामहे—See II. 23.1. अवस्पर्तः—Voc. of अवस्पर्तृ from √*spṛ* with अव 'to protect'; Sāyaṇa explains it as उपद्रवेभ्यः पारयितः। यद्वा। अवसा रक्षणेनापद्भ्यः पारयितः'. अधिवक्तारम्—'Speaker of encourageous words' (Wilson), 'comforter' (Griffith), 'befriend' (Peterson); Governing compd. accented on the second member. अस्मयुम्—'Disposed to us'. अस्मयु is derived from the denominative root √*asmay* (>अस्म + क्यच्) with the suffix उ. यु as a taddhita termination expresses the sense of 'leading or desiring'. Yāska takes यु also as a noun-making termination (see Yāska's etymology of अध्वर्यु—Nir. I. 8). देवनिदः—Tatpuruṣa compd. accented on the second member. नि बर्हय—√*bṛh* with नि 'to smite down', caus. impv. 2nd. sing. दुरेवाः—From दुर् + √*i* 'to go'; Sāyaṇa renders it by 'दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रवः'; Grassmann takes it to mean 'of evil manner or way', Geldner as 'of evil will or inclination or ardour', Peterson as

'evil-minded', Wilson as 'malevolent' and Griffith as 'unrighteous'. नशन्—√naś 'to attain', injun. 3rd. plu.

त्वया । वयम् । सुऽवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या । आ । ददीमहि ॥ याः । नः । दूरे । तळितः । याः । अरातयः । अभि । सन्ति । जम्भय । ताः । अनप्नसः ॥ ९ ॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या ॥ 'सुपां सुलुक्०' इति चतुर्थी-बहुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो दातृभ्यः आ ददीमहि गृह्णीमहि ॥ 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम् ॥ दूरे दूरदेशे याः अरातयः याः च तळितः अन्तिकेऽरातयः नः अस्मान् अभि सन्ति अभि भवन्ति अनप्नसः कर्महीनान् ताः अरातीस्तान् शत्रून् जम्भय नाशय ॥ 'जभि नाशने'। चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं—'त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तळितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनप्नसोऽप्न इति रूपनाम (निरु० ३. ११) इति ॥

शब्दा०—*त्वया*=तुम्हारे द्वारा, *वयम्*=हमलोग, *सुवृधा*=अच्छी प्रकार से बढ़ानेवाले, *ब्रह्मणस्पते*=हे ब्रह्मणस्पति, *स्पार्हा*=स्पृहणीय, *वसु*=धन, *मनुष्या*=मनुष्यों की, *आ ददीमहि*=ग्रहण करें, *याः*=जो, *नः*=हमारे, *दूरे*=दूर के, *तळितः*=समीप के, *याः*=जो, *अरातयः*=शत्रु, *अभि सन्ति*=अभिभूत करते हैं, *जम्भय*=कुचल डालो, *ताः*=उनको, *अनप्नसः*=निश्चेष्ट ।

हि० अ०—हे ब्रह्मणस्पति, अच्छी प्रकार से बढ़ानेवाले तुम्हारे द्वारा हम स्पृहणीय मानव-सम्पत्ति को प्राप्त करें। दूर के और समीप के जो शत्रु हम पर आक्रमण करते हैं, उनको कुचल डालो (जिससे) वे निश्चेष्ट हो जावें।

Trans.—O lord of prayer, through the excellent strengthener, may we obtain covetable human possessons. The enemies, far and near, who attack us, crush them inactive.

Notes—आ दधीमहि—$\sqrt{}$*dā* with आ 'to take', pres. Atm. opt. 1st. plu. जम्भय—$\sqrt{}$*jambh* 'to chew, to devour', pres. impv. 2nd. sing.; not unaccented because beginning of a new sentence. अनप्नसः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member.

त्वया॑ । व॒यम् । उ॒त्ऽत॒मम् । धी॒म॒हे । वयः॑ । बृह॑स्पते । पप्रि॑णा । सस्नि॑ना । यु॒जा ॥ मा । नः॒ । दुः॒ऽशंसः॑ । अ॒भि॒ऽदि॒प्सुः । ई॒श॒त । प्र । सु॒ऽशंसाः॑ । म॒तिऽभिः॑ । ता॒रि॒षी॒म॒हि ॥१०॥

सा० भा०—हे बृहस्पते पप्रिणा ॥ 'पॄ पालनपूरणयोः' । 'आदृगमहन०' इति किन्प्रत्ययः । छान्दसो यणादेशः ॥ कामानां पूरकेण सस्निना शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुना उत्तमं वयः हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे धारयामः ॥ 'धी धारणे' । दैवादिकः ॥ दुःशंसः दुःशंसनीयः अभिदिप्सुः अभिदम्भितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषः नः अस्माकं मा ईशत मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । लेट्यडागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः प्र तारिषीमहि प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥

शब्दा०—*त्वया*=तुम्हारे द्वारा, *वयम्*=हम, *उत्तमम्*=श्रेष्ठ, *धीमहे*=प्राप्त करें, *वयः*=शक्ति, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *पप्रिणा*=इच्छाओं को पूरा करनेवाली, *सस्निना*=प्रचुर धनवाली, *युजा*=मित्रता से, *मा*=मत, *नः*=हमारा, *दुःशंसः*=दुष्ट बुद्धिवाला, *अभिदिप्सुः*=हमें दबाने की इच्छावाला, *ईशत*=स्वामी बने, *सुशंसाः*=सुन्दर प्रार्थनावाले, *मतिभिः*=स्तुतियों के द्वारा, *तारिषीमहि*=समृद्ध होवें ।

हि० अ०—हे बृहस्पति, (इच्छाओं को) पूरा करनेवाली तथा प्रचुर धनवाली तुम्हारी मित्रता के द्वारा हम श्रेष्ठ शक्ति प्राप्त करें। हमें दबाने की इच्छावाला (कोई) दुष्ट-बुद्धि हमारे ऊपर मालिक न बने। सुन्दर प्रार्थनावाले हमलोग स्तुतियों के द्वारा समृद्ध होवें।

Trans.—Through thy fulfilling and bounteous friendship, O Bṛhaspati, may we attain the highest vital strength. Let not the wicked, desiring (us) to

do harm, be our master. May we of excellent praises prosper with (our) prayers.

Notes—धीमहे—Sāyaṇa thinks the root √*dhī* 'to hold' but many scholars derive it from √*dhā* 'to put'; in either case it is a form of root-aorist, Ātm. subju. 1st. plu. पप्रिणा—Instr. sing. of पप्रि from √*pṝ* 'to fill' with the suffix क्रिन्. सस्निना—Instr. sing of सस्नि from √*san* 'to gain' with the suffix क्रिन् the penultimate vowel of the root being dropped. अभिदिप्सुः—Derived from अभि + √*dabh* 'to harm' with the suffixes सन् and उ. ईशत—√*īś* 'to be master', pres. injun. 3rd. sing. सुशंसाः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. प्र तारिषीमहि—√*tṝ* with प्र 'to prosper', 'iṣ'-aorist, Ātm. opt. 1st. plu.

अननुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवम् । निःऽतप्ता । शत्रुम् । पृतनासु । ससहिः ॥ असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते अननुदः । अनु पश्चाद्ददातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दात्रन्तरशून्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्षिता आहवम् ॥ आहूयतेऽत्रेत्याहवो युद्धम् । 'आङि युद्धे' (पा० सू० ३. ३. ७३) इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युद्धं जग्मिः गन्ता । 'आदृग-महन०' इति किन्प्रत्ययः । लिड्वद्भावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः । शत्रुं शातयितारं निष्टप्ता नितरां तस्य तापकः ॥ तृन्नन्तत्वात् षष्ठीप्रतिषेधः । 'निसस्तपतावनासेवने' (पा० सू० ८. ३. १०२) इति षत्वम् । 'तादौ च निति०' इति गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभि-भविता । एत.दृशस्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा असि । ऋणयाः ऋणस्य यावयितासि ॥ 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । ण्यन्तस्य क्विपि णिलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः ॥ किंच उग्रस्य चित् ओजस्विनोऽपि दमिता उपशमयिता वीळुहर्षिणः दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिद्दमितासि ॥

शब्दा०—*अनानुदः*=कभी समर्पण न करनेवाले, *वृषभः*=शक्तिशाली, *जग्मिः*=जानेवाले, *आहवम्*=युद्ध में, *निष्टप्ता*=तपानेवाले, *शत्रुम्*=शत्रु

को, पृतनासु=युद्ध में, ससहिः=विजेता, असि=हो, सत्यः=वास्तव में, ऋणयाः=ऋण से दूर करनेवाले, ब्रह्मणस्पते=हे प्रार्थना के स्वामी, उग्रस्य=भयानक का, चित्=भी, दमिता=दमन करनेवाले, वीळुहर्षिणः =अभिमानी बलवान् का।

हि० अ०—हे बृहस्पति, तुम, वास्तव में, कभी समर्पण न करनेवाले, शक्तिशाली, युद्ध में जानेवाले, शत्रु को तपानेवाले, युद्ध में विजयी, ऋण से दूर करनेवाले तथा भयानक एवं अभिमानी बलवानों को भी दबानेवाले हो।

Trans.—Thou art unyielding, mighty, goer to the battle, tormentor of enemies, victorious in the battles; O lord of prayer, truly thou art remover from debts and subduer even of the terrible and strong excited.

Notes—अनानुदः—From √*dā* with अनु 'to yield'; Bahuvrīhi compd. accented on the second member नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). The second syllable of the word अनु is lengthened (Ṛg. Prāt. IX. 33). जग्मिः—From the perf. base of √*gam* by adding the noun-making termination किन् (cf. ददिः, दधिः, वव्रिः etc.). सासहिः—Victorious; derived from the perfect base of √*sah* 'to conquer' with a noun-making termination किन् as in जग्मिः; the first syllable is lengthened. ऋणयाः—From ऋण + √*yu* 'to separate'; Tatpuruṣa compd. accented on the second member. वीळुहर्षिणः—Sāyaṇa explains it as 'दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य', Wilson as 'exulting', Griffith as 'widely passionate' and Peterson as 'stubborn excite'; Bahuvrīhi compd. accented on the second member.

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ॥ बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

सा० भा०—यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृतिविशिष्टेन मनसा अस्मान् रिषण्यति हिनस्ति ॥ 'दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति' इति निपातितः ॥ यश्च उग्रः पापचित्तः मन्यमानः आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान् शासाम् उक्थस्य शंसितारम् । यद्वा अस्माकमाशंसाम् । शासां शासितृणामुग्र इति वा योजनीयम् । अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ हन्तेः सनि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः ॥ हे बृहस्पते तस्य वधः । वध्यतेऽनेनेति वधः आयुधम् । नः अस्मान् मा प्रणक् ॥ 'पृची संपर्के' । श्नम्विकरणी । व्यत्ययेनामागमः । 'चादिलोपे०' इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतः तस्य मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा नि कर्म त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥

शब्दा०—*अदेवेन*=अपवित्र, *मनसा*=मन से, *यः*=जो, *रिषण्यति*=हिंसा करने पर तुला है, *शासाम्*=स्तुतिगायक को, *उग्रः*=भयानक, *मन्यमानः*=अपने को बड़ा समझता हुआ, *जिघांसति*=मारना चाहता है, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *मा*=मत, *प्रणक्*=प्राप्त करे, *तस्य*=उसका, *नः*=हम लोगों को, *वधः*=शस्त्र, *निकर्म*=प्रभावहीन करें, *मन्युम्*=क्रोध को, *दुरेवस्य*=दुष्ट के, *शर्धतः*=शक्तिशाली ।

हि० अ०—अपवित्र मन से जो हिंसा करने पर तुला है; (जो) भयानक अपने को बड़ा समझता हुआ स्तुति-गायक (हम लोगों) को मारना चाहता है, हे बृहस्पति, उसका शस्त्र हम लोगों को न पावे । उस शक्तिशाली दुष्ट के क्रोध को हमलोग प्रभावहीन कर ।

Trans.—Who with ungodly mind is bent on harm ; and (who) the terrible, regarding himself powerful, wants to kill the praise-singers, O Bṛhaspati, let not his weapon attain us. May we inact the wrath of mighty wicked.

Notes—रिषण्यति—From denom. base √*ṛṣaṇya* (>ऋषन् or ऋषण् (originally from √*riṣ* 'to enjure'), 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यः. शासाम्—'Praise-singers' (Sāyaṇa), 'worshippers' (Wilson), 'mid-lords' (Griffith), 'revilers' (Grassmann), 'among

those that command' (Geldner), 'by commands' (Oldenberg), 'by his ability to punish' (Peterson). मन्यमानः—√*man* 'to think,' pres. passive part. जिघांसति—√*han* 'to kill', desid. pres. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यः. प्रणक्—Sāyaṇa derives it from √*pṛc* 'to mix' and Macdonell from √*naś* 'to attain' : injun. 3rd. sing. ; not unaccented because the conjunctive च, joining third and fourth pāda, is dropped (चादिलोपे विभाषा—Pāṇ VIII. 1.63). निकर्म—√*kṛ* with prefix नि 'to inact, to humiliate,' root-aorist, injun. 1st. plu.

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनंमूऽधनम् ॥ विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

सा० भा०—सः बृहस्पतिः भरेषु संग्रामेषु हव्यः योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम् आह्वातव्यः नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः किंच वाजेषु गन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः। तथा धनंधनं सनिता संभक्ता दाता ॥ तृनन्तत्वात् षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा अर्यः स्वामी बृहस्पतिः अभिदिप्स्वः अभिभवनेच्छावती विश्वाः इत् सर्वा एव मृधः हिंसिकाः सेनाः रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव वि ववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार। यद्वा इवशब्दश्चार्थे। रथांश्च वि ववर्ह ॥ लडर्थे लिट् ॥

शब्दा०—*भरेषु*=युद्धों में, *हव्यः*=बुलाने योग्य, *नमसा*=नमस्कार द्वारा, *उपसद्यः*=समीप आनेवाले, *गन्ता*=जानेवाले, *वाजेषु*=युद्धों में, *सनिता*=जीतनेवाले, *धनंधनम्*=प्रत्येक प्रकार के धन को, *विश्वाः*=सम्पूर्ण, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, *अर्यः*=स्वामी, *अभिदिप्स्वः*=मारने की इच्छा रखनेवाले, *मृधः*=शत्रुओं को, *बृहस्पतिः*=बृहस्पति ने, *नि ववर्ह*=नष्ट कर दिया है, *रथाँ इव*=युद्ध में टूटे हुये रथों की तरह।

हि० अ०—युद्धों में बुलाने योग्य, नमस्कार द्वारा समीप पहुँचा जानेवाले, युद्ध में जानेवाले, प्रत्येक प्रकार के धन को जीतनेवाले स्वामी

बृहस्पति ने (हमें) मारने की इच्छा रखने वाली सम्पूर्ण शत्रु-सेनाओं को (युद्ध में टूटे हुये) रथों की तरह नष्ट कर दिया है।

Trans.—Lord Bṛhaspati, to be invoked in the battles, to be approached through salutation, goer in the battles, winner of every kind of wealth, has destroyed all the foe-armies, desiring to kill (us), like war-chariots (of the enemies).

Notes—उपसद्य—From उप + √*sad* 'to sit' with the suffix यत्. धनंधनम्—Iterative compd. accented on the first member. अभिदिप्स्वः—Acc. plu. of अभिदिप्सु from अभि + √*dabh* 'to harm' with the desid. suffix सन् and noun-making suffix उ. जात्य स्वरित of the final syllable, followed by Udātta, has undergone Kampa which is shown by the numerical sign ३ because the जात्यस्वरित is on long syllable. ववर्ह—√*vṛh* 'to tear' perf. 3rd. sing. रथाँ इव—In a pāda when a vowel follaws a word ending in-आन् the final न् is dropped and the preceding आ is nasalized. This euphonic combination is regularly found in the R̥.V.

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टऽवीर्यम् ॥ आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिऽरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

सा० भा०—हे बृहस्पते तेजिष्ठया अतिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षसः राक्षसान् तप तापय। ये राक्षसाः दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां निदे निन्दाया विषयं दधिरे कृतवन्तः तान् तापयेति समन्वयः। ते तव उक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं यत् वीर्यं असत् पूर्वमासीत् तत् अधुना आविः कृष्व प्रकटीकुरु। तेन च वीर्येण परिरापः परिवदतः निन्दकानसुरान् वि अर्दय विशेषेण बाधस्व ॥

शब्दा०—*तेजिष्ठया*=अत्यन्त तीक्ष्ण, *तपनी*=जलानेवाले शस्त्र से, *रक्षसः*=राक्षसों को, *तप*=जलाओ, *ये*=जो, *त्वा*=तुम्हारी, *निदे*=निन्दा, *दधिरे*=धारण करते हैं अर्थात् करते हैं, *दृष्टवीर्यम्*=जिनका पराक्रम देखा गया है, *तत्*=उस पराक्रम को, *आविष्कृष्व*=प्रकट करो, *यत्*=जो, *असत्*=हो, *ते*=तुम्हारा, *उक्थ्यम्*=प्रशंसनीय, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *परिरपः*=निन्दकों को, *वि अर्दय*=विशेष रूप से दूर करो।

हि० अ०—तीक्ष्ण जलानेवाले (अपने) शस्त्र से राक्षसों को जलावो, जो तुम्हारी, जिसकी शक्ति देखी गई है, निन्दा करते हैं। जो तुम्हारा प्रशंसनीय (पराक्रम) हो उसे प्रकट करो। हे बृहस्पति, निन्दकों को विशेष रूप से अलग करो।

Trans.—With (thy) sharp-pointed weapon burn the demons who have disdain for thee whose power has been seen. Make manifest that which may be thine to be praised; O Bṛhaspati, stir variously the revilers.

Notes—तप—√*tap* 'to burn', impv. 2nd. sing. दधिरे—√*dhā* 'to put', perf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by ये. दृष्टवीर्यम्—'Whose power is seen or felt'; Bahuvrīhi compd. आविष्कृष्व—√*kṛ* with आविः 'to make manifest', root-aorist, Ātm. impv. 2nd. sing. असत्—√*as* 'to be', pres. subju. 3rd sing; not unaccented because preceded by यत्. उक्थ्यम्—Derived from √*vac* 'to speak' with the suffixes थक् and ण्यत्. The जात्यस्वरित of the final syllable, followed by Udātta, has undergone kampa which is shown by the numeral sign १, because the जात्यस्वरित is on the short syllable. परिरापः—See II. 23.3. अर्दय—√*ṛd* 'to stir', caus. pres. impv. 2nd. sing.

बृहस्पते। अति। यत्। अर्यः। अर्हात्। द्युऽमत्। विऽभाति। क्रतुऽमत्। जनेषु॥ यत्। दीदयत्। शवसा। ऋतऽप्रजात। तत्। अस्मासु। द्रविणम्। धेहि। चित्रम्॥ १५॥

सा० भा०—बार्हस्पत्ये पशावेषा हविषोऽनुवाक्या। 'प्रदानानाम्' इति खण्डे सूत्रितं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते' (आश्व० श्रौ० ३. ७) इति। एषैवाश्विनशस्त्रे परिधानीया। सूत्रितं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधानीया' (आश्व० श्रौ० ६. ५) इति॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य यत् ब्रह्मवर्चसं तेजः अर्हात् पूजयेत्॥ 'अर्ह पूजायाम्'। लेट्याडागमः॥ जनेषु ब्राह्मणेषु द्युमत् दीप्तियुक्तं क्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति विशेषेण दीप्यते। यत् च शवसा बलेन स्वाश्रयं जनं दीदयत्। दीदयतिर्दीप्तिकर्मा। दीपयति। चित्रं चायनीयं तत् ब्रह्मवर्चसरूपं द्रविणम् अस्मासु धेहि निधेहि। यद्वा। अर्य उदारोऽपि त्वया दत्तं धनम् अतीवार्हात् श्रद्दधीत। यच्च त्वद्दत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसा अन्नादिसमृद्ध्या दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि। तथा च ब्राह्मणं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीव वान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति (ऐ० ब्रा० ४. ११) इति॥

शब्दा०—*बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *अति*=अधिक रूप से, *यत्*=जिससे, *अर्यः*=श्रेष्ठ आर्य, *अर्हात्*=पूजा कर सकें, *द्युमत्*=प्रकाश से युक्त, *विभाति*=चमकता है, *क्रतुमत्*=शक्ति से युक्त, *जनेषु*=मनुष्यों में, *यत्*=जो, *दीदयत्*=प्रकाशित हो, *शवसा*=शक्ति से, *ऋतप्रजात*=हे यज्ञ के पुत्र, *तत्*=ऐसा, *अस्मासु*=हमें, *द्रविणम्*=धन, *धेहि*=प्रदान करो, *चित्रम्*=विचित्र।

हि० अ०—हे बृहस्पति, जिससे श्रेष्ठ आर्य अधिक रूप से पूजा कर सकें, जो प्रकाश तथा शक्ति से युक्त मनुष्यों के बीच चमकता है, जो सामर्थ्य से प्रकाशित हो, हे यज्ञ के पुत्र, ऐसा (उपर्युक्त गुणों वाला) विचित्र धन हमें प्रदान करो।

Trans.—O Bṛhaspati, wherewith the pious may worship exceedingly, endowed with lustre and will-

power (which) shines among man, which may shine with strength, O born of sacrifice, bestow upon us that wonderful treasure.

Notes—अति यदर्यो अर्हात्—This Pāda has variously been interpreted by the scholars: Wilson following Sāyaṇa translates as 'wherewith the pious man may worship exceedingly'; Griffith renders as 'that which the foe deserves not'; and Peterson as 'such as would be worth beyond the reach of our opponents'. अर्हात्—√*arh* 'to worship', pres. subju. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. विभाति—√*bhā* 'to shine', pres. 3rd sing.; not unaccented because syntactically connected with यत्. दीदयत्—√*dī* 'to shine', pres. subju. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. धेहि—√*dhā* 'to put', impv. 2nd. sing.

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामिणः ।
रिपवः । अन्नेषु । जगृधुः ॥ आ । देवानाम् । ओहते । वि ।
व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥१६॥

सा० भा०—हे बृहस्पते नः अस्मान् स्तेनेभ्यः । स्त्यानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो मा दाः । तान् दर्शयति । ये चौराः द्रुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणः नितरां रमणशीलाः रिपवः हिंसकाः सन्तः अन्नेषु परकीयेषु अभि जागृधुः अभिकाङ्क्षन्ति ॥ 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । लिटि रूपम् ॥ ये च देवानां वि व्रयः विशेषेण वर्जनम् । व्री व्ली इति धातू वर्जने वर्तेते । 'य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्लीनाति' (तै० ब्रा० २. २. ५. १) इत्येकस्य वर्जनार्थे दृष्टत्वादपरस्यापि वर्जनार्थत्वम् ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदये आ ओहते आवहन्ति ! देवानां यागान् स्तुतीश्च न करवामेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः साम्नः साममयात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोघ्नम् । साम वै रक्षोहेति ।

न विदुः न जानन्ति। किंतु सर्वसाधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः।

शब्दा०—*मा*=मत, *नः*=हम लोगों को, *स्तेनेभ्यः*=चोर शत्रुओं के लिये, *ये*=जो, *द्रुहस्पदे*=हत्या करनेवाले स्थान पर, *निरामिणः*=आनन्द पूर्वक घूमते हुये, *रिपवः*=शत्रु, *अन्नेषु*=दूसरों के धन का, *अभिजागृधुः*= लालच करते हैं, *देवानाम्*=देवताओं को, *आ ओहते*=विचार, लाते हैं, *वित्रयः*=अलग करने का *हृदि*=हृदय में, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *न*=नहीं, *परः*=सीमा, *साम्नः*=सामन् की, *विदुः*=जानते हैं।

हि० अ०—हे बृहस्पति, हमलोगों को चोर शत्रुओं के लिये मत (दो), जो हत्या करनेवाले स्थान पर आनन्दपूर्वक घूमते हुये (दूसरोंके) धन का लोभ करते हैं और देवताओं को अलग करने का विचार हृदय में लाते हैं; (वे तुम्हारे) सामन् (शस्त्र) की (महिमा की सीमा) नहीं जानते।

Trans.—Give us not to the thieves, the enemies who taking delight at slaughtering-place covet the food (of others); (who) cherish in (their) hearts the abandonment of gods. O Bṛhaspati, (they) do not know the extent of (thy) Sāman (against evil spirits).

Notes—निरामिणः—From नि + √*ram* 'to take delight'; Wilson following Sāyaṇa translates it as 'delighting', Griffith as 'who sits at ease' and Peterson as 'stopping. The stem being of an ambiguous nature is not analysed in the pada-text. जागृधुः—√*gṛdh* 'to covet', perf. 3rd. plu.; not unaccented because syntactically connected with ये. The first syllable is lengthened in the Saṁhitā-text (Ṛg. Prāt. IX. 52), the original being restored in the pada-text. ओहते—(1) √*ūh* (*uh ?*) 'to consider', pres. 3rd. plu. (Roth. Grassmann, Whitney, Macdonell); Macdonell takes it in 3rd sing. also (2) √*oh* 'to triumph', 3rd. sing. (Peterson), plu. (Oldenberg, Geldner). According to Geldner it is

similar to *aoj* and *aog* of Avestā; not unaccented because the antithesis is indicated by आ and वि. व्रयः—Form √*vri* 'to forbid'; 'abandonment' (Wilson, Griffith), 'excessive power' (Oldenberg), 'weakness' (Geldner), 'oppressive power' (Peterson). आ देवानामोहते वि व्रयः हृदि—This Pāda has variously been interpreted by scholars: '(who) in their hearts little mind the tyrannical power of the gods' (Olderberg), 'they affirm the weakness of the gods and deny (the weakness) in their own hearts' (Geldner), 'who cherish in their hearts the abandonment of the Gods' (Wilson, Griffith), 'the oppressive power of the Gods triumphs directly and in diverse ways in their heart' (Peterson). बृहस्पते न परः साम्नो विदुः—Sāyaṇa construes it with नः in the first Pāda. Wilson, Griffith, Peterson all explain taking it as the adj. clause of स्तेनेभ्यः in the first Pāda: 'Who do not know the extent of thy powers (against evil spirits)' (Wilson), 'no further rest shall they obtain' (Griffith), 'they know of nothing higher than the Sāman (which) is (thy) weapon (Peterson).

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजनत् ।
साम्नःऽसाम्नः । कविः ॥ सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः ।
पतिः । द्रुहः । हन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥१७॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिः विश्वेभ्यः भुवनेभ्यः परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वां अजनत् हि अजीजनत् खलुः। ततस्त्वं साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः ॥ 'कु शब्दे'। 'अच इः' इति इप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि। यद्वा कविः क्रान्तदर्शी त्वष्टा साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः सारेण त्वाम् अजीजनत्। किंच सः ब्रह्मण-

स्पतिः महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित्। किंच ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य हन्ता भवति ॥

शब्दा०—*विश्वेभ्यः*=सभी, *हि*=वास्तव में, *त्वा*=तुमको, *भुवनेभ्यः*=प्राणियों से, *परि*=श्रेष्ठ, *त्वष्टा*=त्वष्टा ने, *अजनत्*=उत्पन्न किया, *साम्नःसाम्नः*=प्रत्येक सामन् से, *कविः*=कवि, *सः*=वह *ऋणचित्*=ऋण को जाननेवाला, *ऋणयाः*=ऋण को दूर करनेवाला, *ब्रह्मणस्पतिः*=प्रार्थना के स्वामी, *द्रुहः*=शत्रुओं को, *हन्ता*=मारनेवाला, *महः*=महान्, *ऋतस्य*=यज्ञ के, *धर्तरि*=धारण करनेवाले के ।

हि० अ०—कवि त्वष्टा ने वास्तव में सभी प्राणियों से ऊपर प्रत्येक सामन् से (सारभूत) तुमको उत्पन्न किया। वह ब्रह्मणस्पति महान् यज्ञ करनेवाले के ऋण को जाननेवाला है। (यजमान के) ऋण को दूर करनेवाला तथा (उसके) शत्रुओं को मारनेवाला है।

Trans.—(O Bṛhaspati,) Tvaṣṭṛ, the poet, indeed, generated thee from each Sāman, above all the creatures. That Bṛhaspati is acknowledger of (worship as it were) a debt to the supporter of great sacrifice ; he is the remover of debt and slayer of the enemies (of his worshipper).

Notes—अजनत्—√*jan* 'to generate', impf. 3rd, sing ; not unaccented because preceded by हि. साम्नःसाम्नः—From each Sāman ; Iterative compd. accented on the first member. ऋणचित्—According to Sāyaṇa ऋणचित् means 'one who gives head to worship as it were a debt'. Wilson takes it to mean 'one who acknowledges the debt', Griffith as 'guilt-scourger' and Peterson as 'collector of debt. धर्तरि—Locacive infinitive from √*dhṛ* 'to bear'. Sāyaṇa construes it with ऋणचित् and ऋणयाः, while Griffith and Peterson take it as a separate predicative attribute of Bṛhaspati.

तव॑ । श्रि॒ये । वि । अ॒जि॒ही॒त॒ । पर्व॑तः । गवा॑म् । गो॒त्रम् । उ॒त्-
ऽअसृ॑जः । यत् । अ॒ङ्गि॒रः ॥ इन्द्रे॑ण । यु॒जा । तम॑सा । परि॑ऽ-
वृतम् । बृह॑स्पते । निः । अ॒पाम् । औ॒ब्ज॒ः । अ॒र्ण॒वम् ॥१८॥

सा० भा०—अङ्गिरः आङ्गिरस हे बृहस्पते गवाम् आवारको वलेनाधिष्ठितः पर्वतः तव श्रिये आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यत् यदा गोत्रम् ॥ 'इनित्रकटयचश्च' इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां समूहं उदसृजः निरगमयः तदा इन्द्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्रासुरेण परीवृतं परित आक्रान्तम् अपाम् अर्णवं स्थानभूतं मेघं नि औब्जः नितराम् अधोमुखमकार्षीः ॥

शब्दा०—*तव*=तुम्हारे, *श्रिये*=आश्रय के लिये, *वि अजिहीत*=खोल दिया, *पर्वतः*=पर्वत ने, *गवाम्*=गायों के, *गोत्रम्*=बाड़े को, *उदसृजः*=खोला, *यत्*=जब, *अङ्गिरः*=हे अङ्गिरस्, *इन्द्रेण*=इन्द्र की, *युजा*=मित्रता से, *तमसा*=अन्धकार से, *परिवृतम्*=चारों तरफ से ढके हुये, *बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *अपाम्*=जल के, *निरौब्ज*=बहाया, *अर्णवम्*=समुद्र को ।

हि० अ०—हे अङ्गिरस्, जब तुमने गायों के बाड़े को (जिसमें वल ने उन्हें बंद किया था) खोला, पर्वत ने तुम्हारे आश्रय के लिये (अपने द्वार को अपने आप) खोल दिया । इन्द्र के साथ हे बृहस्पति, तुमने जल के समुद्र को बहाया, जो अन्धकार से ढका हुआ था ।

Trans.—O Aṅgiras, the mountain cleft itself apart for thy resort, when thou opened the stall of the kine. O Bṛhaspati, with Indra for ally thou released the ocean of waters, enveloped with darkness.

Notes—श्रिये—From √*śri* 'to resort', dat. sing. Griffith takes it to mean 'for glory'. व्यजिहीत—√*hā* with वि 'to cleave apart, to open out', impf. Ātm. 3rd. sing. उदसृजः—√*sṛj* 'to emit', impf. 2nd. sing.; not unaccented because followed by यत् (यद्धितुपरं छन्दसि—Pāṇ VIII. 1.56). परिवृतम्—Past part. from √*vṛ* with

परि 'to surround'; for accent see निहिताः (I. 24. 7) Being the tenth syllable of a twelve-syllabled Pāda, the second syllable of परि is lengthened. नि औब्जः— √ubj with नि 'to let loose', impf. 2nd. sing.

ब्रह्म॑णः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य॑ । बोधि । तन॑यम् । च । जिन्व ॥ विश्व॑म् । तत् । भद्रम् । यत् । अव॑न्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे॑ । सुऽवीराः॑ ॥ १९ ॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतः यन्ता नियामकः त्वं सूक्तस्य अस्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि बुध्यस्व। त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं जिन्व ॥ जिविः प्रीणनार्थः। लोटि रूपम् ॥ प्रीणय। भवादृशाः देवाः यदवन्ति रक्षन्ति तत् तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति। अतो वयं विदथे अस्मिन् यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः बृहत् प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम।

शब्दा०—*ब्रह्मणस्पते*=हे प्रार्थना के स्वामी, *त्वम्*=तुम, *अस्य*=इस, *यन्ता*=नियामक, *सूक्तस्य*=सुन्दर स्तोत्र के, *बोधि*=होवो, *तनयम्*=पुत्र पौत्रों को, *च*=और, *जिन्व*=कार्य में प्रवृत्त करो, *विश्वम्*=सभी, *तत्*=वे, *भद्रम्*=कल्याणकारी, *यत्*=जिसकी, *अवन्ति*=रक्षा करते हैं, *देवाः*= देवता, *बृहत्*=जोर से, *वदेम*=बोलें, *विदथे*=यज्ञ में, *सुवीराः*=वीर पुत्रों से युक्त।

हि० अ०—हे ब्रह्मणस्पति, तुम इस सुन्दर स्तोत्र के नियामक होवो; पुत्र-पौत्रों को (कार्य में) प्रवृत्त करो। वे सभी चीजें कल्याणकारी होती हैं जिसकी रक्षा (आप जैसे) देवता करते हैं; वीर पुत्रों से युक्त (हम) यज्ञ में जोर से गान करें।

Trans.—O Brahmaṇaspati, be thou the regulator of this excellent speech, and inspire our offsprings. All is auspicious, that gods protect. May we accompanied with heroes speak aloud in the sacrifice.

Notes—यन्ता—Nom. sing. of यन्तृ from √yam 'to restrain' with the suffix तृच्. सूक्तस्य—Of the excellent

hymn; उक्त. is the past part. of √*vac* 'to speak' by Samprasāraṇa. बोधि—√*budh* 'to know', root-aorist, impv. 2nd sing. तनयम्—Acc. sing. of तनय from √*tan* 'to stretch', meaning propagating a family, belonging to one's own family (तनयं तनोतेः—Nir. X. 7). According to Yāska तनय means grandchild (Nir. XII. 6). जिन्व—√*ji* or √*jinv* 'to inspire', pres. impv. 2nd. sing. अवन्ति—√*av* 'to protect', pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. वदेम—√*vad* 'to speak', pres. 1st. plu. विदथे—This word has been derived and interpreted variously: (1) √*vid* 'to find' (Roth, Grassmann), (2) √*vidh* 'to sacrifice' (Regnaud), (3) वि + √*dhā* 'to ordain' (Oldenberg); 'sacrifice' (Sāyaṇa, Wilson), 'wisdom', 'spiritual or priestly knowledge', 'counsels of the wise' (Geldner). Griffith and Peterson follow Geldner in translating it as 'assembly'. Vide Notes on विदथेषु (ṚV. I. 143. 7). सुवीराः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. बृहद्वदेम विदथे सुवीराः—'May we with valiant men mightily raise our voice at the determining (of ordinances etc.)' (Oldenberg); 'May we lead the great word as masters in wisdom' (Geldner); 'Loud may we speak with heroes in assembly' (Griffith).

'उपेम्' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं गात्संमदं त्रैष्टुभम् अपांनपाद्-देवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उपेमपोनप्त्रीयम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उप॑ । ई॒म् । अ॒सृ॒क्षि॒ । वा॒ज॒ऽयुः । व॒च॒स्याम् । चनः॑ । द॒धी॒त॒ । ना॒द्यः । गिरः॑ । मे॒ ॥ अ॒पाम् । नपा॑त् । आ॒शु॒ऽहेमा॑ । कु॒वित् । सः । सु॒ऽपेश॑सः । क॒र॒ति॒ । जोषि॑षत् । हि ॥ १ ॥

सा भा०—वाजयुः वाजमन्नमात्मन इच्छन्नहम् ईम् एनां वचस्य. वचसः स्तोत्रस्येच्छाम् उप असृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेश्छान्दसो लुङ् । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्त्वाद्गुणाभावः ॥ सः च नाद्यः नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबन्धी आशुहेमा आशु शीघ्रं गन्ता ॥ 'हि गतौ' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् ॥ एवंभूतः अपां नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वम् । एतत्संज्ञको देवः गिरः । गृणातीति गीः स्तोता । तस्य मे मम कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनः अन्नं दधीत दधातु विदधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा करति करोतु ॥ करोतेर्व्यत्ययेन शप् । 'कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः' (पा० सू० ८. ३. ५०) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ हि यस्मात अयं देवः जोषिषत् स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

शब्दा०—*उप* = समीप, *ईम्* = इसके, *असृक्षि* = मैंने भेजी है, *वाजयुः* = धन की इच्छावाला, *वचस्याम्* = वाणी को, *चनः* = प्रसन्नतापूर्वक, *दधीत* = स्वीकार करे, *नाद्यः* = नदी से उत्पन्न, *गिरः* = वाणी को, *मे* = मेरी, *अपां नपात्* = जल का पुत्र, *आशुहेमा* = शीघ्रगामी, *कुवित्* = शायद, *सः* = वह, *सुपेशसः* = सुन्दर रूप वाला, *करति* = करेगा, *जोषिषत्* = आनन्द लेगा, *हि* = निश्चित रूप से ।

हि० अ०—धन की इच्छा से (मैंने अपनी) वाणी को (उसके पास) भेजा है। नदी का पुत्र मेरी वाणी को प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार करे। शीघ्रगामी अपां नपात् शायद (उनको) अलंकृत करेगा क्योंकि (वही) उनका आनन्द लेगा।

Trans.—Desirous of booty, I have uttered forth this hymn; may the son of streams accept my songs with favour. He, the swift-moving son of waters, perchance will make (them) adorned, for verily he will enjoy (them).

Notes—असृक्षि–√*sṛj* 'to emit', Ātm. 's'-aorist, 1st. sing. वाजयुः—A desiderative suffix यु is added to वाज like किंयु, ऋयु, अवस्यु, etc.; 'desiring food' (Wilson) 'eager for spoil' (Griffith). चनः—Accordig to Sāyaṇa चनः is the object of दधीत and means 'abundant food'. Griffith and Macdonell take it as an adverb and translate: 'with favour' (Griffith), 'gladly' (Macdonell). दधीत—√*dhā* 'to put', Ātm. opt. 3rd. sing. आशुहेमा—हेमा from √*hi* 'to go' with the suffix मनिन्; Bahuvrīhi compd. accented on the second member. कुवित्—A pronominal interrogative particle which is employed as an elliptical expression of doubt. सुपेशसः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI.2.172). करति—√*kṛ* 'to do', root-aorist, subju. 3rd. sing.; unaccented because कुवित् which could accent the verb is not in the same Pāda. जोषिषत्—√*juṣ* 'to enjoy' 'iṣ'-aorist, subju. 3rd. sing; accented because firstly, it begins a new sentence and secondly, it is followed by हि (यद्धितुपरं छन्दसि—Pāṇ. VIII. 1. 56).

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुऽतंष्टम् । मन्त्रंम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदंत् ॥ अपाम् । नपांत् । असुर्यस्य । मह्ना । विश्वांनि । अर्यः । भुवंना । जजान ॥ २ ॥

सा० भा०—अस्मै अपांनपात्संज्ञकाय देवाय हृदः हृदयात् सुतष्टं सुष्ठु निर्मितम् इमं मन्त्रं सुष्ठु आ आभिमुख्येन वोचेम ब्रवाम। अस्य अस्माभिरुक्तमिमं मन्त्रं कुवित वेदत् बहुलं जानातु ॥ वेत्तेर्लेट्यडागमः। 'निपातैर्यद्यदिहन्त०' इति निघातप्रतिषेधः ॥ कि स्तोत्रमिति चेदुच्यते। अर्यः स्वामी अपांनपात्संज्ञको वैद्युतोऽग्निः असुर्यस्य। असुरः शत्रून् क्षेप्ता। तस्य स्वभूतस्य बलस्य मह्ना महिम्ना महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन भूतजातानि वा जजान जनयामास ॥

शब्दा०—*इमम्*=इस, *सु*=अच्छी प्रकार से, *अस्मै*=उसके लिये, *हृदः*=हृदय से, *सुतष्टम्*=अच्छी प्रकार से निर्मित, *मन्त्रम्*=मन्त्र को, *आ वोचेम*=सम्मुख गावें, *कुवित्*=शायद, *अस्य*=इसका अभिप्राय, *वेदत्*=जाने, *अपां नपात्*=जल का पुत्र, *असुर्यस्य*=प्राणदात्री शक्ति की, *मह्ना*=महिमा से, *विश्वानि*=सम्पूर्ण, *अर्यः*=स्वामी, *भुवना*=लोकों को, *जजान*=उत्पन्न किया है।

हि० अ०—हम अच्छी प्रकार से हृदय से उद्भूत इस मंत्र को उसके लिये गावें। शायद वह इसको समझे। (सबके) स्वामी जल के पुत्र ने (अपनी) प्राणदात्री शक्ति की महिमा से सम्पूर्ण प्राणियों को उत्पन्न किया है।

Trans.—Let us speak forth for him this well-fashioned hymn from our heart. Perhaps he will knew of it. The son of waters, the lord by greatness of (his) life-giving force, has created all beings.

Notes—सुतष्टम्—Governing compd. accented on the first member. अस्मै—Unaccented because it replaces a substantive. अस्य—unaccented like अस्मै. वोचेम—√*vac* 'to speak', red. aorist, opt. 1st. plu. वेदत्—√*vid* 'to know', pres. subju. 3rd. sing; accented because preceded by कुवित्. असुर्यस्य—For accent see वीर्याणि (I. 32. 1). जजान—√*jan* 'to generate', perf. 3rd. sing.

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्वम् । नद्यः । पृणन्ति ॥ तम् । ऊँ इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिऽवांसम् । अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः । आपः ॥३॥

सा० भा०—अपोनप्त्रीये वसतीवरीसमीपे एकधनासु प्राप्तासु 'समन्या यन्ति' इत्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च—'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति तीर्थदेशे' (आश्व० श्रौ० ५. १) इति । सारस्वते च शम्ले यद्यप्सु शम्या निपतेत्तदानीम् अपोनपत्रीयश्चरुः कार्यः । तत्रैषेव याज्या । सूत्रितं च—'समन्या यन्त्युपयन्त्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषाम्' (आश्व० श्रौ० १२. ६) इति ॥

अन्याः वर्ष्याः आपः सं यन्ति भूम्या संगच्छन्ते । अन्याः च पूर्वं तत्रावस्थिताः उप यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः समानं सह नद्यः नदीभूताः ऊर्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं पृणन्ति प्रीणयन्ति ॥ 'प्रीण प्रीणने' । तौदादिकः ॥ तमु तमेव अपां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥ दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा । लिटः क्वसुः । 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इति नियमादिडभावः ॥ 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । एवंभूतं शुचयः शुद्धाः आपः परि तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति चात्वालोत्करयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तत्साध्यवृष्टिद्वारा नद्यो भूत्वा ऊर्वं पृणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि 'आपो वा अस्पर्धन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः' (ऐ० ब्रा० २. २०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ॥

शब्दा—*अन्याः*=कुछ, *संयन्ति*=एक साथ बहता है, *उपयन्ति*=जाता है, *अन्याः*=दूसरे, कुछ, *समानम्*=समान रूप से, *ऊर्वम्*=समुद्र को, *नद्यः*=नदियाँ, *पृणन्ति*=भरती हैं, *तम्*=उसको, उ=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, *शुचिम्*=पवित्र को, *शुचयः*=पवित्र, *दीदिवांसम्*=चमकनेवाले, *अपां नपातम्*=जल के पुत्र को, *परितस्थुः*=चारों तरफ से घेरे हुए हैं, *आपः*=जल ।

हि० अ०—कुछ (वर्षा का जल पृथिवी पर ऊपर से) एक साथ बहता है; कुछ दूसरा (जो पृथिवी पर पहले से एकत्रित है) एक ओर

जाता है; (सभी जलों के मेल से बनी) नदियां समुद्र को समान रूप से भरती हैं। उस पवित्र, चमकनेवाले जल के पुत्र को पवित्र जल चारों तरफ से घेरे हुए हैं।

Trans.—Some (rain waters) flow together (on the earth); some others (already stored on the earth) flow to (the sea); (all combined together forming themselves as) streams fill the common reservoir (i. e. sea). Him, the pure and shining son of waters, the pure waters stand around.

Notes—समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या are antithetical clauses. The first verb of the two antithetical clauses is accented when the antithesis is clearly indicated by the words like अन्य अन्य, एक एक, च च or वा वा. पृणन्ति—√*pṛ* or √*pṛṇ* 'to fill', pres. 3rd, plu. दीदिवांसम्—Perf. part. acc. sing. of दीदिवस् from √*dī* or *dīdī* to shine with the suffix. क्वसु. तस्थुः—√*sthā* 'to stand', perf. 3rd. plu.

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ॥ सः । शुक्रेभिः । शिक्वऽभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतऽनिर्णिक् । अप्ऽसु ॥४॥

सा० भा०—तम् अपां नपातमग्निम् अस्मेराः अस्मयमाना दर्परहिताः युवतयो युवानं युवराजमिव मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलंकुर्वाणाः आपः ॥ 'मृजू शौचालंकारयोः' ॥ परि यन्ति परितो गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । घृतनिर्णिक् क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा निर्णिगिति रूपनाम । दीप्तरूपः सः अपां नपादग्निः अप्सु मेघान्तर्गतासु समुद्रगतासु वा मध्ये अनिध्मः इन्धनरहित एव सन् अस्मे अस्माकं रेवत् धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा शुक्रेभिः शुभ्रैः निर्मलैः शक्वभिः तेजोभिः दीदाय दीप्यते ॥

शब्दा०—*तम्*=उस, *अस्मेराः*=न मुस्कराने वाली, *युवतयः*=युवतियां, *युवानम्*=युवक को, *मर्मृज्यमानाः*=अलंकृत करती हुई, *परि यन्ति*=चारों तरफ से बहती हैं, *आपः*=नदियां, *सः*=वह, *शुक्रेभिः*=प्रकाशमान्,

शिक्वभिः=लपटों से, *रेवत्*=धनवान्, *अस्मे*=हम लोगों के लिये, *दीदाय*=प्रकाशित होता है, *अनिध्मः*=बिना इन्धन के ही, *घृतनिर्णिक्*=घृत से आवृत, *अप्सु*=जलोंमें ।

हि० अ०—न मुस्करानेवाली (गम्भीर) युवतियां, नदियां उस युवक को अलंकृत करती हुई (उसके) चारों तरफ विचरण करती हैं; वह प्रकाशमान् लपटों द्वारा, हमारे लिये धनवान् (होता हुआ), बिना इन्धन के ही, घृत से आवृत, नदियों (युवतियों) में हमारे लिये प्रकाशित होता है ।

Trans.—The not-smiling (i. e. modest) young maidens, the waters, wiping (him) move around him, the youth. He with brilliant flames bountifully shines for us in waters, (though) unfed with fuel, enveloped in clarified butter.

Notes—अस्मेराः—'Modest' (Wilson) 'carefully' (Griffith) 'not-smiling' (Macdonall). It is an adj. of युवतयः which are waters and nothing else; नञ् cempd. accented on the first member. मर्मृज्यमानाः—Inte. part. from √*mṛj* 'to wipe', with the suffix शानच. रेवत्—'Abundance' (Wilson) 'splendid beauty' (Griffith) 'bountifully' (Macdonell). दीदाय—√*dī* 'to shine', perf. 3rd. sing. ; accented because it begins the Pāda. अनिध्मः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. घृतनिर्निक्—'Cleansed with clarified butter' (Wilson), 'oil enveloped' (Griffith) 'having a garment of ghee' (Macdonell); Bahuvrīhi compd. accented on the first member.

अस्मै । तिस्रः । अव्यथ्याय॑ । नारीः । देवाय॑ । देवीः । दिधिषन्ति । अन्न॑म् ॥ कृताःऽइव । उप॑ । हि । प्रऽसर्स्रे । अप्ऽसु । सः । पीयूष॑म् । धयति । पूर्वऽसूना॑म् ॥ ५ ॥

सा॰ भा॰—नारीः नेत्र्यः तिस्रः देवीः देव्यः इळासरस्वतीभारत्याख्याः अव्यथ्याय अव्यथनाय अस्मै देवाय अपां नपाते अन्नं सोमाख्यं दिधिषन्ति धारयन्ति ॥ 'धिष शब्दे'। जीहोत्यादिकः। व्यत्ययेनान्तादेशः। धातूनामनेकार्थत्वादत्र धारणार्थः ॥ अप्सु उदकेषु कृताइव उप प्रसर्स्रे प्रसरन्ति ॥ 'सृ गतौ'। लिटि 'इरयो रे' इति रेआदेशः। छान्दसो हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं तस्मात् पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं सः अपां नपादग्निः धयति पिबति। हि पूरणः ॥

शब्दा॰—*तस्मै*=उस, *तिस्रः*=तीन, *अव्यथ्याय*=कभी व्यथित न होनेवाले के लिये, *नारीः*=स्त्रियां, *देवाय*=देव के लिये, *देवीः*=देवियां, *दिधिषन्ति*=धारण करने की इच्छा करती हैं, *अन्नम्*=अन्न, *कृताइव*=नवजात की तरह, *हि*=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *उप प्रसर्स्रे*=ऊपर फैलता है, *अप्सु*=जलों में, *पीयूषम्*=अमृत, *धयति*=पान करता है, *पूर्वसूनाम्*=प्रथम उत्पन्न करने वाली माताओं का।

हि॰ अ॰—उस अव्यथितमान देव (अपां नपात्) के लिये तीन दिव्य युवतियां भोजन देने की इच्छा करती हैं। चूंकि नवजात (बच्चे) की तरह जल में तैरता है (इसलिये) वह प्रथम उत्पन्न करनेवाली (माताओं) का दुग्धपान करता है।

Trans.—To him, the uninjurable god, the three divine ladies desire to give food. Since, like a newly born (child) floats on the waters, he sucks the nector (i.e. milk) of the mothers that first bring forth.

Notes—तिस्रो देवीः—Three goddesses Ilā, Sarasvati and Bhārati are meant. According to Griffith these goddesses are the personifications of prayer and worship. According to Macdonell three goddesses are the waters in the three worlds. अव्यथ्याय—'Uninjurable' (Wilson), 'immovable' (Macdonell); Bahuvrīhi compd. accented on the second member. दिधिषन्ति—√*dhā* 'to put', desid. pres 3rd. plu. कृता इव प्रसर्स्रे—Wilson following Sāyaṇa translates the line : 'as if formed in the

waters they spread abroad'; Griffith renders : 'within the waters hath he pressed as hollows'. According to Macdonell, 'for he has stretched forth as it were to the breasts'. प्रसर्त्रे--प्र + √sṛ 'to flow' pres. inte. 3rd. sing. accented because preceded by हि. धयति—√dhā 'to suck', pres. 3rd. sing.

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः । सम्ऽपृचः । पाहि । सूरीन् ॥ आमासु । पूर्षु । परः । अप्रऽमृष्यम् । न । अरातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

सा० भा०—अत्र अस्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवे अश्वस्य जनिम जन्म भवति । अपांनप्त्रधिष्ठितात् समुद्रात् उच्चैःश्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । अस्य च स्वः सुष्ठ्वरणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्त्वं द्रुहः द्रोग्धुः अपहर्तुः । रिषः हिंसकस्य च संपृचः संपर्कात् सूरीन् स्तोतॄनस्मान् पाहि रक्ष । आमासु अपरिपक्वासु पूर्षु पूरयितव्यास्वप्सु परः परस्तात् वर्तमानम् अप्रमृष्यम् अप्रधृष्यमाणं देवम् अरातयः अदातारः पुरुषाः न वि नशन् न प्राप्नुवन्ति ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । लेट्यडागमः ॥ अनृतानि मायाविनो रक्षांसि च न प्राप्नुवन्ति ॥

शब्दा०—*अश्वस्य*=अश्व का, *अत्र*=यहाँ, *जनिम*=जन्म, *अस्य*=उसका, *च*=और, *स्वः*=द्युलोक *द्रुहः*=द्वेष करनेवाले, *रिषः*=हिंसक के, *संपृचः*=संपर्क से, *पाहि*=रक्षा करो, *सूरीन्*=उदार दाताओं को, *आमासु*=कच्चे, *पूर्षु*=दुर्ग में अर्थात् मेघों में, *परः*=बहुत दूर, *अप्रमृष्यम्*=कभी नष्ट न होनेवाले, कभी न हारनेवाले, *न*=नहीं, *अरातयः*=शत्रु, *वि नशन्*=प्राप्त करें, *अनृतानि*=मायावी, झूठ बोलनेवाले ।

हि० अ०—अश्व (अपां नपात्) का जन्म स्थान यही (पार्थिव जल) है; द्युलोक में भी उसका (जन्मस्थान है)। उदार दाताओं की द्वेष करनेवालों तथा सतानेवालों के संपर्क से रक्षा करो । बहुत दूर कच्चे दुर्ग (मेघों) में रहनेवाले तथा कभी नष्ट न होनेवाले (देव) को शत्रु तथा मायावी न प्राप्त करें ।

Trans.—The birth of the horse (is) here (in the terrestrial water); his (is) also in heaven. (O son of waters), protect the bounteous givers from the company of haters and oppressors. Let not the miser and deceitful ones attain him, the inconceivable (god) (dwelling) far away in the raw (i.e, natural) fortress.

Notes—संपृचः—Abl. infinitive from सम् + √*pṛc* 'to mix'. पाहि—√*pā* 'to protect', impv. 2nd. sing. पूर्षु—Griffith and Macdonell take it as the locative plu. of पुर् which means 'fort'. परः—An adverb meaning 'far away'. If the accent is on the first syllable it becomes nom. sing. adj. meaning 'other'. अप्रमृष्यम्—नञ् + प्र + √*mṛṣ* 'not heed + यत्; 'inconceivable' (Wilson) 'indestructible' (Griffith) 'not to be forgotten' (Macdonell); Bahuvrīhi compd. accented on the second member. नशन्—√*naś* 'to attain', pres. injun. 3rd. plu.

स्वे । आ । दमे । सुऽदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति ॥ सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्ऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधते । वि । भाति ॥७॥

सा० भा०—यः अपां नपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षणे आ सीदति । यस्य च धेनुः माध्यमिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं पीपाय वर्धयति ॥ 'प्यायी वृद्धौ' । 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः ॥ सुभु सुष्ठु भूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविर्लक्षणम् अन्नं च अत्ति भक्षयति । सः अपांनपात्संज्ञको देवः ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्स्वन्तः मेघस्यास्वप्सु मध्ये विधते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं वि भाति विशेषेण दीप्यते ॥

शब्दा०—स्वे = अपने, दमे = घर में, सुदुघा = अच्छी प्रकार से दूध देनेवाली, यस्य = जिसकी, धेनुः = गाय, स्वधाम् = अन्न को, पीपाय = बढ़ाता है, सुभु = सुन्दर बने, अन्नम् = भोजन, अत्ति = खाता है, सः

वह, *अपां नपात्*=जलों का पुत्र, *ऊर्जयन्*=शक्ति बढ़ाता हुआ, *अप्सु*=जलों में, *अन्त*=बीच में, *वसुदेयाय*=धन देने के लिये, *विधते*=पूजा करनेवाले के लिये, *विभाति*=प्रकाशित होता है।

हि० अ०—(वह) जिसके अपने घर में अच्छी प्रकार से दूध देने वाली गाय हो, अमृत को उड़ेलता है; सुन्दर बने (पदार्थ) का भोजन करता है। वह जल का पुत्र, जल के बीच अपनी शक्ति को बढ़ाता हुआ पूजा करनेवाले के लिये धन देने की इच्छा से विशेष रूप से प्रकाशित होता है।

Trans.—(He), in whose own house is a cow yielding good milk, swells the nector and eats well-prepared food. He (as such), the son of waters gathering vigour in the waters, shines forth with a view to conferring wealth upon the worshipper.

Notes—पीपाय—√*pi* 'to swell', perf. 3rd. sing. अप्स्व१न्तर्—In the case of अंप्र the combination of Udātta and Anudātta results into Svarita which, if followed by Udātta or independent Svarita, undergoes Kampa which is indicated by the numeral १ when the Svarita is on short syllable and by ३ when it is on long syllable. विधते—Dative sing. of विधत् pres. part from √*vidh* 'to worship'. भाति—√*bhā* 'to shine', pres. 3rd. sing.

यः । अप्ऽसु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतऽवा । अजस्रः । उर्विया । विऽभाति ॥ वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रऽजाभिः ॥ ८ ॥

सा० भा०—यः अपां नपात् ऋतावा। ऋतमित्युदकनाम। तद्वान् सत्यवान् वा अजस्रः नित्यः एकरूपेण सदा वर्तमानः उर्विया उरुविस्तीर्णः अप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना शोचकेन दैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा आ समन्तात् विभाति विशेषेण प्रकाशते। अस्य अपांनपातः अन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव।

वीरुधः ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सह अस्मादेव प्र जायन्ते । च पूरणः ॥

शब्दा०—*यः*=जो, *अप्सु*=जलों में, *शुचिना*=प्रकाश से, *दैव्येन*=देवत्व से, *ऋतावा*=सत्यवान्, *अजस्रः*=कभी न थकनेवाला, अजर, *उर्विया*=विस्तृत रूप में, *आ विभाति*=चारों तरफ से प्रकाशित होता है, *वयाः*=शाखायें, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, *अन्या*=दूसरे, *भुवनानि*=लोक, *अस्य*=उसी से, *प्र जायन्ते*=उत्पन्न होती हैं, *वीरुधः*=वनस्पतियां, *च*=और, *प्रजाभिः*=पुष्पफलादि के साथ ।

हिं० अ०—जो सत्यवान् तथा अजर (अपां नपात्) जलों में तेज तथा देवत्व से विस्तृत रूप में चारों तरफ से प्रकाशित होता है, सम्पूर्ण प्राणी उस (जलों के पुत्र) की शाखायें हैं, (सम्पूर्ण) वनस्पतियां फल-फूलसहित उसी से उत्पन्न होती हैं ।

Trans.—The truthful, the unaging one, who in the waters widely shines forth with lustre and divinity, all other beings (are) his offshoots ; (all) the vegetables with fruits and flowers are born (of him).

Notes—ऋतावा—The final short syllable of the stem before वतुप् is lengthened in the Saṁhitā-text, while it is retained in the pada-text. भाति—√*bhā* 'to shine', pres, 3rd. sing.; accented because preceded by यः. जायन्ते—√*jā* 'to be born', Ātm. pres. 3rd. plu.

अपाम् । नपा॑त् । आ । हि । अस्था॑त् । उपऽस्थ॑म् । जि॒ह्मानां॑म् । ऊ॒र्ध्वः । वि॒ऽद्युतं॑म् । वसा॑नः ॥ तस्य॑ । ज्येष्ठ॑म् । म॒हि॒मानं॑म् । वह॑न्तीः । हिर॑ण्यऽवर्णाः । परि॑ । य॒न्ति॒ । य॒ह्वीः ॥९॥

सा० भा०—पूर्वोक्ते सारस्वतसत्रस्यापोनप्त्रीये चरौ 'अपां नपादा हि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'अपां नप्त्रे चरुमपां नपादा ह्यस्थादुपस्थम्' (आश्व० श्रौ० १२. ६) इति ॥

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः उपस्थम् अपामुपस्थानमन्तरिक्षम् आ ह्यस्थात् आस्थितवान् आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मानां कुटिलगतीनामपां

मध्ये ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानं मेघं वसानः आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातः ज्येष्ठं प्रशस्यतमं महिमानं माहात्म्यं वहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः यह्वीः यह्व्यः महत्यः हिरण्यवर्णाः । नदीनामेतत् । हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः परि यन्ति परितो गच्छन्ति । अपांनप्त्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवहनायोत्पादिता इति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा—*अपां नपात्*=जलों का पुत्र, *हि*=निश्चित रूप से, *आ अस्थात्* =स्थित है, उपस्थम्=गोद में, *जिह्मानाम्*=नीचे जानेवाले, *ऊर्ध्वः*=ऊपर, *विद्युतम्*=बिजली से, *वसानः*=आवेष्ठित, *तस्य*=उसकी, *ज्येष्ठम्*=श्रेष्ठ, *महिमानम्*=महिमा को, *वहन्तीः*=ढोती हुई, *हिरण्यवर्णाः*=स्वर्ण रंग वाली, *परि यन्ति*=चारों तरफ से बहती हैं, *यह्वीः*=नदियां ।

हि० अ०—जलों का पुत्र निश्चित रूप से अधोगामी जलों की गोद में (स्वयं) ऊपर विद्युत् से आवेष्ठित स्थित है । उसकी श्रेष्ठ महिमा को ढोती हुई स्वर्ण वर्णवाली नदियां उसके चारों तरफ विचरण करती हैं ।

Trans.—The son of waters has stationed in the lap of waters directed downwards, (himself) above, wearing lightning (as garment). Bearing his sublimest glory, the rivers of golden colour flow around him.

Notes—अस्थात्—√*sthā* 'to stand', root-aorist, 3rd. sing. जिह्मानाम्—'Tortuously moving' (Wilson) 'curled' (Griffith) 'prone' (Macdonell). वसानः—√*vas* 'to wear' pres. part. वहन्तीः—√*vah* 'to carry' with the suffixes शतृ and ङीप् हिरण्यवर्णाः—Bahuvrīhi compd. accented on the first member. यन्ति—√*i* 'to go' pres. 3rd. plu. यह्वीः—'Great' (Sāyaṇa), 'swift' (Roth) 'young' (Geldner).

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् । ऊँ इति । हिरण्यऽवर्णः ॥ हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै ॥१०॥

सा० भा०—सः अपां नपात् हिरण्यरूपः। रूप्यते इति रूपं शरीरम्। सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा। तथा हिरण्यसंदृक्। सम्यक् पश्यन्तीति संदृश इन्द्रियाणि। सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा। सेदु स एवापांनपात् हिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः। एवंभूतः सन् हिरण्ययात् सुवर्णमयात् योनेः स्थानात् परि उपरि निषद्य उपविश्य राजते इति शेषः। अस्मै ईदृग्विधाय अपां नपाते हिरण्यदाः दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमानाः अन्नं हविर्लक्षणं ददति प्रयच्छन्ति॥

शब्दा०—*हिरण्यरूपः*=स्वर्ण के समान रूपवाला, *सः*=वह, *हिरण्यसंदृक्*=स्वर्ण की तरह आकृतिवाला, *अपां नपात्*=जलों का पुत्र, *सः*=वह, इदु=इत् और उ दोनों पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाले निपात हैं, *हिरण्यवर्णः*=स्वर्ण रंगवाला, *हिरण्ययात्*=स्वर्णमय, *परि*=ऊपर, *योनेः*=स्थान पर से, *निषद्य*=बैठकर, *हिरण्यदाः*=स्वर्णदान करनेवाले यजमान, *ददति*=प्रदान करते हैं, *अन्नम्*=भोजन, *अस्मै*=उसके लिये।

हि० अ०—स्वर्ण के समान रूपवाला, स्वर्ण की तरह आकृतिवाला वह जलों का पुत्र, स्वर्ण के समान रंगवाला (है)। स्वर्णमय स्थान पर बैठकर वहीं से चमकता है। स्वर्णदान करनेवाले यजमान उसको हवि प्रदान करते हैं।

Trans.—He (is) of golden form, of golden appearance; verily he, the son of waters, (is) of golden colour. Seated in the golden seat (he shines) therefrom; givers of gold give him food.

Notes—हिरण्यरूपः, हिरण्यसंदृक्; हिरण्यवर्णः—All are the Bahuvrīhi compds. accented on the first member. सेदु—For euphonic combination see I.32.15. हिरण्यदाः—Tatpuruṣa compd. accented on the second member. ददति—√*dā* 'to give', pres. 3rd. plu.

तत्। अस्य। अनीकम्। उत। चारु। नाम। अपीच्यम्। वर्धते। नप्तुः। अपाम्॥ यम्। इन्धते। युवतयः। सम्। इत्था। हिरण्यऽवर्णम्। घृतम्। अन्नम्। अस्य॥ ११॥

सा० भा०—अस्य अपां नप्तुः देवस्य अनीकं रश्मिसमूहरूपं शरीरं चारु शोभनम्। उत अपि च अस्य नाम संज्ञा च चारु शोभनम्। न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः। तदुभयम् अपीच्यम्। अन्तर्हितनामैतत्। मेघान्तर्हितं सत् वर्धते। युवतयः संगमनस्वभावा आपः हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं यम् अपांनपातम् इत्था अमुत्रान्तरिक्षे सम् इन्धते सम्यक् दीपयन्ति। अस्य च देवस्य घृतं क्षरणशीलमुदकम् अन्नं भक्ष्यम्। अबिन्धनो ह्यसौ वैद्युतोऽग्निः॥

शब्दा०—*तत्*=वह, *अस्य*=उसकी, *अनीकम्*=किरणों की समूहरूपात्मक आकृति, *उत*=और, *चारु*=सुन्दर, *नाम*=नाम, *अपीच्यम्*=रहस्य में, *वर्धते*=बढ़ता है, *नप्तुः अपाम्*=जलों के पुत्र का, *यम्*=जिसको, *इन्धते*=प्रज्वलित करती हैं, *युवतयः*=युवतियाँ, *सम्*=संयुक्त रूप से, *इत्था*=इस प्रकार, *हिरण्यवर्णम्*=स्वर्ण रंगवाले को, *घृतम्*=घी, *अन्नम्*=भोजन, *अस्य*=इसका।

हि० अ०—उस जलों के पुत्र की वह आकृति और (वह) सुन्दर नाम रहस्य में बढ़ता है। जिस स्वर्ण वर्णवाले को युवतियाँ (जल) इस प्रकार संयुक्त रूप से प्रज्वलित करती हैं, घी उसका भोजन है।

Trans.—That face of his and dear name of the son of waters flourish in secret. Whom, the golden coloured, the young maidens thus kindle collectively, clarified butter (is) his food.

Notes—वर्धते—√*vṛdh* 'to grow', Ātm. pres. 3rd. sing. इन्धते—√*idh* 'to kindle', Ātm. pres. 3rd. plu. accented because preceded by सम्.

अस्मै। बहूनाम्। अवमाय। सख्ये। यज्ञैः। विधेम। नमसा। हविःऽभिः॥ सम्। सानु। मार्ज्मि। दिधिषामि। बिल्मैः। दधामि। अन्नैः। परि। वन्दे। ऋक्ऽभिः॥१२॥

सा० भा०—अस्मै पुरोवर्तिने बहूनाम् देवानाम् अवमाय आप्ताय सख्ये अस्माभिः समानख्यानाय अपां नपाते यज्ञैः यागसाधनैः हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः नमसा नमस्कारेण च विधेम परिचरेम। अस्या-

पांनपातः सानु सुमुच्छ्रितप्रदेशं सं मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि अलंकरोमि वा ॥ 'मृजू शौचालंकारयोः'। 'चादिलोपे विभाषा' इत्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ दिधिषाम्रि धारयामि च विल्मैः भासनैः काष्ठेरेनम् ॥ 'धिष शब्दे'। अयं धारणार्थोऽपि। जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः। मिपो व्यत्ययेनाडागमः। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम् अन्नैः हविर्लक्षणैः। तथा ऋग्भिः मन्त्रैः परि वन्दे परितः स्तौमि ॥

शब्दा०—*अस्मै* = उस, *बहूनाम्* = सबसे अधिक, *अवमाय* = समीपवर्ती, *सख्ये* = मित्र के लिये, *यज्ञैः* = यज्ञों द्वारा, *विधेम* = पूजा करें, *नमसा* = नमस्कार द्वारा, *हविर्भिः* = हविद्रव्यों द्वारा, *सानु* = श्रेष्ठ स्थान, *संमार्ज्मि* = अच्छी प्रकार से साफ करता हूँ, *दिधिषामि* = धारण करने की इच्छा करता हूँ, *विल्मैः* = लकड़ी के टुकड़ों से, *दधामि* = धारण करता हूँ, *अन्नैः* = भोजन से, *परिवन्दे* = चारों तरफ से वन्दना करता हूँ।

हि० अ०—उस सबसे अधिक समीपवर्ती, मित्र (अग्नि) की हम यज्ञों, नमस्कारों तथा हविद्रव्यों से पूजा करें। उसके श्रेष्ठ स्थान (वेदि) को (मैं) अच्छी प्रकार से साफ करता हूँ; (उस अग्नि को) लकड़ी के टुकड़ों से धारण करने की इच्छा करता हूँ; (उस अग्नि को) भोजन (घृतादि हवि पदार्थों) द्वारा प्रज्वलित रखता हूँ; ऋचाओं द्वारा (उस अग्नि की) चारों तरफ से वन्दना करता हूँ।

Trans.—To him, the closest of many, the friend, may we worship with sacrifices, salutation, and oblations. (I) wipe (his) high place (i.e. altar) carefully; (I) desire to support (him) with pieces of wood; (I) nourish (him) with food; (I) greet (him) with hymns.

Notes—अवमाय--Dative sing of अवम; 'First' (Wilson) 'nearest' (Griffith and Macdonell). According to Macdonell अव means low and म is superlative termination. विधेम—√*vidh* 'to worship', pres. opt. 1st. plu. संमार्ज्मि--सम् √*mṛj* 'to wipe', pres, 1st. sing.; accented because the conjunctive च joining मार्ज्मि and दिधिषामि is

dropped (चादिलोपे विभाषा—Pāṇ—VIII.1.63). दिधिषामि—√dhā 'to put', pres. desid. 1st. sing; accented because beginning of a new sentence. दधामि—√dhā 'to put', pres. 1st. sing.; accented because begining of a new sentence. वन्दे—√vand 'to greet', Atm. pres. 1st. sing.

सः । ईम् । वृषा अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति ॥ सः । अपाम् । नपात् । अनभिम्लात-ऽवर्णः । अन्यस्यऽइव । इह । तन्वा । विवेष ॥१३॥

सा० भा०—स ईं सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवः वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्थास्वप्सु गर्भम् अजनयत् स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ईं सोऽयं माध्यमिकः वैद्युतोऽग्निस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति मेघस्थास्ताः पिबति । अविन्धनो ह्यसौ । तं पुत्रस्थानीयमद्भिः आपश्च रिहन्ति लिहन्ति ॥ 'लिह आस्वादने' । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः ॥ सः अयम् अपां नपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितः अनभिम्लातवर्णः अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्यमानः सन् इह अस्मिन् लोके अन्यस्येव । इव-शब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यैवाग्नेः तन्वा शरीरेण काष्ठेन्धनत्व-लक्षणेन विवेष व्याप्तो बभूव ॥ 'विष्लृ व्याप्तौ ॥

शब्दा०—*सः*=वह, *ईम्*=यही, *वृषा*=शक्तिशाली, *अजनयत्*=उत्पन्न किया है, *तासु*=उन जलों में, *गर्भम्*=गर्भ रूप में, *सः*=वह, *ईम्*=यही, *शिशुः*=कुमार, *धयति*=दुग्धपान करता है, *तम्*=उसको, *रिहन्ति*=प्यार से चाटती हैं, चुम्बन करती हैं, *सः*=वह, *अपां नपात्*=जलों का पुत्र, *अनभिम्लातवर्णः*=कभी मलिन न होनेवाले रंगवाला अर्थात् सर्वदा प्रकाशित होनेवाला, *अन्यस्य इव*=दूसरे की तरह अर्थात् पार्थिव यज्ञाग्नि के रूप में, *इह*=यहाँ, *तन्वा*=शरीर से, *विवेष*=कार्य करता है ।

हि० अ०—उसी शक्तिशाली ने (अपने को) उनमें (जलों में) गर्भ (रूप में) उत्पन्न किया है; वही कुमार (उनका) दुग्धपान करता है; (वे भी) उसका (प्यार से) चुम्बन करती हैं । वह जलों का पुत्र, चमकीले वर्णवाला, यहाँ (पृथ्वी पर) दूसरे की तरह (पार्थिव यज्ञाग्नि के रूप में) शरीर से कार्य करता है ।

Trans.—Verily he, the vigorous, has generated (himself as) embryo in them (i.e. waters); verily he, the child, sucks (them) (and they, too,) lick him. He (as such), the son of waters, of unfaded colour, acts here with body as it were of another.

Notes—अजनयत्—√*jan* 'to generate', caus. impf. 3rd. sing. धयति—√*dhā* 'to suck', pres. 3rd. sing. रिहन्ति—√*rih* 'to lick', pres. 3rd. plu. अनभिम्लातवर्णः—नञ् + अभि + √*mlā* 'to relax' + क्त; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. विवेष—√*viṣ* 'to be active', perf. 3rd. sing.

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा ।
दीदिऽवांसम् ॥ आपः । नप्त्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः ।
स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यह्वीः ॥१४॥

सा० भा०—परमे उत्कृष्टे अस्मिन् पदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने तस्थिवांसं स्थितवन्तम् अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः विश्वहा सर्वाण्यहानि दीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं यह्वीः यह्व्यो महत्यः आपः स्वयम् आत्मनैव अत्कैः अतनशीलैः सततगन्तृभिः स्वकीयै रूपैः परि दीयन्ति परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । 'दीङ् क्षये' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ किं कुर्वंत्यः । नप्त्रे अपां नपाते घृतं क्षरणशीलोदकात्मकम् अन्नं वहन्तीः वहन्त्यः ॥

शब्दा०—*अस्मिन्*=इस, पदे=स्थान में, *परमे*=सर्वोच्च, *तस्थिवांसम्*=बैठे हुये को, *अध्वस्मभिः*=विनाश रहित किरणों से, *विश्वहा*=सदा, *दीदिवांसम्*=चमकनेवाले को, *आपः* नप्त्रे=जल के पुत्र के लिए, *घृतम्*=घी, *अन्नम्*=भोजन, *वहन्तीः*=लाती हुई, *स्वयम्*=अपनी, *अत्कैः*=निरन्तर गति से, *परिदीयन्ति*=चारों तरफ से बहती हैं, *यह्वीः*=बड़ी नदियां ।

हि० अ०—इस सर्वोच्च स्थान में बैठे हुये, विनाश रहित (किरणों) से सदा चमकनेवाले के चारों तरफ, महान् नदियां अपने पुत्र के लिए घी का भोजन लाती हुई, अपनी निरन्तर गति से विचरण करती हैं ।

Trans.—(Him) seated in this highest place, shining with imperishable (light) for ever, the great waters carrying clarified butter (as) food for the son of waters, themselves fly around with their movements.

Notes—तस्थिवांसम्—Acc. sing. of तस्थिवस् from √*sthā* 'to stand' with the suffix क्वसु. दीदिवांसम्—See notes II. 35. 3. अत्कैः—It is derived from √*at* 'to go' with the suffix क. 'Movements' (Wilson), 'wanderings' (Griffith), 'garments' (Macdonell). दीयन्ति—√*dī* 'to fly', pres. 3rd. plu. वहन्तीः—√*vah* 'to carry', pres. part. fem. plu.

अयाँसम् । अग्ने । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् ॥ विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥१५॥

सा० भा०—हे अग्ने सुक्षितिं शोभननिवासं त्वाम् अयांसम् उपागच्छम् । किमर्थम् । जनाय अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम् । तथा मघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृक्तिं शोभनावर्जकं त्वद्विषयं स्तोत्रम् अयांसम् उपागच्छम् । 'यम उपरमे' । अतः कारणात् यत् भद्रं सर्वे देवाः अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तत् भद्रम् अस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा वयं विदथे यज्ञे गृहे वा बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥

शब्दा०—*अयांसम्*=आया हूँ, *अग्ने*=हे अग्नि, *सुक्षितिम्*=सुन्दर निवासवाले, *जनाय*=संतति के लिये, *अयांसम्*=आया हूँ, उ = पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, *मघवद्भ्यः*=प्रचुर धन देनेवाले यजमानों के लिए, *सुवृक्तिम्*=सुनिर्मित प्रार्थनावाले, *विश्वम्*=सम्पूर्ण, *तत्*=वे चीजें, *यत्*=जिनकी, *अवन्ति*=रक्षा करते हैं, *देवाः*=देवता, *बृहत्*=जोर से, *वदेम*=बोलें, *विदथे*=यज्ञ मण्डप में, *सुवीराः*=वीरों से युक्त ।

हि० अ०—हे अग्नि, सुन्दर निवासवाले (तुम्हारे पास) मैं संतति के लिए आया हूँ; सुनिर्मित प्रार्थना वाले (तुम्हारे पास) मैं प्रचुर धन देनेवाले यजमानों के लिए आया हूँ। वे सभी कल्याणकारी चीज

जिनकी रक्षा देवता करते हैं (हमारी होवें); वीरों से युक्त (हम) यज्ञ में जोरों से गान करें।

Trans.—I have come, O Agni, (to thee) of good dwelling for offspring; I have come (to thee) of well-fashioned hymn for the bounteous patrons. May all auspicious (things) that gods protect, (be of ours); may we accompanied with heroes speak aloud in the assembly (i. e. at the place of sacrifice).

Notes—अयांसम्—√*yam* 'to stretch out', 's'-aorist, 1st. sing. सुक्षितिम्—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. Griffith and Macdonell take it to mean 'good dwelling' सुवृक्तिम्—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. 'With propitiatory hymns' (Wilson), 'goodly preparation' (Griffith), 'a song of praise' (Macdonell). अवन्ति—√*av* 'to protect', 3rd. plu.; accented because preceded by यत्. विदथे—See notes on विदथेषु (ṚV. I. 143. 7).

'उदु ष्य' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम्। अत्रानुक्रमणिका—'उदु ष्य एकादश सावित्रम्' इति। व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्धानीयम्। व्यूळ्हश्चेत्' इति खण्डे सूत्रितं–'षष्ठस्योदु ष्य देव इति गार्त्समदम्' (आश्व० श्रौ ८.८) इति।

उत्। ऊँ इति। स्यः। देवः। सविता। सवाय। शश्वत्ऽतमम्। तत्ऽअपाः। वह्निः। अस्थात्॥ नूनम्। देवेभ्यः। वि। हि। धाति। रत्नम्। अथ। आ। अभजत्। वीतिऽहोत्रम्। स्वस्तौ॥१॥

सा० भा०—स्यः सः देवः द्योतमानः सविता सवाय लोकानां प्रसवाय अनुज्ञायै शश्वत्तमं प्रतिदिनम् उत् अस्थात् उत्तिष्ठति। कीदृशः सविता। तदपाः तत्प्रसवकर्मा॥ 'अपः अप्नः' (नि० २. १. १) इति कर्मनामसु पाठात्॥ वह्निः वोढा जगताम्। किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः स्तोतृभ्यः रत्नं धनं वि हि धाति प्रयच्छति। हि इति पूरणे। अथ अपि च वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अविनाशे क्षेमे अभजत् भागिनं करोतु। यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः शब्दपरः तथापि अपर्यवसानादर्थपरो भवति॥

शब्दा०—*स्यः*=वह, *देवः*=देव, *सविता*=सवितृ देव, *सवाय*=उत्पन्न करने के लिये, *शश्वत्तमम्*=सर्वदा, *तदपाः*=जिनका यही काम है, *वह्निः*=लानेवाले, *उदस्थात्*=उदित होते हैं, *नूनम्*=इस समय, *देवेभ्यः*=पवित्र लोगों को, *हि*=निश्चित रूप से, *विधाति*=प्रदान कर रहे हैं, *रत्नम्*=कीमती धन, *अथ*=इस प्रकार, *आ अभजत्*=प्रदान करें, *वीतिहोत्रम्*=हवि प्रदान करनेवाले को, *स्वस्तौ*=कल्याण।

हि० अ०—(जगत् को प्रकाश में) लानेवाले सवितृ देव, जिनका यही काम है, (प्राणियों को) उत्पन्न करने के लिये सर्वदा उदित होते हैं। इस समय वे पवित्र लोगों को कीमती धन प्रदान कर रहे हैं; इसलिये हवि प्रदान करनेवाले को कल्याण प्रदान करें।

Trans.—That god Savitar, the carrier (of the world), having that his office, constantly rises to stimulate (mankind). Now he grants the precious treasures to the pious worshippers. Therefore, may he grant bliss to the sacrificer.

Notes—स्यः—Nom. sing. (masc.), 3rd. personal pronoun. It works as a demonstrative adj. सवाय—Dative sing. of सव from √*sū* 'to generate, stimulate', तदपाः—Bahuvrīhi compd. accented on the first member. 'Who neglects not his duty' (Griffith), 'for that exclusive mission of his' (Peterson). वह्निः—√*vah* 'to carry' + नि; 'carrier' (Sāyaṇa), 'priest' (Griffith), 'driving in a chariot' (Peterson). उदस्थात्—√*sthā* with उद् 'to rise', root-aorist, 3rd sing. धाति—√*dhā* with वि 'to give' to grant', pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by हि. अथ—A later form of अध. It generally comes in the beginning of a Pāda or a sentence, and expresses the sense of 'and', 'then', 'so'. आ अभजत्—√*bhaj* with आ 'to grant', impf. 3rd. sing. वीतिहोत्रम्—वीति is derived from √*vī* 'to enjoy' with noun-making termination क्तिन्. Bahuvrīhi compd. accented on the first member.

विश्वस्य। हि। श्रुष्टयै। देवः। ऊर्ध्वः। प्र। बाहवा। पृथुऽपाणिः। सिसर्ति॥ आपः। चित्। अस्य। व्रते। आ। निऽमृग्राः। अयम्। चित्। वातः। रमते। परिऽज्मन्॥२॥

सा० भा०—देवः द्योतमानः सविता पृथुपाणिः महस्करः विश्वस्य श्रुष्ट्यै जगतः सुखाय ऊर्ध्वः उद्गतः सन् बाहवा बाहू प्र सिसर्ति प्रसारयति। आपश्चित् आपोऽपि अस्य व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति। व्रतं कर्म' (नि० १. १. ७) इति तन्नामसु पाठात्। स्यन्दन्त इति

शेषः। ताश्च निमृग्राः नितरां शोधयित्र्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः। अयं चिद्वातः अयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽन्तरिक्षे रमते॥

शब्दा०—*विश्वस्य*=सबके, *श्रुष्टये*=कल्याण के लिये, सुख के लिये, *देवः*=देव, *ऊर्ध्वः*=ऊँचे स्थित, *बाहवा*=भुजाओं को, अर्थात् किरणों को, *पृथुपाणिः*=लम्बी भुजावाले, *सिसर्ति*=फैला रहे हैं, *आपः*=जल, नदियां, *चित्*=भी, *अस्य*=इसकी, *व्रते*=आज्ञा में, *आ*=बहती हैं, *निमृग्राः*=पवित्र, *अयम्*=यह, *चित्*=भी, *वातः*=वायु, *रमते*=विचरण करता है, *परिज्मन्*=अन्तरिक्ष में।

हि० अ०—ऊँचे स्थित, लम्बी भुजावाले (सवितृ) देव, सबके कल्याण के लिये अपनी भुजाओं (किरणों) को फैला रहे हैं; पवित्र नदियां उन्हीं की आज्ञा में (बहती हैं); यह वायु (उन्हीं की आज्ञा में) अन्तरिक्ष में रमण करता है।

Trans.--Having gone up on high, broad-handed god stretches forth his arms for the welfare of all. Even the purifying waters are in his commandment; even this wind rests in the circumbient (region).

Notes--श्रुष्टये--Dative sing of श्रुष्टि from √*śruṣ* 'to hear', with noun-making termination क्तिन्., 'for the welfare of all world' (Sāyaṇa), 'that all may mark him' (Griffith), 'that all might obey' (Peterson). पृथुपाणिः--Broad-handed; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. प्रसिसर्ति—√*sṛ* with प्र 'to stretch', III conjug. pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by हि. निमृग्राः—'Purifying' (Wilson), 'bent down' (Griffith), 'submissive', 'suvservient' (Peterson). मृग्रः is derived from √*mṛj* 'to wipe' + रक्. रमते—√*ram* 'to rest', Ātm. pres. 3rd. sing. परिज्मन्—Loc. sing. of परिज्मन् from परि √*gam* 'to go'; 'in the circumbient region' (Sāyaṇa, Griffith) 'in the course' (Peterson).

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् । अतमानम् । चित् । एतोः ॥ अह्यर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् । अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥३॥

सा॰ भा॰—यान् गच्छन् सविता आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिः वि मुचाति विमुच्यते । नूनम् इति पूरणः । अतमानं चित् सततं गच्छन्तमपि जनम् एतोः गमनात् अरीरमत् उपरमयति । किंच अह्यर्षूणाम् । अहिमाहन्तारं शत्रुमर्षन्त्यभिगच्छतीत्यह्यर्षवः । तेषामपि अविष्यां गमनेच्छां न्ययान् नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं कर्म अनु पश्चात् मोकी रात्रिः । 'मोकी शोकी' (नि॰ १. ७. १८) इति रात्रिनामसु पाठात् । आगात् आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

शब्दा॰—*आशुभिः*=शीघ्रगामी किरणों के द्वारा, *चित्*=भी, *यान्*=घूमते हुये, *वि मुचाति*=छोड़ दिये गये हैं, *नूनम्*=अब, *अरीरमत्*=रोक दिया है, *अतमानम्*=जानेवाले को, *चित्*=भी, *एतोः*=जाने से, *अह्यर्षूणाम्*=शत्रु पर आक्रमण करनेवालों की, *नि अयान्*=नियंत्रित किया है, *अविष्याम्*=इच्छा को, *अनु*=पीछे, *व्रतम्*=कार्य-काल के, *सवितुः*=सवितृ देव के, *मोकी*=रात्री, *आ अगात्*=आई है ।

हि॰ अ॰—घूमते हुये (सवितृ देव) अब अपनी शीघ्रगामी किरणों के द्वारा छोड़ दिये गये हैं; (उन्होंने) जानेवाले को जाने से रोक दिया है; शत्रुओं पर आक्रमण करनेवालों की इच्छा को नियंत्रित किया है। सवितृ देव के कार्यकाल के पश्चात् रात्री आई है ।

T*rans.*--Going (Sun) is now liberated by his quick (rays); (he) has stayed the wanderer from going. (He) has restrained the desire for combat of the warriors. The night has approached after the office of Savitar.

Notes--यान्--Nom. sing. of यात् from √*yā* 'to go' with the suffix शतृ. वि मुचाति--√*muc* 'to release', pres. subju. 3rd, sing. Sāyaṇa explains it as विमुच्यते. Accor-

ding to him Savitar himself is liberated by his rays at evening. Griffith and Peterson supply 'rider' to मुचाति. अरीरमत्--√*ram* 'to stop', 'red'.--aorist, 3rd. sing, ; not unaccented because it bigins the Pāda. अतमानम्—from √*at* 'to wander' with the suffix शानच्. एतोः--'From going; abl. sing of एतु from √*i* 'to go' with the suffix तुन्. नि अयान्--√*yam* with नि 'to restrain', 's'-aorist, 3rd. sing. अगात्--√*gā* 'to go', root-aorist, 3rd. sing.

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विऽततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः ।
नि । अधात् । शक्म । धीरः ॥ उत् । सम्ऽहाय । अस्थात् । वि ।
ऋतून् । अदर्धः । अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥४॥

सा० भा०—वयन्ती वस्त्रं वयन्ती नारीव रात्रिः विततम् आलोकं पुनः समव्यत् संवेष्टयते । पुनःशब्दः पूर्वेद्युरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥ 'कर्तोः कर्तवे' (नि० २. १. १८) इति तन्नामसु पाठात् ॥ शक्म कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्ये उपक्रान्तं कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । न्यधात् निहितवान् । सवितर्युपरते इति शेषः । सर्वो लोकः संहाय शय्यां विहाय उद् अस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः शय्यापरित्यागे वर्तते ॥ तथा च श्रूयते—'कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः' (ऐ० ब्रा० ७. १५) इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः अरमतिः अनुपरतिः देवः द्योतमानः आगात् आगच्छति उदेतीति यावत् । ऋतून् कालविशेषांश्च वि अदर्धः विदारयति ॥

शब्दा०—*पुनः*=फिर, *समव्यत्*=आवृत कर लिया है, *विततम्*=फैले हुये प्रकाश को, *वयन्ती*=बुनती हुई, *मध्या*=बीच में, *कर्तोः*=कार्य के, *नि अधात्*=रोक दिया, *शक्म*=शक्ति को, *धीरः*=बुद्धिमान ने, *संहाय*=छोड़कर, *उदस्थात्*=चल पड़ा, *ऋतून्*=समय को, *विं अदर्धः*=विभाजित किया, *अरमतिः*=कभी न रुकनेवाले, *सविता*=सवितृ, *देवः*=देव, *आ अगात्*=आ गये ।

हि० अ०—(कपड़ा बुननेवाली स्त्री के समान) बुनती हुई (रात्री ने) फैले हुये प्रकाश को पुनः आवृत कर लिया है; बुद्धिमान्

(सविष्ट) न (अपनी) शक्ति को कार्य के बीच में ही रोक दिया; (प्रत्येक व्यक्ति शय्या को) छोड़कर (कार्य के लिये) चल पड़ा। कभी न रुकनेवाले सवितृदेव उदित हुये हैं और उन्होंने समय का विभाजन (दिन-रात के रूप में) किया है।

Trans.—(The night) has enveloped the extended light again (like a woman) weaving (a garment); the wise (Savitar) has stopped (his) power in the midst of the work. (Everybody) having left the bed sprang up; the unstaying god Savitar has risen up and he has divided the time (into day and night).

Notes—पुनः—Visarjanīya is rhotacized one, hence, इति is added after it in the pada-text. समव्यत्—√*vā* with सम् 'to envelope', impf. 3rd. sing. विततम्—According to Sāyaṇa विततं means 'day-light' and it is the object of समव्यत्. Oldenberg thinks it as object of वयन्ती and supplies 'all beings' as object to समव्यत्. Griffith takes it to mean 'what was spread out' and Peterson as 'extended web of darkness'. वयन्ती—√*vā* 'to weave', pres. part. fem. sing. कर्तोः—Abl. Gen. infinitive from √*kṛ* 'to make'. कर्तोः has been enumerated in the list of the names of 'action' (Nigh. II. 1.18). न्यधात्—नि + √*dhā* 'to stop', root-aorist, 3rd. sing. शक्म—From √*śak* 'to be able' + मनिन्. 'Work', (Geldner) 'labour' (Griffith) 'Power' (Peterson). संहाय—सम + √*hā* 'to leave', gerund in ल्यप्; 'having left the bed (Sāyaṇa), 'from rest' (Griffith), 'other lying quite (at day time)' (Peterson). अस्थात्—See II. 38. 1. वि अदर्धः—√*dhṛ* with वि 'to divide', inte. impf. 3rd. sing. अरमतिः—'Unwearied' (Wilson). 'holy-minded' (Griffith), 'not resting' (Roth), 'genus of prayer' (Grassmann), 'punctual' (Geldner), 'servant', 'service' (Maxmüller), 'the fierce red glow of the sky deified' (Peterson). अगात्—√*gā* 'to go', root-aorist, 3rd. sing.

In the interpretation of the verse the difficulty lies in the controversy regarding the description of time. According to Sāyaṇa in the first line there is a description of setting sun. The second line gives the description of morning. Sāyaṇa would translate the verse as : 'Night, as a woman, weaving the garment, again envelops the day-light ; the wise Savitar has stopped all the work to be done incomplete. The entire world having left the bed sprang up (to perform the remaining work). Unwearied god Savitar has risen up and he has divided the seasons'. According to Geldner the first line describes about the cessation of the Night's activity at day-break. He would translate the first line as : 'The female weaver (i.e., the Night) has rolled up again the spread out (the web of darkness); in the midst of her work, the wise one (Savitar) has set aside her work'. Peterson thinks that the first line describes about the evening. According to him here, as in Ṛv. I. 115. 4, is a contrast between the 'Night's work and the sun's work. In Ṛv. I. 115. 4, the Night at the approach of day gathers up her outstretched web of darkness. Here at the approach of Night the Sun restrains his light and the Night once more lays the outstretched web of darkness on the world. (Vide Notes on Ṛv. I. 115. 4).

नाना॑ । ओका॑सि । दुर्यः॑ । विश्व॑म् । आयुः॑ । वि । ति॒ष्ठ॒ते॒ ।
प्र॒ऽभ॒वः । शोकः॑ । अ॒ग्नेः ॥ ज्येष्ठ॑म् । मा॒ता । सू॒नवे॑ । भा॒गम् ।
आ । अ॒धा॒त् । अनु॑ । अ॒स्य॒ । केत॑म् । इ॒षि॒तम् । स॒वि॒त्रा ॥५॥

सा० भा०—प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यः गृह्यो गृहे भवः नानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान् गृहान् वि तिष्ठते अधितिष्ठति ।

विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ।। 'आयुः सुनृता' (नि० २. ७. २३) इत्यन्ननामसु पाठात् ।। माता उषाः सवित्रा अनु इषितं प्रेषितम् अस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेः ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवे अग्नये आधात् आदधाति ।।

शब्दा०—*नाना*=अनेक, *ओकांसि*=गृहों में, *दुर्यः*=घर में उत्पन्न, *विश्वम्*=सम्पूर्ण, *आयुः*=जीवन के लिये, *वि तिष्ठते*=अधिष्ठित हो रहा है, *प्रभवः*=शक्तिशाली, *शोकः*=प्रकाश, *अग्नेः*=अग्नि का, *ज्येष्ठम्*=श्रेष्ठ, *माता*=माता (उषा) ने, *भागम्*=हिस्सा, *आ अधात्*=प्रदान किया है, *अनु*=अनुसार, *अस्य*=उसको, *केतम्*=इच्छा के, *इषितम्*=भेजा गया है, *सवित्रा*=सवितृ देव के द्वारा ।

हि० अ०—अग्नि का गृहों में उत्पन्न शक्तिशाली प्रकाश सम्पूर्ण जीवन के लिये घर-घर में अधिष्ठित हो रहा है। माता (उषा) ने पुत्र (अग्नि) को प्रथम (अग्निहोत्र नामक) हिस्सा प्रदान किया है, जो सवितृ (देव) के द्वारा उस की इच्छा के अनुसार भेजा गया है।

Trans.—The mighty home-born lustre of Agni spreads through the various dwellings for whole lifetime. The mother (dawn) has placed to the son (fire) the largest share (which is) imparted by Savitar in accordance with (his) will.

Notes—ओकांसि—Nom. plu. of ओकस् from √*uc* 'to be pleased' with the suffix असुन्; Dwelling is called ओकस् because every one is pleased there. दुर्यः—दुर्यः (from दुर् door; hence dwelling) means 'belonging to the house'; Geldner takes it to mean 'whosoever has a house'. विश्वमायुः—आयु means 'food' (Nigh. II. 7. 23). Geldner takes विश्वमायुः to mean 'persons of all ages', Griffith as 'through entire existence' and Peterson as 'a whole life time'. तिष्ठते—√*sthā* 'to stand', Ātm. pres. 3rd. sing. According to Sāyaṇa it has two objects नाना ओकांसि and विश्वमायुः; Griffith, Geldner and Peterson understand it as having only one object नाना ओकांसि. The verb in its

unaccented form indicates that both नाना ओकांसि and विश्वमायुः cannot be two clauses, for in that case it would have been accented. शोकः—From √śuc 'to shine' with the suffix घञ्. माता—Sāyaṇa and Griffith understand it for 'Dawn' but Peterson takes it for 'Night'. सूनवे—Dat. sing of सूनु 'son' who is Agni. केतम्—From √kit or √cit 'to know'+घञ्; 'manifestation' (Sāyaṇa), 'summons' (Grifith), 'desire' (Peterson). इषितम्—√iṣ 'to send' with the suffix क्त. अन्वस्य केतमिषितं सवित्रा—Wilson following Sāyaṇa translates: 'which is the manifestation of him imparted by Savitar'; Griffith renders as Savitar hath sped to meet his summons'; Peterson as 'it being sent by Savitar in accordance with his desire'.

सम्ऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् । अमा । अभूत् ॥ शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥६॥

सा॰ भा॰—जिगीषुः विजयेच्छुः योद्धा विस्थितः युद्धार्थं प्रस्थितः समाववर्ति समावर्तयति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जङ्गमानाम् अमा । 'अमा दमे' (नि॰ ३. ४. ११) इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति कामः अभूत् भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतः अपः कर्म विकृतम् अर्धकृतं हित्वी हित्वा आगात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य दिविभवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतम् अस्तमयाख्यं कर्म अनु जायते इत्यर्थः ।

शब्दा॰—*समाववर्ति*=लौट रहा है, *विस्थितः*=बाहर गया हुआ, *जिगीषुः*=युद्ध की इच्छावाला, *विश्वेषाम्*=सम्पूर्ण की, *कामः*=इच्छा, *चरताम्*=जंगम प्राणियों की, *अमा*=घर के प्रति, *अभूत्*=हो गई है, *शश्वान्*=सभी, *अपः*=कार्य को, *विकृतम्*=अधूरा, *हित्वी*=छोड़कर, *आ अगात्*=आ गया है, *अनु*=पश्चात्, *व्रतम्*=कार्य के, *सवितुः*=सवितृ देव के, *दैव्यस्य*=द्युलोक में रहनेवाले के ।

हि० अ०—विजय की इच्छा से बाहर गया योद्धा लौट रहा है। सम्पूर्ण जंगम प्राणियों की इच्छा घर की तरफ हो गई है। सवितृ देव के कार्य के समाप्त होने पर प्रत्येक (व्यक्ति) काम को अधूरा छोड़कर आ गया है।

Trans.—Warrior, desirous of victory, who had gone out, returns. The desire of all moving ones became homewards. Everyone leaving one's work half-done has gone, after the office of divine Savitar.

Notes--समावर्वति—सम् + आ + √*vṛt* 'to turn', pres. from the perf. base, 3rd sing. Verb having reduplicated base accents the reduplicated syllable (अभ्यस्तानामादिः--Pāṇ VI.1.189). But when it is compounded with two prepositions it shifts the accent to the immediately preceding preposition, the first remains unaccented. विष्ठितः—√*sthā* with वि 'to go out' + क्त. For accent see निहिताः (I. 24. 7.) जिगीषुः--Desid. noun from √*ji* 'to win' + सन् + उ. अमा—Home (Nigh. III. 4. 11); here it is used as an adverb; 'homewards' विकृतम्--√*kṛ* with वि 'to change' + क्त.; 'half done' (Sayaṇa), 'work which has assumed diverse forms' (Peterson), 'evil doing' (Griffith). हित्वी--√*hā* 'to leave', gerund in. क्त्वी, an older form of क्त्वा.

According to Griffith it is a description of morning. He renders the verse : 'He comes again, unfolded, fain for conquest ; at home was he the love of all things moving. Each man hath come leaving his evil doings, after the Godlike Savitar's commandment'.

त्वया॑ । हि॒तम् । अ॒प्य॑म् । अ॒प्ऽसु । भा॒गम् । धन्व॑ । अनु॑ । आ । मृ॒ग॒यसः॑ । वि । त॒स्थुः॒ ॥ वना॑नि । विऽभ्यः॑ । नकिः॑ । अ॒स्य॒ । तानि॑ । व्र॒ता । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । मि॒न॒न्ति॒ ॥७॥

सा० भा०—हे सवित: त्वया अप्सु अन्तरिक्षे। 'आप: पृथिवी' (नि० १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात्। जलाधारे वा हितं निहितम् अप्यम् अपां संवन्धिनं भाग धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु मृगयस: मृगयमाणा मृगा: आ समन्तात् वि तस्थु: अधितिष्ठन्ति। किंच वनानि वृक्षा: विभ्य: पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्त:। अस्य देवस्य सवितु: तानि तादृशानि व्रता व्रतानि कर्माणि नकि: मिनन्ति कोऽपि न हिंसन्ति॥

शब्दा०—*त्वया*=तुम्हारे द्वारा, *हितम्*=निर्धारित किया गया है *अप्यम्*=जलचर, *अप्सु*=जलों में, *भागम्*=हिस्से के, *धन्व*=मैदान में, *अनु*=अनुसार, *आ*=चारों तरफ, *मृगयस:*=जंगली जानवर, *वि तस्थु:*= फैले हैं, *वनानि*=जंगल, *विभ्य:*=पक्षियों के लिये, *नकि:*=कोई नहीं, *अस्य*=उसके, *तानि*=उन, *व्रता*=कार्यों का, *देवस्य*=देव के, *सवितु:*= सवितृ के, *मिनन्ति*=उल्लंघन करते हैं।

हि० अ०—अपने-अपने हिस्से के अनुसार जो तुम्हारे द्वारा निर्धारित किया गया है, जलचर जल में (फैले हैं), जंगली जानवर, मैदान में फैले हैं। पक्षियों के लिये वन (निर्धारित हैं)। इस सवितृ देव की उन आज्ञाओं का उल्लंघन कोई नहीं करता।

Trans.—The equatic creatures spread in the waters and beasts in plain lands, according to their share which have been assigned by thee. Forests (have been assigned) to the birds. No one violates those commandments of this god Savitar.

Notes—हितम्—*dhā* 'to put', past part. अप्यम्—'Watery' (Sāyaṇa), 'equatic creature' (Peterson). Sāyaṇa, Griffith and Wilson construe अप्यम् with भागम्. Peterson takes it as an independant substantive. वि तस्थु:—$\sqrt{}$*sthā* with वि 'to spread.' त्वया हितम्...वि तस्थु:—Griffith following Sāyaṇa translates, 'The wild beasts spread through desert places seeking their watery share thou hast set in waters'; Peterson treats the first Pāda as an elliptical clause and he supplies the verb वि तस्थु: from the second Pāda to त्वया अप्सु हितं भागं अप्यम् 'over the portion assigned by thee to it, in the waters, the equatic crea-

tion (has spread). The two clauses are connected by conjunctive आ. मिनन्ति—$\sqrt{m\bar{\imath}}$ 'to damage', pres. 3rd. plu.

याद्ऽराध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिऽशितम् । निऽमिषि । जर्भुराणः । विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

सा० भा०—वरुणः याद्राध्यं यातां गच्छता राध्यं संराधनीयम् अप्यम् आप्तुं योग्यम् अनिशितम् अनीक्षणम्। सुखकरमिति यावत्। स्थानं निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति। वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात्। जर्भुराणः भृशं गच्छन् विश्वः सर्वः मार्ताण्डः मृताद्भिन्नात् अण्डादुत्पद्यमानः पक्षी आ गात् आगच्छति। विश्वः पशुः अपि व्रजं गोष्ठमागात्। सविता प्रेरकः स्थशः स्थाने स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः पृथगकार्षीत्।

शब्दा०—*याद्राध्यम्*=अति शीघ्रता से, *वरुणः*=वरुण देवता, *योनिम्*=स्थान, *अप्यम्*=जलवाले, *अनिशितम्*=बिना किसी रोक के, *निमिषि*=सवितृ देव के पलक मारने पर अर्थात् सन्ध्या के समय, *जर्भुराणः*=उड़ते हुये, *विश्वः*=सभी, *मार्ताण्डः*=पक्षी, *व्रजम्*=बाड़े में, *पशुः*=जानवर, *आ*=और, *गात्*=चले गये, *स्थशः*=स्थान के अनुसार, *जन्मानि*=उत्पन्न जीवों को, *सविता*=सवितृ ने, *वि आ अकः*=अलग-अलग स्थित किया है।

हि० अ०—(सवितृ देव के) आँखें बन्द करने पर, वरुण अपने जलवाले स्थान पर, बिना रोक के, जल्दी से (चले गये); और जानवर (अपने) बाड़े में चले गये। सवितृ देव ने सभी उत्पन्न जीवों को अपने स्थान के अनुसार अलग-अलग स्थित किया है।

Trans.—At the closing of the eyes (of Savitar), Varuṇa (has gone) incessantly to his watery abode as quickly as possible; all the birds flying (have gone to the nest) and the cattle have gone to the stalls. Savitar has lodged all the beings, created, separately in their respective abodes.

Notes—याद्राध्यम्—Sāyaṇa explains it as 'यातां गच्छतां संराधनीयम्', Griffith as 'with utmost speed', and Peterson

as 'this much having been vouchsafed'. According to Macdonell याद्राध्यम् is a syntactical compd. which literally means 'in so far as attainable' i. e. as quickly as possible. यात् is identical with later यावत् and राध्यम् is derived from √*rādh* to succeed; gerundive in यत्. अप्यम्—Sāyaṇa takes it to mean attainable (आप्तुं योग्यम्) while in the preceding verse he has explained it as watery (अपां संबन्धिनं). Wilson thinks it as 'cool' and Peterson as 'watery.' अनिशितम्—'Comfortable' (Sāyaṇa), 'agreeable' (Wilson), 'in restless haste', (Griffith), 'restlessly' (Peterson). जर्भुराणः—√*bhur* 'to quiver', inte. part.; Sāyaṇa construes it with मार्ताण्डः and Wilson with वरुणः. याद्राध्यं … जर्भुराणः—'The ever-going Varuṇa grants a cool, accessible and agreeable place (of rest) to all moving (creatures)' (Wilson); 'with utmost speed in restless haste at sunset Varuṇa seeks his watery habitation' (Griffith); 'Varuṇa has gone to his watery residence this much having been vouchsafed to him by Savitar, restlessly agitating while his eyes are closed (for a nap)' (Peterson). आ—Sāyaṇa connects it with गात्, but here it should mean 'and' because if it expresses a sense other than conjunctive the verb गात् to be supplied in the two clauses must have been accented in the absence of च. गात्—√*gā* 'to go', root-aorist subju. 3rd. sing. अकः—√*kṛ* 'to make', root-aorist, 3rd. sing. visarjanīya is rhota cised ; hence इति in the pada-text. अकः, being a verbal form, is repeated after इति (vide VSB. p. 110 (3)).

न । यस्य॑ । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । न । मि॒त्रः । व्र॒तम् । अ॒र्य॒मा । न । मि॒नन्ति॑ । रु॒द्रः ॥ न । अरा॑तयः । तम् । इ॒दम् । स्व॒स्ति । हु॒वे । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । नम॑ःऽभिः ॥९॥

सा० भा०—यस्य सवितुर्देवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्म इन्द्रः न मिनाति न हिनस्ति। वरुणः च न मिनाति। मित्रः च अर्यमा च न मिनाति। रुद्रः च न मिनाति। अरातयः असुराश्च न मिनन्ति॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते॥ तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानम् इदम् इदानीं नमोभिः अन्नैर्हविर्भिः सह। 'नमः आयुः' (नि० २. ७. २२.) इत्यन्ननामसु पाठात्। स्वस्ति क्षेमाय हुवे स्तौमि॥

शब्दा०—*न*=नहीं, *यस्य*=जिसकी, *इन्द्रः*=इन्द्र, *वरुणः*=वरुण, *न*=नहीं, *मित्रः*=मित्र, *व्रतम्*=कार्य का, आज्ञा का, *अर्यमा*=अर्यमन्, *न*=नहीं, *मिनन्ति*=उल्लंघन करते हैं, *रुद्रः*=रुद्र, *न*=नहीं, *अरातयः*=शत्रु, *तम्*=उस को, *इदम्*=यहाँ, इस समय, *स्वस्ति*=कल्याण के लिये, *हुवे*=बुलाता हूँ, *देवम्*=देव को, *सवितारम्*=सवितृ, *नमोभिः*=नमस्कारों द्वारा।

हि० अ०—जिसकी आज्ञा का उल्लंघन न तो इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, रुद्र करते हैं, न तो शत्रु ही; उस सवितृ देव को मैं यहाँ नमस्कारों द्वारा कल्याण के लिये बुलाता हूँ।

Trans.—Whose office neither Indra, nor Varuṇa, nor Mitra, nor Aryaman nor Rudra nor the enemies violate, him, god Savitar, I invoke here with salutations for welfare.

Notes—मिनन्ति—√*mī* 'to damage', pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यस्य. हुवे—√*hū* 'to call', pres. Ātm. 1st. sing; not unaccented because it begins the Pāda.

भगम्। धियम्। वाजयन्तः। पुरम्ऽधिम्। नराशंसः। ग्नाःपतिः। नः। अव्याः॥ आऽअये। वामस्य। सम्ऽगथे। रयीणाम्। प्रियाः। देवस्य। सवितुः। स्याम॥१०॥

सा० भा०—भगं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारम्॥ 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु० ६. १३) इति यास्कः। वाजयन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वतः॥ विभक्तिव्यत्ययः॥ नः स्तुवतोऽस्मान्

नराशंसः नरैः शंसनीयः ग्नास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा। तथा च श्रूयते-'छन्दांसि वै ग्नाः' इति, 'उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः' (ऋ० सं० ५.४६.८) इति च। सविता अव्याः अव्यात्। किञ्च वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च। तथा च श्रूयते—'पशवो वै रयिः' इति। आये आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम भवेम॥

शब्दा०—*भगम्*=भाग्य को, *धियम्*=बुद्धि को, *वाजयन्तः*=बढ़ाते हुये, *पुरंधिम्*=ज्ञान को, *नराशंसः*=मनुष्यों द्वारा प्रशंसनीय देव, *ग्नास्पतिः*=देवियों के पति, *नः*=हमारी, *अव्याः*=रक्षा करें, *आये*=लाने में, *वामस्य*=धन के, *सङ्गथे*=एकत्रित करने में, *रयीणाम्*=पशुओं के, *प्रियाः*=प्रिय, *देवस्य*=देव के, *सवितुः*=सवितृ के, *स्याम*=होवें।

हि० अ०—मनुष्यों द्वारा प्रशंसनीय तथा देवियों के पति (सवितृ) (हमारे) भाग्य, विचार तथा ज्ञान को बढ़ाते हुये हमारी रक्षा करें। हम सवितृ देव के प्रिय बनें (जिससे) धन लाने में तथा पशुओं को एकत्रित करने में (सफल हों)।

Trans.—May Narāśaṁsa, the Lord of goddesses protect us strengthening (our) fortune, thought and wisdom. May we be dear unto god Savitar (that we may be successful) in bringing of wealth and in gatheringup of cattle.

Notes—भगम्, धियम्, पुरंधिम् are according to Sāyaṇa, the adjectives of सवितारम् understood. Peterson takes them as separate deities. Here they are abstract nouns as Griffith interprets. वाजयन्तः—Sāyaṇa construes it with नराशंसः and ग्नास्पतिः; Peterson follows Sāyaṇa in taking it as participle of नराशंसः and ग्नास्पतिः; Geldner thinks वाजयन्तः as the adj. of वयम् understood; Griffith supplies 'they' as the substantive of वाजयन्तः. नराशंसः and ग्नास्पतिः are the epithets of Savitar. Agni is called नराशंस, but here according to Sāyaṇa, Savitar is नराशंस, for he is praised by men. Sāyaṇa takes ग्नास्पतिः

too, as the epithet of Savitar. In the Ṛgveda Savitar has been frequently called husband of maidens (I. 152. 4). Griffith understands ग्नास्पतिः as Tvaṣṭṛ who is also represented as attending or attended by ग्नाः, goddesses. अव्याः— √av 'to protect', root-aorist, prec. 3rd. sing. ; termination त् has been dropped. आ अये— Dative sing. of अयि from √i 'to go'.

अ॒स्मभ्यं॒म् । तत् । दि॒वः । अ॒त्ऽभ्यः । पृ॒थि॒व्याः । त्वया॑ । द॒त्तम् । काम्यं॑म् । राधः॑ । आ । गा॒त् ।। शम् । यत् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ॒पये॑ । भवा॑ति । उ॒रु॒ऽशंसा॑य । स॒वि॒तः॒ । ज॒रि॒त्रे ॥११॥

सा० भा०—हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं कमनीयं राधः धनं दिवः द्युलोकात् अद्भ्यः अन्तरिक्षलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च आ गात् आगच्छतु । किंच स्तोतृभ्यः स्तोतॄणाम् आपये बन्धवे तद्वंशजाय यत् धनं शं सुखकरं भवति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तुतये जरित्रे स्तोत्रे मह्यम् । 'जरिता कारुः' (नि० ३. १६. २) इति स्तोतृनामसु पाठात् । हे सवितः तत्प्रयच्छ ॥

शब्दा०—*अस्मभ्यम्*=हम लोगों के लिये, *तत्*=वह, *दिवः*=आकाश से, *अद्भ्यः*=जल से, *पृथिव्याः*=पृथिवी से, *त्वया*=तुम्हारे द्वारा, *दत्तम्*=दिया हुआ, *काम्यम्*=वरणीय, *राधः*=धन, *आ गात्*=आवे, *शम्*=कल्याणकर, सुखकर, *यत्*=जो, *स्तोतृभ्यः*=स्तोताओं के लिये,*आपये*=वंश के लिये, *भवाति*=हो, *उरुशंसाय*=बहुत प्रशंसा करनेवाले, *सवितः*=हे सवितृ देव, *जरित्रे*=स्तुति गानेवाले को ।

हि० अ०—तुम्हारे द्वारा प्रदत्त वह वरणीय धन हम लोगों के लिये आकाश से, जल से तथा पृथिवी से आवे; स्तोताओं के वंश के लिये जो धन सुखकर हो, हे सवितृ, उसे बहुत प्रशंसा करनेवाले तथा स्तुति गानेवाले (मुझको प्रदान करो)।

Trans.—May that desirable wealth given by thee come to us from heaven, from water and from earth ; (the wealth) which is auspicious to the race of

chanting priests, O Savitar, (bestow on us) the singer, of wide praise.

Notes—गाद्—See II. 33. 8. आप्ये—According to Sāyaṇa आपि means 'descendents'; Peterson takes it to mean 'patrons' and Griffith as 'friends'. भवाति—√*bhū* 'to be', pres. subju. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. उरुशंसाय—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. शम् यत्'''जरित्रे—Wilson following Sāyaṇa translates: 'and may the happiness which belongs to the race of those who eulogise thee devolve upon me repeating diligently thy praise'. Griffith renders: 'that it be well with friends and those who praise thee and Savitar, with loud-lauding singer'. According to Peterson, 'as would bring back to the chanting priests to the patron and to the singer, eloquent in speech'.

'प्र पर्वतानाम्' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका - 'प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोरत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः पष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्' इति। अत्र चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वान्नद्य एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः। अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः। इन्द्रो देवता। यद्यपि पञ्चम्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव देवता। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव। स पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्छुतुद्र्योः संभेदमाययौ अनुययुरितरे। अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः तिसृभिस्तुष्टाव॥

प्र। पर्वतानाम्। उशती इति। उपऽस्थात्। अश्वे इवेत्यश्वेऽइव। विसिते इति विऽसिते। हासमाने इति॥ गावाऽइव। शुभ्रे इति। मातरा। रिहाणे इति। विऽपाट्। शुतुद्री। पयसा। जवेते इति॥१॥

सा० भा०—पर्वतानां गिरीणां शैलानाम् उपस्थात् उत्सङ्गान्निर्गत्य उशती समुद्रगमनं कामयमाने। गमने दृष्टान्तः। अश्वेइव। यथा विसिते मन्दुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने। यद्वा हृष्यन्त्यावश्वे इव वडवे इव त्वरया गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ। तथा गावेव शुभ्रे। यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तेते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने। किंच मातरा। यथा मातरौ धेनू रिहाणे। अन्तर्णीतमन्नर्थो लिहिः। वत्सं जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं जवात् गच्छन्त्यौ पयसा संयुक्ते विपाट्। कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट्। शुतुद्री। शु क्षिप्रं तु तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री। एतन्नामके नद्यौ प्र जवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः। अत्र निरुक्तं 'पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा

हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते' (निरु० ६.३६) इति ॥ उशती। 'वश कान्तौ'। अस्य शतुङित्त्वात् 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम्। विषिते। 'षिञ् बन्धने' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा। संहितायां 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसह०' इत्यादिना षत्वम्। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः। हासमाने। हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा। शानच्। तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः। रिहाणे। 'लिह आस्वादने'। स्वरितेत्त्वादुभयपदी। शानच्। अदादित्वाच्छपो लुक्। लकारस्य रेफश्छान्दसः। रेफमवलम्ब्य णत्वम्। चित्वादन्तोदात्तः। विपाट्। 'पट गतौ' 'पश बाधनस्पर्शयोः' इति वा ण्यन्तावेतौ विपूर्वौ। शकारस्य व्रश्चादिना षत्वम्। शतुद्री। छान्दसी रूपसिद्धिः। जवेते। 'जुङ् गतौ' भौवादिः। ङित्त्वादात्मनेपदम्। 'आतो ङितः' इति इयादेशः। निघातः॥

शब्दा०—*पर्वतानाम्*=पर्वतों की, *उशती*=इच्छा करती हुई, *उपस्थात्*=गोद से, *अश्वे इव*=दो घोड़ियों की तरह, *विसिते*=खुले लगाम वाली, *हासमाने*=परस्पर स्पर्धा से दौड़ती हुई, *गावेव*=दो गायों की तरह, *शुभ्रे*=सफेद रंग की, *मातरा*=मातायें, *रिहाणे*=चाटती हुई, *विपाट्*=विपाट् नाम की सिन्धु की सहायक एक नदी, *शुतुद्री*=शुतुद्री नाम की सिन्धु की एक सहायक नदी, *पयसा*=जल के प्रवाह से, *प्र जवेते*=तेजी से बह रही है।

हि० अ०—पर्वतों की गोद से निकल कर (समुद्र की ओर जाने की) इच्छा करती हुई, (परस्पर) स्पर्धा से दौड़ती हुई, खुले बागवाली दो घोड़ियों की तरह, (बछड़े को) चाटती हुई दो सफेद माता गायों की तरह, विपाट् और शतुद्री (अपने) प्रवाह से तेजी से बह रही हैं।

Trans.—From the lap of mountains, longing (to reach ocean), like two mares let-loose, like two white mother cows, licking (the calf), Vipāṭ and Śutudrī flow rapidly with their water.

Notes--उशती—√*vaś* 'to desire', pres. part. fem. उ is the Samprasāraṇa of व; final ई forming dual is Pragṛhya; hence, इति in the Pada-text. अश्वे इव—ए of the अश्वे is Pragṛhya; hence, इति should be added after it, but it is added after इव because it is a नित्य समास; and the repetition of अश्वे इव after इति is with a veiw to analy-

sing the compound. विषिते—Past part. from √*sā* or √*si* with वि 'to let-loose'; final ए is Pragṛhya; hence, इति in the pada-text; the repetition being with a view to analysing the compound. हासमाने—√*hās* 'to contend, to run a race', pres. part.; final ए is Pragṛhya. रिहाणे—√*rih* (class. lih) 'to lick', pres. part.; final ए is Pragṛhya. जवेते—√*jū* 'to speed', pres. Ātm. 3rd. dual; final ए is Pragṛhya.

इन्द्रेषिते इतीन्द्रऽइषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रथ्याऽइव । याथः ॥ समाराणे इति सम्ऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥२॥

सा० भा०—हे नद्यौ इन्द्रेषिते इन्द्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रम् अच्छ आभिमुख्येन याथः गच्छथः। तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव इति । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । समाराणे परस्परं संगच्छन्त्यौ ऊर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयन्त्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्ये अन्या एका अन्याम् अपरां नदीम् अप्येति अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इन्द्रेषिते । 'इष गतौ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठायाः 'तीषसह०' इत्यादिना इडागमः । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदस्वरः । प्रसवम् । 'षू प्रेरणे' इत्यस्य अप् । थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे । 'भिक्ष याच्ञायाम्' । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमौ । तस्येदम् इत्यर्थे 'रथाद्यत्' इति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि । याथः । यातेर्लटि रूपम् । समाराणे । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः 'समो गमि०' इत्यादिना आत्मनेपदत्वात् तस्य कानजादेशः । 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः । पिन्वमाने । 'पिवि सेचने' । भ्वादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

शब्दा०—*इन्द्रेषिते*=इन्द्र के द्वारा भेजी गई, *प्रसवम्*=प्रवाहित होने के लिये, *भिक्षमाणे*=प्रार्थना करती हुई, *अच्छ*=ओर, *समुद्रम्*=समुद्र की,

रथ्येव=दो रथियों की तरह, *याथः*=जा रही हो, *समाराणे*=एक साथ जाती हुई, *ऊर्मिभिः*=लहरों से, *पिन्वमाने*=उमड़ती हुई, *अन्या*=एक, वाम्=तुम दोनों में से, *अन्याम्*=दूसरे के पास, *अपि*=भी, *एति*=जा रही है, *शुभ्रे*=हे सफेद वर्ण वाली।

हि० अ०--इन्द्र द्वारा भेजी गई, बहने के लिये प्रार्थना करती हुई, दो रथियों की तरह समुद्र की ओर जा रही हो। हे शुभ्रे, एक साथ जाती हुई, लहरों से उमड़ती हुई, तुममें से प्रत्येक एक दूसरे की ओर जा रही हो।

Trans.—Sped by Indra, seeking acceleration (you two) are approaching the ocean like two charioteers. Going together, swelling with torrents, each of you flows, into the other, O beautiful ones,.

Notes—इन्द्रेषिते—Nom. dual of इन्द्रेषिता. इषिता is derived from √*iṣ* 'to send'+क्त. Tatpuruṣa compd. accents the second member, but when the first member is in instrumental form, and second member a past participle in passive sense, it accents the first member (तृतीया कर्मणि—Pāṇ. VI. 2.48); final ए is Pragṛhva. प्रसवम्—from √*sū* 'to impel' 'Commandment' (Sāyaṇa), 'acceleration' (Peterson); भिक्षमाणे—Nom. dual of भिक्षमाणा from √*bhikṣ* 'to beg', +शानच्. ; final ए is Pragṛhya ; hence, इति in the pada-text. याथः—√*yā* 'to go', pres. 2nd. dual. समाराणे—Nom. dual of समाराणा from √*ṛ* with सम् 'to go together'+कानच् ; final ए is Pragṛhya. पिन्वमाने—Nom. dual of पिन्वमाना from √*pinv* 'to fatten'; final ए is Pragṛhya. एति--√*i* 'to flow into', pres. 3rd. sing.

अच्छ॑ । सिन्धु॑म् । मा॒तृऽत॑माम् । अ॒या॒स॒म् । विऽपा॑शम् । उ॒र्वीम् । सु॒ऽभगा॑म् । अ॒ग॒न्म॒ । व॒त्सम्ऽइ॑व । मा॒तरा॑ । सं॒रि॒हा॒णे इति॑ स॒म्ऽरि॒हा॒णे । स॒मा॒नम् । योनि॑म् । अनु॑ । सं॒चर॑न्ती इति॑ स॒म्ऽचर॑न्ती ॥३॥

सा० भा०—हे नद्यौ मातृतमाम् अतिशयेन मातरं सिन्धुं स्रवन्तीं शुतुद्रीं त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन अयासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवम्। उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं त्वाम् अगन्म वयं प्राप्ताः स्म। किं कुर्वत्यौ। मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव संरिहाणे अन्तर्णीतसन्नर्थो लिहिः। जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् समानम् एकं योनिं स्थानं समुद्रम् अनु अभिलक्ष्य संचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ। युवामयासिषमिति पूर्वेणान्वयः॥ अयासम्। 'या प्रापणे' इत्यस्य रूपम्। इडभावश्छान्दसः। अगन्म। गमेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः। निघातः। संचरन्ती। चरतिर्गत्यर्थः। तृतीयायुक्तत्वाभावात् आत्मनेपदाभावः। शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः॥

शब्दा०—*अच्छ*=ओर, *सिन्धुम्*=नदी, *मातृतमाम्*=श्रेष्ठ माता, *अयासम्*=आया हूँ, *विपाशम्*=विपाट् नदी, *उर्वीम्*=चौड़ी, *सुभगाम्*=सुन्दर, सौभाग्यवती, *अगन्म*=आया हूँ, *वत्समिव*=बछड़े की तरह, *मातरा*=मातायें, *संरिहाणे*=एक साथ चाटती हुईं, *समानम्*=समान, *योनिम्*=स्थान, *अनु*=लक्ष्य कर, *संचरन्ती*=एक साथ बहती हुई।

हि० अ०—श्रेष्ठ नदी माता (शुतुद्री) के पास आया हूँ; चौड़ी तथा सुन्दर विपाट् के पास आया हूँ; बछड़े को चाटती हुई दो माताओं की तरह, एक ही स्थान (समुद्र को लक्ष्य कर) बहती हुई (शुतुद्री और विपाट् के पास आया हूँ)।

Trans.—I have approached the most motherly river (Śutudrī). We have come to the broad and beautiful Vipāṭ, like two mothers licking their calf, flowing along a common bed.

Notes—अयासम्—$\sqrt{}$*yā* with अच्छ 'to approach', 's'-aorist, 1st. sing. सुभगाम्—Bahuvrīhi compd. accented on the first syllable of the second member. संरिहाणे—See III. 33. 1. अगन्म—$\sqrt{}$*gam* 'to go', root-aorist 1st. plu. संचरन्ती—सम् + $\sqrt{}$*car* 'to move together' + शतृ + ङीप्; final ई is Pragṛhya.

एना । वयम् । पयसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देव-ऽकृतम् । चरन्तीः ॥ न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किम्ऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥४॥

सा० भा०—एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः। एना एनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः देवकृतं देवेनेन्द्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रम् अनु लक्षीकृत्य चरन्तीः गच्छन्त्यः वयम् आस्महे। द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम्। तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसवः उद्योगः न वर्तवे निवर्तनाय न भवति। कियु. किमिच्छन् असौ विप्रः ब्राह्मणः नद्यः नदीः अस्मान् जोहवीति भृशमाह्वयति॥ एना। एतच्छब्दस्य तृतीयाया एनादेशः। 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आजादेशः। 'ऊडिदम्०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। पिन्वमानाः। 'पिवि सेचने'। देवकृतम्। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। वर्तवे। 'वृतु वर्तने'। तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। सर्गतक्तः। 'क्ते च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। कियुः। किमिच्छन्। 'क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः' (पा० वा० ३ १. ८. १) इति छान्दसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। नद्यः। छान्दसो यणादेशः। जोहवीति। ह्वेञः यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः। 'यङो वा' इति इडागमः। गुणः। निघातः।

शब्दा०—*एना*=ऐसी, *वयम्*=हम लोग, *पयसा*=धारा से, *पिन्वमानाः*=उमड़ती हुई, *अनु*=लक्ष्य कर, *योनिम्*=स्थान को, *देवकृतम्*=देवताओं द्वारा निर्मित, *चरन्तीः*=विचरण करती हुई, *न*=नहीं, *वर्तवे*=रुकने के लिये, *प्रसवः*=गति, *सर्गतक्तः*=स्वाभाविक रूप से प्रवाहित, *कियुः*=किस इच्छा से, *विप्रः*=ब्राह्मण, *नद्यः*=नदियों की, *जोहवीति*=बार-बार स्तुति कर रहा है।

हि० अ०—ऐसी हम लोग, अपनी धारा से उमड़ रही हैं तथा देव (इन्द्र) द्वारा निर्मित स्थान पर चल रही हैं। स्वाभाविक रूप से प्रवाहित हमलोगों की गति रुकने के लिये नहीं है। किस इच्छा से ऋषि (विश्वामित्र) नदियों की बार-बार स्तुति कर रहा है।

Trans.—We (as such are) swelling with this torrent flowing in a common bed fashioned by god

(Indra). Our torrent rushing with its natural urge, is not to be stopped. With what desire the inspired one does invoke frequently.

Notes—देवकृतम्—Sāyaṇa understands it to mean 'fashioned by Indra'; for accent see इन्द्रेषिते (III. 33.2). चरन्तीः—√*car* 'to go' + शतृ + ङीप्; nom. plu. वर्तवे—Dative infinitive in तवे from √*vṛ* 'to stop'. Sāyaṇa reads वर्तवे as वर्त्तवे and accordingly derives it from √*vṛt* 'to turn' सर्गतक्तः—Sāyaṇa explains it as 'सर्गे गमने प्रवृत्तः'; Wilson takes it to mean 'appointed for our going', Griffith as 'urged to motion' and Peterson as 'rushing with its original urge'; Tatpuruṣa compd. having first member a word dative in sense and second past part., accents the first member (क्ते च--Pāṇ. VI. 2. 45), किंयुः—यु is a desiderative suffix which, being added to the stem, gives the sense of desiring (cf. अवस्यु, श्रवस्यु, देवयु, etc.). जोहवीति--√*hū* 'to call' inte. pres. 3rd. sing.

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ॥ प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्वे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

सा० भा०—विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते। ऋतावरीः । ऋतमुदकम् तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय। उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने वचसे तदर्थम् एवैः। पञ्चम्यर्थे तृतीया। शीघ्रगमनेभ्यः मुहूर्तं मुहूर्तमात्रम् उप रमध्वम्। उपपूर्वो रमिरुप-संहारे वर्तते। क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत। सामान्येन नदी-षूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं शुतुद्रीं प्रति ब्रूते। कुशिकस्य राजर्षेः सूनुः विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्या अवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिन्धुं शुतुद्रीं त्वाम् अच्छ

आभिमुख्येन प्र अह्वे प्रकर्षेणाह्वयामि। अत्र निरुक्तम्—'उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिना ऋतावरीर्ऋतवस्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैग्यनैरवनैर्वा। प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः। कुशिको राजा बभूव (निरु० २. २५) इति॥ रमध्वम्। 'रमु उपरमे'। उपपूर्वाद्रमतेः 'विभाषाकर्मकात्' (पा० सू० १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम्। ऋतावरीः ऋतशब्दान्मत्वर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्। 'वनो र च' इति ङीप् रेफश्चान्तादेशः। 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः। आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्। एवैः। 'इण् गतौ'। 'इण्शीङ्भ्यां वन्'। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। नित्स्वरः। बृहती मनीषा। उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः। अवस्युः। अवो रक्षणमिच्छन्। सुप आत्मनः क्यच्। 'नः क्ये' इति नकारान्तस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र सकारस्य रुर्न भवति। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः। अह्वे। ह्वयतेर्लुङि सिचः 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यङादेशः। गुणः। निघातः॥ ५॥

शब्दा०—*रमध्वम्*=रुक जावो. *मे*=मेरे, *वचसे*=वचन के लिये, *सोम्याय*=सोम भरे, *ऋतावरीः*=हे पवित्र जलवाली, *मुहूर्तम्*=थोड़े देर के लिये, *एवैः*=जाने से, *सिन्धुम्*=नदी को, *अच्छ*=लक्ष्य कर, *बृहती*=ऊँची, *मनीषा*=स्तुति से, *अवस्युः*=सहायता चाहनेवाला, *प्र अह्वे*=आह्वान किया है, *कुशिकस्य*=कुशिक का, *सूनुः*=पुत्र।

हि० अ०—हे पवित्र जलवाली, सोम-भरे मेरे वचनों (के प्रति आदर भावना से) अपनी यात्रा से क्षण भर के लिये रुक जावो। (अपनी) सहायता का इच्छुक कुशिक का पुत्र (मैंने) ऊँची स्तुति से नदी (शुतुद्री) का आह्वान किया है।

Trans.—O of holy waters, in deference to my speech, accompanied with Soma, stop for a moment from your courses. With a sublime hymn, desirous of (our) protection (I) the son of Kuśika have invoked the river (Śutudri).

Notes—रमध्वम्—√*ram* 'to stop', Atm. impv. 2nd plu. ऋतावरीः—Voc. plu. of ऋतवरी; it is derived from √ṛ 'to

go' + क्त + वनिप् + ङीप्. Before ङीप्, वन् is changed into वर् and with ङीप् it becomes वरी. Before वतुप्, मतुप् and वनिप् the final short syllable of the stem with which they are compounded is lengthened in the Saṁhitā-text. However, in the pada-text the original stem is restored. Voc. coming in the beginning of the pāda; hence, accented on the first syllable. एवैः—From √i 'to go' + वन्. instr, plu. अवस्युः—See Ṛv. I. 25. 19. अह्वे—√hū 'to call', 'a'-aorist, Ātm. Ist. sing.

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप॑ । अहन् । वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम् ॥ देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य॑ । वयम् । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

सा० भा०—नद्यः प्रत्यूचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः । तादृशो बलवान् इन्द्रः नदीः अस्मान् अरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आपः पतिताः । ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशः देवः द्योतमानः इन्द्रः अस्मान् अनयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्य इन्द्रस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः उर्वीः उदकैः प्रभूताः वयं यामः गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—'इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्व्यः' (निरु० २. २६) इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपम् । वज्रबाहुः बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । निघातः । परिधिम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे 'घोः किः' इति किप्रत्ययः । आतो लोपः ।

कृदुत्तरपदस्वरः। अनयत्। नयतेर्लङि रूपम्। सुपाणिः। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'। 'अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० सू० ४. ५७२) इतीण्। आयलुक्। बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इति स्वरः। प्रसवे 'षू प्रेरणे'। 'ऋदोरप्' इति भावेऽप्प्रत्ययः। 'थाथघञ्क्ता' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। यामः। 'या प्रापणे' इत्यस्य लटि रूपम्। निघातः। उर्वीः। उरुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्। 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः॥

शब्दा०—*इन्द्रः*=इन्द्र ने, *अस्मान्*=हम लोगों को, *अरदत्*=खोद-कर बाहर किया, *वज्रबाहुः*=हाथ में वज्र धारण करनेवाले ने, *अप अहन्*=मारा, *वृत्रम्*=वृत्र नामक असुर को, *परिधिम्*=घेरनेवाले, *नदीनाम्*=नदियों का, *देवः*=देव ने, *अनयत्*=लाया, *सविता*=सवितृ ने, *सुपाणिः*=सुन्दर हाथवाले, *तस्य*=उनकी, *वयम्*=हमलोग, *प्रसवे*=आज्ञा में, *यामः*=जा रही हैं, *उर्वीः*=चौड़ी।

हि० अ०—हाथ में वज्र धारण करनेवाले इन्द्र ने हमको खोद कर बाहर किया। उसने नदियों को घेरनेवाले वृत्र को मारा। सुन्दर हाथवाले सवितृ देव ने हम लोगों को लाया। हम जितनी चौड़ी है, उसी की आज्ञा में (निरन्तर) बहती हैं।

Trans.—The thunder-armed Indra drag us out. He slew the Vṛtra, the encompasser of the rivers. Beautiful-handed god Savitar led us. We flow, broad as we are, in his command.

Notes—अस्माँ अरदत्—For sandhi see Notes on चिकित्वाँ अभि (Ṛv. I. 25. 11). अरदत्—√*rad* 'to dig', impf. 3rd. sing. अहन्—See I. 32. 1. परिधिम्—From √*dhā* with परि 'to surround'; 'one who envelopes or surrounds'. अनयत्—√*nī* 'to lead', impf. 3rd. sing. यामः—√*yā* 'to go', pres. 1st. plu.

प्रऽवाच्यम्। शश्वधा। वीर्यम्। तत्। इन्द्रस्य। कर्म। यत्। अहिम्। विऽवृश्चत्॥ वि। वज्रेण। परिऽसदः। जघान। आयन्। आपः। अयनम्। इच्छमानाः॥ ७॥

सा० भा०—योऽयमिन्द्रः अहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत् कर्म छेदनरूपं तत् इदम् तस्य इन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयम्। तथा स इन्द्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान। अथ अयनं स्थानम् इच्छमानाः इच्छन्त्यः आपः आयन् यान्ति॥ प्रवाच्यम्। 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्। णित्त्वादुपधावृद्धिः। 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (पा० सू० ७. ३. ६७) इति कुत्वाभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। यद्वा वाचयतेः 'अचो यत्'। 'यतोऽनावः' इति स्वरः। शश्वधा। शश्वच्छब्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः। विवृश्चत्। 'ओव्रश्चू छेदने'। तुदादिः। लङि 'ग्रहिज्यावयि०' इत्यादिना संप्रसारणम्। 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः। समासस्वरः। परिषदः। क्विप्। संहितायां 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। जघान हन्तेर्लिटि णलि रूपम्। निघातः। आयन्। 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम्। पादादित्वादनिघातः। इच्छमानाः। इषु इच्छायाम् इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच्। तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः॥

शब्दा०—*प्रवाच्यम्*=कहने योग्य, *शश्वधा*=सर्वदा, *वीर्यम्*=पराक्रमयुक्त, *तत्*=वह, *इन्द्रस्य*=इन्द्र का, *कर्म*=कार्य, *यत्*=जो, *अहिम्*=अहि नामक असुर को जिसने जल को रोक रखा था, *विवृश्चत्*=काट डाला, *वज्रेण*=वज्र से, *परिसदः*=प्रतिबंधकों को, *वि जघान*=मारा, *आयन्*=प्रवाहित हुआ, *आपः*=जल, *अयनम्*=मार्ग, *इच्छमानाः*=ढूंढ़ता हुआ।

हि० अ०—इन्द्र का वह पराक्रमयुक्त कार्य, जो उसने अहि को मारा, अवश्य कहने योग्य है। उसने वज्र से (जल के) प्रतिबंधकों को काट डाला। जल अपना मार्ग खोजता हुआ प्रवाहित हुआ।

Trans.—That heroic deed of Indra, that he rent into pieces the dragon, must be proclaimed for ever. He smote away the obstructors (of waters) with his thunderbolt. Waters flowed seeking their way.

Notes—**प्रवाच्यम्**—Gerundive in ण्यत् from प्र + √*vac* 'to speak'. **शश्वधा**—It is derived from शश्वत् with the suffix धा, त् being dropped. **वीर्यम्**—See वीर्याणि (I. 32. 1). **विवृश्चत्**—√*vraśc* 'to cut up', impf. 3rd sing.; not unaccented

because preceded by यत्. परिसदः--परि + √*sad* 'to sit' with the suffix क्विप्; acc. plu.; 'obstructors'. जघान—See I.32.7. आयन्--√*i* 'to go', impf. 3rd. plu.; not unaccented because it begins the Pāda. अयनम्—'Way, course'; from √*i* 'to go' + ल्युट्. इच्छमानाः--√*iṣ* 'to desire', with the suffix शानच्; nom. plu. fem.

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्ठाः । आ । यत् । ते ।
घोषान् । उत्ऽतरा । युगानि ॥ उक्थेषु । कारो इति । प्रति ।
नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्रा ।
नमः । ते ॥ ८ ॥

सा० भा०—नद्यः प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्यूचुः । जरितः स्तोतः हे विश्वामित्र ते त्वदीयं यत् संवादात्मकं वचः त्वं नः अभीत्या घोषान् उद्घोषयन् वर्तसे तद्वचः मापि मृष्ठाः मा विस्मार्षीः । किं कारणम् । उत्तरा युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु अहःसु उक्थेषु कारो शस्त्राणां कर्तस्त्वं नः अस्मान् प्रति जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं नः अस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भाः मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्ठाः । 'मृजूष् शुद्धौ' इत्यस्य लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वम् । निघातः । घोषान् । 'घुषिर् संशब्दने' इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वाभावः । सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । 'युजिर् योगे' । उञ्छादिषु घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । 'कालविशेषे रथाद्युपकरणे च' इति तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । कारो । करोतेः 'कृवापाजिमि०' इत्यादिना उणप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि च्लेः 'मन्त्रे घस०' इत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोपः । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः । पुरुषत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शब्दा०—*एतत्*=इस, *वचः*=वचन को, *जरितः*=हे स्तुतिगायक, *मा*=मत, *अपि*=कभी भी, *मृष्ठाः*=भूलो, *यत्*=जिससे, *ते*=तुम्हारे वचन को, *आ घोषान्*=सुन सकें, *उत्तरा*=भावी, *युगानि*=युगोंके व्यक्ति, *उक्थेषु*=स्तुतियोंमें, *कारो*=हे कवि, *प्रति*=लिये, *नः*=हमारे, *जुषस्व*=आदर करो, *मा*=मत, *नः*=हमलोगों को, *नि कः*=नीचे करो, *पुरुषत्रा*=पुरुषों में, *नमः*=नमस्कार है, *ते*=तुमको ।

हि० अ०—हे स्तुति-गायक, इस वचन को कभी भी मत भूलो, ताकि भावी युगों के लोग तुम्हारे इस वचन को सुन सकें। हे कवि, अपनी स्तुतियों में हमारा आदर रखो। हमलोगों को (उक्ति-प्रत्युक्ति द्वारा) मनुष्यों (की कोटि) में नीचे मत लावो; (हम लोगों का) तुम्हें नमस्कार है।

Trans.—O singer, never forget this word of thine (so) that (men of) future ages may hear it. O poet, in prayers be favourable to us. Do not make us down amongst men ; we bow unto thee.

Notes—जरितः—Voc. sing. of जरितृ from √*jṛ* 'to sing' with the suffix तृच्. मृष्ठाः—√*mṛṣ* 'to forget', root-aorist, 2nd. sing. injun. घोषान्—√*ghuṣ* with आ 'to listen'. pres. subju. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. Sāyaṇa takes घोषान् as a participle and renders as 'उद्घोषयन्'; Grassmann takes घोषान् to mean 'proclaim loudly', Geldner as 'listen', Wilson as 'words' Griffith as 'reecho' and Peterson as 'listen'. कारो—Voc. sing. of कारु from √*kṛ* 'to make' with the suffix उण्. Voc. not in the beginning; hence, unaccented. Final ओ is Pragṛhya only in the Padatext; hence इति (सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे—Pāṇ I. 1. 16). प्रति जुषस्व—√*juṣ* with प्रति 'to show affection to, to be favourable', impv. Ātm. 2nd. sing. कः—√*kṛ* to make, root-aorist, injun. 2nd. sing. Visarjanīya is originally rhotacised ; hence इति in the padatext. After इति the word is repeated to show that it is the verbal form and not a substantive from the prono-

minal stem किम् (Vide, VSB. P. 110 (3)). पुरुषत्रा—See note on पुरुत्रा (I. 32. 7).

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन । नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुऽपाराः । अधःऽअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

सा० भा०—विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । स्वसारः भगिन्यः सिन्धवः हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सुष्ठु ओ शृणोत शृणुतैव । अनसा शकटेन रथेन च सह दूरात् विप्रकृष्टाद्देशात् वः युष्मान् ययौ प्राप्तोऽस्मि । यूयं सु सुष्टु नि नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्वाः भवत । तथा सुपाराः रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणावरोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिः अधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात् तत्परिमाणोदकाः भवतेति अर्थाभिप्रायः ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणोत । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । पित्त्वाद्गुणः । निघातः । ययौ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णलि 'आत औ णलः' इत्यौकारः एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः बहुवचनस्य वस्नभौ' इति वसादेशः । सू । 'निपातस्य' इति संहितायां दीर्घः । नमध्वम् । 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति प्रतिषेधात् यगभावः । अधोअक्षाः अधरशब्दस्य 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दः 'अशूव्याप्तौ' इत्यस्मात् 'अशेर्देवने' (उ० सू० ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः स्रोतःशब्दात् 'स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ' (पा० सू० ४. ४. ११३) इति ड्यप्रत्ययः । डित्त्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

शब्दा०—*ओ*=सम्बोधन का वाचक, *स्वसारः*=हे बहनो, *कारवे*=कवि की बात, *शृणोत*=सुनो, *ययौ*=आया हूँ, *वः*=तुम लोगों के पास, *दूरात्*=बहुत दूर से, *अनसा*=गाड़ी से, *रथेन*=रथ से, *सु*=अच्छी प्रकार, *नि नमध्वम्*=नीचे झुक जावो, *भवत*=हो जावो, *सुपाराः*=आसानी से पार

करने योग्य, *अधोअक्षाः*=चक्के के धूरे से नीचे होकर, *सिन्धवः*=हे नदियो, *स्रोत्याभिः*=अपनी जलधारासे ।

हि० अ०—हे सुन्दर बहनों, (मुझ) कवि की (बात) सुनो, (क्योंकि मैं) तुम्हारे पास बहुत दूर से गाड़ी तथा रथ के साथ आया हूँ। अच्छी प्रकार से झुक जावो। हे नदियो, अपनी जलधारा से अक्ष के नीचे होकर (बहती हुई) आसानी से पार करने योग्य हो जावो।

Trans.—O fair sisters, listen to (me) the poet; (I) have come to you from afar with cart and chariot. Please bend down well and be easily crossable, O rivers, with streams (reaching) below the axle.

Notes—ओ—ओ (=आ + उ) as an independent word is Pragṛhya (पदं चान्यः—Ṛg. Prāt. I. 69); hence, इति is added after it in the Pada-text. शृणोत—√*śru* 'to hear', impv. 2nd. plu. ययौ—*yā* 'to go', perf. 1st. sing.; not unaccented because it begins the Pāda. नमध्वम्—√*nam* 'to bend', Ātm. impv. 2nd. plu. भवत—√*bhū* 'to be', impv. 2nd. plu.; not unaccented because it is regarded as beginning of a new sentence.

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययाथ । दूरात् । अनसा । रथेन ॥ नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । ते इति ते ॥ १० ॥

सा० भा०—नद्यः पूर्वं विश्वामित्रं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः। कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसि इमानि वाक्यानि आ शृणवाम शृणुमः। तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः। अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ। यतो दूरात् आगतोऽसि। वयं च ते त्वदर्थं नि नंसे नीचैर्नमाम। प्रत्येकविवक्षया अत्रैकवचनम्। रथेन गन्तुं गाधोदका भवामेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। पीप्यानेव योषा। पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्वीभवति। दृष्टान्तान्तरम्। यथा कन्या युवतिः मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा

शश्वचे परिष्वजनाय नम्रीभवति तद्वत् ते त्वदर्थं प्रह्वीभवाम। ते इति पुनरुक्तिरादरार्थम्। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—'आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पायय-मानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा' (निरु० २. २७) इति ॥ कारो। 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ०' (पा० सू० १. १. १६) इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणवाम । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमः। पित्वात् गुणः। निघातः। ययाथ। 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थलि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीट्प्रतिषेधः। लित्स्वरः। अनसा। सहार्थे तृतीया। नंसै। 'णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिब्बहुलमिति सिप्। 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारादेशः। निघातः। पीप्यानेव। 'पीङ् पाने' इत्यस्यान्तर्भा-वितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपम्। चित्स्वरः। योषा। 'यु मिश्रणे'। 'वृतृवदिहनि' (उ० सू० ३. ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः। यौतीति योषा। वृषादित्वादाद्युदात्तः। शश्वचे। 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥

शब्दा०—*ते*=तुम्हारी, *कारो*=हे कवि, *आ शृणवाम*=सुनती हैं, *वचांसि*=बातों को, *ययाथ*=आये हो, *दूरात्*=दूर से, *अनसा*=गाड़ी से, *रथेन*=रथ से, *ते*=तुम्हारे लिये, *नि नंसैः*=नीचे झुकती हूँ, *पीप्यानेव*=दूध भरे स्तनवाली की तरह, *योषा*=औरत, *मर्यायेव*=जैसे प्रेमी के लिये *कन्या*=युवती, *शश्वचे*=आलिंगन करने के लिये, *ते*=तुम्हारे लिये।

हि० अ०—हे कवि, हम तुम्हारी बातें सुनती हैं, (क्योंकि तुम बहुत दूर से गाड़ी तथा रथ के साथ आये हो। तुम्हारे लिये मैं नीचे झुकती हूँ जैसे दूध भरे स्तनवाली औरत (अपने पुत्र के लिये) तथा जैसे युवती अपने प्रेमी का आलिंगन करने के लिये (झुकती है)।

Trans.—O poet, we listen your words, (for) you have come from afar with cart and chariot. I bend down for thee as a woman with swelling bossom (for her son) and as a maiden to embrace her lover.

Notes—शृणवाम—√*śru* 'to hear', pres. subju. 1st. plu. ययाथ—√*yā* 'to go', perf. 2nd. plu.; not unaccented because it begins the Pāda. Here plu. is honourific. नंसै—√*nam* 'to bend', 's'-aorist, Ātm. 1st. sing. subju. पीप्याना—√*pyā* 'to swell',

perf. part. fem. मर्याय—'Man' (Nigh. II. 3.11, Sāyaṇa), 'lover' (Griffith, Peterson). शश्वचै—Sāyaṇa takes it as dative from √śvac 'to embrace' with the suffix क्विप्. ; according to Macdonell, Peterson, etc, it is a verbal form (perf. Ātm. 1st sing. subju.) ; not unaccented because it begins a new sentence. ते—Where there is a least possibility of confusion regarding the form of a word इति is added to it in the pada-text and after इति the original word is repeated. Here one may be in a confusion that ते is a conjugational termination. To avoid this confusion and to ascertain that ते is a doublet of युष्मद् in dat. sing. इति is added after ते and after इति, ते is repeated in the pada-text (Vide, VSB. P. 111 (5)).

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्ऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः ।
इषितः । इन्द्रऽजूतः ॥ अर्षात् । अह । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः ।
आ । वः । वृणे । सुऽमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

सा० भा०—विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अङ्ग इत्यामन्त्रणे । हे नद्यः यत् यस्मात् युष्माभिरुत्तितीर्षोः ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्मात् भरताः भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन् इषितः त्वयाभ्यनुज्ञातः इन्द्रजूतः युष्माकं प्रवर्तकेनेन्द्रेण च प्रेरितः ग्रामः भरतानां संघः अर्षात् संतरेत् । यतः सर्गतक्तः गमनाय प्रवृत्तः प्रसवः तेषामुद्योगः अह पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वः युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिम् आ वृणे सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वादञ् । तस्य 'यञञोश्च' इति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङि जुसि रूपम् । झेर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । 'ग्रसतेरा च' (उ० सू० १. १४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वरः । इन्द्रजूतः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । 'श्युकः

किति' इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । अर्षात् । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लेटि तिपि 'सिब्बहुलम्' इति सिप् । लेट आडागमः । 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञियानाम् । 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शब्दा—*यत्*=चूंकि तुम्हारी अनुमति मिल गई है इसलिये, *अङ्ग*=सम्बोधन का वाचक शब्द, *त्वा*=तुमको, *भरताः*=भरतवंशी विश्वामित्र तथा उनके अनुयायी, *संतरेयुः*=एक साथ पार करें, *गव्यन्*=पार जाने की इच्छा-वाला, *ग्रामः*=झुण्ड, *इषितः*=तुम्हारे द्वारा अनुज्ञात, *इन्द्रजूतः*=इन्द्र द्वारा भेजा गया, *अर्षात्*=बहे, *अह*=एक निपात, *प्रसवः*=प्रवाह, *सर्गतक्तः*=स्वाभाविक रूप से प्रवाहित, *वः*=तुम्हारी, *आवृणे*=चाहता हूँ, *सुमतिम्*=समर्थन करनेवाली सुन्दर मति, *यज्ञियानाम्*=पवित्र नदियों की ।

हि० अ०—हे (नदियो), चूँकि (तुम्हारी अनुमति मिल गई है इसलिये) भरतवंशी (हमलोग) तुमको पार करें; पार जाने की इच्छावाला, (तुम्हारे द्वारा) अनुज्ञात एवं इन्द्र द्वारा भेजा गया (भरतवंशियों का) झुण्ड (पार करे)। (तुम्हारा) प्रवाह अपनी स्वाभाविक गति में प्रवाहित होता हुआ बहे। मैं पवित्र नदियों का समर्थन चाहता हूँ।

Trans.—O (rivers), since (you have allowed me, so) may Bharatas cross (the rivers); may the band (of Bharatas), seeking to cross (pass over) allowed (by thee) and sped by Indra. May the torrent flow rushing in its natural urge. I seek the favour of holy ones.

Notes—अङ्ग—A particle of address. Macdonell takes it as an emphatic particle and renders it as 'just when', 'just because'. संतरेयुः—सम् + $\sqrt{}$*tṛ* 'to cross', opt. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. गव्यन्—'Seeking to cross the water' (Sāyaṇa), 'cow-seeking' (Peterson). It is derived from गो + क्यच् . इन्द्र-जूतः—जूत is past part. from $\sqrt{}$*jū* 'to speed'. For accent see इन्द्रेषितः (III. 33.2). अर्षात्—$\sqrt{}$*ṛṣ* 'to rush', pres.

subju. 3rd. sing. वृणे—√vṛ 'to choose', pres. Ātm. 1st. sing.

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् । नदीनाम् ॥ प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

सा० भा०—गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः भरताः भरतकुलजाः सर्वे अतारिषुः तां नदीं समतरन् विप्रः मेधावी विश्वामित्रः नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त समभजत। यूयं तु यथापूर्वम् इषयन्तीः कुल्यादिद्वारा अन्नं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत। आ पृणध्वं ताः सर्वतः पूरयत च। शीभं शीघ्रं यात गच्छत च॥ अतारिषुः। 'तॄप्लवनतरणयोः' इत्यस्य लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः। अडागमस्वरः। गव्यवः। सुपः क्यच्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः। तस्य स्वरः। अभक्त। 'भज सेवायाम्' इत्यस्य लुङि सिचः 'झलो झलि' इति लोपः। पादादित्वादनिघातः। पिन्वध्वम्। 'पिवि सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम्। निघातः। इषयन्तीः। इषं कुर्वत्यः। 'तत्करोति' इति णिच्। 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवद्भावात् 'टेः' इति टिलोपः। 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः। पृणध्वम्। 'पृण प्रीणने'। लोटि रूपम्। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। वाक्यभेदादनिघातः। यात। 'या प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम्। अत्रापि न निघातः। शीभम्। 'शीभृ कत्थने'। श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ्। ञित्स्वरः॥

शब्दा०—*अतारिषुः*=पार कर लिया, *भरताः*=भरतवंशियों ने, *गव्यवः*=पार जाने की इच्छावाले, *समभक्त*=प्राप्त कर लिया, *विप्रः*=ब्राह्मण ने, *सुमतिम्*=समर्थन, *नदीनाम्*=नदियों का, *प्र पिन्वध्वम्*=प्रवाहित होवो, *इषयन्तीः*=अन्न लाती हुई, *सुराधाः*=सुन्दर धनवाली तुमलोग, *वक्षणाः*=अपनी जगह पर, *आ पृणध्वम्*=भर जावो, *यात*=बहो, *शीभम्*=शीघ्रता से।

हि० अ०—पार जाने की इच्छावाले भरतवंशियों ने पार कर लिया; ब्राह्मण ने नदियों का समर्थन प्राप्त कर लिया। सुन्दर धनवाली

(तुमलोग) धन लाती हुई अपनी जगह पर प्रवाहित होवो; भर जावो; शीघ्रता से बहो।

Trans.—The Bharatas, seeking to cross the waters, have crossed; the poet has found the favour of the rivers. (You) possessing of excellent riches, bringing food, swell forth in your bed; overflow ; go swiftly.

Notes—अतारिषुः—√*tṝ* 'to cross', 'is'-aorist, 3rd. plu. अभक्त—√*bhaj* 'to divide', Ātm. 's'-aorist, 3rd. sing. पिन्वध्वम्—√*pinv* 'to swell', Ātm. impv. 2nd. plu. इषयन्तीः—Sāyaṇa derives it from the denom. base √*iṣ* + णिच् and renders 'अन्नं कुर्वाणा'; Macdonell and Peterson take it as caus. part. from √*iṣ*. Wilson takes it to mean 'dispersing food', Griffith as 'hastening' and Peterson as 'enlivening'. सुराधाः—Possessing excellent wealth ; Bahuvrihi compd. accented on the first syllable of the second member (आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि—Pāṇ. VI. 2. 119). वक्षणाः—River-bed (see I. 32.1). पृणध्वम्—√*pṛṇ* 'to fill', Ātm. impv. 2nd. plu. ; not unaccented because it is regarded as a new sentence. यात—√*yā* 'to go', impv. 2nd. plu. ; not unaccented because it begins a new sentence.

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ॥ मा । अदुःऽकृतौ । विऽएनसा । अघ्न्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ १३ ॥

सा० भा०—पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीरुक्त्वा अधुना उत्तितीर्षुः पुनराह । हे नद्यः वः युष्माकम् ऊर्मिः तरङ्गः शम्याः युग्मकण्ठपार्श्वादि-संलग्ना रज्जवः उत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति तथा हन्तु गच्छतु । स तरङ्गो रज्जूनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः । तथा हे आपः यूयं योक्त्राणि ता रज्जूः मुञ्चत । यथा न स्पृशन्ति तथा यान्त्वित्यभिप्रायः । व्येनसा विगतपापे अत एव अदुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्न्ये न केनापि

तिरस्करणीये विपाट्छुतुद्र्यौ शूनं समृद्धिं मा आरताम् आगच्छताम्। एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः। 'ऋ गतौ'। 'अर्तेरूच्च' इति मिप्रत्ययः। 'ऊः' इत्ययमादेशो धातोः। ऋच्छतीत्यूर्मिः। प्रत्ययस्वरः। शम्याः। 'शमु उपशमे'। 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। हन्तु। 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लोटि रूपम्। निघातः। योक्त्राणि। 'युजिर् योगे'। करणे 'दाम्नीशसयुयुज०' इत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। मुञ्चत। मुच्लृ मोक्षणे'। निघातः। अदुष्कृतौ। 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। व्येनसा। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। सुपो डादेशः। अघ्न्यौ। 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य 'अघ्न्यादयश्च' इति निपातनात् यक्। कित्त्वादुपधालोपः। 'हो हन्तेः' इति घत्वम्। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र औङः शीभावाभावः। एकादेशस्वरः। शूनम्। श्वयतेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तः। यजादित्वात् संप्रसारणम्। 'हलः' इति दीर्घत्वम्। 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्। 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्याद्युदात्तः। अरताम्। 'ऋ गतौ' इत्यस्य लुङि च्लेः 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङादेशः। 'ऋदृशोऽङि गुणः'। 'न माङ्योगे' इत्यडभावः। निघातः ॥

शब्दा०—*वः*=तुम्हारी, *ऊर्मिः*=धारा, *शम्याः*=जुवा की कील को, *उत् हन्तु*=ऊपर से आघात करे, अर्थात् जुवा की कील के नीचे से बहे, *आपः*=जल, *योक्त्राणि*=रस्सियों को, *मुञ्चत*=छोड़ दे, *मा*=मत, *अदुष्कृतौ*=कुकृत्यों से रहित, *व्येनसा*=पापरहित, *अघ्न्यौ*=तिरस्कार न करने योग्य, *शूनम्*=वृद्धि, *आ अरताम्*=प्राप्त करें।

हि० अ०—तुम्हारी धारा जुवा की कील के नीचे से बहे; जल रस्सी को छोड़ दे; दुष्कृतों से रहित, पापरहित तथा तिरस्कार न करने योग्य (ये नदियाँ) वृद्धि न प्राप्त करें।

Trans.—Let your torrent strike up the yokepins (from below). Let the waters leave the yokes. Let not (the rivers), free from evil deeds, sinless, and not to be censured, show increase.

Notes—हन्तु—√*ham* 'to kill' impv. 3rd. sing. मुञ्चत—√*muc* 'to release', injun. 3rd. plu. शूनम्—'Increase', 'prosperity' (Sāyaṇa) 'waste' (Griffith) 'privation' (Peterson). अरताम्—√*ṛ* 'to go', 'a'-aorist impv. 3rd. dual.

'उषो वाजेन' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'उष उषस्यम्' इति। प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः। सूत्रितं च—'उषो वाजेनेदमु त्यत्' (आश्व० श्रौ० ४.१४) इति।

उषः। वाजेन। वाजिनि। प्रऽचेताः। स्तोमम्। जुषस्व। गृणतः। मघोनि॥ पुराणी। देवि। युवतिः। पुरम्ऽधिः। अनु। व्रतम्। चरसि। विश्वऽवारे॥ १॥

सा० भा०—वाजेन वाजिनि अन्नेनान्नवति। तथा च मन्त्रः—'सं वाजैर्वाजिनीवति' (ऋ. सं. १. ४८. १६) इति। मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती त्वं गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व। यद्वा। वाजेन हविर्लक्षणेनान्नेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः। विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषः देवि पुराणी पुरातनी। युवतिः इत्युपमा। तद्वच्छोभमाना। 'सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा' (ऋ० सं० १. १२३. ११) इतिवत्। पुरंधिः। पुरु बहुधीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा। बहुस्तोत्रवती। 'पुरंधिर्बहुधीः' इति यास्कः। पुरंधिः शोभमाना वा। एवंविधगुणोपेतात्वम् अनु व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य चरसि यष्टव्यतया वर्तसे॥ मघोनि। मघशब्दात् मतुबर्थे 'छन्दसीवनिपौ०' इति वनिप्। स्त्रियाम् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'। 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणे कृते गुणः। संबुद्धौ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः'। निघातः। पुराणी। पुराणशब्दः 'पुराणप्रोक्तेषु०' इत्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः। 'टिड्ढाणञ्०' इति ङीप्। 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यन्तोदात्तत्वम्। पुरंधिः। पृषोदरादित्वात् उकारस्य अमादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च। 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इत्युदात्तत्वम्॥

शब्दा०—*उषः*=हे उषा, *वाजेन वाजिनि*=हे अन्न से अन्नवति, *प्रचेताः*=प्रकृष्ट ज्ञान वाली तुम, *स्तोमम्*=स्तोत्र को, *जुषस्व*=स्वीकार

करो, *गृणतः*=स्तुति-गायक के, *मघोनि*=हे धनवति, *पुराणी*=पुरानी तुम, *देवि*= हे देवि, *युवतिः*=युवती, *पुरंधिः*=बहुत गुणों वाली, *अनु*=लक्ष्यकर, *व्रतम्*=कर्म को, *चरसि*=विचरण करती हो, *विश्ववारे*=हे सबके द्वारा वरणीय ।

हि० अ०—हे अन्न से अन्नवति एवं धनवति उषा, प्रकृष्ट ज्ञानवाली (तुम) स्तुतिगायक के स्तोत्र को स्वीकार करो। हे सबके द्वारा वरणीय देवि, पुरानी एवं बहुत गुणों वाली युवती (के समान तुम) कर्म को लक्ष्यकर आचरण करती हो।

Trans.—O Uṣas, rich in food, O Bounteous, endowed with knowledge (thou) accept the hymn of the singer. O Goddess, desired by many, thou (as a lady) ancient, young and full of wisdom movest according to (thy) work.

Notes—उषः—A vocative, accented because it stands at the beginning of a pāda. All vocatives, if accented at all, have the accent on the first syllable. वाजेन वाजिनि—From the point of view of accentuation वाजेन वाजिनि should be treated as one word. A word with declensional suffixes, if formed from the same root from which the immediate following word in vocative is formed, and is connected in sense therewith, is treated as one word with vocative (षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं तन्निमित्तग्रहणं वा—Vārt. on Pāṇ II. 1. 2; Vide, VSB, p. 90). According to the commenators वाज means 'food' or 'oblation'. St. Pet. Dict. gives the following meanings of the word : 'swiftness, race, prize of race, gain treasure, race-horse and so on. Max Müller perceives the difficulty of tracing all these meanings back to a common source. However, according to him, it might be possible to begin with the meanings of strength, strife, contest, race, whether friendly or

warlike, then to proceed to what is won in a race or in war, viz., booty, treasure and lastly to take वाजाः in the more general sense of acquisitions, goods bestowed as gifts. प्रचेताः—'Endowed with knowledge'; derived from प्र + √cit 'to know' + असुन् + टाप्. Bahuvrīhi compd. accented on the first member. जुषस्व—√juṣ 'to accept, to enjoy', Ātm. impv. 2nd. sing. गृणतः—Gen. sing. of गृणत् from √gṛ 'to sing' with the suffix शतृ. मघोनि—Voc. sing of मघोनी from मघ (√mah) + वनिप् + ङीप्; final अ of मघ with उ (>व) has coalesced into ओ; unaccented because it does not stand in the beginning of a pāda (आमन्त्रितस्य च—Pāṇ. VIII. 1. 19). पुराणी—From पुराण + ङीप्; though ङीप् being पित् is unaccented, yet the Udātta syllable preceding it being dropped, shifts its accent to it (अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः—Pāṇ. VI. 1. 161). पुरंधिः—Yāska renders पुरंधिः by बहुधीः (Nir. VI. 13). Sāyaṇa, accordingly, derives it from पुरु + धी (> √dhā). According to Sāyaṇa final उ of पुरु has changed into अम् and final long ई of धी into short इ. (vide Notes on पुरंधिम् (Ṛv. I. 116. 7). चरसि—√car 'to move', pres. 2nd. sing. विश्ववारे—Voc. sing of विश्ववारा (from विश्व + √vṛ 'to choose') meaning 'possessed of all good things', 'desired by many'. Griffith takes it to mean 'all bounteous' and Peterson as 'bringer of all good things'.

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्रऽरथा । सूनृताः । ईरयन्ती ॥ आ । त्वा । वहन्तु । सुऽयमासः । अश्वाः । हिरण्यऽवर्णाम् । पृथुऽपाजसः । ये ॥ २ ॥

सा० भा०—हे उषो देवि अमर्त्या मरणधर्मरहिता चन्द्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्यरूपा वाचः ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा

च मन्त्रवर्णः–'सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती' (ऋ० सं० १. ११३. १२) इति। तादृशी त्वं विभाहि सूर्यकिरणसंबन्धात् विशेषेण दीप्यस्व। पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णाः ये अश्वाः विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वाः हिरण्यवर्णां त्वा त्वाम् आवहन्तु ॥ सुयमासः। यमेरकृच्छ्रार्थे खल्। लित्स्वरः ॥

शब्दा०--*उषः*=हे उषा, *देवि*=हे देवि, *अमर्त्या*=मरण धर्मरहित तुम, *विभाहि*=विशेष रूप से प्रकाशित होवो, *चन्द्ररथा*=स्वर्णिम रथवाली, *सूनृताः*=प्रिय एवं सत्यरूपा वाणी को, *ईरयन्ती*=प्रेरित करती हुई, *त्वा*=तुमको, *आ वहन्तु*=लावें, *सुयमासः*=अच्छी प्रकार से नियन्त्रित, *अश्वाः*=घोड़े, *हिरण्यवर्णाम्*=स्वर्णिम वर्णवाली को, *पृथुपाजसः*=प्रभूत बलवाले, *ये*=जो।

हि० अ०—हे उषा देवि, मरणधर्म रहित एवं स्वर्णिम रथवाली (तुम) प्रिय एवं सत्य वाणी को प्रेरित करती हुई विशेष रूप से प्रकाशित होवो। अच्छी प्रकार से नियन्त्रित तथा प्रभूत बलवाले जो घोड़े हैं (वे) स्वर्णिम वर्ण वाली तुमको (यहां) लावें।

Trans.—O Goddess Uṣas, thou, immortal and of beautiful chariot shine out awaking the pleasant and truthful speeches. Let thy well-controlled horses, who (are) of far-reaching splendour, bring thee the golden-coloured (usward).

Notes—भाहि—√*bhā* 'to shine', impv. 2nd. sing. चन्द्ररथा—'She who has beautiful or shining chariot'; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. सूनृताः—सूनृता is a word of ambiguous origin; hence, it is not analysed in the pada-text. Sāyaṇa takes it to mean 'pleasant and auspicious speech'. Aufrect considers it to be a derivative word from √*nṛt* 'to be in motion', compounded with सु. Thus, according to him, its original meaning is 'movable', then 'brisk', 'alert'. It is often rendered as 'speech'. ईरयन्ती—√*īr* 'to set in motion' + णिच् + शतृ + ङीप्; nom. fem. वहन्तु—√*vah* 'to

carry', impv. 3rd. plu. सुयमासः—Nom. plu. of सुयम, ending in आसस् (आज्जसेरसुक्—Pāṇ VII. 1. 50); Bahuvrīhi compd. accented on the first syllable of the second member (आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि—Pāṇ. VI. 2. 119). हिरण्यवर्णाम्—'Golden-coloured'; Bahuvrīhi compd. accented on the first syllable. पृथुपाजसः—'Of far reaching splendour'; Bahuvrīhi compd. accented on the first syllable of the second member (सोर्मनसी अलोमोषसी—Pāṇ. VI. 2. 117; vide, VSB, p. 63 (10) (ख)).

उषः। प्रतीची। भुवनानि। विश्वा। ऊर्ध्वा। तिष्ठसि। अमृतस्य। केतुः॥ समानम्। अर्थम्। चरणीयमाना। चक्रम्ऽइव। नव्यसि। आ। ववृत्स्व॥ ३॥

सा० भा०—हे उषः देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची। प्रति आभिमुख्येनाञ्चति प्राप्नोतीति प्रतीची। अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वम् ऊर्ध्वा नभस्युन्नता तिष्ठसि। नव्यसि पुनः पुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि अर्थम्। अर्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः। समानम् एकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमाना चरितुमिच्छन्तीत्वम् आ ववृत्स्व पुनस्तस्मिन् मार्गे आवृत्ता भव। तत्र दृान्तः। चक्रमिव। यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनः पुनारावर्तते तद्वत्॥ प्रतीची। प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्विन्। 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप्। 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। केतुः। 'चायृ पूजानिशामनयोः' इत्यस्मात् 'चायः कीच' इति तुः। की इत्यादेशः। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। अर्थम्। अर्तेस्थन्प्रत्ययः। नव्यसि। नव शब्दात् ईयसुनि ङीपि रूपम्। ईकारलोपश्छान्दसः। ववृत्स्व। 'वृतुवर्तने'। बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः॥

शब्दा०—*उषः*=हे उषा, *प्रतीची*=अभिमुख गमन करने वाली, *भुवनानि*=लोकों को, *विश्वा*=सम्पूर्ण, *ऊर्ध्वा*=ऊपर, *तिष्ठसि*=स्थित होती हो, *अमृतस्य*=अमृत को, अर्थात् सूर्य को, *केतुः*=प्रज्ञापित करने

वाली, *समानम्*=समान, *अर्थम्*=लक्ष्यपर, मार्ग पर, *चरणीयमाना*=चलती हुई, *चक्रमिव*=चक्रके समान, *नव्यसि*=हे नवीने, *आववृत्स्व*=बार-बार आवो।

हि० अ०—हे उषा, सम्पूर्ण लोकों की ओर गमन करने वाली तथा अमृत (सूर्य) को प्रज्ञापित करनेवाली (तुम) ऊपर स्थित होती हो। हे नवीने, समान मार्ग पर चलती हुई (तुम) चक्र के समान पुनः लौट आवो।

Trans.—O Uṣas, going towards all creatures (thou) as an ensign of the Immortal (Sun) standest on high. O Newer one, going on the same path roll hitherward like a wheel.

Notes—प्रतीची—प्रति + √ *añc* 'to go' + क्विन् + ङीप्. ; when अ of अञ्च् is dropped the preceding syllable is lengthened. Sāyaṇa takes it to mean 'going towards'. Peterson renders it by 'before' or 'in the face of'. Griffith renders it by 'turning to'. तिष्ठसि—√*sthā* 'to stand' pres. 2nd. sing. अमृतस्य केतुः—Here Uṣas is called the ensign of Immortal, i.e., the Sun. Peterson takes it to mean 'the banner of immortality'. In a Bahuvrīhi compd. when first member is नञ् and second member is any one of the words जर, मर, मित्र and मृत, the first syllable of the second member is accented (नञो जरमरमित्रमृताः—Pāṇ. VI. 2. 116). केतु is derived from √*cit* or √*kit* 'to know' with the suffix तु. Sayṇa, however, derives it from √चाय् 'पूजानिशामनयोः' which becomes 'की' and again 'के' by *guṇa* before the suffix तु. अर्थम्—√*ṛ* 'to go' with the suffix थन्. The suffix being नित् it accents the first syllable. चरणीयमाना—From √*caraṇīn* 'to move' with the suffix शानच्. Sāyaṇa derives it from √*caraṇa* with the suffixes क्यच् and शानच्. But this formation is not possible because it goes against the

pada-text. Had the suffix been क्यच् it must have been separated by avagraha from the stem ending in vowel. Moreover, the suffix क्यच् is added to the roots which are in Ātmanepada. Though the root √चरणीङ् is not read in कण्ड्वादि गण, yet it can be taken for granted in that *gaṇa*. नव्यसि—Voc. sing of नव्यसी. See Notes on नव्यसीम् (ṚV. I. 143. 1). Vocative not coming in the beginning of a pāda; hence, unaccented. आ ववृत्स्व—आ + √*vṛt* 'to turn', Ātm. perf. impv. 2nd. sing.

अवं । स्यूमंऽइव । चिन्वती । मघोनीं । उषाः । याति ।
स्वसंरस्य । पत्नीं ॥ स्वंः । जनंन्ती । सुऽभगां । सुऽदंसाः ।
आ । अन्तांत् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

सा० भा०—येयम् उषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमः अवचिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती मघोनी धनवती स्वसरस्य । सुष्ठ्वस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा। तस्य पत्नी सती याति गच्छति। स्वः स्वकीयं तेजः जनन्ती सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता वा सुदंसाः शोभनाग्निहोत्रकर्मा सेयमुषाः दिवः द्युलोकस्य आ अन्तात् पृथिव्याः च आ अन्तात् आवसानात् पप्रथे प्रथते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । 'षिवु तन्तुसंताने'। 'अविषिविशुषिभ्यः कित्' इति मन्प्रत्ययः। 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति ऊठ्। यणादेशः। 'सुपां सुलुक्०' इति सोर्लुक्। नित्स्वादाद्युदात्तः। चिन्वती। 'शतुरनुमः०' इति ङीप उदात्तत्वम्। जनन्ती। 'जन जनने' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम्। 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

शब्दा०—*स्यूमेव*=वस्त्र की तरह, *अवचिन्वती*=लपेटती हुई, *मघोनी*=धनवती, *उषाः*=उषा, *याति*=जाती है, *स्वसरस्य*=सूर्य या दिन की, *पत्नी*=पत्नी, *स्वः*=प्रकाश, *जनन्ती*=उत्पन्न करती हुई, *सुभगा*=सौभाग्यवती, *सुदंसाः*=सुन्दर कर्म वाली, *दिवः*=द्युलोक के, *आ अन्तात्*=छोर से, *प्रथते*=फैलती है, अर्थात् प्रकाशित होती है, *आ पृथिव्याः*=पृथिवी पर्यन्त ।

हि० अ०—सूर्य की पत्नी धनवती उषा (अन्धकार को) वस्त्र के समान लपेटती हुई जाती है। सौभाग्यवती तथा सुन्दर कर्मोंवाली (उषा) प्रकाश को उत्पन्न करती हुई द्युलोक की छोर से लेकर पृथिवी पर्यन्त फैलती है।

Trans.—Bounteous Uṣas, the wife of Sun, rolling up (the darkness), as it were, her garment, comes. The auspicious (Uṣas), the possessor of good deeds bringing forth light, has spread her from the end of sky to the end of earth.

Notes—स्यूम इव--There is a controversy regarding the exact meaning of the word स्यूमन्. Veṅkaṭa Mādhava renders it by 'सुखान्यभिलषितानि' 'comforts, desired objects'. He renders the first pāda as: 'उषाः सुखं मनुष्याणां चिन्वानेव', 'as she were gathering comforts for the mankind'. Sāyaṇa renders it variously in different verses. At one place he renders it by 'अनुस्यूतानि संततानि' (Sā. on Ṛv. I. 113. 17) 'well continued, ever going'; at another place on the authority of Yāska (स्यूम कमिति सुखनाम—Nir. III. 6) he renders it by 'सुखम्', 'comfort'. However, in the present context he takes it to mean 'garment'. Roth Grassmann and Ludwig take it to mean 'rein'. Roth translates the first line as: 'The mistress of the house bestirs herself, drawing back the strap'. Grassmann translates अव स्यूमेव चिन्वती as 'unloosing her girdle' and Ludwig as 'shaking down the reins'. Ludwig gives an explanation of this expression: 'Either shaking from above, down from her chariot, the reins in order to urge on her horses or throwing them away altogether (in the form of rays) in order to alight'. Peterson translates it as 'casting aside, as it were, her garment'. अवचिन्वती—अव + $\sqrt{ci}$ 'to caste aside, to roll' with the suffixes शतृ and ङीप्. A word ending in शतृ

and having Udātta accent on the final syllable, shifts its Udātta to the termination, if शतृ has no नृ (शतुरनुमः नद्यजादी—Pāṇ. VI. 1. 173), मघोनी—From मघ (> √mah 'to give') + वनिप् + ङीप्; final अ of मघ with उ (> व) has coalesced into ओ. 'Bounteous, wealthy'. याति—√yā 'to go' pres. 3rd. sing. स्वसरस्य पत्नी—स्वसर is enumerated in the list of the names for अहन् (Nigh. I. 9. 5). Days are called स्वसराणि because they approach naturally by themselves (स्वसराणि अहानि भवन्ति । स्वयंसारीणि—Nir. V. 4). Or स्वर means the sun; the days are called स्वसराणि because they are produced by the sun (अपि वा स्वर आदित्यो भवति । स एनानि सारयति--Nir. V. 4). Sāyaṇa takes स्वसर to mean 'the sun' or 'the day' and derives it from सु + √as 'to throw'; the sun or day is called स्वसर because it throws away the darkness of night (सुष्ठु वस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा). At another place he derives स्वसर from स्व + √sṛ 'to flow.' Accordingly the sun is called स्वसर because he goes by himself (स्वसरस्य स्वयं सर्तुः आदित्यस्य—Sā. on Ṛv. V. 62.2). Sāyaṇa taks स्वसराणि also to mean 'place, cow-stall'. Peterson adheres to this meaning. He renders स्वसरस्य पत्नी by 'Queen of the place'. i. e., of the world. स्व १ जनन्ती--जात्यस्वरित followed by Udātta undergoes kampa which is indicated by the numeral १, if the syllable bearing the जात्यस्वरित is short. जनन्ती is derived from √jan 'to generate' with the suffixes शतृ and ङीप्. सुभगा--'Of good fortune'; Bahuvrihi compd. accented on the first syllable of the second member (आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि--Pāṇ. VI. 2. 119). सुदंसा—'Possessor of good deeds'; Bahuvrihi compd. accented on the first syllable of the second member (क्रत्वादयश्च--Pāṇ. VI. 2. 118). पप्रथे—√prath 'to spread', Ātm. perf. 3rd. sing.

अच्छ । वः । देवीम् । उषसम् । विऽभातीम् । प्र । वः । भरध्वम् । नमसा । सुऽवृक्तिम् ॥ ऊर्ध्वम् । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसंदृक् ॥ ५ ॥

सा० भा०—हे स्तोतारः वः युष्मान् अच्छ अभिलक्ष्य विभातीं शोभमानाम् उषसं देवीं प्रति वः युष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृक्ति शोभनां स्तुतिं प्र भरध्वं यूयं कुरुत। मधुधा। मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति। मधु सोमः। तं धारयतीति वा। यद्वा। मधुधादित्यधात्री। यद्वा। अवग्रहाभावादव्युत्पन्नावयवम् अखण्डमिदं पदम् उषोनाम। सेयमुषाः दिवि नभसि ऊर्ध्वं पाजः ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजः अश्रेत् श्रयति। तथा रोचना रोचनशीला रण्वसंदृक् रमणीयदर्शनोषाः प्ररुरुचे प्रकर्षेण दीप्यते। यद्वा। रोचना लोकान् प्र रुरुचे प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति। तथा च मन्त्रवर्णः—'व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम्' (ऋ० सं० १. ४९. ४) इति॥ रण्वसंदृक्। रवेर्गत्यर्थस्य अच्प्रत्ययः। इदित्त्वात् नुमागमः। संपूर्वात् दृशेः क्विन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥

शब्दा०—*अच्छ*=लक्ष्य करके, *वः*=तुम लोगों को, *देवीम्*=देवी, *उषसम्*=उषा को, *विभातीम्*=प्रकाशित होने वाली, *वः*=तुम लोगों के, *प्र भरध्वम्*=प्रकृष्ट रूप से लावो, *नमसा*=नमस्कार के साथ, *सुवृक्तिम्*=अच्छी प्रकार से निर्मित स्तुति को, *ऊर्ध्वम्*=ऊपर, *मधुघा*=मधु धारण करने वाली, *दिवि*=द्युलोक में, *पाजः*=तेज को, बल को, *अश्रेत्*=स्थित करती है, *रोचना*=लोकों को, *प्र रुरुचे*=प्रकृष्ट रूप से प्रकाशित किया है, *रण्वसंदृक्*=रमणीय दर्शन वाली।

हि० अ०—(हे स्तोताओ,) तुम्हारी ओर प्रकाशित होने वाली दिव्य उषा को लक्ष्य कर (तुमलोग) अपनी शोभन स्तुति को नमस्कार के साथ लावो। मधु प्रदान करने वाली उषा ने आकाश में अपने तेज को स्थित किया है। रमणीय दर्शन वाली (उषा) ने प्रकृष्ट रूप से लोकों को प्रकाशित किया है।

Trans.—(O singers,) bring with reverence your well-fashioned hymn to goddess Uṣas, shining towards you. (She), the giver of mead, has spread her bright-

ness in the heaven. The good-looking one has lit up the worlds.

Notes—अच्छा—'Towards'; a particle of which final syllable is lengthened. Sāyaṇa construes it with वः and renders by 'युष्मान् अभिलक्ष्य' 'towards you'. Veṅkaṭa Mādhava construes it with उषसम् and renders by 'उषसं प्रति'. विभातीम्--Acc. sing of विभाती from वि + √*bhā* 'to shine' शतृ + ङीप्. वः—Sāyaṇa takes the first वः to be acc. plu. of युष्मद् and the second वः to be gen. plu. He connects the latter with नमसा. Venkṭa Mādhava takes first वः as यूयम् and second वः as an expletive. As regards the second वः Roth, Grassmann and Ludwig agree with Sāyaṇa, but they take it as connected with सुवृक्तिम्. Peterson takes वः in both clauses as an enclitic dative. प्र भरध्वम्—प्र + √*bhṛ* 'to bring', Ātm. impv. 2nd. plu. सुवृक्तिम्—Well-fashioned hymn'; सु + √*vṛj* 'to twist' with the suffix क्तिन्. मधुधा—'Possessor of mead'. It is an epithet of Uṣas. Being taken as a proper name of Uṣas it is not analysed in the pada-text. The accent of the word shows that it is an उपपद compd. पाजः—See Notes on Ṛv. I. 115. 5. अश्रेत्—√*śri* 'to resort', root-aorist, 3rd. sing. रोचना—Formation of the word is disputable. Veṅkaṭa Mādhava takes it as acc. plu. for रोचनानि, the termination नि being dropped (cf. सुपां सुलुक्—Pāṇ. VII. 1. 39), and accordingly he renders it by लोकान्. Sāyaṇa takes it as a derivative word and seems to derive from √*ruc* 'to shine' with the suffix ल्युट्. According to him it is an epithet of उषस्. He alternatively accepts the Veṅkaṭa Mādhava's rendering of the word. Peterson takes it to mean 'light places of the sky'. Griffith renders it by 'splendour'. रुरुचे—√*ruc* 'to shine', Ātm. perf. 3rd. sing. रण्वसंदृक्—रण्व is derived from √*raṇ* 'to make noise' with

the suffix व (in the sense of वतुप्). Sāyaṇa derived it from √ख 'to go' न् being inserted to the root. However, in the present context the root seems to convey the sense of 'to beautify'. संदृक् is formed from सम् + √dṛs 'to see' with the suffix क्विप्. Bahuvrīhi compd. accented on the first member.

ऋतऽवरी । दिवः । अर्कैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ॥ आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

सा० भा०—ऋतावरी सत्यवती येयमुषाः दिवः द्युलोकात् अर्कैः तेजोभिः अबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततः रेवती धनवती येयं रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा आ अस्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति । हे अग्ने आयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तीं विभातीं भासमानाम् उषसम् उषोदेवीं भिक्षमाणः हवींषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणम् अग्निहोत्रादिलक्षणं धनम् एषि प्राप्नोषि ॥ अबोधि । 'बुध अवगमने' । कर्मणि लुङि । 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । 'चिणो लुक्' । रेवती । रयिशब्दात् मतुप् । 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'रेशब्दाच्चोपसंख्यानम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—*ऋतावरी*=सत्यवती, *दिवः*=द्युलोक से, *अर्कैः*=तेज के द्वारा, *अबोधि*=जानी जाती है, *रेवती*=धनवती, *रोदसी*=आकाश और पृथिवी को, *चित्रम्*=अनेक रूपों वाले, *आ अस्थात्*=स्थित होती है, *आयतीम्*=आती हुई को, *अग्ने*=हे अग्नि, *उषसम्*=उषा के पास, *विभातीम्*=चमकती हुई, *वामम्*=वरणीय, *एषि*=जाते हो, *द्रविणम्*=धन, *भिक्षमाणः*=याचना करते हुये ।

हि० अ०—सत्यवती (उषा) द्युलोक की किरणों द्वारा जानी जाती है । धनवती (उषा) आकाश और पृथिवी के बीच अनेक रूपों से युक्त होकर स्थित हुई है । हे अग्नि, वरणीय (अग्निहोत्रादिलक्षण) धन की याचना करते हुये (तुम) आती हुई प्रकाशवती उषा के पास जाते हो ।

Trans.—The truthful Uṣas has been made known by the lights of the heaven. The wealthy one has spread her brightly amid the heaven and earth. O Agni, soliciting the desired wealth thou goest forth to coming and shining Uṣas.

Notes—ऋतावरी—See Notes on ऋतावरी: (Ṛv. III. 33. 5). अबोधि—√*budh* 'to wake' pass. aorist, 3rd. sing. रेवती—From रयि with the suffixes मतुप् and ङीप् ; रयि has changed into रे. वतुप् is not separated by avagraha because रे is not used as an independent word. Commentators render it by धनवती 'wealthy'. रोदसी—'Heaven and earth'; final ई is Pragṛhya ; hence, इति in the pada-text. अस्थात्—√*sthā* 'to stand', root-aorist, 3rd. sing. आयतीम्—Acc. sing of आयती from आ + √*i* 'to go' with the suffixes शतृ and ङीप्. एषि—√*i* 'to go', pres. 2nd. sing. विभातीम्—See Notes on III. 61. 5. भिक्षमाणः—√*bhikṣ* 'to beg' with the suffix शानच्.

ऋतस्यं। बुध्ने। उषसाम्। इषण्यन्। वृषा। मही इति। आ। विवेश॥ मही। मित्रस्यं। वरुणस्य। माया। चन्द्राऽइंव। भानुम्। वि। दधे। पुरुऽत्रा॥ ७॥

सा० भा०—वृषा वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक आदित्यः ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याह्नः बुध्ने मूले उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन् मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान्। यद्वा। वृषा वर्षितेषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम्। तत उषाः मही महतो मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः माया प्रभारूपा सती चन्द्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुत्रा बहुषु देशेषु विदधे विदधाति सर्वत्र प्रसारयति॥ मही। अह्नो रश्छान्दसः। पुरुत्रा। 'देवमनुष्य०' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः॥

शब्दा०—*ऋतस्य*=दिन के, *बुध्ने*=मूल में, *उषसाम्*=उषा को, *इषण्यन्*=प्रेरित करता हुआ, *वृषा*=शक्तिशाली (आदित्य), *मही*=महान्, *रोदसी*=आकाश और पृथिवी के बीच, *आ विवेश*=प्रविष्ट हुआ है, *मही*=महान्, *मित्रस्य*=मित्र की, *वरुणस्य*=वरुण की, *माया*=शक्ति, *चन्द्रा इव*=आह्लादकारी की तरह, *भानुम्*=अपनी प्रभा को, *वि दधे*=प्रसारित किया है, *पुरुत्रा*=अनेक स्थानों पर।

हिं० अ०—दिन के प्रारम्भ में उषाओं को प्रेरित करता हुआ शक्तिशाली (आदित्य) महान् आकाश और पृथिवी के बीच (अपने प्रकाश से) प्रविष्ट हुआ है। मित्र और वरुण की महती माया (उषा) ने एक आह्लादकारी की तरह अपनी प्रभा को सर्वत्र प्रसारित किया है।

Trans.—At the beginning of day the mighty (Āditya) impelling the dawns has entered mighty earth and heaven. (Uṣas) the great power of Varuṇa and Mitra, as it were a delighter, has spread her splendour at many places.

Notes—ऋतस्य बुध्ने—Veṅkaṭa Mādhava construes बुध्ने with उषसाम् and takes it to mean 'at the biginning of dawns' He takes ऋतस्य as the object of इषण्यन् (उषसाम् मूले हविः इच्छन्). Sāyaṇa takes it to mean 'at the beginning of day' (ऋतस्य अग्निहोत्रादिकरणे सत्यभूतस्याह्नः बुध्ने मूले). Max Müller renders it by 'in the depth of heaven', Grassmann 'on holy ground', Ludwig 'on the ground of the holy rite', Griffith 'on Law's firm base'. According to Peterson the verse describes the entry of the sun into heaven and earth. To the priest who stands facing the holy Dawn, the spot where the sun at last appears, seems to be very root and foundation of the holy place he is standing in. Roth under ऋत explains ऋतस्य बुध्ने as referring to 'not only to the central point of belief and ceremonial in this world, that is, the altar and imilar ideas, but also of the holiest in the other world'

उषसाम्—Veṅkaṭa Mādhava connects it with युध्ने and explains as 'at the beginning of dawns'. Sāyaṇa alternatively, takes it with इषण्यन् 'urging on the dawns' and वृषा 'the Vṛṣā (explained as वर्षिता रश्मिसमूहः) of the dawns'. Sāyaṇa's second construction is not happy. Roth, Max Müller and Griffith adopt the former construction, but Grassmann takes the other construction. Ludwig sees an old instrumental form in उषसाम्. Pischel takes उषसाम् as an acc. वृषा—What does वृषा refers to is very controversial. According to Veṅkaṭa Mādhava वृषा here refers to Agni because he is the fulfiller of desires (अग्निः कामानां वर्षिता). Sāyaṇa here takes it as referring to the sun (वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरकः आदित्यः) or the rays of dawns (यद्वा वृषा वर्षिता उषसां संबन्धी रश्मिसमूहः). Max Müller seems to adhere to the view of Veṅkata Mādhava. According to him, 'The hero who yearns for the dawns is generally Indra; here, however, considering that Agni is mentioned in the preceding verse, it is more likely that this god as the light of the morning may have been meant by the poet'. Peterson and Griffith follow Sāyaṇa in taking वृषा as referring to the sun. इषण्यन्—Derived from denom, base √*iṣaṇya* (>इषण + क्यच्) 'to urge' with the suffix शतृ. Veṅkaṭa Mādhava takes the root √*iṣ* 'to desire'. मही रोदसी—Final ई of both मही and रोदसी is Pragṛhya; hence इति with both in the pada-text. आ विवेश—आ + √*viś* 'to enter', perf. 3rd. sing. मही मित्रस्य वरुणस्य माया—माया is the subject of विदधे, and here it refers to uṣas. Grassmann takes it as referring to the sun. वि दधे—वि + √*dhā* 'to spread', Ātm. perf. 3rd. sing. पुरुत्रा—See Notes on Ṛv. I. 32. 7.

'अयमिह' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्षमाग्नेयम्। आद्या जगती द्वितीयाद्याः पञ्चानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्—'अयमिहादौ जगती पञ्चानुष्टुभः' इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। अग्निप्रणयने 'अयमिह' इति वैश्यस्य प्रतिपत्। तथा च सूत्रितम्—'अयमिह प्रथमो धायि धातृभिरिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये' (आश्व० श्रौ० २. १७) इति।

अयम्। इह। प्रथमः। धायि। धातृऽभिः। होता। यजिष्ठः। अध्वरेषु। ईड्यः॥ यम्। अप्नवानः। भृगवः। विऽरुरुचुः। वनेषु। चित्रम्। विऽभ्वम्। विशेऽविशे॥ १॥

सा० भा०—धातृभिः यज्ञार्थं कर्म कुर्वद्भिरध्वर्युभिः इह अस्मिन् यज्ञे होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा अध्वरेषु यागेषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तूयमानः प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः अयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः धायि अधायि निहितः॥ दधातेः कर्मणि लुङ्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे' इत्यडभावः। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः॥ अयमग्निरित्युक्तम्। कोऽसावग्निरित्यत आह। अप्नवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदृषिः। स चान्ये भृगवः च वनेषु अरण्येषु चित्रं दावाग्निरूपेण बहुधा दर्शनीयं विशेविशे। वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते। सर्वस्या विशः प्रजायाः विभ्वं विभुमीश्वरं यं देवानां हविर्वाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं विरुरुचुः दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म। यमिति यच्छब्दस्यायमिति इदंशब्देन संबन्धः॥

शब्दा०—*अयम्*=यह, *इह*=यहां यज्ञवेदी पर, *प्रथमः*=सभी देवताओं से पहिले, *धायि*=रखा गया है, *धातृभिः*=यज्ञ संपादन करनेवालों के द्वारा, *होता*=होता नामक ऋत्विज्, *यजिष्ठः*=श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, *अध्वरेषु*=यज्ञों में, *ईड्यः*=पूजने योग्य, *यम्*=जिसको, *अप्नवानः*=अप्नवान नामक ऋषि, *भृगवः*=भृगुवंशी ऋषियों ने, *विरुरुचुः*=प्रज्वलित किया है, *वनेषु*=वनों में, *चित्रम्*=चमकनेवाला, *विभ्वम्*=व्याप्त रहनेवाला, *विशेविशे*=प्रत्येक घर में।

हि० अ०—होता, श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, यज्ञ में पूजने योग्य, यह (अग्नि), यज्ञ संपादन करनेवालों के द्वारा (सभी देवताओं से) पहिले, यहां (यज्ञवेदी पर) रखा गया है। जिसको अप्नवान तथा भृगु परिवार के ऋषियों ने प्रज्वलित किया है; (जो) वन में (दावाग्नि के रूप में) चमकनेवाला तथा प्रत्येक घर में व्याप्त रहनेवाला (है)।

Trans.—This (Agni), the invoker, the best sacrificer, to be praised at sacrifices, has been placed first here (at the sacrificial altar) by the supporters of the sacrifices. Whom Apnavāna and the seers of the family of Bhṛgu have lighted, the bright-coloured in the forests, omnipresent in every dwelling.

Notes—धायि—√*dhā* 'to put', pass. aorist, 3rd. sing. The augment (अ) has been dropped even without the prohibitive particle मा. होता—√*hū* 'to call' with the suffix तृन्; the suffix bing नित् it accents the first syllable. यजिष्ठः—√*yaj* 'to worship' with the suffix इष्ठन्; the suffix being नित् it accents the first syllable. ईड्यः—Gerundive in ण्यत् from √*īḍ* 'to praise'. The suffix being तित् it should have had Nitya Svarita (तित्स्वरितम्—Pāṇ. VI. 1. 185) on the final syllable, but it has the Udātta accent on the first syllable(ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः—Pāṇ. VI. 1. 214). विरुरुचुः—वि + √*ruc* 'to shine', perf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यम्. विशेविशे—Iterative compd. accented on the first member.

अग्ने । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनम् ॥
अध । हि । त्वा । जगृभ्रिरे । मर्तासः । विक्षु । ईड्यम् ॥२॥

सा० भा०—'अग्ने कदा ते' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ आनुष्टुभे छन्दसि 'अग्ने कदा ते' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—'अग्ने कदा त इति पञ्च' (आश्व० श्रौ० ४.१३) इति ॥

हे अग्ने अध अतः कारणात् देवस्य द्योतमानस्य ते तव संबन्धि चेतनं तेजः कदा आनुषक् अनुषक्तं भुवत् भवेत् ॥ लेट्यडागमः । 'बहुलं

छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ।। अतः कारणादित्युक्तम् । कस्माद्धेतोरित्युच्यते । हि यस्मात् कारणात् मर्तासः मनुष्याः विक्षु विड्भिः प्रजाभिः ईड्यं स्तुत्यं त्वा त्वां जगृभ्रिरे जगृहिरे गृह्णन्ति ।। ग्रहेर्धातोर्लिटि 'हृग्रहोर्भः०' इति भत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ।।

शब्दा०—*अग्ने*=हे अग्नि, *कदा*=कब, *ते*=तुम्हारा, *आनुषक्*=निर्बाध रूप से, *भुवत्*=प्रकट होगा, *देवस्य*=देव का, *चेतनम्*=तेज, *अध*=इसी कारण से, *हि*=क्योंकि, *त्वा*=तुमको, *जगृभ्रिरे*=स्वीकार किया है, *मर्तासः*=मनुष्यों ने, *विक्षु*=घरों में, *ईड्यम्*=पूज्य को ।

हि० अ०—हे अग्नि, तुझ देव का तेज कब निर्बाध रूप से प्रकट होगा ? क्योंकि उसी कारण से मनुष्यों ने प्रत्येक घर में पूज्य तुमको स्वीकार किया है ।

Trans.—O Agni, when thy, the glory of god, be uninterruptedly manifested ? For, that's why the mortals have received thee, the worthy of praises in dwellings.

Notes—आनुषक्—Manifested' (Wilson) 'suddenly shown forth' (Griffith). M.W.D, derives आनुषक् from अनु + √*sañj* meaning 'in continuous order', 'uninterruptedly', 'one after the other'. भुवत्—√*bhū* 'to be', root-aorist, subju. 3rd. sing.; accented because beginning of a Pāda. जगृभ्रिरे—√*grabh* 'to seize' Ātm. perf. 3rd. plu.; accented because preceded by emphatic particle हि in the same Pāda.

ऋतऽवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । द्याम्ऽइव । स्तृऽभिः ।।
विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कर्तारम् । दमेऽदमे ।। ३ ।।

सा० भा०—ऋतावानम् अमायिनं विचेतसं विशिष्टज्ञानं स्तृभिः नक्षत्रैः परिवृतं द्यामिव विस्फुलिङ्गैः समेतं विश्वेषां सर्वेषाम् अध्वराणां यज्ञानां हस्कर्तारं प्रभासकं वृद्धेः कर्तारं वा अग्निं पश्यन्तः ऋत्विगादयः दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे । जगृभ्रिरे इति पूर्वेण संबन्धः ।।

शब्दा०—*ऋतवानम्*=सत्यवान्, *विचेतसम्*=विशिष्ट ज्ञानी, *पश्यन्तः*=देखते हुये, *द्यामिव*=आकाश की तरह, *स्तृभिः*=तारों से आवृत, *विश्वेषाम्*=सम्पूर्ण, *अध्वराणाम्*=यज्ञों के, *हस्कर्तारम्*=प्रकाशक, *दमेदमे*=प्रत्येक घर में।

हि० अ०—सत्यवान्, विशिष्ट ज्ञानी, तारों से (आवृत) आकाश की तरह (अपने स्फुलिंगों से घिरे हुये), सम्पूर्ण यज्ञों के प्रकाशक (अग्नि) को देखते हुये (यज्ञकर्ताओं ने) प्रत्येक घर में (स्वीकार किया है)

Trans.—Seeing (Agni), the truthful, the most sapient, (covered with sparks) as heaven with stars, the illuminator of all the sacrifices, (the worshippers have received him) in every house.

Notes—ऋतावानम्.—See ऋतावा (II. 35. 8). पश्यन्तः—Nom. plu. of पश्यत् from √*paś* 'to see' with the suffix शतृ. According to Geldner पश्यन्तः means 'recognising'. Rajavade conjectures it to be पिशन्तं. Thus according to him the passage would be पिशन्तं द्यामिव स्तृभिः, meaning 'spangling heaven as it were with stars.'

आशुम् । दूतम् । विवस्वंतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ॥
आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविंशे ॥४॥

सा० भा०—यः अग्निः विश्वाः चर्षणीः सर्वाः प्रजाः अभि भवति आयवः मनुष्याः। आयव इति मनुष्यनाम 'आयवः यदवः' (नि० २. ३.१७) इति मनुष्यनामसु पाठात्। आशुं क्षिप्रगामिनं विवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य दूतम्। विवस्वन्त इति मनुष्यनाम। केतुं प्रज्ञापकं भृगवाणं भृगुवदाचरन्तम्। दीप्यमानमित्यर्थः॥ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः' इति क्विप्। तदन्ताल्लटो व्यत्ययेन शानच्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात् आद्युदात्तत्वम्॥ तमग्निं विशेविशे सर्वस्यै प्रजायै आ जभ्रुः आजह्रुः॥ 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम॥

शब्दा०—*आशुम्*=शीघ्रगामी, *दूतम्*=दूत को, *विवस्वतः*=यजमान के, *विश्वाः*=सम्पूर्ण, *यः*=जो, *चर्षणीः*=प्राणियों को, *अभि*=अभिभूत करनेवाला, *आ जभ्रुः*=लाया है, *केतुम्*=यज्ञ का प्रज्ञापक, *आयवः*=मनुष्यों ने, *भृगवाणम्*=भृगु की तरह आचरण करनेवाला अर्थात् चमकनेवाला, *विशे-विशे*=प्रत्येक घर में।

हि० अ०—यजमान के शीघ्रगामी दूत को, जो सभी प्राणियों को अभिभूत करनेवाला है, (जो यज्ञ का) प्रज्ञापक है, भृगु की तरह आचरण करनेवाला (अर्थात् चमकनेवाला) है, मनुष्यों ने प्रत्येक घर में (उसको) लाया है।

Trans.—(Him) the quick messenger of the worshipper, (him) who rules over all mankind, the ensign (of the sacrifice), acting like Bhṛgu (i. e., glittering), the living beings have brought in every dwelling.

Notes—जभ्रुः—√*bhṛ* 'to bear', perf. 3rd. plu. भृगवाणम्—'The resplendent' (Wilson), 'moving like Bhṛgu' (Griffith); Sāyaṇa takes it to mean 'acting like Bhṛgu'. M.W.D. derives it from √*bhrāj* 'to shine'. Veṅkaṭa Mādhava derives भृगवाणम् from √*bṛj* 'to roast' with the suffix शानच्, and accordingly renders it by 'the roaster' (पचन्तम्। भृगुः पाको भृज्जतेः तत्कुर्वाणमित्याहुः।). He quotes the view of some others also who take भृगवाणम् to mean 'the protector of Bhṛgus' (भृगूणां रक्षकमित्यपरमिति।). विशेविशे—Iterative compd. accented on the first member. Sāyaṇa, whom Griffith, too, follows, takes विशे in loc. while Veṅkaṭa Mādhava in dative. Veṅkaṭa Mādhava renders it by 'to every man' (मनुष्याय मनुष्याय).

तम्। ईम्। होतारम्। आनुषक्। चिकित्वांसम्। नि। सेदिरे।
रण्वम्। पावकऽशोचिषम्। यजिष्ठम्। सप्त। धामऽभिः ॥५॥

सा० भा०—ऋत्विगादयो मनुष्याः आनुषक् आनुपूर्व्येण होतारं देवानामाह्वातारं चिकित्वांसं जानन्तम् ॥ 'कित ज्ञाने'। लिटः क्वसुः। द्विर्भावहलादिशेषचुत्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ तमीं तमिममग्निं नि षेदिरे निषादयन्ति स्म। कीदृशम् रण्वं रमणीयम् पावकशोचिषं शोधक-दीप्तिं यजिष्ठं यष्टृतमं सप्त सप्तभिः धामभिः तेजोभिर्युक्तम् ॥

शब्दा०—*तम्*=उस, *ईम्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, *होतारम्*=होता, *आनुषक्*=निर्बाध रूप से, *चिकित्वांसम्*=जाननेवाले, *निषेदिरे*=बैठाया है, *रण्वम्*=रमणीय, *पावकशोचिषम्*=पवित्र प्रकाशवाले, *यजिष्ठम्*=श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, *सप्त*=सात प्रकार के, *धामभिः*=तेज से युक्त।

हि० अ०—उस होता, जानने वाले, रमणीय, पवित्र प्रकाशवाले, श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, सात प्रकार के तेज से युक्त (अग्नि) को (यज्ञ करने-वालों ने) निर्बाध रूप से (अपने घरों में) बैठाया है।

Trans.—Verily him, the invoker, the sapient, (they) have placed uninterruptedly, the elegant, purifyingly radiant, the best sacrificer (endowed) with sevenfold flames.

Notes—चिकित्वांसम्—Perf. part. acc. sing. of चिकित्वस् from √*cit* 'to know' with the suffix क्वसु. सेदिरे—√*sad* 'to sit', Ātm. perf. 3rd. plu. पावकशोचिषम्—Having purified radiance; Bahuvrihi compd. accented on the first member.

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् ॥
चित्रम् । सन्तम् । गुहा । हितम् । सुऽवेदम् । कूचित्ऽअर्थिनम् ॥६॥

सा० भा०—शश्वतीषु बह्वीषु मातृषु अप्सु। ताः सत्यादिनिर्मातृ-कत्वात् मातर इत्युच्यन्ते। वने आ वृक्षसमूहे च। आकारश्चार्थे। सन्तं विद्यमानं वीतं कान्तम् अश्रितं प्राणिभिर्दाहभयात् असेवितम्। दुरासद-मित्यर्थः। चित्रं चायनीयं गुहा गुहायां हितं निहितं सुवेदं सुविज्ञानं सुधनं वा कूचिदर्थिनं क्वापि हविष्यर्थिनं समिदाज्यपुरोडाशादि हविः

स्वीकुर्वन्तम् ॥ क इत्यत्र वकारस्य छान्दसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च 'हलः' इति दीर्घत्वम् ॥ एवंभूतं तम् अग्निं निषेदिरे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

शब्दा०—*तम्*=उसको, *शश्वतीषु*=शाश्वत, *मातृषु*=माताओं में अर्थात् जलों में, *वने*=वन में, *आ*=और, *वीतम्*=सबके द्वारा अभिलषित, *अश्रितम्*=असेवित, *चित्रम्*=प्रकाशमान, *सन्तम्*=होते हुये, *गुहा*=गुह्य स्थान में, *हितम्* = पड़े हुये, *सुवेदम्*=सुन्दर ज्ञानवाले, *कूचिदर्थिनम्*=कहीं से भी हवि द्रव्य की इच्छा करनेवाले।

हि० अ०—शाश्वत माताओं (जलों) तथा वृक्षों में (निवास करनेवाले) सबके द्वारा अभिलषित, (फिर भी) असेवित, प्रकाशमान होते हुये, रहस्य में पड़े हुए, सुन्दर ज्ञानवाले, कहीं से भी हविर्द्रव्य की इच्छा करनेवाले उस (अग्नि) को (उन्होंने वेदि पर बैठाया है)।

Trans.—Him (abiding) in the perpetual mothers (i. e., waters) and in the wood, desired one (yet) unapproached, bright-coloured, placed in secret, endowed with knowledge, seeking (oblations) from anywhere, (they have placed at the sacrificial altar).

Notes—वीतम्√*vī* 'to enjoy' with the suffix क्त; acc. sing. Wilson takes it to mean 'loved' and Griffith as 'concealed'. अश्रितम्—√*śri* 'to resort' with क्त; नञ् compd. accented on the first syllable. सन्तम्—√*as* 'to be' with शतृ ; acc. sing. हितम्—√*hi* 'to impel', or √*dhā* 'to put', with the suffix क्त. सुवेदम्—'Endowed with good knowledge' (Wilson), 'quickly-found' (Griffith); Bahuvrīhi compd. accented on the second member. कूचिदर्थिनम्—कू is the lengthened Samprasāraṇa of क; 'seeking of from all sides'.

स॒सस्य॑ । यत् । विऽयु॑ता । सस्मि॑न् । ऊध॑न् । ऋ॒तस्य॑ । धाम॑न् । र॒णय॑न्त । दे॒वाः ॥ म॒हान् । अ॒ग्निः । नम॑सा । रा॒तऽह॑व्यः । वेः । अ॒ध्व॒राय॑ । सद॑म् । इत् । ऋ॒तऽवा॑ ॥ ७ ॥

सा० भा०—प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि 'ससस्य यद्वियुता' इत्याद्याः पञ्चर्चः। सूत्रितं च—'ससस्य यद्वियुतेति पञ्च' (आश्व० श्रौ० ४. १३) इति।

यत् यमग्निं देवाः स्तोतारः ससस्य स्वप्नस्य वियुता वियुते वियोगे। उषसीत्यर्थः। ऋतस्य उदकस्य धामन् धामनि स्थाने सस्मिन् सर्वस्मिन् ऊधन् ऊधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ति। स्तोत्रैरिति शेषः। महान् प्रभूतः नमसा नमस्कारेण रातहव्यः दत्तहविष्कः ऋतावा सत्यवान् सः अग्निः सदमित् सदैव अध्वराय अध्वरं यजमानैः कृतं यज्ञम्॥ 'सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्' (पा० म० ७. १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी॥ वेः वेत्ति जानाति। यद्वा। देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य यद्यस्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन् भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योनौ ऊधन्नूधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ते। महान् प्रभूतो नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैव वेः गन्ता भवति। अध्वराय यज्ञं वेः कामयते वा॥

शब्दा०—*ससस्य*=स्वप्न के, *यत्*=जिस, *वियुता*=बीतने पर, अलग होने पर, *सस्मिन्*=सभी, *ऊधन्*=यज्ञवेदियों पर, *ऋतस्य*=यज्ञ के, *धामन्*=स्थान पर, *रणयन्त*=प्रसन्न करते हैं, *देवाः*=पूजा करनेवाले यजमान, *महान्*=बड़ा, *अग्निः*=अग्नि देवता, *नमसा*=नमस्कार द्वारा, *रातहव्यः*=हवि की आहुति प्रदान किया जानेवाला, *वेः*=आनन्द लेता है, *अध्वराय*=यज्ञ का, *सदम्*=सर्वदा, *इत्*=ही, *ऋतावा*=सत्यवान्।

हि० अ०—स्वप्न (रात्रि) के बीतने पर (अर्थात् उषा का आगमन होने पर) ऋत के स्थान सभी यज्ञवेदियों पर पूजा करनेवाले यजमान जिस (अग्नि) को (स्तुतियों द्वारा) प्रसन्न करते हैं, (वह) महान् एवं सत्यवान् अग्नि, जिसको नमस्कार द्वारा हव्य की आहुति प्रदान की जाती है, प्रत्येक यज्ञ का सर्वदा ही आनन्द लेता है।

Trans.—At the departure of slumber (i. e., at the break of dawn), whom the godly people (worshippers) gratify (with prayers) at all the sacrifices, the seat of eternal order, the great Agni, the truthful, to whom the oblation is offered with salutation, enjoys the sacrifices always.

Notes—ससस्य—Sāyaṇa gives its alternative meanings (1) 'at the departure of slumber, i. e., at the break of dawn and (2) served by the priests. Griffith takes it to mean 'food' which is served to Agni at the sacrifice. वियुता—Loc. sing of वियुत from वि + √*yu* 'to unite' + क्त; Regular loc. sing termination of words ending in अ is ए; however in the Ṛgveda termination आ is also found (cf. सुपां सुलुक्—Pāṇ. VII. 1. 31). For accent see निहिता (ṚV. I. 24. 7). सस्मिन्—Loc. sing of the pronominal stem तद्. It is found only in Vedic language the regular classical form being तस्मिन्. ऊधन्—Loc. sing., the declensional suffix being dropped (सुपां सुलुक्—Pāṇ. VII. 1. 31). धामन्—Loc. sing., the declensional suffix being dropped. It is derived from √*dhā* 'to put' with the suffix मनिन्. The suffix being नित् it accents the first syllable. रणयन्त–√*ran* 'to rejoice', caus. Ātm unaugmented impf. 3rd. plu; not unaccented because preceded by यत्. वेः—√*vī* 'to enjoy', pres. injun. 3rd. sing. Griffith takes it to mean 'flies'; accented because it stands at the beginning of the Pāda. रातहव्यः—रात from √*rā* 'to give' + क्त, and हव्यम् from हव (> √*hū* 'to call') + यत्; Bahuvrihi compd. accented on the first member.

वेः। अध्वरस्यं। दूत्यांनि। विद्वान्। उभे इतिं। अन्तरितिं। रोदंसी इतिं। सम्ऽचिकित्वान्॥ दूतः। ईयसे। प्रऽदिवंः। उराणः। विदुःऽतंरः। दिवः। आऽरोधंनानि॥८॥

सा० भा०—हे अग्ने विद्वान् सर्वं जानानस्त्वम् अध्वरस्य यज्ञस्य संबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि वेः वेत्सि कामयसे वा। यद्वा वेरिति यज्ञविशेषणम्। वेर्यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य संबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि विद्वान् जानन्। उभे रोदसी उभयो रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये स्थितमन्तरिक्षं संचिकित्वान् सम्यक

जानन् प्रदिवः पुराणः। पुराणनामेदं 'प्रत्नं प्रदिवः' (नि० ३. २७. २) इति पुराणनामसु पाठात्। उराणः अल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः। 'उराण उरु कुर्वाणः' इति यास्केनोक्तत्वात्। विदुष्टरः विद्वत्तरो देवानां दूतः त्वं दिवः स्वर्गस्य आरोधनानि आरोहणानि। आरोहणार्हाणि स्थानानीत्यर्थः। देवानां हवींष्यर्पयितुम् ईयसे गच्छसि॥

शब्दा०—*वेः*=जानते हो, *अध्वरस्य*=यज्ञ के, *दूत्यानि*=दौत्य कर्मों को, *विद्वान्*=जाननेवाले, *उभे*=दोनों आकाश तथा पृथिवी को, *अन्तः*=दोनों के बीच को, *रोदसी*=आकाश तथा पृथिवी, *संचिकित्वान्*=अच्छी प्रकार से जानकर, *दूतः*=दूत, *ईयसे*=जाते हो, *प्रदिवः*=प्राचीन, *उराणः*=चाहनेवाले, *विदुष्टरः*=अधिक बुद्धिमान्, *दिवः*=द्युलोक के, *आरोधनानि*=आरोहों पर।

हि० अ०—सब कुछ जाननेवाले तुम यज्ञ-सम्बन्धी दौत्यकर्मों को जानते हो। दोनों आकाश तथा पृथिवी को और जो उन दोनों के बीच में है (उन सबको) अच्छी प्रकार से जानकर दूत, प्राचीन, चाहनेवाले, अधिक बुद्धिमान् तुम द्युलोक के आरोहों पर जाते हो।

Trans.—All-knowing thou knowest the functions of a messenger of the sacrifice. Having known well the two worlds—heaven and earth, and what is between them—(thou) the envoy, the ancient, desiring one, more intelligent (than any god), go to the recesses of the heaven.

Notes—वेः—√*vī* 'to enjoy, know' pres. injun. 3rd. sing. Sāyaṇa explains वेः in two ways : firstly, by taking it as a verbal form and secondly, by taking it as gen. sing of वी, and understands it as an adj. of अध्वरस्य. In the fromer case he renders it by 'वेत्सि कामयसे वा' and in the latter case by 'यजमानस्यामीष्टफलजनकस्य'. Griffith takes it to mean 'bird'. वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वान्—'(Thou) who art all knowing, understandest the functions of a messenger (of the gods at the sacrifices)' (Wilson); 'Bird of each rite skilled in envoy's duties' (Griffith).

दूत्यानि—Acc. plu. of दूत्य from दूत + यत्. The suffix being तित् the final syllable is Nitya Svarita (तित्स्वरितम्—Pāṇ. VI. 1. 185). विद्वान्—√*vid* 'to know' with शतृ which becomes वसु; nom. sing. अन्तः—The word अन्तः accented on the last syllable is rhotacized; hence, इति in the pada-text (Ṛg. Prāt. I. 78). संचिकित्वान्—Perf. part. nom. sing. of संचिकित्वस् from सम् + √*cit* 'to know' with the suffix क्वसु. ईयसे—√*i* 'to go' Ātm. pres. 2nd. sing. उराणः—√*vṛ* 'to choose', root-aorist part. उ is the Samprasāraṇa of व् in √*vṛ*. Sāyaṇa on the authority of Yāska takes it to mean 'amplifying' and Griffith as 'willing'.

कृष्णम् । ते । एम॑ । रुश॑तः । पुरः । भाः । च॒रि॒ष्णु । अ॒र्चिः । वपु॑षाम् । इत् । एक॑म् ॥ यत् । अप्र॑ऽवीता । दध॑ते । ह॒ । गर्भ॑म् । स॒द्यः । चि॒त् । जा॒तः । भव॑सि । इत् । ऊँ इति॑ । दू॒तः ॥९॥

सा० भा०—हे अग्ने रुशतः रोचमानस्य ते तव संबन्धि । अत्र एमन्शब्देन गमनमार्ग उच्यते । एम वर्त्म कृष्णं कृष्णवर्णं भवति । भाः तव संबन्धिनी दीप्तिः पुरः पुरस्ताद्भवति । चरिष्णु संचरणशीलम् अर्चिः त्वदीयं तेजः वपुषां वपुष्मतां रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । एकम् इत् मुख्यमेव भवति । यत् यं त्वाम् अप्रवीता अनुपगता यजमानाः गर्भं त्वज्जननहेतुमरणिं दधते ह धारयन्ति खलु । स त्वं सद्यश्चित् सद्यः एव जातः उत्पन्नः सन् दूतः भवसीदु यजमानस्य दूतो भवस्येव ॥

शब्दा०—कृष्णम्=काला, ते=तुम्हारा, एम=मार्ग, रुशतः=चमकनेवाले, पुरः=सामने, भाः=तेज, चरिष्णु=संचरणशील, अर्चिः=किरण, वपुषाम्=सुन्दर रूपवालों में, इत्=ही, एकम्=एक, यत्=जब, अप्रवीता=उपस्थित यजमान, दधते=धारण करता है, ह=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, गर्भम्=गर्भ अर्थात् दो अरणियाँ जिनसे अग्नि की उत्पत्ति होती है, सद्यः=शीघ्र, चित्=भी, जातः=उत्पन्न होकर, भवसि=बनते हो, इत्=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, दूतः=दूत ।

हि० अ०—चमकनेवाले तुम्हारा मार्ग काला (है); तेज सामने (है) तुम्हारी संचरणशील रश्मि सुन्दर रूप वालों में एक ही है ।

उपस्थित यजमान जब गर्भ को (अर्थात् दो अरणियोंको जिनसे अग्नि को उत्पत्ति होती है) धारण करते हैं, शीघ्र उत्पन्न होकर (हे अग्नि), वास्तव में (तुम उनके) दूत बन जाते हो।

Trans.—Black (is) thy, the shining one's path; light (is) before; (thy) moving flame is the one (i. e. chief) of all the luminous bodies. When the worshippers attending, hold the womb (i. e. the pieces of wood in which the fire is produced by rubbing), immediately being born thou becomest, indeed, the messenger.

Notes—एम—from √*i* 'to go' with the suffix मनिन्. The suffix being नित् it accents the first syllable. रुशतः—Gen. sing. of रुशत् from √*ruc* 'to shine' + शतृ. चरिष्णु—Derived from √*car* 'to move' with the suffix इष्णुच् (Pāṇ. III. 2. 136); the suffix being चित् it accents the final syllable. अप्रवीता—वीता is past part. from √*vī* 'to go' (Sāyaṇa), 'to pregnate' (M. W. D.). Griffith takes it to mean 'unimpregnate'. नञ् compd. accented on the first syllable. दधते—√*dhā* 'to put', Ātm. pres 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. भवसि—Not unaccented because followed by इत् in the same Pāda. उ—A particle which is always lengthend and nasalized in the pada-text.

सद्यः । जातस्यं । दर्दृशानम् । ओजः । यत् । अस्य । वार्तः । अनुऽवाति । शोचिः ॥ वृणक्ति । तिग्माम् । अतसेषुं । जिह्वाम् । स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जम्भैः ॥१०॥

सा० भा०—सद्यो जातस्य अरणिनिर्मथनादनन्तरमेवोत्पन्नस्याग्नेः ओजः तेजः ददृशानम् । ऋत्विगादिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । वातः वायुः यत् यदा अस्य अग्नेः शोचिः दीप्तिम् अनु लक्षीकृत्य वाति गच्छति तदा सोऽयमग्निः अतसेषु वृक्षसंघेषु तिग्मां तीक्ष्णां जिह्वां ज्वालां वृणक्ति

संयोजयति। स्थिरा चित् स्थिराण्यपि अन्ना अन्नरूपाणि काष्ठादीनि जम्भैः तेजोभिः वि दयते विखण्डयति। भक्षयतीत्यर्थः॥

शब्दा०—*सद्यः*=शीघ्र, *जातस्य*=उत्पन्न अग्नि का, *ददृशानम्*=देखने में आता है, *ओजः*=पराक्रम, *यत्*=जब, *अस्य*=उसकी, *वातः*=वायु, *अनुवाति*=हवा करता है, *शोचिः*=लपटों को, *वृणक्ति*=संयुक्त करता है, *तिग्माम्*=तीक्ष्ण, *अतसेषु*=सूखी लकड़ियों पर, *जिह्वाम्*=जीभ को, *स्थिरा*=खड़े, *चित्*=भी, *अन्ना*=वृक्षादि भोजन को, *वि दयते*=खाता है, *जम्भैः*=दांतो से।

हि० अ०—शीघ्र उत्पन्न अग्नि का पराक्रम देखने में आता है, जब वायु उसकी लपटों को हवा करता है। (उस समय वह अपनी) तीक्ष्ण जिह्वा को सूखी लकड़ियों से संयुक्त करता है; यहाँ तक कि खड़े वृक्षों को भी अपने दाँतों से खा जाता है।

Trans.—The vigour of the immediately born (Agni) is to be seen, when the wind fans his flames. He lays his sharpened tongue on the dry woods; (he) consumes with his jaws even the solid food.

Notes—ददृशानम्—Perf. part. acc. sing. of ददृशान from √*dṛś* 'to see' with the suffix कानच्. अस्य—Unaccented because it replaces the preceding substantive. अनुवाति—अनु + √*vā* 'to blow', pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. वृणक्ति—√*vṛj* 'to twist', pres. 3rd. sing. दयते—√*dā* 'to divide', Ātm. pres. 3rd. sing. अन्ना—For अन्नानि (cf. सुपां सुलुक्—Pāṇ. VII. 1. 31).

तृषु। यत्। अन्ना। तृषुणा। ववक्ष। तृषुम्। दूतम्। कृणुते। यह्वः। अग्निः॥ वातस्य। मेळिम्। सचते। निऽजूर्वन्। आशुम्। न। वाजयते। हिन्वे। अर्वा॥११॥

सा० भा०—यत् यः अग्निः तृषु क्षिप्रमेव अन्ना अन्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्ष वहति। दहतीत्यर्थः। यह्वः महान् सः

अग्निः तृषुम् आत्मानं दूतं कृणुते यजमानदूतं करोति। निजूर्वन् काष्ठानि निःशेषेण दहन्नग्निः वातस्य वायोः मेळि बलं सचते सेवते। आशुं न अश्वसादो यथाश्वं तथा अर्वा गमनशीलोऽग्निः स्वरश्मिं वाजयते वाजिनं बलवन्तं करोति। हिन्वे प्रेरयति च ॥

शब्दा०—*तृषु*=शीघ्र, *यत्*=जब, *अन्ना*=काष्ठादि भोजन को, *तृषुणा*=शीघ्रगामी किरणपुञ्जों से, *ववक्ष*=लाता है, *तृषुम्*=शीघ्रगामी, *दूतम्*=दूत, *कृणुते*=बनाता है, *यह्वः*=महान्, *अग्निः*=अग्नि देवता, *वातस्य*=वायु के, *मेळिम्*=बल की, *सचते*=संगति करता है, *निजूर्वन्*=निःशेष रूप से खाते हुये, *आशुम्*=घोड़े को, *न*=समान, *वाजयते*=शक्तिशाली बनाता है, *हिन्वे*=प्रेरित करता है, *अर्वा*=शीघ्रगामी अग्नि।

हि० अ०—जब अग्नि शीघ्रगामी (किरणपुंजों) से (काष्ठादि) भोजन को शीघ्र लाता है (तब) महान् (अग्नि) अपने को (यजमान का) शीघ्रगामी दूत बनाता है। उन सबको निःशेष रूप से खाते हुये वायु के बल की संगति करता है। जैसे (एक सईस) घोड़े को (वैसे) शीघ्रगामी (अग्नि) (अपनी लपटों को) शक्तिशाली बनाता है तथा प्रेरित करता है।

Trans.—Quickly when (he) carries food with quick (radiance), the great Agni makes himself a quick messenger. Consuming (the trees, he) enjoys the company of wind. As (a horseman speeds his) horse, the moving one (i. e., Agni) strengthens and impels (his flames).

Notes—ववक्ष—√*vakṣ* 'to increase', perf. 3rd. sing. Sāyaṇa takes the root √*vah* 'to carry'; not unaccented because preceded by यत्. कृणुते—√*kṛ* 'to make', Ātm. pres. 3rd. sing. सचते—√*sac* 'to accompany', Ātm. pres. 3rd. sing. निजूर्वन्—From नि+√*jūrv* 'to consume' with the suffix शतृ. वाजयते—From the denom. base √*vājaya* (>वाज+क्यङ्), 'to be strong', Ātm. 3rd. sing. हिन्वे—√*hi* 'to impel', Ātm. pres. 3rd. sing.; not unaccented because it is regarded as beginning of a new sentence.

'अच्छा वद' इति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्' इति। 'यत्पर्जन्य' इत्येषा नवम्यनुष्टुप् 'वि वृक्षान्' इत्याद्यास्तिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः। पर्जन्यो देवता। अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः उपस्थेयाः। सूत्रितं च—'संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा' (आश्व० श्रौ० २. १३) इति॥

अच्छ॑। व॒द॒। त॒वस॑म्। गी॒ःऽभिः। आ॒भिः। स्तु॒हि। प॒र्जन्य॑म्। नम॑सा। आ। वि॒वा॒स॒॥ कनि॑क्रदत्। वृ॒ष॒भः। जी॒रऽदा॑नुः। रेतः॑। द॒धा॒ति॒। ओष॑धीषु। गर्भ॑म्॥१॥

सा० भा०—हे स्तोत: तवसं बलवन्तं पर्जन्यम् अच्छ अभिप्राप्य वद प्रार्थय। पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—'पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्' (निरु० १०. १०) इति। आभिः गीर्भिः स्तुत्याभिः स्तुहि। नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आ विवास सर्वतः परिचर। यः पर्जन्यः वृषभः अपां वर्षिता जीरदानुः क्षिप्रदानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ओषधीषु गर्भं गर्भस्थानीयं रेतः उदकं दधाति स्थापयति तं स्तुहि॥

शब्दा०—*अच्छ वद*=प्रार्थना करो, *तवसम्*=शक्तिशाली की, *गीर्भिः*=ऋचाओं से, *आभिः*=इन, *स्तुहि*=स्तुति करो, *पर्जन्यम्*=पर्जन्य की, *नमसा*=नमस्कार द्वारा, *आ विवास*=प्रसन्न करने की इच्छा करो, *कनिक्रदत्*=गर्जन करता हुआ, *वृषभः*=शक्तिशाली, *जीरदानुः*=शीघ्र देनेवाला, *रेतः*=बीज, *दधाति*=धारण करता है, *ओषधीषु*=वनस्पतियों में, *गर्भम्*=गर्भ के रूप में।

हि० अ०—इन ऋचाओं से शक्तिशाली की प्रार्थना करो; पर्जन्य की स्तुति करो; (हविरादि द्रव्यों से युक्त). नमस्कार द्वारा (उसे) प्रसन्न करने की इच्छा करो। गर्जन करता हुआ, शीघ्र देनेवाला,

शक्तिशाली (पर्जन्य) ओषधियों में गर्भ के रूप में बीज धारण करता है।

Trans.—Salute the mighty with these songs; praise Parjanya; seek to win him with salutation (accompanied with oblation). Roaring, the mighty, of hastening gift, puts seed in the herbs as a germ.

Notes.—वद—√*vad* 'to speak', pres., impv. 2nd. sing.; with the preposition अच्छा the verb वद् means 'to salute'. स्तुहि—√*stu* 'to praise', pres. impv. 2nd. sing.; accented pecause beginning of the Pāda. विवास—√*van* 'to win', desid. 2nd. sing. कनिक्रदत्—√*krand* 'to cry out' + शतृ, inte, pres. part. जीरदानू—जीर from √*ju* 'to speed' + रक्; and दानुः from √*dā* 'to give' + नु; before रक् √जु becomes ज्य and the latter is changed into जी by samprasāraṇa (Vārt. on Pāṇ I. 1. 4.); Bahuvrīhi compd. accented on the first member. For संधि see Appendix—'A' नियत undr विसर्ग संधि. दधाति—√*dhā* 'to put', pres. 3rd. sing.

वि । वृक्षान् । हुन्ति । उत । हुन्ति । रुक्षसः । विश्वम् । बिभाय । भुवनम् । मुहाऽवंधात् ॥ उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यऽवतः । यत् । पर्जन्यः । स्तुनयन् । हन्ति । दुःऽकृतः ॥२॥

सा० भा०—अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते- 'पर्जन्यो विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः' (निरु० १०. ११) इति ॥

शब्दा०—*वृक्षान्*=वृक्षों को, *विहन्ति*=नष्ट भ्रष्ट कर देता है, *उत*= और, *हन्ति* = मारता है, *रक्षसः*=राक्षसों को, *विश्वम्*=सम्पूर्ण, *बिभाय*= डरता है, *भुवनम्*=लोक, *महावधात्*=शक्तिशाली शस्त्रवाले पर्जन्य से,

उत = और, अनागाः = पाप रहित, ईषते = भागते हैं, वृष्ण्यावतः = शक्तिशाली के सामने, यत् = जब, पर्जन्यः = पर्जन्य, स्तनयन् = गरजन करता हुआ, हन्ति = मारता है, दुष्कृतः = पापी मेघों को।

हि० अ० -(वह) वृक्षों को टुकड़े टुकड़े कर देता है; और राक्षसों को नष्ट कर देता है; शक्तिशाली शस्त्रवाले (पर्जन्य) से सम्पूर्ण संसार डरता है। यहाँ तक कि निरपराध भी (उस) शक्तिशाली के सामने भाग खड़ा होते हैं, जब (वह) पर्जन्य गरजता हुआ पापियों (मेघों) को नष्ट करता है।

Trans.—(He) shatters down the trees apart; and slays the demons; the entire world fears before him of great weapon. Even the sinless flies before the mighty, when Parjanya thundering smites down the malignants. (i e. clouds)

Notes.—बिभाय—√*bhī* 'to fear', perf. 3rd. sing. महावधात्—'From him of great weapon'; Bahuvrihi compd. accented on the first member. ईषते—√*iṣ* 'to move', Ātm. pres. 3rd. sing. अनागाः—नञ् compd. accented on the first syllable. वृष्ण्यावतः—From वृष्णी + वतुप्. स्तनयन्—√*stan* 'to thunder' with the suffix शतृ; pres. part. nom. sing. हन्ति—√*han* 'to kill' pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

र॒थीऽइ॑व । कश॑या । अश्वा॑न् । अ॒भि॒ऽक्षि॒पन् । आ॒विः । दू॒तान् । कृ॒णु॒ते॒ । व॒र्ष्या॑न् । अह॑ ॥ दू॒रात् । सिं॒हस्य॑ । स्त॒नथाः॑ । उत् । ई॒र॒ते॒ । यत् । प॒र्जन्यः॑ । कृ॒णु॒ते । व॒र्ष्य॑म् । नभः॑ ॥ ३ ॥

सा० भा०—रथीव रथस्वामीव। स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि कशया अश्वान्-मेघान् अभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षकान् दूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा आविः कृणुते प्रकटयति। अह इति पूरणः। एवं सति सिंहस्य। सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः। अवर्षणेनाभि-

भवितु: शब्दयितुर्वा मेघस्य स्तनथाः गर्जनशब्दाः दूरात् उदीरते उद्गच्छन्ति । कदा । यत् यदा पर्जन्यः नभः अन्तरिक्षं वर्ष्यं वर्षोपेतं कृणुते करोति तदा ॥

शब्दा०—*रथीव*=सारथी की तरह, *कशया*=कोड़े से, *अश्वान्*=घोड़ों को, *अभिक्षिपन्*=प्रेरित करते हुए, *दूतान्*=दूतों को, *आविष्कृणुते*=प्रकट करता है, *वर्ष्यान्*=वर्षा के, *अह*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, *दूरात्*=दूर से, *सिंहस्य*=सिंह की तरह पर्जन्य की, *स्तनथाः*=गर्जनायें, *उदीरते*=उठती हैं, *यत्*=जब, *पर्जन्यः*=पर्जन्य देवता, *कृणुते*=करता है, *वर्ष्यम्*=वर्षा से युक्त, *नभः*=आकाश को ।

हि० अ०--कोड़े से घोड़ों को प्रेरित करते हुए सारथी की तरह (वह) अपने वर्षा के दूतों (मेघों) को निश्चित रूप से प्रकट करता है। दूर से सिंह (की तरह पर्जन्य) की गर्जनायें उठती हैं; जब पर्जन्य आकाश को वर्षा (के मेघों) से युक्त करता है,

Trans.--Like a charioteer pricking his horses with a whip, he makes manifest the messengers of rain. From afar the thunderings of a lion (Parjanya) arise, when Parjanya makes the sky rainy.

Notes.--अभिक्षिपन्—√ *kṣip* 'to throw' + शतृ; pres. part. For सन्धि between अश्वान् and अभिक्षिपन् see Notes on चिकित्वाँ अभि (Ṛv. I. 25. 11). ईरते—√*īr* 'to set in motion', Atm. pres. 3rd. plu. वर्ष्यां३ँअह, वर्ष्यं१ँनभः—See Notes on प्रस्त्या३ँस्वा (Ṛv. I. 25. 10) and वीर्यं१ँतत् (Ṛv. III. 33. 7).

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विऽद्युतः । उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्व१रिति स्वः ॥ इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

सा० भा०--'प्र वाताः' इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूत्रितं च--'प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृति' (आश्व० श्रौ० २, १५) इति ॥

प्र वान्ति वाताः वृष्टयर्थम्। पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संचरन्ति विद्युतः। ओषधीः ओषधयः उत् जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते। स्वः अन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति। इरा भूमिः विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति। कदेवमिति। यत् यदा पर्जन्यः देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति अभिगच्छति वा तदेवं भवति॥

शब्दा०—*वाताः*=हवायें, *प्र वान्ति*=बहती हैं, *पतयन्ति*=गिरती हैं, *विद्युतः*=बिजलियाँ, *ओषधीः*=वनस्पतियाँ, *उज्जिहते*=उगती हैं, *पिन्वते*=उड़ेलता है, *स्वः*=आकाश, *इरा*=अन्न, *विश्वस्मै*=सम्पूर्ण, *भुवनाय*=लोक के लिये, *जायते*=उत्पन्न होता है, *यत्*=जब, *पर्जन्यः*=पर्जन्य, *पृथिवीम्*=पृथिवी को, *रेतसा*=जल से, *अवति*=रक्षा करता है।

हि॰ अ॰--हवायें बहती हैं; बिजलियाँ गिरती हैं; ओषधियाँ उगती हैं; आकाश (पानी) उड़ेलता है; सम्पूर्ण प्राणियों के लिये अन्न उत्पन्न होता है; जब पर्जन्य जल से पृथिवी की रक्षा करता है।

Trans.—The winds blow forth; lightnings fall down; the herbs spring up; the heaven swells; nutritious food is born for the whole world; when Parjanya supports earth with seed (i. e. water).

Notes.—वान्ति—√*vā* 'to blow', pres. 3rd. plu. For accent see notes on यन्ति (II. 35. 3). पतयन्ति—√*pat* 'to fall', caus. pres. 3rd. plu.; accented because beginning of a new sentence. जिहते—√*hā* 'to go forth', Ātm. pres. 3rd. plu. For accent see notes on यन्ति (II. 35. 3). पिन्वते—√*pinv* 'to fatten', Ātm. pres. 3rd. sing.; accented because beginning of a new sentence. स्वः—Visarjanīya is rhotacised one; hence इति in the pada-text. After इति it is repeated to show that it is not to be treated as one with the preceding word for the purpose of accentuation. जायते—√*jā* 'to be born', Ātm. pres. 3rd. sing. Sāyaṇa explains it as 'समर्था भवति'. अवति—√*av* 'to protect', pres. 3rd. sing.; accented because preceded by यत्.

यस्यं । व्रते । पृथिवी । नन्नंमीति । यस्यं । व्रते । शफऽवंत् ।
जर्भुरीति ॥ यस्यं । व्रते । ओषंधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः ।
पर्जन्य । महिं । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

सा० भा०—यस्य, पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषा[illegible] भवति । यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा । यस्य व्रते कर्मणि ओषधीः ओषध्यः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य सः महांस्त्वं नः अस्मभ्यं महि शर्म महत सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥

शब्दा०—*यस्य*=जिसकी, *व्रते*=आज्ञा में, *पृथिवी*=पृथिवी, *नन्नमीति*=झुकी रहती है, *यस्य*=जिसकी, *व्रते*=आज्ञा में, *शफवत्*=खुरवाले पशु, *जर्भुरीति*=विचरण करते हैं, *यस्य*=जिसकी, *व्रते*=आज्ञा में, *ओषधीः*=वनस्पतियाँ, *विश्वरूपाः*=नाना रूप वाली हैं, *सः*=वह, *नः*=हमको, *पर्जन्य*=हे पर्जन्य, *महि*=महान्, *शर्म*=सुरक्षा, *यच्छ*=प्रदान करो ।

हि० अ०—जिसकी आज्ञा में पृथिवी (अत्यन्त रूप से) झुकी रहती है; जिसकी आज्ञा में खुरवाले पशु विचरण करते हैं; जिसकी आज्ञा में ओषधियां नाना रूपवाली होती हैं; हे पर्जन्य, ऐसे तुम हमको महान् सुरक्षा प्रदान करो ।

Trans.—At whose command the earth bows down; at whose command hoofed animal moves about; at whose command the herbs areo mniform; O Parjanya, (thou) as such grant us great protection.

Notes—नन्नमीति—√*nam* 'to bend', inte. pres. 3rd. sing.; accented because preceded by यस्य. जर्भुरीति—√*bhur* 'to quiver', inte. pres. 3rd. sing.; accented, because preceded by यस्य. विश्वरूपाः—Having all forms; in a Bahuvrīhi compd. the word विश्व forming the first member, bears the accent on the final syllable (बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्—Pāṇ. VI. 2. 106). यच्छ—√*yam* 'to stretch out', pres. impv. 2nd. sing.

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ॥ अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

सा० भा०--हे मरुतः यूयं दिवः अन्तरिक्षसकाशात् नः असमदर्थं वृष्टिं ररीध्वं दत्त। वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत। हे पर्जन्य त्वम् एतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् एहि आगच्छ। किं कुर्वन्। अपः अम्भांसि निषिञ्चन् स देवः असुरः उदकानां निरसितारि सन् नः अस्माकं पिता पालकश्च॥

शब्दा०--*दिवः*=आकाश से, *नः*=हमको, *वृष्टिम्*=वर्षा, *मरुतः*=हे रुतो, *ररीध्वम्*=प्रदान करो, *प्र पिन्वत*=बहावो, *वृष्णः*=शक्तिशाली, *अश्वस्य*=घोड़े अर्थात् बादल की, *धाराः*=जल की धारा, *अर्वाङ्*=हमारी तरफ, *एतेन*=इस, *स्तनयित्नुना*=गर्जन के साथ, *आ इहि*=आवो।

द्वि० अ०--हे मरुतो, आकाश से हमको वृष्टि प्रदान करो; अपने शक्तिशाली घोड़े (मेघ) के जल की धारा (हमारी तरफ) बहावो; इस गर्जन के साथ जल छिड़कते हुए हमलोगों के पिता (तुम) हमारी तरफ आवो।

Trans.—O Maruts, give us rain from the sky; pour down streams of the mighty horse (i. e. cloud); with this thundering come hitherwards sprinkling waters, (thou) our life-giving father.

Notes—ररीध्वम्--√*rā* 'to give', III. conjug. Ātm. pres. impv. 2nd. plu. पिन्वत—√*pinv* 'to fatten', pres. impv. 2nd. plu. स्तनयित्नुना—From the caus. base √*stanay* 'to thunder' with the suffix इत्नुच्; the suffix being चित् it accents the final syllable. इहि—√*i* 'to go', pres. impv. 2nd. sing. निषिञ्चन्--नि + √*sic* 'to pour' + शतृ pres. part. nom. sing.

अभि । क्रन्द । स्तनयं । गर्भम् । आ । धाः । उदन्ऽवता । परि ।
दीय । रथेन ॥ दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यंञ्चम् । समाः ।
भवन्तु । उतऽवतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

सा० भा०—अभि भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय। तदेव पुनरुच्यते दार्ढ्याय। स्तनय गर्ज। गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु आ धाः आधेहि। तदर्थम् उदन्वता रथेन परि दीय परितो गच्छ। दृतिं दृतिवदुदकधारकं मेघं विषितं विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं सु सुष्ठु कर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम्। यद्वा। विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष। एवं कृते उद्वतः ऊर्ध्ववन्तः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूतपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाः एकस्थाः भवन्तु उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः ॥

शब्दा०—*अभिक्रन्द*=शब्द करो, *स्तनय*=गर्जन करो, *गर्भम्*=गर्भ, *आ धाः*=धारण करो, *उदन्वता*=पानी भरे, *परि दीय*=चारों तरफ घूमो, *रथेन*=रथ से, *दृतिम्*=थैले को, *सु*=अच्छी प्रकार से, *कर्ष*=लाओ, *विषितम्*=बन्धनरहित, *न्यञ्चम्*=अधोमुख करके, *समाः*=बराबर, *भवन्तु*=हो जावें, *उद्वतः*=ऊँचे, *निपादः*=नीचे स्थान।

हि० अ०—(पृथिवी की ओर) शब्द करो; गर्जन करो; (ओषधियों में) गर्भ धारण करो; पानी भरे अपने रथ से चारों तरफ घूमो; बंधनरहित जल के थैले को अधोमुख करके अच्छी प्रकार से लावो; (ताकि) ऊँचे तथा नीचे स्थान (जल से) बराबर हो जावें।

Trans.—Bellow towards (the earth); thunder; put the seed (in the herbs); traverse around with the water-laden chariot; draw well the unfastened water-skin downwards; (so that) be leval the high and low places.

Notes—क्रन्द—√*krand* 'to cry out', pres. impv. 2nd. sing. स्तनय—√*stan* to thunder, caus, pres. impv. 2nd. sing.; accented because beginning of a new sentence. धा.—√*dhā* 'to put', root-aorist, 2nd. sing. दीया—√*dī* 'to fly', pres. impv. 2nd. sing.; final syllable is metrically lengthened. कर्ष—√*kṛs* 'to plough', pres. impv. 2nd.

sing. विषितम्—वि + $\sqrt{}$*si* 'to unfasten' + क्त; acc. sing. Sāyaṇa gives alternative meanings–'विशेषेण सितम् बद्धम्' or 'विमुक्तबन्धनम्'; Wilson takes it to mean 'tight fastened'. Griffith, Macdonell and Peterson as 'unfastened', न्यञ्चम्—From नि + $\sqrt{}$*añc* 'to go'; 'directed downwards', However, it is not analysed in the pada-text. Svarita on न्य is regarded as a *nitya* Svarita.

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च । स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ॥ घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

सा० भा०—हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघम् उदच उद्गच्छ। उद्गमय वा। तथा कृत्वा नि षिञ्च नीचैः क्षारय। कुल्याः नद्यः विषिताः विष्यूताः सत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम्। प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च व्युन्धि क्लेदय अत्यधिकम्। अघ्न्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥

शब्दा०—*महान्तम्*=महान्, *कोशम्*=जलपात्र को, *उदच*=ऊपर ले जावो, *नि सिञ्च*=नीचे की तरफ बरसावो, *स्यन्दन्ताम्*=बहें, *कुल्याः*=नदियाँ, *विसिताः*=बन्धनरहित होकर, *पुरस्तात्*=आगे, *घृतेन*=घी से, *द्यावापृथिवी*=आकाश तथा पृथिवी को, *वि उन्धि*=भिगो दो, *सुप्रपानम्*=पर्याप्त मात्रा में पीने योग्य, *भवतु*=होवे, *अघ्न्याभ्यः*=अवध्य गायों के लिये।

हि० अ०—(हे पर्जन्य,) महान् जलपात्र (मेघ) को ऊपर ले जावो; (वहाँ से) नीचे (जल) बरसावो; नदियाँ बन्धनरहित होती हुई आगे बहें; घृत (वर्षा के जल) से दोनों आकाश तथा पृथिवी को भिगो दो; अवध्य गायों के (पीने के) लिये पर्याप्त पानी होवे।

Trans.—(O Parjanya), raise up the great cask; (and therefrom) pour down (waters); flow forward the streams, released; sprinkle both heaven and earth with ghṛta (water); abundant be the drink for cows.

Notes—अच—√*ac* 'to bend', pres. impv. 2nd. sing, नि षिञ्च—नि + √*sic* 'to pour down', pres. impv. 2nd. sing. स्यन्दन्ताम्—√*syand* 'to move on', Ātm. pres. impv. 3rd. plu.; accented because beginning of a new sentence. द्यावापृथिवी—See notes I. 115. 1. वि उन्धि—वि + √*ud* 'to wet', pres. impv. 2nd. sing.

यत् । पुर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः ॥ प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

सा० भा०—हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदानीम् इदं विश्वं जगत् प्रति मोदते। विश्वं विशेष्यते। यत्किं च पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति। वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

शब्दा०—*यत्*=जब, *पजन्य*=हे पर्जन्य, *कनिक्रदत्*=शब्द करते हुए, *स्तनयन्*=गरजते हुये, *हंसि*=मारते हो, *दुष्कृतः*=पापी मेघों को, *इदम्*=यह, *विश्वम्*=सम्पूर्ण संसार, *प्रति मोदते*=प्रसन्न होता है, *यत्*=जो, *किञ्च*=कोई भी, *पृथिव्याम्*=पृथिवी पर, *अभि*=अधिष्ठित है।

हि० अ०—हे पर्जन्य, जोरों से शब्द करते हुये, गर्जन करते हुये (तुम) जब पापी (मेघों) को मारते हो, यह सम्पूर्ण संसार तथा जो कोई पृथिवी पर है, प्रसन्न होता है।

Trans.—When, O Parjanya, roaring and thundering (thou) slayest the malignant (clouds), this entire world rejoices, and all that is on the earth.

Notes—कनिक्रदत्—See ṚV. V. 83. 1. स्तनयन्—See ṚV. V. 83. 2. हंसि—√*han* 'to kill', pres. 2nd. sing.; accented because preceded by यत्. मोदते—√*mud* 'to rejoice', Ātm. pres. 3rd. sing.

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति ॥ अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥ १० ॥

सा० भा०—इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य त्वम् अवर्षीः वृष्टवानसि । वर्षमुदु षु गृभाय उत्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः । धन्वानि निरुदकप्रदेशान् अकः जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । अत्येतवा उ अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधीः अजीजनः उदपादयः । किमर्थम् । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कम् इत्ययं 'शिशिरं जीवनाय कम्' इतिवत् पादपूरणः (नि० १.१०)। उत अपि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषां स्तुतिम् अविदः प्राप्तवानसि ॥

शब्दा०—*अवर्षीः*=बरसा चुके, *वर्षम्*=वर्षा, *सु*=पूर्णरूप से, *उद्गृभाय*=रुक जावो, *अकः*=किया, *धन्वानि*=वालुमय स्थान को, *अति एतवै*=चलने लायक, *अजीजनः*=उत्पन्न किया, *ओषधीः*=वनस्पतियों को, *भोजनाय*=आनन्द के लिये, *कम्*=पादपूरण के लिये एक निपात, *उत*=और, *प्रजाभ्यः*=प्रजाओं से, *अविदः*=प्राप्त कर चुके, *मनीषाम्*=स्तुतियों को ।

हि० अ०—(हे पर्जन्य), तुम वर्षा बरसा चुके; (अब) पूर्णरूप से रुक जावो; रेगिस्तान को पार करने योग्य बना चुके; ओषधियों को आनन्द के लिये उत्पन्न कर चुके; और प्रजाओं से स्तुति भी प्राप्त कर चुके ।

Trans.—(O Parjanya,) thou hast poured down rain ; now stop (it) fully ; thou hast made the deserts crossable ; thou hast produced the herbs for (man's) enjoyment, and thou hast found laudation from the people.

Notes—अवर्षीः—√*vṛṣ* 'to rain', 'S'-aorist, 2nd. sing. गृभाय—√*grabh* 'to seize', pres. impv. 2nd. sing. अकः—√*kṛ* 'to make', root-aorist, 2nd. sing. ; accented because it stands at the beginning of the pāda. अत्येतवै–See Notes on अन्वेतवै (ṚV. I. 24. 8). अजीजनः—√*jan* 'to generate', red.-aorist, 2nd. sing. कम्—Accented कम् as a particle

generally occurs at the end of a pāda and is preceded by datives and gives the sense of 'for the benefit of'; cf. unaccented कम् (ṚV. I. 154. 1). अविदः—√*vid* 'to find', 'a'-aorist, 2nd. sing. उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम्.—Muir renders the pāda as: 'and thou hast fulfilled the desires of living creatures'.

'वयमु त्वा इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम्। 'यां पूषन्' इत्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः। तथा चानुक्रान्तं–'वयं दश पौष्णं तद्गायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्' इति। अर्थार्थिभिः प्रवसद्भिरेतज्जप्यम्। सूत्रितं च 'वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्यां चरिष्यन्' (आश्व० गृ० ३. ७. ८) इति। जपेदिति शेषः॥

व॒यम्। ऊँ इति॑। त्वा॒। प॒थः। प॒ते॒। रथ॑म्। न। वाज॑ऽसातये। धि॒ये। पू॒ष॒न्। अ॒यु॒ज्म॒हि॒॥ १॥

सा० भा०--हे पथस्पते मार्गस्य पालयितः पूषन् धिये कर्मार्थं वाजसातये अन्नस्य लाभाय च वयं रथं न युद्धे रथमिव त्वा त्वाम् अयुज्महि युञ्ज्महि। अस्मदभिमुखं कुर्मः। उ इति पूरकः।

शब्दा०—*वयम्*=हमलोग, उ=पादपूरण के लिये प्रयुक्त निपात, *त्वा*=तुमको, *पथस्पते*=हे मार्ग के रक्षक, *रथम् न*=रथ की तरह, *वाजसातये*=धनप्राप्त करने के लिये, *धिये*=कर्म के लिये, *पूषन्*=हे पूषा, *अयुज्महि*=नियुक्त करते हैं।

हि० अ०—हे मार्गरक्षक पूषन्, हमलोग धनप्राप्ति के लिये रथ के समान तुमको अपने कर्म के लिये नियुक्त करते हैं।

Trans.—O Pūṣan, lord of path, we employ thee to our deed, as a (charioteer yokes his) chariot to win the wealth.

Notes—पथस्पते--See Notes on ब्रह्मणस्पते (ṚV. II. 23. 1). वाजसातये--सातये is a dative sing. of साति from √*sā* 'to win' with the suffix क्तिन्. For वाज see Notes on वाजेन वाजिनि (ṚV. III. 61. 1). Tatpuruṣa compd. generally accents the final syllable of the second member; however, the first member retains the natural accent, if the second member has a word ending in the suffix क्तिन्

(Vide, VSB, p. 58 (9)). धिये--Skandasvāmin takes धिये to mean 'deed' or 'wisdom' (धिये कर्मणे। अथवा धीरिति प्रज्ञानाम ।). Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa adhere to the first meaning. Peterson and Griffith render it by 'to our hymn'. अयुज्महि--√yuj 'to join' Ātm. root-aorist, opt. 1st. plu.

अभि । नः । नर्यम् । वसु । वीरम् । प्रयतऽदक्षिणम् । वामम् । गृहऽपतिम् । नय ॥ २ ॥

सा० भा०—हे पूषन् नर्यं नृभ्यो हितं वसु धनम् अभि प्राप्तुं वीरं दारिद्र्यस्य विशेषेण ईरयितारं गमयितारं पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम्। यद्वा। प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम्। वामं वननीयमेवंविधं गृहपतिं गृहस्थं नः अस्मान् नय प्रापय ॥

शब्दा०—*अभि*=ओर, *नः*=हमें, *नर्यम्*=मनुष्यों के लिये, *वसु* = धन, *वीरम्*=शत्रुओं को भगाने वाले, *अर्थात्*=बहादुर, *प्रयतदक्षिणम्*=दक्षिणा देने वाले, *वामम्*=प्रशंसनीय, वरणीय, *गृहपतिम्*=गृहस्थ को, *नय*=ले चलो।

हि० अ०—(हे पूषन्,) मनुष्यों के लिये (पर्याप्त) धन की ओर तथा पराक्रमी, दक्षिणा देने वाले एवं प्रशस्य गृहस्थ की ओर हमें ले चलो।

Trans.—(O Pūṣan), lead us to wealth that a man requires ; (lead us to) a hero householder, giver of the sacrificial fee and desired (by many).

Notes--नर्यम् –नर्यम् (from नर + यत्) means 'according to requirement of men'. It is an adj. of वसु. प्रयतदक्षिणम्–प्रयत from प्र + √yam "to give' + क्त ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. नय—√nī 'to lead', pres. impv. 2nd. sing. Skandsvāmin, understanding नः for माम् takes वीरं, प्रयतदक्षिणं, वामं and गृहपतिम् as cases in apposition to माम् and accordingly explains the verse

thus : 'O Puṣan, bring the wealth, that men require, to me, the hero, giver of sacrificial fee, glorious and the lord of the house'. (वीरमित्यादीनि माम् इत्येतेन समानाधिकरणानि). Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take वीरं, प्रयतदक्षिणं and वामं as adjs. of गृहपतिम्.

अदित्सन्तम् । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पणेः । चित् । वि । म्रद । मनः ॥ ३ ॥

सा० भा०—हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन् अदित्सन्तं चित् दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषं दानाय अस्मद्दानार्थं चोदय प्रेरय । पणेश्चित् वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि मनः हृदयं वि म्रद दानार्थं मृदूकुरु ॥

शब्दा०—*अदित्सन्तम्*=देने के इच्छा न करनेवाले को, *चित्*=भी, *आघृणे*=हे प्राप्तदीप्ति, *पूषन्*=हे पूषन्, *दानाय*=दान के लिये, *चादय*=प्रेरित करो, *पणेः*=कंजूस के, *चित्*=भी, *वि म्रद*=कोमल बनाओ, *मनः*=मन को ।

हि० अ०--हे प्राप्तदीप्ति पूषन्, देने की इच्छा न करने वाले को भी दान के लिये प्रेरित करो। बनिये के भी मन को (दान के लिये) कोमल बनाओ।

Trans.—O glowing Pūṣan, urge to give even him who do as not want to give, and make the mind even of miser soft (to give)

Notes--अदित्सन्तम्—नञ + √*dā* 'to give + सन् + शतृ ; acc. sing. नञ् compd. accented on the first member. चित्---A particle here used in the sense of 'also' (अपि). आघृणे—Voc. sing of आघृणि from आ + √*ghṛ* 'to glow' ('क्षरणदीप्तयोः') with the suffix नि . Voc. not coming in the beginning of a pāda; hence, unaccented. चोदय-- √*cud* 'to impel', caus. pres. impv. 2nd. sing. म्रद--√*mrad* 'to crush', pres. impv. 2nd. sing. Here the root √*mrad* gives the sense of 'to grow soft'.

वि । पथः । वार्जऽसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि ।
साधन्ताम् । उग्र । नः । धियः ॥ ४ ॥

सा० भा०—हे उग्र उद्गूर्णबल पूषन् पथः मार्गान् वाजसातये अन्नलाभाय वि चिनुहि । शोधितान् कुरु । यैः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । मृधः बाधकान् तस्करादींश्च वि जहि बाधस्व । तथा नः अस्माकं धियः कर्माणि अन्नलाभार्थं क्रियमाणानि साधन्तां सिध्यन्तु । सफलानि भवन्तु ॥

शब्दा०—*पथः*=मार्गों को, *वि चिनुहि*=साफ करो, *मृधः*=बाधा उत्पन्न करने वाले शत्रुओं को, *वि जहि*=विविध प्रकार से नष्ट करो, *साधन्ताम्* = सिद्ध होवें, पूर्ण होवें, *उग्र*=हे प्रचण्ड, *नः* = हमारे, *धियः*=कर्म ।

हि० अ०—धन-प्राप्ति के लिये मार्गों को साफ करो तथा शत्रुओं को विविध प्रकार से नष्ट करो । हे प्रचण्ड (पूषन्), हमारे कर्म सिद्ध हों ।

Trans.—(O Pūṣan,) clear up paths that we may obtain wealth ; slay (our) enemies diversly ; O fierce one, let our deeds be accomplished.

Notes—वाजसतये—See ṚV. VI. 53. 1. वि चिनुहि—वि + √*ci* 'to clear away', pres. impv. 2nd. sing. ; accented because it stands at the beginning of a pāda. वि जहि—वि + √*han* 'to kill', pres. impv. 2nd. sing. साधन्ताम्—√*sādh* 'to accomplish' Ātm. impv. 3rd. plu. धियः—Skandasvāmin takes it here to mean 'desire' (अभिलाषा), Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa as 'deeds' (कर्माणि), Griffith as 'thoughts' and Peterson as 'desires'.

परि । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अथ ।
ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

सा० भा०—हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां लुब्धानां हृदया हृदयानि कठिनानि आरया। सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद इति आरा इति चाख्यायते। तया परि तृन्धि परिविध्य। हृद्गतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः। अथ अनन्तरम् ईम् एनान् पणीन् अस्मभ्यं रन्धय वशीकुरु॥

शब्दा०—*परि*=चारों तरफ से, *तृन्धि*=काटो, *पणीनाम्*=बनियों के, *आरया*=आरा से, *हृदया*=हृदयों को, *कवे*=हे बुद्धिमान्, *अथ*=और, *ईम्*=उनको, *अस्मभ्यम्*=हमारे लिये, *रन्धय*=वश में करो।

हि० अ०--हे बुद्धिमान् (पूषन्), अपनी आरा से बनियों के हृदयों को चारों तरफ से काट दो और उनको हमारे वश में करो।

Trans.—O wise one, pierce the hearts of the misers with (thine) awl, and make them subject to us.

Notes--तृन्धि—√*tṛd* 'to tear', pres. impv. 2nd sing. पणीनाम्—Paṇis were the enemies of Āryans. They were very misers. Yāska takes पणि to mean 'trader' and derives it from √*paṇ* 'to trade' (पणिर्वणिग् भवति। पणिः पणनात्। वणिक् पण्यं नेनेक्ति--Nir. II. 17). Skandasvāmin, Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa, on the very authority of Nirukta, render it by 'traders'. Peterson and Griffith take it to mean 'churls', रन्धय--√*radh* 'to make, subject' caus. impv. 2nd. sing.

वि। पूषन्। आरया। तुद। पणेः। इच्छ। हृदि। प्रियम्।
अथ। ईम्। अस्मभ्यम्। रन्धय॥ ६॥

सा० भा०—हे पूषन् आरया प्रतोदेन पणेः वणिजः हृदयं वि तुद विविध्य। तस्य पणेः हृदि हृदये प्रियम् अस्मभ्यमनुकूलं धनम् इच्छ दातव्यमितीच्छां जनय। अथ अनन्तरम् अस्मभ्यम् ईम् एनान् रन्धय वशीकुरु॥

शब्दा०—*पूषन्*=हे पूषन्, *आरया*=आरा से, *वि तुद*=विविध प्रकार से व्यथित करो, *पणेः*=बनिये के, *इच्छ*=इच्छा करो, *हृदि*=हृदय में, *प्रियम्*=धन, *अथ*=और, *ईम्*=उनको, *अस्मभ्यम्*=हमारे, *रन्धय*=वश में करो।

हि० अ०—हे पूषन्, (अपनी) आरा से उनको व्यथित करो; बनिये के हृदय में जो प्रिय है उसकी इच्छा करो और उनको हमारे वश में करो।

Trans.—O Pūṣan, strike (them) with (thine) awl; seek out that which is dear to a miser's heart, and make thlm subject to us.

Notes—तुद—√*tud* 'to thrust', pres. impv. 2nd. sing. इच्छ—√*iṣ* 'to desire', pres. impv. 2nd. sing. पणेरिच्छ हृदि प्रियम्—This pāda has been interpreted variously. Skandasvāmin takes पणेः प्रियम् as an object of तुद and accordingly explains the first hemistich as : 'O Puṣan, with thine awl, pierce the beloved (body or son) of the traders in (their) heart; do seek it (as must) (हे पूषन्, आरया वि तुद । तुद व्यथेन । व्यथय । विध्येत्यर्थः । कम् । पणेः प्रियम् इष्टमात्मानं पुत्रं वा । इच्छ एतत्, मा न एषीः । अवश्यकर्तव्यम् एतदित्यर्थः । क वि तुदानि । उच्यते । हृदि हृदये ।). Sāyaṇa understanding इच्छ for इच्छां जनय explains the second pāda as : 'create a desire in the heart of a trader for giving wealth to us'. Veṅkaṭa Mādhava renders it as : 'make the heart of a trader happy for giving' (पणेर्हृदयम् यथा प्रीतं भवति तथा च कुरु ।).

आ । रि॒ख॒ । कि॒कि॒रा । कृ॒णु॒ । प॒णी॒नाम् । हृद॑या । क॒वे॒ ।
अथ॑ । ई॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । र॒न्ध॒य॒ ॥ ७ ॥

सा० भा०—हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां हृदया हृदयानि आ रिख आलिख । आलिख्य च किकिरा कीर्णानि प्रशिथिलानि कृणु कुरु । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यद्गतम् ॥

शब्दा०—*आरिख*=आरा से खुरच दो, *किकिरा*=विकीर्ण, *कृणु*=करो, *पणीनाम*=बनियोंके, *हृदया*=हृदयों को, *कवे*=हे बुद्धिमान्, *अथ*=और, *ईम्*=उनको, *अस्मभ्यम्*=हमारे, *रन्धय*=वश में करो ।

हि० अ०—हे बुद्धिमान् (पूषन्), बनियों के हृदयों को (अपनी) आरासे खुरच दो; उसे विकीर्ण कर दो और उनको हमारे वश में करो।

Trans.—O wise one, scrape and tear into pieces the hearts of the misers, and make them subject to us.

Notes—आ रिख—आ + √*rikh* 'to scrape', pres. impv. 2nd. sing. किकिरा—It is an onomatopoetic word. It is an imitation of the sound produced at the time of scraping (श्लक्ष्णानां वा विशरणवतां यः शब्दः तदनुकरणम्—Skanda.) Sāyaṇa derives it from √*kṛ* 'to scatter'. किकिरा is an equivalent of Hindi word किरकिर. कृणु—√*kṛ* 'to make' pres. impv, 2nd. sing.

याम् । पूषन् । ब्रह्मऽचोदनीम् । आराम् । बिभर्षि । आघृणे ।
तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

सा० भा०—हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन् ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्रीं याम् आरां बिभर्षि हस्ते धारयसि तया समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य हृदयम् आ रिख आलिख। किकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च कृणु कुरु।

शब्दा०—*याम्*=जिसको, *पूषन्*=हे पूषन्, *ब्रह्मचोदनीम्*=अन्न को प्रेरित करने वाली, *आराम्*=आरा को, *बिभर्षि*=धारण करते हो, *आघृणे*=हे प्राप्तदीप्ति, *तया*=उससे, *समस्य*=सबके, *हृदयम्*=हृदय को, *आ रिख*=खुरच दो, *किकिरा*=विकीर्ण, *कृणु*=करो।

हि० अ०—हे पूषन्, अन्न को प्रेरित करने वाली जिस आरा को, हे प्राप्तदीप्ति, तुम धारण करते हो, उससे (उन) सबके हृदय को खुरच दो और उसे विकीर्ण कर दो।

Trans.—O Pūṣan, the food-impelling awl which thou, O glowing one, bearest, therewith scrape and tear into pieces the heart of every (miser).

Notes—ब्रह्मचोदनीम्—ब्रह्म + √*cud* 'to impel' + ल्युट् + ङीप्, Upapada compd., accented on the first syllable of the

second member (गतिकारकोपपदात् कृत्--Pāṇ-VI. 2. 139). Skandsvāmin takes it to mean 'the impeller of food' (ब्रह्मणां प्रतिस्वम् अन्नानां चोदनीम्) or 'the impeller of prayers' (अथवाऽभिलषितसम्पादनेन स्वस्तुतिलक्षणस्य ब्रह्मणश्चोदयित्रीम्). Vaṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa follow the first meaning. Peterson and Griffith take it to mean 'that which urges men to prayer'. बिभर्षि--√bhṛ 'to bear', pres. 2nd. sing.; not unaccented because preceded by याम्. आघृणे--See ṚV. VI. 53. 3. समस्य--An enclitic pronoun used in the sense of 'any, every'. It is always unaccented (Vide, VSB, p 27 (3)).

या । ते । अष्ट्रा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुऽसाधनी ।
तस्याः । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ९ ॥

सा० भा०—हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन् ते त्वदीया या अष्ट्रा आरा गोओपशा । उपशेरते इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी । अतएव पशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति ते त्वदीयायाः तस्याः संबन्धि सुम्नं सुखम् ईमहे याचामहे ॥

शब्दा०--*या*=जो, *ते*=तुम्हारी, *अष्ट्रा*=आरा, *गोओपशा*=गायों के पास जाकर शयन करने वाली, अर्थात् हमेशा उनकी रक्षा करने वाली, *आघृणे*=हे प्राप्तदीप्ति, *पशुसाधनी*=पशुओं को सकुशल पहुँचाने वाली, *तस्याः*=उसके, *ते*=तुम्हारी, *सुम्नम्*=सुख की, *ईमहे*=याचना करते हैं।

हि० अ०--हे प्राप्तदीप्ति (पूषन्), जो तुम्हारी गायों के पास (रक्षा के लिये) शयन करने वाली तथा पशुओं को सकुशल घर पहुँचाने वाली आरा है, तुम्हारी उस (आरा) के सुख की हम कामना करते हैं।

Trans.—O glowing one, the awl which ever protects the cows and makes the cattle reach their abodes, of that (awl) of yours, we seek bliss.

Notes—गोओपशा—The exact meaning of गोओपशा is uncertain. Skandasvāmin takes गो as referring to 'goats, the horses of Pūṣan' (गोशब्देनात्र गमनाद् अजाः पूष्णोऽश्वाः

उच्यन्ते) and ओपश as to mean 'standing near'. गोओपशा is so called because it rests on the body of goats (ओपशेति छन्दोरूपम् । शीङोऽत्र स्थानमर्थः, आमाशयो जलाशयः इत्यत्र यथा । न भिन्नभिन्नम् उपगम्य शयनमिति ...... गन्तॄन् अजान् उपगम्य या तिष्ठति सा गोओपशा). He takes गोओपशा also to mean 'that which gives comforts to goats' (अथवा या गा उपगम्य प्राप्य शेते सा गोओपशा । गवामजानां सुखकरीत्यर्थः). Veṅkaṭa Mādhava takes it to mean 'in whose command are the cows' (ओपशशब्दम् उपदेशनमित्याहुः, उपदिश्यमाना गावो यस्या विद्यन्ते सा). Sāyaṇa renders it by 'near which cows have a sleep'. Roth takes it to mean ornament of some kind for the head. He suggests that ओपश is a contraction for अवपश formed from अव + √*paś* 'to bind'. Muir renders it by 'furnished with leathern thongs', Peterson by 'furnished with thongs of cowhide', and Griffith by 'with horny point'. पशुसाधनी—'That which gives cows to the singers' (Skanda.), 'for driving cattle' (Peterson), 'that guides the cows' (Griffith). ईमहे—√*i* 'to go' Ātm. perf. 1st. plu,

उत । नः । गोऽसनिम् । धियम् । अश्वऽसाम् । वाजऽसाम् । उत । नऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

सा० भा०—उत अपि च हे पूषन् गोषणिं गवां सनित्रीम् अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजानामन्नानां सनित्रीम् उत अपि च नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनीत्रीं दात्रीमेवंभूतां धियं बुद्धिं कर्म वा नः अस्माकं वीतये खादनायोपभोगार्थं कृणुहि कुरु ॥

शब्दा०—*उत*=और, *नः*=हमारे, *गोसनिम्*=गायों को प्राप्त करने की, *धियम्*=अभिलाषा को, *अश्वसाम्*=अश्वों को प्राप्त करने की, *वाजसाम्*=अन्न को प्राप्त करने की, *उत*=और, *नृवत्*=एक राजाके समान, *कृणुहि*=करो, *वीतये*=आनन्द के लिये ।

हि० अ०—(हे पूषन्,) गायों को प्राप्त करने की, घोड़ों को प्राप्त करने की तथा अन्न को प्राप्त करने की हमारी अभिलाषा को एक राजा की तरह हमारे आनन्द के लिये बनाओ।

Trans.—(O Pūṣan,) thou, as a king, make this cow-seeking, horse-seeing and wealth-seeking desire of ours for delight.

Notes—गोषणिम्—गो + √*san* 'to win' with the suffix इ; in a Upapad compd. the second member retains the natural accent, if the second member has a derivative word ending in the suffix इ (Vide, VSB, p. 58 (ख)). अश्वसाम्, वाजसाम्—Upapada compds. accented on the second member. नृवत्—Skandasvāmin taking वत् in the sense of इव explains नृवत् as 'as of the other men' (यथाऽन्येषां मनुष्याणां तद्वत्). Sāyaṇa takes नृवत् as an adj. of धियम् and accordingly renders it by 'accompanied with men' (नृवतीम्). He takes it also to mean 'men-giving' (नृणां वनित्रीं दात्रिम्). Grassmann and Muir take it to mean 'richly, abundantly', Ludwig : 'after the manner of men', Peterson : 'that becomes men' and Griffith : 'as men'. वीतये—Dative infinitive from √*vī* 'to enjoy' with the suffix तये.

'युवां नरा' इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं जागतमैन्द्रावरुणम्। 'युवां नरा' इत्यनुक्रान्तम्। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्थम्। सूत्रितं च—'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व० श्रौ० ७. ६) इति ॥

युवाम्। नरा। पश्यमानासः। आप्यम्। प्राचा। गव्यन्तः। पृथुऽपर्शवः। ययुः॥ दासा। च। वृत्रा। हतम्। आर्याणि। च। सुऽदासम्। इन्द्रावरुणा। अवसा। अवतम्॥ १॥

सा० भा०—हे नरा नेताराविन्द्रावरुणौ युवाम्। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। युवयोः आप्यं बन्धुभावं पश्यमानासः पश्यन्तो युष्मद्वात्धवलाभार्थिनः गव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तो यजमानाः पृथुपर्शवः। पृथुर्विस्तीर्णः पर्शुः पार्श्वास्थि येषां ते तथोक्ताः। विस्तीर्णाश्वपर्शुहस्ताः सन्तः प्राचा प्राचीनं ययुः बर्हिराहरणार्थं गच्छन्ति। पर्श्वा हि बर्हिराच्छिद्यते। तथा च तैत्तिरीयकम्—'अश्वपर्श्वा बर्हिरच्छैति' (तै० ब्रा० ३. २. २. १) इति। हे इन्द्रावरुणौ युवां दासा दासान्युपक्षपयितॄणि च वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि आर्याणि च धर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि हतं हिंस्तम्। अपि च सुदासम् अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम् अवसा रक्षणेन सार्धम् अवतम् आगच्छतम्॥

शब्दा०—*युवाम्*=तुम दोनों को, *नरा*=हे नेताओ, *पश्यमानासः*=देखते हुये, *आप्यम्*=बन्धुत्वभाव को, *प्राचा*=आगे, *गव्यन्तः*=विजय-प्राप्ति अथवा धन की इच्छा करते हुये, *पृथुपर्शवः*=विशाल फरसे को धारण करने वाले, *ययुः*=गये हैं, *दासा*=दासों को, *च*=और, *वृत्रा*=शत्रुओं को, *हतम्*=मारो, *आर्याणि*=आर्यों को, *च*=और, *सुदासम्*=सुदास को, *इन्द्रावरुणा*=हे इन्द्र और वरुण, *अवसा*=रक्षा से, *अवतम्*=रक्षा करो।

हि० अ०—हे नेताओ, तुम दोनों को तथा तुम्हारे बन्धुत्वभाव को देखते हुए विशाल फरसे वाले (हमारे सैनिक) विजय प्राप्त करने की कामना से आगे गये हैं। हे इन्द्र और वरुण, तुम दोनों (हमारे)

दास तथा आर्य शत्रुओं को नष्ट करो और अपने संरक्षण से सुदास की रक्षा करो।

Trans.—O leaders, looking to you and to your friendship, (our warriors) armed with broad axes, seeking wealth, have gone forward. You two kill the Dasyu and Āryan foes; O Indra and Varuṇa, do help Sudās with your protection.

Notes—This is one of the historical hymns of the Ṛgveda. In this hymn Indra and Varuṇa are praised by the Vasiṣṭhas, the family priests of Sudās, king of the Tṛtsus, for having given him the victory over ten non-sacrificing kings. According to Peterson, verses 1, 2, 4 and 6-10 have been spoken by the Vasiṣṭhas and verses 3 and 5 by Sudās.

पश्यमानासः—Nom. plu. of पश्यमान from √paś 'to see' + शानच् with आसस् ending which is peculiar to the Vedic language. युवाम्—Sāyaṇa takes acc. here in the sense of gen. and connects it with आप्यम्. Veṅkaṭa Mādhava, Peterson and Griffith take युवाम् and आप्यम् as two separate objects. आप्यम्—आप्यम् (from आपि (<√आप) + यत्) means 'friendship, alliance. Veṅkaṭa Mādhava renders it by ज्ञातेयम् and Sāyaṇa by 'brotherhood' (बन्धुभावम्) Ludwig refers the clause to the enemies of Sudās. He would render it by : 'Though they saw that Sudas had you for his friends, yet they pressed forward. प्राचा—Instr. sing of प्राञ्च (प्र + √añc 'to go'). Here it is used as an adverb and means 'forward'. गव्यन्तः—Nom. plu. of गव्यन् from denom. base √gavya (<गो + क्यच्) 'to be desirous of getting cattle' with the suffix शतृ. The word गव्यन् is also used in the sense of 'wealth, seeking booty or victory. Later on the root √गव्य began to be used in the sense of 'to search'

(cf. गवेषणा). पृथुपर्शवः—In a Bahuvrīhi compd. the second member is accented, if the first member has the word बहुस्वहोर्नञ्वदुस्तरपदभूम्नि—Pāṇ. VI. 2. 175). Sometimes it also happens when the first member has some equivalent words of बहु, such as पुरु, पृथु, तुवि and so on. According to Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa अश्वपर्शु is an implement which is used for cutting the sacrificial grass. Sāyaṇa quotes Taittiriya Brāhmaṇa (III. 2. 2) in support of his view. Peterson, Griffith etc. following Ṣāyaṇa, take it to mean 'with brood axes' but according to them पर्शु is an implement to be used in the battle. Ludwig is opposed to this rendering. According to him, the axe was not used in the battle in time of Ṛgveda. It was used in the time of Mahābhārata. He takes the word पृथु and पर्शु as proper names referring to the two clans of the Vedic age. This view goes against the accentual construction of the word. Had it been Dvandva compd. it should have retained the Udātta accent on both the members as in तुर्वशायदू, or on the last syllable of the second member as in मद्रपापाः. ययुः—$\sqrt{y\bar{a}}$ 'to go' perf. 3rd. plu. दासा—Neuter, acc. plu. नि being dropped. Dāsas were the enemies of the advancement of Āryan culture. वृत्रा—Neu. acc. plu. Here वृत्र is not a proper name. Veṅkaṭa Mādhava takes it to mean 'disturbances' (उपद्रवान्) and Sāyaṇa as 'the encompassers, i, e., the enemies (आवरकाणि शत्रुजातानि). Veṅkaṭa Mādhava connects it with आर्याणि and accordingly explains as : 'the disturbances created even by Āryans' (उपद्रवान् । आर्यैरपि कृतान्). Sāyaṇa takes दासा, वृत्रा and आर्याणि as three separate words. Peterson and Griffith, however connect वृत्रा with both दासा and आर्याणि and explain as : 'Dāsa and Āryan enemies'. Here is a reference to the battle fought among the Āryans

themselves. हतम्—√*han* 'to kill' pres. impv. 2nd. dual; not unaccented because of the particle च. In the third Pāda one हतम् is understood after 'आर्याणि च'; hence, हतम् after दासा च वृत्रा, being first of the series and connected with च is unaccented (चवायोगे प्रथमा—Pāṇ. VIII. 1. 49). अवसा--Instr. sing of अवस् from √*av* to protect with the suffix असुन्. अवतम्—√*av* 'to protect', pres. impv. 2nd. dual.

यत्र॑ । नरः॑ । स॒म्ऽअय॑न्ते । कृ॒तऽध्व॑जः । यस्मि॑न् । आ॒जा । भव॑ति । किम् । च॒न ।। प्रि॒यम् । यत्र॑ । भय॑न्ते । भुव॑ना । स्व॒ःऽदृशः॑ । तत्र॑ । नः॒ । इन्द्रा॒वरुणा । अधि । वो॒च॒तम् ॥२॥

सा० भा०—यत्र यस्मिन् संग्रामे नरः मनुष्याः कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः समयन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । यस्मिन् च आजा आजौ युद्धे । चन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किंच किमपि प्रियम् अनुकूलं न भवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति यत्र च युद्धे भुवना भुवनानि भूतजातानि स्वर्दृशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च भयन्ते बिभ्यति तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ नः अस्मान् अधि वोचतम् । अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

शब्दा० – *यत्र*=जहाँ, *नरः*=मनुष्य, *समयन्ते*=युद्ध के लिये एक साथ जाते हैं, *कृतध्वजः*=अपनी ध्वजा को ऊपर उठाये हुये, *यस्मिन्*=जिस, *आजा*=संग्राम में, *भवति*=होता है, *किम् चन*=कुछ भी नहीं, *प्रियम्*=प्रिय, *यत्र*=जहाँ, *भयन्ते*=भयभीत होते हैं, *भुवना*=प्राणी, *स्वर्दृशः*=देव, *तत्र*=वहाँ, *नः*=हमारे लिये, *इन्द्रावरुणा*=हे इन्द्र और वरुण, *अधि वोचतम्*=वचन दो ।

हि० अ०—जहाँ मनुष्य (अपनी) ध्वजा को ऊपर उठाये (युद्ध के लिये) एक साथ आगे बढ़ते हैं; जिस संग्राम में कुछ भी प्रिय नहीं होता; जहाँ पर सभी प्राणी और देव (भी) भयभीत हो जाते हैं, हे इन्द्र और वरुण, वहाँ हमारी (विजय के लिये) वचन दो ।

Trans.—Where men (i. e., warriors) go together with (their) uplifted banners; in the battle where

nothing is pleasant; where men and gods are terrified; there, O Indra and Varuṇa, speak for our (victory).

Notes—समयन्ते—सम् + √*i* 'to go' II conju. Ātm. pres. subj. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्र. कृतध्वजः--कृत from √*kṛ* 'to make' + क्त and ध्वज from √dhū 'to shake' or √*dhvaj* 'to fly'; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. आजा—See I. 116. 2. भवति—Not unaccented because preceded by यस्मिन्. चन—A particle used both affirmatively and negatively. About this particle Max Müller writes: 'It is perfectly true that in the text of the Ṛv., as we now read it चन means both 'indeed' and 'no'. But this very fact shows that we ought to distinguish where the first collectors of the Vedic hymns have not distinguished, and that while in the former case we read चन we ought in the latter to read च न (' Vedic Hymns, Pt. I. P. 264). In interpreting the third pāda Ludwig and Max Müller accept Sāyaṇa's explanation which, of course, is very reasonable. Grassmann, whom Peterson follows, explains differently: 'where all that is dear is at stake'. Veṅkaṭa Mādhava renders it by 'In the battle where a man obtains a very few of his desires such as food and so on' (यस्मिन् संग्रामे भवति यत् किञ्चिदपि मनुष्यस्य अभिमतम् अन्नादिकम्). भयन्ते--√*bhī* 'to fear' Ātm. pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्र. स्वर्दृशः—Nom. plu. of स्वर्दृक् from स्वः + √*dṛś* 'to see' with the suffix क्विप्. Veṅkaṭa Mādhava takes स्वर्दृशः to mean 'gods', and Sāyaṇa as 'the martyrs who see the heaven after their death' (शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च). Peterson renders it by 'they that live thereon, i. e., on the earth' and Griffith as 'that behold the light'. अधि वोचतम्—√*vac* with अधि 'to give word', 'Red.'-aorist, impv. 2nd. dual. Veṅkaṭa Mādhava refers it to mean 'Speak, verily these

people would conquer others' ('एत एव परान् जयन्तु इति' अधि-वोचतम् ।). Peterson and Griffith take अधि वोचतम् to mean 'you comforted us'.

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिराः । अदृक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ॥ अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनऽश्रुता । आ । गतम् ॥ ३ ॥

सा० भा०—हे इन्द्रावरुणी भूम्याः अन्ताः पर्यन्ताः ध्वसिराः सेनिकैर्ध्वस्ताः सम् अदृक्षत संदृश्यन्ते । तथा दिवि द्युलोके घोषः सेनिकानां शब्दश्च आरुहत् आरूढोऽभूत् । जनानाम् अस्मदीयानां भटानां अरातयः शत्रवः माम् उप अस्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे हवनश्रुता आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ अर्वाक् अस्मदभिमुखम् अवसा रक्षणेन सह आ गतम् आगच्छतम् ॥

शब्दा०—*भूम्याः*=पृथिवी के, *अन्ताः*=छोर, *ध्वसिराः*=ध्वस्त या धूल धूसरित, *सम् अदृक्षत*=दिखाई पड़ते हैं, *इन्द्रावरुणा*=हे इन्द्र और वरुण, *दिवि*=द्युलोक में, *घोषः*=शब्द, *आ अरुहत्*=ऊपर आरूढ़ हुआ है, *उप अस्थुः*=समीप स्थित हैं, *जनानाम्*=मनुष्यों के, *माम्*=मुझे, *अरातयः*=शत्रु, *अर्वाक्*=हमारे सम्मुख, *अवसा*=संरक्षण से, *हवन-श्रुता*=हे प्रार्थना को सुनने वाले, *आगतम्*=आवो ।

हि० अ०—हे इन्द्र और वरुण, पृथिवी की छोरें धूल-धूसरित दिखाई पड़ती हैं; (सैनिकों का) शब्द आकाश में आरूढ़ हो चुका है; मनुष्यों के शत्रुओं ने मुझे घेर लिया है; हे प्रार्थना को सुनने वाले, अपने संरक्षण के साथ (तुम लोग) हमारी ओर आवो ।

Trans.--O Indra and Varuṇa, the ends of the earth are seen dark with dust; the shout (of the worriors) has mounted the sky; the enemies of the people have encompassed me; O hearers of my calling, come towards me with (your) help.

Notes—ध्वसिराः—√*dhvaṁs* 'to fall down' with the suffix इरच्; the suffix being चित् it accents the last

syllable. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it to mean 'destroyed' (ध्वस्ताः), Peterson and Griffith as 'dark with dust'. अदृक्षत—√dṛś 'to see', Ātm. 's'-aorist, 3rd. plu. इन्द्रावरुणा—Dvandva compd. retains the accent on both the members. However, in voc. the accent of the second member disappears and the first member invariably accents the first syllable, if the voc. is in the beginning of a pāda, otherwise it is unaccented. अरुहत्—√ruh 'to ascend' 'a'-aorist, 3rd. sing. अस्थुः—√stha 'to stand', root-aorist, 3rd. plu. जनानाम्—Sayaṇa refers it to the warriors of Sudās. Peterson takes it to refer to the foes of Sudās. According to him जनानामरातयः would mean 'the enmity of the peoples', or 'my enemies among the peoples'. Griffith renders it by 'the enemies' of the people'. हवनश्रुता—Voc. dual of हवनश्रुत् from हवन (√hū 'to call' + ल्युट्) + √śru 'to hear' with the suffix क्विप्. Peterson and Griffith render it by 'ye heard my calling'. गतम्—√gam 'to go', root-aorist, impv. 2nd. dual.

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र ।
सुऽदासम् । आवतम् ॥ ब्रह्माणि । एषाम् । शृणुतम् । हवीमनि ।
सत्या । तृत्सूनाम् । अभवत् । पुरःऽहितिः ॥ ४ ॥

सा० भा०—हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वधनाभिः वधकैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्तं भेदम् एतत्संज्ञं सुदासः शत्रुं वन्वन्ता हिंसन्तौ युवां सुदासम्। शोभनं ददातीति सुदाः। एतत्सज्ञं मम याज्यं राजानं प्र आवतं प्रकर्षेणारक्षतम्। एषां तृत्सूनां मम याज्यानां ब्रह्माणि स्तोत्राणि शृणुतम् अशृणुतम्। कदा। हवीमनि। आहूयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्रामः। तस्मिन्। यस्मादेवं तस्मात् तृत्सूनाम् एतत्सज्ञानां मम याज्यानां पुरोहितिः मम पुरोधानं सत्या सत्यफलम् अभवत्। तेषु यन्मम पौरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः ॥

शब्दा०—*इन्द्रावरुणा*=हे इन्द्र और वरुण, *वधनाभिः*=शस्त्रों के साथ, *अप्रति*=अप्रतिहत रूप से, *भेदम्*=भेदनामक सुदास के शत्रु को, *वन्वन्ता*=मारते हुये, *सुदासम्*=सुदास की, *प्र आवतम्*=प्रकृष्ट रूप से रक्षा की, *ब्रह्माणि*=स्तुतियों को, *एषाम्*=इनकी, *शृणुतम्*=सुनी, *हवीमनि*=पुकारने पर, *सत्या*=सत्य, *तृत्सूनाम्*=तृत्सुओं की, *अभवत्*=हुई, *पुरोहितिः*=पौरोहित्य कर्म ।

हि० अ०—हे इन्द्र और वरुण, अपने शस्त्रों से तुम लोगों ने अप्रतिहत शक्ति वाले भेद को मारते हुये सुदास की प्रकृष्ट रूप से रक्षा की। (तुम लोगों ने) पुकारने पर इनकी प्रार्थना सुन ली। तृत्सुओं की पुरोहिति (आज) सफल हुई।

Trans.—O Indra and Varuṇa, you helped Sudās. killing Bheda, not to be resisted, with your weapons. At call you heard the prayers of them; the priesthood of Tṛtsus became effectual.

Notes—वधनाभिः—Fem. instr. plu. of वधना 'a deadly weapon'. अप्रति—An adverb; Sāyaṇa takes it to mean 'irresistible enemy' (अप्रतिहतगतशत्रुकम् अप्रतिगतमप्राप्तम्). He connects it with भेदम्. Peterson renders it by 'he could not stand'. Griffith takes it as an adj. of वधनाभिः and accordingly explains as 'with your resistless weapons'. भेदम्—A proper name; he was one of the enemies of Sudās. Veṅkaṭa Mādhava does not take it as a proper name. According to him it is a derivative word meaning 'breaker' (भेत्तारम्) and takes it to refer to चायमान, a king. वन्वन्ता—Nom. dual of वन्वत् from √*van* 'to kill' with the suffix शतृ. In the Vedic language nom. acc. dual ending in आ is more frequent than औ. सुदासम्—A proper name. सुदास् was patron of the Vasiṣṭhas who prayed Indra and Varuṇa for the victory of their patron in the battle against the ten non-sacrificing kings. आवतम्—√*av* 'to protect' impf. 2nd. dual. शृणुतम्—√*śru* 'to hear' impv. 2nd. dual, हवीमनि—Loc. sing. of हवीमन् from √*hū* 'to

call' with the suffix मनिन्, a long ई being inserted between the two. The suffix being नित् it accents the first syllable. तृत्सूनां पुरोहितिः—It is very difficult to say who are the Tṛtsus. Whether the expression means पुरोहिति possessed by Tṛtsus or of the Tṛtsus. Sāyaṇa on verse 8 below says that Tṛtsus were the desciples of Vasiṣṭha. They were employed as Ṛtvijs in the sacrifice performed for the victory of Sudās (तृत्सव वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा ऋत्विजः). In the said verse it is certain that the Tṛtsus, clad in white and with their hair braided, are the same as the white-robed Vasiṣṭhas, with hair-knots on the right (cf. ṚV. VII. 33. 1). From the comm. of Sāyaṇa on ṚV. VII. 18. 13. it appears that तृत्सु was a king or a dynasty (तृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां गणाय वा). According to Veṅkaṭa Mādhava Tṛtsus were the traders and Sudās was their king (तृत्सवः नूनं वणिजः—Veṅkaṭa. on ṚV. VII. 18. 15). Roth, followed by Peterson and Griffith, takes Tṛtsus in the sing. for Sudās and in the plu. a dynasty or gotra. Geldner thinks that the word Tṛtsus might be referring to the families of both king Sudās and of his priest Vasiṣṭha. According to him the close connection of the family of the purohita with the kings family is indicated by the fact that the name for the one could stand for the other as well.

इन्द्रा॑वरुणौ । अ॒भि । आ । त॒प॒न्ति॒ । मा॒ । अ॒घानि॑ । अ॒र्यः ।
व॒नुषा॑म् । अरा॑तयः ॥ यु॒वम् । हि । वस्वः॑ । उ॒भय॑स्य । राज॑थः ।
अध॑ । स्म॒ । नः॒ । अ॒व॒त॒म् । पार्ये॑ । दि॒वि ॥ ५ ॥

सा० भा०—हे इन्द्रावरुणौ अर्यः अरेः शत्रोः संबन्धीनि अघानि आहन्तॄण्यायुधानि मा माम् अभ्या तपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च वनुषां हिंसकानां मध्ये अरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च मामभि-

तपन्ति। युवं हि युवां खलु उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य वस्वः वसुनो धनस्य राजथः ईशाथे। राजतिरैश्वर्यकर्मा। अध स्म अतः कारणात् पार्ये तरणीये दिवि दिवसे युद्धदिने नः अस्मान् अवतं रक्षतम्॥

शब्दा०—*इन्द्रावरुणौ*=हे इन्द्र और वरुण, *अभि आ*=चारों तरफ से, *तपन्ति*=संतप्त करते हैं, *मा*=मुझे, *अघानि*=पाप, *अर्यः*=शत्रु के, *वनुषाम्*=हिंसकों की, *अरातयः*=शत्रुता, *युवम्*=तुम दोनों, *हि*=चूँकि, *वस्वः*=धन का, *उभयस्य*=दोनों के, *राजथः*=शासन करते हो, *अध स्म*=इसलिये, *नः*=हम लोगों की, *अवतम्*=रक्षा करो, *पार्ये*=युद्ध के अन्तिम, *दिवि*=दिन में।

हि० अ०--हे इन्द्र और वरुण, शत्रु के पाप तथा हिंसकों की शत्रुता मुझे संतप्त कर रहे हैं; चूँकि तुम दोनों के धन का शासन करते हो, इसलिये युद्ध के पर्यवसान के दिन हमारी रक्षा करो।

Trans.—O Indra and Varuṇa, the mischiefs of my foe and the enmities of the killers torment me on all sides. Since you rule over the wealth of both sides, so at the close of the day, help us.

Notes—तपन्ति—√*tap* 'to torment' pres. 3rd. plu, अघानि—Veṅkaṭa Mādhava takes it to mean 'strokes of deadly weapons' (आहन्तॄणि प्रहरणानि), Sāyaṇa as 'striking weapons' (आहन्तॄणि आयुधानि), Peterson as 'wiles' and Griffith as 'wickedness'. अर्यः—Gen. sing. of अरि. वनुषाम्—Gen. plu. of वनुष् from √*van* 'to kill' with the suffix उस्. अरातयः—Nom. plu. of अराति from नञ् + √*rā* 'to give' with the suffix क्तिन्. Veṅkaṭa Mādhava takes it to mean 'not paying of the taxes' (करादीनाम् अप्रदानानि). Griffith renders it by 'hatred' and Perterson as 'enmity'. Sāyaṇa takes it to mean 'enemies'. युवम्—A Vedic form of युवाम्. वस्व उभयस्य राजथः—For connection of verb with gen. see notes on विश्वस्य दिवश्च ग्मश्च राजसि (Ṛv. I. 25. 20). Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take उभयस्य to mean 'both of heaven and earth'. Griffith accepts Sāyaṇa's explanation. Peterson tekes it to mean 'of both sides'.

राजथः—$\sqrt{}$*rāj* 'to rule' pres. 2nd. dual; not unaccented because preceded by हि. स्म—An emphasizing particle. अवतम्—See Ṛv. VII. 83. 1. पार्ये दिवि—'At the final day of the battle. पार्ये is a locative absolute from $\sqrt{}$पृ 'to pass' with the suffix ण्यत्. Peterson renders it by 'on that great day' and Griffith as 'on the decisive day'.

युवाम् । हुवन्ते । उभयांसः । आजिषुं । इन्द्रम् । च । वस्वंः । वरुणम् । च । सातयें ॥ यत्रं । राजंऽभिः । दुशऽभिः । निऽबांधितम् । प्र । सुऽदासम् । आवंतम् । तृत्सुंऽभिः । सह ॥६॥

सा० भा०—उभयास: उभयविधा: सुदा:संज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तृत्सवश्चैवं द्विप्रकारा जना: आजिषु संग्रामेषु इन्द्रं च वरुणं च युवां हवन्ते आह्वयन्ते। किमर्थम्। वस्व: धनस्य सातये संभजनार्थम्। यत्र येष्वाजिषु दशभि: दशसंख्याकै: राजभि: शत्रुभूतैर्नृपै: निबाधितं नितरां हिंसितं सुदासं तृत्सुभि: सह वर्तमानं प्र आवतं युवां प्रकर्षेणारक्षतम्। तेष्वाजिष्वित्यन्वय: ॥

शब्दा०—*युवाम्*=तुम दोनों को, *हवन्ते*=पुकारते हैं, *उभयास:*=दोनों सेनाओं के लोग, *आजिषु*=संग्रामों में, *इन्द्रम्*=इन्द्र को, च=और, *वस्व:*=धन की, *वरुणम्*=वरुण को, च=और, *सातये*=प्राप्ति के लिये, *यत्र*=जहाँ, *राजभि:*=शत्रु राजाओं के साथ, *दशभि:*=दश, *निबाधितम्*=अत्यन्त रूप से बाधित, *सुदासम्*=सुदास को, *प्र आवतम्*=प्रकृष्ट रूप से रक्षा की, *तृत्सुभि:*=तृत्सुओं के, *सह*=साथ।

हि० अ०—दोनों सेनाओं के लोग संग्राम में तुम दोनों—इन्द्र और वरुण—को धन की प्राप्ति के लिये पुकारते हैं; जहाँ दश राजाओं के द्वारा अत्यन्त रूप से बाधित सुदास की तृत्सुओं के साथ तुम दोनों ने प्रकृष्ट रूप से रक्षा की थी।

Trans.—In battles both armies call on you two, Indra and Varuṇa for winning of wealth; where you two helped Sudās, hemmed in by ten kings, along with the Tṛtsus.

Notes—हवन्ते—√*hū* 'to call' Ātm. pres. 3rd. plu. उभयासः—It might refer to the armies of both sides. i.e., the armies of Sudās and those of his rival kings; but the latter are said to be अयज्यवः 'non-sacrificing' in the next verse. So they cannot be supposed to be the invokers of Indra and Varuṇa. The other party might be the armies of another king helping Sudās in the battle. Sāyaṇa refers it to Sudās and his helpers Tṛtsus. सातये--Dative sing. of सातिं from √*sā* 'to win' with the suffix क्तिन्. निबाधितम्--नि + √*bādh* 'to oppress' with the suffix क्त. आवतम्—See Ṛv. VII. 83. 4.

दशं । राजांनः । समऽइंताः । अयंज्यवः । सुऽदासंम् ।
इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः ॥ सत्या । नृणाम् । अद्मऽसदांम् ।
उपंऽस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवऽहूंतिषु ॥ ७ ॥

सा० भा०—हे इन्द्रावरुणौ दशसंख्याकाः राजानः सुदासः शत्रवः समिताः संगताः परस्परं समवेताः अयज्यवः अयजमाना एवंभूतास्ते सुदासम् एतत्संज्ञमेकमपि राजानं न युयुधुः न संप्रजह्रुः। युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहर्तुं न शेकुः। तदानीम् अद्मसदाम्। अद्मन्यन्ने हविषि सादन्तीत्यद्मसद ऋत्विजः। हविर्भिर्युक्तानां नृणां यज्ञस्य नेतॄणामृत्विजाम् उपस्तुतिः स्तोत्रं सत्या सफलाभूत। अपि च एषां देवहूतिषु। देवा हूयन्त एभिरिति देवहूतयो यज्ञाः। तेषु सर्वे च देवाः अभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ॥

शब्दा०–दश = दस, *राजानः* = राजा, *समिताः* = एक साथ मिलकर, *अयज्यवः* = यज्ञ न करने वाले, *सुदासम्* = सुदास को, *इन्द्रावरुणा* = हे इन्द्र और वरुण, *न* = नहीं, *युयुधुः* = प्रहार कर सके, *सत्या* = सत्य, *नृणाम्* = मनुष्यों की, *अद्मसदाम्* = ऋत्विजों की, *उपस्तुतिः* = प्रार्थना, *देवाः* = देवता, *एषाम्* = उनके, *अभवन्* = हुये, *देवहूतिषु* = यज्ञों में।

हि० अ०—हे इन्द्र और वरुण, यज्ञ न करने वाले दस राजा सम्मिलित होकर भी सुदास के ऊपर प्रहार नहीं कर सके; ऋत्विज् मनुष्यों की प्रार्थना सत्य हुई; इनके यज्ञों में सभी देवता उपस्थित हुये।

Trans.—O Indra and Varuṇa, ten non-sacrificing kings, going together in war (against Sudās) could not prevail over Sudās. True was the prayer of the priestly people; gods were in their side at their invocations.

Notes—समिताः—सम् + √*i* 'to go' with the suffix क्त; nom. plu. अयज्यवः—नञ् compd. accented on the first member. 'Non-sacrificing' (Sāyaṇa), 'the godless ones' (Peterson), 'confederate' (Griffith). युयुधुः—√*yudh* 'to fight', pref. 3rd. plu. अद्मसदाम्—Gen. plu. of अद्मसद् from अद्म (√*ad* 'to eat + मनिन्) + √*sad* 'to seat' with the suffix क्विप्. Sāyaṇa takes अद्मसद् to mean 'the cook' (अद्यते इति अद्म अन्नम्। तस्य पाकाय गृहे सीदति इति अद्मसत्—Sā. on. Ṛv. I. 124. 4). Here he takes it to mean 'those who sit in the oblations, i. e., priests who are accompanied with oblations'. (अद्मन्यन्ने हविषि सीदन्तीत्यद्मसद ऋत्विजः). He takes अद्मसद् also to mean 'dwelling in the house' (यद्वा अद्मेति गृहनाम 'वरुथम् अद्म' इति तन्नामसु पाठात्। तत्र सीदतीत्यद्मसद्—Sā. on. Ṛv. I. 124. 4). Griffith takes it to mean 'men sitting at the feast'. उपस्तुतिः—Laudation (Sāyaṇa), intercession (Peterson), 'boast' (Griffith). अभवन्—√*bhū* 'to be' impf. 3rd. plu. देवहूतिषु—Loc. plu. of देवहूति from देव + √*hū* 'to call' with the suffix क्तिन्. In a Tatpuruṣa compd. first member retains the natural accent, if the second member has the क्तिन् suffix in the end (Vide, VSB, p. 58 (9)).

दाशऽराज्ञे । परिऽयत्ताय । विश्वतः । सुऽदासे । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ॥ श्वित्यञ्चः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीऽवन्तः । असपन्त । तृत्सवः ॥ ८ ॥

सा० भा०—हे इन्द्रावरुणौ दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः। विभक्तिव्यत्ययः। दशभी राजभिः शत्रुभूतैः विश्वतः सर्वतः परि...

परिवेष्टिताय सुदासे राज्ञे अशिक्षतं बलं प्रायच्छतम्। यत्र यस्मिन् देशे श्वित्यञ्चः श्विति श्वैत्यं नैर्मल्यमञ्चन्तो गच्छन्तः कपर्दिनः जटिलाः धीवन्तः कर्मभिर्युक्ताः तृत्सवः वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा ऋत्विजः नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन धिया स्तुत्या च असपन्त पर्यचरन्। तस्मिन् देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः।

शब्दा०—*दाशराज्ञे*=दश राजाओं के युद्ध में, *परियत्ताय*=घिरे हुए, *विश्वतः*=चारों तरफ से, *सुदासे*=सुदास के लिये, *इन्द्रावरुणौ*=हे इन्द्र और वरुण, *अशिक्षतम्*=दिया, *श्वित्यञ्चः*=सफेद पोशाक वाले, *यत्र*=जहाँ, *नमसा*=नमस्कार के साथ, *कपर्दिनः*=जटा वाले, *धिया*=स्तुति द्वारा, *धीवन्तः*=बुद्धिमान्, *असपन्त*=पूजा की थी, *तृत्सवः*=तृत्सुओं ने।

हि० अ०—दस राजाओं के साथ संग्राम में चारों तरफ से घिरे हुये सुदास के लिये, हे इन्द्र और वरुण, तुम दोनों ने बल प्रदान किया; जहाँ सफेद पोशाक वाले, जटावाले तथा बुद्धिमान् तृत्सुओं ने नमस्कार के साथ स्तुति द्वारा तुम लोगों की अर्चना की थी।

Trans.—In the battle with ten kings, O Indra and Varuṇa, you rendered your help to Sudās who was encompassed from all sides; there where the white-robed, hair-braided and intellingent Tṛtsus worshipped you with prayer accompanied with homage.

Notes—दाशराज्ञे—'in the battle with the ten kings'; loc. sing. of दाशराज्ञ. Sāyaṇa understands vibhakti-vyatyaya in दाशराज्ञे. He takes loc. in the sense of instr, दाश being lengthened form of दश and accordingly explains as 'by ten kings'. परियत्ताय—Dative sing. of परियत्त from परि + √yat 'to stretch' with the suffix क्त. Veṅkaṭa Mādhava takes it to mean 'going on all sides' (परितो युद्धार्थं यतमानाय). Sāyaṇa, whom Peterson and Griffith follow, explains it as 'encompassed from all sides'. अशिक्षतम्—√śikṣ 'to be helpful' impf. 2nd. dual. श्वित्यञ्चः—From श्विति (√śvit 'to be bright + क्तिन्) + √añc 'to go' with the suffix क्विप्. श्विति and अञ्चः are not

separated by avagraha in the pada-text, because अञ्च is not used as a word independently. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it to mean 'reaching the brightness' (श्वेतिमानम् अश्नुवन्तः—Veṅkaṭa ; श्वितिं श्वैत्यं नैर्मल्यमञ्चन्तो गच्छन्तः—Sā.). असपन्त—√*sap* 'to serve', Ātm. impf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्र. तृत्सवः—See तृत्सूनाम् (Ṛv. VII. 83. 4). श्वित्यञ्चः, कपर्दिन and धीवन्तः all are the adjs. of तृत्सवः . This verse shows that Tṛtsus' uniform was white; they had braided hair ; they were very intelligent. In a verse they are said to be प्रकलवित् (Ṛv. VII. 18. 15). This designation is given to traders (cf. प्रकलवित् वणिग् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च—Nir. VI. 6).

वृत्राणि । अन्यः । समिथेषु । जिघ्नते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । सदा ॥ हवामहे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिऽभिः । अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । शर्म । यच्छतम् ॥ ९ ॥

सा० भा०—हे इन्द्रावरुणौ युवयोः अन्यः एक इन्द्रः वृत्राणि शत्रून् समिथेषु संग्रामेषु जिघ्नते हन्ति । अन्यः एको वरुणः सदा सर्वदा व्रतानि कर्माणि अभि रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति। हे वृषणा कामानां वर्षितारा-विन्द्रावरुणौ तथाविधौ वां युवां सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् अस्मे अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं दत्तम् ।

शब्दा०—*वृत्राणि*=शत्रुओं को, *अन्यः*=एक, *समिथेषु*=युद्धों में, *जिघ्नते*=मारता है, *व्रतानि*=व्रतों को, *अन्यः*=एक, *रक्षते*=रक्षा करता है, *सदा*=हमेशा, *हवामहे*=पुकारते हैं, *वाम्*=तुम दोनों को, *वृषणा*=हे कामनाओं को पूर्ण करने वाले, अथवा शक्तिशाली, *सुवृक्तिभिः*=सुन्दर स्तुतियों द्वारा, *अस्मे*=हम लोगों के लिये, *शर्म*=संरक्षण, *यच्छतम्* = प्रदान करो ।

हि० अ०—(तुम लोगों में से) एक (अर्थात् इन्द्र) युद्धों में शत्रुओं को मारता है; एक (वरुण) हमेशा व्रतों की चारों तरफ से रक्षा करता है । हे कामनाओं को पूर्ण करने वाले, सुन्दर स्तुतियों से हम तुम

दोनों को पुकारते हैं; (अतएव) हे इन्द्र और वरुण, हमलोगों के लिये सरक्षा प्रदान करो।

Trans.—(Among you two) one (Indra) kills the enemies in the battles; the other (Varuṇa) ever protects the laws. O fulfillers of desires, we invoke you two with our well-fashioned hymns; O Indra and Varuṇa, grant us protection.

Notes—समिथेषु—Loc. plu. of समिथ from सम् + √*i* 'to go' with the suffix थक्. समिथ is a name of the battle, for here warriors go together against their enemies. Literally समिथ means 'going together'. जिघ्नते—√*han* 'to kill' Ātm. pres. 3rd. sing.; not unaccented because it is the first verb of the two antithetical clauses. The general rule is that in two antithetical clauses especially when the antithesis is clearly indicated by corresponding words like अन्य—अन्य, च—च, एक—एक, वा—वा, the verb of the first clause is not unaccented (vide, VSB, p. 96 (ख)). रक्षते—√*rakṣ* 'to gaurd' Ātm. pres. 3rd. sing.; verb of the second antithetical clause; hence, unaccented. हवामहे—√*hū* 'to call' Ātm. pres. 1st. plu. सुवृक्तिभिः—See Nots on सुवृक्तिम् (Ṛv. III. 6. 5). Oldenberg does not think it probable that the word सुवृक्ति, meanning 'beautiful prayer', 'beautiful songs', stands in connection with the verb √*vṛj* in its well-known use referring to the Barhis. In his opinion सुवृक्ति may be connected with another use of √*vṛj*, with the meanning of this verb 'to draw a god towards himself, averting him from other sacrificers'. He suggests also a possibility of deriving it from सु + √*ṛk*, as सुविता is derived from सु + √*i* 'to go' (cf. सुविते सु इते सूते सुगते—Nir. IV. 17). अस्मे—A Vedic form for अस्मभ्यम्. Final ए is Pragṛhya; hence, इति in the Pada-text. यच्छतम्—√*yam* 'to stretch out', pres. impv. 2nd. dual.

अ॒स्मे इति॑ । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । द्यु॒म्नम् । य॒च्छ॒न्तु॒ । महि॑ । शर्म॑ । स॒ऽप्रथः॑ ॥ अ॒व॒ध्रम् । ज्योतिः॑ । अदि॑तेः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । दे॒वस्य॑ । श्लोक॑म् । स॒वि॒तुः । म॒ना॒म॒हे॒ ॥ १० ॥

सा० भा०--अस्मे अस्यभ्यमिन्द्रादयः द्युम्नं द्योतमानं धनं यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा महि महत् सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयित्र्याः अदितेः अदीनाया देवमातुः ज्योतिः तेजश्च नोऽस्माकम् अवध्रम् अहिंसकमस्तु । वयं च देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य श्लोकं स्तोत्रं मनामहे जानीमः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा । देवेन सवित्रास्मभ्यं देयं श्लोकं यशो मनामहे याचामहे ॥

शब्दा०—*अस्मे* = हम लोगों के लिये, *इन्द्रः* = इन्द्र, *वरुणः* = वरुण, *मित्रः* = मित्र, *अर्यमा* = अर्यमन्, *द्युम्नम्* = धन, *यच्छन्तु* = प्रदान करें, *महि* = महान्, *शर्म* = सुरक्षा, *सप्रथः* = विस्तृत, *अवध्रम्* = हिंसारहित, *ज्योतिः* = प्रकाश, *अदितेः* = अदिति का, *ऋतावृधः* = ऋत को बढ़ाने वाली, *देवस्य* = देव का, *श्लोकम्* = स्तोत्र या कीर्ति, *सवितुः* = सवितृ के, *मनामहे* = कथन करते हैं ।

हि० अ०—इन्द्र, वरुण, मित्र तथा अर्यमन् हमलोगों के लिये धन तथा महान् विस्तृत सुरक्षा प्रदान करें । ऋत को प्रवृद्ध करने वाली अदिति की कभी नष्ट न होने वाली ज्योति का तथा सवितृ देव के स्तोत्र का हम (हमेशा) कथन करते हैं ।

Trans.—May Indra, Varuṇa, Mitra and Aryaman grant us wealth and great and wide-spreading protection. We (always) speak the everlasting light of Aditi, the strengthener of *Ṛta,* and the praise of Savitṛ.

Notes—यच्छन्तु-- √*yam* 'to stretch out', pres. impv. 3rd. plu. ऋतावृधः—Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it as an adj. of अदितेः and accordingly explain it as 'a strengthener of the sacrifice' (यज्ञस्य वर्धयित्र्याः). Peterson follows Sāyaṇa, but he renders it by 'holy'.

Griffith takes it as an adj. of सवितुः and renders by 'the god who strengthens Law'. Final syllable of the first member is lengthened in the Saṁhita-text. श्लोकम्—'Praise, or glory (Sāyaṇa), 'the word' (Peterson), 'Song of praise' (Griffith). मनामहे—√*man*' to say', Ātm. pres. 1st. plu. Veṅkaṭa Mādhava renders it by 'ब्रूमः', Sāyaṇa as 'जानीमः', or 'याचामहे', Peterson as 'we yearn after' and Griffith as '..e think of'.

'संवत्सरम्' इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्। आद्या त्वनुष्टुप्। मण्डूका देवता। तथा चानुक्रान्तं—'संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप्' इति वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्॥

संवत्सरम्। शशयानाः। ब्राह्मणाः। व्रतऽचारिणः॥ वाचम्। पर्जन्यऽजिन्विताम्। प्र। मण्डूकाः। अवादिषुः॥ १॥

सा० भा०—अत्र निरुक्तं–'वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव' (निरु० ९. ६) इति। 'मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति' (नि० ९. ५) इति। व्रतचारिणः व्रतं संवत्सर-सत्रात्मकं कर्माचरन्तः ब्राह्मणाः। लुप्तोपममेतत्। एवंभूता ब्राह्मणा इव संवत्सरं शरत्प्रभृति आ वर्षर्तोरेकं संवत्सरं शशयानाः शिश्याना वर्षणार्थं तपश्चरन्त इव बिल एव सन्त एते मण्डूकाः पर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं वाचं प्र अवादिषुः प्रवदन्ति॥

शब्दा०—*संवत्सरम्*=वर्ष भर, *शशयानाः*=तपस्या करते हुये, *ब्राह्मणाः*=ब्राह्मणों (की तरह), *व्रतचारिणः*=व्रत का आचरण करनेवाले, *वाचम्*=शब्द, *पर्जन्यजिन्विताम*=पर्जन्य को प्रिय लगनेवाला, *मण्डूकाः*= मेढक, *प्र अवादिषुः*=बोल रहे हैं।

हि० अ०—व्रत का आचरण करनेवाले ब्राह्मणों की तरह वर्ष भर (वर्षा के लिये) तपस्या करते हुये की तरह (बिल में) पड़े हुये मेढक पर्जन्य को प्रिय लगने वाला वचन बोल रहे हैं।

Trans.—The frogs, like Brahmins, observant of their vows, practising penance throughout the year, utter aloud the praise agreeable to Parjanya.

Notes—शशयानाः—√*śī* 'to lie', with the suffix कानच्; pref. part. nom. plu. ब्राह्मणाः—It is an example of लुप्तोपमा,

the word expressing the comparison being dropped. Thus ब्राह्मणाः would mean 'like Brahmins'. पर्जन्यजिन्वितास्— जिन्वितास् is past part. from √jinv 'to quicken', Tatpuruṣa compd.; for accent see इन्द्रेषिते (III. 33. 2); 'agreeable to Parjanya' (Wilson), 'inspired by Parjanya' (Griffith), 'roused by Parjanya' (Macdonell). अवादिषुः—√vad 'to speak', 'iṣ'-aorist, 3rd. plu.

दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एनम् । आयन् । दृतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् ॥ गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वग्नुः । अत्र । सम् । एति ॥२॥

सा० भा०—दिव्याः दिवि भवाः आपः दृतिं न दृतिमिव शुष्कं नीरसं सरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो ङीष् । सरस्याम् । 'सुपां सुलुक्०' इति सप्तम्या लुक् । 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले घर्मकाले शयानं निवसन्तम् एनं मण्डूकगणं यत् यदा आयन् अभिगच्छन्ति तदा अत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति वत्सिनीनां वत्सयुक्तानां गवां न मायुः गवां शब्द इव मण्डूकानां वग्नुः शब्दः समेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वद्वृष्टे पर्जन्ये महान् कलकल-शब्दो जायत इत्यर्थः । अह इति पूरकः ॥

शब्दा०—*दिव्याः*=आकाश का, *आपः*=पानी, *अभि*=ओर, *यत्*=जब, *एनम्*=इनके झुण्ड पर, *आयन्*=आता है, *दृतिम्*=मसक, *न*=तरह, *शुष्कम्*=सूखे, *सरसी*=सरोवर में, *शयानम्*=पड़े हुये, *गवाम्*=गायों की, *अह*=पादपूरण के लिये प्रयुक्त एक निपात, *न*=तरह, *मायुः*=शब्द, *वत्सिनीनाम्*=बछड़ों वाली, *मण्डूकानाम्*=मण्डूकों की, *वग्नुः*=टर्-टर् की आवाज़, *अत्र*=यहाँ, *समेति*=एक साथ उठती है ।

हि० अ०—सूखे मसक की तरह (बिना पानी के) सरोवर में पड़े हुये मेढकों के समूह पर जब वर्षा का पानी आता है, (उस समय) मेढकों की टर्-टर् की आवाज़, बछड़े के साथ गायों की आवाज़ की तरह, एक साथ उठती है ।

Trans.—When the waters of the sky fall upon the troop of frogs sleeping in the (exhausted) lake like a

dry water-skin, then rises together the croaking of the frogs like the bellowing of cows, joined by their calves.

Notes—आयन्—√*i* to go, impf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. सरसी—Loc. sing; final ई is Pragṛhya (सप्तमिकौ च पूर्वौ--Ṛg. Prāt. I. 72; ईदूतौ च सप्तम्यर्थे—Pāṇ. I. 1. 19); hence, इति in the pada-text. शयानम्—√*śī* 'to lie' + शानच्; pres. part. acc. sing. वग्नुः—From √*vac* 'to speak' + क्नु; 'roar', 'sound' (especially of animals); here it means the croaking of the frogs. समेति—√*i* with सम् 'to rise', pres. 3rd. sing.

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्याऽवतः । प्रावृषि । आऽगतायाम् ॥ अख्खलीकृत्य । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

सा० भा०--उशतः कामयमानान् तृष्यावतः तृष्णावतः एनान् मण्डूकान् प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायाम् आगते सति यत् यदा अभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति। ईम् इति पूरणः। तदानीम् अख्खलीकृत्य। अख्खल इति शब्दानुकरणम्। अख्खलशब्दं कृत्वा पुत्रः पितरं न पितरमिव अन्यः मण्डूकः वदन्तं शब्दयन्तम् अन्यं मण्डूकम् उप एति प्राप्नोति।

शब्दा०--*यत्*=जब, *ईम्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, *एनान्*=इनके, *उशतः*=इच्छा करनेवाले, *अभि अवर्षीत्*=ऊपर वर्षा किया, *तृष्यावतः*=प्यासे, *प्रावृषि आगतायाम्*=वर्षा ऋतु के आगमन पर, *अख्खलीकृत्य*=अनुकरणात्मक अस्पष्ट शब्द करके, *पितरम्*=पिता के पास, *न*=तरह, *पुत्रः*=पुत्र, *अन्यः*=एक, *अन्यम्*=दूसरे के, *वदन्तम्*=बोलता हुआ, *उप एति*=समीप जाता है।

हि० अ०—वर्षा ऋतु के आगमन पर जब (पर्जन्य ने जल की) इच्छा करनेवाले (तथा) प्यासे इनके ऊपर वर्षा की, (तब) एक (मेढक) बोलते हुये दूसरे के पास जाता है, जैसे अस्पष्ट अनुकरणात्मक शब्द करके पुत्र पिता के पास (जाता है)।

Trans.—At the advent of rainy season, when Parjanya poured rain upon the longing and thirsty (frogs) ; (then) one (frog) goes to another croaking, as a son to his father with inarticulate ejaculations.

Notes—उशतः—Acc. plu. of उशत् from √*vaś* 'to desire' with the suffix शतृ ; व becomes उ by Samprasāraṇa. अवर्षीत्—√*vṛṣ* 'to rain', 'iṣ'-aorist, 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यत्. The subject to this verb is not mentioned. Sāyaṇa suplies पर्जन्य as its subject. प्रावृषि—A loc. absolute accompanied by past pass. part. आगतायाम् ; it would mean 'at the advent of rainy season'. अक्खलीकृत्या—अक्खल, an onomatopoetic word, is compounded with कृ in the sense of 'inarticulate ejaculations.' Final syllable is lengthened though in the Pada-text it appears with original short vowel. Macdonell takes it to mean 'croaking', Griffith as 'cries of pleasure'. वदन्तम्—√*vad* 'to speak' with the suffix शतृ. pres. part. acc. sing. एति—√*i* 'to go' pres. 3rd. sing.

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे ।
यत् । अमन्दिषाताम् ॥ मण्डूकः । यत् । अभिऽवृष्टः । कनिस्कन् ।
पृश्निः । सम्ऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

सा० भा०—एनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः अन्यः मण्डूकः अन्यं मण्डूकमनुगम्य गृभ्णाति गृह्णाति । अपाम् उदकानां प्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति यत् यदा अमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । यत् यदा च अभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः कनिष्कन् । स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । भृशं स्कन्दन्नुत्प्लवं कुर्वन् पृश्निः पृश्निवर्णः मण्डूकः हरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन वाचं संपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वाते । तदानीमन्योऽन्यमनु गृभ्णातीत्यन्वयः ॥

शब्दा०—*अन्यः*=एक, *अन्यम्*=दूसरे को, *अनुगृभ्णाति*=स्वागत करता है, *अपां प्रसर्गे*=वर्षा के होने पर, *यत्*=जब, *अमन्दिषाताम्*= प्रसन्न रहते हैं, *मण्डूकः*=मेढक, *यत्* = जब, *अभिवृष्टः*=वर्षा से भीगा हुआ, *कनिस्कन्*=बार-बार उछलता हुआ, *पृश्निः*=चितकबरा, *सम्पृङ्क्ते*= संयुक्त करता है, *हरितेन*=हरे वर्ण के मेढक के साथ, *वाचम्*=शब्द को।

हि० अ०—दोनों में से प्रत्येक एक दूसरे का स्वागत करता है, वर्षा होने पर जब दोनों प्रसन्न रहते हैं; जब वर्षा से भीगा हुआ चितकबरा मेढक बार-बार उछलता हुआ हरे वर्ण वाले मेढक के साथ अपने शब्द को मिलाता है।

Trans.—Each of these two congratulates the other, when the two rejoice at the pouring of the rain ; the speckled frog when moistened (by rain) leaping up repeatedly mingles his voice with (that of) green one.

Notes—अनुगृभ्णाति—√*grabh* with अनु 'to receive, to greet', pres. 3rd. sing. अमन्दिषाताम्—√*mand* 'to exhilarate', Ātm. 'iṣ'-aorist, 3rd. dual ; not unaccented because preceded by यत्. अभिवृष्टः—√*vṛṣ* 'to rain' + क्त; past part. ; for accent see निहिताः (I. 24. 7). कनिष्कन्—√*skand* 'to leap' with the suffix शतृ. inte. part. In the Ṛ.V. the cerebralization of स् regularly takes place when it is immediately preceded by vowels other than अ or आ. Later on this rule was not strictly observed. संपृङ्क्ते—सम् + √*pṛc* 'to mix', Ātm. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यत्.

यत्। एषाम्। अन्यः। अन्यस्यं। वाचम्। शाक्तस्यऽइव। वदति। शिक्षमाणः॥ सर्वम्। तत्। एषाम्। समृधाऽइव। पर्व। यत्। सुऽवाचः। वदथन। अधि। अप्ऽसु॥५॥

सा० भा०—हे मण्डूकाः यत् यदा एषां युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथानुवदति तद्वत्। यत् यदा

च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्टेषूदकेषु अधि उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत। तत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्वं परुष्मच्छरीरं समृधेव समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति। इवशब्दोऽवधारणे। घर्मकाले मृद्भावमापन्ना मण्डूकाः पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा०—*यत्*=जब, *एषाम्*=इनमें से, *अन्यः*=एक, *अन्यस्य*=दूसरे के, *वाचम्*=शब्द का, *शाक्तस्येव*=शिक्षक के शब्द की तरह, *वदति*=अनुकरण करता है, *शिक्षमाणः*=सीखनेवाला, *सर्वम्*=सम्पूर्ण, *तत्* = उस समय, *एषाम्*=उन तुम लोगों का, *समृधेव*=बढ़े हुये की तरह, *पर्व*=शरीर, *यत्*=जब, *सुवाचः*=सुन्दर वाणीवाले (तुम लोग), *वदथन*=बोलते हो, *अधि अप्सु*=जलों के ऊपर।

हि० अ०—जब उन तुममें से एक दूसरे के शब्द का अनुकरण करता है जैसे शिष्य शिक्षक (के शब्द) का, तुम लोगों का सम्पूर्ण शरीर बढ़े हुये की तरह हो जाता है, जब सुन्दर वाणी वाले तुम लोग जलों में एक साथ बोलते हो।

Trans.—When one of you imitates the voice of another as a learner of his teacher; when loudly crying you speak in the waters, then the entire body of yours is as it were developed.

Notes—पर्व—'Body' (Sāyaṇa), 'section in Vedic recitation' i. e. lesson (Macdonell). सुवाचः—'Of good voice'; Bahuvrīhi compd. accented on the first syllable of the second member (आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि—Pāṇ. VI. 2. 119). वदथन—$\sqrt{}$*vad* 'to speak', pres. 2nd. plu. वदथ is extended to वदथन ('तप्तनप्तनथनाश्च'—Pāṇ. VII. 1. 45); not unaccented because preceded by यत्. सर्वं तत्… अप्सु—'When loud crying you converse (leaping) upon the waters, then the entire body is as it were developed' (Wilson), 'your every limb seems to be growing larger as ye converse with eloquence on the waters' (Griffith), 'all that of them is in unison like a lesson that eloquent ye repeat upon the waters' (Macdonell).

गोऽमा॑युः । एकः॑ । अ॒जऽमा॑युः । एकः॑ । पृश्निः॑ । एकः॑ । हरि॑तः । एकः॑ । ए॒षाम् ॥ स॒मा॒नम् । नाम॑ । बिभ्र॑तः । विऽरू॑पाः । पु॒रु॒ऽत्रा । वाच॑म् । पि॒पि॒शुः॒ । वद॑न्तः ॥ ६ ॥

सा० भा०—एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः गोर्मायुरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः पृश्निः पृश्निवर्णः । एकः अपरः हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः नानारूपा अपि समानम् एकं मण्डूका इति नाम बिभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुः अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिश अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य:०' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

शब्दा०—*गोमायुः*=गाय की तरह शब्द करनेवाला, *एकः*=एक, *अजमायुः*=बकरे की तरह शब्द करनेवाला, *एकः*=एक, *पृश्निः*=चितकबरा, *एकः*=एक, *हरितः*=हरा रंग का, *एकः*=एक, *एषाम्*=इनमें, *समानम्*=समान, *नाम*=नाम, *बिभ्रतः*=धारण करते हुये, *विरुपाः*=विभिन्न रूपवाले, *पुरुत्रा*=कई स्थानों पर, *वाचम्*=शब्द को, *पिपिशुः*=सजाते हैं, *वदन्तः*=बोलते हुये ।

हि० अ०—एक गाय की तरह शब्द करनेवाला है; एक बकरे की तरह शब्द करनेवाला है; इनमें एक चितकबरा है; एक हरा है; समान नाम धारण करते हुये (भी) विभिन्न रूपवाले हैं; कई स्थानों पर बोलते हुये, (अपने) शब्द को कई ढंग से सजाते हैं ।

Trans.—One has the bellowing of a cow; another has the bleating of a goat; one of them is speckled; another is green ; (though) bearing a common name, they are of various colours ; croaking at many places (they) adorn their voice in diverse ways.

Notes—गोमायुः—One who has the bellowing of a cow ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. अजमायुः—One who has the bleating of a goat ; Bahuvrīhi compd. बिभ्रतः—√*bhṛ* 'to bear' with the suffix शतृ. पुरुत्रा—See note I. 32. 7. पिपिशुः—√*piś* 'to adorn', perf.

3rd. plu. Sāyaṇa takes it to mean 'spring out' (प्रादुर्भवन्ति).

ब्राह्मणासः । अतिऽरात्रे । न । सोमे । सरः । न । पूर्णम् । अभितः । वदन्तः ॥ संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परि । स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ॥ ७ ॥

सा० भा०—रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणासः ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे मण्डूकाः । द्वितीयो नशब्दः संप्रत्यर्थे । न संप्रति पूर्णं सरः अभितः सर्वतः वदन्तः रात्रौ शब्दं कुर्वाणा यूयं तदहः तद्दिनं परि ष्ठ परितः सर्वतो भवथ । यत् अहः प्रावृषीणं प्रावृषि भवं बभूवः तस्मिन्नहनि सर्वतो वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥

शब्दा०—*ब्राह्मणासः*=ब्राह्मणों (की तरह), *अतिरात्रे*=अतिरात्र नामक सोमयाग में, *न*=तरह *सोमे*=सोमयागमें, *सरः*=सरोवर के, *पूर्णम्*=भरे हुये, *अभितः*=चारों तरफ, *वदन्तः*=बोलते हुये, *संवत्सरस्य*=वर्ष के, *तत्*=उस, *अहः*=दिन, *परि स्थ*=चारों तरफ थे, *यत्*=जब, *मण्डूकाः*=हे मेढको, *प्रावृषीणाम्*=वर्षा का, *बभूव*=था ।

हि० अ०—अतिरात्र नामक सोमयाग में ब्राह्मणों की तरह (जल से) भरे हुये सरोवर के चारों तरफ बोलते हुये वर्ष के उस दिन, हे मेढको, तुम लोग चारों तरफ सर्वत्र वर्तमान थे, जिस दिन वर्षा हुई थी ।

Trans.--Like Brahmins at the Atirātra Soma-sacrifice, croaking around the replenished lake (throughout the night), for, on that day of the year, O frogs, (you) were everywhere about, when it was the day of the setting in of the rains.

Notes—अतिरात्रे—A part of the Soma-sacrifice which lasted a day and the following night. सरः—'Lake' (Sāyaṇa), 'vessel' (Griffith). According to Macdonell it is a hyperbolic expression for a large vessel filled

with Soma. पूर्णम्—Past. part. from √*pṝ* 'to fill'. वदन्तः—√*vad* 'to speak' with the suffix शतृ; nom. plu. अहः—Visarjanīya is originally rhotacized; hence, इति is added after it in the Pada-text. परि स्थ—√*as* with परि 'to be about', pres. 2nd. plu. न—Veṅkaṭa Mādhava takes both न in the sense of इव. However, Sāyaṇa takes the second न to mean 'now' (संप्रति). बभूव—√*bhū* 'to be', pref. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः । परिवत्सरीणम् ॥ अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिस्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥ ८ ॥

सा० भा०—सोमिनः सोमयुक्ताः परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामयनिकं ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं कृण्वन्तः कुर्वन्तः ब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव वाचं शब्दम् अक्रत अकृषतेमे मण्डूकाः । अपि च घर्मिणः घर्मेण प्रवर्ग्येण चरन्तः अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव सिष्विदानाः स्विद्यद्गात्राः गुह्याः घर्मकाले बिलेऽभिगूढाः के चित् केचन मण्डूकाः न संप्रति वृष्टौ सत्याम् आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

शब्दा०—*ब्राह्मणासः*=ब्राह्मणों की तरह, *सोमिनः*=सोम धारण करने वाले, *वाचम्*=शब्द, *अक्रत*=करते हैं, *ब्रह्म*=प्रार्थना, *कृण्वन्तः*=करते हुये, *परिवत्सरीणम्*=वर्ष भर, *अध्वर्यवः*=अध्वर्यु की तरह, *घर्मिणः*=प्रवर्ग्य यागमें लगे, *सिस्विदानाः*=पसीना चूते हुये, *आविर्भवन्ति*=प्रकट हो जाते हैं, *गुह्याः*=छिपे हुये, *न*=नहीं, *केचित्*=कोई भी ।

हि० अ०—(गवामयन में) वर्ष भर प्रार्थना करते हुये, सोमधारण करने-वाले ब्राह्मणों की तरह मण्डूक शब्द करते हैं । प्रवर्ग्य याग में लगे हुये पसीना चूते हुये अध्वर्यु की तरह वे सभी प्रकट हो जाते हैं, कोई भी छिपा नहीं रहता ।

Trans.—Like Brahmins bearing Soma, making prayers throughout the year, they make the speech; like priests performing Pravargya rite, perspiring, they come out, none is hidden.

Notes—अक्रत—√*kṛ* 'to make', Ātm. 'root'-aorist, 3rd. plu. कृण्वन्तः—√*kṛ* 'to make' with the suffix शतृ. सिस्विदानाः—Nom. plu. of सिस्विदान from √*svid* 'to perspire' with the suffix कानच्. आविर्भवन्ति—√*bhū* with आविः 'to appear', pres. 3rd. plu. न—Sāyaṇa takes it to mean 'now'. Macdonell and Griffith think it in negative sense. आविर्भवन्ति ... केचित्—'But now some of them appear' (Wilson); 'come forth and show themselves, and none are hidden' (Griffith); 'they appear, none of them are hidden' (Macdonell).

देवऽहितिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते ॥ संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगंतायाम् । तप्ताः । घर्माः । अश्नुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

सा० भा०—नरः नेतारः एते मण्डूकाः देवहितिं देवैः कृतं विधानम् अस्यर्तोरयं धर्म इत्येवंरूपं जुगुपुः गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य ऋतुं तं तं वसन्तादिकं न प्र मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्तीत्यर्थः । संवत्सरे संपूर्णे प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायाम् आगते सति घर्माः पूर्वं घर्मकाले वर्तमानाः तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् अश्नुवते प्राप्नुवन्ति ॥

शब्दा०—*देवहितिम्*=देवनिर्मित विधान का, *जुगुपुः*=पालन करते हैं, *द्वादशस्य*=बारह महीनेवाले; *ऋतुम्*=ऋतु का, *नरः*=नेता, *न*=नहीं, *प्रमिनन्ति*=उल्लंघन करते हैं, *एते*=ये, *संवत्सरे*=वर्ष में, *प्रावृषि आगतायाम्*=वर्षा ऋतु के आगमनपर, *तप्ताः*=तपे हुये, *घर्माः*=घाम से पीड़ित, *अश्नुवते*=प्राप्त करते हैं, *विसर्गम्*=मुक्ति ।

हि० अ०—ये नेता देवनिर्मित विधानो का पालन करते हैं; बारह-महीने वाले (संवत्सर की) ऋतु का उल्लंघन नहीं करते। वर्ष में वर्षा ऋतु के आगमन पर तपे हुये तथा गरमी से पीड़ित (ये मेढक) मुक्ति पाते हैं।

Trans.—These leaders protect the institute of the gods, (and) do not violate the season of (the year consisting of) twelve months. At the advent of rain in the year the scorched and the heated (frogs) obtain freedom.

Notes—जुगुपुः—√*gup* 'to protect', pref. 3rd. plu. मिनन्ति—√*mī* 'to damage', pres. 3rd. plu. देवहितिम्…एते—'These leaders of rites observe the institutes of the gods and disregard not the (appropriate) season of the twelve months' (Wilson); 'they keep the twelve months' god-appointed order and never do the men neglect the season' (Griffith); 'they have guarded the divine order of the twelve months; these men infringe not the season' (Macdonell). प्रावृषि आगतायाम्—See VII. 103. 3. अश्नुवते—√*aṁs* 'to attain', Ātm. pres. 3rd. plu.

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ॥ गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥

सा० भा०—गोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः वसूनि धनानि नः अस्मभ्यम् अदात् ददातु । अजमायुः च अदात् ददातु । हरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । पृश्निः पृश्निवर्णश्च अदात् ददातु । तथा सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पाद्यन्त इति वर्षर्तुः सहस्रसावः । तस्मिन् सति सर्वे मण्डूकाः गवां शतानि अपरिमिता गाः ददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः आयुः जीवनं प्र तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥

शब्दा०—*गोमायुः*=गाय की तरह शब्द करनेवाला, *अदात्*=देवे, *अजमायुः*=बकरे की तरह ध्वनि करनेवाला, *अदात्*=देवे, *पृश्निः*=चितकबर', *अदात्*=देवे. *हरितः*=हरा वर्णवाला, *नः*=हमको, *वसूनि*=धन, *गवाम्*=गायें, *मण्डूकाः*=मेंढक, *ददतः*=प्रदान करते हुये, *शतानि*=सौ, *सहस्रसावे*=हजारों प्रकार की ओषधियों को उत्पन्न करने वाली वर्षा ऋतु में, *प्र तिरन्ते*=बढ़ावें, *आयुः*=उम्र ।

हि० अ०—गाय की ध्वनिवाला देवे; बकरे की ध्वनिवाला देवे; चित-कबरा रंगवाला देवे; हरा रंगवाला हमें धन (देवे)। हजारों प्रकार की ओषधियों को उत्पन्न करनेवाली (वर्षा ऋतु) में सेकड़ों गाय प्रदान करते हुये मण्डूक हमारी आयु को बढ़ावें।

Trans.—May the cow-toned give; may the goat-toned give; may the speckled one give; may the green one (give) us riches ; may the frogs, in the thousand-fold-producing (season of the rain) bestowing upon us hundreds of cows, prolong our life

Notes—अदात्—$\sqrt{}$*dā* 'to give', root-aorist, 3rd. sing. Sāyaṇa renders it by ददातु. ददतः—$\sqrt{}$*dā* 'to give' with the suffix शतृ; nom. plu. सहस्रसावे—According to Macdonell it refers to a Soma-sacrifice lasting a year with three pressings (सवन) a day. Sāyaṇa, followed by Wilson and Griffith, takes it to mean 'in the fertilizing season of rain'. प्रतिरन्ते—$\sqrt{}$*tṝ* with प्र 'to extend', Ātm. pres. 3rd. plu. Sāyaṇa renders it by प्रवर्धयन्तु.

No 19 VIII. 48

'स्वादोरभक्षि' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्षं सोमदेवताकं त्रैष्टुभम्। पञ्चमी जगती। सोमो देवता। तथा चानुक्रान्तं--स्वादोः पञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमी जगती' इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः॥

स्वादोः। अभक्षि। वयसः। सुऽमेधाः। सुऽआध्यः। वरिवोवित्ऽतरस्य॥ विश्वे। यम्। देवाः। उत। मर्त्यासः। मधु। ब्रुवन्तः। अभि। सम्ऽचरन्ति॥ १॥

सा० भा०—अहं प्रगाथः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः स्वाध्यः स्वाध्ययनः सुकर्मा वरिवोवित्तरस्य अतिशयेन पूजां लभमानस्य स्वादोः सुष्ठ्वदनीयस्य स्वादुभूतस्य वयसः अन्नस्य। एताः कर्मणि षष्ठ्यः। उक्तलक्षणं वयोऽन्नं सोमाख्यम् अभक्षि भक्षयेयः। यं यदन्नं विश्वे देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयः उत अपि च मर्त्यासः मर्त्या मनुष्याः मधु ब्रुवन्तः मनोहरमेतदिति शब्दायन्तः अभि संचरन्ति अभिसंगच्छन्ते प्राप्नुवन्ति तदन्नमभक्षीति।

शब्दा०—*स्वादोः*=स्वादिष्ट सोम का, *अभक्षि*=भक्षण किया है, *वयसः*=अन्न का, *सुमेधाः*=सुन्दर मेधा वाला, *स्वाध्यः*=सुन्दर चिन्तन वाला, या सुन्दर कर्म वाला, *वरिवोवित्तरस्य*=अतिशय रूप से पूजनीय *विश्वे*=सभी, *यम्*=जिसको, *देवाः*=देवता, *उत*=और, *मर्त्यासः*=प्राणी, *मधु*=मधु, *ब्रुवन्तः*=कहते हुये, *अभि*=ओर, *संचरन्ति*=एक साथ बढ़ते हैं।

हि० अ०—सुन्दर मेधा वाला तथा सुन्दर चिन्तन वाला मैंने अतिशय रूप से पूजनीय स्वादिष्ट अन्न (सोमरस) को ग्रहण किया है, जिसको सभी देवता और मनुष्य मधु कहते हुये उसकी ओर एक साथ बढ़ते हैं।

Trans.--(I) of good wisdom and of good thought, have partaken of the delicious food (i. e., Soma) which is exceedingly worshipable and to which all gods and mortals, calling it meath, advance together.

Notes—स्वादोः—Gen. sing of स्वादु from √*svad* 'to taste' with the suffix उण्. अभक्षि—√*bhaj* 'to share', Ātm. 's'-aorist. 1st. sing. सुमेधाः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. Macdonell and Griffith render it by 'wisely'. It is appositionally used for प्रगाथ, speaker of the verse. स्वाध्यः—According to Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa like सुमेधाः it is appositionlly used for प्रगाथ, and means 'possessor of good thought. Both Macdonell and Griffith take it as an adj. of वयसः and render it by 'that stirs good thoughts' and 'religious thoughted' respectively. According to them it is gen. sing. of स्वधी, declined like रथी. वरिवोवित्तरस्य—From √*vṛ* 'to choose' + वसुन् + √vid 'to find' + क्विप् + तरप्. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it to mean 'of him who exceedingly receives worship'; Macdonell renders it by 'best banisher of case' and Griffith as 'best to find out treasure', ब्रुवन्तः—Nom. plu. of ब्रुवत् from √*brū* 'to speak' with the suffix शतृ. अभि संचरन्ति—सम् + √*car* 'to walk together', pres. 3rd. plu.; not unaccented because syntactically connected with यम्. When there are two prepositions, either both are compounded and unaccented or the first only is detached and accented.

अन्तरिति । च । प्र । अगाः । अदितिः । भवासि । अवऽयाता । हरसः ॥ दैव्यस्य । इन्दो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥ २ ॥

सा० भा०—अग्निष्टोमप्रणयने 'अन्तश्च' इत्येषा । तथा च सूत्रितम्—'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व० श्रौ० ४. १०) इति ॥

हे सोम त्वम् अन्तश्च प्रागाः । हृदयस्य यागागारस्य वान्तर्गच्छसि । गत्वा च अदितिः अदीनस्त्वं देव्यस्य हरसः क्रोधस्य अवयाता पृथक्कर्ता त्राता भवसि । हरः इति क्रोधनाम । हे इन्दो सोम त्वम्

इन्द्रस्य सख्यं जुषाणः सेवमानः श्रौष्टी। श्रुष्टीति क्षिप्रनाम। तत्संबन्धी श्रौष्टी। क्षिप्रगाम्यश्वः धुरम् इव राये अस्माकं धनलाभाय अनु ऋध्याः अनुगच्छसि। अथवाश्वो यथा धुरं वृत्त्वाभिमतदेशं प्रापयति तद्वदस्मान् प्रापय। अनुपूर्वं ऋधिर्गत्यर्थः॥

शब्दा०—*अन्तः*=अन्दर, च=यदि, *प्र अगाः*=प्रकृष्ट रूप से प्रविष्ट हुये हो, *अदितिः*=अदिति, *भवासि*=होवोगे, *अवयाता*=दूर करने वाला, *हरसः*=क्रोध को, *दैव्यस्य*=देवसम्बन्धी, *इन्दो*=हे सोम, *इन्द्रस्य*=इन्द्र की, *सख्यम्*=मित्रता को, *जुषाणः*=प्राप्त करते हुये, *श्रौष्टीव*=आज्ञाकारी अश्व की तरह, *धुरम्*=रथ की युवा को, *राये*=धन के लिये, *अनुऋध्याः*=आगे बढ़ावो।

हि० अ० - यदि अन्दर पहुँच चुके हो तो (तुम) देवसम्बन्धी क्रोध को दूर करने वाले अदिति होवोगे। हे सोमरस, इन्द्र की मित्रता को प्राप्त करते हुये (रथ की) युवा की ओर बढ़ने वाले एक आज्ञाकारी अश्व की तरह (हमें) धन के लिये आगे बढ़ाओ।

Trans.—if thou hast entered within, thou shalt be Aditi, appeaser of divine wrath. O Soma-drop, enjoying the friendship of Indra advance us to wealth as an obedient horse the pole.

Notes—अन्तः—Visarjaniya is rhotacised one; hence, इति in the pada-text. प्र अगाः—√*gā* (Pāṇini's √इण) 'to go', root-aorist, 2nd. sing.; not unaccented because of च which is here used in the sense of 'if'. A preposition, loosing its accent, is always compounded with a verb, if the latter is accented. But the author of the pada-text analyses प्र अगा retaining the natural accent of the two words. Macdonell suggests that प्र, loosing its natural accent, should be compounded with the accented verb अगाः and be separated by avagarha in the pada-text. भवासि—√*bhū* 'to be' pres. subju. 2nd. sing. अवयाता—अव + √*yā* 'to separate' with the suffix तृच्. The suffix being चित् it accents the last syllable. हरसः—From √*hṛ*

'to take away' with the suffix असुन्; gen. sing. इन्दविन्द्रस्य—(इन्दो + इन्द्रस्य); Vocatives in ओ are always treated as Pragṛhya in the pada-text; hence, इति is added after it. In the Saṁhitā-text it is not treated as Pragṛhya, so here it undergoes euphonic changes, viz, अव् or अ before vowels. जुषाणः—Nom. sing. of जुषाण from √juṣ 'to enjoy' with the suffix शानच्. श्रौष्टीव—श्रौष्टी is derived from √śruṣ (>√śrū) 'to obey' with the suffixes क्तिन् and इ; Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa followed by Griffith take it to mean 'swift steed' (क्षिप्रगामी अश्वः). Macdonell takes it to probably mean 'obedient mare'. According to Sāyaṇa श्रुष्टि means 'swift', and by adding to it a taddhita suffix it refers to 'one who goes very swiftly'. It is the horse who goes very swiftly. अनुऋध्याः—√ṛdh with अनु 'to go', root-aorist, opt. 2nd. sing.

अपा॑म । सोम॑म् । अ॒मृता॑ः । अ॒भू॒म॒ । अग॑न्म । ज्योति॑ः । अवि॑दाम । दे॒वान् ॥ किम् । नू॒नम् । अ॒स्मान् । कृ॒ण॒व॒त् । अरा॑तिः । किम् । ऊँ इति॑ । धू॒र्तिः । अ॒मृ॒त॒ । मर्त्य॑स्य ॥ ३ ॥

सा० भा०—हे अमृत अमरण सोम त्वाम् अपाम पानं करवाम। कुर्मः। ततः अमृताः अभूम भवेम। यस्मात्त्वममृतः अतस्तव पानाद्वयमप्यमृताः स्याम। पश्चात् ज्योतिः द्योतमानं स्वर्गम् अगन्म। अविदाम ज्ञातवन्तः देवान्। तथाभूतान् अस्मान् नूनम् इदानीम् अरातिः शत्रुः किं कृणवत् कुर्यात्। किमु किं वा मर्त्यस्य इदानीं मनुष्यभूतस्य मम धूर्तिः हिंसकः किं कृणवत् कुर्यात्।

शब्दा०—*अपाम*=पान किया है, *सोमम्*=सोम का, *अमृताः*=अमर, *अभूम*=हुए हैं, *अगन्म*=पहुँचे हैं, *अविदाम*=प्राप्त कर चुके हैं, *देवान्*=देवताओं को, *किम्*=क्या, *नूनम्*=अब, *अस्मान्*=हमारा, *कृणवत्*=करेंगे, *अरातिः*=शत्रु, *किम्*=क्या, उ=अथवा, *धूर्तिः*=हिंसक, *अमृत*=हे अमर, *मर्त्यस्य*=मनुष्य का।

हि० अ०—(हम ने) सोम का पान कर लिया है; (अब हम) अमर हो गये हैं; प्रकाश तक पहुँच चुके हैं; (हमने) देवताओं को प्राप्त कर लिया है। अब शत्रु हमारा क्या करेंगे ? हे अमर (सोमरस), मनुष्य का हिंसक भी (हमारा) क्या करेगा।

Trans.—We have drunk Soma and become immortal; we have gone to the light and found the gods. What can the enemy now do to us, and what, O immortal one, the killer of motal ?

Notes—अपाम—√*pā* 'to drink', root-aorist, 1st. plu. अभूम—√*bhū* 'to be' root-aorist, 1st. plu. अगन्म—√*gam* 'to go', root-aorist, 1st. plu.; not unaccented because it stands at the beginning of a new sentence. अविदाम—√*vid* 'to find', 'a'-aorist, 1st. plu.; not unaccented because it stands in the beginning of a new sentence. कृणवत्—√*kṛ* 'to make' pres. subju. 3rd. sing. अरातिः—नञ + √*rā* 'to give' with the suffix क्तिन्; literally it means 'a state of not-giving'; however, the commentators take it to mean 'enemy'; 'hostility' (Macdonell), 'foeman's malice (Griffith). धूर्तिः—It is derived from √*dhvṛ* 'to kill' with the suffix क्तिन्; the root ध्वर् has changed into धूर् by Samprasāraṇa. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa render it by 'killer' (हिंसकः), Griffith as 'deception' and Macdonell as 'malice'. मर्त्यस्य—Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it as referring to the speaker of the verse, i. e., प्रगाथ. Griffith and Macdonell connects it with धूर्तिः.

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्दो इति । पिताऽइव । सोम । सूनवे । सुऽशेवः । सखाऽइव । सख्ये । उरुऽशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारीः ॥ ४ ॥

सा० भा०—हे इन्दो सोम अस्माभिः पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदयाय शं सुखम् आ भव। सुखभवने दृष्टान्तद्वयम्। पिता सूनवे

स्वात्मजाय यथा सुखाय भवति यथा वा सखा आहिताग्निवर्त्यं हिते स्थापयिता सखा स स्वसख्ये यथा सुशेव: सुसुखो भवति। शेवमिति सुखनाम। तद्वत्त्वमपि भव। किंच हे उरुशंस बहुभिर्बहुधा वा शंसनीय बहुकीर्ते सोम धीर: धीमांस्त्वं न: अस्माकं जीवसे जीवनाय आयु: आयुष्यं प्र तारीः प्रवर्धय॥

शब्दा०—*शम्*=सुखकारी, *नः*=हमारे, *भव*=होवो, *हृदे*=हृदय के लिये, *आ*=चारों तरफ से, *पीतः*=पान किया जाकर, *इन्दो*=हे सोमरस, *पितेव*=पिता की तरह, *सोम*=हे सोम, *सूनवे*=पुत्र के लिये, *सुशेवः*=सुन्दर सुख वाला, *सखेव*=मित्र की तरह, *सख्ये*=मित्र के लिये, *उरुशंस*=हे बहुतों के द्वारा प्रशंसनीय, *धीरः*=बुद्धिमान्, *नः*=हमारी, *आयु*=उम्र, *जीवसे*=जीने के लिये, *सोम*=हे सोम, *प्रतारीः*=बढ़ाओ।

हि० अ०—हे सोमरस, पान किया जाकर (तुम) हमारे हृदय के लिये सुखकर होवो ; हे सोम, जिस प्रकार (एक) पिता अपने पुत्र के लिये तथा (एक) मित्र अपने मित्र के लिये सुखकर (होता है)। हे बहुतों के द्वारा प्रशंसनीय सोम, बुद्धिमान् (तुम) हमारी आयु को जीने के लिये बढ़ाओ।

Trans.—O Soma-drop, when drunk, do good to our heart, O Soma, as a kind father (does good) to his son and as a friend to his friend. O far-famed Soma, wise (as you are), prolong our life for living.

Notes—पीतः—√*pā* 'to drink' with the suffix क्त. सुशेवः—Bahuvrīhi compd. accented on the first syllable of the second member. It is an adj. of पिता. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it as a predicate. धीरः—It is in apposition to Soma. Macdonell and Griffith take it as an adj. of सखा as सुशेवः an adj. of पिता. जीवसे—Dative infinitive in असे from √*jīv* 'to live'. प्र तारीः—√*tṝ* with प्र 'to prolong', 'iṣ'-aorist, inju. 2nd. sing.

इमे। मा। पीताः। यशसः। उरुष्यवः। रथम्। न। गावः। सम्। अनाह। पर्वऽसु॥ ते। मा। रक्षन्तु। विऽस्रसः। चरित्रात्। उत। मा। स्रामात्। यवयन्तु। इन्दवः॥ ५॥

सा० अ०—इमे पीताः यशसः यशस्कराः उरुष्यवः अस्माकं रक्षाकामाः सोमाः गावः गोविकारभूता वध्र्यः रथं न रथमिव ता यथा रथं विस्रस्तं पर्वसु समनाह संदधते तद्वत् मां पीताः सोमाः पर्वसु संनह्यन्तु। किञ्च ते सोमाः मा मां विस्रसः विस्रस्तात् चरित्रात् चरणादनुष्ठानात्। रक्षन्तु। सोमः पीतश्चेत् कर्म ह्यविस्रस्तं भवति। उत अपि च मा मां स्रामात् व्याधेः सकाशात् इन्दवः पीताः यवयन्तु पृथक्कुर्वन्तु॥

शब्दा०—*इमे*=ये, *मा*=मुझको, *पीताः*=पान किये जाकर, *यशसः*=यश की कामना करने वाले, *उरुष्यवः*=रक्षा की कामना करने वाले, *न*=तरह, *गावः*=गाय के चमड़े की रस्सियाँ, *सम् अनाह*=अच्छी प्रकार से बाँधते हैं, *पर्वसु*=संधियों में, *ते*=वे, *मा*=मुझको, *रक्षन्तु*=रक्षा करें, *विस्रसः*=सरकने से, *चरित्रात्*=चरण से, *उत*=और, *मा*=मुझको, *स्रामात्*=रोग से, *यवयन्तु*=दूर करें, *इन्दवः*=सोमरस।

हि० अ०—ये यशस्वी तथा (हमारी) रक्षा की कामना करनेवाले (सोमरस)पान किये जाकर मुझे प्रत्येक संधियों में अच्छी प्रकार से बांधते हैं, जिस प्रकार चमड़े की रस्सियाँ रथ को (बाँधती हैं)। वे सोमरस मुझे पैर की फिसलन से बचावें और मुझे रोग से अलग कर।

Trans.—These glorious (Soma-drops), desiring (for our) protection, have knit (me) together in my joints as srtaps a chariot. Let those Soma-drops protect me from slipping of my foot and separate me from disease.

Notes—उरुष्यवः—Nom. plu. of उरुष्यु from denominative base √urusya (<√vṛ) + उ; 'desiring protection' (उरुष्यती रक्षाकर्मा—Nir. V. 23). Macdonell compares it with वरिवोवित्तरस्य. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa render it by 'with a mind to protect' (रक्षाकामाः), Griffith by 'that give freedom' and Macdonell by 'freedom-giving'. गावः—Here it refers to 'straps' made of cow-hide. Sometimes a word even without a taddhita suffix gives the sense of a word with taddhita (cf. अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमाः भवन्ति···अथापि चर्म च श्लेष्मा च···अथापि स्नाव च श्लेष्मा च—Nir. II. 5). सम् अनाह—√*nah* with सम् 'to bind together', aorist. 3rd. plu.

Macdonell takes it as an irregular Perf. form for ननाह. 3rd. sing. पर्वसु—The terminational suffix सु after a stem ending in अ or any of the consonants, is treated as a separate word forming the compd. with the preceding stem and hence analysed in the padatext. रक्षन्तु—√*rakṣ* 'to protect' pres. impv. 3rd. plu. विस्रसः—Abl. infinitive in अस् from वि + √*sraṁs* 'to fall'. यवयन्तु—√*yu* 'to separate', caus. pres. impv. 3rd. plu.

अग्निम् । न । मा । मथितम् । सम् । दिदीपः । प्र । चक्षय । कृणुहि । वस्यसः । नः ॥ अथ । हि । ते । मदे । आ । सोम । मन्ये । रेवान्ऽइव । प्र । चर । पुष्टिम् । अच्छ ॥ ६ ॥

सा० भा०—हे सोम पीतस्त्वं मा मां मथितम् अग्निं न अग्निमिव सं दिदीपः संदीपय । प्र चक्षय च चक्षुषः संधुक्षणेन । नः अस्मान् वस्यसः अतिशयेन वसुमतः कृणुहि कुरु । अथ अधुना हि खलु ते त्वां हे सोम मदे मदाय मन्ये स्तौमि । तथा सति रेवानिव धनवानिह । इवेति संप्रत्यर्थे । पुष्टिम् अस्मत्पोषम् अच्छ प्र चर अभिगच्छ ॥

शब्दा०—*अग्निम्*=अग्नि, *न*=तरह, *मा*=मुझको, *मथितम्*=मथकर उत्पन्न किये गये, *सं दिदीपः*=अच्छी प्रकार से प्रज्वलित करो, *प्र चक्षय*=प्रकृष्ट रूप से दृष्टियुक्त करो, *कृणुहि*=करो, *वस्यसः*=अधिक धनवाला, *नः*=हमें, *अथ*=इस समय, *हि*=क्योंकि, *ते*=तुम्हारे, *मदे*=आनन्द में, *सोम*=हे सोम, *आ मन्ये*=स्तुति करता हूँ, *रेवानिव*=धनवान् की तरह, *प्र चर*=प्रवृत्त करो, *अच्छ*=ओर, *पुष्टिम्*=समृद्धि ।

हि० अ०—(हे सोम,) मथ कर उत्पन्न किये गये अग्नि की तरह मुझे प्रज्वलित करो; प्रकृष्ट रूप से दृष्टियुक्त करो तथा हमें अपेक्षाकृत अधिक धनवाला बनावो । हे सोम, (इस समय) चूँकि तुम्हारे आनन्द में (तुम्हारी) स्तुति करता हूँ, इसलिये (एक) धनवान् की तरह हमारी समृद्धि के लिये प्रवृत्त होवो ।

Trans.—(O Soma,) make me shine bright like fire produced by friction; give us sight and make us

wealthier. O Soma, (now) because under the intoxication I praise thee, (so), as a rich man, send prosperity to us.

Notes—मथितम्—√*math* 'to churn' with the past participial suffix क्त. दिदीपः—√*dīp* 'shine', 'red'.-aorist, injun. 2nd. sing. प्र चक्षय—√*cakṣ* 'to see', caus. pres. impv. 2nd. sing. कृणुहि—√*kṛ* 'to make' pres. impv. 2nd. sing.; not unaccented because it stands at the beginning of a new sentence. वस्यसः—Acc. plu. of वसीयस् from √*vas* 'to shine' with the suffix ईयसुन् implying comparison, ई being dropped. The suffix being नित् it accents the first syllable. अथ—Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it here to mean 'now' (सम्प्रति, अधुना), Macdonell as 'then'. आ मन्ये--आ + √*man* 'to praise', pres. Ātm 1st. sing.; not unaccented because preceded by हि. Griffith renders it by 'I think of thee' and Macdonell as 'I regard myself'. रेवानिव—रेवान् is derived from रयि (> रइ > रे) + वतुप्. Sāyaṇa wrongly takes इव to mean 'now' (संप्रति). Macdonell connects it with आ मन्ये and accordingly explain it as 'I regard myself as rich'. प्र चरा—प्र + √car 'to go', pres. impv. 2nd. sing.; the final syllable of the verb is metrically lengthened.

इषिरेण । ते । मनसा । सुतस्य । भक्षीमहि । पित्र्यस्यऽइव । रायः ॥ सोम । राजन् । प्र । नः । आयूंषि । तारीः । अहानिऽइव । सूर्यः । वासराणि ॥ ७ ॥

सा० भा०—इषिरेण इच्छावता मनसा सुतस्य ते सुतमभिषुतं त्वां भक्षीमहि । पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनो धनस्येव धनमिव । पित्र्यं धनं यथेषणेन मनसोपभुञ्जते तद्वत् । भक्षित हे सोम राजन् स्वामिन् नः अस्मा कम् आयूंषि प्र तारीः प्रवर्धय । वासराणि जगद्वासकानि अहानि

सूर्यः इव। अत्र 'ईषणेन वेषणेन वार्षणेन वा' (निरु. ४.७) इत्यादि निरुक्तं ज्ञातव्यम्॥

शब्दा०—*इषिरेण*=इच्छायुक्त, *ते*=तुमको, *मनसा*=मन से, *सुतस्य*=पीसे हुये को, *भक्षीमहि*=भोग करें, *पित्र्यस्येव*=पिता के धन की तरह, *रायः*=धन का, *सोम*=हे सोम, *राजन्*=हे राजन्, *नः*=हमारी, *आयूंषि*=आयु को, *प्र तारीः*=बढ़ाओ, *अहानीव*=दिनों की तरह, *सूर्यः*=सूर्य, *वासराणि*=प्रकाशित करने वाले।

हि० अ०—(हे सोम,) इच्छायुक्त मन से पीसे हुये तुम्हारा हम पिता के धन की तरह भोग करें। हे राजन् सोम, हमारी आयु को बढ़ाओ, जिस प्रकार सूर्य (ग्रीष्मकालीन) प्रकाशमान दिनों को (बढ़ाता है)।

Trans.--(O Soma,) of thee, pressed with desiring mind, may we enjoy, as of paternal wealth. O king Soma, prolong our lives as the sun shining days (of summer).

Notes—इषिरेण—Instr. sing. of इषिर from √*iṣ* 'to desire' with the suffix इरच्. It is an adj. of मनसा. Veṅkaṭa Mādhava, Sāyaṇa and Macdonell connect इषिरेण मनसा with partitative gen. सुतस्य, but Griffith connects it with भक्षीमहि and accordingly explains as 'we enjoy with enlivened spirit'. भक्षीमहि—√*bhaj* 'to share', Ātm. 's'-aorist, opt. 1st. plu. राजन्—In a series of Vocatives coming in the beginning of a pāda each of them is treated as independent one; hence, not unaccented, if they are adjectively related to the preceding one (vide, VSB, p. 88—89). प्र तारीः—See Ṛv. VIII. 48.4. अहानि, वासराणि—Both are the common epithets of 'day', but there is some difference in their uses. The former expresses 'days' in general while the latter the 'shining days of summer'.

सोम॑। राज॒न् । मृ॒ळय॑ । नः॒ । स्व॒स्ति । तव॑। स्म॒सि॒। व्र॒त्याः॑।
तस्य॑ । वि॒द्धि॒ ॥ अल॑र्ति । दक्षः॑ । उ॒त । म॒न्युः । इ॒न्दो॒ इति॑ ।
मा । नः॒ । अ॒र्यः । अ॒नु॒ऽका॒मम् । परा॑ । दाः॒ ॥ ८ ॥

सा० भा०—हे सोम राजन् नः अस्मान् स्वस्ति अविनाशाय मृळय सुखय च। व्रत्याः व्रतिनो वयं तव स्मसि स्वभूताः स्मः। तस्य तं स्वकीयं तव विद्धि जानीहि। अथवा तव त्वमित्यर्थः। त्वं जानीहि। किञ्च हे इन्दो दक्षः प्रवृद्धोऽस्मच्छत्रुः अर्लति गच्छति। उत अपि च मन्युः क्रोधः क्रुद्धो वा अर्लति। तादृशस्योभयविधस्य अर्यः अरेः अनुकामं यथाकामं नः अस्मान् मा परा दाः परादेहि॥

शब्दा०—*सोम राजन्*=हे राजन् सोम, *मृलय*=कृपा करो, *नः*=हमारे ऊपर, *स्वस्ति*=कल्याण, *तव*=तुम्हारे, *स्मसि*=होते हैं, *व्रत्याः*=व्रत करने वाले, *तस्य* = उसको, *विद्धि*=जानो, *अलर्ति*=जाता है, *दक्षः*=बल, *उत*= और, *मन्युः*=क्रोध, *इन्दो*=हे सोमरस, *मा*=मत, *नः*=हमें, *अर्यः*=शत्रु के, *अनुकामम्*=इच्छा के अनुसार, *परा दाः*=छोड़ो।

हि० अ०—हे सोम राजन्, हमारे कल्याण के लिये कृपा करो; व्रत का आचरण करने वाले (हम लोग) तुम्हारे हैं. इसको जानो। हे सोमरस, बलवान् (शत्रु) और उसका क्रोध उठ रहा है; शत्रु की इच्छा के अनुसार हमे मत छोड़ो।

Trans.—O king Soma, be gracious to us for (our) welfare. We, the observers of law, are thine, know of that. O Soma-drop, the mighty (enemy) and his anger is rising; abandon us not to the desire of our foe.

Notes—मृळय—$\sqrt{}$ *mṛḍ* 'to be gracious', caus. pres. impv. 2nd. sing.; not unaccented because it is regarded as beginning of the pāda, vocatives, for accentnation, being not regarded as preceding words (आमन्त्रितं पूर्वम-विद्यमानवत्—Pāṇ. VIII. 1. 72); Vide. VSB, p. 95. (ठ). Final syllable of the verb is metrically lengthened. स्वस्ति—Macdonell takes it as shortened instr. sing. used adverbially like a dative. Veṅkaṭa Mādhava takes it

as instr. sing. and renders by 'अविनाशेन'. Sāyaṇa renders it by 'अविनाशाय'. स्वस्ति, though obviously सु + अस्ति, is not analysed in the pada-text, because अस्ति is not used as an independent nominal stem. स्मसि—√as 'to be' pres. 1st. plu.; मसि ending is frequently found for मस् in the Vedic language. व्रत्या इ॑स्तस्य॑—व्रत्याः being formed from वृत + यत् has the Nitya Svarita on the final syllable (तित्स्वरितम्—Pāṇ. VI. 1. 185). Being followed by Udātta it undergoes kampa which is shown by ३॑; see notes on पुरुस्या ३॑ स्वा (Ṛv. I. 25. 10). तस्य विद्धि—'know of it'; gen, is used with the verb विद्. विद्धि—√vid 'to know' pres. impv. 2nd. sing. अलर्ति—√ṛ 'to go' pres. inte. 3rd. sing. The root √ṛ 'to go' reduplicates with अल्. अनुकामम्—'According to one's will'; Avyayībhāva compd. accented on the final syllable. परा दाः—परा + √dā 'to abandon', root-aorist, inju. 2nd. sing. अर्यः—Gen. sing of अरि.

त्वम् । हि । नः । तन्वः । सोम । गोपाः । गात्रेऽगात्रे ।
निऽससत्थ । नृऽचक्षाः ॥ यत् । ते । वयम् । प्रऽमिनाम ।
व्रतानि । सः । नः । मृळ । सुऽसखा । देव । वस्यः ॥ ९ ॥

सा० भा०—हे सोम देव त्वं नः अस्माकं तन्वः तनोरङ्गस्य गोपाः हि रक्षिता खलु। अतः गात्रेगात्रे सर्वेष्वङ्गेषु नृचक्षाः नृणां कर्मनेतॄणां द्रष्टा त्वं निषसत्थ निषीदसि। यत् यद्यपि ते तव व्रतानि कर्माणि वयं प्रमिनाम हिंस्मः तथापि हे देव सः त्वं वस्यः श्रेष्ठान् नः अस्मान् सुषखा शोभनसखा सन् मृळ सुखय ॥

शब्दा०—त्वम्=तुम, हि=क्योंकि, नः=हमारे, तन्वः=शरीर के सोम=हे सोमरस, गोपाः=रक्षक, गात्रेगात्रे=प्रत्येक अङ्ग में, निससत्थ=बैठे हो, नृचक्षाः=मनुष्यों के कर्मों को देखने वाले, यत्=यद्यपि, ते=तुम्हारे, वयम्=हम लोग, प्र मिनाम=उल्लंघन करते हैं, व्रतानि=नियमों अथवा कर्मों का, सः=वह तुम, नः=हमारे ऊपर, मृळ=कृपा करो, सुसखा=सुन्दर मित्र, देव=हे देव, वस्यः=श्रेष्ठ ।

हि० अ०—हे सोमरस, हमारे अङ्ग के रक्षक तथा मनुष्यों के कर्मों को देखने वाले तुम, चूँकि प्रत्येक अङ्ग में निवास करते हो, (इसलिये), यद्यपि हम तुम्हारे नियमों का उल्लंघन करते हैं, (फिर भी) हे देव, सुन्दर मित्र वह तुम श्रेष्ठ कल्याण के लिये हमारे ऊपर कृपा करो।

Trans.—O Soma, since thou art the protector of our body and as a surveyor of men (thou) hast settled in every limb, therefore, though we violate thy rules, O god, a good friend thou, be gracious to us for higher welfare.

Notes—गात्रेगात्रे—Iterative compd. accented on the first member. निषसत्थ—नि + √*sad* 'to sit', perf. 2nd. sing.; final syllable is metrically lengthened. In a word स, preceded by any of the नामी vowels, is cerebralised. Not unaccented because syntactically connected with हि (हि च—Pāṇ. VIII. 1. 34). नृचक्षाः—'Surveyor of men'; Upapada compd. accented on the second member. प्रमिनाम—प्र + √*mī* 'to violate', pres. subju. 1st. plu.; not unaccented because preceded by यत्. मृळ —√*mṛd* 'to be gracious', pres. impv. 2nd. sing. सुसखा—'A good friend'; Karmadhāraya compd. accented on the final syllable. Macdonell wrongly understands the use of Bahuvrīhi in the sense of karmadhāraya. The accent of सुसखा is not that of a Bahuvrīhi as he understands. Had it been Bahuvrīhi it would have accented the first syllable of the second member in accordance with the rule आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि (Pāṇ. VI. 2. 119). वस्यः—A short form of वसीयस्, ई being dropped. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa render it by 'श्रेष्ठान्'.

ऋदूदरेण। सख्या। सचेय। यः। मा। न। रिष्येत्।
हरिऽअश्व। पीतः॥ अयम्। यः। सोमः। नि। अधायि।
अस्मे इति। तस्मै। इन्द्रम्। प्रऽतिरम्। एमि। आयुः॥१०॥

सा० भा०—अहं प्रगाथ ऋदूदरेण उदराबाधकेन सोमेन सख्या सचेय संगच्छेय । सङ्गतो भवामि । 'ऋदूदरः सोमो मृदूदरः' (निरु. ६.४) इति यास्कः । यः सोमः पीतः सन् मा मां न रिष्येत् न हिंस्येत् हे हर्यश्व इन्द्र। सौम्ये सूक्त इन्द्रस्य कीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वान्न विरुद्धम् । यः अयं सोमः अस्मे अस्मासु न्यधायि निहितोऽभूत् तस्मै सोमाय प्रतिरम् आयुः जठरे चिरकालावस्थानम् इन्द्रम् एमि याचे ॥

शब्दा०—*ऋदूदरेण*=उदार हृदय वाले, *सख्या*=मित्रता से, *सचेय*= युक्त होऊँ, *यः*=जो, *मा*=मुझे, *न*=नहीं, *रिष्येत्*=हिंसित करे, *हरि-अश्व*=हे हरित वर्ण के अश्व वाले, *पीतः*=पान किया जाकर, *अयम्*=यह, *यः*=जो, *सोमः*=सोम, *नि अधायि*=रखा गया है, *अस्मे*=हममें, *तस्मै*= उसके लिये, *इन्द्रम्*=इन्द्र को, *प्रतिरम्*=लम्बी, *एमि* = याचना करता हूँ, *आयुः* = उम्र ।

हि० अ०—हे हरित वर्ण के अश्व वाले (इन्द्र), उदार हृदयवाले मित्र (सोम) के साथ संयुक्त होऊँ, जो पान किया जाकर मुझे हिंसित न करे। यह सोम जो हमारे अन्दर रखा गया है, उसके लिये लम्बी आयु के लिये इन्द्र से याचना करता हूँ।

Trans.—O lord of bay steeds (Indra), may I accompany with the tender-hearted friend (Soma) who, having been drunk, would not injure me. This Soma which has been deposited in us, for his long life I solicit Indra.

Notes—ऋदूदरेण—Instr. sing of ऋदूदर. Yāska renders it by ऋदु-उदरः or मृदु-उदरः 'soft-bellied'. Sāyaṇa takes it to mean 'that which does not oppress the belly (उदराबाधकेन). Griffith renders it by 'whose heart is tender' and Macdonell as 'with the wholesome'. सचेय—√*sac* 'to accompany' pres. opt. 1st. sing. रिष्येत्—√*riṣ* 'to injure', pres. opt. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. हर्यश्व—A voc. here referring to Indra because his horses are said to be 'bay coloured'. अधायि—√*dhā* 'to put' passive root-aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. अस्मे—Final ए of अस्मे is

Pragṛhya; hence, इति in Pada-text. एमि—√i 'to go' pres. 1st, sing.

अप॑ । त्याः । अ॒स्थुः । अनि॑राः । अमी॑वाः । निः । अ॒त्र॒स॒न् । तमी॑षीचीः । अभैषुः ॥ आ । सोमः॑ । अ॒स्मान् । अ॒रु॒ह॒त् । विऽहा॑याः । अग॑न्म । यत्र॑ । प्र॒ऽति॒रन्ते॑ । आयुः॑ ॥ ११ ॥

सा० भा०—त्याः ताः अनिराः प्रेरयितुमशक्याः अमीवाः बलवत्यः पीडाः अप अस्थुः अपगच्छन्तु । याः तमिषीचीः बलवत्योऽस्मान् निः नितराम् अत्रसन् प्राप्नुवन् कम्पयन्ति तथा अभैषुः । अपगमे कारणमाह । यस्मात् सोमः विहायाः महान् सन् अस्मान् आ अरुहत् आगमत् प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः । यत्र यस्मिन् सोमे पीते आयुः आयुष्यं प्रतिरन्ते वर्धयन्ति मनुष्यास्तं सोमम् अगन्म इति ॥

शब्दा०—*त्याः*=वे, अप *अस्थुः*=दूर हो गये हैं, *अनिराः*=असाध्य, कभी दूर न होने वाले, *अमीवाः*=रोग, *निः*=अत्यन्त रूप से, *अत्रसन्*= डर गये हैं, *तमीषीचीः*=पीड़ित करने वाले, *अभैषुः*=भयभीत हो गये हैं, *सोमः*=सोम, *अस्मान्*=हमें, आ *अरुहत्*=प्राप्त कर लिया है, *विहायाः*= महान्, *अगन्म*=पहुँचे हैं, *यत्र*=जहाँ, *प्रतिरन्ते*=बढ़ाते हैं, *आयुः*=उम्र ।

हि० अ०—कभी दूर न होने वाले तथा पीड़ित करने वाले रोग दूर हो गये हैं; वे अत्यन्त डर गये हैं तथा भयभीत हो गये हैं। शक्तिशाली सोम हमारे ऊपर आरूढ़ हो चुका है और हम (वहां) पहुंच चुके हैं जहां (मनुष्य अपनी) आयु बढ़ाते हैं।

Trans.—Those diseases, uncurable and oppressing ones, have vanished away; they feard; they are affrighted. The mighty Soma has mounted in us and we have reached there where (men) prolong their life.

Notes--अप अस्थुः—√*sthā* with अप 'to vanish away', root-aorist, 3rd. plu. अनिराः—From नञ् + √*īr* 'to set in motion'. Venkaṭa Mādhava and Sāyaṇa render it by 'प्रेरयितुमशक्याः'. Macdonell takes it to mean 'ailments'. अत्रसन्—√*tras* 'to be terrified' impf. 3rd. plu. तमीषीचीः—

The word is doubtful in sense. Vaṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take it to mean 'powerful' (बलमज्ञन्त्यः—Veṅkaṭa; बलवत्यः—Sā.). Griffith renders it by 'darkness'. According to Macdonell it is probably a fem. adj. formed from a stem in अञ्च added to तमीस् (as in *tamis*-rā 'darkness'). It is Soma who drives away diseases and the powers of darkness. तमीषीचीः as an adj. of अमीवाः can better be rendered as 'oppressing' or 'darkening'. It is Soma who removes the uncurable and most oppressing diseases. अभैषुः—√*bhī* 'to fear', 's'-aorist. 3rd. plu.; not unaccented because it is regarded as the beginning of a new sentence. आ अरुहत्—√*ruh* 'to ascend', 'a'-aorist, 3rd. sing.; for sandhi in अस्माँ अरुहत see notes on चिकित्वाँ अभि (ṚV. I. 25. 11). विहायाः—An indeclinable word formed from वि + √*hā* 'to leave' with the suffix आ (विषा विहा—Uṇ. IV. 476) meaning' heaven' (स्वर्ग). Veṅkaṭa and Sāyaṇa render it by महान् and take it as an adj. of सोम. Macdonell takes it to mean 'with might'. अगन्म—√*gam* 'to go', root-aorist. 1st. plu. प्रतिरन्ते—प्र + √*tṛ* 'to prolong', Ātm. pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्र.

यः । नः । इन्दुः । पितरः । हृत्ऽसु । पीतः । अमर्त्यः । मर्त्यान् । आऽविवेश ॥ तस्मै । सोमाय । हविषा । विधेम । मृळीके । अस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ १२ ॥

सा० भा०—हे पितरः यः इन्दुः हृत्सु पीतः सन् अमर्त्यः मृतिरहितः सन् आविवेश मर्त्यान् नः अस्मान् तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम। अस्य सोमस्य मृळीके सुखे सुमतौ चानुग्रहबुद्धौ च स्याम भवेम ॥

शब्दा०—*यः*=जो, *नः*=हमें, *इन्दुः*=सोमरस, *पितरः*=हे पितर, *हृत्सु*=हृदयों में, *पीतः*=पान किया जाकर, *अमर्त्यः*=अमर, *मर्त्यान्*=मनुष्यों में, *आ विवेश*=प्रविष्ट हुआ है, *तस्मै*=उस, *सोमाय*=सोम के लिये,

हविषा=हवि से, *विधेम*=पूजन करें, *मृळीके*=सुख में, *अस्य*=उसकी, *सुमतौ*=सुन्दर बुद्धिमें, अर्थात् अनुग्रह में, *स्याम*=होवें।

हि० अ०—हे पितर, जो अमर सोमरस हृदयमें पान किया जाकर हम मर्त्यों के अन्दर प्रविष्ट हुआ है, उस सोमरस के लिये हम हवि से पूजन करें तथा उसकी कृपा और सुन्दर मति में होवे।

Trans.—O Fathers, the immortal drop which, having been drunk in hearts, has entered us mortals, to that Soma we would pay worship with oblation; may we be in his mercy and good grace.

Notes—आविवेश—आ + √*viś* 'to enter', perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. विधेम—√*vidh* 'to worship', pres. opt. 1st. plu. स्याम—√*as* 'to be' pres. opt. 1st. plu.

त्वम् । सोम । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । ततन्थ ॥ तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १३ ॥

सा० भा०—हे सोम त्वं पितृभिः सह संविदानः संगच्छमानः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अनु आ ततन्थ क्रमेण विस्तारयसि। तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम। वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम॥

शब्दा०—*त्वम्*=तुम, *सोम*=हे सोम, *पितृभिः*=पितरों के साथ *संविदानः*=एक मन होते हुये, *द्यावापृथिवी*=आकाश और पृथिवी को, *अनु आ ततन्थ*=विस्तारित किया है, *तस्मै*=उस, *ते*=तुम्हारे लिये, *इन्दो*=हे सोमरस, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें, *वयम्*=हम लोग, *स्याम*=होवें, *पतयः*=स्वामी, *रयीणाम्*=धन के।

हि० अ०—हे सोमरस, पितरों के साथ एक मन होते हुये तुमने आकाश और पृथिवी को विस्तारित किया है। हे सोमरस, उस तुम्हारे लिये (हम) हविसे पूजन करें तथा हम धनों के स्वामी बनें।

Trans.—O Soma, being united with Fathers, thou hast spread thyself over heaven and earth. O Soma-drop, to thee as such, we would pay worship with oblation; may we be lords of riches.

Notes—संविदानः—सम् + √*vid* 'to be of one accord' with the suffix शानच्. The suffix being चित् it accents the final syllable. द्यावापृथिवी—See notes on Ṛv. I. 115. 1. आ ततन्थ—आ—√*tan* 'to stretch out' perf. 2nd. sing.

त्रातारः । देवाः । अधि । वोचत । नः । मा । नः । निऽद्राः ।
ईशत । मा । उत । जल्पिः ॥ वयम् । सोमस्य । विश्वहः ।
प्रियासः । सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

सा० भा०—हे त्रातारः रक्षितारो हे देवाः नः अस्मान् अधि वोचत अधिवचनं कुरुत। किंच नः अस्मान् निद्राः स्वप्नाः मा ईशत ईश्वरा मा भूवन् बाधितुम्। उत अपि च जल्पिः निन्दकः अस्मान् मा निन्दतु। वयं सोमस्य प्रियासः प्रियाः स्याम विश्वह सर्वेष्वप्यहःसु। सर्वदेत्यर्थः। सुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः विदथं स्तोत्रम् आ वदेम आभिमुख्येन वदेम। अथवा सुपुत्रा विदथं गृहमा वदेम। आवदनं पुत्रपौत्राणां घनेनोपच्छन्दनम्॥

शब्दा०—*त्रातारः*=हे रक्षा करनेवाले, *देवाः*=देवो, अधि वोचत=वचन दो, *नः*=हमारे लिये, *मा*=मत, *नः*=हमारे ऊपर, *निद्राः*=नींद, *ईशत*=शासन करे, *मा*=मत, *उत*=और, *जल्पिः*=गल्पें, *वयम्*=हमलोग, *सोमस्य*=सोम का, *विश्वह*=हमेशा, *प्रियासः*=प्रिय, *सुवीरासः*=सुन्दर वीर पुत्रों वाले, *विदथम्*=स्तोत्र, *आ वदेम*=बोलें।

हि० अ०—हे रक्षा करने वाले देवो, हमें वचन दो। नींद हमारे ऊपर शासन न करे, और न गप्पें ही (हमारे ऊपर शासन करे)। सोम के सदा प्रिय तथा सुन्दर वीर पुत्रों वाले हमलोग (तुम्हारा) स्तोत्र बोलें।

Trans.—O Protecting gods, speak for us. Let not sleep overpower us, and let not the idle talk. We, ever

dear to Soma and rich in strong sons, may speak praise (to you).

Notes—त्रातारः—Voc. plu. of त्रातृ from √*trā* 'to protect' with the suffix तृच्. The suffix being चित् it accents the last syllable; but Voc., if accented at all, invariably accentes the first syllable. देवाः is unaccented because it is connected with त्रातारः the latter being the adj. of the former (vide, VSB, p. 89). अधि वोचत—√*vac* with अधि 'to give words', 'to speak for', 'red'.-aorist. impv. 2nd. plu; final syllable is lengthened. ईशत—√*īś* 'to be master' Ātm. pres. inju. 3rd. sing. निद्रा—Macdonell suggests it to be निद्राः. जल्पिः—From √*jalp* 'to utter' with the suffix इन्. It refers to the 'idle talk'. Sayaṇa takes it to mean 'hater'. विश्वह—See notes on Ṛv. II. 35. 14. विदथम्—See notes on विदथे (Ṛv. II. 23. 19).

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । वयःऽधाः । त्वम् । स्वःऽवित् ।
आ । विश । नृऽचक्षाः ॥ त्वम् । नः । इन्दो इति । ऊतिऽभिः ।
सऽजोषाः । पाहि । पश्चातात् । उत । वा । पुरस्तात् ॥ १९ ॥

सा० भा०—हे सोम त्वं नः अस्माकं विश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः वयोधाः अन्नदाता। तथा त्वं स्त्रवित् स्वर्गलम्भकः नृचक्षाः सर्वमनुष्यद्रष्टा त्वम् आ विश। हे इन्दो त्वं सजोषाः सह प्रीयमाणः सन् ऊतिभिः सह। अथवोतयो गन्तारो मरुतः। तैः सहितः सन् पश्चातात् पश्चात् उत वा पुरस्तात् च पाहि ॥

शब्दा०—*त्वम्*=तुम, *नः*=हमारे लिये, *सोम*=हे सोम, *विश्वतः*=चारों तरफ से, *वयोधाः*=शक्ति प्रदान करने वाले, *त्वम्*=तुम, *स्वर्वित्*=प्रकाश को प्राप्त करने वाले, *आ विश*=चारों तरफ से प्रविष्ट होवो, *नृचक्षाः*=मनुष्यों को देखने वाले, *त्वम्*=तुम, *नः*=हमें, *इन्दो*=हे सोमरस, *ऊतिभिः*=रक्षाओं से, *सजोषाः*=प्रसन्न होकर, *पाहि*=रक्षा करो, *पश्चातात्*=पीछे से, *उत*=और, *वा*=अथवा, *पुरस्तात्*=सामने से ।

हि० अ०—हे सोम, चारों तरफ से शक्ति प्रदान करने वाले तुम, प्रकाश को प्राप्त करने वाले तथा मनुष्यों को देखने वाले तुम हमारे अन्दर प्रविष्ट होवो। हे सोमरस, प्रसन्न होकर अपने संरक्षणों से हमारी पीछे से तथा सामने से रक्षा करो।

Trans.—O Soma, thou a giver of vital strength on all sides, thou a finder of light and a surveyor of men, do enter us. O Soma-drop, thou of one accord with your protections protect us from behind and from before.

Notes—वयोधाः—Upapada compd. accented on the second member. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa take वयोधाः to mean 'giver of food'. It would better be rendered as 'giver of vital strength'. स्वर्वित्—Upapada compd.; Sāyaṇa takes it to mean 'one who attains heaven'. Veṅkaṭa Mādhava renders it by 'सर्ववित्', 'finder, or knower of all'. Macdonell and Griffith take it to mean 'a finder of light'. आ विशा—आ + √*viś* 'to enter', pres. impv. 2nd. sing.; final vowel is metrically lengthened. नृचक्षाः—See notes on Ṛv. VIII. 48. 9. ऊतिभिः—√*av* 'to protect' with the suffix क्तिन्; अव् becomes ऊ by Samprasāraṇa. The suffix being नित् it ought to have accented the first syllable, but it irregularly accents the suffix (ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च—Pāṇ. III. 3. 97). सजोषाः—स is a short form of सह; जोषा is derived from √*juṣ* 'to enjoy' with the suffix घञ्. पाहि—√*pā* 'to protect', pres. impv. 2nd. sing. उत वा—Both meaning 'and'.

'उदीरताम्' इति चतुर्दशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते–'उदीरतां षळूना शङ्खः पित्र्यं जगत्येकादशी' इति। 'यामायनाः परे पञ्च' (अनु.) इति वचनाद्यमपुत्रः शङ्खाख्य ऋषिः। 'अग्निष्वात्ताः' इत्येषा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । पितरो देवता । गतः सूक्तविनियोगः । अष्टकायाम् 'उदीरतामवरे०' इत्याद्या अष्टावृचो होमार्थाः। सूत्रितं च–'उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा' (आश्व० गृ० २. ४. ६) इति। महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवन्तः' इत्यस्यानुवाक्या 'उदीरताम्' इत्येषा । सूत्रितं च– 'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । आग्निमारुतेऽप्येषा धाय्या । सूत्रितं च–'मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ॥ असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतऽज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

सा० भा०—त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः। स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः। अत्रापि केश्चित्संस्कारैर्विकला अधमाः । एतदेवाभिप्रेत्य 'ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः' इत्यादिमन्त्रः समाम्नातः । तेषु अवरे निकृष्टाः उदीरताम् उत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु । परासः उत्तमाः पितरः उत् ईरताम् । मध्यमाः पितरश्च उत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु। ये पितरः अवृकाः वृकवदरण्यश्ववदस्मासु हिंसामकुर्वन्तः ऋतज्ञाः अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः असुम् अस्मत्प्राणम् ईयुः रक्षितुं प्राप्ताः ते पितरः हवेषु अस्मदीयेष्वाह्वानेषु नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥

शब्दा०—उत् *ईरताम्*=ऊपर उठें, *अवरे*=नीचे के, *उत्*=ऊपर उठें, *परासः*=ऊपर के, *उत्*=ऊपर हो, *मध्यमाः*=मध्य स्थान के, *पितरः*= पितर, *सोम्यासः*=सोम से प्रेम करने वाले, *असुम्*=प्राण, *ये*=जो, *ईयुः* = गये हैं, *अवृकाः*=हिंसा न करनेवाले, *ऋतज्ञाः*=ऋत को जानने वाले, *ते*= वे, *नः*=हमारी, *अवन्तु*=रक्षा करें, *पितरः*=पितर, *हवेषु*=पुकारने पर ।

हि० अ०—सोम से प्रेम करने वाले नीचे के, ऊपर के तथा मध्य के पितर ऊपर उठें। हिंसा न करने वाले तथा ऋत को जानने वाले पितर, जो (सूक्ष्म) प्राण रूप को पहुँच चुके हैं, वे पुकारने पर हमारी रक्षा करें।

Trans.—May the lowest, the highest and the middlemost Soma-loving Fathers arise ; may those Fathers who not injuring, knowing of righteousness, have att ined the subtle life, help us in (our) invocations.

Notes—उद् ईरताम्—उत् √*ir* 'to set in motion', Ātm. pres. impv. 3rd. plu. अवरे, परासः, मध्यमाः—These three words refer to the three classes of Pitṛs dwelling in the three divisions of the world, viz. earth, heaven and air. These three may also refer to the three divisions of heaven, viz. the lowest, the uppermost and the middlemost. According to Sāyaṇa the Fathers are classified into three according to their degrees of merit acquired on earth. परासः and सोम्यासः are nom., plurals in आसस्. Veṅkaṭa-Mādhava takes सोम्यासः to mean 'givers of Soma' (सोमसम्पादिनः), Sāyaṇa as 'gracious' (अनुग्रहपराः), Griffith as 'they who deserve a share of Soma' and Macdonell as 'Soma-loving'. असुम्—The subtle life which Fathers bear after death. Sāyaṇa takes it to refer to the life of men worshipping the Fathers. Griffith takes it to mean 'the life of Spirits' and Macdonell as 'life eternal'. ईयुः—√*i* 'to go' perf. 3rd. plu. ; not unaccented because preceded by ये. अवृकाः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member; 'not unfriendly' (Venkaṭa), 'not killing' (Sāyaṇa), 'friendly' (Macdonell), 'gentle' (Griffith). ऋतज्ञाः—'knower of truth' (Veṅkaṭa), 'knower of sacrifice' (Sāyaṇa), 'knowing right' (Macdonell) righteousness (Griffith). अवन्तु—√*av* 'to help' pres. impv. 3rd. plu.

इ॒दम् । पि॒तृऽभ्यः॑ । नमः॑ । अ॒स्तु॒ । अ॒द्य । ये । पूर्वा॑सः । ये । उप॑रासः । ई॒युः ॥ ये । पार्थि॑वे । रज॑सि । निऽस॑त्ताः । ये । वा॒ । नू॒नम् । सु॒ऽवृ॒जना॑सु । वि॒क्षु ॥ २ ॥

सा० भा०—पूर्वासः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः ये ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ये चान्ये उपरासः यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ये अप्यन्ये पार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि आ निषत्ताः हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः ये वा केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः विक्षु बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विक्षु । सुवृजनासु । वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम् । शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु । धनसमृद्ध्यादिकर्मपरास्वित्यर्थः । सर्वेभ्यः उक्तेभ्यः पितृभ्यः अद्य अस्मिन् कर्मणि इदं नमः अस्तु । अयमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

शब्दा०—इदम्=यह, *पितृभ्यः*=पितरों के लिये, *नमः*=नमस्कार, *अस्तु*=होवे, *अद्य*=आज, *ये*=जो, *पूर्वासः*=पूर्व के, *ये*=जो, *उपरासः*= बाद के, *ईयुः*=गये हैं, *ये*=जो, *पार्थिवे*=पृथिवीसम्बन्धी, *रजसि*=लोक में, आ *निसत्ताः*=बैठे हैं, *ये*=जो, *वा*=अथवा, *नूनम्*=इस समय, *सुवृजनासु*=सुन्दर निवास वाली, *विक्षु*=वस्तियों में ।

हि० अ०—आज यह नमस्कार (उन) पितरों के लिये होवे, जो पहले या जो बाद में (मरकर पितृलोक में) चले गये हैं, और जो (पुनः जन्म लेकर) पृथिवी-सम्बन्धी लोक में स्थित हैं, तथा जो इस समय सुन्दर निवास वाली वस्तियों (देवलोकों) में हैं ।

Trans.—Now let this homage be paid to the Fathers who have departed earlier and who later; who have seated themselves in the aerial region and who now in the settlements with good abodes.

Notes—पूर्वासः, उपरासः—Nom. plurals in आसस्. These two words refer to the degrees of age of the Fathers departing from the human world. Some might have gone earlier and some others later. According to Sāyaṇa

पूर्वासः refers to those persons who died before the worshipper and उपरासः to those persons who were younger to the worshipper but died before him. पार्थिवे रजसि, सुवृजनासु विक्षु—पार्थिवे रजसि and सुवृजनासु विक्षु refer to the two abodes of Fathers. The former refers to the earthly abode where Fathers dwell after rebirth in many classes, and the latter refers to superior dwellings something like those of gods, where pious men go after death. Veṅkaṭa Mādhava takes the two clauses to mean 'those who are seated in the earthly region' and 'those who died in the powerful battle' (ये च पार्थिये लोके निष्षण्णाः, ये वा पुरस्तात् सुबलासु विक्षु युद्धे हताः). Griffith takes the पार्थिवे रजसि to mean 'the earthly region, i. e. firmament nearest to the earth' and the सुवृजनासु विक्षु to mean 'the mighty races of the gods'. According to Macdonell पार्थिवे रजसि refers to the Pitaras in the air intermediate between heaven and earth, while in *b* and *d* those in heaven and on earth respectively are intended. He takes सुवृजनासु विक्षु to mean 'settlements with fair abodes' which refers to the Fathers present at the funeral offerings on earth. निषत्ताः—नि + √*sad* 'to sit' with the suffix क्त.

आ । अहम् । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । अवित्सि । नपातम् ।
च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ॥ बर्हिऽसदः । ये । स्वधया ।
सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

सा० भा०—अहं यजमानः सुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः पितॄन् अवित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि। विष्णोः व्यापिनो यज्ञस्य नपातं च विनाशाभावं च विक्रमणं च विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि। ये पितरः बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्ति ते इह अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः अतिशयेनागताः। आदरपूर्वं समागत्य स्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुतस्य अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य पित्वः पितोरन्नस्य भागं भजन्त सेवन्ते उपयुञ्जते ॥

शब्दा०--*आ*=चारों तरफ से, पूर्ण रूप से, *अहम्*=मैंने, *पितॄन्*= पितरों को, *सुविदत्रान्*=सुन्दर दानवाले, *अवित्सि*=प्राप्त कर लिया है, या जान लिया है, *विष्णोः नपातम्*=विष्णु के पौत्र अर्थात् यम को, *विक्रमणम्*= संक्रमण को, च=और, *बर्हिसदः*=बर्हियों पर बैठने वाले देवता, ये=जो, *स्वधया*=स्वधा के साथ, *सुतस्य*=पीसे गये, *भजन्त*=प्राप्त करेंगे, *पित्वः*=अन्न, *ते*=वे, *इह*=यहाँ, *आगमिष्ठाः*=अतिशय रूप से आये हुये।

हि० अ०—सुन्दर दान देने वाले पितरों को, विष्णु के पुत्र (यम) को तथा (विष्णु के) संक्रमण को मैंने अच्छी तरह से जान लिया है। बर्हियों के ऊपर बैठने वाले (पितर) जो स्वधा के साथ, पीसे हुये सोम रस को प्राप्त करेंगे, वे यहाँ अतिशय रूप से आने वाले होवें।

Trans.—I have known the bountiful Fathers, the son of Viṣṇu (i. e. Yama) and (his) stride. They who, seated on sacred grass, shall enjoy the share of pressed Soma with *Svadhā*, be comingmost here.

Notes—सुविदत्रान्—Acc. plu. of सुविदत्र from सु + √*vid* 'to know' or 'to find' with the suffix अत्र, meaning 'of good knowledge' or 'of good wealth'. It is an epithet generally applied to gods. अवित्सि—√vid 'to find'. Ātm. 's'-aorist, 1st. sing. नपातम्—It is to be construed with विष्णोः. Veṅkaṭa Mādhava, accordingly, takes it to mean Yama, because he is the grand-son of Viṣṇu. In the VS (XXIX.60) Viṣṇu is called the husband of Aditi, whose son was Vivasvān (T.S. VI. 5. 6. 2), the father of Yama. On the very ground Geldner, too, holds that विष्णोः नपातम् here refers to Yama. Ludwig here finds a reference to the discharge of पितृऋण by the worshipper. He says that the speaker has discharged his obligations to the Fathers by begetting a son through the favour of Viṣṇu. Griffith follows Ludwig's suggestion and accordingly renders by 'I have gained son and progeny from Viṣṇu'. Macdonell takes the word नपातम् to be used elliptically to designate Agni. Sāyaṇa's interpre-

tation of the word विष्णोः and नपातम् is too fanciful to be accepted. He takes विष्णु to mean 'sacrifice' and नपातम् to mean 'the non-destruction'. विक्रमणम्—It is also to be construed with विष्णोः. It refers to the third step of Viṣṇu where the wise ones only can go (cf. तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति (ṚV. I. 154. 5); ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै……(ṚV. I. 154. 6). स्वधया—The word स्वधा has been used in different meanings. In Nighaṇṭu it is enumerated in the lists of the names of water (I. 12. 97) and food (II. 7. 17). The commentators have invariably followed these meanings. Monier Williams gives various meanings such as: 'self-position, self-power, inherent power, the sacrificial offering due to each god especially the food, or libation, or refreshing drink offered to the Pitṛs or spirits of deceased ancestors, the exclamation or benediction used on presenting the oblation or libation to the gods or departed ancestors'. Macdonell renders it here by 'funeral offering' and Griffith by 'oblation'. भजन्त—√*bhaj* 'to share' Ātm. pres. inju. 3rd. plu. It is connected with the partitive gen. सुतस्य. पित्वः—Gen. sing. of पितु meaning food. Here it refers to the Soma. आगमिष्ठाः—आ + √*gam* 'to go' with the suffix इष्ठन् (expressive of superlative degree). The suffix being नित् it accents the first syllable.

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ॥ ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

सा० भा०—हे बर्हिषदः । यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः' (तै. ब्रा. १. ६. ९) इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं

कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृशा हे पितरः अर्वाक् अर्वाचीनानामस्माकम् ऊती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । वः युष्मदर्थम् इमा हव्या एतानि हवींषि चकृम अतस्तानि जुषध्वम् । ते हविर्जुष्टवन्तो यूयं शंतमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन निमित्तभूतेन आ गत आभिमुख्येनास्मान् प्राप्नुत । अथ अनन्तरं नः अस्मभ्यं शं सुखं योः दुःखवियोगम् अरपः पापरहितं च दधात दत्त ॥

शब्दा०—*बर्हिषदः*=बर्हि पर बैठनेवाले, *पितरः*=हे पितरो, *ऊती*=सहायता के साथ, *अर्वाक्*=हमारी ओर, *इमा*=ये, *वः*=तुम लोगों के लिये, *हव्या*=हवि, *चकृम*=तैयार किया है, *जुषध्वम्*=स्वीकार करो, *ते*=वे तुम लोग, *आ गत*=आवो, *अवसा*=अपनी रक्षा के साथ, *शंतमेन*=कल्याणकारी, *अथ*=तदनन्तर, *नः*=हमे, *शम्*=सुख, *योः*=आरोग्य, *अरपः*=पाप-राहित्य, *दधात*=प्रदान करो ।

हि० अ०—हे बर्हि पर बैठने वाले पितरो, अपनी रक्षा के साथ हमारी ओर आवो; इन आहुतियों को (हमने) तुम्हारे लिये तैयार किया है; (इन्हें) स्वीकार करो । वे तुम लोग अपनी अत्यन्त कल्याणकारी सहायता के साथ आवो, और हमें सुख, आरोग्य तथा पाप-राहित्य प्रदान करो ।

Trans.—O Fathers who sit on sacred grass, come towards us; these oblations we have made to you; accept (them). You as such come with most beneficent aid and bestow on us happiness, health and sinlessness.

Notes—बर्हिषदः पितरः—Both are vocatives; the former is adjectively connected with the latter, hence, for accentuation they are treated as one word. Nevertheless, vocatives in plu. may optionally be treated as independent words (विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्—Pāṇ. VIII. 1. 74; Vide, VSB, p. 89). ऊती—Vedic instr. sing of ऊति (from √*av* + क्तिन्). Veṅkaṭa Mādhava takes it as dat. sing. and renders by 'रक्षणाय'. For Kampa accent in ऊत्य १ र्वाक् see अप्स्व १ न्तः (ṚV. I. 116. 24). The verb आ गत is to be supplied and then it would

mean 'come towards us'. हव्या—Vedic use for हव्यानि. चकृमा—√kr 'to make' perf. 1st plu.; final syllable is metrically lengthened. जुषध्वम्—√juṣ 'to enjoy' Ātm. pres. impv. 2nd. plu.; not unaccented because it forms a new sentense consisting of only one word (चादिलोपे विभाषा—Pāṇ VIII. 1. 63). आगत—आ + √gam 'to come' root-aorist, impv. 2nd. plu. ते आ गत—when a verb of second person has a subject of 3rd person the latter is to be rendered as 'you as such'. Such usages are very common in the ṚV. अथा—Final vowel is metrically lengthened. दधात—√dhā 'to put' pres. impv. 2nd. plu.; this irregular form is only met with in the ṚV. its regular form is धत्त.

उप॑ऽहूताः । पि॒तरः॑ । सो॒म्यासः॑ । ब॒र्हि॒ष्ये॑षु । नि॒ऽधिषु॑ । प्रि॒येषु॑ ॥
ते । आ । ग॒म॒न्तु॒ । ते । इ॒ह । श्रु॒व॒न्तु॒ । अधि॑ । ब्रु॒व॒न्तु॒ । ते ।
अ॒व॒न्तु॒ । अ॒स्मान् ॥ ५ ॥

सा० भा०—सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा पितरः बर्हिष्येषु यागार्हेषु प्रियेषु तृप्तिकरेषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्त-भूतेषु सत्सु उपहूताः अस्माभिराहूताः ते पितरः आ गमन्तु आगच्छन्तु। आगत्य च इह अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः श्रुवन्तु शृण्वन्तु। श्रुत्वा च अधि ब्रुवन्तु। साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु। ते तादृशाः पितरः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु॥

शब्दा०—*उपहूताः*=बुलाये गये, *पितरः*=पितर, *सोम्यासः*=सोम से प्रेम करने वाले, *बर्हिष्येषु*=बर्हियों पर रखे गये, *निधिषु*=हविर्द्रव्यों पर, *प्रियेषु*=प्रिय, *ते*=वे, *आ गमन्तु*=आवें, *ते*=वे, *इह*=यहाँ, *श्रुवन्तु*=सुने, *अधिब्रुवन्तु*=हमारे लिये बोलें, *ते*=वे, *अवन्तु*=रक्षा करें, *अस्मान्*=हमारी।

हि० अ०—सोम से प्रेम करने वाले पितर (हमारे द्वारा) बर्हियों पर रखी गई प्रिय हवि के लिये बुलाये गये हैं; वे आवें; वे यहाँ सुनें, हमारे लिये बोलें और वे हमारी रक्षा करें।

Trans.—Invited are the Soma-loving fathers to their favourite oblations laid on the sacred grass. May they come; may they listen here and speak for us; may they help us.

Notes—उपहूताः—Nom. plu. of उपहूत from उप + √*hū* 'to call' with the suffix क्त. ; for accent see निहिता (ṚV. I. 24. 7). आ गमन्तु—आ + √*gam* 'to come', root-aorist, impv. 3rd. plu. श्रुवन्तु—√*śru* 'to hear', root-aorist. impv. 3rd. plu. ब्रुवन्तु—√*brū* 'to speak', pres. impv. 3rd. plu. अवन्तु—√*av* 'to help', pres. impv. 3rd. plu.

आऽअच्यं । जानुं । दक्षिणतः । निऽसद्यं । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वें ॥ मा । हिंसिष्ट । पितरः । केनं । चित् । नः । यत् । वः । आगंः । पुरुषतां । करांम ॥ ६ ॥

सा॰ भा॰—पितॄणामयं स्वाभाविको धर्मः 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्य' (श. ब्रा. २.४. २. २) इति वचनात् । हे पितरः विश्वे सर्वे यूयं जानु आच्य भूमौ निपात्य दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे निषद्य उपविश्य इमम् अस्मदीयं यज्ञमभि गृणीत अभिष्टुत । विशिष्टतृप्तियोगात् परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः । अपि च वः युष्माकं यत् किंचित् कर्मवैगुण्यजनितम् आगः अपराधं पुरुषता मनुष्यत्वेन हेतुना कराम वयं कृतवन्तः हे पितरः तेन केन चित् अप्यपराधेन नः अस्मान् मा हिंसिष्ट ॥

शब्दा॰—*आच्य* = झुकाकर, *जानु*=घुटने को, *दक्षिणतः*=दक्षिण की ओर, *निसद्य*=बैठकर, *इमम्*=इस, *यज्ञम्*=यज्ञ को, *गृणीत*=स्वीकार करो, *विश्वे*=सभी, *मा*=मत, *हिंसिष्ट*=मारो, *पितरः*=हे पितरो, *केन चित्*=किसी से भी, *नः*=हमें, *यत्*=जो, *वः*=तुम्हारे लिये, *आगः*=पाप, *पुरुषता*=मनुष्य होने के कारण, *कराम*=करें ।

हि॰ अ॰—(हे पितरो,) घुटने को मोड़कर दक्षिण की ओर बैठकर इस यज्ञ को तुम सब लोग स्वीकार करो । हे पितरो, मनुष्य होने के

कारण जो कुछ अपराध हम तुम्हारे प्रति करें (उनमें से) किसी भी (अपराध) से हमें मत मारो।

Trans.—(O Fathers;) having bent your knee and seated southward you all do accept this sacrifice. O Fathers, injure us not for any sin that we might have committed against you through human frailty.

Notes—आच्या—आ + √*ac* 'to bend' + ल्यप्. जानु—Here जानु refers to left knee. In the sacrifice gods take their seat bending their right knee and Fathers their left knee. दक्षिणतः—To the south of the Vedi; because south is regarded as the region of Fathers and their king Yama. गृणीत—√*gṛ* 'to sing', pres. impv. 2nd. plu. हिंसिष्ट—√*hiṁs* 'to injure', 'iṣ'-aorist, injun. 2nd. plu. पुरुषता—Instr. sing. identical in form with the stem. कराम—√*kṛ* 'to make', root-aorist, subj. 1st. plu.

आसीनासः। अरुणीनाम्। उपऽस्थे। रयिम्। धत्त। दाशुषे। मर्त्याय॥ पुत्रेभ्यः। पितरः। तस्य। वस्वः। प्र। यच्छत। ते। इह। ऊर्जम्। दधात॥ ७॥

सा० भा०—अरुणीनाम् आरोचमानानां ज्वालानां वा देवतानां वा उपस्थे समीप स्थाने वेद्याख्ये आसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय रयिं धनं धत्त दत्त। हे पितरः यूयं तस्य यजमानस्य पुत्रेभ्यः वस्वः वसु धनं प्र यच्छत। ते तादृशा यूयम् इह अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि ऊर्जं धनं दधात निधत्त॥

शब्दा०—*आसीनासः*=बैठे हुये, *अरुणीनाम्*=रक्त वर्ण की उषाओं की, *उपस्थे*=गोद में, *रयिम्*=धन, धत्त=प्रदान करो, *दाशुषे*=कव्य प्रदान करने वाले, *मर्त्याय*=मनुष्य के लिये, पुत्रेभ्यः=पुत्रों के लिये, *पितरः*=हे पितरो, *तस्य*=उसके, *वस्वः*=धन, *प्रयच्छत*=प्रदान करो, *ते*=वे तुम लोग, *इह*=यहाँ, *ऊर्जम्*=बल, *दधात*=धारण कराओ।

हि० अ०—(हे पितरो,) रक्त वर्ण की उषाओं की गोद में बैठे हुये (तुम लोग) कव्य प्रदान करने वाले मनुष्य के लिये धन प्रदान करो। हे पितरो, (अपने) पुत्रों के लिये उस धन का हिस्सा प्रदान करो (और) वे तुमलोग यहाँ बल धारण करावो।

Trans.—Seated in the lap of ruddy (dawns), bestow wealth on the oblation-giving man. O Fathers, grant to (your) sons a share of that wealth. You as such here bestow strength.

Notes—आसीनासः—Nom. plu. in आसस् of आसीन from √ās 'to sit' with the suffix शानच्, the latter being changed into ईन. अरुणीनाम्—Here it refers to the dawns in whose lap Fathers take their sit. धत्त—√*dhā* 'to put', pres. impv. 2nd. plu. दाशुषे—√*dāś* 'to give' with the suffix क्वसु; in the weak cases व is changed into उ by Samprasāraṇa. With the suffix क्वसु the roots are generally reduplicated, but the root √dāś is exeption to that rule. पुत्रेभ्यः—Sāyaṇa connects पुत्रेभ्यः with तस्य which, according to him, refers to the sacrificer. But तस्य should be construed with वस्वः a partitive genitive. यच्छत—√*yam* 'to stretch out' pres. impv. 2nd plu

ये। नः। पूर्वे। पितरः। सोम्यासः। अनुऽऊहिरे। सोमऽपीथम्। वसिष्ठाः॥ तेभिः। यमः। सम्ऽरराणः। हवींषि। उशन्। उशत्ऽभिः। प्रतिऽकामम्। अत्तु॥ ८॥

सा० भा०—सोम्यासः सोमसंपादिनः वसिष्ठाः। वस्तृतमाः कृताच्छादना धनवत्तमा वा नः अस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानम् अनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्नुवन्तः। दत्तवन्त इत्यर्थः। उशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानः यमः पितृपतिः उशद्भिः यमेन सह संभोगं कामयमानैः तेभिः तैरस्मदीयैः पितृभिः सह रराणः रममाणः हवींषि अस्माभिर्दत्तानि प्रतिकामं कामंकामं प्रति अत्तु। यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयत्वित्यर्थः॥

शब्दा०—ये=जो, नः=हमारे, पूर्वे=पूर्व के, सोम्यासः=सोम से प्रेम करने वाले, अनूहिरे=प्राप्त हुये हैं, सोमपीथम्=सोमपान को, वसिष्ठाः=श्रेष्ठ, तेभिः=उनके साथ, यमः=यम, संरराणः=आनन्दित होता हुआ, हवींषि=हविर्द्रव्यों को, उशन्=कामना करता हुआ, उशद्भिः=कामना करने वालों के साथ, प्रतिकामम्=इच्छा के अनुसार, अत्तु=खावे ।

हि० अ०—जो हमारे प्राचीन, सोम से प्रेम करने वाले तथा श्रेष्ठ पितर यहां सोमपान के लिये पधारे हैं, कामना करने वाले उन (पितरों) के साथ आनन्दित होता हुआ हविर्द्रव्यों की कामना करता हुआ यम अपनी इच्छा के अनुसार खावे ।

Trans.—Those our ancient, Soma-loving, most noble Fathers who have been brought to the Soma-drought, with them, longing ones, let Yama, desiring oblations, rejoicing, eat according to his desire.

Notes—अनूहिरे—अनु + √*vah* 'to carry' Ātm. perf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by ये. Macdonell suggests the possibility of deriving it from √*ūh* 'to consider'. सोमपीथम्—Tatpuruṣa compd. accented on the last syllable. पीथम् is derived from √*pā* 'to drink' with the suffix थक्. वसिष्ठाः—Here it, being an epithet of Father, is derived from √*vas* 'to shine' or 'to dwell' with the suffix इष्ठन्; the suffix being नित् it accents the first syllable. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa, accordingly, explain it as 'wealthiest (वसीयांसः—Veṅkaṭa.; वस्तृतमा कृताच्छादना धनवत्तमा वा—Sā.). Griffith takes it to mean 'noble'. Macdonell takes it as one of the groups of ancient seers. संरराणः—सम् + √*rā* 'to give' with the suffix कानच्. Veṅkaṭa Mādhava and Sāyaṇa whom Griffith follows, seem to derive it from √*ram* 'to rejoice' and render it by 'रममाणः'. उशन्—√*vaś* 'to desire' with the suffix शतृ. व has changed into उ by Samprasāraṇa. It is an adj. of यमः. Its instr. plu. from उशद्भिः refers to the Fathers. प्रतिकामम्—'According to one's desire';

Avyayībhāva compd. accented on the final syllable. अत्तु—√*ad* 'to eat' pres. impv. 3rd. sing.

ये । ततृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्कैः ॥ आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ ९ ॥

सा० भा०—देवत्रा देवान् जेहमानाः क्रमेण गच्छन्तः । क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । होत्राविदः यज्ञान् सम्यक् कर्तुं वेदितारः अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमानां च सम्यक्कर्तारः ये पितरः तातृषुः तृष्यन्ति हे अग्ने त्वं तैः पितृभिः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः आ याहि आगच्छ। कीदृशैः। सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः सत्यैः अविसंवादिभिः कव्यैः । कव्यं नाम पितृदेवत्यं हविः । तत्संबन्धिभिः । यद्वा कव्यैः कविभिर्मेधाविभिः । स्वार्थिको यत् । घर्मसद्भिः यज्ञसादिभिः ॥

शब्दा०—*ये*=जो, *ततृषुः*=प्यासे हैं, *देवत्रा*=देवताओं में, *जेहमानाः*=जाते हुए, *होत्राविदः*=हौत्र कर्मको जानने वाले, *स्तोमतष्टासः*=अपने लिए निर्मित स्तोत्र वाले, *अर्कैः*=स्तुतियों से, *अग्ने*=हे अग्नि, आ *याहि*=आवो, *सुविदत्रेभिः*=सुन्दर दान देने वालों के साथ, *अर्वाङ्*=हमारी ओर, *सत्यैः*=सत्य रूप, *कव्यैः*=बुद्धिमान्, *पितृभिः*=पितरों के साथ, *घर्मसद्भिः*=यज्ञीय गर्म पात्र के पास बैठने वाले ।

हि० अ०—हे अग्नि, सुन्दर दान देने वाले, सत्यरूप, बुद्धिमान् तथा यज्ञीय गर्मपात्र के पास बैठनेवाले पितरों के साथ हमारी ओर आवो; जो (पितर) हौत्र कर्म को जाननेवाले तथा स्तुतियों से निर्मित स्तोत्र वाले हमारी ओर आते हुये देवताओंमें प्यासे हैं ।

Trans.—O Agni, come to us with the bountiful, the true, the wise, Fathers, sitting at the heating vessel, who, the knowers of the sacrifices, for whom the hymns have been fashioned with songs, hastening (hither), are thirsty among the gods.

Notes—तातृषुः—√*tṛṣ* 'to be thirsty' perf. 3rd. plu. with long reduplicated syllable ; such vowels are regu-

larly changed into their short form in the pada-text. देवत्रा—See पुरुत्रा (ṚV. I. 32. 7). जेहमानाः—Nom. plu. of जेहमान from √*jeh* 'to endeavour', 'to go' with the suffix शानच्. होत्राविदः—knower of the sacrifices; Upapada compd. accented on the second member. स्तोमतष्टासः—स्तोम from √*stu* 'to praise' with the suffix मन् and तष्टासः from √*takṣ* 'to fashion' with the suffix क्त. Sāyaṇa takes it as Tatpuruṣa compd.; the second member being a word ending in क्त and the first member being instr. in sense, the latter bears the natural accent. Veṅkaṭa Mādhava takes it to mean 'purified with hymns'. आ याहि—आ + √*yā* 'to come', pres. impv. 2nd sing. सुविदत्रेभिः—See सुविदत्रान् (ṚV. X. 15. 3). कव्यैः—Kavyas form a class of manes (कव्यैः नाम पितृभिः—Veṅkaṭa); kavya is the oblation offered to manes. Sāyaṇa thinking it to be derived from कवि + यत्, proposes an alternative rendering 'the wise ones'. Macdonell, too, thinks it to be originally connected with कवि meaning 'wise'. घर्मसद्भिः—It is an adj. of पितृभिः. घर्म is a hot vessel viz. *Mahāvīra* around which Fathers take their seats in the sacrifice. It may also refer to a region somewhere near Sūryaloka.

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । दधानाः ॥ आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

सा० भा०—सत्यासः सत्याः ये पितरः हविरदः भक्षणयोग्यस्य हविषोऽत्तारो भक्षयितारः हविष्याः पानयोग्यस्य हविषः पातारः इन्द्रेण देवैः सरथं समानमेकं तुल्यं वा रथं दधानाः । लडर्थे शानच् । गमनाय सदा धारयन्ति हे अग्ने तैः पितृभिः सह आ याहि आगच्छ । कीदृशः । सहस्रम् । तृतीयार्थे प्रथमा । सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । देववन्दैः देव-

संबन्धिभिः स्तोत्रैर्युक्तः परैः परकालीनैः पूर्वैः पूर्वकालीनैः घर्मसद्भि-यज्ञसादिभिर्महावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्वा ॥

शब्दा०—*ये*=जो, *सत्यासः*=सत्य रूप, *हविरदः*=हवि खाने वाले, *हविष्याः*=तरल हवि पदार्थ का पान करने वाले, *इन्द्रेण*=इन्द्र के साथ, *देवैः*=देवताओं के साथ, *सरथम्*=समान रथ को, *दधानाः*=धारण करते हुये, *अग्ने* = हे अग्नि, *आ याहि*=आवो, *सहस्रम्*=हजारों, *देववन्दैः*=देवताओं की स्तुति करने वाले, *परैः*=दूर, *पूर्वैः*=प्राचीन, *पितृभिः*=पितरों के साथ *घर्मसद्भिः*=गर्म पात्र के पास बैठने वाले ।

हि० अ०—हे अग्नि, हजारों, देवताओं की स्तुति करने वाले, दूर के, प्राचीन तथा गर्म पात्रों के पास बैठने वाले पितरों के साथ आवो; जो (पितर) सत्यरूप, हवि को खाने वाले, तरल हवि का पान करने वाले तथा इन्द्र एवं देवताओं के साथ समान रथ धारण करने वाले हैं ।

Trans.—Who are truthful, eaters of oblations, drinkers of oblations, having the same car with Indra and (other) gods, O Agni, come with those countless, god-praising, remote ancient Fathers, dwelling at the heating vessel.

Notes—हविरदः, हविष्पा—Both are Upapada compds. accented on the second member. Fathers are said to eat and drink the oblation. दधानाः—Pres. part. from √*dhā* 'to put' with the suffix शानच्; accented on the reduplicated syllable. दधानाः is also formed in the perf. part. but then it accents the final syllable. सहस्रम्—Agreeing with पितृभिः it would be rendered as 'सहस्रेण' 'with thousand'. देववन्दैः—Tatpuruṣa compd. acceted on the last syllable.

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रनीतयः ॥ अत्त । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्वऽवीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

स्वा० भा०—अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः पितरः यूयम् इह अस्मिन् पितृकर्मणि आगच्छत। आगत्य च हे सुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं सदःसदः तत्तत्स्थानं सदत सीदत। तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः। उपविश्य च बर्हिषि आसादितानि प्रयतानि शुचीनि हवींषि अत्त भक्षयत। अथ अनन्तरं सर्ववीरं सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं रयिं धनं दधातन अस्मभ्यं दत्त॥

शब्दा०—*अग्निष्वात्ताः*=हे अग्नि के द्वारा जलाये गये, *पितरः*=हे पितर, *इह*=यहाँ, *आगच्छत*=आवो, *सदःसदः*=अपने-अपने स्थान पर, *सदत*=बैठो, *सुप्रणीतयः*=हे सुन्दर नेतृत्व वाले, *अत्त*=खावो, *हवींषि*=हविर्द्रव्यों को, *प्रयतानि*=दिये गये, *बर्हिषि*=कुशाओं पर, *अथ*=तदनन्तर, *रयिम्*=धन, *सर्ववीरम्*=सभी पुत्रपौत्रों से युक्त, *दधातन*=प्रदान करो।

हि० अ०—हे अग्नि के द्वारा जलाये गये पितरो, यहाँ आवो; हे सुन्दर नेतृत्व वाले, अपने-अपने स्थान पर बैठो; कुशाओं के ऊपर दी गई हवि को खावो; तदनन्तर सभी वीर पुत्रपौत्रों से युक्त धन प्रदान करो।

Trans.—O Fathers, that have been devoured by fire, come hither; O of good guidance, take each your proper seat; eat the oblations offered on the sacrificial grass and then bestow wealth accompanied with all hero sons.

Notes.—अग्निस्वात्ता—Voc. accented on the first syllable. Tatpuruṣa compd the first member is instr. in sense. स्वात्ता is formed from √*svād* 'to sweeten' with the past participial suffix क्त. आ गच्छत—आ + √*gam* 'to come' pres. impv. 2nd. plu. सदःसदः—Iterative compd. accented on the first member. सदत—√*sad* 'to sit' 'a'-aorist, impv. 2nd. plu. सुप्रनीतयः—Voc. plu. of सुप्रनीति from सु + प्र + √*nī* 'to lead' with the suffix क्तिन्. Bahuvrīhi compd. voc. not coming in the beginning, hence, unaccented. The first preposition is separated by avagraha in the Pada-text. अत्त—√*ad* 'to eat' pres. impv. 2nd. plu.; final vowel is metrically lengthened. अथा—Final vowel is

lengthened. प्रयतानि—Acc. plu. neu. of प्रयत from प्र + √*yam* 'to stretch out' with the suffix क्त. दधातन—√*dhā* 'to put' pres. impv. 2nd. plu. with irregullr strong form and the suffix तन besides त (तप्तनप्तनथनाश्च—Pāṇ. VII. 1. 45). सर्ववीरम्—Bahuvrihi compd. accented on the first member.

त्वम् । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ॥ प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ १२ ॥

सा० भा—हे जातवेदः । जातं सर्वं जगद्वेत्तीति जातवेदाः । तथाविध हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतः त्वं हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वी कृत्वा अवाट् वहनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविः अक्षन् अदन्तु । हे देव त्वम् अपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हवींषि अद्धि भक्षय ॥

शब्दा०—*त्वम्*=तुम, *अग्ने*=हे अग्नि, *ईळितः*=स्तुति किये गये हो, *जातवेदः*=हे जातवेदस्, *अवाट्*=ढोया है, *हव्यानि*=हविर्द्रव्यों को, *सुरभीणि*=सुगन्धित, *कृत्वी*=करके, प्र *अदाः*=प्रदान किया है, *पितृभ्यः*=पितरों के लिये, *स्वधया*=स्वधा शब्द के साथ, *ते*=वे, *अक्षन्*=खाया है, *अद्धि*=खावो, *त्वम्*=तुम, *देव*=हे देव, *प्रयता*=दी गई, *हवींषि*=हवि को।

हि० अ०—हे सबको जानने वाले अग्नि, (हमारे द्वारा) वन्दित होकर तुम हविर्द्रव्यों को सुगन्धित करके ले गये हो। तुमने (उसे) पितरों को दिया है। उन्होंने स्वधा शब्द के साथ दी गई हवि को खा लिया है; (अब) दी गई हवि को तुम खावो।

Trans.—O Agni, having been implored, O the knower of all, thou hast conveyed the oblations having made them fragrant; thou hast given (them) to the Fathers; they have eaten with *Svadhā*; now O god, thou eat the offered oblations.

Notes—ईळितः—√*īḍ* 'to praise, with the past participial suffix क्त which bears the accent. अवाट्—√*vah* 'to carry', 's'-aorist, 2nd. sing. कृत्वी—√*kṛ* 'to make' with the suffix क्त्वी which is found only in the Vedic language besides क्त्वा of the classical sanskrit. अदाः—√*dā* 'to give', root-aorist, 2nd. sing. अक्षन्—√*ghas* 'to eat', root-aorist 3rd. plu. अद्धि—√*ad* 'to eat' pres. impv. 2nd. sing.

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँ इति । च । न । प्रऽविद्म ॥ त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातऽवेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥१३॥

सा० भा०—ये च पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते ये च इह न सन्ति। यांश्च पितृन् विद्म संनिकृष्टत्वाज्जानीमः याँ उ च न अपि च न प्रविद्म विप्रकृष्टत्वाद्वयं न विजानीमः। यति ते यावन्तस्ते भवन्ति तान् सर्वान् सर्वान् यथोक्तान् हे जातवेदः उत्पन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानाग्ने त्वं वेत्थ जानासि। स्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः सुकृतं साधु कृतं यज्ञं जुषस्व प्रीत्या गृहाण॥

शब्दा०—*ये*=जो, *च*=और, *इह*=यहाँ, *पितरः*=पितर, *ये*=जो, *च*=और *न*=नहीं, *इह*=यहाँ, *यान्*=जिनको, *च*=और, *विद्म*=हम जानते हैं, *उ*=एक निपात, *च*=और, *न*=नहीं, *प्रविद्म*=प्रकृष्ट रूप से जानते हैं, *त्वम्*=तुम, *वेत्थ*=जानते हो, *यति*=जितना, *ते*=तुम्हारा, *जातवेदः*=हे सबको जानने वाले अग्नि, *स्वधाभिः*=स्वधा के साथ, *यज्ञम्*=यज्ञ को, *सुकृतम्*=अच्छी प्रकार से तैयार किये गये, *जुषस्व*=स्वीकार करो।

हि० अ०—जो पितर यहाँ हैं और जो यहाँ नहीं हैं; जिनको (हम) जानते हैं और जिनको (हम) अच्छी तरह से नहीं जानते हैं; हे सबको जानने वाले अग्नि, वे जितने हैं तुम सबको जानते हो। स्वधा के साथ अच्छी प्रकार से तैयार किये गये इस यज्ञ को प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार करो।

Trans.—The Fathers who are here and who are not here; whom we know and whom we know not, O knower of all, thou knowest how many they are; accept with pleasure the sacrifice well-prepared with svadhā.

Notes—विद्म—√*vid* 'to know', perf. 1st. plu.; not unaccented because preceded by यान्. यॉं उ—For sandhi see चिकित्वॉं अभि (ṚV. I. 25. 10). वेत्थ—√*vid* 'to know' pres. 2nd. plu. जुषस्व—√*juṣ* 'to enjoy', Ātm. pres. impv. 2nd. sing.

ये। अ॒ग्नि॒ऽद॒ग्धाः। ये। अन॑ग्निऽदग्धाः। मध्ये॑। दि॒वः। स्व॒धया॑। मा॒दय॑न्ते ॥ तेभिः॑। स्व॒ऽराट्। असु॑ऽनीतिम्। ए॒ताम्। य॒था॒ऽव॒शम्। त॒न्व॑म्। क॒ल्प॒य॒स्व॒ ॥ १४ ॥

सा० भा०—ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना भस्मीकृताः। श्मशानं प्राप्ता इत्यर्थः। ये च पितरः अनग्निदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः मध्ये दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वधया हविर्लक्षणेनान्नेन मादयन्ते तृप्यन्ति हे अग्ने स्वराट् स्वकर्मोपभोगेन दीप्यमानः तेभिः तैः पितृभिः सहितः सन् असुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पित्रन्तरात्मानम् एतां तन्वम् एतद्देवताशरीरं यथावशं यथाकामं कल्पयस्व समर्थयस्व। ग्रासयेत्यर्थः॥

शब्दा०—*ये*=जिनका, *अग्निदग्धाः*=अग्निदाह हुआ है, *ये*=जिनका, *अनग्निदग्धाः*=अग्निदाह नहीं हुआ है, *मध्ये*=बीच में, *दिवः*=द्युलोक के, *स्वधया*=स्वधा के साथ, *मादयन्ते*=आनन्दित किये जाते हैं, *तेभिः*=उनके साथ, *स्वराट्*=स्वयं दीप्तिमान्, *असुनीतिम्*=प्राण को ले जानेवाले, *एताम्*=उस, *यथावशम्*=अपनी इच्छा के अनुसार, *तन्वम्*=शरीर को, *कल्पयस्व*=ग्रहण करावो।

हि० अ०—जिनका अग्निमें दाह हुआ है और जिनका अग्निमें दाह नहीं हुआ है, (वे जो) द्युलोक के मध्य में आनन्दित होते हैं, (हे अग्नि) स्वयं प्रकाशमान (तुम) उनके साथ प्राण को धारण करने के लिये अपनी इच्छा के अनुसार उनके शरीर को ग्रहण करावो॥

Trans.— Those who, burnt with fire and not burnt with fire, are exhilerated by the oblation in the midst of heaven, with them, the self-luminous thou incorporate a body according to your will to lead their soul.

Notes—अग्निदग्धाः—Tatpuruṣa compd. accented on the last syllable. दग्धाः is formed from √*dah* 'to burn' with the suffix क. अनग्निदग्धाः—नञ् compd. accented on the first syllable. मादयन्ते—√*mad* 'to exhilerate' caus. Ātm. 3rd. plu., not unaccented because syntactically connected with ये. स्वराट्—It is somewhat uncertain who is meant by this. According to Sāyaṇa and Macdonell hlre Agni is intended because he conducts the spirit of the dead man, who is cremated, to the next world. I think, स्वराट here refers to Yama because he is the king of Fathers and acts according to his will. It is he who incorporates body to souls according to their deeds. असुनीतिम्—Tatpuruṣa compd. accented on the first member (vide, VSB, p 58 (2)). A difficult word whose meaning is somewhat uncertain. Sāyaṇa connects it with तन्वम् and explains the two words by 'the body that leads to life' and accordingly Wilson as 'that body that is endowed with breath' Soul is subtlemost. It cannot be perceived without a corporate body. Yama, the king of Fathers incorporates a body to souls for their practical existence. यथावशम्—Avyayibhāva compd. accented on the last syllable. कल्पयस्व—√*clp* 'to form' Ātm. pres. impv. 2nd. sing.

'प्रावेपा:' इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षं मुजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशी अक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्तास्तद्देवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पञ्च गताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षाश्च निन्द्यन्ते । अतस्ता अपि तद्देवत्याः । तथा चानुक्रान्तं— 'प्रावेपाः षळूना मौजवान्वाक्षोऽक्षकृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

प्रावेपाः । मा । बृहतः । मादयन्ति । प्रवातेऽजाः । इरिणे । वर्वृतानाः ॥ सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्षः । विऽभीदकः । जागृविः । मह्यम् । अच्छान् ॥ १ ॥

सा० भा—बृहतः महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाताः इरिणे आस्फारे वर्वृतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षाः मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किंच जागृविः जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदकः विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं माम् अच्छान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजवतः । तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः—'प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्' (निरु० ९. ८) इति ॥

शब्दा०—प्रावेपाः=कम्पनशील, *मा*=मुझको, *बृहतः*=बड़े विभीदक वृक्ष से, *मादयन्ति*=आनन्दित करते हैं, *प्रवातेजाः*=वायुवाले स्थान में उत्पन्न, *इरिणे*=पाशे पर, *वर्वृताना*=बार-बार नाचते हुये, *सोमस्येव*=

सोम की तरह, *भक्षः*=खाना, यहाँ पीने से मतलब है, *मौजवतस्य*=मूजवत् से उत्पन्न का, *विभीदकः*=अक्ष, गोटियां, *जागृविः*=जागृत करनेवाला, *मह्यम्* = मुझको, *अच्छान्*=अत्यन्त आनन्दित करता है।

हि० अ०--कम्पनशील, वायु वाले स्थान में बड़े (विभीदक वृक्ष) से उत्पन्न अक्ष पाशे पर बार-बार नाचते हुये मुझको आनन्दित करते हैं। मूजवत् से उत्पन्न सोम के पान की तरह जागृत करनेवाला अक्ष मुझको आनन्दित करता है।

Trans.—The quivering ones, born in windly place of the lofty (Vibhīdaka tree), rolling on dice-board exhilarate me. Like the draught of Soma from Mūjavant, the enlivening Vibhīdaka has gladdened me.

Notes—प्रावेपाः—From √*vip* 'to tremble'; quivering ones. मादयन्ति—√*mad* 'to exhilarate', pres. caus. 3rd. plu. प्रवातेजाः—Born in windly place; Tatpuruṣa compd. accented on the second member. वर्वृतानाः—√*vṛt* 'to turn', inte. pres. part. nom. plu. अच्छान्—√*chand* 'to seem', 's'-sorist, 3rd. sing. Here Sāyaṇa takes it to mean 'gladden'

न । मा । मिमेथ । न जिहीळे । एषा । शिवा । सखिऽभ्यः । उत । मह्यम् । आसीत् ॥ अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतोः । अनुऽव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

सा० भा०--एषा अस्मदीया जाया मा मां कितवं न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लज्जितवती । सखिभ्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकरी आसीत् अभूत् । उत अपि च मह्यं शिवासीत् । इत्थम् अनुव्रताम् अनुकूलां जायाम् एकपरस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य अक्षस्य हेतोः कारणात् अहम् अप अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ।

शब्दा०—*न*=नहीं, *मा*=मुझसे, *मिमेथ*=झगड़ा किया, *न*=नहीं, *जिहीळे*=क्रोध किया, *एषा*=उसने, *शिवा*=कल्याणकारी, *सखिभ्यः*=मित्रों के लिये, *उत* = और, *मह्यम्* = मेरे लिये, *आसीत्* = थी, *अक्षस्य* = अक्ष का,

एकपरस्य = एक मात्र प्रेमी होने के, हेतोः = कारण से, अनुव्रताम् = पतिव्रता, जायाम् = पत्नी को, अप अरोधम् = परित्याग दिया है।

हि० अ०—उसने मुझसे कभी झगड़ा नहीं किया, कभी क्रोध नहीं किया, (बल्कि) मित्रों के लिये तथा मेरे लिये कल्याणकारी थी; अक्ष का एक मात्र प्रेमी होने के कारण ही (मैंने अपनी) पतिव्रता स्त्री का परित्याग किया है।

Trans.—She never disputed nor was hostile to me; (rather) she was graceful to friends and to me. For the sake of dice, too lovely for one, I have abandoned a devoted wife.

Notes—मिमेथ—√*mith* 'to dispute', pref. 3rd. sing. Macdonell takes it to mean 'scold' and Griffith as 'vex' जिहीळे—√*hīd* 'to be hostile', Atm. perf. 3rd. sing.; Sāyaṇa takes it to mean 'to be ashamed'. आसीत्—√*as* to be, impf. 3rd. sing. एकपरस्य—Sāyaṇa takes it to mean 'having one for chief (एकः परः प्रधानं यस्य); Macdonell takes एकपरस्य as a Tatpuruṣa compd. meaning 'exceeding by one'. According to him it alludes to an unlucky throw called 'Kali' in which, when number of dice thrown is divided by four, one remains over, while in the best throw, the 'Kṛta' nothing remains over. अप अरोधम्—√*rudh* with अप 'to abandon', 'root'-aorist, injun. 1st. sing. According to Macdonell, जायामरोधम् means 'rejecting the kindly advice of my wife'.

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विन्दते । मर्डितारम् ॥ अश्वस्यऽइव । जरतः । वस्न्यस्य । न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥ ३ ॥

सा० भा०—श्वश्रूः जायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः। किंच जाया भार्या अप रुणद्धि निरुणद्धि। अपि च नाथितः याचमानः

कितवो धनं मर्डितारं धनदानेन सुखयितारं न विन्दते न लभते। इत्थं बुद्ध्या विमृशन् अहं जरतः वृद्धस्य वस्न्यस्य। वस्नं मूल्यम्। तदर्हस्य अश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे॥

शब्दा०—द्वेष्टि=द्वेष करती है, श्वश्रूः=सासु (पत्नी की माता), जाया=पत्नी, अप रुणद्धि=रोकती है, न=नहीं, नाथितः=सहायता चाहता हुआ, विन्दते=पाता है, मर्डितारम्=दया करनेवाले को, अश्वस्येव=घोड़े की तरह, जरतः=वृद्ध हुये, वस्न्यस्य=कीमती, न=नहीं, अहम्=मैं, विन्दामि=पाता हूँ, कितवस्य=जुआड़ी का, भोगम् = लाभ, उपयोगिता।

हि० अ०--सासु द्वेष करती है; पत्नी घर आने से रोकती है; सहायता चाहता हुआ किसी भी दया करनेवाले को नहीं पाता। वृद्ध हो गये कीमती अश्व की तरह जुआड़ी का कोई लाभ नहीं पाता हूँ।

Trans.--Mother-in-law hates; wife holds aloof; begging he finds none to give him comfort. Like a costly horse grown old, I do not find any profit of a gambler.

Notes--द्वेष्टि—√*dviṣ* 'to hate', pres. 3rd. sing. अपरुणद्धि—अप + √*rudh* 'to obstruct, to turn away,' pres. 3rd. sing. नाथितः—√*nāth* 'to seek aid' + क्त. 'Begging' (Sāyaṇa) 'the wretched' (Griffith), 'man in distress' (Macdonell). विन्दते—√*vid* 'to find', pres. Ātm. 3rd. sing. मर्डितारम्—√*mṛd* 'to be gracious' with the suffix तृच; acc. sing. The suffix being चित् it accents the last syllable. जरतः—Gen. sing of जरत् from √*jṛ* 'to be old' with the suffix शतृ. विन्दामि—√*vid* 'to find', pres. 1st. sing.

अ॒न्ये। जा॒याम्। परि॑। मृ॒श॒न्ति॒। अ॒स्य॒। यस्य॑। अगृ॑धत्। वेद॑ने। वा॒जी। अ॒क्षः॥ पि॒ता। मा॒ता। भ्रात॑रः। ए॒न॒म्। आ॒हु॒ः। न। जा॒नी॒मः। नय॑त। ब॒द्धम्। ए॒तम्॥ ४॥

सा० भा०—यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् अक्षः देवः अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्य अस्य कितवस्य जायां भार्याम् अन्ये

प्रतिकितवाः परि मृशन्ति वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति। किंच पिता जननी च भ्रातरः सहोदराश्च एनं कितवम् आहुः वदन्ति। न वयमस्मदीयमेनं जानीमः। रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं नयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति॥

शब्दा०—*अन्ये*=दूसरे, *जायाम्*=पत्नी को, *परि मृशन्ति* = आलिंगन करते हैं, *अस्य*=उसकी, *यस्य*=जिसके, *अगृधत्*=लालच किया है, *वेदने*=धन के लिये, *वाजी*=शक्तिशाली,. *अक्षः*=अक्ष, *पिता*=पिता, *माता*=माता, *भ्रातरः*=भाई, *एनम्*=इसको, *आहुः*=कहते हैं, *न*=नहीं, *जानीमः*=जानते हैं, *नयत*=ले जावो, *बद्धम्*=बांध कर, *एनम्*=इसको।

हि० अ०--दूसरे उसकी स्त्री का आलिंगन करते हैं, जिसके धन के लिये शक्तिशाली अक्ष (देवता) ने लालच किया है। पिता, माता तथा भाई सभी उसके विषय में कहते हैं, 'हम इसको नहीं जानते; बांधकर इसे ले जावो'।

Trans.—Others embrace the wife of him for whose riches the mighty dice has been coveting. The father, mother, brothers say of him, 'We know him not, take him away bound'.

Notes—मृशन्ति—√*mṛś* 'to touch', pres. 3rd. plu. अगृधत्—√*gṛdh* 'to covet', 'a'-aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यस्य. आहुः—√*ah* 'to say', perf. 3rd. plu. जानीमः—√*jñā* 'to know', pres. 1st. plu. नयता—√*nī* to carry, impv. 2nd plu.; not unaccented because beginning of a new sentence; final syllable is metrically lengthened. बद्धम्—√*badh* 'to bind' with the suffix क्तः; past part. acc. sing.

यत्। आऽदीध्ये॑। न। दविषाणि। एभिः। परायत्ऽभ्यः। अव॑। हीये। सखिऽभ्यः॥ निऽउ॑प्ताः। च। बभ्र॑वः। वाचं॑म्। अक्र॑त। एमि॑। इत्। एषाम्। निःऽकृतम्। जारिणीऽइव॥५॥

सा० भा०--यत् यदा अहम् आदीध्ये ध्यायामि तदानीम् एभिः अक्षैः न दविषाणि न दूषये न परितपामि। यद्वा। न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः। परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः कितवेभ्यः अव हीये अवहितो भवामि। नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति। किंच बभ्रवः बभ्रुवर्णा अक्षाः न्युप्ताः कितवैरवक्षिप्ताः सन्तः वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति। तदा संकल्पं परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् एषाम् अक्षाणां निष्कृतं स्थानं जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत् एमीत् गच्छाम्येव॥

शब्दा०—*यत्*=जब, *आदीध्ये*=सोचता हूँ, *न*=नहीं, *दविषाणि*=जलाऊँगा, *एभिः*=इनके द्वारा, *परायद्भ्यः*=खेलने के लिये जाते हुये, *अव हीये*=छोड़ दिया जाता हूँ, *सखिभ्यः*=मित्रों के सामने, *न्युप्ताः*=फेंके जाते हैं, *च*=और, *बभ्रवः*=भूरे वर्ण के, *वाचम्*=शब्द, *अक्रत*=करते हैं, *एमि*=जाता हूँ, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, *एषाम्*=इनके *निष्कृतम्*=निश्चित स्थान पर, *जारिणीव*=स्वैरिणी स्त्री की तरह।

हि० अ०—जब यह सोचता हूँ कि 'इन अक्षों से (अपने को) नहीं जलाऊँगा', (खेलने के लिये) जाते हुये मित्रों के द्वारा छोड़ दिया जाता हूँ; (जब) भूरे वर्ण के अक्ष पाशे पर फेंके जाते हुये शब्द करते हैं. (मैं) तुरत उस स्थान पर पहुँच जाता हूँ, जैसे स्वैरिणी स्त्री (अभिसार-स्थान पर पहुँच जाती है)।

Trans.—When I think to myself 'I will not burn (myself) with them', I am left behind by my friends as departing (to play). The brown ones, (when) thrown on the dice-board, raise their voice, (then) at once, I go to the place (of dice) as a maiden (to the place of assignation).

Notes—आ दीध्ये—√*dhī* 'to think', Atm. pres. 1st. sing. ; not unaccented because preceded by यत्. दविषाणि—√*du* 'to burn', 'iṣ'-aorist, subju. 1st. sing. Macdonell takes it to mean 'go', Griffith as 'play'. एभिः—'With these dice' (Sāyaṇa), 'with these friends' (Macdonell). अव हीये—√*hā* 'to leave behind', pres. pass. 1st. sing. Sāyaṇa takes it to mean 'अवहितो भवामि.' न्युप्ताः—नि + √*vap* 'to throw', past part. nom. plu.; व् has changed into उ by

Samprasāraṇa. In the case of क्षैप्र संधि the combination of Udātta and Anudātta results into Nitya Svarita. अक्रत—√*kṛ* 'to make', Ātm. 'root'-aorist 3rd. plu.; not unaccented because syntactically connected with यत्; final syllable is nasalized to avoid the hiatus at the end of the Pāda. एमि—√*i* 'to go' pres. 1st. sing.; not unaccented because it begins a new Pāda. इत्—A particle which lays emphasis on the preceding word; here it gives the sense of 'at once'.

सभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा शुशुजानः ॥ अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिऽदीव्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

सा० भा०--तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभां कितवसंबन्धिनीम् एति गच्छति। तत्र प्रतिदीव्ने प्रतिदेवित्रे कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि आ दधत: जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया आ दधतः अस्य कितवस्य कामम् इच्छाम् अक्षासः अक्षाः वि तिरन्ति वर्धयन्ति ॥

शब्दा०—*सभाम्*=जुआ-स्थान पर, *एति*=पहुँचता है, *कितवः*=जुआड़ी, *पृच्छमानः*=पूछता हुआ, *जेष्यामि*=जीतूंगा, *इति*=ऐसा, *तन्वा*=शरीर से, *शूशुजानः*=जलते हुये, *अक्षासः*=अक्ष, *अस्य*=उसकी, *वि तिरन्ति*=विशेष रूप से बढ़ाते हैं, *कामम्*=इच्छा को, *प्रतिदीव्ने*=प्रतिपक्षी, *आदधतः*=रखते हुये, *कृतानि*=भाग्यशाली अक्षों को।

हि० अ०—'जीतूंगा' ऐसा पूछता हुआ जुआड़ी जलते शरीर से जुआ स्थान पर पहुँचता है। अक्ष भाग्यशाली अक्षों को प्रतिपक्षी का ओर करते हुये उसकी इच्छा को और वढ़ाते हैं।

Trans.—With burning body the gambler goes to the gambling-house asking, 'I will win'. The dice strengthen his longing bestowing the lucky throw on the rival gambler.

Notes—एति—√*i* 'to go' pres. 3rd. sing. पृच्छमानः—√*prach* 'to ask' with the suffix शानच्. जेष्यामि—√*ji* 'to conquer', future, 1st. sing.; not unaccented because of a new sentence. तन्वा३ शूशुजानः—For accent see पस्त्या३ स्वा (Ṛv. I. 25. 10). Sāyaṇa renders शूशुजानः by शोशुचानः and thus he seems to derive it from √*śuc* 'to shine, to burn.' According to Macdonell, the word, most probably, expresses either 'fear' or 'confidence'. वि तिरन्ति—√*tṛ* with वि 'to strengthen', pres. 3rd. plu. दधतः—Nom. plu. of दधत् from √*dhā* 'to put' with the suffix शतृ. कृतानि—Macdonell takes it in the specific sense of the 'highest throws'.

अक्षासः। इत्। अङ्कुशिनः। निऽतोदिनः। निऽकृत्वानः। तपनाः। तापयिष्णवः॥ कुमारऽदेष्णाः। जयतः। पुनःऽहनः। मध्वा। सम्ऽपृक्ताः। कितवस्य। बर्हणा॥ ७॥ ✓

सा० भा०—अक्षास इत् अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः नितोदिनः नितोदितवन्तश्च निकृत्वानः पराजये निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति। किंच जयतः कितवस्य कुमारदेष्णाः धनदानेन धान्यतां लम्भयन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति। अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति॥

शब्दा०—*अक्षासः*=ये अक्ष, *इत्*=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला निपात, *अङ्कुशिनः*=अङ्कुशवाले, *नितोदिनः*=काटनेवाले, *निकृत्वानः*=धोखा देनेवाले, *तपनाः*=तपानेवाले, *तापयिष्णवः*=संताप देनेवाले, *कुमारदेष्णाः*=बच्चों की तरह देनेवाले तथा फिर वापस लेनेवाले, *जयतः*=जीतनेवाले, *पुनर्हणः*=पुनः हत्या करनेवाले, *मध्वा*=मधु से, *संपृक्ताः*=सनी हुई बोली से, *कितवस्य*=जुआड़ी की, *बर्हणा*=बढ़ी हुई।

हि० अ०—निश्चित रूप से ये पाशे अङ्कुशवाले, काटनेवाले, धोखा देनेवाले, तपानेवाले तथा (जुआड़ी के द्वारा धन हारने पर परिवार के

लोगों को) संताप देने वाले हैं। बच्चों की तरह धन देकर, बढ़ी हुई मधुयुक्त (वाणी) से (ये अक्ष) जीतनेवाले जुआड़ी की हत्या करनेवाले होते है।

Trans.—The dice, verily, are hooked, piercing, deceitful, burning and causing to burn. (Dice) by giving gifts like boys, with (speech) exaggerated and anointed with meath, again become the killer of the winning gambler.

Notes—नितोदिनः—From नि + √*tud* 'to pierce' with the suffix इषि ; nom. plu. निकृत्वानः—From नि + √*kṛt* 'to cut' + क्वनिप्. तापयिष्णवः—√*tap* 'to torment' णिच् + इष्णुच्. The suffix being चित् it accents the last sallable. कुमारदेष्णाः—Giving gifts and taking them back like children. Griffith takes it to mean 'giving frail gifts'. संपृक्ताः—सम् + √*pṛc* 'to mix', past part. बर्हणा—From √*bṛh* 'to make big'. Sāyaṇa renders it as परिवृढेन सर्वस्वहारेण; 'by magic power' (Macdonell), 'certainly' (M.W.D.).

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ॥ उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

सा० भा०—एषाम् अक्षाणां त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याकः व्रातः संघः क्रीळति आस्फारे विहरति। अक्षिकाः प्रायेण तावद्भिर्क्षेर्दीव्यन्ति हि। तत्र दृष्टान्तः। सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव। यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फारे विहरतीत्यर्थः। किंच उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एते अक्षाः न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति। न वशे वर्तन्ते। तं नमयन्तीत्यर्थः। राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्यः नम इत् नमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति। नावज्ञां करोतीत्यर्थः॥

शब्दा०—*त्रिपञ्चाशः*=तिरपन संख्यावाला, *क्रीळति*=खेलता है, *व्रातः*=समूह, *देव इव*=देवता की तरह, *सविता*=सवितृ, *सत्यधर्मा*=

सत्यधर्मवाले, उग्रस्य=भयानक के, चित्=भी, मन्यवे=क्रोध के सामने, न=नहीं, नमन्ते=झुकते हैं, राजा=शासक, चित्=भी एभ्यः=इनको नमः=नमस्कार, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, कृणोति=करता है।

हि० अ०—इनका तिरपन का समूह (पाशे पर) विहार करता है, जैसे सत्यधर्मवाले सवितृ देव (सर्वत्र अपनी इच्छा से विहार करते हैं)। ये (अक्ष) भयानक के भी क्रोध के सामने नहीं झुकते; राजा भी इनको नमस्कार करता है।

Trans.—Their troop of fifty-three plays as god Savitar whose laws are true. They do not bow before the wrath even of the terrible one. Even a king makes a salutation to them.

Notes—त्रिपञ्चाशः—Sāyaṇa takes this number as fifty-three. Ludwig suggests, 'three times five' as the meaning here of त्रिपञ्चाशः. According to Macdonell, त्रिपञ्चाशः means 'consisting of three fifties.' क्रीळति—√*krīḍ* 'to play', pres. 3rd. sing. सत्यधर्मा—'Whose laws are true'; Bahuvrīhi compd. ना—A negative particle metrically lengthened. नमन्ते—√*nam* 'to bend', pres. Ātm. 3rd. plu. कृणोति—√*kṛ* 'to make', pres. 3rd.sing.

नीचा। वर्तन्ते। उपरि। स्फुरन्ति। अहस्तासः। हस्तऽवन्तम्। सहन्ते॥ दिव्याः। अङ्गाराः। इरिणे। निऽउप्ताः। शीताः। सन्तः। हृदयम्। निः। दहन्ति॥ ९॥

सा० भा०—अपि चैतेऽक्षाः नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते। तथापि उपरि पराजयात् भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति। अहस्तासः हस्तरहिता अप्यक्षाः हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति। दिव्याः दिवि भवा अपकृताः अङ्गाराः अङ्गारसदृशा अक्षाः इरिणे इन्धनरहिते आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तः अपि हृदयं कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति॥

शब्दा० - *नीचाः* = नीचे, *वर्तन्ते* = जाते हैं, *उपरि*=ऊपर, *स्फुरन्ति*= उछलते हैं, *अहस्तासः*=बिना हाथवाले, *हस्तवन्तम्*=हाथवाले को, *सहन्ते* =जीतते हैं, *दिव्याः*=स्वर्गीय, *अङ्गाराः*=अङ्गार की तरह ये अक्ष, *इरिणे* =पाशे पर, *न्युप्ताः*=फेंके जाने पर, *शीताः*=ठंडे, *सन्तः*=होते हुए भी, *हृदयम्*=चित्तको, *निर्दहन्ति*=जला डालते हैं।

हि० अ०—(कभी) नीचे जाते हैं, (कभी) ऊपर उछलते हैं; हाथरहित ये हाथवाले को जीतते है। स्वर्गीय अङ्गार (की तरह ये अक्ष) पाशे पर फेंके जाने पर ठंडा होते हुये भी हृदय को जला डालते हैं।

Trans.—They roll downwards, spring upwards; handless ones conquer him who has hands. The celestial charcoals, thrown on the dice-board, though cold, burn the heart.

Notes—वर्तन्ते—√*vṛt* 'to turn,' pres. Ātm. 3rd. plu. नीचा-उपरि, अहस्तासः-हस्तवन्तम्, दिव्याः-इरिणे, शीताः निर्दहन्ति—all are antethetical expressions. स्फुरन्ति—√*sphur* 'to jerk', pres. 3rd. plu. अहस्तासः—Those who have no hands; Bhuvrīhi, accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). सहन्ते—√*sah* 'to conquer', pres. Ātm. 3rd. plu. इरिणे—It is derived from √*ṛ* 'to go' with the suffix किरिच्; Here it refers to the dice. न्युप्ताः—नि + √*vap* 'to throw' with the suffix क्त, व् being changed into उ by Samprasāraṇa. सन्तः—√*as* 'to be' + शतृ; pres. part. nom. plu. दहन्ति—√*dah* 'to burn', pres. 3rd. plu,

जाया। तप्यते। कितवस्य। हीना। माता। पुत्रस्य। चरतः। क्व। स्वित्॥ ऋणऽवा। बिभ्यत्। धनम्। इच्छमानः। अन्येषाम्। अस्तम्। उप। नक्तम्। एति॥ १०॥

सा० भा०—क्व स्वित् कापि चरतः निर्वेदाद्गच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते वियोगजसंतापेन संतप्ता भवति।

माता जनन्यपि पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना तप्यते। पुत्रशोकेन संतप्ता भवति। ऋणावा अक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो बिभ्यद्धनं स्तेयजनितम् इच्छमानः कामयमानः अन्येषां ब्राह्मणादीनाम् अस्तं गृहम्। 'अस्तं पस्त्यम्' इति गृहनामसु पाठात्। नक्तं रात्रौ उप एति। चौर्यार्थमुपगच्छति॥

शब्दा०—*जाया*=पत्नी, *तप्यते*=दुःखी होती है, *कितवस्य*=जुआड़ी की, *हीना*=परित्यक्ता, *माता*=माता, *पुत्रस्य*=पुत्र की, *चरतः*=घूमने वाले, *क्व स्वित्*=कभी इधर कभी उधर, *ऋणवा*=कर्ज से लदा हुआ, *बिभ्यत्*=डरता हुआ, *धनम्*=धन, *इच्छमानः*=कामना करता हुआ, *अन्येषाम्*=दूसरों के, *अस्तम्*=घर, *नक्तम्*=रात्री को, *उप एति*=पहुँचता है।

हि० अ०—(कभी इधर कभी उधर घूमनेवाले) जुआड़ी की परित्यक्ता पत्नी दुःखी रहती है; कभी इधर कभी उधर घूमने वाले (जुआड़ी) की माता भी (दुःखी रहती है)। ऋणी (जुआड़ी) डरता हुआ, धन की कामना करता हुआ रात्रीको (चोरी करने के लिये) दूसरोंके घर पहुँचता है।

Trans.—The abandoned gambler's wife is grieved; the mother of the son roaming anywhere (is also grieved). The indebted one, fearing, desiring wealth approaches at night the house of others (for theft).

Notes—तप्यते—√*tap* to burn, pres. pass. 3rd. sing. हीना—√*hā* 'to leave' with the suffix क्त; fem. nom, sing. चरतः—√*car* 'to move'+शतृ; pres. part. gen. sing. ऋणवा—'Loaded with debt'; ऋणवा is derived from ऋण (√ऋ+न) with the suffix वनि. The suffix is separated by avagraha in the pada-text. बिभ्यत्—√*bhī* 'to fear'+शतृ; pres. part. इच्छमानः—√*iṣ* 'to desire'+शानच्; pres. part. उप एति—√*i* with उप 'to approach' 3rd. sing.

स्त्रियम्। दृष्ट्वाय। कितवम्। तताप। अन्येषाम्। जायाम्। सुऽकृतम्। च। योनिम्॥ पूर्वाह्णे। अश्वान्। युयुजे। हि। बभ्रून्। सः। अग्नेः। अन्ते। वृषलः। पपाद॥ ११॥

सा० भा०--कितवं कितवः । विभक्तिव्यत्ययः । अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायाभूतां स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च दृष्ट्वाय मज्जाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकानक्षान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च वृषलः वृषलकर्मा सः कितवो रात्रौ अग्नेरन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते ॥

शब्दा०—*स्त्रियम्*=स्त्री को, *दृष्ट्वाय*=देखकर, *कितवम्*=जुआड़ी, *तताप*=दुःखी होता है, *अन्येषाम्*=दूसरों की, *जायाम्*=पत्नीको, *सुकृतम्*=सुसज्जित, सुनिर्मित, *च*=और, *योनिम्*=निवास स्थान को, *पूर्वाह्णे*=प्रातःकाल, *अश्वान्*=अक्ष रूपी अश्वों को, *युयुजे*=जोतता है, *हि*=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *बभ्रून्*=भूरे वर्ण के, *सः*=वह, *अग्नेः*=अग्नि के, *अन्ते*=समीप, *वृषलः*=निन्दित कर्म करनेवाला, *पपाद*=जाता है ।

हि० अ०—दूसरों की पत्नी-स्त्री तथा सुसज्जित गृह को देखकर जुआड़ी दुःखी होता है । (लेकिन पुनः सायकाल) वह निन्दित कर्म करनेवाला (जुआड़ी शीतार्त होकर) अग्नि के पास जाता है ।

Trans.--Having seen the wife-woman and well-adorned house of the others, the gambler is grieved. (Again) in the morning he yokes the brown horses (dice). He, the contemptible, goes (in the evening) near the fire.

Notes—दृष्ट्वाय—√*dṛś* to see, gerund in त्वाय. कितवम्—Use of acc. sing. instead of nom. sing. तताप—√*tap* 'to heat', perf. 3rd. sing. स्त्रियं जायाम्—Appositional use ; a woman who is the wife. अश्वान्—Dice are here metaphorically called horses. युयुजे—√*yuj* 'to harness,' Ātm., perf. 3rd. sing.; not unaccented because immediately followed by हि. (यद्धितुपरं छन्दसि—Pāṇ. VIII. 1. 56). वृषलः—'Contemptible man' (Sāyaṇa), 'out-cast' (Griffith), 'beggar' (Macdonell). पपाद—√*pad* 'to go', perf. 3rd. sing.

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्यं । राजां । व्रातस्य । प्रथमः । बभूवं ॥ तस्मैं । कृणोमि । न । धनां । रुणध्मि । दशं । अहम् । प्राचीः । तत् । ऋतम् । वदामि ॥ १२ ॥

सा० भा०--हे अक्षा वः युष्माकं महतो गणस्य संघस्य यः अक्षः सेनानीः नेता बभूव भवति व्रातस्य च। गणव्रातयोरल्पो भेदः। राजा ईश्वरः प्रथमः मुख्यो बभूव तस्मै अक्षाय कृणोमि अहमञ्जलिं करोमि। अतः परं धना धनानि अक्षार्थमहं न रुणध्मि न संपादयामीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति। अहं दश दशसंख्याका अंगुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि। तत् एतत् अहम् ऋतं सत्यमेव वदामि। नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः॥

शब्दा०—*यः*=जो, *वः* =तुमलोगों के, *सेनानीः*=सेनापति, *महतः*=बड़े, *गणस्य*=समूह का, *राजा*=प्रधान, *व्रातस्य*=समूह का, *बभूव*=हुआ है, *तस्मै*=उसको, *कृणोमि*=करता हूँ, फैलाता हूँ, *न*=नहीं, *धना*=धन, *रुणध्मि*=छिपाता हूँ, *दश*=दस अंगुलियों को, *अहम्*=मैं, *प्राचीः*=सामने, *तत्*=यह, *ऋतम्*=सही, *वदामि*=कहता हूँ।

हि० अ०—जो तुमलोगों के बड़े गण का सेनापति है, (जो) गण का प्रथम राजा हुआ है, उसके सामने अपनी दसो अंगुलियां फैलाता हूँ; मैने धन नहीं छिपाया है, यह मैं सही कहता हूँ।

Trans.--Who is the commander of your big host; (who) has become the first king of the host; to him I stretch forth my ten fingers; 'I withhold no money', I speak the truth.

Notes—बभूव—√*bhū* 'to be' perf. 3rd. sing.; not unaccented because syntactically connected with यः. कृणोमि—√*kṛ* 'to make', pres. 1st. sing. रुणध्मि--√*rudh* 'to obstruct', 1st. sing. वदामि—√*vad* 'to speak', pres. 1st. sing.

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ॥ तत्रं । गावः । कितव । तत्रं । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥ १३ ॥

सा० भा०—हे कितव बहु मन्यमानः मद्वचने विश्वासं कुर्वंस्त्वम् अक्षैर्मा दीव्यः द्यूतं मा कुरु। कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुरु। वित्ते कृष्या संपादिते धने रमस्व रतिं कुरु। तत्र कृषौ गावः भवन्ति। तत्र जाया भवति। तत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकः अयं दृष्टिगोचरः अर्यः ईश्वरः वि चष्टे विविधमाख्यातवान्॥

शब्दा०—*अक्षैः*=अक्षों से, *मा*=मत, *दीव्यः*=खेलो, *कृषिम्*=कृषि कर्म, *इत्*=ही, *कृषस्व*=करो, *वित्ते*=कृषि से प्राप्त धन में, *रमस्व*= आनन्दित रहो, *बहु मन्यमानः*=मेरी बातों में विश्वास करते हुये, *तत्र*= वहां, *गावः*=गाये हैं, *कितव*=हे जुआड़ी, *तत्र*=वहां, *जाया*=पत्नी है, *तत्*=यह, *मे*=मुझसे, *वि चष्टे*=कहा है, *सविता*=सवितृ देव ने, *अयम्*= यह, *अर्यः*=श्रेष्ठ।

हि० अ०—मेरी बातों में विश्वास करते हुये जुआ मत खेलो, कृषि कर्म ही करो, (उससे प्राप्त) धन में आनन्दित रहो; वहां पर गाये हैं, हे जुआड़ी, वहां पर तुम्हारी पत्नी है; इसको श्रेष्ठ सवितृ ने स्वयं हमसे कहा है।

Trans.—Having confidence in my advice, do not play with dice; cultivate thy tillage; rejoice in the property. There are thy kine, O gambler, thy wife; this lord Savitar has himself told me.

Notes—दीव्यः—√*div* 'to play', injun. 2nd. sing. कृषस्व—√*kṛṣ* 'to plough', impv. Ātm. 2nd. sing. रमस्व—√*ram* 'to rejoice', impv., Ātm. 2nd. sing. बहु मन्यमानः— Sāyaṇa renders it by 'मद्वचने विश्वासं कुर्वन्' (having confidence in my advice); Macdonell takes it to mean 'thinking much of it', and Griffith as 'deem that wealth sufficient'. वि चष्टे—√*cakṣ* with वि 'to reveal', pres. 3rd. sing.

मित्रम्। कृणुध्वम्। खलु। मृळत। नः। मा। नः। घोरेण। चरत। अभि। धृष्णु॥ नि। वः। नु। मन्युः। विशताम्। अरातिः। अन्यः। बभ्रूणाम्। प्रऽसितौ। नु। अस्तु॥ १४॥

सा० भा०—हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत। खलु इति पूरणः। नः अस्मान् मृळत सुखयत च। नः अस्मान् धृष्णु धृष्णुना। तृतीयार्थे प्रथमा। घोरेण असह्येन मा अभि चरत मा गच्छत। किंच वः युष्माकं मन्युः क्रोधः अरातिः अस्माकं शत्रुः नि विशताम् अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु। अन्यः अस्माकं शत्रुः कश्चित् बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रम् अस्तु भवतु॥

शब्दा०—*मित्रम्*=मित्रता, *कृणुध्वम्*=करो, *खलु*=पदपूरण के लिये प्रयुक्त एक निपात, *मृळत*=दया करो, *नः*=हम पर, *मा*=मत, *नः*=हम पर, *घोरेण*=भयानक, *अभिचरत*=जादू करो, *धृष्णु*=शक्ति से, *वः*=तुम लोगों का, *नु*=अब, *मन्युः*=क्रोध, *निविशताम्*=शान्त हो, *अरातिः*=शत्रु, *अन्ये*=दूसरे, *बभ्रूणाम्*=भूरे वर्णवाले के, *प्रसितौ*=बन्धन में, *नु*=शीघ्र, *अस्तु*=होवें।

हि० अ०—(हे अक्ष), मित्रता करो, तथा हम पर दया करो; भयानक शक्ति से मुझ पर जादू मत करो; तुम लोगों का क्रोध और दुश्मनी अब शान्त हो; भूरे वर्ण वाले के बंधन में दूसरे शत्रु शीघ्र पड़ें।

Trans.—(O dice,) make friendship, and be gracious to us; do not bewitch us with terrific force; let your wrath and malignity come to rest; let another now be under the snare of (yours), the brown-coloured.

Notes—कृणुध्वम्—√*kṛ* 'to make', impv. Ātm. 2nd. plu. खलु—An expletive particle. Griffith takes it in the sense of 'little'. मृळता—√*mṛḍ* 'to be gracious', impv. 2nd. plu.; not unaccented because the conjunctive particle च has been dropped (चादिलोपे विभाषा—Pāṇ. VIII. 1. 63); final syllable is metrically lengthened. घोरेण—'Unbearable' (Sāyaṇa), 'terrific' (Griffith), 'magic power' (Macdonell). अभि चरत—In the language of the Veda prepositions also appear after the verb; √*car* with अभि 'to bewitch' (Macdonell), 'to go' (Sāyaṇa), impv. 2nd. plu. निविशताम्—√*viś* with नि 'to rest', Ātm. impv. 3rd. sing. प्रसितौ—Loc. sing of प्रसिति from √*si* 'to bind', with the suffix क्तिन्.

'बृहस्पते' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम्। नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः। अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान्। अतस्तद्देवत्यमिदम्। उक्तं हि बृहद्देवतायाम्— 'सुज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्नुते। तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः' (बृहद्दे० ७. १०९) इति। अनुक्रान्तं च—'बृहस्पते बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती' इति। सूक्त विनियोगो गतः। देवसुवां हविःषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या। सूत्रितं च—'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः' (आश्व० श्रौ० ४. ११) इति॥

बृह॑स्पते। प्र॒थ॒मम्। वा॒चः। अग्र॑म्। यत्। प्र। ऐर॑त। ना॒म॒ऽधेय॑म्। दधा॑नाः॥ यत्। ए॒षा॒म्। श्रेष्ठ॑म्। यत्। अ॒रि॒प्रम्। आसी॑त्। प्रे॒णा। तत्। ए॒षा॒म्। निऽहि॑तम्। गुहा॑। आ॒विः॥१॥

सा० भा०—बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानः स्वात्मानं संबोध्याह। हे बृहस्पते अन्तरात्मन् प्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव नामधेयं नाम दधाना पदार्थेषु निदधाना बालाः यत् प्रैरत प्रेरितवन्तः तत् वाचोऽग्रं भवति। यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्या वाचो वदिष्यन्ति खलु तस्माद्वाचोऽग्रम्। अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य। तथेदानीम् एषां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं यत् यच्च अरिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानम् आसीत् एषां तज्ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं तत् प्रेणा। मकारलोपश्छान्दसः। प्रेम्णाविर्भवति। वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः। एवं विस्मये 'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम्' (ऐ० आ० १. ३. ६) इत्यादिकमारण्यकमनुसंधेयम्।

शब्दा०—*बृहस्पते*=हे बृहस्पति, *प्रथमम्*=प्रथम, *वाचः*=वाणी से, *अग्रम्*=पहिले, *यत्*=जो, *प्र ऐरत*=कहा, *नामधेयम्*=नामकरण, *दधानाः*=करते हुये, *यत्*=जो, *एषाम्*=उनका, *श्रेष्ठम्*=महान्, *यत्*=जो

अरिप्रम्=पापरहित, *आसीत्* = था, *प्रेणा*=प्रेम से, *तत्*=वह, *एषाम्*= उनका, *निहितम्*=छिपा हुआ, *गुहा*=रहस्य में, *आविः*=प्रकट हुआ ।

हि० अ०—हे बृहस्पति, वाणी से पहिले (वस्तुओं का) नामकरण करते हुये मनुष्यों ने जो कुछ कहा वह (वाणी का) प्रथम रूप था; उनका (ज्ञान) जो श्रेष्ठ तथा जो पापरहित था, रहस्य में छिपा हुआ था। उनका वह (ज्ञान) तुम्हारे प्रेम द्वारा प्रकट हुआ।

Trans.—O Bṛhaspati, prior to speech, which (men) sent out, giving the names (to objects), was the earliest (form of speech). Their (knowledge) that was excellent, that was sinless, (was) hidden in secret, and it was disclosed through thy affection.

Notes—प्र ऐरत—√*īr* with प्र 'to send forth, to utter', impf. Ātm. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. दधानाः—√*dhā* 'to put' with the suffix शानच्. आसीत्—√*as* 'to be', impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. प्रेणा—For प्रेम्णा; inst. sing. of प्रेमन् from √*prī* 'to please', with the suffix मन्. In प्रेणा the medial म् has been dropped. आविः—Sāyaṇa supplies भवति and explains by 'वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः'.

सक्तुम्ऽइव । तितउना । पुनन्तः । यत्र । धीराः । मनसा । वाचम् । अक्रत ॥ अत्र । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषाम् । लक्ष्मीः । निऽहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

सा० भा०—तितउना । परिपूयतेऽनेनेति । यद्वा । तता विस्तृता भृष्टयवा अत्रेति तितउः । 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' (उ० सू० ५. २२) इति डउप्रत्ययः । सन्वद्भावादित्वम् । उक्तनिर्वचनेन सूर्पेण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धावं पुनाति तद्वत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च शब्दानुत्पुनन्तः धीराः धीमन्तो विद्वांसः यत्र यस्मिन् काले विद्वत्संघे वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचमक्रत अकृषन्त कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि रूपम् । अत्र तत्र काले सखायः समानख्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानास्ते सख्यानि तेषु

भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति । यद्वा । सखायो वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्या वाचः सख्यानि जानन्ति । वाक्ययुक्तानभ्युदयाँल्लभन्त इत्यर्थः । तस्मात् एषां वाचि भद्रा कल्याणी निहिता लक्ष्मीः भवति । अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । अर्थज्ञानं वाचि पश्याम इत्यर्थः । 'तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा सक्तुमिव तितउना' (निरु० ४. १०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

शब्दा०—*सक्तुमिव*=सत्तू की तरह, *तितउना*=चलनी से: *पुनन्तः*= प्रकृति-प्रत्ययानुसार शुद्ध करते हुये, *यत्र*=जहां, *धीराः*=बुद्धिमान्, *मनसा*= मन से, *वाचम्*=शब्द को, *अक्रत*=करते हैं, अर्थात् बोलते हैं, *अत्र*=यहां *सखायः*=समान ज्ञानवाले, *सख्यानि* = समान शास्त्रीय ज्ञान को, *जानते*= जानते हैं, *भद्रा* = कल्याणकारी, *एषाम्*=इनकी, *लक्ष्मीः*=अर्थ देवी, *निहिता* स्थित रहती है, *अधि वाचि*=वाणी में ।

हि० अ०—जहां विद्वान् चलनी से सत्तू की तरह हृदय से शब्द को (प्रकृति-प्रत्यय के अनुसार) शुद्ध करते हुये बोलते हैं । यहां पर समान ज्ञानवाले एक दूसरे के (शास्त्रीय) ज्ञान को जानते हैं । उनकी वाणी में कल्याणकारी अर्थ देवी स्थित रहती है ।

Trans.—Where the wise ones utter the speech with mind, purifying (according to stem or root and the termination) like parched-corn-flour with a cribble. Here men of equal knowledge know the equal knowledge of one another. In their speech the auspicious goddess of wealth (i. e. the knowledge of meaning) is hidden.

Notes—सक्तुमिव—Like parched-corn-flour. Yāska derives it form √*sac* 'to accompany' or from √*kas* by metathesis (सक्तुः सचते । दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य— Nir. IV. 10). तितउना—Instr. sing. of तितउ (cribble). Sāyaṇa takes it to mean winnowing basket. Yāska variously derives this word : तितउ परिपवनं भवति । ततवत् वा । तुन्नवत् वा । तिलमात्रतुन्नमिति वा—(Nir. IV. 10). Ṛg. prāt. quotes this word as ~~an~~ instance of hiatus. पुनन्तः—√*pū* 'to cleanse', pres. part. nom. plu. Sāyaṇa construes it

with वाचन् as its object, but Griffith with सक्तुम्. अक्रत—√*kṛ* 'to make' root-aorist, Ātm. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्र. सखायः—'Men of equal knowledge' (Sāyaṇa), 'friends' (Griffith). जानते—√*jñā* 'to know', pres. Ātm. 3rd. plu. लक्ष्मीः—Goddess of wealth; here metaphorically means 'knowledge of meaning'. Griffith takes it to mean 'sign'. निहिता—See I. 24. 7. वाचि—In the speech; loc. sing. of वाक्.

यज्ञेन । वाचः । पदऽवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् । ऋषिषु । प्रऽविष्टाम् ॥ ताम् । आऽभृत्य । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा । ताम् । सप्त । रेभाः । अभि । सम् । नवन्ते ॥३॥

सा० भा०—विदितार्था धीराः पदवीयम् । वेतेः 'अचो यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । पदेन यातव्यः पन्थाः पदवीयः । तं वाचः मार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः । ऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु प्रविष्टां तां वाचम् अविन्दन् अलभन्त । अनन्तरं तां वाचम् आभृत्य आवृत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः व्यकार्षुः । सर्वान् मनुष्यानध्यापयामासुरित्यर्थः । एतादृशीं वाचं रेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि अभि सं नवन्ते अभितः संगच्छते ॥

शब्दा०—*यज्ञेन*=यज्ञ द्वारा, *वाचः*=वाणी के, *पदवीयम्*=मार्ग का, *आयन्*=अनुसरण किया, *ताम्*=उसको, *अन्वविन्दन्*=पाये, *ऋषिषु*=ऋषियों में, *प्रविष्टाम्*=प्रवेश किया हुआ, *ताम्*=उसको, *आभृत्य*=लाकर, *व्यदधुः*=अभिव्यक्त किया, *पुरुत्रा*=कई स्थानों पर, *ताम्*=उसको, *सप्त*=सात, *रेभाः*=शब्द करनेवाले पक्षी, अर्थात् गायत्र्यादि छन्द, *अभिसंनवन्ते*=चारों तरफ से स्तुति करते हैं ।

हि० अ०—बुद्धिमानों ने यज्ञ द्वारा वाणी के मार्ग का पीछा किया; उसको ऋषियों में प्रवेश किया हुआ पाया; उसको लाकर कई स्थानों पर उसे अभिव्यक्त किया । सात शब्द करनेवाले पक्षी (गायत्र्यादि छन्द) एक साथ चारों तरफ से उसकी स्तुति करते हैं ।

Trans.—They followed the path of speech with sacrifice, and found it entered within the seers. Having

brougnt it, they revealed it at many places. The seven metres praise it together.

Notes—पदवीयम्—'Path' (Sāyaṇa) 'trace' (Griffith). आयन्—√*i* 'to go', impf. 3rd. plu. अविन्दन्—√*vid* 'to find', impf. 3rd. plu. प्रविष्टाम्—प्र + √*viṣ* 'to enter', past part. आभृत्य—√*bhṛ* with आ 'to bring', gerund in त्य. वि अदधुः—√*dhā* with वि 'to reveal', impf. 3rd. plu. पुरुत्रा—See I. 32. 7. सप्त रेभाः—Sāyaṇa takes it to mean seven noisy birds referring to the seven metres, the gāyatrī etc. Griffith thinks it to mean seven singers. संनवन्ते—√*nu* with सम् 'to praise together', Ātm. pres. 3rd. plu.

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ॥ उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । सस्रे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

सा० भा०—त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थे । पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावान्न पश्यति । त्वः एकः शृण्वन् अपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्धेन अविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । त्वस्मै एकस्मै अपि तन्वम् आत्मीयं शरीरं विसस्रे स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । जायेव यथा उशती संभोगं कामयमाना सुवासः शोभनवसाना जाया पत्ये भर्त्रे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा । 'अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम्' (निरु० १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—*उत*=भी, *त्वः*=एक, *पश्यन्*=देखता हुआ, *न*=नहीं, *ददर्श*=देखता है, *वाचम्*=वाणी को, *उत*=भी, *त्वः*=एक, *शृण्वन्*=सुनता हुआ, *न*=नहीं, *शृणोति*=सुनता है, *एनाम्*=इसको, *उतो*=भी, *त्वस्मै*=एक के लिये, *तन्वम्*=शरीर को, *विसस्रे*=खोल देती है, *जायेव*=पत्नी की तरह, *पत्ये*=पति के लिये, *उशती*=इच्छा करती हुई, *सुवासाः*—सुन्दर वस्त्रवाली ।

हि० अ०—एक वाणी को देखता हुआ भी नहीं देखता; एक सुनता हुआ भी इसे नहीं सुनता । एक के लिये (वाणी) अपने शरीर

को खोल देती है जिस प्रकार सुन्दर वस्त्रवाली इच्छा करती हुई पत्नी पति के लिये।

Trans.—One even seeing the speech sees not; one even hearing it hears not. (But) to another it reveals its body as does a well-dressed longing wife to her husband.

Notes—पश्यन्—√*paś* 'to see', with the suffix शतृ. ददर्श—√*dṛś* 'to see', perf. 3rd. sing. शृण्वन्—√*śru* 'to hear', pres. part. शृणोति—√*śru* 'to hear', pres. 3rd. sing. उतो (=उत + उ); final ओ is Pragṛhya, hence, इति after it in the Pada-tevt. त्वस्मै—Dat. sing of त्व which is always unaccented (vide, VSB, p. 27 (3)). विसस्रे—√*sṛ* with वि 'to reveal, to spread', perf. Ātm, 3rd. sing. उशती—√*vaś* 'to desire', with the suffix शतृ and ङीप्.; उ is the Samprasāraṇa of व.

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ॥ अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचम् । शुश्रुऽवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

सा० भा०—त्वम् उत एकमपि सख्ये विदुषां संसदि । या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते । सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्संबन्धाद्वाक्सख्ये स्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति । यद्वा स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिम् । आहुः । यद्वा । तस्मिञ्ज्ञातार्थमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थमिति वदन्ति । किंच एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु । वाक् इना ईश्वरा येषां ते वाजिना अर्था वाच आयत्ताः खलु । वाग्ज्ञेयेष्वर्थेषु न अपि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽन्वर्थे । केचिदपि नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेनं न हिन्वन्ति न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थज्ञः प्रशस्तः । अनन्तरमुत्तरार्धेन केवलपाठको निन्द्यते । एष अविज्ञातार्थः पुरुषः अधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानाम-

दोग्ध्र्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया मायया चरति। किं कुर्वन्। अफलामपुष्पाम्। वाचोऽर्थः पुष्पफलम्। अर्थवर्जिताम्। यद्वा। वाचोऽर्थौ याज्ञदैवते। यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम्। तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवान्। केवलं पाठमात्रेणैव श्रुतवान् स चरति। यथा वन्ध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति माया-मुत्पादयन्ती चरति यथा वन्ध्यो वृक्षोऽकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्यति फलतीति भ्रान्तिमुत्पादयंस्तिष्ठति तथा पाठं प्रब्रुवाणः चरतीत्यर्थः। 'अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतम्' (निरु० १. २०) इत्यादि निरुक्तमत्रानु-संधेयम्॥

शब्दा०—*उत*=भी, *त्वम्*=एक को, *सख्ये*=विद्वानों की सभा में, *स्थिरपीतम्*=अर्थ का पूर्ण ज्ञानी, *आहुः*=कहते हैं, *न*=नहीं, *एनम्* =इसको, *हिन्वन्ति*=दबा सकते हैं, *अपि*=भी, *वाजिनेषु*=वाग्युद्ध में, *अधेन्वा*=दूध न देनेवाली गाय, *चरति*=घूमता है, *मायया*=भ्रममात्र के साथ, *एषः*=यह, *वाचम्*=वाणी को, *शुश्रुवान्*=सुनता हुआ, *अफलाम्*= फलरहित, *अपुष्पाम्*=पुष्प-रहित।

हि० अ०—एक को विद्वानों की सभा में अर्थ का पूर्णज्ञानी कहते है; शास्त्रार्थ में कोई इसको दबा नहीं सकता। दूसरा (अर्थ को न जाननेवाला) फल तथा फूल से रहित वाणी को सुनता हुआ दूध न देनेवाली गाय की तरह वाणी के प्रतिरूप (भ्रममात्र) के साथ घूमता है।

Trans.—(They) call one as he has fully imbibed (the meaning) in the society of the scholars. None can impel him in discussions. He, (who does not know the meaning), wanders with illusion (of speech) like a sterile cow (which is simply an illusion of a cow), hearing the speech, the fruitless and the flowerless.

Notes—सख्ये—'In the society of scholars' (Sāyaṇa), 'in the friendship' (Griffith). Yāska takes it to mean 'in the friendship of speech or of the gods'. स्थिरपीतम्—Yāska followed by Sāyaṇa renders स्थिरपीतम् by विज्ञातार्थम् 'one who has fully imbibed the meaning of the Ṛks'.

Durgā commenting on Nirukta takes स्थिर and पीतम् separately. According to him स्थिर means 'one in whom the knowledge acquired by him remains permanent, and पीतम् means 'one who has grasped completely the meaning of speech'. Griffith takes it to mean 'leggard'; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. आहुः—√*ah* 'to say', perf. 3rd. plu. हिन्वन्ति—√*hi* 'to impel', pres. 3rd. plu. Sāyaṇa gives the altrenative meaning—अनुगच्छन्ति or बहिः कुर्वन्ति ; Griffith takes it to mean 'urge'. वाजिनेषु—Yāska followed by Sāyaṇa renders वाजिनेषु by बलवत्सु वाग्ज्ञेयेषु, 'in difficult passeges that can be understood by वाक् alone'. Sāyaṇa in alternetive renders it as सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेषु, 'in interpreting difficult Ṛks'. Griffith takes it to mean 'deeds of valour'. अधेन्वा—Inst. sing of अधेनु; नञ् compd. धेनु means a cow; अधेनु means one that is not a cow; sterile cow is really speaking not a cow; it is simply an illusion of a cow. The speech of a man who does not know its meaning is compared with a cow yielding no milk. मायया—The speech without meaning is an illusion of the speech. Yāska renders मायया by प्रतिरूपया. शुश्रुवान्—√*śru* to hear, with the suffix क्वसु.

यः । तित्याज॑ । सचि॒ऽविद॑म् । सखा॑यम् । न । तस्य॑ । वा॒चि । अपि॑ । भा॒गः । अ॒स्ति॒ ॥ यत् । ई॒म् । शृ॒णोति॑ । अल॑कम् । शृ॒णोति॒ । न॒हि । प्र॒ऽवेद॑ । सु॒ऽकृ॒तस्य॑ । पन्था॑म् ॥ ६ ॥

सा० भा०—सचिविदम् । सचिशब्दः सखिवाची । सखिविदम् । योऽध्येता स वेदस्य सखा: संप्रदायोच्छेदनिवारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिवित् । तमभिज्ञं सखायम् अध्येतॄणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात्सखिभूतं वेदं यः पुमान्

तित्याज तत्याज परार्थविनियोगेन परित्यजति। त्यजतेर्लिटि 'अपस्पृधेथामानृचुः'० इत्यादिना निपातितः। तस्य पुरुषस्य वाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भागः भजनीयः कश्चिदर्थः न अस्ति। ईम् अयं पुरुषः यत् वेदव्यतिरिक्तं शृणोति तत् अलकम् अलीकं व्यर्थमेव शृणोति। हि यस्मात्कारणात् सुकृतस्य पन्थां पन्थानं न प्रवेद श्रद्धाराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति। तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः। द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शितः 'न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति' (ऐ० आ० ३. २. ४) इत्यादिना। तथा 'तं योऽनूतसृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाभ्युक्ता' (तै० आ० २. १५.५) इत्यध्वर्युभिश्च॥

शब्दा०—*यः*=जिसने, *तित्याज*=छोड़ दिया है, *सचिविदम्*=घनिष्ठ, मित्रता को समझनेवाले, *सखायम्*=मित्र को, *न*=नहीं, *तस्य*=उसकी, *वाचि*=वाणी में, *अपि*=जरा भी, *भागः*=सत्य का अंश, *अस्ति*= है, *यत्*=जो कुछ, *ईम्*=वह पुरुष, *शृणोति*=सुनता है, *अलकम्*=व्यर्थ, *शृणोति*=सुनता है, *नहि*=क्योंकि नहीं, *प्रवेद*=जानता है, *सुकृतस्य*= सत्य के, *पन्थाम्*=मार्ग को।

हि० अ०—जिसने मित्रता को जाननेवाले घनिष्ठ मित्र को छोड़ दिया है, उसकी वाणी में (सत्य का) अंश कुछ भी नहीं है। जो कुछ वह सुनता है, व्यर्थ सुनता है, क्योंकि सत्य का मार्ग उसे मालूम नहीं।

Trans.—The man who abandons his intimate friend who knows friendship, not even a part (of truth) is in his speech. Whatever he hears, hears in vain, because he does not know the path of righteous deeds.

Notes—तित्याज—√*tyaj* 'to abandon', perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. सचिविदम्—'Vedas that know themselves as the friends' (Sāyaṇa), 'he who knows the truth of friendship' (Griffith), 'familiar, intimate' (MWD.). शृणोति—√*s'ru* 'to hear', pres. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यत्. प्रवेद—प्र+ √*vid* 'to know', perf. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by हि.

अक्षण्ऽवन्तः । कर्णऽवन्तः । सखायः । मनःऽजवेषु । असमाः । बभूवुः ॥ आदुघ्नासः । उपऽकक्षासः । ऊँ इति । त्वे । हृदाःऽइव । स्नात्वाः । ऊँ इति । त्वे । ददृश्रे ॥ ७ ॥

सा० भा०—अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिशब्दादनङ् । 'अनो नुट्' इति नुट् । अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तेजसत्वात् अन्येभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरम् । तथा च श्रूयते—'तस्मादेते व्यक्ततरे इव' इति । तादृशाक्षियुक्ताः कर्णवन्तः । कर्णौ निकृत्तद्वारः । गर्भावस्थायामेव केनापि निर्मितबिल इत्यर्थः । यद्वा शरीरस्य शिरसो वोर्ध्वं गते उच्चैः स्थिते । कर्णविलक्षणाकाशवन्तः । तथा चाम्नायते 'ऋच्छन्ती इव खे उदगन्ताम्' इति । तादृशाः सखायः । समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति सखायः । तेषु वाक्येषु बाह्येष्विन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते मनोजवेषु । मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञाद्याः । तेषु असमाः अतुल्याः बभूवुः भवन्ति । तेषु मध्ये केचित् आदघ्नासः । आस्यशब्दस्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः । आस्यदघ्नाः आस्यप्रमाणोदका ह्रदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ त्वे एके । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावः । उपकक्षासः । कक्षसमीपप्रमाणोदका ह्रदा इव । अल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा त्वे एके स्नात्वाः । स्नातेः कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः (पा० सू० ३. ४. १४) । स च 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (पा० सू० ३. ३. १६९) इत्यर्हार्थे च भवति । स्नानार्हा अक्षोभ्योदकाः ह्रदा इव ददृश्रे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उः पूरणः । 'अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेः' (निरु० १. ९) इत्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—*अक्षण्वन्तः*=आंखवाले, *कर्णवन्तः*=कानवाले, *सखायः*=समान नामवाले, *मनोजवेषु*=प्रज्ञा अर्थात् आन्तरिक ज्ञान में, *असमाः*=असमान, *बभूवुः*=होते हैं, *आदघ्नासः*=मुंह तक पानीवाला, *उपकक्षासः*=काँख तक पानीवाला, *उ*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *त्वे*=कुछ, *हृदा इव*=सरोवरों की तरह, *स्नात्वाः*=स्नान करने योग्य, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *त्वे*=कुछ, *ददृश्रे*=दिखाई पड़ते हैं ।

हि० अ०—(सभी) समान नामवाले, (समान रूप से) आंख तथा कानवाले हैं, किन्तु प्रज्ञा (आन्तरिक ज्ञान) में असमान होते

हैं। कुछ उस सरोवर की तरह दिखाई पड़ते हैं जो मुख तक पानीवाला है, (कुछ उस सरोवर की तरह हैं जो) कांख तक पानीवाला है तथा कुछ उस सरोवर की तरह हैं जो स्नान करने योग्य पानीवाला है।

Trans.—The men of equal names equally have eyes and ears, (and yet they) are unequals in their intellectual attainments. Some look like the tanks (the water of which) reaching the mouth; (some like those of) reaching the arm-pit and some others (like the tanks the waters of which) fit to bathe in.

Notes—अक्षण्वन्तः—Endowed with eyes. Ṛgveda has both the words अक्षन् and अक्षि, while post-Vedic Sanskrit has अक्षि only. मनोजवेषु—In respect of the onward speed of their mind i. e. the poetic imagination; 'in wisdom i. e. inner knowledge' (Sāyaṇa), 'in the quickness of their spirit' (Griffith). बभूवुः—√*bhū* 'to be', perf. 3rd. plu. आदघ्नासः—Reaching up to the mouth; Yāska followed by Sāyaṇa renders it by आस्यदघ्ना and derives आस्य from √*as* 'to throw' and दघ्नं from √*dagh* 'to flow' or √*das* 'to lay waste' (आस्यम् अस्यतेः आस्यन्दते एनत् अन्नम् इति वा। दघ्नं दघ्यतेः स्रवतिकर्मणः। दस्यतेर्वा स्यात्। विदस्ततरं भवति Nir. I. 9). Rājavāḍe conjectures that if घ्न is a part of आदघ्न like परावतघ्न, असुरघ्न वृत्रघ्न etc., then आद would refer to a part of the body which may be the knee or the waist or something lower than कक्ष; if आ is a prefix like उप in उपकक्षास, then दघ्न must mean knee or waist. Thus according to him आदघ्न means 'reaching upto the knee or the waist'. आसस् is the nom. plu. termination. उपकक्षासः—'Reaching up to the arm-pit' (Yāska), 'reaching upto the belly' (Rājavāḍe). स्नात्वाः—Yāska followed by Sāyaṇa renders it by स्नानार्हा 'fit to bathe in'; त्व in स्नात्वा is like तव्य in classical Sanskrit. ददृश्रे—√*dṛś* to see, perf. Ātm. 3rd. plu.

हृदा । तष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । सम्ऽयजन्ते । सखायः ॥ अत्र । अह । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

सा० भा०—सखायः समानख्यानाः ब्राह्मणाः हृदा बुद्धिमतां हृदयेन तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मनसो जवेषु गन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणाः यत् यदा संयजन्ते संगच्छन्ते । यजिरत्र संगतिकरणवाची । अत्र अस्मिन् ब्राह्मणसंघे त्वम् अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं वेद्याभिः वेदितव्याभिः विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा वि जहुः विशेषेण परित्यजन्ति । अह इति विनिश्चये । ओहब्रह्माणः । ऊह्यमानं ब्रह्म विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तादृशास्त एके विद्वांसः वि चरन्ति यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उः प्रसिद्धौ । 'हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु' (निरु० १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—*हृदा*=हृदय से, अन्तःकरण से, *तष्टेषु*=निर्मित, *मनसः जवेषु*=बौद्धिक चिन्तन में, *ब्राह्मणाः* = ऋत्विज ब्राह्मण, *संयजन्ते*=एक साथ चलते हैं, *सखायः*=समान ज्ञानवाले, *अत्र*=इस विद्वानों के समूह में, *अह* =निश्चित रूपसे, *त्वम्*=एक को अर्थात् अज्ञानी को, *वि जहुः*=छोड़ देते हैं, *वेद्याभिः*=अपने ज्ञान के कारण, *ओहब्रह्माणः*=शास्त्रीय ज्ञान के लक्षणों से ब्राह्मण समझे जानेवाले, *वि चरन्ति*=विचरण करते हैं, *उ*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *त्वे*=कुछ ।

हि० अ०—हृदय से उद्भूत मन की गति में, जब समान ज्ञानवाले ब्राह्मण एक साथ चलते हैं, वे एक (अज्ञानी) को अपने ज्ञान के कारण, बहुत पीछे छोड़ देते हैं । (शास्त्रीय ज्ञान के लक्षणों से) ब्राह्मण समझे जाने वाले कुछ (ज्ञानी) (अपनी इच्छानुकूल ज्ञान में) विचरण करते हैं ।

Trans.—In the speed of mind, fashioned by the heart, when the Brahamins of equal names go together, they leave one far behind by virtue of thier learning; and some who are thought to be Brahmins (by the sign of their learning) wander (at thier disposal).

Notes—तष्टेषु—Loc. plu. of तष्ट from √*takṣ* 'to fashion' + क्त; 'In ascertaining' (Sāyaṇa), 'fashioned' (Griffith) मनसः जवेषु–Sāyaṇa takes it to mean 'in going through the exposition of Vedas' and Griffith as 'with mental impulse'. Sāyaṇa's explanation leads us to believe that at the time of the composition of the Vedas some seers were engaged in the exposition of the Vedas. संयजन्ते—√*yaj* with सम् 'to go together', pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. वि जहुः—√*hā* 'to leave', perf. 3rd. plu. ओहब्रह्माणः—'Those who are thought to be Brahmins by the sign of their learning' (Sāyaṇa), 'who count as Brahmins' (Griffith). Bahuvrīhi compd., accented on the first member. वि चरन्ति—√*car* 'to move', pres. 3rd. plu.

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेऽकरासः ॥ ते । एते । वाचम् । अभिऽपद्य । पापया । सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥ ९ ॥

सा० भा०—अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते। इमे ये अविद्वांसः अर्वाक् अर्वाचीनमधोभाविन्यस्मिल्लोके ब्राह्मणैः सह न चरन्ति ये परः परस्तात् देवैः सह न चरन्ति ते ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः वेदार्थतत्पराः न भवन्ति। तथा सुतेकरासः। सोमं सुतमभिषुतं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विजः। तेऽपि न भवन्ति। अप्रजज्ञयः। जानातेः 'आदृगमहनः०' इति किप्रत्ययः। अविद्वांसः त एते मनुष्याः वाचं लौकिकीम् अभिपद्य प्राप्य तया पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते सिरीः 'छन्दसीवनिपौ' इतीप्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्०' इति जसः सुः। सीरिणो भूत्वा तन्त्रं कृषिलक्षणं तन्वते विस्तारयन्ति। कुर्वन्तीत्यर्थः। सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः॥

शब्दा०—*इमे*=ये अविद्वान्, *ये*=जो, *न*=नहीं, *अर्वाक्*=इस लोक में, *परः*=उस लोक में, *चरन्ति*=विचरण करते हैं, *न*=नहीं, *ब्राह्मणासः*=ब्राह्मण, *न*=नहीं, *सुतेकरासः*=सोम पीसनेवाले ऋत्विज, *ते*=वे, *एते*=

ये लोग, *वाचम्*=वाणी को, *अभिपद्य*=पास पहुँचकर, पाकर, *पापया*= पापपूर्ण ढंग से, *सिरीः*=बुनकर स्त्रियाँ, *तन्त्रम्*=तागे को, *तन्वते*=फैलाते हैं *अप्रजज्ञयः*=अज्ञानी।

हि० अ०—ये (अज्ञानी) जो न तो इस लोक में (ब्राह्मणों के साथ चलते हैं), न तो उस लोक में (देवताओं के साथ); (जो) न तो ब्राह्मण है, न सोम पीसनेवाले (ऋत्विज) ही; ये अज्ञानी पापपूर्ण ढंग से (लौकिक) वाणी को पाकर उसे फैलाते हैं, जैसे बुनकर औरतें तागे को (फैलाती हैं)।

Trans.—Those who walk neither (with Brahmins) in this lower world, nor (with the gods) in the upper world ; (who are) neither Brahmins nor the pressers of Soma ; these ignorant having attained the (worldly) speech in sinful (fashion) stretch it as female weavers their thread.

Notes—अर्वाक्—'In the lower world' (Sāyaṇa), 'back' (Griffith). परः—'in the upper world' (Sāyaṇa), 'forward' (Griffith). चरन्ति—√*car* 'to move' 3rd sing; not unaccented because preceded by ये. सुतेकरासः—Sacrificing priests who press Soma ; Bahuvrihi compd. accented on the first member. अभिपद्य—√*pad* with अभि 'to attain' ; gerund in य. सिरीः—Sāyaṇa renders it by सीरिणो भूत्वा ; but he does not give the literal meaning of सिरीः. Aufrect takes it to mean 'female weavers' and Griffith as spinsters. तन्त्रम्—'Farming' (Sāyaṇa), 'thread' (Griffith). अप्रजज्ञयः—Derived from √*jñā* 'to know' ; नञ् compd. accented on the first syllable.

सर्वे। नन्दन्ति। यशसा। आऽगतेन। सभाऽसहेन। सख्या। सखायः॥ किल्बिषऽस्पृत्। पितुऽसनिः। हि। एषाम्। अरम्। हितः। भवति। वाजिनाय॥ १०॥

स्रा० भ्रा०—सखाय: समानख्याना: समानज्ञाना: सर्वे सभ्या मनुष्या: सभासहेन सभां सोढुं शक्नुवता सख्या ऋत्विजां सखिभूतेन यज्ञं प्रति आगतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नन्दन्ति हृष्टा भवन्ति। स हि स एव सोम: एषां जनानां किल्बिषस्पृत् । य: स्वस्मादन्य: पुरुष: श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिषं भवति बाध्यत्वेन । यथा पापं सदाचारै: बाधितव्यं भवति तद्वत् । पापरूपस्य शत्रोर्बाधक: । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषमेषां जायते तद्यो बाधते स किल्बिषस्पृत् । तथा त्वं पितुषणि: । पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा । तमनेन सोमेन सनोति यजमान: संभजत इति तादृश: । तेषामन्नदक्षिणादातेत्यर्थ: । किंच हित: पात्रेषु निहित: सोम: वाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनम् । तेषां वीर्याय तत्कर्तुम् अरम् अलं पर्याप्त: समर्थो भवति । 'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह यशो वै सोमो राजा' इत्यादिकम् 'इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते' इत्यन्तं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् (ऐ० ब्रा० १. १३) ॥

शब्दा०—*सर्वे*=सभी, *नन्दन्ति*=प्रसन्न होते हैं, *यशसा*=यशस्वी सोम के कारण, *आगतेन*=आगमन से, *सभासहेन*=सभा को जीतने की शक्तिवाले, *सख्या*=मित्र के रूप में, *सखाय:*=समान ज्ञानवाले, *किल्बिषस्पृत्* पापों को दूर करनेवाला, *पितुसनि:*=भोजन प्रदान करनेवाला, *हि*=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *एषाम्*=इनके, *अरम्*=पर्याप्त, *हित:*=पीसकर पात्र में रखा हुआ, *भवति*=होता है, *वाजिनाय*=पराक्रमयुक्त कार्य के लिये ।

हि० अ०—(ऋत्विजों के) मित्र के रूप में सभा को जीतने की शक्ति वाले विख्यात सोम के आने के साथ सभी समान ज्ञानवाले प्रसन्न हो जाते हैं। (सोम) इनके पापों को दूर करनेवाला है, भोजन प्रदान करनेवाला है। (पात्र में पीसकर) रखा हुआ (यह) पराक्रमयुक्त कार्य के लिये समर्थ है।

Trans.—All the men of equal knowledge rejoice with renowned (Soma) that has come as a friend, having the capacity of conquering in assembly. He is the remover of sin, provider of food. Placed in pot it is fit for vigorous deed.

Notes—नन्दन्ति—√*nand* 'to rejoice', pres. 3rd. plu. यशसा—'With renowned Soma' (Sāyaṇa), 'in triumph' (Griffith). सभासहेन—With the capacity of conquering the assembly; Tatpuruṣa compd. accented on the second member. पितुसनिः—Provider of food; पितु means food and सनि is derived from √*san* 'to gain' + इ. हितः—'Placed in the pot' (Sāyaṇa), 'prepared' (Griffith). भवति—√*bhū* 'to be'; not unaccented because preceded by हि.

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः । गायति । शक्वरीषु ॥ ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातऽविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥

सा० भा०—अनया होत्राद्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । त्वः एको होता ऋचां पोषं यथाविधि कर्मणि प्रयोगं पुपुष्वान् । एको धातुरनुवादार्थः । बह्वीर्ऋचः पुष्यन् शंसन् आस्ते । त्वः एक उद्गाता शक्वरीषु । शक्वर्यः ऋचः । आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्वर्यः । तासु गायत्रं साम गायति । त्वः एकः ब्रह्मा च जातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदयित्रीं वाचं वदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः । त्वः एकोऽध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां यज्ञो यथा मीयतेऽभिषवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं वि मिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । 'ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी' (निरु० १. ८) इत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधायि । एवं बृहस्पतिर्विदितवेदार्थं तुष्टाव ॥

शब्दा०—*ऋचाम्*=ऋचा को, *त्वः*=एक अर्थात् होता नामक ऋत्विज्, *पोषम्*=समृद्धि में, *आस्ते*=लगा रहता है, *पुपुष्वान्*=यज्ञ में देवतानुसार ऋचाओं का संग्रह करना तथा उसे दोहराना यही ऋचाओं की समृद्धि कही जाती है । होता नामक ऋत्विज का मुख्य रूप से यही काम होता है । *गायत्रम्*=गाने योग्य ऋचाओं को जिन्हें सामन् कहते हैं, *त्वः*=एक उद्गाता नामक ऋत्विज्, *गायति*=गाता है, *शक्वरीषु*=शक्वरी छन्दों में, *ब्रह्मा*=

ब्रह्मा नामक ऋत्विज्, त्वः=एक, वदति=बोलता है, जातविद्याम्=प्रत्येक अवसर पर अपनी आज्ञा, यज्ञस्य=यज्ञ के, मात्राम्=स्वरूप को, वि मिमीते =विशेष रूप से निष्पादन करता है।

हि० अ०—एक (अर्थात् होता नामक ऋत्विज्) ऋचाओं को समृद्ध करनेमें लगा रहता है; एक (अर्थात् उद्गाता नामक ऋत्विज्) शक्वरी छन्दों में गायत्र नाम के साम को गाता है। एक ब्रह्मा (नाम का ऋत्विज्) प्रत्येक अवसर पर अपना निर्णय बोलता है; एक (अर्थात् अध्वर्यु नामक ऋत्विज्) यज्ञ के स्वरूप का विशेष रूप से निष्पादन करता है।

Trans.—One (i. e. the Hotṛ priest) is engaged in augmenting the Ṛks. One (i. e. the Udgātṛ priest) sings the Gāyatra song in Śakvarī metres. One, the Brahman priest speaks his order on every perplexing occasion. One (i. e. the Adhvaryu priest) measures out the body of the sacrifice (i. e. performs all the acts of the sacrifice).

Notes—आस्ते—√*ās* 'to sit', pres. 3rd. Ātm. sing. पुपुष्वान्—√*puṣ* 'to prosper' + क्वसु ; perf. part. nom. sing.; here पुपुष्वान् means augmenting the Ṛks which is the duty of the invoking priest. The recitation of the Ṛks is their augmentation. गायति—√*gā* 'to sing', pres. 3rd. sing. शक्वरीषु—In the Śakvarī metre that consists of six lines. ब्रह्मा—An omniscient priest. He is the master of all lores. Durgā takes ब्रह्मन् to mean the three Vedas. Rājavāḍe in Nirukta Notes follows the interpretation of Durgā. Sāyaṇa takes ब्रह्मा to mean the omniscient priest. वदति—√*vad* 'to speak' ; not unaccented because it is the first verb of two antithetical clauses the antithesis being clearly indicated by त्वः—त्वः (vide, VSB. p. 96 (ढ)). जातविद्याम्—'Solution on every perplexing

occasion' (Yāska); Sāyaṇa and Durgā take it to mean 'the speech prescribing expiations for all errors of omission and commission that happen in sacrifices'. According to Griffith, जातविद्याम् means 'the knowledge of beings'. मात्राम्—'Body' (Sāyaṇa), 'rules' (Griffith), 'acts' (Rājavāḍe). विमिमीते—$\sqrt{}$*mā* 'to measure', Ātm. pres. 3rd. sing. Rājavāḍe takes it to mean 'perferm'.

तत्र 'देवानाम्' इति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुष्टुभं देवदेवत्यम् । लोकनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिराङ्गिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रान्तं—'देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिर्दाक्षायण्यदितिर्वा देवमानुष्टुभम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

दे॒वाना॑म् । नु । व॒यम् । जाना॑ । प्र । वो॒चा॒म॒ । वि॒प॒न्यया॑ ।
उ॒क्थेषु॑ । श॒स्यमा॑नेषु । यः । पश्या॑त् । उत्ऽत॑रे । यु॒गे ॥ १ ॥

सा० भा०—अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्ब्रवीति । बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषिरदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानाम् आदित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनम् । अथैकवदाह । यः देवानां गणः पूर्वे युग उत्पन्नोऽपि उक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमानेषु उत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्तत इत्यर्थः ॥

शब्दा०—*देवानाम्*=देवताओं के, *नु*=अब, *वयम्*=हमलोग, *जाना*=जन्मों को, *प्र वोचाम*=कहें, *विपन्यया*=स्पष्ट वाणी में, *उक्थेषु*=उक्थ्य नामक साम के, *शस्यमानेषु*=गाने पर, *यः*=जो, *पश्यात्*=देखे, *उत्तरे युगे*=आगे आनेवाले समय में ।

हि० अ०—अब हम लोग स्पष्टवाणी में देवताओं के जन्मों को कहें, जो (देवताओं का समूह) भविष्य में उक्थ्य साम के गाने पर यजमान को देख सके ।

Trans.—Now let us proclaim the births of the gods with clear speech ; that (the host of gods) may see (the worshipper) when hymns are being chanted (to them) in future age.

Notes—वोचाम—√*vac* 'to speak,' red.-aorist, subju. 1st. plu. विपन्यया—'With clear voice' (Sāyaṇa), 'with tuneful skill' (Griffith), 'in picturesque style' (Peterson) ; instr. sing. of विपन्या. पश्यात्—√*paś* 'to see', pres. subju. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यः.

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारःऽइव । अधमत् ॥ देवानाम् । पूर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

सा० भा०—ब्रह्मणः अन्नस्य पतिः अदितिः एता एतानि देवानां जन्मानि कर्मारइव स यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं सम् अधमत् उदपादयदित्यर्थः। देवानां पूर्व्ये युगे। आदिसृष्टावित्यर्थः। तेषामुपादानकारणात् असतः नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद् ब्रह्मणः सकाशात् सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकम् अजायत प्रादुरभूत्। 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' (तै० उ० २. ७) इति हि श्रुतिः। न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं, छन्दोगैः 'कथमसतः सज्जायेत' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० उ० ६. २. २) इत्यवधारितत्वात्। तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (श० ब्रा० १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः। यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः। 'वायोरग्निः' (तै० आ० ८. १) इत्यादिवत्। अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः। यद्वा देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव॥

शब्दा०—*ब्रह्मणस्पतिः*=प्रार्थनाओं के स्वामी ने, *एता*=देवताओं के जन्मों को, *कर्मारइव*=लोहार की तरह, *समधमत्*=बढ़ाया, *देवानाम्*=देवताओं की, *पूर्व्ये युगे*=आदि सृष्टि के समय, *असतः*=असत् अर्थात् नामरूपवर्जित तत्त्व से, *सत्*=नामरूपात्मक जगत्, *अजायत*=उत्पन्न हुआ।

हि० अ०—ब्रह्मणस्पति ने इन (देवों के जन्म) को लोहार की तरह बढ़ाया। देवताओं की आदि सृष्टि में असत् (नामरूप-वर्जित तत्त्व) से सत् (नामरूपात्मक जगत्) की उत्पत्ति हुई।

Trans.—Brahmaṇaspati like a blacksmith has produced all these (births of gods). In the primordial age of the gods existence sprang out of non-existence.

Notes—ब्रह्मणस्पतिः—Sāyaṇa takes it to mean Aditi. ब्रह्मन् is food and Aditi is master of food. Griffith and Peterson take Brahmaṇaspati as no other than the well-known Brahmaṇaspati, the lord of prayers. एता—Sāyaṇa followed by Peterson takes it to mean 'births or generations of gods' ; Ludwig and Griffith take it to refer to भुवनानि understood. सम् अधमत्—√*dhmā* with सम् 'to produce', impf. 3rd. sing. अजायत—√*jā* 'to be born', Ātm. impf. 3rd. sing.

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ॥ तत् । आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानऽपदः । परि ॥ ३ ॥

सा॰ भा॰—पूर्वार्धमुक्तम् । तत् अनु आशाः दिशः अजायन्त तत् परि तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

शब्दा॰—*देवानाम्*=देवताओं की, *युगे*=सृष्टि के समय में, *प्रथमे*=आदि, *असतः*=नामरूपवर्जित तत्त्व से, *सत्*=नामरूपात्मक जगत् ,*अजायत* =उत्पन्न हुआ, *तत्*=इसके, *आशाः*=दिशायें, *अनु*=पश्चात् , *अजायन्त*= उत्पन्न हुईं, *तत्*=इसके, *उत्तानपदः*=वृक्ष, *परि*=पश्चात् ।

हि॰ अ॰—देवताओं की आदि सृष्टि में असत् से सत् उत्पन्न हुआ; इसके बाद दिशायें उत्पन्न हुईं; इसके बाद वृक्ष (उत्पन्न हुये)।

Trans.—In the primordial age of the gods existence sprang out of non-existence; thereafter sprang out the quarters; thereafter the trees.

Notes—तत्—According to Oldenberg तत् in the 3rd and 4th Pāda refers to सत्. Peterson following Oldenberg renders 3rd Pāda as 'it (existence) was born after the quarters', while Griffith supported by

Sāyaṇa renders as 'thereafter were the regions born'. Peterson takes तत् in the 4th Pāda as a mere rhetorical repetition. According to Griffith तत् in the 4th Pāda means 'earth', though in translation he renders तत् by 'this'. उत्तानपदः—'Trees' (Sāyaṇa), 'productive power' (Griffith) ; Grassmann takes it as an epithet of Aditi 'whose legs have opened' (in child-birth). Peterson takes उत्तानपद् the same as असत्. Oldenberg, Griffith and Peterson take उत्तानपद as abl. of उत्तानपद् though in meaning they differ from each other. परि—Sāyaṇa takes परि in the sense of अनु and construes it with तत् meaning 'thereafter'. Peterson takes परि to mean 'from' and construes with उत्तानपदः.

भूः । जज्ञे । उत्तानऽपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ॥ अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

सा० भा०—भूः उत्तानपदः वृक्षात् जज्ञे । तथा भुवः सकाशात् आशाः अजायन्त । तथा अदितेः दक्ष अजायत उत्पन्नः । दक्षादु दक्षादपि अदितिः परि अजायत । न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यम् । यास्काचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि—'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च । तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती' (निरु० ११. २३) इति ॥

शब्दा०—*भूः*=पृथिवी, *जज्ञे*=उत्पन्न हुई, *उत्तानपदः*=वृक्ष से, *भुवः*=पृथिवी से, *आशाः*=दिशायें, *अजायन्त*=उत्पन्न हुईं, *अदितेः*=अदिति से, *दक्षः*=दक्ष प्रजापति, *अजायत*=उत्पन्न हुआ, *दक्षात्*=दक्ष से, *उ*=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, *अदितिः*=देवमाता अदिति, *परि*=बाद में ।

हि० अ०—वृक्ष से पृथिवी उत्पन्न हुई; पृथिवी से दिशाय उत्पन्न हुईं । अदिति से दक्ष उत्पन्न हुआ तथा दक्ष से अदिति (उत्पन्न हुई) ।

Trans.—The earth sprang out of the tree; the quarters were born from the earth. Dakṣa was born of Aditi and Aditi from Dakṣa.

Notes—जज्ञे—√*jan* 'to generate', perf. Ātm. 3rd. sing. दक्षः—One of the seven sons of Aditi. Bergaigne takes him as a deification of 'intelligence' and Max Müller as the deification of 'potentiality'. अदितिः—Deification of 'infinite space' (Bergaigne), deification of 'infinity' (Max Müller). Vide notes on अदितये (I. 24.1). अदिते·······परि—Yāska's reply to this contradictory statement is that 'they may have had the same origin or according to the nature of the gods they may have been born from each other'; they may have derived their substance from one another (Nir. XI. 23). In the seventh chapter of the Nirukta Yāska has made it clear that divinity being omnipotent, the same divine essence is variously described and other gods become subordinate features of the same essence. Moreorer, the Vedic poets are guided in their descriptions of the gods by the preponderent constituent elements of the things described in connection with them and the constituent elements being universal, the gods are in turn described as born of each other or born on account of certain activity or born of themselves (महाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते। एकस्यात्मनः अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति। अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः। प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्च इतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मानः आत्मजन्मानः—Nir. VII. 4).

अदि॑तिः। हि। अज॑निष्ट। दक्ष॑। या। दु॒हि॒ता। तव॑॥ ताम्।
दे॒वाः। अनु॑। अ॒जा॒य॒न्त॒। भ॒द्राः। अ॒मृत॑ऽबन्धवः॥ ५॥

सा० भा०—हे दक्ष तव या परि दुहिता अभूत् सा अदितिः अजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान् । तदेवाह । तां देवा अन्वजायन्त भद्राः स्तुत्या भजनीयाः अमृतबन्धवः अमरणबन्धनाः ॥

शब्दा०—*अदितिः*=अदिति ने, *हि*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *अजनिष्ट*=उत्पन्न किया, *दक्ष*=हे दक्ष, *या*=जो, *दुहिता*=पुत्री, *तव*=तुम्हारी, *ताम्*=उसके, *देवाः*=देवता, *अनु*=पश्चात् *अजायन्त*=उत्पन्न हुये, *भद्राः*=कल्याणकारी, *अमृतबन्धवः*=अमृत है बन्धु जिनका ऐसे देवता ।

हि० अ०—हे दक्ष, वास्तव में अदिति ने, जो तुम्हारी पुत्री थी, (आदित्यों को) उत्पन्न किया; उस (अदिति) के बाद ही अमृत है बन्धु जिनका ऐसे कल्याणकारी देवता उत्पन्न हुये ।

Trans.—O Dakṣa, Aditi, indeed, who is your daughter, produced (the Ādityas). After her the auspicious gods, the brother of immortality, were born.

Notes—अजनिष्ट—√*jan* 'to generate', 'iṣ'-aorist, Ātm. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by हि.

यत् । दे॒वाः । अ॒दः । स॒लि॒ले । सुऽसं॑रब्धाः । अति॑ष्ठत ॥ अत्र॑ । व॒ः । नृ॒त्यता॑म्ऽइव । ती॒व्रः । रे॒णुः । अप॑ । आय॑त ॥ ६ ॥

सा० भा०—अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयन्ते । यत् यदा हे देवाः अदः अमुष्मिन् सलिले यूयं सुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानः अतिष्ठत स्थितवन्तः । 'आपो वा इदं सर्वम्' (तै० आ० १०. २२) 'अप एव ससर्जादौ' (मनु० १. ८) इति श्रुतिस्मृती । अत्र अस्मिन् सलिले नृत्यतामिव वः युष्माकं संबन्धी तीव्रः दुःसहः रेणुः अंशभूत एकः अपायत अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायम् । 'परामार्ताण्डमास्यत्' इति वक्ष्यति ॥

शब्दा०—*यत्*=जब, *देवाः*=हे देवताओ, *अदः*=इस, *सलिले*=जल में, *सुसंरब्धाः*=एक साथ मिलकर, *अतिष्ठत*= खड़े थे, *अत्र*=यहाँ, *वः*=तुममें से, *नृत्यतामिव*=मानों नाचते हुये से, *तीव्रः*=गर्म, *रेणुः*=कण, *अप आयत*=ऊपर उठा ।

हि० अ०—हे देवताओ, जब (तुम लोग) एक साथ मिलकर यहाँ जल में खड़े थे, मानों नाचते हुये तुम में से एक धूल का गर्म कण ऊपर उठा ।

Trans.—O Gods, when you stood close-clasping in the water, from you, as it were dancing, a hot particle of dust arose up.

Notes—अदः—'In this' (Sāyaṇa), 'here' (Peterson) सलिले—'In the water' (Sāyaṇa), 'an unsteady (mass ,' (Peterson). सुसंरब्धाः—From सु+सम्+ √ *rabh* 'to grasp' + क्त. Sāyaṇa renders it as 'सुष्ठु लब्धात्मानः', Griffith as 'close-clasping' and Peterson as 'well supported'. अतिष्ठत—√*sthā* 'to stand', impf. 2nd. plu. ; not unaccented because preceded by यत्.

यत् । दे॒वाः । यत॑यः । य॒था । भुव॑नानि । अपि॑न्वत ॥ अत्र॑ । स॒मु॒द्रे । आ । गू॒ळ्हम् । आ । सूर्य॑म् । अ॒ज॒भ॒र्त॒न ॥ ७ ॥

सा० भा०–यत् यदा हे देवाः यतयो यथा । वृष्ट्या नियमयन्तीति वा वर्षणेन यातयन्तीति वा यतयो मेघाः । ते यथोदकैः भुवनानि लोकं पूरयन्ति तद्वत्स्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः । अत्र समुद्रे अप्सु आ गूळ्हं निगूळ्हं सूर्यं प्रातरुदयाय आ अजभर्तन आहृतवन्तः ॥

शब्दा०—*यत्*=जब, *देवाः*=हे देवताओ, *यतयः*=मेघ, *यथा*=जिस तरह, *भुवनानि*=लोकों को, *अपिन्वत*=भर दिया, *अत्र*=यहाँ, *समुद्रे*=समुद्र में, *गूळ्हम्*=छिपे हुये, *सूर्यम्*=सूर्य को, *आ अजभर्तन*=बाहर लाये ।

हि० अ०—हे देवताओ, मेघों की तरह जब (तुम लोगों ने) लोकों को भर दिया, उस समय समुद्र में छिपे हुये सूर्य को (तुम लोग) बाहर लाये।

Trans.—O gods, like clouds, when you fattened all the beings, then you brought out the sun hidden in the ocean.

Notes—यतयः—'Clouds' (Sāyaṇa), 'cowherds' (Peterson), devotees (Griffith). अपिन्वत—√*pinv* 'to fatten', impf. 2nd. plu. ; not unaccented because preceded by यत्. गूळ्हम्—See I. 116.11. अजभर्तन.—√*bhṛ* 'to bear', plu-perf. 2nd. plu. ; त is extended to तन (तप्तनप्तनथनाश्च Pāṇ. VII. 1.45).

अ॒ष्टौ । पु॒त्रासः॑ । अदि॑तेः । ये । जा॒ताः । त॒न्वः॑ । परि॑ ॥ दे॒वान् ।
उप॑ । प्र । ऐ॒त् । स॒प्तऽभिः॑ । परा॑ । मा॒र्ता॒ण्डम् । आ॒स्य॒त् । ८॥

सा० भा०—अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः अदितेः भवन्ति ये अदितेः तन्वस्परि शरीरात् जाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि—'ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च' (तै० आ० १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्याम्नातं—'तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्' इत्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै० स० ६. ५. ६. १)। सादितिः सप्तभिः पुत्रैः देवानुप प्रैत् उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परा आस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

शब्दा०—*अष्टौ*=आठ, *पुत्रासः*=पुत्र, *अदितेः*=अदिति के, ये=जो, *जाताः*=उत्पन्न हुये, *तन्वस्परि*=शरीर से, *देवान्*=देवों के, *उप*=पास, *प्र ऐत्*=चली गई, *सप्तभिः*=सात पुत्रों के साथ, *परा*=ऊपर, *मार्ताण्डम्*=सूर्य को, *आस्यत्*=छोड़ दिया ।

हि० अ०—अदिति के आठ पुत्र हैं जो उसके शरीर से उत्पन्न हुये; सात के साथ वह देवताओं के यहाँ चली गई; (आठवें पुत्र) सूर्य को अलग छोड़ दिया ।

Trans.—Eight are the sons of Aditi, who were born from her body. With seven (she) went to meet the gods, and (the eighth) the sun (she) threw away.

Notes—अष्टौ पुत्रासः—Eight sons of Aditi, viz., Mitra, Varuṇa, Dhātar, Aryaman, Aṁśa, Bhaga, Vivasvān and Āditya. जातः—√*jā* 'to be born', past part. तन्वः—From the body, abl. sing. of तनू. ऐत्—√*i* 'to go', impf. 3rd. sing. आस्यत्—√*as* 'to throw', impf. 3rd. sing.

स॒प्तऽभिः॑ । पु॒त्रैः । अदि॑तिः । उप॑ । प्र । ऐ॒त् । पू॒र्व्यम् । यु॒गम् ॥
प्र॒ऽजायै॑ । मृ॒त्यवे॑ । त्व॒त् । पुनः॑ । मा॒र्ता॒ण्डम् । आ । अ॒भ॒र॒त् ॥९॥

सा० भा०--पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते। सप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः अदितिः पूर्व्यं पुराणं युगम् उप प्रैत् उपगता। अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं मृताद् व्यृद्धादण्डाज्जातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं पुनः आभरत्। द्युलोकेऽधारयत्। प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा। 'तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत' (तै० सं० ६. ५. ६. १) इत्यादि ब्राह्मणम्॥

शब्दा०—*सप्तभिः*=सात, पुत्रैः=पुत्रों के साथ, *अदितिः*=अदिति, उप=पास, *प्र ऐत्*=चली गई, पूर्व्यम् *युगम्*=आदि युग को, *प्रजायै*=उत्पत्ति के लिये, *मृत्यवे*=मृत्यु के लिये, *त्वत्*=एक बार, पुनः=फिर, *मार्ताण्डम्*=सूर्य को, *आ अभरत्*=लाई।

हि० अ०—अपने सात पुत्रों के साथ अदिति प्रारम्भिक युग को चली गई। (प्राणियों की) उत्पत्ति के लिये तथा (उनके) विनाश के लिये एक बार पुनः सूर्य को लाई।

Trans.—With her seven sons Aditi went to meet the primordial age. (She) brought thitherward the sun to generate (the beings) and to destroy (them) again.

Notes—प्रजायै—For creation of the beings; dat. sing of प्रजा. त्वत्—A pronoun here used adverbially in the sense of 'once' It is always unaccented. अभरत्—√*bhṛ* 'to bear', impf. 3rd. sing.

This is one of the most important philosophical hymns of the Ṛgveda. The cosmogony is the subject matter of this hymn. Bergaigne describes this as a hymn 'full of very advanced speculation on the origin of things'. On the other hand Max Müller sees in this hymn 'the perplexity of the ancient mind.' Oldenberg takes this hymn as a 'mystic confusion'. But this is not the case. Yāska has very well explained the inner meanings of the verses which apparently seem to be paradoxical.

'त्वया मन्यो' इति सप्तर्चं षोडशं सूक्तम् आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्यः। पूर्ववदृषिदेवते [मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः। मन्युदेवत्यम्]। तथा चानुक्रान्तं 'त्वया मन्यो चतुर्जगत्यन्तम्' इति। अजिरनाम्न्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानम्। सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम्। विनुत्यभिभूतिषु वज्रेष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्ये। सूत्रितं च—'विनुत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते' (आश्व० श्रौ० ९.८) इति।

त्वया। मन्यो इति। सऽरथम्। आऽरुजन्तः। हर्षमाणासः। धृषिताः। मरुत्वः॥ तिग्मऽइषवः। आयुधा। सम्ऽशिशानाः। अभि। प्र। यन्तु। नरः। अग्निऽरूपाः॥ १॥

सा० भा०—हे मन्यो हे मरुत्वः त्वया सरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः। आरुजन्तः गच्छन्तः हर्षमाणासः हृष्टाः धृषिता धृष्टाः तिग्मेषवः तीक्ष्णबाणाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः सम्यग्निश्यन्तः नरः युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा अग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणो यद्वा संनद्धाः कवचिनः अभि प्र यन्तु युद्धे सहायार्थम्। अत्र 'त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तः' (निरु० १०. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम्॥

शब्दा०—*त्वया*=तुम्हारे साथ, *मन्यो*=हे मन्यु, *सरथम्*=एक रथ पर, *आरुजन्तः*=तेजी से जाते हुये, *हर्षमाणासः*=उत्साही, *धृषिताः*=बहादुर, *मरुत्वः*=हे मरुतों से युक्त, *तिग्मेषवः*=तीक्ष्ण बाणवाले, *आयुधा*=शस्त्रों को, *संशिशानाः*=तीक्ष्ण करते हुये, *अभि प्र यन्तु*=प्रयाण करें, *नरः*=मनुष्य, *अग्निरूपाः*=अग्नि के समान भयानक।

हि० अ०—हे मरुतों से युक्त मन्यु, तुम्हारे साथ एक ही रथ पर तेजी से जाते हुये, उत्साही, बहादुर, तीक्ष्ण बाण वाले तथा अग्नि के समान (भयानक) रूप वाले मनुष्य अपने अस्त्रों को तीक्ष्ण करते हुये (युद्ध में) प्रयाण करें।

Trans.—O wrath, accompanied by Maruts, bursting forth with thee on the same chariot, the exulting, impetuous men, terrible like flames of fire, having sharp pointed arrows, sharpening their weapons well, may march on (to the battle).

Notes—मन्यो—Voc. of मन्यु 'wrath'; final ओ in vocative is Pragṛhya in the Pada-text; hence इति (ओकार आमन्त्रितजः प्रगृह्यः—Rg. Prāt. I. 68). आरुजन्तः—√*ruj* 'to break', pres. part ; Sāyaṇa renders it by 'गच्छन्तः'. हर्षमाणासः—√*hṛṣ* 'to exult' + शानच् ; nom. plu. ending in आसस्. धृषिताः—√*dhṛṣ* 'to dare', past part. nom. plu. तिग्मेषवः—Those whose arrows are pointed ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. संशिशानाः—सम् + √*śā* 'to sharpen' (III conju.) + शानच् ; pres. part. nom. plu. अभि प्र यन्तु.—√*i* with अभि and प्र 'to go towards', impv. 3rd plu. अग्निरूपाः—'Those who have terrible forms like the flames of fire' ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. Yāska followed by Sāyaṇa renders it as 'अग्निकर्माणः। संनद्धाः कवचिनः इति वा (Nir. X. 30).

अग्निःऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे । हूतः । एधि ॥ हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

सा० भा०—हे मन्यो अग्निरिव त्विषितः ज्वलितः सहस्व अभिभव शत्रून् । हे सहुरे सहनशील सेनानीः एधि भव नः अस्माकम् संग्रामे हूतः सन् । किंच हत्वाय हत्वा शत्रून्वि भजस्व प्रयच्छास्माकं वेदः धनं शत्रुसंबन्धि । किंच ओजो मिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् मृधः शत्रून् वि नुदस्व घातयेत्यर्थः ॥

शब्दा०—*अग्निरिव*=अग्नि की तरह, *मन्यो*=हे मन्यु, *त्विषितः*=तेजस्वी, *सहस्व*=जीतो, *सेनानीः*=सेनापति, *नः*=हमलोगों के, *सहुरे*=

हे विजेता, हूतः=बुलाये जाने पर, एधि=होवो, हत्वाय=मारकर, वि भजस्व=बांटो, वेदः=धन को, ओजः=पराक्रम को, मिमानः=तौलते हुए, मृधः=शत्रुओं को, वि नुदस्व=दूर भगाओ।

हि० अ०—हे मन्यु, अग्नि की तरह तेजस्वी (तुम) (शत्रुओं को) जीतो; हे विजेता, बुलाने पर हमारे सेनापति बनो। शत्रु को मारकर उनके धन को (हमलोगों में) बाँटो। (हमारे) पराक्रम को तौलते हुए शत्रुओं को भगाओ।

Trans.—O wrath, flashing like fire, do conquer the enemies; O conqueror, (when) invoked, be our commander. Having slain the enemies distribute the booty (among us) ; measuring (our) strength push away the hinderer.

Notes—त्विषितः—√*tviṣ* 'to be stirred', past part. सहस्व—√*sah* 'to conquer', Ātm. impv. 2nd. sing. सहुरे—Voc. of सहुरि (conqueror) from √*sah* 'to conquer' with the suffix उरिण्. हूतः—√*hū* 'to call', past part. एधि—√*as* 'to be', impv. 2nd. sing. हत्वाय—√*han* 'to kill' gerund in त्वाय. विभजस्व—√*bhaj* with वि 'to distribute', impv. Ātm. 2nd. sing. मिमानः—√*mā* 'to measure', (III. conju.) + शानच्; pres. part. नुदस्व—√*nud* 'to push', impv. Ātm. 2nd. sing.

सहस्व। मन्यो इति। अभिऽमातिम्। अस्मे इति। रुजन्। मृणन्। प्रऽमृणन्। प्र। इहि। शत्रून्॥ उग्रम्। ते। पाजः। ननु। आ। रुरुध्रे। वशी। वशम्। नयसे। एकऽज। त्वम्॥३॥

सा० भा०—हे मन्यो अस्मे अस्माकम् अभिमातिम् अभिगन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव। रुजन् हिंसन् मृणन् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वंस्त्वं शत्रून् प्रति प्रेहि। ते तव पाजः बलम् उग्रम् उद्गूर्णं के ननु आ रुरुध्रे आरुन्धन्ति। न तथा संभवति हे एकज त्वम् असहायः वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुम्॥

शब्दा०—*सहस्व*=जीतो, *मन्यो*=हे मन्यु, *अभिमातिम्*=शत्रु को, *अस्मे*=हमारे, *रुजन्*=तोड़ते हुये, *मृणन्*=कुचलते हुये, *प्रमृणन्*=प्रकृष्ट रूप से नष्ट करते हुये, *प्र इहि*=बढ़ो, *शत्रून्*=शत्रुओं की ओर, *उग्रम्*=भयानक, *ते*=तुम्हारे, *पाजः*=शक्ति को, *ननु*=संभव नहीं, *आ रुरुध्रे*=रोकेंगे, *वशी*=वश में करनेवाले, *वशम्*=वश में, *नयसे*=लाते हो, *एकज*=हे अकेले उत्पन्न, *त्वम्*=तुम ।

हि० अ०—हे मन्यु, हमारे शत्रु को जीतो; तोड़ते हुए, कुचलते हुये तथा अत्यन्त रूप से नष्ट करते हुये शत्रुओं की ओर बढ़ो। (वे) तुम्हारी भयानक शक्ति को रोकेंगे (यह) संभव नहीं। हे अकेले उत्पन्न, वश में करनेवाले तुम (शत्रुओं को) अपने वश में लाते हो।

Trans.—O wrath, overcome our assailant; go to the enemies breaking, slaying, and crushing them down. They can hinder thy terrible might, it is not possible. O sole-born, thou, the controller, bring the enemies under thy control.

Notes—अस्मे—Final ए in अस्मे is Pragṛhya; hence, इति is added after it in the Pada-text. रुजन्—√*ruj* 'to break' + शतृ; pres. part. मृणन्—√*mṛ* 'to crush' + शतृ; pres. part. प्रमृणन्—The repetition of मृणन् with the prefix प्र is for emphasis. इहि—√*i* 'to go', impv. 2nd. sing. रुरुध्रे—√*rudh* 'to hinder', Ātm. perf. 3rd. plu. नयसे—√*nī* 'to lead', pres. 2nd. sing.

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईळितः । विशम्ऽविशम् । युधये । सम् । शिशाधि ॥ अकृत्तऽरुक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युऽमन्तम् । घोषम् । विऽजयाय । कृण्महे ॥ ४ ॥

सा० भा०—हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वम् एकः एव असहाय एव बहूनां शत्रूणाम् असि भवसि पर्याप्तो हन्तुम् । अतः विशंविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय सं शिशाधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । किंच हे

अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं घोषं सिंहनादवन्तं विजयाय विशिष्टजयार्थं कृण्महे कुर्मः ॥

शब्दा०—*एकः* = अकेले, *बहूनाम्* = अनेक शत्रुओं के, *असि* = हो, *मन्यो* = हे मन्यु, *ईळितः* = पूजने पर, *विशंविशम्* = प्रत्येक प्रजा को, *युधये* = युद्ध के लिये, *संशिशाधि* = तेज करो, *अकृत्तरुक्* = हे अच्छिन्न प्रकाशवाले, *त्वया* = तुम्हारी, *युजा* = सहायता से, *वयम्* = हमलोग, *द्युमन्तम्* = शानदार, *घोषम्* = सिंहनाद, *विजयाय* = विजय के लिये, *कृण्महे* = करते हैं।

हि० अ०—हे मन्यु, पूजने पर (तुम) अकेले ही अनेक (शत्रुओं) के (मारने में पर्याप्त) हो; हमारी प्रत्येक प्रजा को युद्ध के लिये तेज करो। हे अच्छिन्न प्रकाशवाले, तुम्हारी सहायता से विजय के लिये हम शानदार सिंहनाद करते हैं।

Trans.—O wrath, being worshipped thou art alone (sufficient overwhelmer) of many ; sharpen our each clan to fight. O of perfect splendour, with thy aid, we make glorious trumpet for victory.

Notes—ईळितः—√*īḍ* 'to praise'. past part. विशंविशम्—Each clan ; Iterative compd. accented on the first member. युधये—Dative infinitive in अए from √*yudh* to fight. संशिशाधि—सम् + √*śā* 'to sharpen' (III. conju.); impv. 2nd. sing. अकृत्तरुक्—अकृत्त from नञ् + √*kṛt* 'to cut' + क्त ; 'that which is not broken'. रुक् is derived from √*ruc* 'to shine'; thus अकृत्तरुक् means 'one not of broken splendour i. e. of perfect splendour'; voc. sing. Bahuvrihi compd, accented on the first member. कृण्महे—√*kṛ* 'to make', Ātm. pres. 1st. plu.

वि॒जे॒ष॒ऽकृत् । इन्द्रः॑ऽइव । अ॒न॒व॒ऽब्र॒वः । अ॒स्माकं॑म् । म॒न्यो॒ इति॑ । अ॒धि॒ऽपाः । भ॒व॒ । इ॒ह ॥ प्रि॒यम् । ते॒ । नाम॑ । स॒हु॒रे॒ । गृ॒णी॒म॒सि॒ । वि॒द्म । तम् । उत्सम् । यतः॑ । आ॒ऽब॒भूथ॑ ॥ ५ ॥

सा० भा०—हे मन्यो इन्द्रइव विजेषकृत् विजयकर्ता। तथा अनवब्रवः अनिन्दितवचनः। 'अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः' (निरु० ६. २९) इति यास्कः। ईदृशस्त्वम् अस्माकम् अधिपाः अधिकं पाता रक्षिता भव इह अस्मिन्यज्ञे। हे सहुरे शत्रूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः। यतः नाम्नः स्तोत्रात् त्वम् आबभूथ आभवसि प्रवृद्धो भवसि तमुत्सं बलस्योद्गमयितारं विद्म जानीमः॥

शब्दा०—*विजेषकृत्*=विजय देनेवाले, इन्द्रः इव=इन्द्र की तरह, *अनवब्रवः*=अनिन्दित वचन बोलनेवाले, *अस्माकम्*=हमलोगों के, मन्यो =हे मन्यु, *अधिपाः*=रक्षक, *भव*=बनो, *इह*=यहाँ, *प्रियम्*=प्रिय, *ते*= तुम्हारे, *नाम*=नाम, *सहुरे*=हे विजेता, *गृणीमसि*=स्तुति करते हैं, *विद्म*=जानते हैं, *तम्*=उस, *उत्सम्*=स्रोत को, *यतः*=जहाँ से, *आबभूथ* =आये हो।

हि० अ०—हे मन्यु, इन्द्र की तरह विजय देनेवाले, अनिन्दित वचन बोलने वाले (तुम) यहाँ हम लोगों के रक्षक बनो। हे विजेता, तुम्हारे प्रिय नाम की हम स्तुति करते हैं; (हम) उस स्रोत को जानते हैं जहाँ से (तुम) उत्पन्न हुये हो।

Trans.—O wrath, thou the giver of victory like Indra, of unreviled speech, be our protector. O conqueror, we sing thy dear name and we know the spring whence thou hast come.

Notes—अनवब्रवः—Sāyaṇa supported by Yāska renders it as 'speaker of unreviled speech'; Griffith takes it to mean 'unyielding'; Bahuvrīhi compd. accented on the second member. सहुरे—See X. 84. 2. गृणीमसि—√*gṛ* 'to sing', pres. 1st. plu. आबभूथ—आ + √*bhū* 'to be', perf. 2nd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. विद्म—√*vid* to know, pres. 1st. plu.; not unaccented because it begins the Pāda. Visarjanīya has irregularly been dropped

आऽभूत्या। सहुऽजाः। वज्र। सायक। सहः। बिभर्षि। अभिऽभूते। उत्ऽतरम्॥ क्रत्वा। नः। मन्यो इति। सह। मेदी। एधि। महाऽधनस्य। पुरुऽहूत। समऽसृजि॥ ६॥

सा० भा०—हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामन्तकर अभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या। आभूतिरभिभवः। तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वं उत्तरम् उत्कृष्टतरं सहः बलं बिभर्षि धारयसि। हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नः अस्माकं मेद्येधि स्निग्धो भव। कुत्रेति तदुच्यते। महाधनस्य। संग्रामनामैतत्। संग्रामस्य संसृजि सर्गे। हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनम्॥

शब्दा०—*आभूत्या*=शत्रु को पराजित करनेवाली शक्ति के, *सहजाः* =साथ उत्पन्न, *वज्र*=हे वज्र, *सायक*=हे बाण, *सहः*=शक्ति को, *बिभर्षि*=धारण करते हो, *अभिभूते*=हे शत्रु को पराजित करनेवाले, *उत्तरम्*=श्रेष्ठ, *क्रत्वा*=कार्य से, *नः*=हम लोगों के लिये, *मन्यो*=हे मन्यु, *सह*=साथ, *मेदी*=उदार, *एधि*=बनो, *महाधनस्य*=युद्ध के, *पुरुहूत*=हे बहुतों के द्वारा बुलाये जानेवाले, *संसृजि*=प्रारम्भ होने पर।

हि० अ०—(शत्रु को) पराजित करनेवाली शक्ति के साथ उत्पन्न, हे वज्र, हे बाण, हे अभिभूत करनेवाले, तुम श्रेष्ठ शक्ति को धारण करते हो; हे मन्यु, हे बहुतों के द्वारा बुलाये जानेवाले, युद्ध के प्रारम्भ होने पर अपने कार्य से (हमलोगों के लिये) उदार बनो।

Trans.—Twin-born with conquering power, O thunderbolt, O arrow, O subduer, thou bearest higher power. O wrath, be graceful unto us with thy action at the start of battle, O invoked by many.

Notes—बिभर्षि—√*bhṛ* 'to bear', pres. 2nd. sing. एधि—See X. 84. 2. महाधनस्य—'Of the mighty battle'; Karmadhāraya compd. accented on the final syllable of the second member. पुरुहूत—'Invoked by many'; √*hū* 'to call' + क्त; voc. sing. संसृजि—सम् + √*sṛj* 'to emit'; loc. absolute.

सम्ऽसृष्टम्। धनम्। उभयम्। सम्ऽआकृतम्। अस्मभ्यम्। दत्ताम्। वरुणः। च। मन्युः॥ भियम्। दधानाः। हृदयेषु। शत्रवः। पराऽजितासः। अप। नि। लयन्ताम्॥ ७॥

सा० भा०—संसृष्टम् अविभागमापन्नम् उभयम् उभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतम् अस्मभ्यं दत्ताम्। कः। वरुणश्च देवः मन्युः च। भियं भयं हृदयेषु दधानाः शत्रवः अस्मद्विरोधिनः पराजितासः पराजिता अप नि लयन्तां अपनिलीना भवन्तु॥

शब्दा०—*संसृष्टम्*=अच्छी प्रकार से मिला हुआ, *धनम्*=धन, *उभयम्*=दोनों प्रकार से, *समाकृतम्*=अच्छी प्रकार से संचित किया हुआ, *अस्मभ्यम्*=हमलोगों के लिये, *दत्ताम्*=देवें, *वरुणः*=वरुण देवता, *च*=और, *मन्युः*=मन्यु देवता, *भियम्*=भय, *दधानाः*=धारण करते हुये, *हृदयेषु*=हृदय में, *शत्रवः*=शत्रु, *पराजितासः*=हारे हुये, *नि लयन्ताम्*=दूर हट जाँय।

हि० अ०—वरुण तथा मन्यु अच्छी प्रकार से मिला हुआ (अर्थात् अविभक्त) तथा अच्छी प्रकार से संचित किया हुआ दोनों प्रकार का धन हमें देवें। हृदय में भय धारण करते हुये शत्रु पराजित होकर दूर हट जाँय।

Trans.—Let Varuṇa and wrath give us two-fold wealth, well-gathered and well-accumulated. Let (our) enemies, with fear in their hearts, slink away, vanquished.

Notes—संसृष्टम्—√*sṛj* with सम् 'to gather' + क्त; acc. sing. समाकृतम्—√*kṛ* with and 'to accumulate', past part. acc. sing.; for accent see निहिताः (I. 24. 7). दत्ताम्—√*dā* 'to give', impv. 3rd. dual. दधानाः—√*dhā* 'to put', pres. part. nom. plu. पराजितासः—जितासः is past part. from √*ji* 'to conquer', nom. plu. ending in आसस्. नि लयन्ताम्—√*lī* with नि to 'slink away', impv. Ātm. 3rd. plu.

'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम्। नारायणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः। अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किंचित्' (क० उ० ३.११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता। तथा चानुक्रान्तं—'सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं तु' इति। गतो विनियोगः॥

सहस्रंऽशीर्षा। पुरुंषः। सहस्रऽअक्षः। सहस्रंऽपात्॥ सः। भूमिंम्। विश्वतंः। वृत्वा। अतिं। अतिष्ठत्। दशऽअङ्गुलम्॥ १॥

सा० भा०—सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा। सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः। यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम्। एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च। सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः। दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम्। ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः॥

शब्दा०—*सहस्रशीर्षा*=हजारों सिरवाला, *पुरुषः*=परम पुरुष, *सहस्राक्षः*=हजारों नेत्रवाला, *सहस्रपात्*=हजारों पैरवाला, *सः*=वह, *भूमिम्*=पृथिवी को, *विश्वतः*=चारों तरफ से, *वृत्वा*=व्याप्त करके, *अति*=अधिक, *अतिष्ठत्*=स्थित है, *दशाङ्गुलम्*=दश अङ्गुल परिमाण में।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष हजारों सिरवाला, हजारों नेत्रवाला तथा हजारों पैरवाला है। वह पृथिवी को चारों तरफ से व्याप्त करके दस अङ्गुल (परिमाण में) बचा रहता है।

Trans.--The Perfect Being has thousands of heads, thousands of eyes and thousands of feet. Having pervaded the whole earth he remains ten fingers in surplus (i, e. he is endless).

Notes—सहस्रशीर्षा—The word thousand indicates the innumerability of the limbs of the Puruṣa; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. सहस्राक्षः—Bahuvrīhi compd. irregularly accented on the second member. वृत्वा—√*vṛ* 'to cover', gerund in त्वा. अतिष्ठत्—√*sthā* 'to stand', impf. 3rd. sing.

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ॥
उत । अमृतऽत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिऽरोहति ॥ २ ॥

सा० भा०—यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव। यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव। यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः। उत अपि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य अयम् ईशानः स्वामी। यत् यस्मात्कारणात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतेन अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः॥

शब्दा०—*पुरुषः*=परम पुरुष, *एव*=ही, *इदम्*=यह, *सर्वम्*=सम्पूर्ण, *यत्*=जो, *भूतम्*=हो गया है, *यत्*=जो, *च*=और, *भव्यम्*=होनेवाला है, *उत*=और, *अमृतत्वस्य*=अमरत्व का, *ईशानः*=स्वामी, *यत्*=जो, *अन्नेन* =अन्न से, *अतिरोहति*=समृद्ध होता है।

हि० अ०—यह सब, जो हो गया है तथा जो होगा, पुरुष ही है। और वह अमरत्व का स्वामी है तथा जो अन्न से समृद्ध होता है (उसका भी)।

Trans.—All present, past and future (objects of this universe) are the Perfect Being. And (He) is the Lord of immortality and all that grows and develops with food.

Notes—भूतम्—√*bhū* 'to be', past part. भव्यम्—√*bhū* 'to be', gerundive in यत्. ईशानः—√*īś* 'to be master' + शानच्; nom. sing. अतिरोहति—अति + √*ruh* 'to ascend', pres. 3rd.

sing.; not unaccented because preceded by यत्.उत "अतिरोहति--This hemistich has variously been interpreted by the scholars: 'he is the lord or distributer of immortality because he becomes the visible world in order that living beings may obtain the fruits of their actions and gain *mokṣa* or final liberation from their bonds' (Sāyaṇa); 'he is also the lord of immortality; for he mounts beyond (his own condition) for the food (of living beings)—(Wilson); 'he is that which grows by nourishment, and he is the distributer of immortality' (Colebrooke); 'he is also the lord of immortality since by food he expands' (Muir); 'since he stretches for above what exists by food' (Ludwig); 'ruling over immortality, he was all that grows by food' (Peterson).

एतावा॑न् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । अतः॑ । ज्याया॑न् । च॒ । पुरु॑षः ॥
पाद॑ः । अ॒स्य॒ । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । त्रि॒ऽपात् । अ॒स्य॒ । अ॒मृत॑म् ।
दि॒वि ॥ ३ ॥

सा० भा०—अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः। न तु तस्य वास्तवस्वरूपम्। वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान् अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः चतुर्थोऽशः। अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० आ० ८. १; तै० उ० २. १) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः॥

शब्दा०--*एतावान्*=इतनी, *अस्य*=उसकी, *महिमा*=ऐश्वर्य, *अतः*=उससे भी, *ज्यायान्*=बढ़कर, च=और, *पुरुषः*=परम पुरुष, *पादः*=एक

चौथाई अंश, *अस्य*=उसका, *विश्वा*=सम्पूर्ण, *भूतानि*=प्राणी, *त्रिपात्*=तीन चतुर्थांश, *अस्य*=उसका, *अमृतम्*=अमर लोक, *दिवि*=आकाश में।

हि० अ०—इतनी उसकी महिमा है; और उससे भी बड़ा पुरुष है। उसके एक चतुर्थांश में सम्पूर्ण लोक है; इसका तीन चतुर्थांश, जो अमर लोक है, आकाश में है।

Trans.—Such is his greatness, and the Perfect Being is greater than this. All the beings are his one fourth ; his three-fourth, which is immortal, is in the heaven.

Notes—एतावान्—In the earlier hymns of the Ṛ.V. final न् preceded by आ and followed by a vowel is dropped, the preceding vowel being nasalized. But in the later hymns this practice is irregular. एतावानस्य, being regular post-Vedic sandhi, indicates the lateness of the hymn. पूरुषः—The first syllable is lengthened. ज्यायान्—The words वृद्ध and प्रशस्य become ज्या before ईयसुन् and इष्ठन्. Here the suffix is ईयसुन्. ; nom. sing.

त्रिऽपात्। ऊर्ध्वः। उत्। ऐत्। पुरुषः। पादः। अस्य। इह। अभवत्। पुनरिति॥ ततः। विष्वङ्। वि। अक्रामत्। साशनानशने इति। अभि॥ ४॥

सा० भा०—योऽयं त्रिपात् पुरुषः संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयम् ऊर्ध्वं उदेत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्य अस्य सोऽयं पादः लेशः सोऽयम् इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भ० गी० १०. ४२) इति। ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान्। किं कृत्वा। साशनानशने अभिलक्ष्य। साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम्। तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः॥

शब्दा०—*त्रिपात्*=तीन चतुर्थांश के साथ, *ऊर्ध्वः*=ऊपर, *उत्*=ऊपर, *ऐत्*=चला गया, *पुरुषः*=परम पुरुष, *पादः*=एक चतुर्थांश, *अस्य*=उसका, *इह*=यहां, *अभवत्*=रह गया, *पुनः*=फिर, *ततः*=इससे, *विष्वङ्*=चारों तरफ, *वि अक्रामत्*=फैलाया, *साशनानशने*=खानेवाले तथा न खानेवाले, अर्थात् जीव तथा निर्जीव, *अभि*=तरफ ।

हि० अ०—तीन-चतुर्थांश के साथ पुरुष ऊपर चला गया; फिर भी एकचतुर्थांश यहीं पर रह गया। इससे उसने अपने को जीव तथा निर्जीव सभी रूपों में चारों तरफ फैलाया।

Trans.—With three-fourth the Perfect Being rose upwards; one-fourth of him again remained here; thence he spread on all sides over what eats and what eats not.

Notes—उदैत्—√*i* with उत् 'to rise', impf. 3rd. sing. अभवत्—√*bhū* 'to be', impf. 3rd. sing. पुनः—Final visarjanīya is rhotacized one; hence, इति in the Pada-text. ततः—'After coming into sphere of illusion' (Sāyaṇa), 'thence' (Griffith, Macdonell). विष्वङ्—'Assuming various forms of gods, men, birds, etc', (Sāyaṇa), 'all sides' (Peterson, Griffith), 'in all directions' (Macdonell). व्यक्रामत्—√*kram* 'to stride', impf. 3rd. sing. साशनानशने—What eats and what eats not, i.e. animate and inanimate. This compd. represents the latest stage of Dvandvas in the Ṛ.V. the first member losing its accent and the last syllable of the final member receiving the उदात्त irrespective of its orginal accent. Dvandva compds. are not analysed in the Pada-text. Final ए is Pragṛhya; hence, इति in the Pada-text.

तस्मा॑त् । वि॒ऽराट् । अ॒जा॒य॒त॒ । वि॒ऽराजः॑ । अधि॑ । पुरु॑षः ॥
सः । जा॒तः । अति॑ । अ॒रि॒च्य॒त॒ । प॒श्चात् । भूमि॑म् । अथो॒ इति॑ । पु॒रः ॥ ५ ॥

सा० भा०—विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते। तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः अजायत उत्पन्नः। विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्। विराजोऽधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत। सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मजीवोऽभवत्। एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति--'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययेव' (नृ० ता २. १. ६) इति। स जातः विराट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत्। विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत्। पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः। अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज। पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि॥

शब्दा०—*तस्मात्*=उस चतुर्थांश से, *विराट्*=परम पुरुष से उत्पन्न प्रथम तत्त्व, *अजायत*=उत्पन्न हुआ, *विराजः*=विराट् नामक प्रथम तत्त्व से, *अधि*=बाद में, *पुरुषः*=जीवात्मा के रूप में पुरुष, *सः*=वह, *जातः*=उत्पन्न होते ही, *अति अरिच्यत*=(देव मनुष्य आदि रूप में विराट से) अलग कर लिया, *पश्चात्*=इसके बाद, *भूमिम्*=पृथिवी, *अथो*=इसके बाद, *पुरः*=जीवात्मा के लिए शरीर।

हि० अ०—उस (चतुर्थांश) से विराट् उत्पन्न हुआ; विराट् से (जीवात्मा के रूप में) पुरुष (उत्पन्न हुआ); उत्पन्न होते ही उसने (अपने को देव मनुष्य आदि रूप में विराट् से) अलग कर लिया। इसके बाद पृथिवी को (उत्पन्न किया); इसके बाद (जीवात्मा के लिए) शरीर (का निर्माण किया)।

Trans.—From him *Virāṭ* was born; from *Virāṭ* the Puruṣa (in the from of *Jīvātmā*). As soon as he was born, (he) separated himself (from *Virāṭ* in the forms of gods, men, lower animals. etc.): then (he created) the earth and then the body.

Notes—विराट्--The first creation of the Perfect Being. He was the intermediate between the primordial Puruṣa and the created puruṣa. According to Muir,

विराट् may refer to the female counterpart of the Perfect Being as Aditi of Dakṣa. अजायत—√*jā* 'to be born', impf. Ātm. 3rd. sing. अरिच्यत—√*ric* 'to leave', pass. Ātm. impf. 3rd. sing. अथो—(=अथ+उ); final ओ is Pragṛhya. पुरः—'Body' '(Sāyaṇa)' 'before' (Peterson, Macdonell), 'eastward' (Griffith). स····पुरः—This line has variously been interpreted : 'as soon as he was born he separated himself in the forms of gods, men, lower animal etc. from *Virāṭ* ; then he (created) earth, and then the body' (Sāyaṇa), 'when born he stretched beyond the earth behind and before' (Peterson, Macdonell), 'as soon as he was born he spread eastward and westward over the earth' (Griffith).

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ॥ वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥६॥

सा० भा०—यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञं अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् । अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव आज्यम् आसीत् अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविः आसीत् । तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—*यत्*=जब, *पुरुषेण*=पुरुष रूप, *हविषा*=हवि से, *देवाः*=देवताओं ने, *यज्ञम्*=यज्ञ को, *अतन्वत*=सम्पन्न किया, *वसन्तः*=वसन्त ऋतु, *अस्य*=उसका, *आसीत्*=था, *आज्यम्*=घी, *ग्रीष्मः*=ग्रीष्म ऋतु, *इध्मः*=इन्धन, *शरत्*=शरद् ऋतु, *हविः*=हवि ।

हि० अ०—देवताओं ने जब पुरुष रूपी हवि से यज्ञ किया, (उस समय) वसन्त इस (यज्ञ) का घी था, ग्रीष्म इसका इन्धन था और शरत् इसकी हवि थी ।

Trans.—When gods performed a sacrifice with the Perfect Being as its oblation, the spring was its ghee, the summer its fuel and the autumn its oblation.

Notes--यज्ञम्--According to Sāyaṇa the sacrifice performed by gods with the Perfect Being as its oblation, spring as its ghee, summer as its fuel, autumn as its oblation, was a metaphysical one. अतन्वत—√*tan* 'to stretch', impf. Ātm. 3rd. plu.; unaccented because preceded by यत्. आसीत्--*as* 'to be', impf. 3rd. sing.

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥
तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥७॥

सा० भा०—यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः। कीदृशमित्यत्राह। अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम्। एतच्च प्रागेवोक्तम् 'तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति। तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त। मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः। के ते देवा इत्यत्राह। साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति। ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः॥

शब्दा०—*तम्*=उस, *यज्ञम्*=बलि दिये जानेवाले को, *बर्हिषि*=दूर्वा पर, *प्र औक्षन्*=जल से अभिषेक कराया, *पुरुषम्*=पुरुष को, *जातम्*=उत्पन्न, *अग्रतः*=सर्व प्रथम, *तेन*=उससे, *देवाः*=देवताओं ने, *अयजन्त*=यज्ञ किया, *साध्याः*=प्रजापति आदि सृष्टि-कर्ताओ ने, *ऋषयः*=ऋषियों ने, *च*=और, *ये*=जो।

हि० अ०—उस सबसे पहले उत्पन्न बलि दिये जानेवाले पुरुष (पशु) को देवताओं ने पवित्र दूर्वा पर (रखकर) प्रोक्षण किया। उस (पुरुष पशु) से देवताओं ने, प्रजापति आदि सृष्टिकर्ताओं ने, तथा जो ऋषि थे उन्होंने यज्ञ किया।

Trans.—They besprinkled the first-born Puruṣa, as to be secrificed, on the sacred grass. Therewith the gods, the Sādhyas and the seers that are, all sacrificed.

Notes—यज्ञम्—√*yaj* 'to sarifice', gerundive in यत्. अयजन्त—√*yaj* 'to sacrifice', impf. 3rd. plu. Ātm. साध्याः—'A class of sacrificial beings probably ancient divine sacrificers' (Griffith) ; 'divine beings including Prajāpati, etc. who are capable of creation' (Sāyaṇa). Macdonell thinks it to be in apposition to देवाः.

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । सम्ऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ॥
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च ।
ये ॥ ८ ॥

सा० भा०—सर्वहुतः। सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाज्यम् चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान् वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते 'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति' (तै० ब्रा० ३ २. १.३ इति ॥

शब्दा०—*तस्मात्*=उस, *यज्ञात्*=यज्ञ से, *सर्वहुतः*=उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, *संभृतम्*=इकट्ठा किया गया, *पृषदाज्यम्*=दधिमिश्रित घृत, *पशून्*=पशुओं को, *तान्*=उन, *चक्रे*=उत्पन्न किया, *वायव्यान्*=आकाश में रहनेवाले, *आरण्यान्*=जंगल में रहनेवाले, *ग्राम्याः*=ग्रामों में रहनेवाले, *च*=और, *ये*=जो थे ।

हि० अ०—उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, दधिमिश्रित घृत इकट्ठा किया गया । (उस एकत्रित दधिमिश्रित घृत से उस पुरुष ने) आकाश में रहने वाले (पक्षियों), जंगल में रहने वाले तथा गावों में रहने वाले जो पशु थे उनको उत्पन्न किया ।

Trans.—From that *Sarvahut* sacrifice the butter mixed with curd was gathered up. He (or It) created

these creatures of the air, of the forests, and those of the villages.

Notes—सर्वहुतः–'From the sacrifice in which omniformed Puruṣa was sacrificed '(Sāyaṇa), 'fully made' (Peterson), 'great' (Griffith), 'completely offered' (Macdonell). संभृतम्—√*bhṛ* with सम् 'to gather', past part.; here it is used as a finite verb; for accent see निहिताः (I. 24. 7). पृषदाज्यम्—'Ghee mixed with curd' (Sāyaṇa), 'the mixture of cruds and butter' (Wilson), 'the dripping fat' '(Griffith), 'clotted butter' (Macdonell); Karmadhāraya compd. accented on the final syllable of the second member. चक्रे—√*kṛ* 'to make', perf. Ātm. 3rd. sing. वायव्यान्—Final न् is not dropped because it is at the end of the Pāda.

तस्मा॑त् । य॒ज्ञात् । स॒र्व॒ऽहु॒तः॑ । ऋचः॑ । सामा॑नि । ज॒ज्ञि॒रे ॥
छन्दां॑सि । ज॒ज्ञि॒रे । तस्मा॑त् । यजुः॑ । तस्मा॑त् । अ॒जा॒य॒त ॥९॥

सा० भा०—सर्वहुतः तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः । तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्मात् यज्ञात् यजः अपि अजायत ॥

शब्दा०—*तस्मात्*=उस, *यज्ञात्*=यज्ञ से, *सर्वहुतः*=उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, *ऋचः*=ऋचायें, *सामानि*=सामन्, *छन्दांसि*=गायत्र्यादि छन्द, *जज्ञिरे*=उत्पन्न हुये, *तस्मात्*=उससे, *यजुः*=यजुष्, *तस्मात्*=उससे, *अजायत*=उत्पन्न हुये ।

हि० अ०—उस सर्वहुत् यज्ञ से ऋचायें तथा साम उत्पन्न हुये; उससे (गायत्र्यादि) छन्द उत्पन्न हुये; उससे यजुष् उत्पन्न हुआ ।

Trans.—From that *Sarvahut* sacrifice were born the *Ṛks* and the *Sāmans*; from that were born the metres: from that were born the ritualistic formula.

Notes—जज्ञिरे—√*jan* 'to generate', Ātm. perf. 3rd. plu. छन्दांसि—'Metres, Gāyatrī etc. (Sāyaṇa); Muir understands छन्दांसि as refering to the Atharvaveda. Peterson adheres to this view. अजायत—√*jā* 'to be born', impf. Ātm. 3rd. sing.

तस्मा॑त् । अश्वाः॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । ये । के । च॒ । उ॒भ॒याद॑तः ॥
गावः॑ । ह॒ । ज॒ज्ञि॒रे॒ । तस्मा॑त् । तस्मा॑त् । जा॒ताः । अ॒जा॒वयः॑ ॥१०॥

सा० भा०—तस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किंच तस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः ॥

शब्दा०—*तस्मात्* = उस सर्वहुत् यज्ञ से, *अश्वाः* = घोड़े, *अजायन्त* = उत्पन्न हुये, *ये* = जो, *के* = कोई, *च* = और, *उभयादतः* = दोनों तरफ दांतवाले, *गावः* = गायें, *ह* = निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *जज्ञिरे* = उत्पन्न हुईं, *तस्मात्* = उससे, *जाताः* = उत्पन्न हुईं, *अजावयः* = बकरियाँ तथा भेड़ें।

हि० अ०—उस (सर्वहुत् यज्ञ) से अश्व उत्पन्न हुये तथा वे सभी जो दोनों तरफ दांतवाले हैं। उससे गायें उत्पन्न हुईं; उससे बकरियां तथा भेड़ें (पैदा हुईं)।

Trans.—From that, horses were born, and all those that have two rows of teeth; from that, cows were born; from that, goats and sheep were born.

Notes—उभयादतः—Those who have two rows of teeth; Bahuvrihi compd. accented on the first member. अजावयः—Goats and sheep; plural Dvandva compd. not analysed in the Pada-text.

यत् । पुरु॑षम् । वि । अद॑धुः । क॒ति॒धा । वि । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ॥
मुख॑म् । किम् । अ॒स्य॒ । कौ । बा॒हू इति॑ । कौ । ऊ॒रू इति॑ ।
पादौ॑ । उ॒च्ये॒ते॒ इति॑ ॥ ११ ॥

सा० भा०—प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते। प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः। अस्य पुरुषस्य मुखं किम् आसीत्। कौ बाहू अभूताम्। का ऊरू। कौ च पादावुच्येते। प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः।

शब्दा०—*यत्* = जब, *पुरुषम्* = परम पुरुष को, *वि अदधुः*=विभक्त किया, *कतिधा* = कितने भागों में, *वि अकल्पयन्* = विभाजन किया, *मुखम्* = मुख, *किम्* = क्या था, *अस्य* = उसका, *कौ* = कौन, *बाहू* = दो भुजायें थीं, *कौ* = कौन; *ऊरू* = दोनों जंघायें, *पादौ* = दोनों पेर, *उच्येते* = कहे जाते हैं :

हि० अ०—जब (देवताओंने) पुरुष को विभक्त किया (उस समय उसके) कितने भाग किये ? उसका मुख क्या था ? (उसकी) दोनों भुजायें क्या थीं ? (उसकी) दोनो जंघायें क्या थीं ? (उसके) दोनों पेर क्या कहे जाते हैं ?

Trans.—When they divided the Perfect Being, into how many parts did they make? What was his mouth? What the two arms? What the two thighs and what are said to be his two feet?

Notes—व्यदधुः—√*dhā* 'to put', impf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. अकल्पयन्—√*kḷp* 'to make' impf. 3rd. plu. उच्येते—√*vac* to speak, pres. 3rd. dual; final ए as dual is Pragṛhya; hence, इति in the Pada-text,

ब्रा॒ह्म॒णः। अ॒स्य॒। मुख॑म्। आ॒सी॒त्। बा॒हू इति॑। रा॒ज॒न्यः॑। कृ॒तः॥ ऊ॒रू इति॑। तत्। अ॒स्य॒। यत्। वैश्यः॑। प॒त्ऽभ्याम्। शू॒द्रः। अ॒जा॒य॒त॒॥ १२॥

सा० भा०—इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति। अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः। योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः सः बाहू कृतः बाहुत्वेन

निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यत् वैश्यः संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः अजायत । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै० सं० ७.१.१.४) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये ॥

शब्दा०—*ब्राह्मणः* = ब्राह्मण, *अस्य* = उसका, *मुखम्* = मुख, *आसीत्* = था, *बाहू* = दो भुजाओं से, *राजन्यः* = क्षत्रिय, *कृतः* = बना, *ऊरू* = दोनों जंघायें, *तत्* = उनसे, उसकी *यत्* = जो थीं, *वैश्यः* = वैश्य, *पद्भ्याम्* = दोनों पैरों से, *शूद्रः* = शूद्र, *अजायत* = उत्पन्न हुआ ।

हि० अ०—ब्राह्मण उसका मुख था, दोनों भुजाओं से क्षत्रिय हुआ; उसकी जो जंघायें थीं उनसे वैश्य हुआ; (उसके) दोनों पैरों से शूद्र उत्पन्न हुआ ।

Trans.—Brāhmaṇa was his mouth ; Kṣatriya was made of his two arms ; then his two thighs became Vaiśya ; from feet Śūdra was born.

Notes—कृतः—√*kṛ* 'to make', past part. used as a finite verb. The Brāhmaṇa is called the mouth of Puruṣa as having the special privilege, as a priest, of addressing the gods in prayer. The arms of Puruṣa became the Rājanya, the prince and soldier who wields the sword and spear. His thighs, the strongest parts of his body, became the agriculturist and tradesman, the chief support of society ; and his feet, the emblems of vigour and activity, became the Śūdra or labouring man on whose toil and industry all ultimately rests. This is the only Passage in the Ṛgveda, which enumerates the four castes. (Griffith on Ṛr. X. 90. 12. f. n.).

च॒न्द्रमाः॑ । मन॑सः । जा॒तः । चक्षोः॑ । सूर्यः॑ । अ॒जा॒य॒त॒ ॥ मुखा॑त् ।
इन्द्रः॑ । च॒ । अ॒ग्निः । च॒ । प्रा॒णात् । वा॒युः । अ॒जा॒य॒त॒ ॥१३॥

सा० भा०—यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह। प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः। चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत। अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ। अस्य प्राणाद्वायुरजायत॥

शब्दा०—*चन्द्रमाः* = चन्द्रमा, *मनसः* = मन से, *जातः* = उत्पन्न हुआ, *चक्षोः* = आँख से, *सूर्यः* = सूर्य, *अजायत* = उत्पन्न हुआ, *मुखात्* = मुख से, *इन्द्रः* = इन्द्र, च = और, *अग्निः* = अग्नि, च = और, *प्राणात्* = प्राण से, *वायुः* = हवा, *अजायत* = उत्पन्न हुआ।

हि० अ०—(उस पुरुष के) मन से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ; (उसकी) आँख से सूर्य उत्पन्न हुआ। (उसके) मुख से इन्द्र और अग्नि (उत्पन्न हुये); (उसकी) श्वांस से वायु उत्पन्न हुआ।

Trans.—The moon was born from (his) mind; from (his) eye the sun was born. From (his) mouth Indra and Agni (were born); from (his) breath wind was born.

नाभ्याः। आसीत्। अन्तरिक्षम्। शीर्ष्णः। द्यौः। सम्। अवर्तत॥ पत्ऽभ्याम्। भूमिः। दिशः। श्रोत्रात्। तथा। लोकान्। अकल्पयन्॥ १४॥

सा० भा०—यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन् तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः अकल्पयन् उत्पादितवन्तः। एतदेव दर्शयति। नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत्। शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना। अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना। अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः॥

शब्दा०—*नाभ्याः* = नाभी से, *आसीत्*=उत्पन्न हुआ था, *अन्तरिक्षम्*=अन्तरिक्षलोक, *शीर्ष्णः*=शिर से, *द्यौः* = द्युलोक, *समवर्तत*=उत्पन्न हुआ, *पद्भ्याम्*=दोनों पैरों से, *भूमिः*=पृथिवी, *दिशः*=दिशायें, *श्रोत्रात्*=कान से, *तथा*=इसी प्रकार, *लोकान्*=लोकों को, *अकल्पयन्*=सृष्टि की।

हि० आ०—(उसकी) नाभी से अन्तरिक्ष (उत्पन्न हुआ) था; शिर से आकाश उत्पन्न हुआ; दोनों पैरों से पृथिवी, कान से दिशायें। इसी प्रकार सभी लोकों की सृष्टि (देवताओं ने) की।

Trans.—From (his) navel was (produced) the middle region ; from (his) head was evolved the sky ; from (his) two feet the earth and the quarters from (his) ear. Thus they made the worlds.

Notes—समवर्तत—√*vṛt* with सम् 'to produce', impf. Atm. 3rd. sing. अकल्पयन्—√*kḷp* 'to make' impf. 3rd. plu.

स॒प्त । अ॒स्य॒ । आ॒स॒न् । प॒रि॒ऽधयः॑ । त्रिः । स॒प्त । स॒म्ऽइधः॑ । कृ॒ताः ॥ दे॒वाः । यत् । य॒ज्ञम् । त॒न्वा॒नाः । अब॑ध्नन् । पुरु॑षम् । प॒शुम् ॥१५॥

सा० भा०—अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन्। ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः अत एवाम्नायते—'न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै० स० २. ६. ६. ३) इति। तत एव आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः। तथा समिधः त्रिः सप्तत्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः। 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै० स० ५. १. १०. ३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः। यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराटपुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

शब्दा०—*सप्त* = सात, *अस्य* = उसकी, *आसन्* = थी; *परिधयः* = परिधियाँ, *त्रिःसप्त* = इक्कीस, *समिधः* = समिधायें, *कृताः* = बनाई गई थीं, *देवाः* = देवताओं ने, *यत्* = जिस समय, *यज्ञम्* = यज्ञ, *तन्वानाः* = सम्पन्न करते हुये, *अबध्नन्* = बांधा था, *पुरुषम्* = परम पुरुष को, *पशुम्* = पशु के रूप में।

हि० अ०—उसकी सात परिधियां थीं; इक्कीस समिधायें बनाई गई थीं, जिस समय यज्ञ करते हुये देवताओंने पुरुष-पशु को बांधा था।

Trans.—Seven were his enclosing (sticks); twenty one were made (his) fuel ; when the gods, performing the sacrifice, bound the Perfect Being as a victim.

Notes— सप्त परिधयः–According to Sāyaṇa seven fencing sticks here refer to seven metres, Gāyatrī etc. Mahidhara understands the seven fencing sticks as seven oceans. Macdonell takes the seven number as a sacred one. According to him, there are only three green sticks put around the sacrificial fire to fence it in. कृताः—√*kṛ* 'to make', past Part. used as finite verb. तन्वानाः—√*tan* 'to stetch' + शानच्; pres. part. nom. plu. अबध्नन्—√*badh* 'to bind', impf. 3rd. plu ; not unaccented because it begins the Pāda.

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

सा० भा०—पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः। तस्मात् पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि आसन्। एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः। अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते। यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

शब्दा—*यज्ञेन* = यज्ञ से, *यज्ञम्* = यज्ञ पुरुष का, *अयजन्त* = पूजन किया, *देवाः* = देवताओं ने, *तानि* = वे ही, *धर्माणि* = धर्म, *प्रथमानि* = पूर्व प्रथम, *आसन्* = थे, *ते* = उनलोगों ने, *ह* = निश्चित अर्थ का वाचक एक

निपात, *नाकम्* = स्वर्ग, *महिमानः* = पूजनेवाले, *सचन्त* = प्राप्त किये, *यत्र* = जहां पर, *पूर्वे* = पुराने, *साध्याः* = प्रजापति आदि सृष्टि-कर्ताओं का वर्ग, *सन्ति* = वास करते हैं, *देवाः* = देवता।

हि० अ०—यज्ञ से देवताओंने यज्ञ-पुरुष का पूजन किया; वे ही सर्व प्रथम धर्म थे। उन पूजनेवालोंने स्वर्ग को प्राप्त किया जहाँ पर सृष्टि करने में समर्थ प्रजापति आदि पुराने देवताओं का वर्ग तथा देवगण वास करते हैं।

Trans.—With the sacrifice gods sacrifice the victim. These were the first ordinances. Those mighty ones attained the heaven where the ancient Sādhyas and gods are dwelling.

Notes—यज्ञम्—See X. 90. 7. अयजन्त—See X. 90. 7. आसन्—√*as* 'to be' impf. 3rd. plu. सचन्त—√*sac* 'to accompany', impf. Ātm. 3rd. plu. not augmented.

'हिरण्यगर्भ' इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभम्। कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः। सूत्रितं च 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति षट् प्राजापत्याः (आश्व० श्रौ० ३.८) इति। वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (आश्व० श्रौ० २.१७) इति॥

हिरण्यऽगर्भः। सम्। अवर्तत। अग्रे। भूतस्य। जातः। पतिः। एकः। आसीत्॥ सः। दाधार। पृथिवीम्। द्याम्। उत। इमाम्। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥ १॥

सा० भा०—हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः। तथा च तैत्तिरीयकं—'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय' (तै.सं.५.५.१.२) इति। यद्वा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत। मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत। यद्यपि परमात्मेव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते। स च जातः जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिः ईश्वरः आसीत्। न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि सः हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां दिवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम्। यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट्। तुजादित्वादभ्यासदीर्घः॥ कस्मै। अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते। यद्वा सृष्ट्यर्थं काम्यत इति कः। कर्मणि डप्रत्ययः। यद्वा। कं सुखम्। तद्रूप-

त्वात् क इत्युच्यते। अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान्। स इन्द्रः प्रत्यूचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति। अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते। 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत्' (ऐ० ब्रा० ३. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम्। यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः। यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम्। 'सावेकाचः०' इति प्राप्तस्य 'न गोश्वन्साववर्ण०' इति प्रतिषेधः। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तम् हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम। विधतिः परिचरणकर्मा॥

शब्दा०—*हिरण्यगर्भः* = प्रजापति, *समवर्तत*=उत्पन्न हुआ, *अग्रे*=सर्व प्रथम ही, *भूतस्य*=प्राणियों का, *जातः*=उत्पन्न, *पतिः*=स्वामी, *एकः*=एक, *आसीत्*=था, *सः*=उसने, *दाधार*=धारण किया, *पृथिवीम्*=पृथिवी को, *द्याम्*=आकाश, *उत*=और, *इमाम्*=इन सबको, *कस्मै* = किस, *देवाय*= देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें।

हि० अ०—हिरण्यगर्भ सबसे प्रथम उत्पन्न हुआ; वह जन्म से ही उत्पन्न प्राणियों का अकेला स्वामी था। उसने पृथिवी, आकाश तथा इन सबको धारण किया। (उसको छोड़कर) किस देवता का हम हवि से पूजन करें ?

Trans.—Hiraṇyagarbha was produced in the beginning ; he was the born sole lord of all beings. He held the earth, the sky and all these. What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes—हिरण्यगर्भः—According to the traditional view Hiraṇyagarbha is Prajāpati. Some take him to be sun-god : 'as the great power or the universe, from which all other powers and existences, divine and earthly are derived, a conception which is the nearest approach to the later mystical conception of Brahmā the creator of the world'—Wallis. समवर्तत—See X.90.14. दाधार—√*dhṛ* 'to hold', perf. 3rd sing. ; the reduplicated syllable in दाधार is regularly lengthened. कस्मै—This

word has been interpreted variously. Sāyaṇa following the tradition takes the word *'ka'* for Prajāpati. Scholars, generally, interpret it taking it as dative sing. of the pronominal stem किम्. Now the difficulty is if the word *'ka'* is for Prajāpati it would certainly be a noun and accordingly it would be inflected like words terminaing in अ. Thus the dative sing. of *'ka'* would be काय like देवाय. Sāyaṇa's reply to this is that *'ka'* is conventional word for Prajāpati; but it is irregularly inflected like pronoun. विधेम—√*vidh* 'to worship'. opt. 1st. plu.

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ॥ यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

सा० भा०—यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते । यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । 'दैप् शोधने' । 'आतो मनिन्०' इति विच् । बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । यस्य च प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिनः उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'शास इत्०' (पा० सू० ६.४.३४) इत्युपधाया इत्वम् । 'शासि वसिघसीनां च' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसेरनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतिरनुदात्ता तथा देवाः अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च अमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः । यद्वा । अमृतम् । मरणं नास्त्य स्मान्नित्यमृत सुधा । बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्ति भवति । मृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति । तस्मै कस्मै देवाय इत्यादि समानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

शब्दा०—*यः*=जो, *आत्मदाः*=प्राण देनेवाला, *बलदाः*=बल देनेवाला, *यस्य*=जिसकी, *विश्वे*=सम्पूर्ण, *उपासते*=मानते हैं, *प्रशिषम्*=

आज्ञा, *यस्य*=जिसकी, *देवाः*=देवता, *यस्य*=जिसकी, *छाया*=प्रतिविम्ब, *अमृतम्*=अमृत, *यस्य*=जिसकी, *मृत्युः*=मृत्यु, *कस्मै*=किस, *देवाय*=देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें ।

हि० अ०--जो प्राण देनेवाला है, बल देनेवाला है, जिसकी आज्ञा सभी मानते हैं, जिसकी (आज्ञा) देवता (भी मानते हैं), जिसकी छाया अमृत है, जिसकी (छाया) मृत्यु (है) । (उसको छोड़कर) किस देवता का हम हवि से पूजन करें ?

Trans.--Who is the giver of vital breath, giver of strength ; whose commandment all obey; whose, even the gods ; whose shadow is immortality, whose, the death. What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes—उपासते—√*ās* with उप 'to worship, to obey', Ātm. pres. 3rd. plu. ; not unaccented because preceded by यस्य. प्रशिषम्—Derived from √*śās* 'to preach' ; the first sylladle of the root has been changed into इ (शास इत्—Pāṇ. VI. 4.34) and dental स् into cerebral ष् (शासिवसिघसीनां च—Pāṇ. VII. 3.60).

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ॥ यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुःऽपदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

सा० भा०--यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः । 'अन प्राणने' । आदादिकः । 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः । अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता । जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन । 'सुपां सुलुक्०' इति तृतीयाया आकारः । माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति । भवतेर्णलि 'लिति' (पा० सू० ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' । आदादिकोऽनुदात्तेत् । 'लोपस्त आत्म-

नेपदेषु' इति तलोपः। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। अस्य। 'ऊडिदम्०' इतीदमो विभक्तिरुदात्ता। द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्। 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा० सू० ५. ४. १४०) इति पादस्यान्त्यलोपः समासान्तः। भसंज्ञायां 'पादः पत्' (पा० सू० ६. ४. १३०) इति पद्भावः 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्' (पा० सू० ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या०' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पूर्वपदस्य 'नः संख्यायाः' (फि० सू० २. ५) इत्याद्युदात्तत्वम्। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मै इत्यादि सुबोधं हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः।

शब्दा०—*यः*=जो, *प्राणतः*=श्वांस लेनेवालेका, *निमिषतः*=पलक मारनेवाले का, *महित्वा*=महिमा से, *एकः*=अकेले, *इत्*=ही, *राजा*=शासक, *जगतः*=जंगमों का, *बभूव*=हुआ है, *यः*=जो, *ईशे*=शासन करता है, *अस्य*=इस, *द्विपदः*=दो पैरवाले का, *चतुष्पदः*=चार पैरवाले का, *कस्मै*=किस, *देवाय*=देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें।

हि० अ०—जो अपनी महानता से श्वांस लेनेवाले तथा पलक मारनेवाले (जंगम तथा स्थावर) का अकेला राजा हुआ है; जो इस दो पैरवाले तथा चार पैर-वाले का शासन करता है। (उसको छोड़कर) किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Who through his grandeur, became the sole king of all the moving world that breathes and winks ; who masters over these bipeds and quadrupeds. What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes—प्राणत :—√*an* with प्र 'to breathe', pres. part. gen. sing. निमिषतः—√*miṣ* with नि 'to wink' + शतृ; pres. part. gen. sing.; words with the suffix शतृ in which न् is dropoad, accent the termination (cf शतुरनुमो नद्यजादी—Pāṇ. VI. 1.173). बभूव—√*bhū* 'to be', perf. 3rd. sing. ; not unaccented because syntactically connected with यः. ईशे—√*īś* 'to be master' pres. 3rd. sing. ; त् has been dropped in the Ātm. (लोपस्त आत्मनेपदेषु—Pāṇ. VII. 1.41) ; not

unaccented because preeded by यः. अस्य—Not unaccented because its substantive द्विपदः immediately follows in the same Pāda. द्विपदः—The word पाद as the second memder of the compd. loses its final syllable when preceded by any of the numerals or सु as the first member (संख्यासुपूर्वस्य—Pāṇ. V. 1.49), and again पाद् becomes पत् (पादः पत्—Pāṇ. VI. 4. 130); in the Bahuvrīhi compd. when the word पात् occurs as the second member, and numerals vig., two, three etc. as the first member, the second member is accented (द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ—Pāṇ. VI. 2. 197). चतुष्पदः—Grammatical construction is the same as that of द्विपदः ; but it is accented on the first member according to the original nature of Bahuvrīhi.

यस्य । इमे । हिमऽवन्तः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ॥ यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

सा० भा०—हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः । तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलम् । तद्वती रसा नदी । अर्शआदित्वादाच् । जातावेकवचनम् रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम् । पूर्ववदेकवचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः । यस्य च इमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः । तथा बाहू । वचनव्यत्ययः । बाहवो भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः । तस्मै कस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

शब्दा०—*यस्य*=जिसकी, *इमे*=ये, *हिमवन्तः*=पर्वत, *महित्वा*=महिमा, *यस्य*=जिसकी, *समुद्रम्*=समुद्र को, *रसया*=रसा के, *सह*=साथ, *आहुः*=कहते हैं, *यस्य*=जिसकी, *इमाः*=ये, *प्रदिशः*=दिशायें,

यस्य=जिसकी, *बाहू*=भुजायें, *कस्मै*=किस, *देवाय*=देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें ।

हि० अ०—जिसकी महिमा ये पर्वत, जिसकी (महिमा) रसा-सहित समुद्र (ऐसा वे) कहते हैं; जिसकी ये दिशायें, जिसकी भुजायें (उप दिशायें) हैं। (उसको छोड़कर) किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Whose grandeur the snowy mountains, whose the oceans with the Rasā (they) say ; whose these quarters, whose the arms (mid-quarters). What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes—आहुः—√*ah* 'to say', perf. 3rd. plu. Though preceded by यस्य and yet syntactically not connected with that ; hence, unaccented.

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा । येन । स्व १ रिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ॥ यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विऽमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

सा० भा—येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्गूर्णं विशेषागहनरूपं वा । पृथिवी भूमिः च दृळ्हा येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाधो न पतति तथोपरि अवस्थापितमित्यर्थः । 'ग्रसितस्कभितस्तभित०' इति निपात्यते । तथा नाकः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः । यः च अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा०—*येन*=जिससे, *द्यौः*=आकाश, *उग्रा*=शक्तिशाली, *पृथिवी*=पृथिवी, *च*=और, *दृळ्हा*=स्थिर, *येन*=जिससे, *स्वः*=प्रकाशलोक, *स्तभितम्*=स्थिर रुका है, *येन*=जिसके द्वारा, *नाकः*=सूर्य, *यः*=जो, *अन्तरिक्षे*=अन्तरिक्ष में, *रजसः*=लोकों को, *विमानः*=नाप रहा है, *कस्मै*=किस, *देवाय*=देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें ।

हि० अ०—जिसके द्वारा द्युलोक शक्तिशाली है, तथा पृथिवी स्थिर है; जिसके द्वारा प्रकाशलोक स्थिर रुका है, तथा जिसके द्वारा सूर्य

(रुका है); जो अन्तरिक्ष में लोकों को नाप रहा है। (उसको छोड़कर) किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—By whom the sky is strong and earth is fixed fast ; by whom the region of light is propped, by whom the sun ; who in the mid-air is measuring the regions. What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes—स्वः—See Appendix-'B' under rules of rendering Saṁhitā-text into Pada-text (5. ii n.). स्तभितम्—√*stabh* 'to prop' past. part. रजसः—'Water' (Sāyaṇa), 'regions' (Griffith). विमानः—वि + √*mā* 'to measure' + शानच् , root-aorist part.

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ॥ यत्र । अधि । सूरः । उत्ऽइतः । विऽभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥६॥

सा० भा०—क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ। श्रूयते हि—यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम्' (तै० ब्रा० २.२.६.४) इति। ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्थैर्ये सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम्। 'ईक्ष दर्शने'। लङि अडादित्वादाद्युदात्तः। कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ। रेजमाने राजमाने दीप्यमाने। आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वा। लिटः कानच्। 'फणां च सप्तानाम्' (पा० सू० ६.४.१२५) इत्येत्वाभ्यासलोपौ। 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप्। अत एव 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्। यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते। उत्पूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् तस्मै कस्मै इत्यादि सुज्ञानम् ॥

शब्दा०—*यम्* = जिसको, *क्रन्दसी* = आकाश तथा पृथिवी, *अवसा* = रक्षा के लिये, *तस्तभाने* = स्थिर किये गये, *अधि ऐक्षेताम्* = देखते हैं,

मनसा=मन से, *रेजमाने*=चमकते हुये, *यत्र*=जहां, *अधि*=पर, *सूरः*=सूर्य, *उदितः*=निकला हुआ, *विभाति*=चमकता है, *कस्मै*=किस, *देवाय*=देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें ।

हि० अ०—(प्राणियों की) रक्षा के लिये स्थिर किये गये आकाश तथा पृथिवी चमकते हुये मन से जिसको देखते हैं; जहां पर उदित हुआ सूर्य चमकता है। (उसको छोड़कर) किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Whom heaven ana earth, propped (with a view) to protect (the beings), shining, look with their mind ; whereupon the risen sun shines. What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes--तस्तमाने—√*stabh* 'to prop' + कानच् , ; nom. dual, final ए is Pragṛhya ; hence, इति in the Padatext. अभ्यैक्षेताम्—√*īkṣ* 'to see', impf, 3rd, dual ; not unaccented because syntactically connected with यम्. An accented verb is generally compounded with an upasarga immediatedy preceding it. However, here the upasarga अधि is not compounded. रेजमाने—√*rej* 'to tremble' + शानच् ; nom. dual ; final ए is Pragṛhya. Sāyaṇa takes रेजमाने as राजमाने. According to him, आ in राज has irregularly become ए and is accented. He also conjectures that originlly it would have been रराजमाने, the reduplicated syllable being dropped (फणां च सप्तानाम्—Pāṇ. VI. 4. 125). The dropping of reduplicated syllable is indicated by the change of आ into ए whch, being an indication of reduplcated syllable, is accented (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ. VI. 1. 189). उदितः—उत् + √*i* 'to rise', past part. विभाति—वि + √*bhā* 'to shine' pres. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यत्र.

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ॥ ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

सा० भा०—बृहतीः बृहत्यो महत्यः । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति ङीप उदात्तत्वम् । अग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं गर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपो ह आप एव विश्वमायन् सर्वं जगत् व्याप्नुवन् यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा । यत् यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूतात्प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा । यत् लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा०—*आपः*=जलों ने, *ह*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *यत्*=जिस, *बृहतीः*=महान्, *विश्वम्*=सम्पूर्ण लोक को, *आयन्*=व्याप्त किया था, *गर्भम्*=गर्भ, *दधानाः*=धारण करते हुये, *जनयन्तीः*=उत्पन्न करते हुये, *अग्निम्*=अग्नि को, *ततः*=उसी से, *देवानाम्*=देवताओं का, *समवर्तत*=उत्पन्न हुआ, *असुः*=प्राण, *एकः*=एकमात्र, *कस्मै*=किस, *देवाय*=देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें ।

हि० अ०—गर्भ धारण करते हुये तथा अग्नि (आदि महाभूतों) को उत्पन्न करते हुये जिन महान् जलों ने सम्पूर्ण लोक को व्याप्त किया था, उसी से देवताओं का एकमात्र प्राण (रूप वायु) उत्पन्न हुआ । (उसको छोड़कर) किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—The great waters, which swept over the world bearing the germ and creating the fire (etc.) ; therefrom the sole breath of the gods was produced. What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes—बृहतीः—√*bṛh* 'to make big', pres. part. आयन्—√*i* 'to go' impf. 3rd. plu, ; not unaccented because preceded by यत्. दधानाः—√*dhā* to put, pres. part. जनयन्तीः—√*jan* 'to generate', pres. part. caus. समवर्तत—See ṚV. X. 90. 14.

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ॥ यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

सा० भा०—यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः धारयित्रीः । दधातेर्हेतौ शानच् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशीः आपः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीनाः महिना महिम्ना । छान्दसो मलोपः स्वमाहात्म्येन यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति । अस्तेश्छान्दसो लङ् । अस्तिसिचोऽपृक्ते' (पा० सू० ७. ३. ९६) इतीडागमः । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा०—*यः*=जिसने, *चित्*=और, *आपः*=जलों को, *महिना*=महिमा से, *परि अपश्यत्*=चारों तरफ से देखा, दक्षम्=जनयित्री शक्ति को धारण करनेवाले, *जनयन्तीः*=उत्पन्न करनेवाले, *यज्ञम्*=यज्ञ को, *यः*=जो, देवेषु=देवाताओं के, *अधि*=ऊपर, देवः=देव, *एकः*=अकेला, *आसीत्*=था, *कस्मै*=किस, *देवाय*=देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें ।

हि० अ०—जिसने अपनी महिमा से जनयित्री शक्ति को धारण करनेवाले, यज्ञ को उत्पन्न करनेवाले जलों को देखा; जो देवताओं के ऊपर एक देव था । (उसको छोड़कर) किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Who with his greateness saw over the waters bearing the productive force, producing the sacrifice ; who was the sole God over all gods. What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes—आपः—Irregular use of nom. plu, for acc. plu. अपः. पर्यपश्यत्—परि + √*paś* 'to see', impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः; preposition is compounded and is unaccented.

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यऽधर्मा । जजान ॥ यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

सा० भा०—स प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत् मा बाधताम् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा । 'जनिता मन्त्रे' इति णिलोपो निपात्यते । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् । यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्म जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास। 'जनी प्रादुर्भावे' । णिचि वृद्धौ 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जः०' इति मित्त्वाद् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि 'अमन्त्रे' (पा० सू० ३. १. ३५) इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यश्च बृहतीः महतीः चन्द्रा आह्लादिनीः अपः उदकानि जजान जनयामास । 'ऊडिदम्०' इत्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम् । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा०—*मा*=मत, *नः*=हमलोगों को, *हिंसीत्*=कष्ट दे, *जनिता*=उत्पन्न करनेवाला, *यः*=जो, *पृथिव्याः*=पृथिवी को, *यः*=जो, *वा*=और, *दिवम्*=आकाश को, *सत्यधर्मा*=सत्य नियमवाले, *जजान*=उत्पन्न किया, *यः*=जिसने, *च*=और, *अपः*=जलोंको, *चन्द्राः*=आह्लादकारी, *बृहतीः*=महान्, *जजान*=उत्पन्न किया, *कस्मै*=किस, *देवाय*=देवता का, *हविषा*=हवि से, *विधेम*=पूजन करें ।

हि० अ०—जो पृथिवी को उत्पन्न करनेवाला है, जो सत्य नियम वाला है, जिसने आकाश को उत्पन्न किया, जिसने आह्लादकारी महान् जलोंको उत्पन्न किया, वह हमें कष्ट न दे । (उसको छोड़कर) किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—May he not injure us, who is the begetter of the earth, he whose laws are true, who generated

the heaven, and who generated the great and beautiful waters. What god (except him) should we worship with oblation ?

Notes—हिंसीत्—√*hiṁs* 'to injure', 'iṣ'-aorist injun. 3rd. sing. जनिता—√*jan* 'to generate' + तृच्, nom. sing. सत्यधर्मा—Whose laws are true ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. जजान—√*jan* to generate, perf, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः.

प्रजा॑पते । न । त्वत् । ए॒तानि॑ । अ॒न्यः । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ । परि॑ । ता । ब॒भू॒व॒ ॥ यत्ऽका॑माः । ते॒ । जु॒हु॒मः । तत् । नः॒ । अ॒स्तु॒ । व॒यम् । स्या॒म॒ । पत॑यः । र॒यी॒णाम् ॥१०॥

सा० भा०—इळादधाख्य इष्टचयने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च–प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व० श्रौ० २. १४.) इति । केशनखकीकीटादिभिः दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च—'अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व० श्रौ० ३. १०) इति । चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था । सूत्रितं च—तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' (आश्व० गृ० १. ४. ४) इति ।

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीम् वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । जातानि प्रथमविकारभाञ्जि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परि गृह्णाति । न व्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु तथा वयं च रयीणां धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ।

शब्दा०—*प्रजापते*=हे प्रजापति, *न*=नहीं, *त्वत्*=तुमसे, *एतानि*=ये, *अन्यः*=भिन्न, *विश्वा*=सम्पूर्ण, *जातानि*=प्राणी, *परि*=चारों तरफ से व्याप्त करने वाले, *ता*=वे, *बभूव*=हो सकते, *यत्कामाः*=जिस इच्छा से,

ते=तुमको, जुहुमः=स्तुति करते हैं, तत्=वह कामना, नः=हमारी, अस्तु =पूर्ण होवे, वयम्=हमलोग, स्याम=होवें, पतयः=स्वामी, रयीणाम्= धनों के।

हि० अ०—हे प्रजापति, तुमसे भिन्न ये जितने उत्पन्न जीव हैं, वे तुमको चारों तरफ से व्याप्त नहीं कर सकते; जिस कामना से हम तुम्हें हवि प्रदान करते हैं, वह हमारी इच्छा पूरी हो। हम धनों के स्वामी बनें।

Trans.—O Prajāpati, all these created beings, beside thee, cannot surround thee. May that be of ours seeking which we offer thee. May we be the lord of riches.

Notes—यत्कामाः—Desirous of which ; this type of compd. is called Syntactical compd. It is of the nature of Bahuvrīhi and is accented on the first member. जुहुमः—√*hu* 'to sacrifice', pres. 1st. plu. ; not unacceted because precded by यत्. The first line has been interpreted variously : 'Prajāpati, thou only comprehendest all these created things, and none, beside thee' (Griffith), 'lord of every creature, thou rulest over all, and there is none beside thee' (Peterson).

एकादशऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः । वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् ।
न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम । परः । यत् ॥
किम् । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अम्भः ।
किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥ १ ॥

सा० भा०—'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् असत् शशविषाणवन्निरूपाख्यं न आसीत् । न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा नो सत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् आसीत् । यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति । कुतस्तयोः तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः । तर्ह्यात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः अथोच्येत । न आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात् । अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह । नासीद्रज इत्यादि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४.१९) इति यास्कः । अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम् । व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः । तथा व्योम अन्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत् । पर इति सका-

रान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते। परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः। परः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति। किम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् आवरीवः। अत्यन्तमावृणुयात्। आवार्याभावात् तदावरकमपि नासीदित्यर्थः। वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत्। यद्वा। किमिति प्रथमेव। किं तत्त्वमावरकमावृणुयात्। अव्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत् तत्तत्त्वं कुह कुत्र देशेऽवस्थायावृणोति। आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः। किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः। 'कु तिहोः' (पा० सू० ७. २. १०४) इति प्रकृतः क्वादेशः। कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात्। जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः। तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना इति कस्य कश्चिदपि भोक्ता न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति। किंशब्दादुत्तरस्य ङसः 'सावेकाचः०' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्साववर्ण०' इति प्रतिषेधः। 'सुपां सुलुक्०' इति शर्मणः सप्तम्या लुक्। यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्सत्त्वमपि निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तै० सं० ७. १. ५. १) इति श्रुत्या कश्चिदपां सद्भावमाशङ्केत। तं प्रत्याचष्टे अम्भः किमासीत् इति। गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुरवस्थानमत्यगाधम् ईदृशम् अम्भः किमासीत्। तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया॥

शब्दा०— *न*=नहीं, *असत्*=नामरूपादि रहित अवस्था, *आसीत्*=थी, *नो*=नहीं, *सत्*=नामरूपात्मक अवस्था, *आसीत्*=थी, *तदानीम्*=उस समय, *न*=नहीं, *आसीत्*=था, *रजः*=लोक, *नो*=नहीं, *व्योम*=आकाश, *परः*=ऊपर, *यत्*=जो है, *किम्*=कौन, *आ अवरीवः*=आवृत किया था, *कुह*=कहां, *कस्य*=किसकी, *शर्मन्*=सुरक्षा में, *अम्भः*=जल, *किम्*=क्या, प्रश्न वाचक शब्द, *आसीत्*=था, *गहनम्*=अपार, *गभीरम्*=गहरा।

हि० अ०—उस समय न नामरूपादिरहित अवस्था थी, न नामरूपात्मक अवस्था ही थी; न (कोई) लोक था, न आकाश ही था, जो

ऊपर है। किसने आवृत किया था ? कहां, किसकी सुरक्षा में ? क्या अपार गम्भीर जल था ?

Trans.—There was neither the non-existent nor was the existent then ; there was neither the region nor the sky that is above. What did cover it ? Where, in whose protection ? Was there water, unfathomable, deep ?

Notes—नो—(=न+उ) ; Final ओ is pragṛhya ; hence इति in the padatext, अवरीवः—√vṛ 'to cover', inte. impf. 3rd. sing. ; final visarjanīya is originally rhotacized ; hence, इति is added after it in the Padatext. कुह—Formed from किम् with the suffix ह in the locative sense (कु तिहो—Pāṇ. VII. 2. 104). शर्मन्—The regular loc. sing form of शर्मन् would be शर्मणि, but in the Vedic language the suffix ङि is dropped (सुपां सुलुक्—Pāṇ. VII. 8. 32).

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । राज्याः । अह्नः । आसीत् । प्रऽकेतः ॥ आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् । एकम् । तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किम् । चन । आस ॥ २॥

सा० भा०—ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह न मृत्युरासीत् इति । ननु यदि स नासीत तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् अमरणं प्राणिनावस्थानं तदानीमपि स्यात् तत्राह । अमृतं न तर्हि इति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते । तथैव स मृत्युः सर्वं जगत् संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' (क० उ० २. २५) इति । नह्येतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत

इत्यत आह न राज्या इति। राज्याः अह्नः च प्रकेतः प्रज्ञानं न आसीत्। तद्धेतुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात्। एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः। कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः। उपचारादिति ब्रूमः। यथेदानीं तन्निषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवछेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः। यदवादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति। तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् आनीत् प्राणितवत्। नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः। 'अप्राणो ह्यमनाः शुद्धः' इति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति। अयमाशयः। आनीदित्यत्रधात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते। तत्र समुदायो न विधीयते यथाग्नयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात्। किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम्। तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति। नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धासंभवात् सांख्याभिमता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह स्वधया इति। स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया। तया तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत्। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा० सू० २. ३. १९) इति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति 'वृद्धो यूना' (पा० सू० १. २. ६५) इति निपातनाल्लिङ्गात्। अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते। यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तया सह संबन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य। एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम्। ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्य अनिर्वाच्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति। ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः। मैवम् अयुक्तिदृष्ट्यैक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम्। ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमव-

शिष्यते यत् नासीद्रज: इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति । तस्माद्ध तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मण: अन्यत् किं चन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् न आस न बभूव । 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः । ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शङ्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति । परः परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभूवेत्यर्थः अन्यथा उक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

शब्दा०—*न*=नहीं, *मृत्युः*=मृत्यु, *आसीत्*=थी, *अमृतम्*=अमृतत्व, *न*=नहीं, *तर्हि*=तब, *रात्र्याः*=रात्री का, *अह्नः*=दिन का, *आसीत्*=था, *प्रकेतः*=चिह्न या भेदात्मक ज्ञान, *आनीत्*=सांस ले रहा था, *अवातम्*=बिना वायु का, *स्वधया*=इच्छा शक्ति से, *तत्*=वह, *एकम्*=एक, *तस्मात्*=उससे, *अन्यत्*=अलग, *न*=नहीं, *परः*=बढ़कर, *किम्*=कुछ, *चन*=भी, *आस*=था ।

हि० अ०—तब मृत्यु नहीं थी, अमृतत्व भी नहीं था । रात्री तथा दिन का भेदात्मक ज्ञान भी नहीं था । एक वायु के बिना (भी) अपनी इच्छा शक्ति से श्वांस ले रहा था । उससे बढ़कर अलग पहले कुछ भी नहीं था ।

Trans.—There was neither death, nor immortality. There was not even the distinct knowledge of night and day. That one breathed without wind by its will-power. Other than that there was nothing beyond.

Notes.—आनीत्—√*an* 'to breathe', impf. 3rd. sing. स्वधया—By will-power ; Sāyaṇa takes it to mean 'illusion' (māyā). आस—√*as* 'to be', perf. 3rd. sing.

तमः । आसीत् । तमसा । गूळ्हम् । अग्रे । अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् ॥ तुच्छ्येन । आभु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥ ३॥

सा० भा०—ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म । जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणा-

वान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यंभावात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियाया प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते । कथं तस्य जन्म । अत आह तमसा गूळ्हमग्रे इति । अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् तमसा गूळ्हम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् । आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात् तस्मात्तमसो कामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यत इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं 'नासीद्रज इत्यादिनिषेधः । तत्राह तम आसीत् इति । तमो भावरूपज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृआवार्यत्वाज्जगत्कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकेतमिति । अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामेव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यव्यपदेशम् । अत एव मनुना स्मर्यते 'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु० १. ५) इति । कुतो वा न प्रज्ञायते । तत्राह । सलिलम् । 'षल गतौ' । औणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् आः आसीत् । अस्तेर्लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिलोपे 'तिप्यनस्तेः' (पा० सू० ८. २. ७३) इति पर्युदासाद्दकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्बलवदित्येवोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्वाभयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह तुच्छ्येन इति । आ समन्ताद्भवतीति आभु तुच्छ्येन । छान्दसो यकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन अपिहितं छादितम् आसीत् । दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य महिना माहात्म्येन अजायत उत्पन्नम् । तपसः

स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं चान्यत्राम्नायते 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः (मु० उ० १. १. ९) इति ॥ ३ ॥

शब्दा०—*तमः*=अन्धकार, *आसीत्*=था, *तमसा*=अन्धकार से, *गूळ्हम्*=ढका हुआ, *अग्रे*=सृष्टि के पहिले, *अप्रकेतम्*=चिह्नरहित या भेदात्मक ज्ञान-रहित, *सलिलम्*=जल, *सर्वम्*=सम्पूर्ण, *आः*=था; *इदम्*=यह जगत्, *तुच्छ्येन*=भावरूप अज्ञान से, *आभु*=सर्वव्यापी, *अपिहितम्*=आवृत, *यत्*=जो, *आसीत्*=स्थित था, *तपसः*=तपस्या की, *तत्*=वह, *महिना*=महिमा से, *अजायत*=उत्पन्न हुआ, *एकम्*=एक ।

हि० अ०—महान् अन्धकार से ढका हुआ सर्वप्रथम अन्धकार था। इस सम्पूर्ण (विश्व का कारणभूत) जल से भिन्न कोई चिह्न नहीं था। (वह) जो स्थित था, सर्वव्यापी भावरूप अज्ञान था। अपनी तपस्या की महिमा से वह एक उत्पन्न हुआ।

Trans.—The darkness was concealed with darkness in the beginning. All this (world) was indistinguishable water. That, which existed, was covered with all pervading void; through the power of austerity that one was born.

Notes—गूळ्हम्—√*guh* 'to conceal', past part. (see अपगूळ्हम् (R̥.V. I, 116.11). आः—√*as* 'to be', impf. 3rd. sing. तुच्छ्येन—Insertion of य is an instance of varṇopajana. आभु—'Pervading' (Sāyaṇa), 'existed' (Griffith) 'coming into being' (Macdonell) 'empty', 'void' (MWD.). अपिहितम्—See 1. 32. 11. तपसः—Austerity, i. e. contemplation of things that were to be created (Sāyaṇa) 'warmth' (Griffith), 'heat' (Macdonell). अजायत—See R̥.V. X. 90.5.

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ॥ सतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽइष्य । कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

सा० भा—ननूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत सम्यगजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किं हेतुकेत्यत आह मनस इति । मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनाशेषेण मायायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशं रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवत् । भूष्णु वर्धिष्णवजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः । तत्तो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षा अजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा चाम्नायते 'सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' (तै० आ० ८.६) इति श्रुतिः । आत्मनेत्थमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । सतः सत्त्वेन इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतः बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रान्तदर्शिना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः हृदये निरुद्धया मनीषा मनीषया बुद्ध्या । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । प्रतीष्य विचार्य । 'अन्येषामपि' इति सांहितिको दीर्घः । असति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त । विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

शब्दा०—*कामः*=इच्छा, *तत्*=उसमें, *अग्रे*=सर्वप्रथम, *समवर्तत*= उत्पन्न हुआ, *अधिमनसः*=मन का, *रेतः*=विकार, *प्रथमम्*=प्रथम, *यत्*= जो, *आसीत्*=था, *सतः*=नामरूपात्मक जगत् का, *बन्धुम्* = बन्धन, सम्बन्ध, *असति*=नामरूपरहित तत्त्व में, *निरविन्दन्*=पाया, *हृदि*=अन्तःकरण में, *प्रतीष्य*=विचार कर, *कवयः*=बुद्धिमानों ने, *मनीषा*=प्रज्ञा से ।

हि० अ०—काम, जो मन का प्रथम विकार था, उसमें सर्वप्रथम उत्पन्न हुआ । बुद्धिमानों ने हृदय में प्रज्ञा से विचार कर नामरूपात्मक जगत्का कारण नामरूपरहित तत्त्व में ही पाया ।

Trans.—Desire, that was the first seed of the mind, came upon that in the beginning. The sages, having

searched in their heart with wisdom, found out the bond of existent in tho non-oxistent.

Notes—समवर्तत—See Ṛ.V. X.90.14. आसीत्–√*as* 'to be' impf. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यत् . असति—Loc. sing. of असत् . नञ् compd. accented on the first member. अविन्दन्—See Ṛ.V. X.71.3. प्रतीष्या—√*iṣ* with प्रति 'to search', gerend in य; final syllable is lengthened.

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् । आसी३त् ॥ रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

सा० भा०—एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते । येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्म एषाम् अविद्या कामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः विततः विस्तृतः आसीत् । स्विदासीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । 'विचार्यमाणानाम्' (पा० सू० ८.२.९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः स्वित् इति वितर्के । स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा अधः अधस्तात् आसीत् । आहोस्वित् उपरि उपरिष्टात् किमासीत् । 'उपरि स्विदासीदिति च' (पा० सू० ८.२.१०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः' (तै० आ० ८.१) इत्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्ती सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत् सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावाः रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधा-

तार: कर्तारो भोक्तारश्च जीवा: आसन् अन्ये भावा: महिमानः। स्वार्थिक इमनिच्। महान्तो वियदादयो भोग्या: आसन्। एवं मायासहित: परमेश्वर: सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः। अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० आ० ८.६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते। तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा। अन्ननामैतत्। भोग्यप्रपञ्च: अवस्तात् अवरो निकृष्ट आसीत्। प्रयति: प्रयतिता भोक्ता परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत्। भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः। 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा० सू० ५.३.२९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः। 'अस्ताति च' (पा० सू० ५.३.४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः। अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः॥

शब्दा०—*तिरश्चीन:*=तिरछा जानेवाला अर्थात् मध्य में, *विततः*= फैला हुआ था, *रश्मि:*=किरणों की तरह, *एषाम्*=उनका, *अध:*=नीचे, *स्वित्*=शायद, *आसीत्*=था, *उपरि*=ऊपर, *स्वित्*=शायद, *आसीत्*=था, *रेतोधा:*=सृष्टि: का बीज धारण करनेवाले, *आसन्*=थे, *महिमान:*= आकाशादि महाभूत, *आसन्*=थे, *स्वधा*=भोग्य पदार्थ, *अवस्तात्*=नीचे, *प्रयति:*=भोक्ता तत्त्व, *परस्तात्* = ऊपर।

हि० अ०—उनका (कार्य जाल जो) किरणों की तरह शीघ्र फैला हुआ था, क्या वह मध्य में था ? अथवा, क्या वह नीचे था ? अथवा, क्या वह ऊपर था ? (सृष्टि का) बीज धारण करनेवाले थे; (आकाशादि) महाभूत थे; नीचे भोग्य था, ऊपर भोक्ता।

Trans.—Their (web of effects which) was extended like the ray of the sun, was it across ? Or was it below ? Or was it above ? There were impregnators; there were great forces; food was below, and consumers (were) above.

Notes—तिरश्चीनः—Derived from तिरस् + √*añc*. विततः—√*tan* 'to stretch', past part. रश्मि:—This word has been interpreted variously. Sāyaṇa takes it to mean 'ray of the sun, metaphorically the five great elements' (mahābhūtas). Macdonell takes it to mean 'cord' with which the sages in thought measured

out distance between the existent and non-existent, or between what was above and below. According to Griffith, रश्मि is a line drawn by the ancient seers to make a division between the upper world and the lower, and to bring duality out of unity. एषाम्—Of the effects (*kārya*) of *Avidyāas* (Sāyaṇa), 'of the seers' (Griffith, Macdonell). स्वित्—A particle expressing doubt. आसी३त्—√*as* 'to be', impf. 3rd. sing. ; not unaccented because it is the first verb in two antithetical clauses. The final syllable of the verbs expressing doubt in for and against is prolated (विचार्यमाणानाम्—Pāṇ. VIII. 2. 97). आसीत् in both the sentences अधः स्विदासी३त् and उपरि स्विदासी३त् is prolated and in the latter prolated syllable is Anudātta (उपरि स्विदासीदिति च—Pāṇ. VIII. 2. 102), but in the अधः स्विदासी३त् the prolated syllable is Udātta. आसन्—√*as* 'to be', impf. 3rd. plu. अवस्तात्—Below; the word अवर becomes अवः if followed by the suffix अस्ताति (अस्ताति च—Pāṇ. V. 3.40). प्रयतिः—'Offering', 'intention, 'will' (MWD.) 'enjoyer (Sāyaṇa) 'energy' (Griffith) 'impulse' (Macdonell). परस्तात्—Above ; grammatical construction is the same as that of अवस्तात् .

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः ॥ अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अथ । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥ ६ ॥

सा० भा०—एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता । 'एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद' (श० ब्रा० १. ४. २. १३) इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्धेति । कः पुरुषः अद्धा पारमार्थ्येन वेद जानाति । कः

वा इह अस्मिंल्लोके प्र वोचत प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् । कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् आजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवाः अजायन्तः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यतिवक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत आह अर्वागिति । देवाः च अस्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यद्भौतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक् अर्वाचीनाः कृतः । भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्ते पूर्वकालीनां सृष्टि जानीयुः । अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं निगमयति । अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल । तद्व्यतिरिक्तः कः नाम मनुष्यादिः वेद तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात् कृत्स्नं जगत् आबभूव अजायत ॥

शब्दा०--कः=कौन, *अद्धा*=सही रूप में, *वेद*=जानता है, *कः*=कौन, *इह*=यहां, *प्र वोचत्*=कहेगा, *कुतः*=कहाँ से, *आजाता*=उत्पन्न हुई है, *कुतः*=कहाँ से, *इयम्*=यह, *विसृष्टिः*=विविध प्रकार की सृष्टि, *अर्वाक्*=अर्वाचीन, *देवाः*=देवता, *अस्य*=इस, *विसर्जनेन*=विविधरूपा सृष्टि से, *अथ*=तब, *कः*=कौन, *वेद*=जानता है, *यतः*=जहाँ से, *आबभूव*=उत्पन्न हुई है ।

हि० अ०—कौन सही रूप में जानता है ? कौन यहां कहेगा कि यह कहाँ से उत्पन्न हुई है ? यह विविध प्रकार की सृष्टि कहाँ से ? देवता इस सृष्टि की अपेक्षा अर्वाचीन हैं । तब यह कौन जानता है जहाँ से यह (सृष्टि) उत्पन्न हुई है ?

Trans.—Who knows truly ? Who shall here proclaim whence it is born ? Whence its vivid creation ? Gods are later by the creation of this universe. Then who knows whence it has come into being ?

Notes—वेद—√*vid* 'to know', perf. 3rd. sing. वोचत्—√*vac* to speak, red-aorist, injun. 3rd. sing. आबभूव—आ + √*bhū* 'to be', perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यतः .

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽब्रभूव । यदि । वा । दुधे । यदि । वा । न ॥ यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽओमन् । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

सा० भा०—उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति । यतः उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः आबभूव आजाता सोऽपि किल यदि वा दधे धारयति यदि वा न धारयति । एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्षं सूत्रं–'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (वे० सू० १. ४. २३) इति । यद्वा । अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिः यत आबभूव आसमन्तादजायतेति को वेद । न कोऽपि । नास्त्येव जगतो जन्म न कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि । यतः । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १. ४. ३०) इत्यपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिल् । यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् ससर्ज यदि वा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे । तं को वेद । अजानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो विधानमजानन्तोऽपि । स एव उपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यः तटस्थ एवेश्वरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवा अपि यन्न जानन्ति तदर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने केव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भाव ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्येति । अस्य भूत भौतिकात्मकस्य जगतः यः अध्यक्षः ईश्वरः परमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाशे आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे । यद्वा । अवतेस्तर्पणार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । 'नेड्वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः । 'ज्वरत्वर०' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊठ् । सप्तम्या लुक् । 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधः । व्योमनि विशेषण वृत्ते । निरतिशया-

नन्दस्वरूपे इत्यर्थः । अवतिर्गत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते । देश-कालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवतिर्ज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० उ० ७. २४. १) इति । ईदृशो यः परमेश्वरः सो अङ्ग । अङ्गेति प्रसिद्धौ । सोऽपि नाम वेद जानाति । यदि वा न वेद न जानाति। को नाम अन्यो जानीयात्। सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

शब्दा०—*इयम्*=यह, *विसृष्टिः*=विविधरूपा सृष्टि, *यतः*=जहाँ से, *आबभूव*=उत्पन्न हुई है, *यदि*=अगर, *वा*=अथवा, *दधे*=धारण किया था, *यदि*=अगर, *वा*=अथवा, *न*=नहीं, *यः*=जो, *अस्य*=इसका, *अध्यक्षः*=नियामक, *परमे*=ऊँचे, *व्योमन्*=आकाश में, *सः*=वह, *अङ्ग*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, वेद=जानता है, *यदि*=अगर, *वा*=अथवा *न*=नहीं, वेद=जानता है।

हि० अ०—यह विविध रूपों वाली सृष्टि जहां से आई है (उसको उसने) या तो धारण किया था, या अगर नहीं (तो किसने धारण (किया था ?) । जो इसका ईश्वर है, वह सर्वोच्च स्वर्ग में है; वही निश्चित रूप से इसे जानता है; यदि वह नहीं जानता (तो कौन जानता है ?) ।

Trans.—Whence this vivid creation has come into being; either he held it or if he did not (then who held it ?). He who is the lord of this (creation) is in the highest heaven; certainly he knows it; or if he does not know (then who knows ?).

Notes—आबभूव—See Ṛ.V. X. 129. 6. दधे—√*dhā* 'to put' perf. Ātm. 3rd. sing. ; not unaccented because it is the first verb of the two antithetical clauses each beginning with यदि वा. (cf. निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्-कच्चिद्यत्रयुक्तम्—Pāṇ. VIII. 1.30). व्योमन्—Loc. sing. of व्योमन् like शर्मन् (Ṛ.V. X. 128.1). Sāyaṇa derives व्योमन् from वि + √*av* 'to delight' with the suffix मनिन् . वेद—√*vid* 'to know' perf. 3rd. sing. ; first वेद is unaccented

but second is not unaccented because it is preceded by यदि. The third pāda is variously interpreted. Sāyaṇa renders it by 'अस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतः यः अध्यक्षः ईश्वरः परमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाशे आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे'; Griffith translates: 'whose eye controls this world in the highest heaven'; Macdonell renders: 'He who in the highest heaven is its surveyor; Kaegi renders: 'who from the highest heaven rules, the all seeing lord'.

'कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकाल एके' (का० २०. ४. ११)। कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेव ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति। यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः। लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः।

आ। ब्रह्मन्। ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म। वर्चसी। जायताम्। आ। राष्ट्रे। राजन्यः। शूरः। इषव्यः। अतिव्याधीत्यति। व्याधी। महारथऽइति महा। रथः। जायताम्। दोग्ध्री। धेनुः। वोढा। अनड्वान्। आशुः। सप्तिः। पुरन्धिरिति पुरम्। धिः। योषा। जिष्णुः। रथेष्ठाऽइति रथे। स्थाः। सभेयः। युवा। आ। अस्य। यजमानस्य। वीरः। जायताम्। निकामेनिकामऽइति निकामे। निकामे। नः। पर्जन्यः। वर्षतु। फलवत्य इति फल। वत्यः। नः। ओषधयः। पच्यन्ताम्। योगक्षेम इति योग। क्षेमः। नः। कल्पताम् ॥२२॥

म० भा०—हे ब्रह्मन् राष्ट्रे अस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायताम् उत्पद्यताम्। राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम्। कीदृशः। शूरः पराक्रमी। 'शूर विक्रान्तौ' शूरयति शूरः इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः। यद्वा इषौ शलः इषव्यः। अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं यजति स महारथः। दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायताम् राष्ट्रे इति सर्वत्र संबन्धः। अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम्। सप्तिः अश्वः आशुः शीघ्रगामी जायताम्। योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसंपन्नं दधाति पुरन्धिः। रथे तिष्ठतीति रथेष्ठाः क्विप् सप्तम्या अलुक्। रथे

स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम्। युवा आ अस्येति पदच्छेदः। अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयः सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम्। सभायां साधुः सभेयः 'ढच्छन्दसि' (पा० सू० ४. ४. १०६) इति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः। तस्य एयादेशः। किंच नो अस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु। आम्रेडितो वीप्सार्थः। नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु। नो अस्माकं योगक्षेमः कल्पताम् योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु। अलब्धलाभो योग लब्धस्य परिपालनं क्षेमः॥

शब्दा०—*ब्रह्मन्*=हे ब्रह्मन्, *ब्राह्मणः*=ब्राह्मण, *ब्रह्मवर्चसी*=पवित्र ज्ञानवाला तेजस्वी, *आ जायताम्*=उत्पन्न हो, *राष्ट्रे*=हमारे राष्ट्र में, *राजन्यः*=क्षत्रिय, *शूरः*=पराक्रमी, *इषव्यः*=बाण चलाने में कुशल, *अतिव्याधी*=शत्रु का अत्यन्त भेदन करनेवाला, *महारथः*=महान योद्धा, *आ जायताम्*=उत्पन्न हो, *दोग्ध्री*=प्रचुर दूध देनेवाली, *धेनुः*=गाय, *वोढा*=भार ढोनेवाला, *अनड्वान्*=बैल, *आशुः*=शीघ्रगामी, *सप्तिः*=अश्व, *पुरन्धिः*=सर्वगुणसम्पन्न, *योषा*=स्त्री, *जिष्णुः*=जीतनेवाला, *रथेष्ठाः*=रथ में बैठनेवाले, *सभेयः*=सभा में जाने योग्य, *युवा*=युवक, *अस्य*=इस, *यजमानस्य*=यजमान को, *वीरः*=बहादुर पुत्र, *आ जायताम्*=उत्पन्न हो, *निकामेनिकामे*=इच्छानुकूल, *नः*=हमारी, *पर्जन्यः*=मेघ, *वर्षतु*=बरसे, *फलवत्यः*=फल से युक्त, *नः*=हमारे, *ओषधयः*=पौधे, *पच्यन्ताम्*=पकें, *योगक्षेमः*=अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति तथा प्राप्त वस्तु की रक्षा, *नः*=हमारे, *कल्पताम्*=सम्भव हो।

हि० अ०—हे ब्रह्मन्, हमारे राष्ट्र में पवित्र ज्ञानसम्पन्न तेजस्वी ब्राह्मण उत्पन्न हो; पराक्रमी, बाण चलाने में कुशल, शत्रु का अत्यन्त भेदन करनेवाला, महान् योद्धा क्षत्रिय उत्पन्न हो; अधिक दूध देनेवाली गाय, भार ढोने में समर्थ शक्तिशाली बैल, शीघ्रगामी अश्व, सर्वगुण सम्पन्न स्त्री, रथ में बैठनेवाले तथा (शत्रु को) जीतनेवाले (बहादुर उत्पन्न हों); इस यजमान को सभा में जाने योग्य युवक वीर पुत्र उत्पन्न हो; पर्जन्य हमारी इच्छानुकूल वर्षा करे; हमारे पौधे फल से युक्त होकर स्वयं पकें; हमें अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति तथा प्राप्त वस्तु की रक्षा सम्भव हो।

Trans.—O Brahman, let there be born in our nation the Brahmin, preeminent in sacred knowledge;

let there be born Kṣatriya, valiant, skilled in archery, exceedingly piercing, great fighter ; (let there be born) the cow, yielding abundant milk ; the ox, good at carrying ; the horse, swift-going ; the woman, endowed with all good qualities ; victorious (man) sitting on the chariot ; let there be born youthful and heroic sons, fit for attending the assembly, to this sacrificer. May Parjanya rain as much as we desire ; may our fruit-bearing plants ripen ; may acquisition and preservation be possible for us.

Notes—The Adhvaryu priest addresses the Brahman priest that the king may secure the blessings which he hopes by performing the sacrifice. Such blessings form the content of Bharatavākyas in the post Vedic dramatic literature. ब्रह्मन्—One of the four priests ; voc. sing ; accented though it does not begin the Pāda (cf. Ṛ.V. X. 71. 11). ब्रह्मवर्चसी—Preeminent in holiness or sacred knowledge. Both Uvaṭa and Mahidhara take it to mean 'the studious and performer of the sacrifice'. The author of the Pada-text of the Yajurveda adds इति after every compd. word and repeates the word after इति and treats the second member as a separate Pada. जायताम्—√*jā* 'to be born', Ātm. impv, 3rd, sing. अतिव्याधी—One who pierces the foes exceedingly ; governing compd. निकामेनिकामे—According to our desire ; Iterative compd. accented on the first member. वर्षतु—√*vṛṣ* 'to rain', impv. 3rd. sing पच्यन्ताम्—√*pac* 'to ripen', Ātm. impv. 3rd. plu. योगक्षेम—Acquisition and preservation ; Dvandva compd. accented on the final syllable of the second member. कल्पताम्—√*kḷp* 'to be adapted', Ātm. impv. 3rd. sing.

पुरुषमन्त्रा उक्ताः। अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवायुमच्छेत्यस्मात्प्राक् (३३. ५५)। स्वयंभुब्रह्मदृष्टा आत्मदेवत्याः सप्तमेऽहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः 'आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति' इत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धयै' (श० १३।७।१।८) इति श्रुतेः। द्वे अनुष्टुभौ। विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिष्वोतप्रोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते।

तत्। एव। अग्निः। तत्। आदित्यः।। तत्। वायुः। तत्। उँऽइत्यूँ। चन्द्रमाः॥ तत्। एव। शुक्रम्। तत्। ब्रह्म। ताः। आपः। सः। प्रजापतिरिति प्रजा। पतिः॥ १॥

म० भा०—अग्निः तदेव कारण ब्रह्मैव आदित्यस्तद् एव वायुस्ता एव चन्द्रमाः तत् तदेव। उ एवार्थे। शुक्रं शुक्लं तत् प्रसिद्धम्। ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव। ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि स प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म॥

शब्दा०—*तत्*=वह, *एव*=ही, *अग्निः*=अग्नि, *तत्*=वही, *आदित्यः*=सूर्य, *तत्*=वही, *वायुः*=हवा, *तत्*=वही, *उ*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *चन्द्रमाः*=चन्द्रमा, *तत्*=वह, *एव*=ही, *शुक्रम्*=तेज, *तत्*=वही *ब्रह्म*=प्रार्थना, *ताः*=ये, *आपः*=जल, *सः*=वह, *प्रजापतिः*=प्रजापति।

हि० अ०—वही अग्नि है; वही आदित्य है; वही वायु है; वही चन्द्रमा है; वही तेज है; वही प्रार्थना है; (वही) ये जल है; वही प्रजापति है।

Trans.—That, indeed, is Agni ; that, (indeed), is Āditya ; that, the wind ; that, indeed, the moon. That, indeed, is lustre ; that the prayer, these waters ; he is Prajāpati.

Notes—तत्—That Supreme self, i. e. Paramātman. उ—It is lengthened and nasalized before इति in the

Pada-text like that of the Ṛ.V. But unlike the latter its lengthened and nasalized form is repeated after इति.

सर्वे । निमेषाऽइति नि । मेषाः । जज्ञिरे । विद्युतऽइति वि । द्युतः । पुरुषात् । अधि ॥ न । एनम् । ऊर्ध्वम् । न तिर्यञ्चम् । न । मध्ये । परि । जग्रभत् ॥ २ ॥

म० भा०—सर्वे निमेषाः त्रुटिकाष्ठाघट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशात् जज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् । विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किंच कश्चिदपि एनं पुरुषम् ऊर्ध्वम् उपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एवं तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परिजग्रभत् मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति । न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः । स एष 'नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते' इति श्रुतेः । जग्रभत् । ग्रहेः शतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम् ॥ १ ॥

शब्दा०—सर्वे=सम्पूर्ण, निमेषाः=समय के परिमाण, जज्ञिरे=उत्पन्न हुये हैं, विद्युतः=प्रकाशमान, पुरुषात्=परमात्मा के, अधि=पास से, न=नहीं, एनम्=इसको, ऊर्ध्वम्=ऊपर, तिर्यञ्चम्=तिरछे, न=नहीं, मध्ये=बीच में, परि जग्रभत्=समझ सकता ।

हि० अ०—समय के सम्पूर्ण परिमाण प्रकाशमान परमात्मा से उत्पन्न हुये हैं । उसको ऊपर, तिरछे या बीच में कोई नहीं समझ सकता ।

Trans.—All the measures of times have been born from illustrious Paramātman. None can comprehend him above, across or in the middle.

Notes—जज्ञिरे—√*jan* 'to generate', perf. Ātm. 3rd. plu. परिजग्रभत्—√*grabh* 'to seize', pluperf. 3rd. sing.

न । तस्य । प्रतिमेति प्रति । मा । अस्ति । यस्य । नाम । महत् । यशः ॥ हिरण्यगर्भऽइति हिरण्य । गर्भः । एषः । मामेति मा । मा । हिंसीत् । इति । एषा । यस्मात् । न । जातः । इति । एषः ॥ ३ ॥

म० भा०—द्विपदा गायत्री। तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति। अत एव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति। सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः। हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ऋचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदा इति (२५.१०-१३)। मा मा हिंसी-ज्जनितेत्येका एषा (१२. १०२)। यस्मान्न जातः इन्द्रश्चः सम्राडिति (८. ३६-३७) द्व्यृचोऽनुवाकः। एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ता ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येयाः। एवं सर्वत्र।

शब्दा०—*न*=नहीं, *तस्य*=उसका, *प्रतिमा*=प्रतिमान अर्थात् बराबरी का, *अस्ति*=है, *यस्य*=जिसका, *नाम*=विख्यात है, *महत्*=महान्, *यशः*=कीर्ति, *हिरण्यगर्भः*=यजुर्वेद के पचीसवें अध्याय के दसवें मन्त्र से लेकर तेरहवें मन्त्र तक का प्रतीक है, इन मन्त्रों में परमात्मा की शक्ति का वर्णन है, *इति*=ऐसा, *एषः*=यह अनुवाक, *मा मा हिंसीत्*=यजुर्वेद बारहवें अध्याय के १०२वें मन्त्र का प्रतीक है, *इति*=ऐसा, *एषा*=यह ऋचा, *यस्मान्न जातः*=यजुर्वेद के आठवें अध्याय के छत्तीसवें सैंतीसवें इन दो मन्त्र वाले अनुवाक का प्रतीक है, *इति*=ऐसा, *एषः*=यह अनुवाक।

हि० अ०—उस परमात्मा का कोई प्रतिमान नहीं है, जिसकी महान् कीर्ति 'सर्व प्रथम हिरण्यगर्भ उत्पन्न हुआ…' आदि, 'वे मुझको कष्ट न पहुँचावें….' आदि, 'उनको छोड़कर कोई दूसरा उत्पन्न नहीं है…' आदि मन्त्रों से प्रसिद्ध है।

Trans.—Nothing is the counterpart of him whose great glory is well known by the verses—'in the beginning arose Hiraṇyagarbha', etc; 'let him not harm me' etc.; 'than whom there is no other born' etc.

Notes—'हिरण्यगर्भ….' 'मा मा हिंसीत्……..' and 'यस्मान्न जात…….' are the verses of the Yajurveda proclaiming the glory of the Supreme self.

एषः। ह। देवः। प्रदिशऽइति प्र। दिशः। अनु। सर्वाः।
पूर्वः। ह। जातः। सः। ऊँऽइत्यूँ। गर्भे। अन्तरित्यन्तः॥ सः।
एव। जातः। सः। जनिष्यमाणः। प्रत्यङ्। जनाः। तिष्ठति।
सर्वतोमुखऽइति सर्वतः। मुखः॥ ४॥

म० भा०—चतस्त्रिष्टुभः। ह प्रसिद्धम्। एषो ह देव सर्वाः प्रदिश अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः। हे जनाः ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो जात उत्पन्नः। गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति। जातोऽपि स एव जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानोऽपि स एव। प्रत्यङ्। प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ्। सर्वतोमुखः सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य। अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः॥

शब्दा० – एषः=यह ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, देवः=देव, प्रदिशः=दिशाओं को, *सर्वाः*=सभी, *पूर्वः*=सर्व प्रथम, ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *जातः*=उत्पन्न हुआ था, *सः*=वह, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *गर्भे*=गर्भ में, *अन्तः*=अन्दर, *सः*=वह, *एव*=ही, *जातः*=उत्पन्न हुआ है, *सः*=वही, *जनिष्यमाणः*=उत्पन्न होनेवाला, *प्रत्यङ्*=प्रत्येक पदार्थ में स्थित रहनेवाला, *जनाः*=हे मनुष्यो, *तिष्ठति* =स्थित रहता है, *सर्वतोमुखः*=सभी तरफ अवयववाला अर्थात् अचिन्त्य शक्तिवाला।

हि० अ०—निश्चित ही यह देव सभी दिशाओं को व्याप्त कर स्थित है; वही सर्व प्रथम गर्भ में उत्पन्न हुआ था। वही उत्पन्न हुआ है; वही उत्पन्न होनेवाला है। हे मनुष्यो, अचिन्त्य शक्तिवाला परमात्मा प्रत्येक पदार्थ में स्थित है।

Trans.—This God, indeed, pervades all the quarters; He, indeed, was born aforetime in the womb. He indeed, is born and to be born here. O men, He, who is of uncomprehensible power, goes everywhere.

Notes—अन्तः—Final visarjanīya is rhotacized one ; hence, इति is added after it in the Pada-text. जनिष्यमाणः—√*jan* 'to generate', fut. pass. part. प्रत्यङ्—Derived from प्रति + *añc* 'to go to'. जनाः—Voc. accented, though not coming in the beginning of a Pāda. Griffith takes it as nom. and renders as 'children.' सर्वतोमुखः—Ominipresent ; Uvaṭa and Mahidhara take it to mean 'one who is of uncomprehensible power'. ; Bahuvrīhi compd. accented on the first member.

यस्मा॑त् । जा॒तम् । न । पु॒रा । किम् । च॒न । ए॒व । यः । आ॒ऽब॒भूवेत्या॑ । ब॒भूव॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥ प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा । प॑तिः । प्र॒जयेति॑ प्र॒ । जया॑ । सं॒र॒रा॒णऽइति॒ सम् । र॒रा॒णः । त्रीणि । ज्योती॑ंषि । स॒च॒ते॒ । सः । षो॒ड॒शी ॥ ५ ॥

म० भा०—यस्मात् पुरा किंचन किमपि न जातमेव । यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आबभूव समन्ताद्भावयामास । अन्तर्भूतो ण्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्वग्निरूपाणि सचते सेवते ॥

शब्दा०—*यस्मात्*=जिसके, *जातम्*=उत्पन्न, *न*=नहीं, *पुरा*=पहले, *किञ्चन*=कोई भी वस्तु, *एव*=ही, *यः*=जिसने, *आबभूव*=कल्पना की, *भुवनानि*=लोकों की, *विश्वा*=सम्पूर्ण, *प्रजापतिः*=प्रजापति, *प्रजया*= प्रजा के साथ, *संरराणः*=आनन्दित होता हुआ, *त्रीणि*=तीन, *ज्योतींषि*= प्रकाशों को, *सचते*=धारण करता है, *षोडशी*=सोलह अवयववाला ।

ह० अ०—जिसके पहले कोई उत्पन्न वस्तु नहीं थी; जिसने सम्पूर्ण जीवों की कल्पना की, वह सोलह अवयववाला प्रजापति प्रजा के साथ आनन्दित होता हुआ तीनों प्रकाशोंको धारण करता है ।

Trans.—Before whom nothing was born, who imagined all the creatures; that sixteen-limbed Prajāpati rejoicing with offspring accompanies the three lustres.

Notes—आबभूव—आ + $\sqrt{}$*bhū* 'to be' perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. संरराणः—$\sqrt{}$*rā* 'to give', perf. part. Mahidhara takes it to mean 'rejoicing'. त्रीणि ज्योतींषि—Three lustres viz., sun, moon, fire.

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आपितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः। पङ्‌क्तित्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः।

यत्। जाग्र॑तः। दू॒रम्। उ॒दैतीत्यु॑त्। ऐति॑। दैव॑म्। तत्। ऊँऽइत्यूँ॑। सु॒प्तस्य॑। तथा॑। ए॒व। एति॑॥ दू॒र॒ङ्ग॒मम॒िति॑ दू॒रम्। ग॒मम्। ज्योति॑षाम्। ज्योति॑ः। एक॑म्। तत्। मे॒। मन॑ः। शि॒व॒सं॒क॒ल्पमिति॑ शि॒व। सं॒क॒ल्पम्। अ॒स्तु॥ १॥

म० भा०—ऋषिर्वदति। तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु। मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः। तत्किम्। यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदेति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः। यच्च देवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं देवमात्मग्राहकमित्यर्थः। मनसैव द्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्' इति श्रुतेः। तत् उ। यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः। यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव इति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति। यच्च दूरंगमं दूरात् गच्छतीति दूरंगमम् खश्प्रत्ययः। अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः। यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः। प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते। आत्मा मनसा संयुज्यते मनः इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः संबन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः। तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु॥

शब्दा०—*यत्*=जो मन, *जाग्रतः*=जागते हुए मनुष्य का, *दूरम्*=दूर *उदैति*=जाता है, *दैवम्*=आत्मदर्शन करने वाला, *तत्*=जो, *उ*=और, *सुप्तस्य*=सोये हुए मनुष्य का, *तथा*=उसी प्रकार, *एव*=ही, *एति*=लौट आता है, *दूरंगमम्*=दूर जानेवाला अर्थात् अतीत, अनागत, वर्तमान सब पदार्थों को जाननेवाला, *ज्योतिषाम्*=श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियों का, *ज्योतिः*=

प्रकाश, एकम्=एकमात्र, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम् =मंगलकारक संकल्पवाला, अस्तु=होवे।

हि० अ०—जो मन पुरुष की जाग्रत अवस्था में (नेत्र आदि अन्य ज्ञानेन्द्रियों की अपेक्षा) अधिक दूर जाता है, जो एक मात्र आत्मा का दर्शन करने वाला है, जो पुरुष की सुषुप्ति अवस्था में उसी प्रकार लौट आता है जिस प्रकार जाग्रत अवस्था में दूर जाता है, और जो सब बाह्य इन्द्रियों का एकमात्र प्रकाशक है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो।

Trans.—May that mind of mine, which goes farther off (than other sense organs like eye etc.) when one is awaking, which alone is the perceiver of the soul, which comes back in the same way (in which it goes away when one is sleeping, (which is) far-going and which is the sole light of all external organs, be of auspicious resolution.

Notes—उदैति—उत् + आ + √*i* 'to go', pres. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by यत्. तत्—It is used in the sense of यत् making the verb एति to be accented.

येन॑ । कर्मा॑णि । अ॒पसः॑ । म॒नी॒षिणः॑ । य॒ज्ञे । कृ॒ण्वन्ति॑ । वि॒दथे॑षु । धीराः॑ । यत् । अ॒पूर्वम् । य॒क्षम् । अ॒न्तरित्य॒न्तः । प्र॒जा- ना॒मिति॑ प्र॒ । जाना॑म् । तत् । मे॒ । मनः॑ । शि॒वसं॑ङ्कल्प॒मिति॑ शि॒व । सं॑ङ्कल्पम् । अ॒स्तु ॥ २ ॥

म० भा०—मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति 'कृ करणे' स्वादिः। मनः स्वास्थ्यंविना कर्माप्रवृत्तेः। केषु सत्सु। विदथेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु। नेत्तेरोणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् 'प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्च' (पा० सू० ३.१.१-३) इति पाणिन्युक्तेः यज्ञसंबन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः। कीदृशा मनीषिणः। अपसः अप इति कर्मनाम (निघ० २.१.१)। अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा० सू० ५.२.१२१) इति

विन्प्रत्ययः 'विन्मतोर्लुक' इतीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् (पा० सू० ५. ३.६५)। सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः। तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् (पा० सू० ३.२.१)। यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः। यद्वा अपूर्वमनपरमबाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः। यच्च यक्षं यष्टुं शक्तं यज्ञम्। यजतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा० सू० ६. १.१७) इत्याद्युदात्तं पदम्। यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहिःष्ठानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः। तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥

शब्दा०—*येन*=जिस मन से, *कर्माणि*=काम, *अपसः*=कर्मनिष्ठ, काम करने की आदतवाले मनुष्य, *मनीषिणः*=मेधावी पुरुष, *यज्ञे*=यज्ञ में, *कृण्वन्ति*=करते हैं, *विदथेषु*=उपासनाओं में, *धीराः*=बुद्धिमान् पुरुष, *यत्*=जो मन, *अपूर्वम्*=जिसके पहिले कोई इन्द्रिय नहीं होती अर्थात् सब इन्द्रियों से पहिले उत्पन्न, *यक्षम्*=यज्ञ करने में समर्थ, अथवा सब इन्द्रियों से पहिले उत्पन्न होने के कारण पूज्य, *अन्तः*=शरीर के भीतर, *प्रजानाम्*=प्रजा के, प्राणिमात्र के, *तत्*=वह, *मे*=मेरा, *मनः*=मन, *शिवसंकल्पम्*=शुभ संकल्पवाला, *अस्तु*=हो।

हि० अ०—जिस मन से कर्मनिष्ठ बुद्धिमान् मेधावी पुरुष यज्ञ में तथा उपासनाओं में कर्म करते हैं, जो सब (इन्द्रियों) से पहिले उत्पन्न होता है और यज्ञ करने में समर्थ है, और जो प्राणिमात्र के शरीर के भीतर रहता है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो।

Trans.—May that mind of mine, through which resolute and intelligent men, devoted to the performance of religious rights, do their work in sacrifice and worships ; which is unpreceded, (which is) capable of performing sacrifices and (which is) present in the body of all living beings, be of auspicious resolution.

Notes—अपसः—The word अपस्, being accented on the suffix, is an adj. of मनीषिणः ; however, when it

bears the accent on the root it becomes action noun meaning 'work'. कृण्वन्ति—√kṛ 'to make', pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by येन. अन्तः—Here visarjanīya is rhotacised one ; hence, इति in the pada-text. It is to be noted that in the Padatext of the Yajurveda the word is repeated after इति. विदथेषु—विदथ means worship. Mahidhara, however, takes it to mean 'on knowing the oblation, etc'.

यत् । प्रज्ञानमिति प्र । ज्ञानम् । उत । चेतः । धृतिः । च । यत् । ज्योतिः । अन्तः । अमृतम् । प्रजास्विति प्र । जासु ॥ यस्मात् । न । ऋते । किम् । चन । कर्म । क्रियते । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमिति शिव । सङ्कल्पम् । अस्तु ॥ ३ ॥

म० भा०—यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० सू० ३.३.११७) इति करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः । 'चिती संज्ञाने' अस्मात् ण्यन्तादसुन्प्रत्ययः । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिर्धैर्यरूपम् । मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् । उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १०.२८) इति यास्कोक्तेः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किंचन किमपि कर्म न क्रियते जनैः । सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यंविना कर्माभावादित्यर्थः । 'अन्यारादितरर्ते' (पा० सू० २.२.२९) इत्यादिना यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥

शब्दा०—*यत्*=जो मन, *प्रज्ञानम्*=विशेष ज्ञान का साधन, *उत*=और, *चेतः*=सामान्य ज्ञान करानेवाला, *धृतिः*=धैर्य रूप, च=और, *यत्*=जो, *ज्योतिः*=प्रकाशक, *अन्तः*=भीतर, *अमृतम्*=अमर, *प्रजासु*=प्राणियों में, *यस्मात्*=जिससे, न=नहीं, *ऋते*=बिना, *किम्*=कुछ, चन=भी,

कर्म=काम, *क्रियते*=किया जाता है, *तत*=वह, *मे*=मेरा, *मनः*=मन, *शिवसंकल्पम्*=शुभ संकल्पवाला, *अस्तु*=हो।

हि० अ०—जो मन विशेष ज्ञान और सामान्य ज्ञान (का साधन) है, जो धैर्य-रूप है, जो प्राणियों के भीतर (सब इन्द्रियों को प्रेरित करनेवाली) अमर ज्योति है, और जिसके बिना कोई काम नहीं किया जा सकता, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो।

Trans.—May that mind of mine, which is the instrument of gaining special and general knowledge, which is steadiness itself, which is the immortal light in living beings (that directs the external organs to their respective objects) and without which no work is possible, be of auspicious resolution.

येन॑ । इ॒दम् । भू॒तम् । भुव॑नम् । भ॒वि॒ष्यत् । परि॑गृहीत॒मिति॒ परि॑ । गृ॒हीत॒म् । अ॒मृते॑न । सर्व॑म् ॥ येन॑ । य॒ज्ञः । ता॒यते॑ । स॒प्तहो॒तेति॑ स॒प्त । होता॑ । तत् । मे॒ । मनः॑ । शि॒वसं॑ङ्कल्प॒मिति॑ शि॒व । सं॒ङ्कल्प॒म् । अ॒स्तु॒ ॥ ४ ॥

म० भा०—येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम्। इदं किंभूतम्। भूतकालसंबन्धि वस्तु। भुवनं भवतीति भुवनम्। भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानकालसंबन्धि। भविष्यत् 'लृटः सद्वा' (पा० सू० ३.३.१४) इति शतृप्रत्ययः 'तौ सत्' (पा० सू० ३.२.१२७) इत्युक्तेः त्रिकालसंबद्धवस्तुषु मनः प्रवर्तत इत्यर्थः। श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति। कीदृशेन येन। अमृतेन शाश्वतेन। मुक्तिपर्यन्तं श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः। येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते। 'तनोतेर्यकि' (पा० सू० ६.४.४४) इत्याकारः। कीदृशो यज्ञः। सप्तहोता सप्तहोतारो देवानामाह्वातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता। अग्निष्टोमे सप्तहोतारो भवन्ति। तन्मे मन इति व्याख्यातम्।

शब्दा०—*येन*=जिस मन के द्वारा, *इदम्*=यह, *भूतम्*=भूतकाल का, *भुवनम्*=वर्तमान काल का, *भविष्यत्*=भविष्यत् काल का, *परि-*

गृहीतम्=जाना जाता है, अमृतेन=अमर मन के द्वारा, सर्वम्=संसार का सब वस्तुजात, येन=जिस मन के द्वारा, यज्ञः=यज्ञ, तायते=किया जाता है, सप्तहोता=सात होतावाला अग्निष्टोम, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम्=शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो।

हि० अ०—जिस अमर मन के द्वारा इस संसार में भूत, भविष्यत् और वर्तमान काल के सब पदार्थ जाने जाते हैं, और जिसके द्वारा सात होतावाला (अग्निष्टोम) यज्ञ किया जाता है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो।

Trans.—May that mind of mine, which is immortal, by which every thing is known in this world in present, past and future, and by which the (Agniṣṭoma) sacrifice, presided over by seven priests, is performed, be of auspicious resolution.

Notes—तायते—√*tan* 'to stretch' + यक्; 'अ' in initial 'त' of the root is lengthened ('तनोतेर्यकि'—Pāṇ. VI.4.44.), passive, Ātm, pres. 3rd. sing.

यस्मिन् । ऋचः । साम । यजूंषि । यस्मिन् । प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेति प्रति । स्थिता । रथनाभाविवेति रथनाभौ । इव । अराः ॥ यस्मिन् । चित्तम् । सर्वम् । ओतमित्या । उतम् । प्रजानामिति प्र । जानाम् । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमिति शिव । सङ्कल्पम् । अस्तु ॥ ५ ॥

म० भा०—यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः। यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि। यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि। मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता। तत्र दृष्टान्तः। रथनाभौ अराः इव। यथा अराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्छब्दजालं मनसि। किंच प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयिज्ञानं यस्मिन् मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तं तन्तुसन्ततिः

पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम्। मनः स्वास्थ्य एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयग्र्ये च ज्ञानाभावः। तन्मे मम मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥

शब्दा०—*यस्मिन्*=जिस मन में, *ऋचः*=ऋचाएँ, *साम*=सामगान, *यजूंषि*=यजु, *यस्मिन्*=जिस में, *प्रतिष्ठिताः*=प्रतिष्ठित हैं, *रथनाभौ इव*=रथचक्र की नाभी के समान, *अराः*=तिल्लियाँ, *यस्मिन्*=जिसमें, *चित्तम्*=ज्ञान, *सर्वम्*=सर्वपदार्थविषयक, *ओतम्*=प्रोत है, *प्रजानाम्*=प्रजा का, *तत्*=वह, *मे*=मेरा, *मनः*=मन, *शिवसंकल्पम्*=शुभ संकल्पवाला, *अस्तु*=हो।

हि० अ०—रथचक्र की नाभी में तिल्लियों की तरह जिस मन में ऋचायें, साम और यजु प्रतिष्ठित होते हैं, जिसमें प्राणियों का सर्वपदार्थविषयक ज्ञान निहित है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो।

Trans.—May that mind of mine, in which the Ṛks, the Sāmans and the yajuṣ are set up like the spokes in the nave of a wheel and in which all knowledge of living beings is woven, be of auspicious resolution.

Notes—रथनाभाविवाराः—Here simile has been given to explain the relation of mind with Ṛks etc. यस्मिन् चितम्—From this and the previous verses it appears that the Nyāya theory of knowledge is acceptable to the white Yajurveda. According to this theory, all knowledge passes to the mind through sense organs, and from there to the soul. ओतम्—आ + √*av* 'to go' + क्त. व् with the penultimate vowel has changed into उ by samprasāraṇa.

सुषारथिः। सुसारथिरिति सु। सारथिः। अश्वानिवेत्यश्वान्। इव। यत्। मनुष्यान्। नेनीयते। अभीशुभिरित्यभीशु। भिः। वाजिनऽइवेतिवाजिनः। इव॥ हृत्प्रतिष्ठम्। हृत्प्रतिस्थमिति हृत्।

प्रतिंस्थम् । यत् । अजिरम् । जविष्ठम् । तत् । मे । मनः । शिवसंङ्कल्पमितिं शिव । संङ्कल्पम् । अस्तु ॥ ६ ॥

म० भा०—यत् मनो मनुष्यान्नरान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति । नयतेः क्रियासमभिहारे यङ्। मनः प्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते । मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः । सुसारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान् नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः । अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैःवाजिनोऽश्वान्नेनीयत इत्यनुषङ्गः । रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् । प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् । तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवनस्थविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजववद्वेगवत् जविष्ठम् 'न वै वातात्किंचनाशीयोऽस्ति न मनसः किंचनाशीयोऽस्ति' इति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥

शब्दा०—*सुषारथिः*=अच्छा सारथी, *अश्वान् इव*=जैसे घोड़ों को, *यत्*=जो मन, *मनुष्यान्*=मनुष्यों को, *नेनीयते*=अत्यन्त इधर उधर ले जाता है, *अभीशुभिः*=लगामों से, *वाजिनइव*=जैसे घोड़ों को, *हृत्प्रतिष्ठम्*=हृदय में स्थित, *यत्*=जो मन, *अजिरम्*=जरा रहित, *जविष्ठम्*=अतिशय वेगवान्, *तत्*=वह, *मे*=मेरा, *मनः*=मन, *शिवसंकल्पम्*=शुभ संकल्पवाला *अस्तु*=हो ।

हि० अ०—जैसे अच्छा सारथी घोड़ों को इधर-उधर प्रेरित करता है और लगामों से उन्हें अपने वश में रखता है, उसी प्रकार जो मन प्राणियों को बार-बार इधर-उधर प्रेरित करता है और अपने वश में रखता है, जो हृदय में स्थित है, जो जरा से रहित और अत्यन्त वेगवान् है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो ।

Trans.—May that mind of mine, which impels living beings here and there, and controls them as a good charioteer does to horses, which resides in heart and is never old, and which is very swift, be of auspicious resolution.

Notes—नेनीयते—√*nī* 'to lead', inte. pres. Atm. 3rd. sing.

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ॥ प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

शब्दा०—यज्ञायज्ञा=प्रत्येक यज्ञ में, वः=आप लोग, अग्नये=अग्नि के लिये, गिरागिरा=स्तुतिरूप वाणी से, च=और, दक्षसे=बढ़े हुये, प्रदीप्त, प्रप्र=पादपूर्ति के लिये प्र उपसर्ग की द्विरुक्ति की गई है, वयम्=हमलोग, अमृतम्=अमर, जातवेदसम्=अग्नि की, प्रियम्=प्रिय, मित्रम्=मित्र, न=समान, शंसिषम्=प्रशंसा करते हैं।

हि० अ०—(हे स्तुति करने वालो,) ˎलोग (भी) प्रति यज्ञ में प्रदीप्त अग्नि की स्तुतिरूप वाणी से (स्तुति करो)। हम लोग मित्र के समान प्रिय, अमर जातवेदस् (अग्नि) की प्रशंसा करते हैं।

Trans.—(O offerers of prayers, sing) to your illustrious Agni in each sacrifice with each song. Let us praise immortal Jātavedas (Agni) who is as dear to us as a friend.

Notes—यज्ञायज्ञा—Iterative compd. ; the termination आ is in the loc. case. प्रप्र—Iterative compd. प्र has been repeated to complete the metre. It should be construed with शंसिषम्. शंसिषम्—√*śaṁs* 'to praise' 'iṣ'-aorist, injun. 1st sing. ; singular has been used in place of plural. गिरागिरा—Iterative compd.

This verse occurs in the R̥.V. (VI. 48.1).

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ॥ पाहि । गीःऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतसृऽभिः । वसो इति ॥ २ ॥

शब्दा०—*पाहि*=रक्षा करो, *नः*=हमारी, *अग्ने*=हे अग्नि, *एकया* =एक ऋचा से, पहिली ऋचा से, *पाहि*=रक्षा करो, *उत*=और, *द्वितीयया* =दूसरी ऋचा से, *पाहि*=रक्षा करो, *गीर्भिः*=स्तुतियों से, *तिसृभिः*=तीन ऋचाओं से, *ऊर्जांपते*=हे अन्नों के स्वामी, *पाहि*=रक्षा करो, *चतसृभिः*= चार ऋचाओं से, *वसो*=हे वसु (अग्नि)।

हि० अ०—हे अग्नि, एक ऋचा से हमारी रक्षा करो; तथा दूसरी ऋचा से हमारी रक्षा करो। हे अन्नों के स्वामी, तीन ऋचाओं से हमारी रक्षा करो। हे वसु (अग्नि), चार ऋचाओं से हमारी रक्षा करो।

Trans.—O Agni, protect us with one (verse); and protect us with the second. O lord of food, protect us with three verses. O Vasu (Agni), protect us with four (verses).

Notes—पाहि—√*pā* to protect, impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VIII. 60.9).

बृहत्ऽभिः। अग्ने। अर्चिऽभिः। शुक्रेण। देव। शोचिषा॥
भरत्ऽवाजे। सम्ऽइधानः। यविष्ठ। रेवत। पावक। दीदिहि ॥३॥

शब्दा०—*बृहद्भिः*=बड़े, *अग्ने*=हे अग्नि, *अर्चिभिः*=तेज से, ज्वालाओं से, *शुक्रेण*=निर्मल, *देव*=हे देव, *शोचिषा*=तेज से, *भरद्वाजे* =भरद्वाज के लिये, यजमान के लिये, *समिधानः*=प्रज्वलित होनेवाले तुम, *यविष्ठ*=हे श्रेष्ठ युवक, *रेवत्*=धनयुक्त, *पावक*=हे शोधक, *दीदिहि*=चमको।

हि० अ०—हे दानादिगुणयुक्त, श्रेष्ठ युवक, शोधक, अग्नि, निर्मल तेज से यजमान के लिये प्रज्वलित होने वाले तुम बड़ी ज्वालाओं से धनयुक्त (होकर) चमको।

Trans.—O benevolent, young, purifier, Agni, shining for the offerer of oblations, with bright lusture, shine in big flames with wealth.

Notes—समिधानः—सम् + √*idh* 'to kindle' + शानच्. दीदिहि—√*dī* or dīdī 'to shine', impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VI. 48.7) with variation in the fourth Pāda which reads रेवन्न शुक्र दीदिहि द्युमत् पावक'.

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ॥
यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वम् । दयन्त ।
गोनाम् ॥ ४ ॥

शब्दा०—त्वे=तुम्हारे, *अग्ने*=हे अग्नि, *स्वाहुत*=हे सम्यक् प्रकार से हवि प्रदान किये जानेवाले, *प्रियासः*=प्रिय, *सन्तु*=हों, *सूरयः*=धन देनेवाले या स्तोतागण, *यन्तारः*=दाता, *ये*=जो, *मघवानः*=उदार, धनवान्, *जनानाम्*=ब्राह्मण पुरोहितों को, *ऊर्वम्*=समूह, *दयन्त*=देते हैं, *गोनाम्*=गायों का ।

हि० अ०—सम्यक् प्रकार से हवि प्रदान किये जानेवाले हे अग्नि, स्तोता गण तुम्हारे प्रिय हों; जो ब्राह्मणों को गायों का समूह देते हैं, वे धनवान् दाता भी तुम्हारे प्रिय हों ।

Trans.—O well-worshipped Agni, may the offerers of prayers be dear to thee; may the bounteous patrons who offer group of cows to the Brahmins, be dear to thee.

Notes—स्वाहुत—सु + √*hu* 'to sacrifice', past part. voc. sing. दयन्त—√*dā* 'to divide', impf. Ātm. 3rd. plu.; augment has been dropped. Sāyaṇa derives it from √*dā* to give. यन्तारः—√yam 'to stretch out' + तृच्; nom. plu.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VII. 16.7) with a slight variation in the fourth Pāda which reads ऊर्वान् in place of ऊर्वम्.

अग्ने । जरितः । विश्पतिः । तपानः । देव । रक्षसः ॥ अप्रोषिऽवान् । गृहऽपते । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोणऽयुः ॥५॥

शब्दा०—*अग्ने*=हे अग्नि, *जरितः*=हे स्तुत, *विश्पतिः*=प्रजापालक, *तपानः*=सन्तापक, *देव*=हे प्रकाशमान, *रक्षसः*=राक्षसों के, *अप्रोषिवान्*=यजमान के घर को न छोड़नेवाले, *गृहपते*=हे यजामान के घर का पालन करनेवाले, *महान्*=बड़े, *असि*=हो, *दिवः*=स्वर्ग का, *पायुः*=पालक, *दुरोणयुः*=यजमान के घर सदा रहनेवाले ।

हि० अ०—हे (सबके द्वारा) स्तुत, प्रकाशमान अग्नि, प्रजा का पालन करनेवाले (तुम) राक्षसों के सन्तापक हो। हे गृहस्वामी, (यजमान के घर को) कभी न छोड़ते हुये, सदा यजमान के घर की कामना करनेवाले तथा स्वर्ग का पालन करनेवाले तुम (वास्तव में) महान् हो ।

Trans.—O shining Agni, praised by all, thou art the protector of the clans and tormentor of the demons. O lord of the house (of the sacrificer), without leaving it ever, (as) the protector of heaven, and desirer of the house of the sacrificer, thou art (indeed) great.

Notes—तपानः--√*tap* 'to torment', pres. part. R̥.V. reads तेपानः. अप्रोषिवान्--From प्र + √*vas* 'to dwell'; व of वस् has become उ by Samprasāraṇa; प्र together with उ becomes प्रोष्. Again with noun-making termination इ it becomes प्रोषि. Thus अप्रोषिवान् is formed by adding the suffix वतुप् to प्रोषि; नञ् compd.

This verse occurs in the R̥.V. (VIII. 60.19)

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य ॥ आ दाशुषे । जातऽवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् । उषःऽबुधः ॥६॥

शब्दा०—*अग्ने*=हे अग्नि, *विवस्वत्*=प्रकाशमान, *उषसः*=उषा से, *चित्रम*=अनेक प्रकार का, *राधः*=धन, *अमर्त्य*=हे मरणरहित, *आ वह*=ले आवो, *दाशुषे*=हविर्द्रव्य देनेवाले यजमान के लिये, *जातवेदः*=हे सभी उत्पन्न पदार्थों को जाननेवाले अग्नि, *त्वम्*=तुम, *अद्य*=आज, *देवान्*=देवों को, *उषर्बुधः*=प्रातः काल में जागनेवाले।

हि० अ०—हे मरणधर्म-रहित, संसार में उत्पन्न सम्पूर्ण पदार्थों को जाननेवाले, अग्नि, तुम हविर्द्रव्य देनेवाले यजमान के लिये उषा देवता से नानाप्रकार का स्थायी धन ले आवो; आज प्रातःकाल में जागनेवाले देवताओं को लावो।

Trans.—O Agni, bring the lustrious wealth of various kinds to the sacrificer from goddess Uṣas. O immortal, O Jātavedas, bring gods who wake up at dawn, (to him) today.

Notes—विवस्वत्--From वि + √*vas* 'to dwell, or shine' with the suffix वतुप्. वह--√*vah* 'to carry', pres. impv. 2nd. sing.

this verse occurs in the Ṛ.V. (I. 44.1).

**त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ॥
अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् ।
तुचे । तु । नः ॥ ७ ॥**

शब्दा०—*त्वम्*=तुम, *नः*=हमारे लिये, हमारी तरफ, *चित्रः*=दर्शनीय, *ऊत्या*=रक्षा के साथ, *वसो*=हे धनवान्, *राधांसि*=नाना प्रकार का धन, *चोदय*=प्रेरित करो, *अस्य*=(संसार में दिखाई देनेवाले) इस, *रायः*=धन के, *त्वम्*=तुम, *अग्ने*=हे अग्नि, *रथीः*=ले जानेवाले, *असि*=हो, *विदाः*=प्राप्त कराओ, *गाधम्*=प्रतिष्ठित, *तुचे*=अपत्य के लिये, *तु*=शीघ्र, *नः*=हमें।

हि० अ०—हे वसु, दर्शनीय तुम हमारे लिये रक्षा के साथ नाना प्रकार का धन प्रेरित करो। हे अग्नि, (संसार में दिखाई देनेवाले) इस धन के तुम नेता हो। तुम हमे अपत्य देकर प्रतिष्ठित करो।

Trans.—O Vasu, charming (to our vision as thou art) impel various kinds of wealth to us with thy protection. O Agni, thou art charioteer of this wealth. Make us well established by giving us sons soon.

Notes—ऊत्या—From √*av* 'to protect', instr. sing. चोदय—√*cud* 'to impel', impv. 2nd. sing. विदाः—√*vid* 'to find' 'a'-aorist, subju. Ātm. 2nd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VI. 48.9).

त्वत् । इत् । सऽप्रथाः । असि । अग्ने । त्रातः । ऋतः । कविः ॥ त्वाम् । विप्रासः । सम्ऽइधान । दीदिऽवः । आ । विवासन्ति । वेधयः ॥ ८ ॥

शब्दा०—*त्वम्*=तुम, *इत्*=ही, *सप्रथाः*=सबसे बड़े, *असि*=हो, *अग्ने*=हे अग्नि, *त्रातः*=हे रक्षक, *ऋतः*=सत्यभूत, *कविः*=बुद्धिमान्, *त्वाम्*=तुमको, *विप्रासः*=मेधावी ब्राह्मण, *समिधान*=हे सम्यक् प्रकार से प्रज्वलित होने वाले, *दीदिवः*=हे प्रकाशमान, *आ विवासन्ति*=सेवा करना चाहते हैं, *वेधसः*=स्तुति करनेवाले ।

हि० अ०—हे अग्नि, हे रक्षक, सत्यभूत और बुद्धिमान् तुम ही सबसे बड़े हो । हे प्रज्वलित होनेवाले, हे प्रकाशमान, स्तुति करनेवाले मेधावी ब्राह्मण तुम्हारी सेवा करना चाहते हैं ।

Trans.—O Agni, O protector, thou, the truthful, the wise, art, indeed, great. O kindled, O shining one, the inspired Brahmins, the offerers of prayers desire to worship thee.

Notes—आ विवासन्ति—आ + √*van* 'to win', desid. pres. 3rd. plu.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VIII. 60.5).

आ । नः । अग्ने । वयःऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ॥
रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् । सुऽनीती । सुयशः-
ऽतरम् ॥ ९ ॥

शब्दा०—*आ*=(आ भर) ले आवो, *नः*=हमारे लिये, *अग्ने*=हे अग्नि, *वयोवृधम्*=शक्ति को बढ़ानेवाले, *रयिम्*=धन को, *पावक*=हे शोधक, *शंस्यम्*=स्तुत्य, *रास्व*=दो, *च*=और, *नः*=हमे, *उपमाते*=हे घृत के सान्निध्यवाले, *पुरुस्पृहम्*=बहुतों के चाहने योग्य, *सुनीती*=सुन्दर नीति के कारण, *सुयशस्तरम्*=प्रचुर कीर्तिरूप धन ।

हि० अ०—हे अग्नि, हे शोधक, शक्ति को बढ़ानेवाला प्रशंसनीय धन हमारे लिये ले आवो । हे घृत के सान्निध्यवाले, सुन्दर नीति से बहुतों के द्वारा चाहा जानेवाला प्रचुर कीतिरूप धन हमे प्रदान करो ।

Trans.—O Agni, O purifier, grant such wealth to us, that is envigourating and worthy of praise. O possessor of clarified butter in proximity, bestow upon us the wealth of fame desired by many, with good guidance.

Notes—रास्व—√*rā* 'to give', pres. Atm. impv. 2nd sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VIII. 60.11).

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ॥ मधोः ।
न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति ।
अग्नये ॥१०॥

शब्दा—*यः*=जो अग्नि, *विश्वा*=सब प्रकार का, *दयते*=देता है, *वसु*=धन, *होता*=देवों को पुकारनेवाला, *मन्द्रः*=आनन्द देनेवाला, *जनानाम्*=मनुष्यों को, *मधोः*=मदकारक सोम के, *न*=समान, *पात्रा*=पात्र *प्रथमानि*=मुख्य, *अस्मै*=उस, *स्तोमाः*=स्तुतियां, *प्र यन्ति*=जाती हैं, *अग्नये*=अग्नि के लिए ।

हि० अ०—देवों का आह्वान करनेवाला, मनुष्यों को आनन्द देने वाला (यह अग्नि) जो सब प्रकार का धन (यजमान को) प्रदान करता है, उस अग्नि के लिये स्तुतियाँ मुख्य सोमपात्रों की तरह जाती हैं।

Trans.—To Agni, the invoker, the delighter of men, who grants all sorts of wealth, to him prayers go as it were chief cups of exhilerating Soma.

Notes—दयते—√*dā* 'to give', Ātm. pres. 3rd. sing. यन्ति—√*i* 'to go', pres. 3rd. plu.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VIII. 103.6).

उत् । त्वा । मन्दन्तु । सोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः अव । ब्रह्मऽद्विषः । जहि ॥१॥

शब्दा०—*उत्*=उत्कृष्टतया, *त्वा*=तुमको, *मन्दन्तु*=मस्त करें, *सोमाः* =सोम, *कृणुष्व*=करो, *राधः*=धन, *अद्रिवः*=हे वज्र धारण करनेवाले, *अवजहि*=नष्ट करो, *ब्रह्मद्विषः*=ब्राह्मणों से द्वेष करनेवालों को ।

हि० अ०—(हे इन्द्र,) तुम्हें सोम अत्यन्त मस्त करे। हे वज्र धारण करनेवाले, तुम (हमें) धन (प्रदान) करो; ब्राह्मणो से द्वेष करनेवालों को नष्ट करो।

Trans.—(O Indra,) may Soma exhilerate thee. O wielder of the thunderbolt, bestow wealth upon us; destroy the enemies of the Brahmins.

Notes—मन्दन्तु—√*mad* 'to exhilerate', impv. 3rd. plu. कृणुष्व—√*kṛ* 'to make', impv., 2nd. sing. जहि—√*han* 'to kill', impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the R̥.V. (VIII. 64.1).

गिर्वणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे इन्द्रः । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥२॥

शब्दा०—*गिर्वणः*=हे स्तुतियों से उपासना करने योग्य (इन्द्र), *पाहि* =पीओ, *नः*=हमारे, *सुतम्*=पीसे हुये (सोम के रस को), *मधोः* = मदकारक सोम की, *धाराभिः*=धाराओं से, *अज्यसे*=उत्तेजित किये जाते हो, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *त्वादातम्*=तुम्हारे द्वारा प्रदत्त, *इत्*=ही, *यशः*=अन्न ।

हि० अ०—हे स्तुतियों से उपासना करने योग्य (इन्द्र), हमारे द्वारा पीसे हुये सोम का रस पीओ। (तुम) मदकारक सोम की धाराओं से उत्तेजित किये जाते हो। हे इन्द्र, तुम्हारे द्वारा प्रदत्त अन्न ही (हमारे लिये श्रेयस्कर है)।

Trans.—O worthy of praise, drink the juice of Soma extracted by us. Thou art driven by streams of Soma. O Indra, food given by thee (is commendabie for us).

Notes—पाहि—√*pā* 'to drink', impv. 2nd. sing.; the root √पा has not changes into पिब. अज्यसे—√*aj* 'to drive', pres. pass. 2nd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (III. 40.6).

सदा । वः । इन्द्रः । चर्क्रषत् । आ । उपो इति । नु । सः । सपर्यन् । न । देवः । वृतः । शूरः । इन्द्रः ॥३॥

शब्दा०—*सदा* = सर्वदा, *वः*=तुम लोगों को, *इन्द्रः*=इन्द्र, *आ चर्क्रषत्*=(यज्ञानुष्ठान के लिये) आकर्षित करता है, *उपो*=समीप, *नु*=ही, *सः*=वह, *सपर्यन्*=सत्कार करते हुये, *न*=नहीं, *देवः*=दव, *वृतः*=घेरा रहता है, *शूरः*=बहादुर, *इन्द्रः*=इन्द्र ।

शब्दा०—हे (यजमानो,) वह इन्द्र बार-बार सत्कार करता हुआ आप लोगो को (यज्ञानुष्ठान के लिये) अपने समीप सर्वदा आकर्षित करता हे । बहादुर इन्द्र देव क्या नहीं घेरा रहता है ? (वह सर्वव्यापक हे) ।

Trans.—(O sacrificers,) paying respect (to you), Indra always attracts you (to perform sacrifices). Has mighty Indra not surrounded (all beings) ?

Notes—चर्क्रषत्—√*kṛṣ* with आ 'to attract', inte. subju. 3rd. sing. सपर्यन्—√*saparya* 'to honour' + शतृ, nom. sing.

This verse does not occur in the Ṛ.V.

आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । समुद्रम्ऽइव । सिन्धवः ॥ न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥४॥

शब्दा०—*आ विशन्तु*=प्रवेश करें, *त्वा*=तुममें, *इन्दवः*=सोम, *समुद्रमिव*=जिस प्रकार समुद्र में, *सिन्धवः*=नदियां, *न*=नहीं, *त्वाम्*=तुमसे, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *अति रिच्यते*=अधिक है।

हि० अ०—सोम तुम्हारे शरीर में प्रवेश करे, जिस प्रकार नदियां समुद्र में (प्रवेश करती हैं)। हे इन्द्र, (कोई भी देव सामर्थ्य में) तुमसे अधिक नहीं है।

Trans.—May Soma enter thy body, as the rivers (enter) the ocean. O Indra, no (god) excels thee (in power).

Notes—विशन्तु—√*viś* 'to enter', impv. 3rd. plu. रिच्यते—√*ric* 'to leave', pres. Ātm. 3rd. sing.

This verse occurs in R̥.V. (VIII. 92.22).

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥
इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥९॥

शब्दा०—*इन्द्रम्*=इन्द्र को, *इत्*=ही, *गाथिनः*=सामगान करनेवाले उद्गाता गण, *बृहत्*='बृहत्' नाम का साम, *इन्द्रम्*=इन्द्र को, *अर्केभिः*= =मन्त्रों से, *अर्किणः*=मन्त्र जाननेवाले होता गण, *इन्द्रम्*=इन्द्र को, *वाणीः*=वाणी से, *अनूषत*=स्तुति करते हैं।

हि० अ०—सामगान करनेवाले उद्गाता 'बृहत्' नाम के साम से इन्द्र की ही (स्तुति करते हैं)। मन्त्र जाननेवाले होता मन्त्रों से इन्द्र की ही (स्तुति करते हैं)। (यजुष-रूप) वाणी से (अध्वर्यु) इन्द्र की ही स्तुति करते हैं।

Trans.—The singers (i.e. Udgātr̥ priests (praise) verily Indra with the *Br̥hat Sāman*. The invoking priests (praise) verily Indra with *R̥cas*. The Adhvaryu priests praise verily Indra with *Yajuṣ*.

Notes—अनूषत—√*nu* 'to praise', 's'-aorist, Ātm. 3rd. plu.

This verse occurs in the R̥.V. (I.7.1).

इन्द्रः । इषे । ददातु । नः । ऋभुक्षणम् । ऋभुम् । रयिम् ॥
वाजी । ददातु । वाजिनम् ॥६॥

शब्दा०—*इन्द्रः*=इन्द्र, *इषे*=अन्न के लिये, *ददातु*=दे, *नः*=हमें, *ऋभुक्षणम्*=बड़े, *ऋभुम्*=ऋभु देव को, *रयिम्*=दाता को, *वाजी*=बलवान् इन्द्र, *ददातु*=दे, *वाजिनम्*=बलवान् को।

हि० अ०—इन्द्र बड़े और दाता ऋभुदेव को अन्न लाभ के लिये दे। बलवान् इन्द्र हमें बलवान् का आश्रय दे।

Trans.—May Indra give us the great and benevolent Ṛbhu for food. May the powerful (Indra) give us a powerful (supporter).

Notes—ददातु—√*dā* 'to give', impv. 3rd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VIII. 93.34).

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ॥
सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥७॥

शब्दा०—*इन्द्रः*=इन्द्र, *अङ्ग*=सम्बोधन सूचक निपात, (मन्त्रद्रष्टा अपने साथी को सम्बोधित करता है), *महत्*=बड़ा, *भयम्*=भय, *अभिषत्*=चारों तरफ वर्तमान, *अप चुच्यवत्*=दूर करे; *सः*=वह (इन्द्र), *हि*=क्योंकि, *स्थिरः*=किसी के द्वारा न हटाये जानेवाला, *विचर्षणिः*=सबको देखनेवाला।

हि० अ०—हे (यजमानो), चारों तरफ वर्तमान बड़े भय को इन्द्र दूर करे; क्योंकि वह स्थिर तथा सर्वद्रष्टा है।

Trans.—(O sacrificers,) may Indra remove great dangers existing around us, because he is immovable and all-seer.

Notes—चुच्यवत्—√*cyu* 'to move', perf. injun. 3rd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (II. 41.10).

इमाः । ऊँ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः ॥ गावः । वत्सम् । न । धेनवः ॥८॥

शब्दा०—*इमाः*=ये हमारी, *उ*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *त्वा* =तुमको, *सुतेसुते*=सोम का रस निकालने पर, *नक्षन्ते*=व्याप्त करती हैं, *गिर्वणः*=हे स्तुतियों से उपासना करने योग्य इन्द्र, *गिरः*=स्तुतियां, *गावः* =गायें, *वत्सम् न*=बछड़े की तरफ, *धेनवः*=नवप्रसूत (दूध देनेवाली) ।

हि० अ०—हे स्तुतियों से उपासना करने योग्य (इन्द्र), सोम का रस निकालने पर ये हमारी स्तुतियां तुम्हें उसी प्रकार व्याप्त करती हैं जैसे दूध देने वाली गायें बछड़े को (व्याप्त करती हैं) ।

Trans.—O worthy of praise (Indra), after the juice of Soma has been extracted, our prayers go to thee as milch-cows do to their calf.

Notes—सुतेसुते—Iterative compd. नक्षन्ते—√*nakṣ* 'to attain', pres, Ātm. 3rd. plu.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VI. 45.28).

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये ॥ हुवेम । वाजऽसातये ॥९॥

शब्दा०—*इन्द्रा*=इन्द्र, *नु*=आज, *पूषणा*=पूषन्, *वयम्*=हमलोग, *सख्याय*=मित्रता के लिये, *स्वस्तये*=शोभन, *हुवेम*=पुकारते हैं, *वाजसातये*=अन्न की प्राप्ति के लिये, अथवा बल की प्राप्ति के लिये ।

हि० अ०—आज हम कल्याणकारी मित्रता के लिये तथा अन्न की प्राप्ति के लिये इन्द्र तथा पूषन् को पुकारते हैं।

Trans.—Now we call Indra and Pūṣan for auspicious friendship and for food.

Notes—इन्द्रापूषणा is a Dvandva compd. Each of the members is in dual, though the two members are intervened by the word नु. हुवेम—√*hū* 'to call', pres.

opt. 1st. plu. वाजसातये—सातये is derived from √san 'to gain'; Tatpuruṣa compd.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VI. 57.1).

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्ऽतरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रहन् । नकिः ॥ एवम् । यथा । त्वम् । ॥१०॥

शब्दा०—*नकिः* = कोई नहीं, *इन्द्र* = हे इन्द्र, *त्वत्* = तुमसे, *उत्तरः* = बढ़कर, *न* = नहीं, *ज्यायान्* = श्रेष्ठ, *अस्ति* = है, *वृत्रहन्* = हे इन्द्र, *नकिः* = कोई नहीं है, *एवम्* = ऐसा, *यथा* = जैसा, *त्वम्* = तुम ।

हि० अ०—हे इन्द्र, तुमसे बढ़कर कोई नहीं है। हे वृत्रहन्, तुमसे श्रेष्ठ कोई नहीं है; तुम्हारे समान भी कोई नहीं है।

Trans.—O Indra, none is superior to thee. O slayer of Vṛtra, there is none who excels thee. None is equal to thee.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IV. 30.1).

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । सीद । नृऽभिः । पुनानः । अभि । वाजम् । अर्ष ॥ अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥१॥

शब्दा०—*प्र द्रव* = जावो, *तु* = शीघ्र, *परि नि षीद* = घेरकर बैठो, *कोशम्* = द्रोण कलश को, *नृभिः* = श्रेष्ठ पुरुषों द्वारा, *पुनानः* = छाने जाते हुये, *अभि* = सामने, *वाजम्* = अन्न के, *अर्ष* = जावो, *अश्वं न* = घोड़े की तरह, *त्वा* = तुमको, *वाजिनम्* = बलवान् को, *मर्जयन्तः* = रगड़ते हुये, साफ करते हुये, *अच्छ* = ओर, *बर्हिः* = यज्ञ की, *रशनाभिः* = रस्सियों से, रस्सी के समान बड़ी अङ्गुलियों से, *नयन्ति* = ले जाते हैं।

हि० अ०—(हे सोम,) तुम शीघ्र जावो; द्रोणकलश को घेरकर बैठो। श्रेष्ठ पुरुषों द्वारा छाने जाने पर (यजमान के हित के लिये) अन्न की ओर बढ़ो। (अध्वर्यु) बलवान् घोड़े की तरह तुम्हारा मार्जन करते हुये तुम्हें रस्सियों से (बांधकर) यज्ञ के अभिमुख ले जाते हैं।

Trans.—(O Soma,) go hastily ; sit around the jar. Having been filtered by the chief priests, proceed towards food (for the welfare of sacrificer). (The priests) carry you to the sacrifice with strings, purifying you, as they do to a strong horse.

Notes—द्रव—√*dru* 'to run', pres. impv. 2nd. sing. सीद—√*sad* 'to sit', pres. impv. 2nd. sing. अर्ष—√*ṛṣ* 'to rush', pres. impv. 2nd. sing. मर्जयन्तः—√*mṛj* 'to wipe', caus. pres. part.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 87.1).

प्र । काव्यम् । उशनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम । आ । विवक्ति ॥ महिऽव्रतः । शुचिऽबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥२॥

शब्दा०—*काव्यम्* = सुन्दर काव्य वेदज्ञान, *उशनाइव* = मेधावी उशना की तरह, *प्र ब्रुवाणः* = अच्छी प्रकार से वर्णन करता हुआ, *देवः* = देव, *देवानाम्* = देवों की, *जनिम* = जन्म की कथा को, *आ विवक्ति* = स्पष्टरूप से बतलाता है, *महिव्रतः* = महान् कर्म करनेवाला, *शुचिबन्धुः* = शुद्ध तेज से सबको अपने में बाँधनेवाला, पवित्र पुरुषों का बन्धु, *पावकः* = सबको पवित्र करनेवाला, *पदा* = श्रेष्ठ स्थान पर, *वराहः* = यज्ञ के पवित्र दिन का स्वामी या उत्तम वाणी बोलने वाला, *अभि एति* = प्राप्त होता है, जाता है, *रेभन्* = बतलाता हुआ, गरजता हुआ।

हि० अ०—मेधावी उशना कवि की तरह सुन्दर काव्य (वेदज्ञान) का अच्छी प्रकार से वर्णन करता हुआ, (सोम) देव (इन्द्रादि देवों के) जन्मों को स्पष्टरूप से बतलाता है। महान् कर्मवाला, शुद्ध तेज से सबको अपने में बाँधनेवाला, सबको पवित्र करनेवाला, यज्ञ के उत्तम दिन का स्वामी सोम गरजता हुआ उत्तम स्थान को प्राप्त होता है।

Trans.—Reciting poems like Uśanā, Soma speaks forth the births of the gods. (Soma), the performer of the great deeds, the illustrious, the purifier, lord of the sacred day of sacrifice, comes to his place (i.e. jar) roaring.

Notes—ब्रुवाणः—√*brū* 'to speak' + शानच्. विवक्ति—√*vac* to speak, (IIIrd conju.) pres. 3rd. sing. रेभन्—√*ribh* 'to sing' + शतृ, nom. sing.

This verse occurs in the R.V. (IX. 97.7).

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ॥ गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥३॥

शब्दा०—*तिस्रः* = ऋग्यजुःसामस्वरूप तीन, *वाचः* = वेदवाणियों को, *प्र ईरयति* = अच्छी प्रकार से प्रेरित करता है, *वह्निः* = यजमान, *ऋतस्य* = सत्य की, यज्ञ की, *धीतिम्* = धारण करनेवाली, *ब्रह्मणः* = महान् सोम को, *मनीषाम्* = चाहने वाली वाणी को, *गावः* = गायें, *यन्ति* = जाती हैं, *गोपतिम्* =

गायों के स्वामी के पास, अर्थात् सांड़ के पास, *पृच्छमानाः*=खोजती हुई, *सोमम्*=सोम के पास, *यन्ति*=जाती हैं, *मतयः*=स्तुतियाँ, *वावशानाः*= कामना करती हुई।

हि० अ०—यजमान (ऋक्, यजु तथा साम सम्बन्धी) तीन प्रकार की स्तुतियों तथा यज्ञ को धारण करनेवाली, महान् सोम को चाहने वाली वाणी को प्रेरित करता है। (जिस प्रकार) गायें खोजती हुई सांड़ के पास जाती हैं. (उसी प्रकार) स्तुतियाँ इच्छा करती हुई सोम के पास जाती हैं।

Trans.—The sacrificer sends forth his three-fold prayers and the speech, the holder of sacrifice, seeking for great Soma. (As) cows, seeking, run to a bull, (so) prayers, desiring, go to Soma.

Notes—ईरयति—√*īr* 'to set in motion', caus. pres. 3rd. sing. वावशानाः—√*vaś* 'to desire' + कानच् ; nom. plu.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 97.34).

अस्य । प्रेषा । हेमना । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम् । अपृक्त । रसम् ॥ सुतः । पवित्रम् । परि । एति । रेभन् । मिताऽइव । सद्म । पशुऽमन्ति । होता ॥४॥

शब्दा०—*अस्य*=इस सोम के, *प्रेषा*=प्रेरक, *हेमना*=स्वर्ण से, *पूयमानः*=चुआया जाता हुआ, *देवः*=सोम देव, *देवेभिः*=देवों से, *सम् अपृक्त*=संयुक्त करता है, *सुतः*=पीसा हुआ, *पवित्रम्*=छन्ने पर, *परि एति*=आता है, *रेभन्*=शब्द करते हुये, *मितेव*=जैसे बनाये हुये, *सद्म*= यज्ञगृह में, *पशुमन्ति*=पशुयुक्त, *होता*=देवों का आह्वान करनेवाला ऋत्विज्।

हि० अ०—सोम के प्रेरक स्वर्ण से चुआया जाता हुआ सोम अपने रस को देवों से संयुक्त करता है। पीसा हुआ (सोम का रस) शब्द करता हुआ छन्ने पर (उसी प्रकार) आता है जैसे होता (यज्ञ के लिये) निर्मित पशुयुक्त गृहों में (आता है)।

Trans.—Soma, being extracted with gold, its impeller, unites its juice with gods. The pressed Soma-juice, resounding, comes on the strainer as the Hotṛ priest to the house constructed (for sacrifice), rich in animals.

Notes—हेमना—With gold; gold was used as a device of squeezing Soma. सम् अपृक्त—√*pṛc* with सम् 'to unite', 's'-aorist, Ātm. 3rd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 97.1).

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ॥ जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥५॥

शब्दा०—*सोमः* = सोम, *पवते* = बहता है, *जनिता* = उत्पन्न करनेवाला, *मतीनाम्* = स्तुतियों का, *जनिता* = उत्पन्न करनेवाला, *दिवः* = देवलोक का, *जनिता* = उत्पन्न करनेवाला, प्रकाशित करनेवाला, *पृथिव्याः* = पृथिवी का, *जनिता* = उत्पन्न करनेवाला, शक्ति देनेवाला, *अग्नेः* = अग्नि का, *जनिता* = उत्पन्न करनेवाला, *सूर्यस्य* = सूर्य को, *जनिता* = उत्पन्न करनेवाला, *इन्द्रस्य* = इन्द्र का, *जनिता* = उत्पन्न करनेवाला, = और, *उत* = और, *विष्णोः* = विष्णु का ।

हि० अ०—स्तुतियों को उत्पन्न करनेवाला, द्युलोक तथा पृथिवी को उत्पन्न करनेवाला, अग्नि को प्रकाशित करनेवाला, सूर्य को उत्पन्न करनेवाला, इन्द्र को उत्पन्न करनेवाला, तथा विष्णु को उत्पन्न करने वाला सोम (द्रोण कलश में) बह रहा है।

Trans.—Soma, the generator of prayers, the generator of heaven, the generator of earth, the generator of Agni, the generator of sun, the generator of Indra and of Viṣṇu, oozes juice.

Notes—पवते—√*pū* 'to cleanse', pres. Ātm. 3rd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 96.5).

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । अङ्गोषिणम् । अवावशन्त । वाणीः ॥ वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधा । दयते । वार्याणि ॥६॥

शब्दा०—*त्रिपृष्ठम्*=तीन स्तोत्रवाले, अथवा तीन स्थानवाले, अथवा तीन सवनवाले, *वृषणम्*=कामनाओं की पूर्ति करनेवाले, *वयोधाम्*=बल या अन्न धारण करनेवाले, *अङ्गोषिणम्*=शब्द करनेवाले सोम की, *अभि अवावशन्त*=शब्द करती हैं, *वाणीः*=स्तोताओं की वाणी, *वना*=जलों को *वसानः*=आवृत करता हुआ, *वरुणः*=वरुण देवता, *न*=जैसे, *सिन्धून्*=नदियों को, *रत्नधा*=रत्नों को धारण करनेवाला, *वि दयते*=विविध रूप से देता है, *वार्याणि*=सबका मन हरनेवाला धन ।

हि० अ०—(स्तोताओं की) वाणी तीन सवनवाले, कामनाओं की पूर्ति करनेवाले, बल धारण करनेवाले, शब्द करनेवाले सोम के लिये शब्द करती है। जिस प्रकार वरुण नदियों को (आच्छादित करता है, उसी प्रकार) जलों को आच्छादित करता हुआ (अर्थात् पानी में मिला हुआ) रत्नों को धारण करनेवाला (सोम) (स्तोताओं को) वरणीय धन प्रदान करता है।

Trans.—The speech (of the praise-singers) utter for Soma, the three-backed (i.e. of three libations), the fulfiller of desires, the vigourous, (Soma), the holder of gems, gives desirable wealth (to the worshippers).

Notes—अङ्गोषिणम्—This word has variously been interpreted. Ṛgveda reads it अङ्गोषिणाम् and accordingly Sāyaṇa explains it as आघोषवतां स्तोतॄणाम्. M.W.D. takes it to mean 'resonant' or 'praiseworthy'. Here

it is an adj. of Soma like त्रिपृष्ठं, वृषणं and वयोधाम्. अवावशन्त—√*vāś* 'to bellow', pluperf. Ātm. 3rd. plu. वसानः—√*vas* 'to wear' + शानच्. दयते—√*dā* 'to give', pres. Ātm. 3rd. sing.

This verse occurs in the R̤.V. (IX. 90.1).

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विऽधर्मन् । जनयन् । प्रऽजाः । भुवनस्य । गोऽपाः ॥ वृषा । पवित्रे । अधि । सानः । अव्ये । बृहत् । सोमः । वावृधे । स्वानः । अद्रिः ॥७॥

शब्दा०—*अक्रान्* = सबका अतिक्रमण करता है, *समुद्रः* = जल बरसानेवाला, *प्रथमे* = अति उत्कृष्ट, विस्तृत, *विधर्मन्* = यज्ञ में, *जनयन्* = उत्पन्न करता हुआ, *प्रजाः* = अपनी प्रजाओं को, *भुवनस्य* = पृथिव्यादि लोक की, *गोपाः*=गौ आदि पशुओं की तृणोत्पत्ति करके रक्षा करनेवाला, *वृषा*=वर्षा करनेवाला, *पवित्रे*=छन्ने पर, *अधि सानः*=अभिषेक किया जाता हुआ, *अव्ये*=ऊन के, *बृहत्*=महान्, *सोमः*=सोम, *वावृधे*=बढ़ता है, *स्वानः*=शब्द करता हुआ, *अद्रिः*=मेघरूप में परिणत।

हि० अ०—अभिषव किया हुआ महान् सोम ऊन के छन्ने पर स्थापित, विस्तृत यज्ञ में मेघरूप में बढ़ता है। पृथिव्यादि लोक की प्रजाओं को (अन्नोत्पत्ति करके) उत्पन्न करता हुआ, गौ आदि पशुओं की (तृणोत्पत्ति करके) रक्षा करनेवाला, कामनाओं को पूरा करनेवाला, जल बरसानेवाला, (सोम सबका) अतिक्रमण करता है।

Trans.—The great Soma, having been extracted and placed on woolen strainer, resounding, extends as cloud in the wide sacrifice. (Soma), the showerer of water, the protector of cows, the fulfiller of desires, generating the creatures of the universe, surpasses all.

Notes—अक्रान्—√*kr̥* 'to make', root-aorist, 3rd. sing. अधिसानः—R̤gveda reads it अधि सानौ and accordingly

Sāyaṇa explains as 'अधिकं समुच्छ्रिते'. Here it is an adj. of Soma and means 'extracted'. वावृधे—√vṛdh 'to grow', perf. Atm. 3rd. sing. अद्रिः—It is an adj. of Soma.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 97.40).

कनिक्रन्ति। हरिः। आ। सृज्यमानः। सीदन्। वनस्य। जठरे। पुनानः॥ नृऽभिः। यतः। कृणुते। निःऽनिजम्। गाम्। अतः। मतिम्। जनयत। स्वधाभिः॥८॥

शब्दा०—*कनिक्रन्ति*=बार-बार शब्द करता है, *हरिः*=हरे रंगवाला, *आ सृज्यमानः*=सब ओर से प्रवाहित होता हुआ, *सीदन्*=बैठा हुआ, रखा हुआ, *वनस्य*=काष्ठ निर्मित द्रोण कलश के, *जठरे*=मध्य भाग में, *पुनानः*=शोधित होकर, *नृभिः*=मनुष्यों द्वारा, *यतः*=संयत होकर, *कृणुते*=करता है, *निर्णिजम्*=रूप, *गाम्*=दूध को, *अतः*=इसलिये, *मतिम्*=स्तुति, *जनयत*=करो, *स्वधाभिः*=आहुतियों के साथ।

हि० अ०—चारों तरफ से अभिषव किया जाता हुआ, शोधित काष्ठनिर्मित द्रोण कलश के अन्दर बैठता हुआ, हरे रंगवाला सोम बार-बार शब्द करता है। मनुष्यों द्वारा संयत होकर (सोम) दूध को अपने रूप का बना देता है। अतः (हे स्तोताओं,) आहुतियों के साथ (सोम की) स्तुति करो।

Trans.—The green coloured Soma, being exracted from all sides and strained, makes noise again and again entering into sacred jar. (Soma), confined into the jar by men, turns milk into its own colour. Hence, (O worshippers,) make prayers to Soma along with oblations.

Notes—कनिक्रन्ति—√*krand* to cry out, inte. 3rd. sing. आसृज्यमानः—√*sṛj* 'to emit', pass. part. सीदन्—√*sad* 'to sit', pres. part.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 95.1).

एषः । स्यः । ते । मधुऽमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णः । परि । पवित्रे । अक्षाः ॥ सहस्रऽदाः । शतऽदाः । भूरिऽदावा । शश्वत्ऽतमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥९॥

शब्दा०—*एषः*=यह, *स्यः*=वह, *ते*=तुम्हारे लिये, *मधुमान्*=मीठा, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *सोमः*=सोम, *वृषा*=कामनाओं की पूर्ति करनेवाला, *वृष्णः*=वर्षणशील, *पवित्रे*=छन्ने पर, *परि अक्षाः*=चारों ओर से स्रवित होता है, *सहस्रदाः*=हजारों की संख्या में धन देनेवाला, *भूरदावा*=बहुत देनेवाला, *शश्वत्तमम्*=नित्य, *बर्हिः*=यज्ञ-वेदी पर, *वाजी*=बलवान्, *आ अस्थात्*=अधिष्ठित होकर रहता है।

हि० अ०—हे इन्द्र, वर्षणशील तुम्हारे लिये यह वह मीठा लगने वाला, कामनाओं को पूरा करनेवाला सोम, छन्ने पर चारों तरफ स्रवित होता है। हजारों (सुखों) को देनेवाला, सेकड़ों (शक्तियों) को देनेवाला, तथा प्रचुर (धन) देनेवाला बलवान् सोम यज्ञवेदी पर अधिष्ठित होकर रहता है।

Trans.—O Indra, this well-known Soma, the meadful, the fulfiller of desires, flows into the sacred jar (of the sacrifice) for thee, the showerer. Powerful (Soma), the giver of thousands, the giver of hundreds, the giver of many, sits in the sacrifice.

Notes—अक्षाः—√*kṣar* 'to flow', 's'-aorist, 3rd. sing. अस्थात्—√*sthā* 'to stand', root-aorist, 3rd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 87.4).

पवस्व । सोम । मधुऽमान् । ऋतऽवा । अपः । वसानः । अधि । सानः । अव्ये ॥ अव । द्रोणानि । घृतवन्ति । सीद । मदिन्ऽतमः । मत्सरः । इन्द्रऽपानः ॥१०॥

शब्दा०—*पवस्व*=बहो, *सोम*=हे सोम, *मधुमान्*=मधुर रसयुक्त, *ऋतावा*=यज्ञवाला, *अपः*=जलोंको, *वसानः*=आच्छादित करनेवाला, अर्थात्

जल में मिला हुआ, अधिसानः=अभिषव किया जाता हुआ, अव्ये=ऊन के बने छन्ने पर, द्रोणानि=द्रोणकलश, घृतवन्ति=जलवाले, अव सीद=बैठो, मदिन्तमः=अत्यन्त मदकारी, मत्सरः=आनन्ददायक, इन्द्रपानः=इन्द्र का पेय।

हि० अ०—हे सोम, मधुर रसयुक्त, जल को आच्छादित करनेवाले यज्ञ में रहनेवाले, ऊन के बने छन्ने पर अभिषव किया हुआ, बहो। अत्यन्त मदकारी आनन्ददायक इन्द्र के पेय तुम जलवाले कलशों में बैठो।

Trans.—O Soma, the meadful and associated with sacrifices, as you are, enveloping the waters in the sacred jar, after being extracted, ooze your juice. Intoxicating and pleasant drink of Indra, as you are, take your seat in jars full of water.

Notes—पवस्व—√*pū* 'to cleanse', pres. Ātm. impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 96.13).

'माहेन्द्रीं राज्यकामस्य अद्भुतोत्पत्तिविकारेषु च' (शाक० १७. ३) इति विहितायां माहेन्द्रयां महाशान्तौ रथनेमिमणिबन्धने एतत् सूक्तम् । तथा च शान्तिकल्पे—'अभीवर्तेन एति रथनेमिमर्णि माहेन्द्रयाम्' (शाक० १७. ४) इति ।

अभिऽवर्तेन । मणिना । येन । इन्द्रः । अभिऽववृधे ॥ तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्धय ॥ १ ॥

सा० भा०—येन समृद्धिसाधनत्वेन प्रसिद्धेन अभीवर्तेन । अभितो वर्तते चक्रम् अनेनेति अभिवर्तो नेमिः । वृतु वर्तने । अस्मात् 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा० सू० ३. ३. १९) इति करणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा० सू० ६.३.१२२) इति दीर्घः । 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' (पा० सू० ६.२.१४४) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अत्र कार्ये कारणशब्दः । चक्रनेमिनिर्मितो मणिः । यद्वा अभितः सर्वतः परराष्ट्रादौ अप्रतिहतगति वर्तते अनेन पुरुष इति अभीवर्तो मणिः । तेन मणिना धृतेन इन्द्रः देवानाम् अधिपतिर्देवः अभिवावृधे अभितः सर्वतः प्रवृद्धोऽभूत् । परमैश्वर्योपेतस्त्रिलोकीपतिर्बभूवेत्यर्थः । वृधु वृद्धौ । अस्मात् लिटि 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० सू० ६.१७) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा० सू० ८. १. ६६) इति निघातप्रतिषेधः । हे ब्रह्मणस्पते वेदराशेरधिपते । पष्ठ्या पतिपुत्र' (पा सू० ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' (पा० सू० २. १. २) इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य 'आमन्त्रितस्य च' (पा० सू० ८.१.१९) इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । एतत्संज्ञक देव तेन प्रागुदीरितमहिमोपेतेन मणिना अस्मान् शत्रुभिः पीडितान् राष्ट्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । स्वराष्ट्राभिवृद्धयर्थम् अभिवर्धय करितुरगधनादिभिः समृद्धान् कुरु । त्वत्प्रसादात् समृद्धैरस्माभी रक्षितं राष्ट्रं शत्रुभयरहितं यथा अभिवृद्धं भवति तथा कुरु इत्यर्थः ॥

शब्दा०—*अभीवर्तेन*=चारों तरफ अप्रतिहत गति से घूमने वाली, *मणिना*=मणि से, *येन* = जिससे, *इन्द्रः,* = इन्द्र, *अभिवावृधे* = समृद्ध हुआ, *तेन*=उससे, *अस्मान्* = हम लोगों को, *ब्रह्मणस्पते*=हे ब्रह्मणस्पति, *राष्ट्राय* = राष्ट्र की समृद्धि के लिए, *अभि वर्धय* = समृद्ध करो।

हि० अ०—चारों तरफ (अप्रतिहत गति से) घूमने वाली मणिसे जिससे इन्द्र बड़ा हुआ, हे ब्रह्मणस्पति, उस (मणि) से हमलोगों को राष्ट्र (की समृद्धि) के लिये बढ़ाओ।

Trans.—With an over-rolling amulet wherewith Indra prospered, therewith, O Brahmaṇaspati, make us prosper for the (prosperity of our) nation.

Notes—अभीवर्तेन—√*vṛ* with अभि 'to go towards'; Sāyaṇa takes it to mean 'rim' अभितो वर्तते चक्रम् अनेनेति अभीवर्तो नेमिः'. He also proposes an alternative explanation—अभितः सर्वतः परराष्ट्रादौ अप्रतिहतगति वर्तते अनेन पुरुष इति अभीवर्तो मणिः. Second syllable is lengthened (Ath. Prāt. III. 12 ; उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'—Pāṇ. VI. 3.122). Compounds having preposition as first member and words ending in घञ् etc. as second member, accent the final syllable or the second member (थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्— Pāṇ. VI. 2. 144). अभिवावृधे—अभि + √*vṛdh* 'to grow', perf. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by येन (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1.66); reduplicated syllable is lengthened (तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य—Pāṇ. VI. 1.7). Ṛ.V. (X. 174.1) has अभिवावृत्ते instead of अभिवावृधे. मणिना—Ṛ.V. reads हविषा for मणिना. ब्रह्मणस्पते—For accent see दुहितर्दिवः (Ṛ.V. I. 48.1).

अभिऽवृत्यं । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ॥ अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । दुरस्यति ॥ २ ॥

सा॰ भा॰—हे अभिवर्त मणे त्वं सपत्नान्। सपत्नीव सपत्ना सहजशत्रवः। अस्मदीयांस्तान् शत्रून् अभिवृत्य अभिमुखं पर्यावृत्य। तिष्ठेति वक्ष्यमाणक्रिया अत्रापि संबध्यते त्वमेव प्रतिपक्षी भूत्वा तान् पराकुरु इत्यर्थः। तथा याः नः अस्माकम् अरातयः अदातारः अस्मदीयं राष्ट्रधनादिकम् अपहृत्य शात्रवं कुर्वाणा बाह्याः शत्रवः तानपि। अभि इत्युपसर्गश्रवणात् तिष्ठेति संबन्धः। अभिमुखं तिष्ठ। तथा पृतन्यन्तम् युद्धार्थं पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छन्तम्। पृतनाशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा॰ सू॰ ३. १.८) इति क्यच्। 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा॰ सू॰ ७. ४. ३९) इत्याकारलोपः। युद्धोन्मुखमपि शत्रून् अभितिष्ठ। तथा यः शत्रुः नः अस्माकं दुरस्यति दुष्टम् अभिचारादिरूपं क्षुद्रं कर्म कर्तुम् इच्छति। 'दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति' (पा॰ सू॰ ७. ४. ३६) इति क्यचि दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो निपात्यते। तथाविधमपि शत्रुम् अभितिष्ठ। शप्पिपोः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे क्यच्स्वरेण मध्योदात्तत्वम्। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा॰ सू॰ ८. १. ६६) इति निघातप्रतिषेधः॥

शब्दा॰—*अभिवृत्य*=चारों तरफ से घेर कर, *सपत्नान्*=प्रतिपक्षियों को, *अभि*=चारों तरफ से (घेर कर), *याः*=जो, *नः*=हमारे, *अरातयः*=कभी दान न देनेवालों को, *अभि*=चारों तरफ से (घेर कर), *पृतन्यन्तम्*=युद्ध की इच्छा करनेवाले को, *अभितिष्ठ*=पराजित करो, *अभि*=पराजित करो, *यः*=जो, *नः*=हमको, *दुरस्यति*=दुर्व्यवहार करता है।

हि॰ अ॰—विपक्षियों को चारों तरफ से घेर कर, जो हमको नहीं देनेवाले हैं (उनको भी घेर कर) (तथा जो हमसे) युद्ध की इच्छा करने वाले हैं (उनको भी घेर कर) पराजित करो; जो हमसे दुर्व्यवहार करता है (उसको भी पराजित करो)।

Trans.—Over-rolling the rivals and those who are our enemies, conquer those who desire to fight and those who have enmity with us.

Notes—अभिवृत्य—Gerund in य from अभि + √vṛ to turn + ल्यप्; Sāyaṇa takes it here to mean 'अभिमुखं पर्यावृत्य', but in the Ṛgveda (X. 174.2) he understands it as 'अभितो गमयित्वा'; Whitney takes it to mean 'rolling-over'. पृतन्यन्तम्—Him who desires to fight; derived from the stem पृतना with the suffix क्यच् (य) causing the final

आ to drop (कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः—Pāṇ. VII. 4.39). अभितिष्ठ—√*shā* with अभि 'to overpower', impv. 2nd. sing. दुरस्यति—√*durasya* 'to abuse', denom. pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1.66). R̥.V. (X. 174.2) reads इरस्यति for दुरस्यति.

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृधत् ॥
अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । असंसि ॥३॥

सा० भा०—हे मणे त्वा त्वां देवः द्योतनात्मकः सविता सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरकः एतत्संज्ञको देवः । अभि इत्युपसर्गश्रवणाद् अवीवृधत् इति क्रिया अत्रापि संबध्यते । अभ्यवीवृधत् अभितः समृद्धम् अकार्षीत् । वृधु वृद्धौ । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि गुणे प्राप्ते 'नित्यं छन्दसि' (पा० सू० ७. ४. ८) इति उपधऋवर्णस्य ऋकारादेशः । तथा सोमो देवः अभ्यवीवृधत् । 'व्यवहिताश्च' (पा० सू० १. ४. ८२) इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । तथा हे मणे त्वा त्वां विश्वा विश्वानि निखिलानि । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० सू० ६.१.७०) इति शेर्लोपः । भूतानि भवन्ति सत्ता लभन्त इति भूतानि चराचरात्मकानि । 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (पा० सू० ३.४.७४) इति भवतेः कर्तरि क्त प्रत्ययः । उपसर्गश्रवणाद् अत्रापि प्रकृतक्रियासंबन्धः । अभ्यवीवृधत् । अभिवर्धना विधिम् आह यथा येन प्रकारेण हे मणे त्वम् अभिवर्तः त्वद्धारयितुः पुरुषस्य अभितः स्वराष्ट्रपरराष्ट्रादौ वर्तनसाधनभूतः असंसि भवसि तथा त्वाम् अवीवृधत् इति पूर्वेण संबन्धः । असभुवि । 'बहुलं छन्दसि' (पा० सू० २.४.७३ , इति शपो लुगभावः । 'यावद्यथाभ्याम्' (पा० सू० ८. १. ३६) इति निघातप्रतिषेधः ॥

शब्दा०—*त्वा* = तुमको, *देवः* = देव, *सविता* = सवितृ, *सोमः* = सोम, *अभि अवीवृधत्* = चारों तरफ से समृद्ध किया है, *अभि* = चारों तरफ से (समृद्ध किया है), *त्वा* = तुमको, *विश्वा* = सम्पूर्ण, *भूतानि* = प्राणियों ने, *अभीवर्तः* = चारों तरफ घूमनेवाले, *यथा* = जिससे, *असंसि* = बने रहो ।

हि० अ०—सवितृ देव ने तुमको चारों तरफ से समृद्ध किया है, सोम ने तुमको चारों तरफ से समृद्ध किया है; सम्पूर्ण प्राणियों ने तुमको

चारों तरफ से समृद्ध किया है, ताकि तुम चारों तरफ घूमनेवाले बने रहो।

Trans.—God Savitar (has made) thee (prosper) Soma has made thee prosper; thee have all the creatures (made prosper), that thou may be over-rolling.

Notes—अवीवृधत् —√*vṛdh* 'to grow', 'red'-aorist, 3rd. sing. R̥.V. reads अवीवृतत् for अवीवृधत्. अससि—√*as* 'to be', pres. subju. 2nd. sing. ; not unaccented because preceded by यथा (यावद्यथाभ्याम्—Pāṇ. VIII. 1. 36).

अभिऽवर्तः । अभिऽभवः । सपत्नऽक्षयणः । मणिः ॥ राष्ट्राय ।
मह्यम् । बध्यताम् । सऽपत्नेभ्यः । पराऽभुवे ॥ ४ ॥

सा० भा०—अभीवर्तः अभिवर्तनसाधनभूतः। तत्र हेतुम् आह—अभिभवः शत्रूणाम् अभिभविता। अभिभवनं विशिनष्टि—सपत्नक्षयणः सपत्नानां भ्रातृव्याणां क्षयकरः। यत एवम् अतः अभीवर्त इत्यर्थः तादृशो मणिः मह्यम्। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। 'ङयि च' (पा० सू० ६.१.२१२) इत्याद्युदात्तत्वम्। मम बध्यताम्। बन्ध बन्धने। कर्मणि लोट्। मणिबन्धनप्रयोजनम् आह—राष्ट्राय राष्ट्राभिवृद्धये। तया सपत्नेभ्यः। पूर्ववत्। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। भ्रातृव्याणां पराभुवे पराभवनाय। परापूर्वाद् भवतेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। बध्यमानोऽयं मणिः पूर्वं शत्रुभिः पीडितस्य स्वराष्ट्रस्य अभिवृद्धि बाधकानां शत्रूणां नाशनं च करोतु इत्यर्थः॥

शब्दा०—*अभीवर्तः*=चारों तरफ घूमनेवाली, *अभिभवः*=पराजित करनेवाली, *सपत्नक्षयणः*=विपक्षियों का संहार करनेवाली, *मणिः*=मणि, *राष्ट्राय*=राष्ट्र की समृद्धि के लिये, *मह्यम्*=मेरे में, *बध्यताम्*=बंधे, *सपत्नेभ्यः*=विपक्षियों को, *पराभुवे*=पराजित करने के लिये।

हि० अ०—चारों तरफ घूमनेवाली, पराजित करनेवाली तथा विपक्षियों का संहार करनेवाली मणि, राष्ट्र (की समृद्धि) के लिये तथा विपक्षियों को पराजित करने के लिये मेरे में बंधे।

Trans.—The over-rolling, overcoming, rival-destroying amulet be bound upon me for the prosperity of our nation and for overcoming the rivals.

Notes—बध्यताम्—√*bandh* 'to bind,' passive, impv. 3rd. sing. पराभुवे—From √*bhū* with prefix परा 'to perish'; dative infinitive in ए.

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । इदम् । मामकम् । वर्चः ॥
यथा । अहम् । शत्रुऽहः । असानि । असपत्नः । सपत्नऽहा ॥५॥

सा० भा०—असौ नभो मण्डले परिदृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरको देवः । 'राजसूयसूर्य' (पा० सू० ३.१.११४) इत्यादिना क्यपि निपात्यते । उदगात् उदितवान् । इण् गतौ । 'इणो गा लुङि' (पा० सू० २. ४. ४५) इति गादेशः । 'गातिस्था०' (पा० सू० २.४. ७७) इति सिचो लुक् । किंच मामकम् मदीयम् इदम् अधुनोच्चार्यमाणं वचः आत्मनो जयाशंसात्मकं शत्रूणाम् अभिभवप्रतिपादकं च वाक्यम् । यद्वा जयोद्देशेन प्रयुज्यमानं मन्त्रात्मकं वाक्यम् । उत् इति उपसर्गश्रवणात् प्रकृतक्रियासंबन्धः । उदगात् । मामकम् इति । अस्मच्छब्दात् 'तस्येदम्' (पा० सू० ४.३.१२०) इत्यण् । 'तवकममकावेकवचने' (पा० सू० ४. ३. ३) इत्यस्मदो ममकादेशः । सूर्योदयस्य वाग्व्यवहारस्य च प्रतिदिनं सत्त्वेऽपि विशेषतस्तत्कथनस्य प्रयोजनम् आह—अहम् अभीवर्तमणिधारकः यथा येन प्रकारेण शत्रुहः शत्रूणां हन्ता असानि भवानि । हन हिंसागत्योः । 'आशिषि हनः' (पा० सू० ३. २. ४९) इति डप्रत्ययः । अस्तेर्लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' (पा० सू० ३. ४. ९२) इति आडागमा । 'यावद्यथाभ्याम्' (पा० सू० ८.१.३६) इति निघातप्रतिषेधः । म्पिपि पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे 'आगमा अनुदात्ताः' (पा० म० ३. १. ३) इति आटोऽपि अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । यथाहम् एवं भवानि तथा उदगाद् इति पूर्वेण संबन्धः । मणिप्रभावात् अद्यतनसूर्योदयः अधुनाप्रयुज्यमानवचश्च शत्रुहननानुकूलम् अभूद् इत्यर्थः । यत एवम् अतः अहम् असपत्नः शत्रुरहित एव । यदि च सपत्ना भवेयुस्तर्हि सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता असिम । हन्तेः 'क्विप् च' (पा० सू० ३. २. ७६) इति क्विप् ॥

शब्दा०—असौ=यह, सूर्यः=सूर्य, उत् अगात्=ऊपर गया है, उत् =ऊपर, इदम्=यह, मामकम्=मेरा, वचः=मन्त्र, यथा=जिस प्रकार, अहम् =मैं, शत्रुहः=शत्रु को मारनेवाला, असानि=होऊँ, असपत्नः=बिना प्रतिपक्षी का, सपत्नहा=प्रतिद्वन्दी को मारनेवाला।

हि० अ०—यह सूर्य ऊपर चला गया है; मेरा यह मन्त्र (भी) ऊपर (गया है), ताकि मैं शत्रु को मारने वाला, प्रतिद्वन्दी-रहित तथा प्रतिद्वन्द्वियों को मारने वाला होऊँ।

Trans.—Up has gone this sun, up this speech of mine, that I may be enemy-slayer, without rivals and rival-slayer.

Notes—अगात्—√*gā* 'to go', 'root'-aorist, 3rd. sing. असानि—√*as* 'to be', pres. subju. 1st. sing. ; not unaccented because preceded by यथा. असपत्नः—Having no rival i. e. without enemy ; Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2.172).

सपत्नऽक्षयणः । वृषा । अभिऽराष्ट्रः । विऽससहिः ॥ यथा । अहम् । एषाम् । वीराणाम् । विऽराजानि । जनस्य । च ॥६॥

सा० भा०—उत्तरवाक्ये यथेति श्रवणात् पूर्ववाक्येऽपि अर्थात् तथेत्यध्याह्रियते । सपत्नक्षयणः सपत्नानां शत्रूणां नाशकः । 'क्षि क्षये' । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' (पा० सू० ३. १. १३४) इति कर्तरि ल्युप्रत्ययः । अतः वृषा प्रजानाम् इष्टफलस्य वर्षकः । वृष सेचने 'कनिन्युवृषि' (पा० उ० १. १५४) इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । अत एव अभिराष्ट्रः स्वराष्ट्रं परराष्ट्रं च अभिगतः अधिपतित्वेन प्राप्तः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (पावा० १.४.७९.२) इति प्रादिसमासः । अतो विषासहिः विविधं पुनः पुनः परेषां सोढा अभिभविता । वह अभिभवे । अस्माद् यङन्तात् 'सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ' (पावा० ३. २. १७१.२) इति किप्रत्ययः । अतोलोपयलोपौ । मणिप्रभावाद् एवंगुणविशिष्टः तथा भूयासम् । कथम् इत्यत आह—अहम् मणिधारकः यथा येन प्रकारेण एषाम् शत्रुसंबन्धिनां पूर्वम् आत्मनो बाधकानां वीराणाम् शत्रुभटानां जनस्य स्वकीयस्य परकीयस्य प्राणिजातस्य च विरा-

जानि । राजतिरैश्वर्यकर्मा । नियन्ता भवानि । तथेति पूर्वेण संबन्धः उदीरितगुणोपेतः सन् मणिप्रभावात् शत्रुप्रभृतीनां सर्वेषां शासिता भवामीति भावः । यद्वा उक्तगुणोपेतः सन् अहं वीराणां जनस्य च यथा विराजानि हे मणे त्वत्प्रभावात् तथा भूयासम् इति शेषः ॥

शब्दा०—*सपत्नक्षयणः*=प्रतिद्वन्दी को नष्ट करनेवाला, *वृषा*=इच्छा को पूरा करनेवाला, *अभिराष्ट्रः*=अपने सामर्थ्य से राष्ट्र को पानेवाला, *विसमहिः*=जीतनेवाला, *यथा*=जिस प्रकार, *अहम्*=मैं, *एषाम्*=इन शत्रुओं के, *वीराणाम्*=वीरों का, *विराजानि*=शासन करूँ, *जनस्य*=अपनी प्रजाओं का, *च*=और ।

हि० अ०—प्रतिद्वन्दी को नष्ट करनेवाला, (प्रजाओं की) इच्छा को पूरा करनेवाला, राष्ट्र को सामर्थ्य से प्राप्त करनेवाला तथा जीतनेवाला (होऊँ), ताकि मैं (शत्रुपक्ष के) इन वीरों का तथा (अपने एवं पराये) लोगों का शासक बनूं ।

Trans.--(May I be) the rival-destroyer, the fulfiller of desires (of our people), the conqueror of nation with my own power, the victorious ; that I may be ruler of the heroes of these enemies and of our people.

Notes—विषासहिः-Victorious; derived from the perfect base √*sasah* 'to conquer' + इ; final इ is a noun-making termination. The red. syllable is lengthend. विराजानि—वि + √*rāj* 'to rule over', subju. 1st. sing. ; not unaccented because preceded by यथा.

'सहृदयं सांमनुस्यम्' इति सूक्तेन सांमनस्यकर्मणि ग्राममध्ये संपातितोदकुम्भनिनयनम् तद्वत् सुराकुम्भनिनयनम् त्रिवर्षवर्तिसकाया गोः पिशितानां प्राशनम् संपातितान्नप्राशनं संपातितसुरायाः पायनं तथाविधप्रपोदकपायनं च कुर्यात्। सूत्रितं हि—'सहृदयम्' 'तदू षु ते' (अ० ५. १. ५) 'सं जानीध्वम्' (अ० ६.६४.१) इति प्रक्रम्य 'सांमनस्यानि। उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति' (कौ० सू० १२. ५. ६) इत्यादि।

तथा उपाकर्मण्यपि आज्यहोमे अस्य सूक्तस्य विनियोगः। सूत्रितं हि—'अभिजिति शिष्यान् उपनीय श्वो भूते संभारान् संभरति इति प्रक्रम्य 'गणकर्मभिर्विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्' (कौ० सू० १३९. १.७) इति। अत्र गणकर्मशब्देन 'सहृदयम्', 'तदू षु ते' इत्यादिगणो विवक्षितः।

सऽहृदयम्। साम्ऽमनस्यम्। अविंऽद्वेषम्। कृणोमि। वः॥ अन्यः। अन्यम्। अभि। हर्यत। वत्सम्। जातम्ऽइव। अघ्न्या॥१॥

सा० भा०—हे विवदमाना जनाः वः युष्माकम् अविद्वेषम्। विद्वेषाभावोपलक्षितं सांमनस्यकर्म कृणोमि करोमि। कीदृशं तत् सांमनस्यम्। सहृदयम् समानैर्हृदयैरुपेतम्। समानचित्तवृत्तियुक्तम् इत्यर्थः। सांमनुष्यम्। मिथः संप्रीतियुक्ता मनुष्याः संमनुष्याः तैर्निर्वर्तितं सांमनुष्यम्। ईदृशं समानज्ञानहेतुभूतं सख्यं करोमीत्यर्थः। ततो यूयमपि जातं वत्सं अघ्न्या गोनामैतत्। अहन्तव्या गाव इव अन्योऽन्यं परस्परम् अभि हर्यत आभिमुख्येन कामयध्वम्। 'हर्य गतिकान्त्योः'।

शब्दा०—*सहृयम्*=समान हृदयवाला, *सांमनस्यम्*=समान मनवाला, *अविद्वेषम्*=द्वेषरहित, *कृणोमि*=बनाता हूँ, *वः*=तुमलोगों को, *अन्यः*=एक, *अन्यम्*=दूसरे को, *अभि हर्यत*=प्रेम करो, *वत्सम्*=बछड़े को, *जातमिव*=जिस प्रकार उत्पन्न हुये को, *अघ्न्या*=अवध्य गाय।

हि० अ०—(हे विवाद करनेवाले मनुष्यो,) तुम लोगों को समान हृदयवाला, समान मनवाला तथा द्वेष से रहित बनाता हूँ। एक दूसरेसे प्रेम करो, जिस प्रकार गाय उत्पन्न बछड़े को (प्यार करती है)।

Trans.—I make you alike-hearted, alike-minded, and free from hostality. You show affection one towards the other as a cow towards her (newly) born calf.

Notes—सांमनस्यम्—Sāyaṇa reads it as सांमनुष्यम् and accordingly takes it to mean the state of becoming together of men out of love for one another. अभि हर्यत—√*harya* 'to be gratified', impv. 2nd. plu.

अनुऽव्रतः । पितुः । पुत्रः । माता । भवतु । सम्ऽमनाः ॥ जाया । पत्ये । मधुऽमतीम् । वाचम् । वदतु । शन्तिवाम् ॥ २ ॥

सा० भा०—पुनः तनयः पितुरनुव्रतः। व्रतम् इति कर्मनाम। अनुकूलकर्मा भवतु। यत् पिता कामयते तत्कर्मकारी भवतु। माता च संमनाः पुत्रादिभिः समानमनस्का भवतु। पत्ये भर्त्रे जाया भार्या मधुमतीम् माधुर्यवतीं शन्तिवाम् सुखयुक्तां वाचं वदतु ब्रवीतु। समानमनस्का भवतु इत्यर्थः। पत्ये। 'पतिः समास एव' (पा० सू० १.४.८) इति घिसंज्ञाया नियमात् केवलस्य अभावात् तत्कार्याभावे यण्। शन्तिवाम् इति। 'कंशंभ्याम्' (पा० सू० ५.२.१३८) इति शम्-शब्दात् तित्प्रत्ययः। ततो मत्वर्थीयो वः॥

शब्दा०—*अनुव्रतः*=आज्ञापालक, *पितुः*=पिता का, पुत्रः=पुत्र, *माता*=माता, *भवतु*=होवे, *संमनाः*=एक मनवाली, *जाया*=पत्नी, *पत्ये*=पति के लिये, *मधुमतीम्*=मीठी, *वाचम्*=वाणी, *वदतु*=बोले, *शन्तिवाम्*=कल्याणकारी, सुखकर।

हि० अ०—पुत्र पिता का आज्ञापालक हो; माता (पुत्रादिकों के साथ) एक मनवाली हो। पत्नी पति के लिये मीठी तथा कल्याणकारी वाणी बोले।

Trans.—Be the son obedient to his father; be the mother alike-minded (with her sons). Let the

wife speak the wealful words full of honey for her husband.

Notes—माता—There are two readings माता and मात्रा. Sāyaṇa explains the stanza by taking it as माता and Whitney by taking it as मात्रा. वदतु—√*vad* 'to speak', impv. 3rd. sing.

मा । भ्राता । भ्रातरम् । द्विक्षत् । मा । स्वसारम् । उत । स्वसा ॥
सम्यञ्चः । सऽव्रताः । भूत्वा । वाचम् । वदत । भद्रया ॥३॥

सा० भा०—भ्राता सोदरः भ्रातरं मा द्विष्यात् दायभागादिनिमित्तेन भातृविषयम् अप्रियं मा कुर्यात् । उत अपि च स्वसारम् भगिनीं स्वसा मा द्विष्यात् । 'ऋन्नेभ्यः०' (पा० सू० ४. १. ५) इति प्राप्तस्य ङीपः 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (पा० सू० ४. १. १०) इति प्रतिषेधः । ते सर्वे भ्रात्रादयः सम्यञ्चः समञ्चनाः समानगतयः सव्रताः समानकर्माणो भूत्वा भद्रया कल्याण्या वाचा वागिन्द्रियेण वाचं वदतु वदन्तु । व्यत्ययेन एकवचनम् । सम्यञ्च इति । संपूर्वाद् अञ्चतेः 'ऋत्विग्' (पा० सू० ३. २. ५९) इत्यादिना क्विन् । 'समः समि' (पा० सू० ६. ३. ९३) इति सम्यादेशः ॥

शब्दा०—*मा*=मत, *भ्राता*=भाई, *भ्रातरम्*=भाई से, *द्विक्षत्*=द्वेष करे, *मा*=मत, *स्वसारम्*=बहन को, *उत*=और, *स्वसा*=बहन, *सम्यञ्चः*=समान गतिवाले, *सव्रताः*=समान कार्यवाले, *भूत्वा*=होकर, *वाचम्*=वाणी, *वदत*=बोलो, *भद्रया*=शिष्टता से ।

हि० अ०—भाई भाई से द्वेष न करे; बहन बहन से न (द्वेष करे); समान गतिवाले तथा समान कार्यवाले होकर (तुम लोग) शिष्टता से वचन बोलो ।

Trans.—Let not a brother hate his brother, nor a sister (hate her) sister ; becoming of alike courses and ot alike action speak words auspiciously.

Notes—द्विक्षत्—√*dviṣ* 'to hate', 'sa'-aorist injun. 3rd. sing. सम्यञ्चः—Of alike courses; derived from सम् + √*añc*

'to go together' + क्विन्. वदत—√vad 'to speak' impv. 2nd. plu. Sāyaṇa reads it as वदतु, the sing. according to him, being used in the sense of plural.

येन॑ । दे॒वाः । न । वि॒ऽयन्ति॑ । नो इति॑ । च॒ । वि॒ऽद्वि॒षते॑ । मि॒थः ॥
तत् । कृ॒ण्म॒ः । ब्रह्म॑ । वः॒ । गृ॒हे । स॒म्ऽज्ञान॑म् । पुरु॑षेभ्यः ॥४॥

सा० भा०—येन ब्रह्मणा देवा इन्द्रादयः न वियन्ति विमतिं न प्राप्नुवन्ति । नो च नैव च मिथः परस्परं विद्विषते विद्वेषं कुर्वते । 'द्विष अप्रीतौ' । अदादित्वात् शपो लुक् । तत् संज्ञानम् समानज्ञाननिमित्तम् ऐकमत्यापादकं ब्रह्म मन्त्रात्मकं सांमनस्यं वः युष्माकं गृहे पुरुषेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । तदर्थं कृण्मः कुर्मः । 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्वि-कृण्व्योर च' (पा० सू० ३. १. ८०) इति उप्रत्ययः । 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' (पा० सू० ६. ४. १०७) इति उकारलोपः ।

शब्दा०—*येन*=जिससे, *देवाः*=देवता, *न*=नहीं, *वियन्ति*=अलग होते हैं, *नो*=न तो, *च*=और, *विद्विषते*=द्वेष करते हैं, *मिथः*=परस्पर, *तत्*=उस, *कृण्मः*=करते हैं, *ब्रह्म*=प्रार्थना, *वः*=तुम्हारे, *गृहे*=घर पर, *संज्ञानम्*=समान ज्ञान अर्थात् सामञ्जस्य के निमित्त, *पुरुषेभ्यः*=मनुष्यों के लिये ।

हि० अ०—जिससे देवता अलग नहीं जाते और न तो परस्पर द्वेष हो करते हैं; तुम्हारे घर पर (तुम्हारे) मनुष्यों के लिये उस सामञ्जस्य के निमित्त (हम) प्रार्थना करते हैं ।

Trans.—Whereby the gods do not go apart, nor do they hate one another, that prayer we perform in your house for the concord of your men.

Notes—वियन्ति—√*i* with वि 'to go apart', pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by येन. विद्विषते—वि + √*dviṣ* 'to hate', pres. Atm. 3rd. plu.; not unaccented because syntactically connected with येन.

ज्यायस्वन्तः । चित्तिनः । मा । वि । यौष्ट । सम्ऽराधयन्तः । सऽधुराः । चरन्तः ॥ अन्यः । अन्यस्मै । वल्गु । वदन्तः । आ । इत । सध्रीचीनान् । वः । सम्ऽमनसः । कृणोमि ॥ ५ ॥

सा० भा०—ज्यायस्वन्तः ज्यायस्त्वगुणोपेताः । ज्येष्ठकनिष्ठभावेन परस्परम् अनुसरन्त इत्यर्थः । चित्तिनः समानचित्तयुक्ताः संराधयन्तः समानसंसिद्धिकाः । समानकार्या इत्यर्थः । सधुराः समानकार्योद्वहनाः । 'ऋक्पूरब्धूःपथाम०' (पा० सू० ५.४.७४) इति अकारः समासान्तः । इत्थं चरन्तः वर्तमाना यूयं मा वि यौष्ट मा पृथग् भूत । वियुक्ता मा भवतेत्यर्थः । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्मात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने रूपम् । इडभावश्छान्दसः । अन्योन्यस्मै परस्परं वल्गु शोभनं प्रियवाक्यं वदन्तः भाषमाणा यूयम् ऐत आगच्छत । अहमपि हे जनाः वः युष्मान् सध्रीचीनान् सहाञ्चतः कार्येषु सह प्रवृत्तान् संमनसः समानमनस्कान् कृणोमि करोमि । सध्रीचीनान् इति । सह अञ्चन्तीति विगृह्य अञ्चते 'ऋत्विग्'० (पा० सू० ३. २. ५९) इत्यादिना क्विन् । 'सहस्य सध्रिः' (पा० सू० ६ ३. ९५) इति सध्र्यादेशः । 'विभाषाञ्चेदिक्स्त्रियाम्' (पा० सू० ५. ४. ८) इति स्वार्थिकः खः । ततो भसंज्ञायाम् 'अचः' पा० सू० ६. ४. १३८) इति अकारलोपे 'चौ' (पा० सू० ६. ३. १३८) इति दीर्घत्वम् ॥

शब्दा०—*ज्यायास्वन्तः* = श्रेष्ठ गुणों से युक्त, *चित्तिनः*=समान अन्तःकरणवाले, *मा*=मत, *वि यौष्ट*=अलग होवो, *संराधयन्तः*=एक साथ साधना करते हुये, *सधुराः*=कंधा मिलाकर, *चरन्तः*=चलते हुये, *अन्यः*=एक, *अन्यस्मै*=दूसरे के लिये, *वल्गु*=प्रिय वचन, *वदन्तः*=बोलते हुये, *आ इत*=यहां आवो, *सध्रीचीनान्*=एक साथ चलनेवाला, अर्थात् एक साथ कार्य में प्रवृत्त होनेवाला, *वः*=तुमलोगों को, *संमनसः*=समान मनवाला, *कृणोमि*=बनाता हूँ ।

हि० अ०—श्रेष्ठ गुणोंसे युक्त, समान चित्तवाले, एक साथ साधना करते हुये, कंधे में कंधा मिलाकर चलते हुये, (तुम लोग) अलग मत होवो । परस्पर एक दूसरे के लिये प्रिय वचन बोलते हुये आवो । मैं तुम लोगों को एक साथ कार्य में प्रवृत्त होनेवाला तथा समान मनवाला बनाता हूँ ।

Trans.—Having superior virtues in them, of alike intent, do not be divided, accomplishing together, and moving on with joint labour. Speaking lovely words one to another come hither. I make you going together and alike-minded.

Notes—वि यौष्ट—√*yu* with वि 'to separate,' 's'-aorist, injun. 2nd. plu. संराधयन्तः—√*rādh* with सम् 'to accomplish together' + णिच् + शतृ. वदन्तः—√*vad* 'to speak' + शतृ, nom. plu. आ इत—√*i* with आ 'to come', impv. 2nd. plu. सध्रीचीनान्—सध्रि is the same as सह (सहस्य सध्रिः—Pāṇ. VI. 3. 95). When अ and न् of अञ्च् is dropped the syllable immediately prededing it is lengthened (चौ--Pāṇ. VI. 3. 138).

समानी । प्रऽपा । सह । वः । अन्नऽभागः । समाने । योक्त्रे । सह । वः । युनज्मि ॥ सम्यञ्चः । अग्निम् । सपर्यत । अराः । नाभिम्ऽइव । अभितः ॥ ६ ॥

सा० भा०—हे सांमनस्यकामाः वः युष्माकं समानी एका प्रपा पानीयशाला भवतु। अन्नभागश्च सह एव भवतु। परस्परानुरागवशेन एकत्रावस्थितम् अन्नपानादिकं युष्माभिरुपभुज्यताम् इत्यर्थः। तदर्थम् अहं वः युष्मान् समाने योक्त्रे एकस्मिन् बन्धने स्नेहपाशे सह युनज्मि सह बध्नामि। अपि च सम्यञ्चः संगताः एकफलार्थिनो भूत्वा समानज्ञानाः सन्तः अग्निं सपर्यत पूजयत। सपर पूजायाम्। कण्ड्वादित्वाद् यक्। कथमिव स्थिता इति तत्राह—अरा नाभिमिव अभितः। रथचक्रस्य मध्यच्छिद्रं नाभिः। तस्यः अभितो वर्तमानाः अराः चक्रावयवाः कीलाका नियतस्थानाः परिवेष्ट्य वर्तन्ते। एवम् एकम् इति स्मरणात् तद्योगाद् नाभिम् इति द्वितीया।

शब्दा०—*समानी* = एक, *प्रपा*=पानीशाला, *सह*=एक साथ, *वः*= तुम लोगों का, *अन्नभागः*=भोजन, *समाने*=समान, *योक्त्रे*=बंधन में, *सह*=एक साथ, *वः*=तुमलोगों को, *युनज्मि*=बांधता हूँ, *सम्यञ्चः*=एक

साथ होकर, *अग्निम्*=अग्नि की, *सपर्यत*=उपासना करो, *अराः*=पहिये की तिल्लियां, *नाभिमिव*=जिस प्रकार धूरे को, *अभितः*=चारों तरफ से घेरकर स्थित रहती हैं।

हि० अ०—तुमलोगों की पानीशाला एक हो; भोजन एक साथ हो; तुमलोगों को समान बंधन में बांधता हूं। एक साथ होकर अग्नि की उपासना करो, जिस प्रकार चक्र की तिल्लियां धूरे के चारों तरफ (स्थित रहती हैं)।

Trans.—Your drinking place (be) the same, in common (be) your share of food; in the same bond do I unite you together; going together, worship Agni like spokes about a nave.

Notes—युनज्मि—√*yuj* 'to join', pres. subju. 1st, sing. सपर्यत—√*saparya* 'to honour', impv. 2nd. plu.

सध्रीचीनान् । वः । सम्ऽमनसः । कृणोमि । एकंऽश्नुष्टीन् ।
सम्ऽवननेन । सर्वान् ॥ देवाःऽइव । अमृतम् । रक्षमाणाः ।
सायम्ऽप्रातः । सौमनसः । वः । अस्तु ॥७॥

सा० भा०—सध्रीचीनान् सह प्रवर्तमानान् एककार्यकरणे सहोद्युक्तान् संमनसः समानमनस्कान् वः युष्मान् कृणोमि करोमि। तथा युष्माकम् एकश्नुष्टिम् एकविधं व्यापनम् एकविधस्यान्नस्य भुक्ति वा करोमि। संवननेन वशीकरणेन अनेन सांमनस्यकर्मणा युष्मान् सर्वान्। वशीकरोमीत्यर्थः। अमृतम् द्युलोकस्य अजरामरत्वप्रापकं पीयूषं रक्षमाणाः ऐकमत्येन पालयन्तः देवा इव इन्द्रादयो यथा सौमनस्ययुक्ता भवन्ति एवं वः युष्माकं सायंप्रातः एतदुपलक्षिते सर्वस्मिन् काले सौमनसः सौमनस्यं शोभनमनस्कत्वम् अस्तु भवतु।

शब्दा०—*सध्रीचीनान्*=एक साथ जानेवाला, *वः*=तुमलोगों को, *संमनसः*=एक मन वाला, *कृणोमि*=बनाता हूँ, *एकश्नुष्टीम्*=एक साथ भोजन करने वाला, *संवननेन*=वशीकरण मंत्र से, *सर्वान्*=सबको, *देवा इव*=देवों की तरह, *अमृतम्*=अमृत की, *रक्षमाणाः*=रक्षा करते हुये, *सायंप्रातः*=शाम

तथा सुबह, अर्थात् प्रत्येक क्षण, *सौमनसः*=एक समान मन, *वः*=तुम लोगों का, अस्तु=होवे ।

द्वि० अ०—तुमलोगों को एक साथ जानेवाला, (तथा) एक मन-वाला (बनाता हूँ) । अमृत की रक्षा करते हुये देवों की तरह, प्रत्येक क्षण तुम लोगों का मन एक साथ रहे ।

Trans.—I make all of you going together, alike-minded, enjoying food together, by (my) conciliation. Like gods guarding the nector, be concord to you at night and day.

Notes—सध्रीचीनान्—See AV. III. 30.5. एकश्नुष्टीन्—Sāyaṇa renders it as एकविधं व्यापनम् एकविधस्यान्नस्य भुक्तिर्वा; Whitney takes it to mean 'of one bunch.' It is derived from √*aṁś* 'to attain' or √*aś* 'to eat'. रक्षमाणाः-√*rakṣ* 'to protect' + शानच्. सायंप्रातः—Evening and morning i.e. at every moment, Dvandva compd.; both the members are separated by Avagraha.

अ॒ग्नेःऽइ॑व । अ॒स्य॒ । दह॑तः । ए॒ति॒ । शु॒ष्मिणः॑ । उ॒तऽइ॑व । म॒त्तः ।
वि॒ऽलप॑न् । अप॑ । अ॒यति॒ ॥ अ॒न्यम् । अ॒स्मत् । इ॒च्छ॒तु॒ । कम् ।
चि॒त् । अ॒व्र॒तः । तपुः॑ऽवधाय । नमः॑ । अ॒स्तु॒ । त॒क्मने॑ ॥१॥

सा० भा०—आर्द्रम् अनार्द्रं च सर्वं दहतः दावात्मकस्य अग्नेरिव कृत्स्नम् अङ्गं दहतः शुष्मिणः शोषकबलयुक्तस्य अस्य ज्वरस्य दाहः एति कृत्स्नम् अङ्गं व्याप्नोति। उत अपि च मत्त इव उन्मत्त इव आत्मानं विस्मृत्य विलपन् विविधं प्रलापं कुर्वन् तेन ज्वरेण अपायति अपगच्छति अस्माल्लोकात् प्रैति। ईदृशः प्रबलः पित्तज्वरः अस्मत् अस्मत्तः अन्यं कंचित् कमपि अव्रतः अव्रतं (विभक्तिव्यत्ययः) सदाचारहीनं पुरुषम् इच्छतु प्राप्नोतु। उक्तं हि—

व्रतोपवासैर्यैर्विष्णुर्नान्यजन्मनि तोषितः।
ते नरा मुनिशार्दूल ग्रहरोगादिभागिनः॥ इति।

तपुर्वधाय तपुस्ताप एव वधः हननसाधनम् आयुधं यस्य स तथोक्तः तस्मै तक्मने कृच्छ्रजीवननिमित्ताय ज्वराभिमानिदेवाय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। अनेन नमस्कारेण तुष्टः सन् अन्यत्र अपसर्पत्वित्यर्थः। 'तकि कृच्छ्रजीवने'। अस्माद् औणादिको मनिन्।

शब्दा०—*अग्ने इव*=अग्नि के ताप की तरह, *अस्य*=इस ज्वर का, *दहतः*=जलाते हुये का, *एति*=फैल रहा है, *शुष्मिणः*=शोषण करनेवाले बल से युक्त, *उतेव*=और जिस प्रकार, *मत्तः*=उन्मत्त, *विलपन्*=चिल्लाता हुआ, *अप*=दूर, *अयति*=ले जाया जाता है, *अन्यम्*=दूसरे को, *अस्मत्*=हमसे भिन्न, *इच्छतु*=इच्छा करे, *कश्चित्*=किसी, *अव्रतः*=सदाचारहीन व्यक्ति की, *तपुर्वधाय*=ताप है अस्त्र जिसका ऐसे ज्वर के लिये, *नमः*=नमस्कार, *अस्तु*=होवे, *तक्मने*=ज्वर के लिये।

हि० अ०—अग्नि के ताप की तरह जलाते हुए, शोषण करनेवाले बल से युक्त इस (ज्वर) का (ताप सम्पूर्ण शरीर में) फैल रहा है। और मानो उन्मत्त की तरह चिल्लाता हुआ (ज्वरग्रस्त व्यक्ति, ज्वर के

द्वारा) दूर ले जाया जाता है। (इस प्रकार का प्रबल ज्वर) हमसे भिन्न किसी सदाचारहीन व्यक्ति (के पास जाने की इच्छा करे)। ताप है अस्त्र जिसका ऐसे ज्वर के लिये नमस्कार हो।

Trans.—(Warmth) of him of desiccating vigour, like that of burning fire, spreads (throughout the body). And crying, as it were a mad, (the patient) is taken away (from this world). Other than us let it seek some wicked. Homage be to the heat-weaponed fever.

Notes—दहतः—Gen. sing. of pres. part. दहत् from √*dah* 'to burn' + शतृ. शुष्मिणः—Of desiccating vigour; Sāyaṇa takes it as an adj. of अस्य. Whitney translates this by proposing a slight emendation of शुष्मिणः to शुष्मः 'vehemence'. मत्तः—Sāyaṇa understands it as the past part. of √*mad* to be exhilarated with the suffix क्तः Whitney thinks it as a quasi-ablative of the pronoun अस्मद्. विलपन्—√*lap* with वि 'to cry out' + शतृ; nom. sing. अयति—√*i* 'to go', caus. pres. 3rd. sing. इच्छतु—√*iṣ* 'to desire', impv. 3rd. sing. अव्रतः—Sāyaṇa explains by taking it as an acc. sing. and connects it with कञ्चित्. According to Whitney it is used for Takman which is ill-behaved. तपुर्वधाय—Having heat as its weapon; Bahuvrīhi compd. accented on the first member.

नमः। रुद्राय। नमः। अस्तु। तक्मने। नमः। राज्ञे। वरुणाय। त्विषिऽमते॥ नमः। दिवे। नमः। पृथिव्यै। नमः। ओषधीभ्यः॥ २॥

सा० भा०—रुद्राय रोदयति उपतापेन अश्रूणि मोचयतीति रुद्रो ज्वराभिमानी देवः। 'रोदेर्णिलुक् च' (पा० उ० २. २२) इति रक्-प्रत्ययः। तस्मै रुद्राय प्रथमं नमोऽस्तु तक्मने ज्वराय च नमोऽस्तु।

त्विषीमते दीप्तिमते राज्ञे स्वामिने तत्तत्प्राणिकृतपापानुरोधेन निग्रहकारिणे वरुणाय नमोऽस्तु तथा दिवे द्युलोकाय नमः पृथिव्यै च नमः। द्यावापृथिव्यौ हि कृत्स्नस्य भूतजातस्य मातापितरौ तस्मात् तयोर्नमस्कारः कृतः। ओषधीभ्यः पृथिव्याम् उत्पन्नाभ्यो व्रीह्यादिभ्यो नमोऽस्तु। औषधसेवया पथ्यक्रमेण च आरोग्यम् उपजायत इत्योषधानां नमस्कारः॥

शब्दा०—*नमः*=नमस्कार, *रुद्राय*=रुद्र के लिये, *नमः*=नमस्कार, *अस्तु*=हो, *तक्मने*=ज्वर के लिये, *नमः*=नमस्कार, *राज्ञे*=राजा, *वरुणाय*=वरुण के लिये, *त्विषिमते*=तेजस्वी, *नमः*=नमस्कार, *दिवे*=आकाश के लिये, *नमः*=नमस्कार, *पृथिव्यैः*=पृथिवी के लिये, *नमः*=नमस्कार, *ओषधीभ्यः*=वनस्पतियों के लिये।

हि० अ०—रुद्र को नमस्कार, ज्वर को नमस्कार हो, तेजस्वी वरुण को नमस्कार, आकाश को नमस्कार, पृथिवी को नमस्कार, वनस्पतियों को नमस्कार।

Trans.—Homage to Rudra; homage be to the fever; homage to king Varuṇa, the brilliant, homage to the sky, homage to the earth, homage to the herbs.

अयम्। यः। अभिऽशोचयिष्णुः। विश्वा। रूपाणि। हरिता। कृणोषि॥ तस्मै। ते। अरुणाय। बभ्रवे। नमः। कृणोमि। वन्याय। तक्मने॥ ३॥

सा० भा०—अयम् आपरोक्ष्येण अनुभूयमानः अभिशोचयिष्णुः अभितः सर्वतः कृत्स्नम् अङ्गं सर्वेषु अङ्गेषु शोचयन् शोकम् उत्पादयन्। 'शुच शोके।' 'णेश्छन्दसि' (पा० सू० ३. २. १३७) इति इष्णुच्प्रत्ययः। ईदृशो यः पित्तज्वरः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि हरिता हरितानि रक्तदूषणेन हरिद्रावर्णानि कृणोषि करोति। पुरुषव्यत्ययः। तस्मै अरुणाय अरुणवर्णाय बभ्रवे पीतवर्णाय च वन्याय संसेव्याय तक्मने ते तुभ्यं ज्वराय नमः कृणोमि करोमि॥

शब्दा०—*अयम्*=यह, *यः*=जो, *अभिशोचयिष्णुः*=सम्पूर्ण शरीर में चिन्ता को बढ़ानेवाले, *विश्वा*=सम्पूर्ण, *रूपाणि*=रूप को, *हरिता*=पीला रंग का, *कृणोषि*=कर देते हो, *तस्मै*=उस, *ते*=तुमको, *अरुणाय*=लाल

रंग के, *बभ्रवे*=भूरे रंग के, *नमः*=नमस्कार, *कृणोमि*=करता हूँ, *वन्याय* =वनस्पति रंग के, *तक्मने*=ज्वर के लिये ।

हि० अ०—यह जो (तुम) (सम्पूर्ण शरीर में) चिन्ता को बढ़ाते हुये सम्पूर्ण रूप को पीला कर देते हो, (इसलिये) लाल, भूरे तथा वनस्पति रंग वाले, उस तुम ज्वर को नमस्कार करता हूँ ।

Trans.—Thou as such who, creating anxiety throughout (the body), dost make all forms yellow; to thee as such the ruddy, the brown, the woody Takman, do I pray homage.

Notes—अभिशोचयिष्णुः—From अभि + √*śuc* 'to shine' with the suffixes णिच् and इष्णुच्. कृणोषि—√*kṛ* 'to make' pres. 2nd. sing. ; not unaccented because preceded by यः. Sāyaṇa takes it as कृणोति by puruṣa-vyatyaya. वन्याय—Sāyaṇa renders it by संसेव्याय. He takes वन्याय as a gerundive from √*van* 'to win'. Whitney takes it to mean 'woody'.

देवाश्च वा असुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवा अनुव्यमिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति॥१॥

शब्दा०—*देवाः*=देव, च=और, वै=वाक्यालंकार के लिये प्रयुक्त एक निपात, *असुराः*=असुर, च=और, *उभये*=दोनों, *प्राजापत्याः*=प्रजापति की सन्तान, *पस्पृधिरे*=एक दूसरे से स्पर्धा करने लगे, *ततः*=तब, *देवाः*=देव, *अनुव्यमिव आसुः*=कुछ दब से गये, *अथ ह*=अनन्तर ही, *असुराः*=असुरों ने, *मेनिरे*=सोचा, *अस्माकम् एव*=हमारा ही, *इदम्*=यह, *खलु*=सचमुच या निश्चित रूप से, *भुवनम्*=संसार, *इति*=एक निपात।

हि० अ०—प्रजापति की दोनों सन्तान देव और असुर परस्पर स्पर्धा करने लगे। तब देवगण कुछ दब से गये। इस पर असुरों ने सोचा कि यह सम्पूर्ण संसार सचमुच हमहीं लोगों का है।

Trans.--The gods and the Asuras both were the offsprings of Prajāpati. They became jealous of each other. The gods had to suffer humiliation (in this rivalry). Then the Asuras thought, 'This world, indeed, belongs to us alone.'

Notes--पस्पृधिरे—√*spṛdh* 'to contend', perf. Ātm. 3rd. plu. अनुव्यम्—Derived from अनु + √*vī* 'to be inferior'. आसुः—√*ās* 'to sit', perf. 3rd. plu. मेनिरे—√*man* 'to think', perf. Ātm. 3rd. plu.

ते होचुः। हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै तां विभज्योपजीवामेति तामौक्ष्णैश्चर्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमाना अभीयुः॥२॥

शब्दा०—*ते*=वे असुर, *ह*=अर्थ पर जोर देने के लिये प्रयुक्त एक निपात, *ऊचुः*=कहने लगे, *हन्त*=हर्षसूचक एक निपात, *इमाम्*=इस, *पृथिवीम्*=पृथिवी को, *विभजामहै*=आपस में बांट लें, *ताम्*=उसको, *विभज्य*

=बाँटकर, *उपजीवाम*=जीविका चलावें, *इति*=उक्तिसूचक निपात, *ताम्* =पृथिवी को, *औक्ष्णैः*=बैल के, *चर्मभिः*=चमड़ों से, *पश्चात्प्राञ्चैः*= पश्चिम से पूर्व की तरफ, *विभजमानाः*=बांटते हुये, *अभीयुः*=आगे बढ़े ।

हि० अ०—उन्होंने (असुरों ने) कहा कि आवो हमलोग इस पृथिवी को आपस में बांट लें और अपनी जीविका चलावें । (तदनुसार) उन्होंने पृथिवी को पश्चिम से पूर्व की तरफ बैल के चमड़ों से बांटना प्रारम्भ किया।

Trans.--They (the Asuras) said, 'come on. Let us divide this earth among ourselves, and dividing it subsist thereon'. (Accordingly) they began to set about dividing it from west to east with ox-hides.

Notes—ऊचुः—√*vac* 'to speak', perf. 3rd. plu. विभजामहै—√*bhaj* with वि 'to divide', pres. Atm. sujbu. 1st. plu. उपजीवाम—√*jīv* 'to live', pres. subju. 1st. plu. विभजमानाः—√*bhaj* 'to divide' + शानच् ; nom. plu. ईयुः—√*i* 'to go', perf. 3rd. plu.

तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वा इमामसुराः पृथिवीं प्रेत तदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजेमहीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥३॥

व्याख्या०—*तत्*=वह समाचार, *वै*=अर्थ पर जोर देने वाला एक निपात, *देवाः*=देवों ने, *शुश्रुवुः*=सुना, *विभजन्ते*=बांट रहे हैं, *ह वै*=अर्थ पर जोर देने वाला निपात, *इमाम्*=इसको, *असुराः*=असुर, *पृथिवीम्*=पृथिवी को, *प्रेत*=जाओ या चलो, *तत्*=वहां ही, *एष्यामः*=चलें, *यत्र*=जहां, *इमाम्* =इस पृथिवी को, *असुराः*=असुर, *विभजन्ते*=बांट रहे हैं, *के*=कौन, *ततः* =तब, *स्याम*=होंगे, *यद्*=यदि, *अस्यै*=इसका भाग, *न*=नहीं, *भजेमहि* =पावेंगे, *इति*=उक्तिसूचक निपात, *ते*=वे देवगण, *यज्ञम्* *एव*=यज्ञरूपी, *विष्णुम्*=विष्णु को, *पुरस्कृत्य*=आगे करके, *ईयुः*=गये ।

हि० अ०—देवों ने वह (समाचार) सुना । (उन्होंने कहा कि) असुर इस पृथिवी को सचमुच आपस में बांट रहे हैं । चलो वहीं चलें जहां असुर

इसे बांट रहे हैं। यदि हमलोग इसमें हिस्सा नहीं पावेंगे तो हमलोग कहां के होंगे ? (अतः) वे यज्ञरूपी विष्णु को आगे करके वहीं गये।

Trans.—The gods heard this (news). (They said), 'The Asuras are actually dividing this earth among themselves. Let us go there where they are dividing. If we do not get a share in it, we shall be nowhere'. They, then went to the Asuras with Viṣṇu in the form of sacrifice as their head.

Notes—शुश्रुवुः—√*śru* 'to hear', perf. 3rd. plu. विभजन्ते—√*bhaj* with वि 'to divide', pres. Ātm. 3rd. plu. इत—√*i* 'to go', impv. 2nd plu. एष्यामः—√*i* to go, fut. 1st. plu. भजेमहि—√*bhaj* 'to divide', opt. Ātm. 1st. plu.

ते होचुः। अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजतास्त्वेव नोऽप्यस्यां भाग इति ते हासुरा असूयन्त इवोचुर्यावदेवैष विष्णुरभिशेते तावद्वो दद्म इति ॥४॥

शब्दा०—*ते*=उन्होंने, *ह*=निपात, *ऊचुः*=कहा, *अनु आभजत* =हिस्सा दीजिये, *नः*=हमको, *अस्यां पृथिव्याम्*=इस पृथिवी में, *अस्तु* =रहे, *एव*=ही, *नः अपि*=हम लोगों का भी, *अस्याम्*=इस पृथिवी में, *भागः*=हिस्सा, *इति*=निपात, *ते*=वे, *ह*=निपात, *असुराः*=असुरों ने, *असूयन्त इव*=अपमान करते हुये की तरह, *ऊचुः*=कहा, *यावद् एव*=जितनी दूर तक, *एष विष्णुः*=यह विष्णु, *अभिशेते*=लेट कर घेरेगा, *तावत्*=उतनी दूर तक, *वः*=तुमलोगों को, *दद्मः*=देते हैं या देंगे, *इति* = निपात।

हि० अ०—उन्होंने कहा कि अपने साथ हमें भी इस पृथिवी में हिस्सा दीजिये। हमारा भी इसमें भाग होना चाहिये। उन असुरों ने अपमान करते हुये की तरह उत्तर दिया कि यह विष्णु लेटकर जितनी पृथिवी घेरेगा उतनी हम तुम्हें देंगे।

Trans.—They said (to the Asuras), 'Give us also a share in this earth along with you. We must also have a share in this (earth)'. The Asuras replied

grudgingly, 'We will give you only as much portion in the earth as this Viṣṇu will occupy lying upon it'.

Notes—आभजत—√*bhaj* with आ 'to give share in', impv. 2nd. plu. असूयन्तः—Pres. part. from denom. base √*asuya* 'to be discontented with', nom. plu. अभिशेते—अभि + √*śī* 'to lie', pres. Ātm. 3rd. sing.

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥५॥

शब्दा०—*वामनः*=बौना, *ह*=निपात, *विष्णुः*=विष्णु, *आस*=था, *तत्*=असुरों की उक्ति का, *देवाः*=देवों ने, *न*=नहीं, *जिहीडिरे*=अनादर किया, *महत्*=बहुत, *वै*=निपात, *नः*=हमको, *अदुः*=दिया, *ये*=जिन्होंने, *नः*=हमको, *यज्ञसम्मितम्*=यज्ञ के बराबर, *अदुः*=दिया, *इति*=निपात।

हि० अ०—विष्णु बौने थे। (परन्तु) देवों ने असुरों की उस उक्ति का अनादर नहीं किया। (उन्होंने कहा कि) जिन्होंने हमें यज्ञ के बराबर पृथिवी दी है, उन्होंने हमें बहुत दिया है।

Trans.—Viṣṇu was a dwarf. But the gods did not take offence at what the Asuras said. (They said), 'The Asuras have given us much, who have given us earth equal to sacrifice in size.

Notes—जिहीडिरे—√*hīḍ* 'to be hostile', perf. Ātm. 3rd. plu. अदुः—√*dā* 'to give', root-aorist, 3rd. plu.

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य, च्छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन् गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥६॥

शब्दा०—*ते*=उन देवों ने, *प्राञ्चम्*=पूर्व की तरफ सिर करके, *विष्णुम्*=विष्णु को, *निपाद्य*=लेटाकर, *च्छन्दोभिः*=गायत्री आदि छन्दों से,

अभितः=चारों तरफ से, *पर्यगृह्णन्*=घेर लिया, *गायत्रेण च्छन्दसा*=गायत्री छन्द से, *त्वा*=तुमको, *परिगृह्णामि*=घेरता हूँ, *इति*=निपात, *दक्षिणतः*= दक्षिण की तरफ से, *त्रैष्टुभेन च्छन्दसा*=त्रिष्टुप् छन्द से, *त्वा*=तुमको, *परिगृह्णामि*=घेरता हूँ, *इति*=निपात, *पश्चात्*=पश्चिम की तरफ से, *जागतेन च्छन्दसा*=जगती छन्द से, *त्वा*=तुमको, *परिगृह्णामि*=घेरता हूँ, *इति*=निपात, *उत्तरतः*=उत्तर की तरफ से।

हि० अ०--देवों ने विष्णु को पूर्व की तरफ सिर करके लेटाकर सब तरफ (तीन तरफ) से छन्दों से घेर लिया। 'गायत्री छन्द से तुम्हे घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें दक्षिण की तरफ से घेरा। 'त्रिष्टुप् छन्द से तुम्हें घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें पश्चिम की तरफ से घेरा। 'जगती छन्द से तुम्हें घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें उत्तर की तरफ से घेरा।

Trans.—The gods, having laid down Viṣṇu with his head towards the east, enclosed him on all (three) sides with metres. They enclosed him on the south saying, 'we enclose thee with the Gāyatrī metre.' They enclosed him on the west saying, 'we enclose thee with the Triṣṭup metre'. They enclosed him on the north saying, 'we enclose thee with the Jagatī metre'.

Notes—निपाद्य—√*pad* 'to go', with the suffix ल्यप्. पर्यगृह्णन्—√*grah* with परि 'to enclose', impf. 3rd. plu.

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य अग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमां सर्वां पृथिवीं समविन्दन्त तद्यदेनेमां सर्वां समविन्दन्त तस्माद्वेदिर्नाम तस्मादाहुर्यावती वेदिस्तावती पृथिवी-त्येतया हीमां सर्वां समविन्दन्तैवं ह वा इमां सर्वां सपत्नानां संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्य एवमेतद्वेद ॥७॥

शब्दा०—*तम्*=विष्णु को, *छन्दोभिः*=छन्दों से, *अभितः*=सब तरहसे, *परिगृह्य*=घेरकर, *अग्निम्*=अग्नि को, *पुरस्तात्*=पूर्व की तरफ, *समाधाय*

=रखकर, *तेन*=यज्ञ से, *अर्चन्तः*=पूजा करते हुये, *श्राम्यन्तः*=श्रम करते हुये, *चेरुः*=चलते रहे या करते रहे, *तेन*=यज्ञात्मक विष्णु के आधारभूत स्थान से, *इमाम्*=इस, *सर्वाम्*=सम्पूर्ण, *पृथिवीम्*=पृथिवी को, *समविन्दन्त*=पूर्णरूप से पाया, *तत्*=इसलिये, *यत्*=क्योंकि, *एनेन*=यज्ञ के आधारभूत स्थान से, *इमाम्*=इस, *सर्वाम्*=सम्पूर्ण (पृथिवी को), *समविन्दन्त*=पूर्णरूप से पाया, *तस्मात्*=इसलिये, *आहुः*=कहते हैं, *यावती*=जितनी, *वेदिः*=वेदि, *तावती*=उतनी ही, *पृथिवी*=पृथिवी, *इति*=निपात, *एतया*=इस वेदि से, *हि*=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, *इमाम्*=इस, *सर्वाम्*=सम्पूर्ण (पृथिवी को), *समविन्दन्त*=पूर्णरूप से पाया, *एवं ह वै*=इसी प्रकार, *इमां सर्वाम्*=इस सम्पूर्ण (पृथिवी) को, *सपत्नानाम्*=शत्रुओं को, *संवृङ्क्ते*=छीन लेता है, *निर्भजति*=अलग कर देता है, *अस्यै*=पृथिवी से, *सपत्नान्*=शत्रुओं को, *यः*=जो पुरुष, *एवम्*=इस प्रकार, *एतत्*=यह, *वेद*=जानता है।

हि० अ०—देवगण, यज्ञरूपी विष्णु को छन्दों से तीन तरफ से घेरकर तथा पूर्व दिशा में अग्नि को स्थापना कर यज्ञ से अर्चना करते हुये एवं (अनुष्ठानजन्य) श्रम करते हुये चलते रहे। उन्होंने यज्ञभूमि से सम्पूर्ण पृथिवी को प्राप्त किया। क्योंकि देवों ने इस स्थान से ही सम्पूर्ण पृथिवी प्राप्त की, इसलिये इसे वेदि कहते हैं। इसीलिये यह कहा जाता है कि जितनी बड़ी वेदि है उतनी ही बड़ी पृथिवी है। देवों ने वेदि के द्वारा ही सम्पूर्ण पृथिवी पाई, उसी प्रकार यजमान भी शत्रुओं की सम्पूर्ण पृथिवी छीन लेता है। जो इस सत्य को जानता है वह शत्रुओं को इस पृथिवी से अलग कर देता है।

Trans.—The gods, having enclosed Viṣṇu (in the form of sacrifice) on all (three) sides with metres and having placed Agni on the east side, went on worshipping and toiling. They obtained the entire earth by it. Because they obtained the entire earth by it (the sacrificial place), it is called Vedi (the altar). Hence, it is said that this earth is as big as the Vedi. They (the gods) obtained the entire earth by Vedi. As they obtained the entire earth by the Vedi, so the sacrificer wrests the entire earth of his enemies.

One who knows this truth, separates his enemies from the earth.

Notes—समाधाय—सम् + आ + √*dhā* 'to put', gerund in ल्यप्. अर्चन्तः—√*arc* 'to worship', pres. part. 3rd. plu. श्राम्यन्तः—√*śram* 'to toil', pres. part. 3rd. plu. चेरुः—√*car* 'to move', perf. 3rd. plu. समविन्दन्त—सम् + √*vid* 'to find', impf. Atm. 3rd. plu. आहुः—√*ah* 'to say' perf. 3rd. plu. वेदि—Derived from √*vid* 'to find'; वेदि is so called because it is obtained. संवृङ्क्ते—सम् + √*vṛj* 'to twist', pres. Atm. 3rd. sing.

सोऽयं विष्णुर्ग्लानः, छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमास स तत एवौषधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥८॥

शब्दा०—*सः*=इस प्रकार घेरा हुआ, *अयम्*=यह, *विष्णुः*=विष्णु, *ग्लानः*=म्लान हो गया, *छन्दोभिः*=छन्दों से, *अभितः*=सब तरह से, *परिगृहीतः*=घिरा हुआ होने के कारण, *अग्निः*=अग्नि, *पुरस्तात्*=आगे होने के कारण, *अपक्रमणं न आस*=भाग कर नहीं जा सका, *सः*=वह, *ततः एव*=वहीं पर, *ओषधीनाम्*=छोटे-छोटे पौधों के, *मूलानि*=जड़ के, *उप*=पास, *मुम्लोच*=अदृश्य हो गया।

हि० अ०—इस प्रकार (घेरे हुये) विष्णु म्लान हो गये। परन्तु तीन तरफ छन्दों से और आगे अग्नि से घिरे होने के कारण वे वहाँ से भाग नहीं सके। तब वे वहीं छोटे-छोटे पौधों की जड़ में घुसकर अदृश्य हो गये।

Trans.—Viṣṇu, (being enclosed in this way on all sides) became weary. But, being enclosed on all (three sides) with metres and on the east with Agni, he could not escape from there. He, then, entered into the roots of the plants there and disappeared.

Notes—ग्लानः—√*glai* 'to be exhausted', past part. आस—√*as* 'to be', perf. 3rd. sing. मुम्लोच—√*mluc* 'to set', perf. 3rd. sing.

ते ह देवा ऊचुः । क नु विष्णुरभूत् क नु यज्ञोऽभूदिति होचुश्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात्त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥९॥

शब्दा०—*ते*=वे, *ह*=निपात, *देवाः*=देव, *ऊचुः*=कहने लगे, *क*=कहां, *नु*=वितर्कसूचक निपात, *विष्णुः*=विष्णु, *अभूत्*=गया, *क*=कहां, *नु*=वितर्कसूचक निपात, *यज्ञः*=यज्ञ, *अभूत्*=गया, *इति*=निपात, *ते*=वे, *ह*=निपात, *ऊचुः*=कहने लगे, *छन्दोभिः*=छन्दों से, *अभितः*=सब तरफ से, *परिगृहीतः*=घिरा हुआ, *अग्निः*=अग्नि, *पुरस्तात्*=आगे, *न*=नहीं, *अपक्रमणम् अस्ति*=भागा है, *अत्रैव*=यहीं, *अन्विच्छत्*=खोजिये, *इति*=निपात, *तम्*=उसको, *खनन्तः इव*=जरा खोदते हुये, *अन्वीषुः*=खोजने लगे, *तम्*=उसे, *त्र्यङ्गुले*=तीन अङ्गुल नीचे, *अन्वविन्दन्*=पाया, *तस्मात्*=इसलिये, *त्र्यङ्गुला*=तीन अङ्गुल नीचे (खुदी हुई), *वेदिः*=वेदि, *स्यात्*=होनी चाहिये, *तत्*=इसलिये, *उ ह अपि*=अर्थ पर जोर देने वाले निपात, *पाञ्चिः*=पाञ्चि नाम के ऋषि ने, *त्र्यङ्गुलाम् एव*=तीन अङ्गुल की ही, *सौम्यस्य अध्वरस्य*=सोमयाग की, *वेदिम्*=वेदि, *चक्रे*=बनाई ।

हि० अ०—देवों ने कहा कि विष्णु कहां गये ? यज्ञ कहां गया ? उन्होंने कहा कि तीन तरफ छन्दों से घिरे हुये और सामने अग्नि के रहते वे भाग नहीं सकते । उन्हें यहीं खोजिये । देवगण जरा पृथिवी को खोदते हुये उन्हें खोजने लगे । उन्होंने तीन अङ्गुल नीचे पाया । इसलिये वेदि तीन अङ्गुल गहरी होनी चाहिये । पाञ्चि ऋषि ने भी सोमयाग के लिये तीन अङ्गुल ही गहरी वेदि बनाई थी ।

Trans.—The gods said, 'What has become of Viṣṇu? What has become of the sacrifice'? They said, 'Being enclosed with metres on all (three) sides and with Agni on the east, there is no way to escape. Search for him here'. They began to search for him digging the earth slightly. They found him at a

depth of three inches. The Vedi, therefore, should be three inches deep. The seer, Pāñci also made the altar for the Soma-sacrifice three inches deep.

Notes—अभूत्—√*bhū* 'to be', root-aorist, 3rd. sing. अन्विच्छत—√*iṣ* with अनु 'to search for', impv. 2nd. plu. खनन्तः—√*khan* to dig, pres. part. nom. plu. अन्वीषुः—√*iṣ* with अनु 'to search for', perf. 3rd. plu. अन्वविन्दन्—अनु+√*vid* 'to find', impf. 3rd. plu. चक्रे—√*kṛ* 'to make', perf. Ātm. 3rd. sing.

तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीनामेव मूलान्युच्छेतवै ब्रूयाद्यन्न्वेवात्र विष्णुमन्वविन्दंस्तस्माद्वेदिर्नाम ॥१०॥

शब्दा०—*तत्*=वह अर्थात् वेदि का निर्माण, *उ*=निपात *तथा*=वैसे अर्थात् तीन अङ्गुल पृथिवी खोदकर, *न*=नहीं, *कुर्यात्*=करना चाहिये, *ओषधीनाम्*=पौधों के, *वै*=निपात, *सः*=वह अर्थात् विष्णु, *मूलानि उप*=जड़ों में पहुँचकर, *अम्लोचत्*=अदृश्य हुआ था, *तस्मात्*=इसलिये, *ओषधीनाम् एव*=पौधों के ही, *मूलानि*=जड़ों को, *उच्छेत्तवै*=काटने के लिये, *ब्रूयात्*=आज्ञा दे, *यत् नु एव अत्र*=क्योंकि यहाँ ही, *विष्णुम्*=विष्णु को, *अन्वविन्दन्*=पाया, *तस्मात्*=इसलिये, *वेदिः नाम*=वेदि नाम पड़ा ।

हि० अ०—वेदि का निर्माण वैसा नहीं करना चाहिये । विष्णु पौधों की जड़ में घुसकर अदृश्य हुये थे, इसलिये पौधों की ही जड़ काटने की आज्ञा देनी चाहिए क्योंकि यहीं विष्णु को पाया था इसलिये इसका नाम वेदि पड़ा ।

Trans.—The Vedi should not be constructed in that way. Viṣṇu had disappeared into the roots of the plant. Hence, one should bid to dig out the roots of the plants. This place is called Vedi, because the gods found Viṣṇu here.

Notes—कुर्यात्—√*kṛ* 'to make', pres. opt. 3rd. sing. अम्लोचत्—√*mluc* 'to set', impf. 3rd. sing. उच्छेत्तवै—उत्+√*chid* 'to cut off', dative infinitive in तवै. अन्वविन्दन्—अनु+√*vid* 'to find', impf. 3rd. plu.

No. 38 I. 4.5

अथातो मनसश्चैव वाचश्च। अहंभद्र उदितं, मनश्च ह वै वाक्चाहंभद्र ऊदाते ॥८॥

शब्दा०—*अथ*=अनन्तर, *अतः*=यहाँ से, *मनसः*=मन की, *च* और, *वाचः*=वाणी की, *अहंभद्रे*=अपने-अपने बड़कपन के विषय में *उदितम्*=उक्ति, *मनः*=मन, *च*=और, *ह वै*=सचमुच, *वाक्*=वाणी, *च*=और, *अहंभद्रे*=अपने-अपने बड़कपन के विषय में, *ऊदाते*=विवाद करने लगे।

हि० अ०—अब यहां से अपने-अपने बड़कपन के विषय में मन और वाणी का संवाद आरम्भ होता है। एक बार मन और वाणी अपने-अपने बड़कपन के विषय में विवाद करने लगे।

Trans.—Now begins from here the conversation between Mind and Speech (regarding their respective excellence). Once there arose a dispute between Mind and Speech regarding excellence. Each of them said to the other, 'I am superior to you'.

Notes—ऊद्राते—√*vad* 'to speak', perf. Ātm. 3rd. dual.

तद्ध मन उवाच। अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया त्वं किञ्च-नानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मास्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥९॥

शब्दा०—*तत् ह*=उस विषय में, *मनः*=मन ने, *उवाच*=कहा, *अहम्*=मैं, *एव*=ही, *त्वत्*=तुमसे, *श्रेयः*=बड़ा, *अस्मि*=हूँ, न=नहीं, *वै*=सचमुच, *मया*=मेरे द्वारा, *त्वम्*=तुम, *किञ्च*=कुछ भी, *न*=नहीं, *अनभिगतम्*=न जाना गया, *वदसि*=बोलती हो, *सा*=वह, *यत्*=क्योंकि, *मम*=मेरी, *त्वम्*=तुम, *कृतानुकरा*=अनुकरण करनेवाली, *अनुवर्त्मा*=

अनुगमन करनेवाली, *असि* = हो, *अहम्* = मैं, *एव* = ही, *त्वत्* = तुमसे, *श्रेयः* = बड़ा, *अस्मि* = हूँ, *इति* = निपात ।

हि० अ०—इस विषय में मन ने कहा कि मैं तुमसे बडा हूँ। क्योंकि तुम मेरे द्वारा न जाना हुआ कुछ भी नहीं बोलती। तुम मेरा अनुकरण करनेवाली और मेरी अनुगामिनी हो। अतः मैं ही तुमसे बड़ा हूँ।

Trans.—In this connection, Mind said, 'I am superior to you, because you do not speak anything that is not known to me. You are my imitator and follower. Hence, I am superior to you'.

Notes--उवाच -√*vac* 'to speak', perf. 3rd. sing.

अथ ह वागुवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति ॥१०॥

शब्दा०—*अथ ह* = इसके अनन्तर, *वाक्* = वाणी, *उवाच* = बोली, *अहम्* = मैं, *एव* = ही, *त्वत्* = तुमसे, *श्रेयसी* = बड़ी, *अस्मि* = हूँ, *यद्वै* = जो कुछ भी, *त्वम्* = तुम, *वेत्थ* = जानते हो, *अहम्* = मैं, *तत्* = वह, *विज्ञापयामि* = जनाती हूँ, *संज्ञापयामि* = बताती हूँ, *इति* = निपात ।

हि० अ०—इस पर वाणी ने कहा कि मैं तुमसे बड़ी हूँ। तुम जो कुछ भी जानते हो, वह मैं ही जनाती और बताती हूँ।

Trans.--On this, Speech said, 'Surely, I am superior to you. Whatever you know, I make it known, I communicate it'.

Notes--विज्ञापयामि--√*jñā* with वि 'to make known', pres. 1st. sing. संज्ञापयामि--√*jñā* with सम् 'to communicate', pres. 1st. sing.

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्मनस एवानूवाच मन एव त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान्कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवति ॥११॥

शब्दा०—ते = वे दोनों, प्रजापतिम् = प्रजापति के पास, प्रश्नं प्रति = प्रश्न पूछने के लिये, झगड़े के निपटारे के लिये, एयतुः = गये, स = वह, प्रजापतिः = प्रजापति, मनसः = मन के, एव = ही, अनु = अनुकूल, उवाच = बोला, मनः = मन, एव = ही, त्वत् = तुमसे, श्रेयः = बड़ा है, मनसः = मन की, वै = निश्चित रूप से, त्वम् = तुम, कृतानुकरा = अनुकरण करनेवाली, अनुवर्त्मा = अनुगामिनी, असि = हो, श्रेयसः = बड़े का, वै = निश्चय ही, पापायान् = नीचा, कृतानुकरः = अनुकरण करनेवाला, अनुवर्त्मा = अनुगमन करनेवाला, भवति = होता है।

हि० अ०—वे दोनों झगड़े का निपटारा कराने के लिये प्रजापति के पास गये। प्रजापति ने मन के ही अनुकूल निर्णय दिया। उन्होंने वाणी से कहा कि मन तुमसे बड़ा है। तुम मन का अनुकरण करनेवाली और अनुगमन करनेवाली हो। बड़े का अनुकरण और अनुगमन करनेवाला निश्चित हो उससे नीचा होता है।

Trans.—They went to Prajāpati for decision. He decided in favour of Mind. He said to Speech, 'Mind is superior to you. You are imitator and follower of Mind. The imitator and follower of a better person is surely inferior to him'.

Notes—एयतुः—आ + √*i* 'to go', perf. 3rd. dual.

सा ह वाक् परोक्ता विसिष्मिये। तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक् प्रजापतिमुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परोवाच इति तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत उपांश्वेव तत्क्रियतेऽहव्य-वाड्ढि वाक् प्रजापतय आसीत् ॥१२॥

शब्दा०—सा ह = वह तो, वाक् = वाणी, परोक्ता = विरुद्ध बोली जाकर, प्रतिकूल निर्णय पाकर, विसिष्मिये = उद्विग्न हुई, गलितगर्व हुई, तस्यै = उसका, गर्भः = गर्भ, पपात = गिर गया, स ह वाक् = वह वाणी, प्रजापतिम् = प्रजापति से, उवाच = बोली, अहव्यवाट् = हविर्द्रव्य को न ले जानेवाली, एव = ही, अहम् = मैं, तुभ्यम् = तुम्हारे लिये, भूयासम् = होऊं, याम् =

जिस, *मा*=मुझको, *परोवाच*=विरुद्ध बोले हो, *तस्मात्*=इसलिये, *यत्किञ्च*=जो कुछ भी, *प्राजापत्यम्*=प्रजापति के लिये, *यज्ञे*=यज्ञ में, *क्रियते*=किया जाता है, *अहव्यवाट्*=हविर्द्रव्य को न ले जानेवाली, *हि*=निश्चित ही, *वाक्*=वाणी, *प्रजापतये*=प्रजापति के लिये, *आसीत्*=रही।

हि० अ०—इस प्रकार विरुद्ध बोली जाने के कारण वाणी हतोत्साह हो गई। उसका गर्भ गिर गया। उसने प्रजापति से कहा कि अच्छा हो यदि मैं तुम्हारे लिये हवि ले जानेवाली न होऊँ। क्योंकि तुमने मेरे विरुद्ध निर्णय दिया है। अत: यज्ञ में जो कुछ भी प्रजापति के लिये किया जाता है वह नीच स्वर से किया जाता है। वाणी प्रजापति के लिये हविर्द्रव्य नहीं ले जाती।

Trans.--Speech, being thus spoken against by him, was dejected and her womb fell down. She said to Prajāpati, 'May I never be the bearer of oblations to you in a sacrifice, because you have decided against me'. Hence, whatever is performed for Prajāpati in a sacrifice, is done in a low voice. Speech does not serve as oblation-bearer to Prajāpati.

Notes—विसिस्मिये—√*smi* with वि 'to be devoid of smile', perf. 3rd. sing. भूयासम्—√*bhū* 'to be', root-aorist, prec. 1st. sing. पपात--√pat 'to fall', perf. 3rd. sing.

तद्धैतद् देवाः। रेतश्चर्मन्वा यस्मिन्वा बभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैव स्या३दिति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्व्येतस्यै हि योषायै वाचो देवताया एते सम्भूताः ॥१३॥

शब्दा०—*तत् ह*=उस, *एतत्*=वाणी से गिरे हुये इस, *देवाः*=देवगण, *रेतः*=रेत को, गर्भ को, *चर्मन्*=चर्म में, *वा*=अथवा, *यस्मिन्*=अन्य किसी पात्र में, *वा*=अथवा, *बभ्रुः*=भर लिया, *तत् ह*=उसके विषय में, *पृच्छन्ति स्म*=नित्य पूछते थे, *अत्रैव स्यात्*=क्या वह यहां है ?' *ततः*=उससे, *अत्रिः*=अत्रि ऋषि, *सम्बभूव*=उत्पन्न हुये, *तस्मात् अपि*=इसलिये, *आत्रेय्या योषिता*=स्रुतगर्भा रजस्वला स्त्री से, *एनस्वी*=पापी,

एतस्यै हि=इसी, योषायै=स्त्रीरूपधारिणी, वाचो देवतायाः=वाग्देवता से, एते=ये सब गर्भ, सम्भूताः = उत्पन्न हुये हैं।

हि० अ०—देवों ने उस गर्भ को एक चमड़े में या अन्य किसी पात्र में भर लिया। वे पूछते थे कि क्या वह इसी में है? तब उसी से अत्रि उत्पन्न हुए। इसीलिये गलितगर्भा रजस्वला स्त्री को आत्रेयी कहते हैं। उससे व्यवहार करनेवाला पापी होता है। इसी स्त्रीरूपधारिणी वाग्देवता से ये सब गर्भ उत्पन्न हुये हैं।

Trans.—The gods bore up the germ (*retas*) in a skin or in some other vessel. They used to ask daily, 'Is it in it' ? Then the seer Atri arose from it. Hence a woman during her menstruation is called Attreyī. A man having intercourse with her becomes a sinner. All these germs have originated from this woman, the goddess of speech.

Notes—बभ्रुः—√*bhṛ* 'to bear', perf. 3rd. plu. संबभूव—सम् + √*bhū* 'to be', perf. 3rd. sing.

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य ॥

शब्दा०—*अथ*=अनन्तर, *अतः*=यहाँ से, *विभूतयः* = ऐश्वर्य, *अस्य* = इस, *पुरुषस्य* = पुरुषका, प्रजापति का ।

हि० अ०—अनन्तर यहां से प्रजापतिरूप पुरुष के ऐश्वर्य का वर्णन आरम्भ होता है ।

Trans.--Now, from here begins the description of the affluence of Prajāpati.

तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च ॥

शब्दा०—*तस्य* = उसके, प्रजापति के, *वाचा* = वाणी के द्वारा, *सृष्टौ* = उत्पन्न किए गए, *पृथिवी* = पृथिवी, च = और, *अग्निः* = अग्नि, च = और *अस्याम्* = पृथिवी पर, *ओषधयः* = वनस्पतियां, *जायन्ते* = उत्पन्न होती हैं, *अग्निः* = अग्नि, *एनाः* = इनको, *स्वदयति* = स्वादिष्ट बनाता है, *इदम्*= यह, *आहरत* = लाइये, *इदम्*=यह, *आहरत*=लाइये, *इति* = निपात, *एवम्* = इस प्रकार से, *एतौ* = ये दोनों, पृथिवी और अग्नि, *वाचं पितरम्* = वाक् रूपी पिता को, *परिचरतः* = परिचर्या करते हैं, प्रत्युपकार करते हैं, *पृथिवी* = पृथिवी, च = और, *अग्निः* = अग्नि, च = और, *इति* = निपात ।

हि० अ०—पृथिवी और अग्नि को प्रजापतिरूप पुरुष की वाणी ने उत्पन्न किया है । पृथिवी पर अनेक प्रकार के अन्न उत्पन्न होते हैं । अग्नि इनको स्वादिष्ट बनाता है । अग्नि के पाक से वे इतने स्वादिष्ट हो जाते हैं कि लोग कहते हैं, 'यह ले आइये, यह ले आइये' । इस प्रकार से ये दोनों पृथिवी और अग्नि वाक् रूपी पिता की सेवा करते हैं ।

Trans.—The earth and the fire have been produced by the speech of Prajāpati. On the earth grow many kinds of grain. The fire makes them tasteful. It cooks them and makes them so delicious that people ask for them again and again. In this way the two—earth and fire—serve their father, the speech.

यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावंल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद ॥

शब्दा०—*यावत्* = जहां तक, *अनु* = अनुगत है, व्याप्त है, *पृथिवी* = पृथिवी, *यावत्* = जहाँ तक, *अनु* = अनुगत है, व्याप्त है, *अग्निः* = अग्नि, *तावान्* = उतना, वहाँ तक, *अस्य* = उपासक का, *लोकः* = भोगभूमि, *भवति* = होती है, *न* = नहीं, *अस्य* = उपासक का, *तावत्* = तब तक, *लोकः* = भोगभूमि, *जीर्यते* = जीर्ण होती है, नष्ट होती है, *यावत्* = जब तक, *एतयोः* = इन दोनों की, *न* = नहीं, *जीर्यते* = जीर्ण होती है, *पृथिव्याः* = पृथिवी की, *च* = और, *अग्नेः* = अग्नि की, *च* = और, *यः* = जो, *एवम्* = इस प्रकार, *एताम्* = इस, *वाचः* = वाणी की, *विभूतिम्* = ऐश्वर्य को, *वेद* = जानता है, *इति* = निपात।

हि०अ०—जहां तक पृथिवी व्याप्त है, जहां तक अग्नि व्याप्त है, वहां तक उस (उपासक) का लोक होता है। जो इस प्रकार वाणी के ऐश्वर्य को जानता है, उसका लोक तबतक जीर्ण नहीं होता जबतक इन दोनों पृथिवी और अग्नि का (लोक) जीर्ण नहीं होता।

Trans.—The field of enjoyment of life of a worshipper extends as far as the earth and the fire pervade. The field of enjoyment of a worshipper who knows the affluence of speech as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the earth and the fire does not perish.

प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनुचरन्त्यन्तरिक्षमनु-शृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परि-चरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यन्ते(ते)-ऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद ॥

शब्दा०—*प्राणेन*=प्राण के द्वारा, *सृष्टौ*=उत्पन्न किये गए हैं, *अन्तरिक्षम्* =अन्तरिक्ष, पृथिवी और स्वर्ग के बीच का लोक, च=और, *वायुः*=पवन, *अन्तरिक्षम् अनु*=अन्तरिक्ष में से, *वै*=निश्चय-सूचक निपात, *चरन्ति*=चलते फिरते हैं, *अन्तरिक्षम् अनु*=अन्तरिक्ष में से, *शृण्वन्ति*=सुनते हैं, *वायुः* =पवन, *अस्मै*=उपासक के लिये, *पुण्यम्*=पवित्र, *गन्धम्*=गन्ध, *आवहति* =लाता है, *एवम्*=इस प्रकार, *एतौ*=ये दोनों, *प्राणं पितरम्*=प्राणरूप पिता की, *परिचरतः*=परिचर्या करते हैं, *अन्तरिक्षम्*=अन्तरिक्ष, च=और, *वायुः* =पवन, च=और, *यावत्*=जहाँ तक, *अनु*=व्याप्त है, *अन्तरिक्षम्*=अन्त-रिक्ष, *यावत्*=जहाँ तक, *अनु*=व्याप्त है, *वायुः*=पवन, *तावान्*=वहाँ तक, *अस्य*=उपासक का, *लोकः*=भोगभूमि, *भवति*=होती है, *न*=नहीं, *अस्य* =उपासक का, *तावत्*=तब तक, *लोकः*=भोगभूमि, *जीर्यते*=शीर्ण होता है, *यावत्*=जब तक, *एतयोः*=इन दोनों का, *न*=नहीं, *जीर्यते*=शीर्ण होता है, *अन्तरिक्षस्य*=अन्तरिक्ष का, च=और, *वायोः*=वायु का, च=और, *यः*=जो, *एवम्*=इस प्रकार, *एताम्*=इस, *प्राणस्य*=प्राण की, *विभूतिम्*= विभूति को, ऐश्वर्य को, *वेद*=जानता है।

हि० अ०—अन्तरिक्ष और पवन प्राण के द्वारा उत्पन्न किये गए हैं। अन्तरिक्ष में से लोग चलते हैं और अन्तरिक्ष में से ही सुनते हैं। पवन उपासक के लिये पवित्र (उत्तम) गन्ध लाता है। इस प्रकार ये दोनों—अन्तरिक्ष और पवन—प्राण रूप पिता की सेवा करते हैं। जहां तक अन्तरिक्ष व्याप्त है और जहाँ तक वायु व्याप्त है वहाँ तक उपासक की भोगभूमि होती है। जो उपासक यहाँ वर्णित प्रकार से प्राण की यह विभूति जानता है उसकी भोगभूमि तब तक शीर्ण नहीं होती जब तक अन्तरिक्ष और पवन के व्याप्ति की भूमि शीर्ण न हो जाय।

Trans.—The middle region and the air have been created by Prāṇa. The living beings move through the middle region and also hear through it. The air brings sweet smell for the worshipper. In this way these two—the middle region and the air—serve Prāṇa, their father. The worshipper has his field of enjoyment as far as the middle region and the air pervade. The field of enjoyment of the worshipper who knows the affluence of Prāṇa, as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the middle region and the air does not perish.

चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चाऽऽदित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चाऽऽदित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चाऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद ॥

शब्दा०—*चक्षुषा*=नेत्र के द्वारा, *सृष्टौ*=उत्पन्न किये गए हैं, *द्यौः*=स्वर्ग, आकाश, *च*=और *आदित्यः*=सूर्य, *च*=और, *द्यौः*=स्वर्ग, आकाश, *ह*=निश्चय सूचक निपात, *अस्मै*=साधक के लिये, *वृष्टिम्*=वृष्टि, *अन्नाद्यम्*=अन्न, *संप्रयच्छति*=देता है, *आदित्यः*=सूर्य, *अस्य*=साधक को, *ज्योतिः*=तेज, उष्णता, *प्रकाशम्*=प्रकाश, *करोति*=करता है, देता है, *एवम्*=इस प्रकार से, *एतौ*=ये दोनों, *चक्षुः पितरम्*=नेत्ररूप पिता की, *परिचरतः*=सेवा करते हैं, *द्यौः*=आकाश, *च*=और, *आदित्यः*=सूर्य, *च*=और, *यावत्*=जहां तक, *अनु*=व्याप्त है, *द्यौः*=स्वर्ग, आकाश, *यावत्*=जहां तक, *अनु*=व्याप्त है, *आदित्यः*=सूर्य, *तावान्*=वहां तक, *अस्य*=साधक की, *लोकः*=भोगभूमि, *भवति*=होती है, *न*=नहीं, *अस्य*=साधक की, *तावत्*=तब तक, *लोकः*=भोगभूमि, *जीर्यते*=शीर्ण होती है, *यावत्*=जब तक, *एतयोः*=इन दोनों की, *न*=नहीं, *जीर्यते*=शीर्ण होती

है, *दिवः* = आकाश की, *च* = और, *आदित्यस्य* = सूर्य की, *च* = और, *यः* = जो, *एवम्* = इस प्रकार, *एताम्* = इस, *चक्षुषः* = नेत्र की, *विभूतिम्* = विभूति को, ऐश्वर्य को, *वेद* = जानता है, *इति* = निपात,

हि० अ०—आकाश और सूर्य (प्रजापति के) नेत्र द्वारा उत्पन्न किये गए हैं। आकाश उपासक को वृष्टि और अन्न देता है। सूर्य उसको उष्णता और प्रकाश देता है। इस प्रकार ये दोनों—आकाश और सूर्य—अपने नेत्र रूपी पिता की सेवा करते हैं। जहां तक आकाश और सूर्य की अभिव्याप्ति है वहां तक उपासक की भोगभूमि है। जब तक आकाश और सूर्य की अभिव्याप्ति का क्षेत्र शीर्ण नहीं होता तब तक उपासक की, जो यहां वर्णित नेत्रों की विभूति जानता है, उसकी भोग-भूमि शीर्ण नहीं होती।

Trans.—The sky and the sun are created by the eyes (of Prajāpati). The sky gives rain and food to the worshipper. The sun gives him warmth and light. In this way they—the sky and the sun—serve the eye, their father. As far as the sky and the sun pervade, so far extends the field of enjoyment of life of the worshipper. The field of enjoyment of the worshipper who knows the affluence of eye as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the sky and the sun does not perish.

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायती॑ ३ दिग्भ्यो विश्रृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद ॥

शब्दा०—*श्रोत्रेण* = कान द्वारा, *सृष्टाः* = उत्पन्न किये गए हैं, *दिशः* = दिशाएँ, च = और, *चन्द्रमाः* = चन्द्रमा, च = और, *दिग्भ्यः* = दिशाओं से,

ह = निश्चय सूचक निपात, एनम् = उपासक के पास, *आयति* = (सेवक और भोग्य वस्तु) आते हैं, ईम् = निश्चय सूचक वैदिक निपात, *दिग्भ्यः* = दिशाओं से, *विशृणोति* = सुनता है, चन्द्रमाः = चन्द्रमा, *अस्मै* = उपासक को, पूर्व-पक्षापरपक्षान् = शुक्ल और कृष्ण पक्षों को, *विचिनोति* = सम्पन्न करता है, पुण्याय कर्मणे = पवित्र कर्म के लिये, *एवम्* = इस प्रकार, *एते* = ये, *श्रोत्रं पितरम्* = कान रूपी पिता की, *परिचरन्ति* = सेवा करते हैं, दिशः = दिशाएँ, च = और, *चन्द्रमाः* = चन्द्रमा, च = और, *यावत्* = जहां तक, *अनु* = व्याप्त होती हैं, *दिशः* = दिशाएँ, *यावत्* = जहाँ तक, *अनु* = व्याप्त होता है, *चन्द्रमाः* = चन्द्रमा, *तावान्* = वहाँ तक, *अस्य* = उपासक का, *लोकः* = भोगभूमि, *भवति* = होती है, *न* = नहीं, *अस्य* = उपासक की, *तावत्* = तब तक, *लोकः* = भोगभूमि, *जीर्यते* = शीर्ण होती है, *यावत्* = जब तक, *एतेषाम्* = इनका, न = नहीं, *जीर्यते* = शीर्ण होती है, *दिशाम्* = दिशाओं का, च = और, *चन्द्रमसः* = चन्द्रमा का, च = और, *यः* = जो, *एवम्* = इस प्रकार, *एताम्* = इस, *श्रोत्रस्य* = कान की, *विभूतिम्* = विभूति, ऐश्वर्य को, वेद = जानता है।

हि० अ०—दिशाओं और चन्द्रमा को प्रजापति के कानों ने उत्पन्न किया है। दिशाओं से (सेवक और भोग्य वस्तु) उपासक के पास आते हैं। दिशाओं से ही उपासक (शब्द) सुनता है। चन्द्रमा पवित्र कर्म करने के लिये उपासक के वास्ते शुक्ल और कृष्ण पक्ष सम्पन्न करता है। इस प्रकार ये—दिशाएँ और चन्द्रमा—अपने श्रोत्र रूपी पिता की सेवा करते हैं। जहाँ तक दिशाएं और चन्द्रमा व्याप्त हैं वहाँ तक उपासक की भोगभूमि है। जो उपासक यहाँ वर्णित कानों की इस विभूति को जानता है उसकी भोगभूमि तब तक शीर्ण नहीं होती जब तक दिशाओं और चन्द्रमा की अभिव्याप्ति का देश नष्ट नहीं हो जाता।

Trans.—The directions (space) and the moon have been created by the ear (of Prajāpati). (Servers and worldly possessions) come to the worshipper from directions. He hears through them. The moon makes the bright and dark halves for the worshipper for performance of religious rites. In this way the two —the directions and the moon—serve the ear, their father. The field of enjoyment of life of a worshipper extends as far as the directions and the moon pervade.

The field of activities of a worshipper who knows the affluence of the ear as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the directions and the moon does not perish

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चाऽऽपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद।

शब्दा०—*मनसा*=मन के द्वारा, *सृष्टाः*=उत्पन्न किये गए हैं, *आपः*=जल, *च*=और, *वरुणः*=वरुण, *च*=और, *आपः*=जल, *ह*=निश्चय सूचक निपात, *अस्मै*=उपासक के लिये, *श्रद्धाम्*=आस्तिक्य को, *संनमन्ते*=उत्पन्न करते हैं, *पुण्याय कर्मणे*=पवित्र कर्म के लिये, *वरुणः*=वरुण, *अस्य*=उपासक की, *प्रजाम्*=प्रजा को, *धर्मेण*=धर्म से, धर्म में, *दाधार*=धारण करता है, प्रवृत्त करता है, *एवम्*=इस प्रकार, *एते*=ये, *मनः पितरम्*=मन रूपी पिता की, *परिचरन्ति*=सेवा करते हैं, *आपः*=जल, *च*=और, *वरुणः*=वरुण, *च*=और, *यावत्*=जहाँ तक, *अनु*=व्याप्त हैं, *आपः*=जल, *यावत्*=जहाँ तक, *अनु*=व्याप्त है, *वरुणः*=वरुण, *तावान्*=वहाँ तक, *अस्य*=उपासक की, *लोकः*=भोगभूमि, *भवति*=होती है, *न*=नहीं, *अस्य*=उपासक की, *लोकः*=भोगभूमि, *तावत्*=तब तक, *लोकः*=भोगभूमि, *जीर्यते*=शीर्ण होती है, *यावत्*=जब तक, *एतेषाम्*=इनकी, *न*=नहीं, *जीर्यते*=क्षीर्ण होती है, *अपाम्*=जलों की, *च*=और, *वरुणस्य*=वरुण की, *च*=और, *यः*=जो, *एवम्*=इस प्रकार, *एताम्*=इस, *मनसः*=मन की, *विभूतिम्*=विभूति को, एश्वर्य को, *वेद*=जानता है।

हि० अ०—जल और वरुण (प्रजापति के) मन के द्वारा उत्पन्न किये गए हैं। जल उपासक के मन में पवित्र कर्म के लिये श्रद्धा उत्पन्न करते हैं। वरुण उपासक की प्रजा को धर्म में प्रवृत्त करता है। इस प्रकार ये—जल और वरुण—मन रूपी पिता की सेवा करते हैं। जहाँ तक जल और वरुण की व्याप्ति है वहाँ तक उपासक की भोगभूमि

होती है। जो उपासक यहाँ वर्णित प्रकार से मन की विभूति को जानता है, उसकी भोगभूमि तब तक शीर्ण नहीं होती जब तक जलों और वरुण की अभिव्याप्ति की भूमि नष्ट न हो जाय।

Trans.—Waters and Varuṇa are created by the mind (of Prajāpati). Waters create in a worshipper faith in religious performances. Varuṇa leads his progeny on the right path. In this way they—waters and Varuṇa—serve the mind, their father. The field of enjoyment of life of a worshipper extends as far as waters and Varuṇa pervade. The field of activities of a worshipper who knows the affluence of mind as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of waters and Varuṇa does not perish.

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।

शब्दा०—*पञ्च*=पाँच, *वै*=निश्चय सूचक निपात, *एते*=ये, *महायज्ञाः*=महायज्ञ, *सतति*=निरन्तर, नित्य, *प्रतायन्ते*=किये जाते हैं, *सतति*=निरन्तर, नित्य, *संतिष्ठन्ते*=समाप्त होते हैं, *देवयज्ञः*=देवयज्ञ, *पितृयज्ञः*=पितृयज्ञ, *भूतयज्ञः*=भूतयज्ञ, *मनुष्ययज्ञः*=मनुष्ययज्ञ, *ब्रह्मयज्ञः*=ब्रह्मयज्ञ, *इति*=परिगणनार्थक निपात ।

हि० अ०—देवयज्ञ, पितृयज्ञ, भूतयज्ञ, मनुष्ययज्ञ और ब्रह्मयज्ञ ये पांच महायज्ञ नित्य किये जाते हैं और नित्य समाप्त होते हैं ।

Trans.—The five Mahāyajñas, viz. the Devayajña, the Pitṛ-yajña, the Bhūta-yajña, the Manuṣya-yajña and the Brahma-yajña are performed and concluded daily.

यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्दैवयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—*यत्*=जो, *अग्नौ*=अग्नि में, *जुहोति*=हवन करता है, *अपि*=भी, *समिधम्*=समिधा, *तत्*=वह उससे, *दैवयज्ञः*=देवयज्ञ, *संतिष्ठते*=पूरा होता है, सम्पन्न होता है ।

हि० अ०—जो अग्नि में एक समिधा भी हवन करता है उससे देवयज्ञ पूरा होता है ।

Trans.—Offering into the fire even a piece of sacred fuel completes the Deva-yajña.

यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—*यत्*=जो, *पितृभ्यः*=पितरों को, *स्वधा करोति*='स्वधा' शब्द के उच्चारणपूर्वक समर्पण करता है, *अपि*=भी, *अपः*=जल, *तत्*=वह, उससे, *पितृयज्ञः*=पितृयज्ञ, *संतिष्ठते*=पूरा होता है ।

हि० अ०—जो 'स्वधा' शब्द के उच्चारण पूर्वक पितरों को केवल जल भी अर्पण करता है, उससे पितृयज्ञ पूरा होता है।

Trans.—Offering even only waters to the ancestors with the utterance of Svadhā completes the Pitṛ-yajña.

यद्भूतेभ्यो बलिं हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—*यत्*=जो, *भूतेभ्यः*=कौवे आदि प्राणियों को, *बलिम्*=भक्ष्य, *हरति*=समर्पण करता है, *तत्*=वह, उससे, *भूतयज्ञः*=भूतयज्ञ, *संतिष्ठते*=पूरा होता है।

हि० अ०—जो (कौवे आदि) प्राणियों को भक्ष्य समर्पण करता है, उससे भूतयज्ञ पूरा होता है।

Trans.—Offering food to creatures (like birds and animals etc.) completes the Bhūta-yajña.

यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—*यत्*=जो, *ब्राह्मणेभ्यः*=ब्राह्मणों को, *अन्नम्*=अन्न, ददाति देता है, *तत्*=वह, उससे, *मनुष्ययज्ञः*=मनुष्ययज्ञ, *संतिष्ठते*=पूरा होता है, सम्पन्न होता है।

हि० अ०—जो ब्राह्मणों को अन्न देता है, उससे मनुष्ययज्ञ पूरा होता है।

Trans.—Offering food to Brahmins completes Manuṣya-yajña.

यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा०—*यत्*=जो, *स्वाध्यायम्*=स्वाध्याय को, परंपरागत अपनी वेद की शाखा का, *अधीयीत*=अध्ययन करे, *एकाम्*=एक, *अपि*=भी, *ऋचम्*=ऋचा को, *यजुः*=यजु को, *साम*=साम को, *वा*=अथवा, *तत्*=वह, उससे, *ब्रह्मयज्ञः*=ब्रह्मयज्ञ, *संतिष्ठते*=पूरा होता है।

हि० अ०—जो वेद की अपनी शाखा का, एक भी ऋचा का, एक भी यजु का, अथवा एक भी साम का, अध्ययन करता है उससे ब्रह्मयज्ञ पूरा होता है।

Trans.—The study of one's own Śākhā (if not possible) even of one Ṛcā, one Yajuṣ or one Sāma, completes the Brahma-yajña.

यदृचोऽधीते पयसः कूल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति यद्यजूंषि घृतस्य कूल्या यत्सामानि सोम एभ्यः पवते यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्या यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदसः कूल्यां अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति।

शब्दा०—*यत्*=जो, *ऋचः*=ऋचाओं को, *अधीते*=अध्ययन करता है, *पयसः*=दूध की, *कूल्याः*=नदियाँ, *अस्य*=ब्रह्मयज्ञ करनेवाले के, *पितॄन्*=पितरों को लक्ष करके, *स्वधा*=स्वधाकार से दिये हुए हवि के रूप में, *अभिवहन्ति*=बहती हैं, *यत्*=जो, *यजूंषि*=यजुषों को, *घृतस्य*=घी की, *कूल्याः*=नदियाँ, *यत्*=जो, *सामानि*=सामों को, *सोमः*=सोम, सोम की धारा, *एभ्यः*=पितरों के लिये, पितरों की तरफ, *पवते*=बहती है, *यत्*=जो, *अथर्वाङ्गिरसः*=अर्थवाङ्गिरस, *मधोः*=मधु की, *कूल्याः*=नदियाँ, *यत्*=जो, *ब्राह्मणानि*=ब्राह्मण ग्रन्थ, *इतिहासान्*=इतिहास, *पुराणानि*=पुराण, *कल्पान्*=कल्प, *गाथाः*=गाथाएँ, *नाराशंसीः*=नाराशंसी, *मेदसः*=मांस की, *कूल्याः*=नदियाँ, *अस्य*=ब्रह्मयज्ञ करने वाले के, *पितॄन्*=पितरों को लक्ष करके, *स्वधा*=स्वधाकार से समर्पित हवि के रूप में, *अभिवहन्ति*=बहती हैं।

हि० अ०—जो ऋग्वेद की ऋचाओं का अध्ययन करता है उससे ब्रह्मयज्ञ करने वाले के पितरों को लक्ष करके दूध की नदियाँ स्वधाकार से समर्पित हविर्द्रव्य बन कर बहती हैं। जो यजुर्वेद के यजुषों का अध्ययन करता है उससे पितरों की तरफ घृत की नदियाँ बहती हैं। जो सामवेद के सामों का अध्ययन करता है उससे पितरों की तरफ सोम की धाराएं बहती हैं। जो अथर्वाङ्गिरस (अथर्ववेद) का अध्ययन करता है उससे पितरों की तरफ मधु की नदियाँ बहती हैं। जो ब्राह्मण,

इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा और नाराशंसी का अध्ययन करता है उससे पितरों को लक्ष करके मांस की नदियां स्वधाकार से समर्पित द्रव्य बनकर बहती हैं।

Trans.— As a result of the study of the Ṛcās of the Ṛgveda, rivers of milk flow towards the ancestors of the clelebrater of Brahma-yajña, as if they were libations offered with Svadhā. The study of the Yajuṣ of the Yajurveda makes rivers of clarified butter flow towards them. The study of Sāmans of the Sāmaveda sends forth streams of Soma towards them The study of Atharvāṅgiras makes rivers of honey flow towards them. The study of the Brāhmaṇas, the Itihāsas, the Purāṇas the Kalpas, the Gāthās and the Nārāśaṁsīs makes rivers of flesh-juce flow towards the ancestors of the performer of Brahma-yajña, as if they were libations offered with Svadhā.

यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवान्स्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदाहुतिभिरेव तद्देवान्स्तर्पयति त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति इति ॥

शब्दा०—*यत्*=जो, *ऋचः*=ऋचाओं को, *अधीते*=अध्ययन करता है, *पयआहुतिभिः*=दूध की आहुतियों से, *एव*=ही, *तत्*=वह, *देवान्*=देवों को, *तर्पयति*=तृप्त करता है, *यत्*=जो, *यजूंषि*=यजुषों को, *घृताहुतिभिः*=घी की आहुतियों से, *यत्*=जो, *सामानि*=सामों को, *सोमाहुतिभिः* =सोम की आहुतियों से, *यत्*=जो, *अथर्वाङ्गिरसः*=अथर्वाङ्गिरस् को, अथर्ववेद को, *मध्वाहुतिभिः*=मधु की आहुतियों से, *यत्*=जो, *ब्राह्मणानि* =ब्राह्मण ग्रन्थों को, *इतिहासान्*=इतिहासों को, *पुराणानि*=पुराणों को, *कल्पान्*=कल्पों को, *गाथाः*=गाथाओं को, *नाराशंसीः*=नाराशंसियों को,

मेदाहुतिभिः=मांस की आहुतियों से, *एव*=ही, *तत्*=वह, उससे, *तर्पयति* =तृप्त करता है, *ते*=वे, *एनम्*=इसको, *तृप्ताः*=तृप्त होकर, *आयुषा*= दीर्घ जीवन से, *तेजसा*=तेज से, *वर्चसा*=बल से, *श्रिया*=लक्ष्मी से, *यशसा*=यश से, *ब्रह्मवर्चसेन*=ब्रह्मतेज से, *अन्नाद्येन*=अन्न से, *च*=और *तर्पयन्ति*=तृप्त करते हैं, *इति*=समाप्ति-सूचक निपात।

हि० अ०—जो ऋचाओं का अध्ययन करता है वह देवों को दूध की आहुतियों से तृप्त करता है। जो यजुषों का अध्ययन करता है वह देवों को घृत की आहुतियों से तृप्त करता है। जो सामों का अध्ययन करता है वह देवों को सोम की आहुतियों से तृप्त करता है। जो अथर्वाङ्गिरस् (अथर्ववेद) का अध्ययन करता है वह देवों को मधु की आहुतियों से तृप्त करता है। जो ब्राह्मण, इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा और नाराशंसी का अध्ययन करता है वह देवों को मांस की आहुतियों से तृप्त करता है। वे देव तृप्त होकर ब्रह्मयज्ञ करनेवाले को दीर्घ जीवन, तेज, बल, लक्ष्मी, यश, ब्रह्मतेज, और अन्न आदि से परिपूर्ण करते हैं।

Trans.—He who studies Ṛcās satisfies gods with oblations of milk. He who studies Yajuṣ satisfies gods with oblations of clarified butter. He who studies Sāma satisfies gods with oblations of Soma. He who studies Atharvāṅgiras satisfies gods with oblations of honey. He who studies the Brāhmaṇas, the Itihāsas, the Purāṇas, the Kalpas, the Gāthās and the Nārāśaṁsīs satisfies the gods with oblations of flesh. The gods being satisfied make the clelebrater of Brahma-yajña long-lived and rich in valour, strength, wealth, fame, spiritual power and food, etc.

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थाना-
दस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥१॥

शब्दा०—*मैत्रेयि*=हे मैत्रेयि, *इति ह*=यह, *उवाच*=कहा, *याज्ञवल्क्यः*=याज्ञवल्क्यने, *उत्*=ऊपर, (गृहस्थाश्रम छोड़कर परिव्रज्या नाम के दूसरे ऊपर के आश्रम में), *यास्यन्*=जाने की इच्छा वाले, *वै*=अवधारणार्थक निपात, *अरे*=हे, *अहम्*=मैं, *अस्मात्*=इस, *स्थानात्*=स्थान से, गृहस्थाश्रम से, *अस्मि*=हूँ, *हन्त*=हर्ष सूचक एक अव्यय, *ते*=तुम्हें *अनया*=इस, *कात्यायन्या*=कात्यायनी से, *अन्तम्*=अलग, *करवाणि*=करना चाहता हूँ ।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने कहा कि हे मैत्रेयि मैं इस स्थान (गृहस्थाश्रम) को छोड़ कर संन्यास लेना चाहता हूँ। (इसके लिये मैं तुम्हारी अनुमति चाहता हूँ, और ऐसा करने से पहिले) मैं अपने धन का बटवारा करके तुम्हें कात्यायनी से अलग कर देना चाहता हूँ।

Trans.—"O Maitreyi !", said Yājñavalkya, "I wish to enter into the higher stage of life from this stage (of the life of a house-holder). (I want your consent for this and before I do so) I wish to separate you from this Kātyāyanī (by dividing my property between you)."

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥२॥

शब्दा०—*सा*=याज्ञवल्क्य के द्वारा उपर्युक्त प्रकार से कही गई मैत्रेयीने, *ह*=निपात, *उवाच*=कहा, *मैत्रेयी*=मैत्रेयी ने, *यत्*=यदि, *नु*=वितर्क

सूचक निपात, *मे*=मेरे, *इयम्*=यह, *भगोः*=भगवन्, *सर्वा*=सब, *पृथिवी* =भूमि, *वित्तेन*=धन से, *पूर्णा स्यात्*=भर जाय, *कथम्*=क्या, *तेन*=उस धन से, अथवा उस धन से साध्य अग्निहोत्रादि कर्म द्वारा, *अमृता*=अमर, अथवा सब दुःखों से मुक्त, *स्याम्*=हो जाऊँगी, *इति*=निपात, *न*=नहीं, *इति*=निपात, *ह*=निपात, *उवाच*=कहा, *याज्ञवल्क्यः*=याज्ञवल्क्य ने, *यथा*=जैसे, *एव*=ही, *उपकरणवताम्*=सब प्रकार के साधनवाले, अथवा धन-सम्पन्न पुरुषों का, *जीवितम्*=जीवन, *तथा एव*=वैसा ही, *ते*=तुम्हारा, *जीवितम्*=जीवन, *स्यात्*=होगा, *अमृतत्वस्य*=अमृतत्व की, अथवा दुःख से मुक्ति की, *न*=नहीं, *आशा अस्ति*=आशा है, *वित्तेन*=धन से, *इति*= निपात ।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य के द्वारा उपर्युक्त प्रकार से कही गई मैत्रेयी ने कहा कि हे भगवन् क्या समस्त पृथिवी के मेरे धन से भर जाने पर उससे मैं सब दुःखों से मुक्त (अमर) हो जाऊँगी ? याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि ऐसा नहीं होगा । तुम्हारा जीवन वैसा ही होगा जैसा धनिकों का होता है । धन से अमर पद की आशा नहीं ।

Trans.—Being spoken to in this way by Yājñavalkya, Maitreyī said to him, "O, My lord! shall I be immortal when this whole earth is filled with my wealth?" "No", replied Yājñavalkya. "Your life", said he, "will be just like the life of rich men. There is no hope of immortality with wealth"

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि ॥३॥

शब्दा०—*सा*=उस, *ह*=निपात, *उवाच*=कहा, *मैत्रेयी*=मैत्रेयी ने, *येन*=जिससे, जिस सांसारिक वैभव से, *अहम्*=मैं, *न*=नहीं, *अमृता*= अमर, सब दुःखों से मुक्त, *स्याम्*=हो जाऊँ, *किम्*=क्या, *अहम्*=मैं, *तेन* =उससे, *कुर्याम्*=करूँगी, *यद् एव*=जो कुछ भी, *भगवान्*=आप, *वेद*= जानते हैं, *तद् एव*=वही, *मे*=मुझे, *ब्रूहि*=बताइये, *इति*=निपात ।

हि० अ०—मैत्रेयी ने कहा कि जिस (धन से) मैं दुःख-मुक्त (अमर) नहीं हो सकती उससे मुझे क्या करना है ? हे भगवान् आप मुझे वही बतावें जिसे आप (मुक्ति का साधन) समझते हैं ।

अनारभ्याधीतोऽध्याय: आपिवृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्रा. पाठे विनियुक्ता: । पङ्क्तित्रिष्टुभो मनोदेवत्या: शिवसंकल्पदृष्टा: ।

यत् । जाग्र॑तः । दूरम् । उदैतीत्यु॒त् । ऐति॑ । दैव॑म् । तत् । ॐऽइत्यूँ । सुप्तस्य॑ । तथा॑ । एव । एति॑ ॥ दूरङ्गममिति॑ दूरम् । गमम् । ज्योति॑षाम् । ज्योति॑ः । एक॑म् । तत् । मे । मन॑ः । शिव संकल्पमिति॑ शिव । संकल्पम् । अस्तु ॥ १ ॥

म० भा०—ऋषिर्वदति । तन्मे मन: शिवसंकल्पमस्तु शिव: कल्याणकारी धर्मविषय: संकल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु । मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थ: । तत्किम् । यत् मनो जाग्रत: पुरुषस्य दूरमुदेति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थ: । यच्च देवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं देवमात्मग्राहकमित्यर्थ: । मनसैव द्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्' इति श्रुते: । तत् उ । यद: स्थाने तच्छब्द: उकारश्चार्थ: । यच्च मन: सुप्तस्य पुंस: तथैव इति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरात् गच्छतीति दूरंगमम् खश्प्रत्यय: । अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थ: । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योति: प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थ: । प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन: इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मन: संबन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्ते: । तादृशं मे मन: शान्तसंकल्पमस्तु ॥

शब्दा०—*यत्*=जो मन, *जाग्रत:*=जागते हुए मनुष्य का, *दूरम्*=दूर *उदैति*=जाता है, *दैवम्*=आत्मदर्शन करने वाला, *तत्*=जो, *उ*=और, *सुप्तस्य*=सोये हुए मनुष्य का, *तथा*=उसी प्रकार, *एव*=ही, *एति*=लौट आता है, *दूरंगमम्*=दूर जानेवाला अर्थात् अतीत, अनागत, वर्तमान सब पदार्थों को जाननेवाला, *ज्योतिषाम्*=श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियों का, *ज्योति:*=

भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥५॥

शब्दा०—*सः*=याज्ञवल्क्य ने, *ह*=निपात, *उवाच*=कहा, *न*=नहीं, *वै*=प्रसिद्धार्थस्मारक निपात, *अरे*=हे, *पत्युः*=पति के, *कामाय*=प्रयोजन के लिये, *पतिः*=पति, *प्रियः*=प्यारा, *भवति*=होता है, *आत्मनः*=आत्मा के, अपने, *तु*=तो, प्रत्युत, *कामाय*=प्रयोजन के लिये, *पतिः*=पति, *प्रियः*=प्रिय, *भवति*=होता है, *न*=नहीं, *वै*=निपात, *अरे*=हे, *जायायै*=भार्या के, *कामाय*=प्रयोजन के लिये, *जाया*=भार्या, *प्रिया*=प्यारी, *भवति*=होती है, *आत्मनः*=आत्मा के, अपने, *तु*=निपात, *कामाय*=प्रयोजन के लिये, *जाया*=भार्या, *प्रिया*=प्यारी, *भवति*=होती है, *न*=नहीं, *वै*=निपात, *अरे*=हे, *सर्वस्य*=सब पदार्थों के, *कामाय*=प्रयोजन के लिये, *सर्वम्*=सब कुछ, *प्रियम्*=प्रिय, *भवति*=होता है, *आत्मनः*=आत्मा के, अपने, *कामाय*=प्रयोजन के लिये, *सर्वम्*=सब कुछ, *प्रियम्*=प्रिय, *भवति*=होता है, *आत्मा* = आत्मचैतन्य, *वै*=निपात, *अरे*=हे, *द्रष्टव्यः*=प्रत्यक्ष जानने योग्य पदार्थ, *श्रोतव्यः*=गुरुमुख से सुनना चाहिये, *मन्तव्यः*=विचार करना चाहिये, *निदिध्यासितव्यः*=निरन्तर चिन्तन करना चाहिये, *मैत्रेयि*=हे मैत्रेयि, *आत्मनः*=आत्मा के, आत्मचैतन्य के, *वै*=निपात, *अरे*=हे, *दर्शनेन*=प्रत्यक्ष दर्शन से, *श्रवणेन*=गुरुमुख से श्रवण से, *मत्या*=विचार करने से, *विज्ञानेन*=नित्य चिन्तन द्वारा जानने से, *इदम्*=यह, *सर्वम्*=सब, *विदितम्*=जाना जाता है।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने कहा कि हे मैत्रेयि, (पत्नी को) पति उसके प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होता, प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के लिये प्रिय होता है। हे मैत्रेयि, (पति को) भार्या उसके प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होती, प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के लिये प्रिय होती है। हे मैत्रेयि, (मनुष्य को) सब पदार्थ उसके प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होते, प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के लिये प्रिय होते हैं। (संसार में आत्मा ही सर्वोपरि प्रिय पदार्थ है।) अतः हे मैत्रेयि, आत्मा ही जानने योग्य पदार्थ है। उसी को सुनना चाहिये, उसी पर विचार करना चाहिये और उसी का निरन्तर चिन्तन करना चाहिये। हे मैत्रेयि, आत्मा के दर्शन, श्रवण, मनन और विज्ञान से सब कुछ जाना जाता है।

Trans.—Yājñavalkya said, O Maitreyi, a husband is dear to his wife not for his sake, but for the sake of her own Ātmā. 'O Maitreyi, a wife is dear to her husband not for her sake, but for the sake of his own Ātmā. O Maitreyi, all things in this world are dear not for their sake, but for the sake of Ātmā of the possessor. (In this world the dearest of all things is Ātmā). Hence, O Maitreyi, the thing worth knowing is Ātmā. It should be heard, thought over, and meditated upon. O Maitreyi, all this (universe) is known by seeing, hearing, thinking upon and knowing through meditation the supreme Self.

भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

शब्दा०—*भूतानि*=पञ्च महाभूत, *तम्*=उसको, *परा अदुः*=दूर रखते हैं, *यः*=जो, *अन्यत्र आत्मनः*=आत्मा से अन्यत्र, *भूतानि*=पञ्च महाभूतों को, *वेद*=जानता है, *सर्वम्*=सब कुछ, *तम्*=उसको, *परा दात्*=दूर रखता है, *यः*=यो, *अन्यत्र आत्मनः*=आत्मा से अन्यत्र, *सर्वम्*=सब कुछ, *वेद*=जानता है, *इदं ब्रह्म*=यह ब्राह्मण जाति, *इदं क्षत्रम्*=यह क्षत्रिय जाति, *इमे लोकाः*=ये वैश्य और शूद्र, *इमे देवाः*=ये देव, *इमानि भूतानि*=ये पञ्च महाभूत, *सर्वम् इदम्*=यह सब संसार, *यत् अयम् आत्मा*=जो यह आत्मा है तत्स्वरूप ही है।

हि० अ०—जो पञ्च महाभूतों को आत्मा से भिन्न समझता है उसे पञ्च महाभूत दूर रखते हैं; जो (संसार के) सब पदार्थों को आत्मा से भिन्न समझता है उसे सब पदार्थ दूर रखते हैं। ये ब्राह्मण, ये क्षत्रिय, ये वैश्य और शूद्र, ये देव, ये पञ्च महाभूत और यह सब आत्मा ही है।

Trans.—He, who takes the five elements different from Ātmā, is kept away (abandoned) by them; he,

who takes all things (of the universe) different from Ātmā, is kept away (abandoned) by them. The Brahmins, the Kṣatriyas, the Vaiśyas and the Śūdras, the gods, the five elements and all this is Ātmā.

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

शब्दा०—*सः*=वह, *यथा*=जैसे, *दुन्दुभेः*=नगाड़े के, *हन्यमानस्य*=पीटे जानेवाले, *न*=नहीं, *बाह्यान्*=बहिर्भूत, भिन्न कारणों से उत्पन्न होने के कारण परस्पर भिन्न, *शब्दान्*=शब्दों को, *शक्नुयात्*=सकता है, *ग्रहणाय*=ग्रहण करने के लिये, समझने के लिये, *दुन्दुभेः*=नगाड़े के, *ग्रहणेन*=जानने से, देखने से, *दुन्दुभ्याघातस्य*=नगाड़े के पीटने के, *वा*=अथवा, *शब्दः*=शब्द, *गृहीतः*=जाना जाता है।

हि० अ०—जैसे कोई पुरुष नगाड़े के पीटे जाने पर उससे निकलनेवाले शब्दों को भिन्न कारणों से उत्पन्न होनेवाले भिन्न शब्द नहीं समझ सकता। प्रत्युत नगाड़े को अथवा उसके पीटे जाने को देखकर वह सब शब्दों को नगाड़े के शब्द ही मानता है।

Trans.—As a man, when a drum is beaten, cannot take the sounds to be different from that of the drum. On the contrary, seeing the drum or the beating of the drum, he takes them all as nothing but drum-sounds.

Notes—हन्यमानस्य—√*han* + यक् + शानच्, gen. sing. बाह्यान्—As other than that of drum, or as naturally different on account of being produced by different causes. शब्दान्—Sounds of drum, or many individual sounds of the drum.

स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस

इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥१०॥

शब्दा०—*सः* = वह, *यथा* = जैसे, *आर्द्रैधाग्नेः* = गीले इन्धन की आग से, *अभ्याहितात्* = अच्छी तरह प्रज्वलित, *पृथक्* = नाना प्रकार के, *धूमाः*=धूम, यह उपलक्षण मात्र है, धूआँ चिनगारियाँ आदि, *विनिश्चरन्ति*=निकलते हैं, *एवम्*=इसी प्रकार, *वै*=निश्चय सूचक निपात, *अरे*=हे मैत्रेयि, *अस्य* = इस, *महतः*=बड़े, *भूतस्य*=परमात्मा के, *निश्वसितम्*=निश्वसित हैं, अर्थात् उसीसे निकलते हैं, *एतत्*=यह, *ऋग्वेदः*=ऋग्वेद, *यजुर्वेदः*=यजुर्वेद, *सामवेदः*=सामवेद, *अथर्वाङ्गिरसः*=अथर्वाङ्गिरस, *इतिहासः*=इतिहास, *पुराणम्*=पुराण, *विद्या*=देवयजन विद्या, शिल्पशास्त्र आदि, *उपनिषदः*=उपनिषद्, *श्लोकाः*=ब्राह्मण ग्रन्थों में आने वाले स्तुतिपरक श्लोक, *सूत्राणि*=सूत्र, *अनुव्याख्यानानि*=इतिहासादि का विस्तृत व्याख्यान, *व्याख्यानानि*=मन्त्रों का विवरण, *अस्य एव*=इसी आत्मा के, *एतानि* = ये सब, *निश्वसितानि* = निश्वसित हैं।

हि० अ०—जैसे अच्छी तरह जलाई हुई गीली लकड़ी की आग से अनेक प्रकार का धूम और चिनगारियाँ निकलती हैं, उसी प्रकार हे मैत्रेयि, यह सब उसी परमात्मा का निश्वसित है। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वाङ्गिरस, इतिहास, पुराण, विद्याएँ, उपनिषद्, स्तुति-श्लोक, सूत्र, अनुव्याख्यान और व्याख्यान सब उसी परमात्मा से निकले हैं।

Trans.—Just as from the well-blazing fire of damp wood smoke (and sparks) of various kinds arise, so, O Maitreyi all, this is the breath of the same Supreme Being. The Ṛgveda, the Yajurveda, the Sāmaveda, the Atharvāṅgirasa, Itihāsa, Purāṇa, Vidyā, Upaniśads, Stuti-verses, Sūtras, Anuvyākhyāna and Vyākhyāna—all have come out of the same Supreme Soul.

Notes—आर्द्रैधाग्नेः- आर्द्राश्च ते एधाश्च आर्द्रैधाः तेषामग्निः आर्द्रैधाग्निः तस्मात् आर्द्रैधाग्नेः।

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेवं सर्वाषां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥११॥

शब्दा०—*सः* = वह, *यथा* = जैसे, *सर्वासाम्* = सब, *अपाम्* = जलों का, *समुद्रः*=समुद्र, *एकायनम्*=एकमात्र गन्तव्य स्थान, *एवम्*=इसी प्रकार, *सर्वेषाम्*=सब, *संकल्पानाम्*=संकल्प विकल्पों का, *मनः*=मन, *एकायनम्*=एकमात्र गन्तव्य स्थान, *एवम्*=इसी प्रकार, *सर्वाषाम्*=सब, *विद्यानाम्*=विद्याओं का, *हृदयम्*=हृदय, *एकायनम्*=एकमात्र गन्तव्य स्थान, *एवम्*=इसी प्रकार, *सर्वेषाम्*=सब, *वेदानाम्*=वेदों का, *वाक्*= वाणी, *एकायनम्*=एकमात्र गन्तव्य स्थान ।

हि० अ०—वह (जगत् का ब्रह्मस्वरूपत्व) वैसा ही है जैसे समुद्र सब जलों का एकमात्र गन्तव्य स्थान है; इसी प्रकार मन संकल्प-विकल्पों का एकमात्र स्थान है; इसी प्रकार हृदय सब विद्याओं का एकमात्र स्थान है; और इसी प्रकार वाणी सब वेदों का एकमात्र स्थान है ।

Trans.—Just as the ocean is the sole place of resort of all waters, so mind is the sole place of resort of all reflections, so heart is the sole place of resort of all knowledge, so speech is the sole place of resort of all the Vedas.

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यपरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्यः ॥१२॥

शब्दा०—*सः* = वह, *यथा*=जैसे, *सैन्धवखिल्यः* = सेंधा नमक का डोंका, *उदके* = पानी में, *प्रास्तः* = डाला गया, *उदकम् अनु* =पानी में, *विलीयेत*=घुल जाय, *न*=नहीं, *ह*=उक्ति पर जोर देनेवाला निपात, *अस्य*=इसका, *उद्ग्रहणाय*=निकालने के लिये, अलग करने के

लिये, एव=ही, स्यात्=संभव होता है, यतो यतः=जहां जहां से, तु=वो, आददीत=कोई ले, लवणम्=नमकीन पानी, एव=ही, एवम्=इसी तरह, वै=निश्चय बोधक निपात, अरे=हे मैत्रेयि, इदम्=यह, महद्भूतम्=परमात्मा, अनन्तम्=अनन्त, अपारम्=अपार, विज्ञानघनः=विशुद्ध विज्ञान, एव=ही, एतेभ्यः=इन, भूतेभ्यः=पञ्च महाभूतों से, पञ्च महाभूतों का बना शरीर धारण करके, समुत्थाय=एक भिन्न पुरुष के रूप में प्रकट होकर, तानि एव अनु=उन्हीं के अनुसार, उन्हीं पञ्च महाभूतों के विनष्ट होने पर, विनश्यति=अपना पृथक् स्वरूप छोड़कर अपनी पूर्वावस्था में चला जाता है, न=नहीं, प्रेत्य=शरीर छोड़ने पर, संज्ञा=पृथक् नाम, पृथक् सत्ता, अस्ति=है, अरे=हे मैत्रेयि, ब्रवीमि=कहता हूँ, इति=निपात, ह=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्यः=याज्ञवल्क्य ने ।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने मैत्रेयी से कहा कि जैसे सेंधा नमक का ढोंका पानी में डालने पर उस में घुल जाता है; उसे कोई पानी से अलग नहीं कर सकता; जहाँ-तहाँ से लिया गया नमक का पानी ही हाथ में आता है; ढोंके का पता नहीं चलता । इसी प्रकार, हे मैत्रेयि, यह अनन्त अपार परमात्मा, जो शुद्ध विज्ञानस्वरूप है, पञ्च महाभूतों का बना शरीर धारण करके पृथक् पुरुष के रूप में प्रकट होता है, और उनके नष्ट होने पर पुनः अपने पूर्व रूप में आ जाता है । शरीर छोड़ने के बाद इसकी पृथक् रूप में सत्ता नहीं रह जाती ।

Trans.—Yājñavalkya said to Maitreyi, 'Just as a piece of salt thrown in water dissolves in it ; none can separate it from the water ; from wherever one may take, only salt-water comes in hand ; there is no trace of the piece of salt. So, O Maitreyi, this endless, vast, Superme Soul which is pure knowledge, having entered the body made of the five elements, appears to be a separate individual, and comes to its original state when they are destroyed. It loses its existence as a separate individual after leaving the body. The individual soul becomes one with the Supreme Soul.'

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥१३॥

शब्दा०—*सा*=उसने, *ह*=निपात, *उवाच*=कहा, *मैत्रेयी*=मैत्रेयी ने, *अत्र एव*=यहाँ ही, *मा*=मुझे, *भगवान्*=आपने, *अमूमुहत्* = व्यामोह में डाल दिया है, भ्रम में डाल दिया है, *न*=नहीं, *प्रेत्य*=शरीर छोड़ने पर, जीवभाव के तत्त्वों के नष्ट होने पर, *संज्ञा* = नाम या ज्ञान, *अस्ति* = है, रहती है, *इति* = निपात, *सः* = उसने, *ह* = निपात, *उवाच* = कहा, *याज्ञवल्क्यः* = याज्ञवल्क्य ने, *न* = नहीं, *वै*=निश्चय बोधक निपात, *अरे*=हे मैत्रेयि, *अहम्* =मैं, *मोहम्*=व्यामोह में डालनेवाली बात, भ्रम में डालनेवाली बात, *ब्रवीमि* =कहता हूँ, *अलम्*=पर्याप्त है, *वै* = निश्चय बोधक निपात, *अरे*=हे, *इदम्* =यह, मेरा कहा हुआ, *विज्ञानाय*=तत्त्व समझने के लिये।

हि० अ०—मैत्रेयी ने कहा कि 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' कह कर आपने मुझे भ्रम में डाल दिया है। याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि हे मैत्रेयि! मैं तुम्हें भ्रम में डालनेवाली बात नहीं कह रहा हूँ। अरे! जो मैं कह रहा हूँ यह तत्त्वज्ञान के लिये पर्याप्त है।

(मैत्रेयी ने याज्ञवल्क्य के 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' वाक्य में संज्ञा शब्द का अर्थ गलत समझ लिया था। इसी से उसे भ्रम हो गया। उसने 'संज्ञा' शब्द का अर्थ 'नाम' समझा। अतः उसे याज्ञवल्क्य के वाक्य परस्पर विरोधी प्रतीत हुए। एक तरफ तो परमात्मा को नित्य, अनन्त, अपार, विज्ञानघन कहना और दूसरी तरफ उसी को शरीर छूट जाने पर संज्ञाभाव वाला (जिसका नाम भी नहीं रह जाता या जिसे ज्ञान नहीं रह जाता) कहना, ये बातें परस्पर विरोधी हैं। याज्ञवल्क्य ने 'संज्ञा' शब्द का प्रयोग 'पृथक् सत्ता' अर्थ में किया है। अतः उनका कहना ठीक है। जीवभाव के कारणभूत तत्त्वों के नष्ट हो जाने पर जीव की पृथक् सत्ता नहीं रह जाती। वह अपनी पूर्व की अनादि, अनन्त, विज्ञानघन परमात्मा की स्थिति में आ जाता है।)

Trans.—'Hereby you cause perplexity and confusion, my Lord!', said Maitreyi, 'when you say *'na pretya sanjñāsti'*.' Said thus by Maitreyī, Yajñavalkya answered, 'I am not saying this to create

perplexity and confusion. What I say is enough to know the truth.'

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१४॥

शब्दा०—*यत्र*=जहां या जब, *हि*=निपात, *द्वैतमिव* = द्वैत की तरह, अनेकता का सा भाव, *भवति*=होता है, *तत्*=वहां या तब, *इतरः*=दूसरा, *इतरम्*=दूसरे को, *जिघ्रति*=सूँघता है, *तत्*=वहां, तब, *इतरः*=दूसरा, *इतरम्*=दूसरे को, *पश्यति*=देखता है, *यत्र*=जहां, जब, *वै*=निपात, *अस्य*=किसी मनुष्य के लिये, *सर्वम्*=सबकुछ, *आत्मा एव*=आत्मा ही, *अभूत्*=हो गया, हो जाता है, *तत्*=वहां, तब, *केन*=किससे, *कम्*=किसको, *जिघ्रेत्*=सूंघे, *तत्*=वहां, तब, *केन*=किससे, *कम्*=किसको, *पश्येत्*=देखे, *येन*=जिससे, *इदम्*=यह, *सर्वम्*=सब, *विजानाति*=जानता है, *तम्*=उसको, *केन*=किससे *विजानीयात्*=जाने, *विज्ञातारम्*=जाननेवाले को, *अरे*=हे मैत्रेयि, *केन*=किससे, *विजानीयात्*=जाने, *इति*=समाप्तिसूचक निपात।

हि० अ०—जहां द्वैत का सा भाव होता है वहां दूसरा दूसरे को सूंघता है; वहां दूसरा दूसरे को देखता है; जहां किसी मनुष्य के लिये सब आत्मस्वरूप हो जाता है, वहां किससे किसको सूंघा जाय ? वहां किससे किसको देखा जाय ? जिससे यह सब जाना जाता है उसको किससे जाना जाय ? हे मैत्रेयि, जाननेवाले को किससे जाना जाय ?

Trans.—Where there is the feeling of duality, there one smells the other ; there one sees the other. But where for a man the whole universe is identical with the Supreme Self, what is there to be smelt and with what ? What is there to be seen and with what ? Through whom one knows everything, with what can he know Him ? O Maitreyi, with what can one know the Supreme Knower ?.

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं ज्ञात्वामृता भवन्ति ॥ ७ ॥

शब्दा०—*ततः*=हिरण्यगर्भ से, *परम्* = उत्कृष्ट, *ब्रह्म*=परमेश्वर, *परम्* =परम, *बृहन्तम्*=व्यापक, *यथानिकायम्*=शरीर के अनुसार, *सर्वभूतेषु*= सभी पदार्थों में, *गूढम्*=छिपा है, *विश्वस्य*=संसार का, *एकम्*=एक, *परिवेष्टितारम्*=सबको व्याप्त करके रहनेवाले, *ईशम्*=परमेश्वर को, *तम* =उसको, *ज्ञात्वा*=जानकर, *अमृताः*=अमर, मुक्त, *भवन्ति*=होते हैं ।

हि० अ०—उस (पूर्वोक्त हिरण्यगर्भ) से उत्कृष्ट परमेश्वर है। वह सर्वव्यापक है । वह सब पदार्थों में उनके शरीर के अनुसार छिपा है । वही अकेला संसार को व्याप्त करके रहता है । उसी (परमेश्वर) के यथार्थ स्वरूप को जानकर प्राणी मुक्त होते हैं ।

Trans.—Parameśvara is above him (Hiraṇyagarbha). He is all-pervading. He is hidden in everything according to its body. He alone exists pervading the whole universe. All attain salvation having perceived him in his real state.

Notes—ब्रह्म परम्—Some commentators take ब्रह्मपरं as a compound word. But here we agree with those commentators who separate the two as ब्रह्म परम्. यथानिकायम्—According to body; Governing compd.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

शब्दा०—वेद=जानता हूँ, *अहम्*=मैं, *एनम्*=इस, *पुरुषम्*=पूर्ण पुरुष को, *महान्तम्*=बड़े, *आदित्यवर्णम्*=सूर्य के समान प्रकाशमान, *तमसः* =अज्ञान से, अविद्या से, *परस्तात्*=परे, अलग, *तम्*=उसको, *एव*=ही,

विदित्वा=जानकर, *अति एति*=पार करता है, *मृत्युम्*=जन्म मरण के दुःख को, सांसारिक बन्धन को, *न*=नहीं, *अन्यः*=दूसरा, *पन्थाः*=मार्ग, *विद्यते*=है, *अयनाय*=परम पद प्राप्ति के लिये ।

हि० अ०—मैं इस महान् और आदित्य के समान प्रकाशमान पूर्ण पुरुष को माया से भिन्न जानता हूँ । उसी को जानकार प्राणी मृत्यु को पार करता है । मोक्ष के लिये दूसरा कोई मार्ग नहीं है ।

Trans.—I know this all-pervading Supreme Perfect Being shining like the sun, (as something) different from ignorance. One surpasses death on perceiving His real nature. There is no other way to salvation (than this).

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठ-
त्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥९॥

शब्दा०—*यस्मात्*=जिससे, *परम्*=भिन्न, *न*=नहीं, *अपरम्*=दूसरा, *किंचित्*=कुछ भी, *यस्मात्*=जिससे, *न*=नहीं, *अणीयः*=छोटा, *न*=नहीं, *ज्यायः*=बड़ा, *अस्ति*=है, *कश्चित्*=कोई, *वृक्षः*=पेड़, *इव*=तरह, *स्तब्धः*=निश्चल, *दिवि*=अपने प्रकाश में, *तिष्ठति*=रहता है, *एकः*=अकेला, *तेन*=उसी से, *इदम्*=यह सब, *पूर्णम्*=व्याप्त है, *पुरुषेण*=पूर्ण पुरुष के द्वारा, *सर्वम्*=सब ।

हि० अ०--जिससे भिन्न दूसरा कुछ नहीं है; जिससे न कोई सूक्ष्म है और न कोई बड़ा है; वह वृक्ष की तरह निश्चल अकेला अपने प्रकाश में स्थित है । उसी पूर्ण पुरुष के द्वारा यह सारा संसार व्याप्त है ।

Trans.—There is nothing other than him. There is nothing subtler or bigger than him. He stands alone in his own light motionless like a tree. The whole universe is pervaded by this Supreme Perfect Being.

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥१०॥

शब्दा०—*ततः* = उससे भी, परमेश्वर से भी, *यत्*=जो, *उत्तरतरम्* = अधिक उत्कृष्ट, *तत्*=वह, शुद्ध ब्रह्म, *अरूपम्*=रूपरहित, *अनामयम्*= आध्यात्मिकादि तापत्रय रहित, *ये* = जो, *एतत्*=यह, *विदुः*=जानते है, *अमृताः*=अमर, मुक्त, *ते*=वे, *भवन्ति*=होते हैं, *अथ*=पक्षान्तर सूचक निपात, और, *इतरे*=दूसरे (जो ब्रह्म को यथार्थ रूप में नहीं जानते) *दुःखम्* =दुःख, *एव*=ही, *अपि यन्ति*=प्राप्त करते हैं ।

हि० अ०—उस (परमेश्वर) से भी जो अधिक उत्कृष्ट है वह (शुद्ध ब्रह्म) रूप-रहित और तापत्रय-रहित है। जो यह जानते हैं वे मुक्त होते हैं और जो यह नहीं जानते वे दुःख प्राप्त करते हैं ।

Trans.—That (Pure Brahma) who is superior to him (Parameśvara), is formless and free from the three kinds of pain. Those who know this, attain immortality (i. e. salvation); on the other hand, those who do not know this, suffer pain.

Notes—ततः—'From that'; this refers to *Parameśvara caitanya* who is superior to *Hiranyagarbha* but inferior to *śuddha Brahma* from the view point of *samādhi*. अनामयम्—Here आमय means the three kinds of pains—*Ādhidaivika, Ādhyātmika* and *Ādhi-bhautika.*

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।
सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥११॥

शब्दा०—*सर्वाननशिरोग्रीवः* = सब मुख, सिर और गर्दनोंवाला, *सर्वभूतगुहाशयः*=सब स्थावर और जङ्गम पदार्थों की बुद्धि अथवा हृदय में निवास करनेवाला, *सर्वव्यापी*=सर्वव्यापक, *सः*=वह (ब्रह्म), *भगवान्* =सब धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, यश और श्री वाला, *तस्मात्*=इसलिये, *सर्वगतः*=सर्वत्र विद्यमान, *शिवः*=मङ्गलमय ।

हि० अ०—(वह) संसार में दृश्यमान सब मुख, सिर और गर्दनों वाला है। (वह) सब स्थावर और जङ्गम पदार्थों की बुद्धि अथवा हृदय में निवास करता है। वह सर्वव्यापी और सब धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, यश और श्री का समष्टि स्वरूप है। इसीलिये वह सर्वत्र विद्यमान और मङ्गलमय है।

Trans.—All faces, heads and necks visible in this world are his. He abides in the intellect or hearts of all movable and immovable objects in the universe. He is all-pervading and a collection of all pious deeds, knowledge, aversion for wordly pleasures, overlordship, renown and prosperity. Hence, he is omnipresent and imbodiment of bliss.

Notes—सर्वाननशिरोग्रीवः—आननानि च शिरांसि च ग्रीवाश्च आननशिरोग्रीवम्, सर्वं आननशिरोग्रीवं यस्य सः, Bahuvrihi compd. गुहा:—Heart or intellect. भगः—*Dharma, jñāna aiśvarya, yaśa* and *śrī* taken together are called भग. शिवः—Embodiment of bliss.

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः।
सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१२॥

शब्दा०—*महान्*=बड़ा, *प्रभुः*=समर्थ, *वै*=निश्चय सूचक अव्यय, *पुरुषः*=पूर्ण पुरुष, *सत्त्वस्य*=अन्तःकरण का, *एषः*=यह, *प्रवर्तकः*=प्रेरित करनेवाला, *सुनिर्मलाम्*=सुनिर्मल, *इमाम्*=इस, *प्राप्तिम्*=परम पद प्राप्ति, *ईशानः*=सब का नियन्ता, *ज्योतिः*=स्वयंप्रकाश ज्योति-स्वरूप, *अव्ययः*=व्ययरहित, अविनाशी।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष (ब्रह्म) सबसे बड़ा और समर्थ है। वह सुनिर्मल परम पद (मोक्ष) की प्राप्ति के लिये अन्तःकरण को प्रेरित करता है। वह सब का नियन्ता और अविनाशी है।

Trans.—The Perfect Being (Brahma) is greatest of all and is all-powerful. He impels the internal organ

to attain pure and highest bliss (salvation). He is controller of all and eternal light.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

शब्दा०—*अङ्गुष्ठमात्रः*=अङ्गुष्ठ परिमाणवाला, पुरुषः=पूर्ण पुरुष, *अन्तरात्मा*=सब का अन्तरात्मभूत, *सदा*=सर्वदा, *जनानाम्*=प्राणियों के, *हृदये*=हृदय में, *संनिविष्टः*=रहता है, *हृदा*=हृदय के द्वारा, *मनीषा*=बुद्धि के द्वारा, *मनसा*=मन के द्वारा, *अभिक्लृप्तः*=अभिरक्षित है, *य*=जो, *एतत्*=यह, *विदुः*=जानते हैं, *अमृताः*=अमर, *ते*=वे, *भवन्ति*=होते हैं।

हि० अ०—अङ्गुष्ठ परिमाणवाला अन्तरात्मा पूर्णपुरुष (ब्रह्म) सब प्राणियों के हृदय में रहता है। वह हृदय, बुद्धि और मन के द्वारा रक्षित है। जो यह जानते हैं वे अमर (मुक्त) होते हैं।

Trans.—The Perfect Being, who is the internal self of all and who is as big as the thumb, resides in the heart of all living beings. He is protected by heart, intellect and mind. They, who know this, attain salvation.

Notes—अङ्गुष्ठमात्रः—The self is said to be as big as a thumb, because the dimension of the heart, where the self makes itself manifest, is of that dimension.

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१४॥

शब्दा०—*सहस्रशीर्षा*=हजारों सिरवाला, पुरुषः=पूर्णपुरुष, *सहस्राक्षः*=हजारों नेत्रवाला, *सहस्रपात्*=हजारों पैरवाला, *सः*=वह (ब्रह्म), *भूमिम्*=पृथिवी को, *विश्वतः*=सर्वत्र, *वृत्वा*=व्याप्त करके, *अत्यतिष्ठत्*=बचा रहता है, *दशाङ्गुलम्*=दस अङ्गुल ।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष (ब्रह्म) हजारों सिरवाला, हजारों नेत्रवाला और हजारों पैरवाला है। वह पृथिवी को सर्वत्र व्याप्त करके दस अङ्गुल बचा रहता है (अर्थात् वह अनन्त और अपार है)।

Trans.—The Perfect Being (Brahma) has thousands of heads, thousands of eyes and thousands of feet. Having pervaded the whole earth, he remains ten fingers in surplus (i. e. he is endless).

Notes—सहस्र—Here this word has been used in the sense of endless.

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति । १५

शब्दा०—पुरुषः=पूर्ण पुरुष (ब्रह्म), एव=ही, इदम्=यह, सर्वम्=सब, यत्=जो, भूतम्=हुआ है, यत्=जो, च=और, भव्यम्=भविष्य में होनेवाला है, उत=और, अमृतत्वस्य=अमृतत्व का, मोक्ष का, ईशानः=ईश्वर, यत्=जो, अन्नेन=अन्न से, अतिरोहति=बढ़ता है (अर्थात् संसार)।

हि० अ०—इस संसार का भूत, भविष्य, वर्तमान वस्तुजात सब ब्रह्म ही है। अमरत्व (मोक्ष) और अन्न से बढ़ने वाले सब पदार्थों का वह ही ईश्वर है।

Trans.—All past, present and future objects of this universe are Brahma. He is the lord of immortality (Mokṣa) and all that grows and develops with food.

Notes—Here present is also accumulated by 'च' (चकारो वर्तमानसमुच्चयार्थः)

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

शब्दा०—*सर्वतःपाणिपादम्*=सर्वत्र, हाथ और पैरवाला, *सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्*=सर्वत्र नेत्र, सिर और मुहवाला *सर्वतःश्रुतिमत्*=सर्वत्र कानवाला, *लोके*=संसार में, *सर्वम्*=सब, *आवृत्य*=व्याप्त करके, *तिष्ठति*=रहता है।

हि० अ०— ब्रह्म सर्वत्र हाथ और पैरवाला है। वह सर्वत्र नेत्र, सिर और मुहवाला है। उसके कान सर्वत्र हैं। वह संसार में सब कछ व्याप्त करके रहता है।

Trans.—Hands and feet of Brahma are everywhere. His eyes, heads and mouths are everywhere. He has his ears everywhere. He pervades everything in this world.

Notes—सर्वतःपाणिपादम्—पाणयश्च पादाश्च पाणिपादं, सर्वतः पाणिपादं यस्य तत् सर्वतःपाणिपादम्, Bahuvrīhi compd.; it is an adjective of तत्. सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्—अक्षीणि च शिरांसि च मुखानि च अक्षिशिरोमुखं, सर्वतः अक्षिशिरोमुखं यस्य तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्, Bahuvrīhi compd. It is also an adjective of तत्. सर्वतःश्रुतिमत्—श्रूयते अनया इति श्रुतिः, सर्वतः श्रुतयो यस्य तत् सर्वतःश्रुतिमत्, Bahuvrīhi. compd. It is also an adjective of तत्

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥१७॥

शब्दा०—*सर्वेन्द्रियगुणाभासम्*=जिसमें सब इन्द्रियों के विषयों का ज्ञान रहता है, *सर्वेन्द्रियविवर्जितम्*=जो सब इन्द्रियों से रहित है, *सर्वस्य*=सबका, *प्रभुम्*=स्वामी, *ईशानम्*=नियन्ता *सर्वस्य*=सबका, *शरणम्*=रक्षक, *बृहत्*=बड़ा, अनन्त।

हि० अ०—सब इन्द्रियों द्वारा प्राप्त विषयज्ञान जिसमें रहता है, किन्तु जो स्वयं इन्द्रियरहित है, जो सबका स्वामी और नियन्ता है, वह अनन्त ब्रह्म सबका शरण है।

Trans.—Infinite Brahma, which is the receptacle of all knowledge of objects of sense organs, but which

has no organs for itself, is the lord, controller and shelter of all.

Notes—सर्वेन्द्रिय०—All knowledge procured by organs goes to Brahma, and resides there with अभेद. गुण—This term has been variously interpreted by commentators. It may be taken to mean इन्द्रियवृत्ति, ज्ञान or विषय. प्रभुम्—The gender has been inverted. Masculine has been used in place of neuter.

नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥

शब्दा०—नवद्वारे=नौ द्वारेवाले, पुरे=शरीर में, देही=जीवात्मा, हंसः=परमात्मा, लेलायते=चलता है, बहिः=बाहर, वशी=नियन्ता, सर्वस्य=सब का, लोकस्य=संसार का, स्थावरस्य=स्थावर का, चरस्य=जङ्गम का, च=और।

हि० अ०—नौ द्वारवाले शरीर में जीवात्मा के रूप में रहनेवाला परमात्मा विषय ग्रहण के लिये बाहर चलता है (प्रवृत्त होता है)। वस्तुतः, वह स्थावर और जङ्गम जगत् का नियन्ता है।

Trans.—The Supreme self resides in the form of the individual self in body in which there are nine outlets. From there he moves out to enjoy (perceive) the external (worldly) objects. In fact, he is the controller of all movable and immovable objects in the universe.

Note—नवद्वारे पुरे—In the human body where there are nine holes—seven in the head and two below. देही—Individual self that resides in a body. हंसः—The Supreme Self. लेलायते—√lī 'to cling', inte. 3rd. sing.

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥१९॥

शब्दा०—*अपाणिपादः*=जिसे हाथ और पेर नहीं है, *जवनः*=दूर जानेवाला अथवा वेगवान्, *ग्रहीता*=पकड़नेवाला, *पश्यति*=देखता है, *अचक्षुः*=बिना आंखवाला, *सः*=वह, *शृणोति*=सुनता है, *अकर्णः*=बिना कानवाला, *सः*=वह, *वेत्ति*=जानता है, *वेद्यम्*=जानने योग्य वस्तु, *न*=नहीं, *च*=और, *तस्य*=उसका, *अस्ति*=है, *वेत्ता*=जानने वाला, *तम्*=उसको, *आहुः*=कहते हैं, *अग्र्यम्*=श्रेष्ठ, पुरुषम्=पूर्ण पुरुष, *महान्तम्*=महान् ।

हि० अ०—हाथ और पेर न होने पर भी वह पकड़ता है और वेग से दूर जाता है। आंखें न रहने पर भी वह देखता है। कान न रहने पर भी वह सुनता है। वह जानने योग्य सब पदार्थों को जानता है, परन्तु उसे जाननेवाला कोई नहीं है। उसे (ज्ञानी लोग) श्रेष्ठ, महान्, पूर्ण पुरुष कहते हैं।

Trans.—He holds and goes far away with speed, though he has no hands and feet. He sees, though he has no eyes. He hears, though he has no ears. He knows all that is worth knowing, but there is none that knows him. (Wise men) call him venerable, great, perfect Being.

Notes—अपाणिपादः—पाणयश्च पादाश्च पाणिपादम्, न विद्यते पाणिपादं यस्य सः. Bahuvrīhi compd.

अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥२०॥

शब्दा०—*अणोः*=छोटे से, *अणीयान्*=छोटा, *महतः*=बड़े से, *महीयान्*=बड़ा *आत्मा*=परमात्मा, *गुहायाम्*=अन्तःकरण में, सूक्ष्म शरीर में, *निहितः*=(जीवात्मा के रूप में) पड़ा है, रहता है, *अस्य*=इसके, *जन्तोः*=प्राणी के, *तम्*=उसके, *अक्रतुम्*=विषय भोग के संकल्प से रहित, *पश्यति*

=देखता है, *वीतशोकः*=माया के बन्धन से मुक्त पुरुष, *धातुः*=परमेश्वर की, *प्रसादात्*=प्रसन्नता से, कृपा से, *महिमानम्*=बड़े, सर्वव्यापी, *ईशम्*=नियन्ता को।

हि० अ०—परमात्मा सूक्ष्म से भी सूक्ष्म और बड़े से भी बड़ा है। वह प्राणियों के हृदय में (अथवा अन्तःकरण अथवा सूक्ष्म शरीर में) रहता है। परमात्मा की कृपा से माया के बन्धन से मुक्त पुरुष उस विषयभोग के संकल्प से रहित, महान् जगन्नियन्ता का दर्शन करता है।

Trans.—The Supreme Soul is the subtlest of all subtle things and the biggest of all big things. He resides in the heart (or internal organ, or subtle body) of all sentient beings. A man liberated from the bondage of Māyā perceives the Supreme Being who is desireless, great and omnipotent.

Notes—गुहायाम्—In the heart, or in the internal organ, or in the subtle body. धातुः—Of the Supreme Soul; gen. sing. of धातृ. Some read धातुप्रसादात्. In that case it will be a compound word, and it will mean 'when the sense organs are purified'.

**वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम्॥२१॥**

शब्दा०—वेद=जानता हूँ, *अहम्*=मैं, *एतम्*=इस, *अजरम्*=जरा रहित, *पुराणम्*=पुरातन, *सर्वात्मानम्*=सबके आत्मभूत, *सर्वगतम्*=सब में रहने वाले, *विभुत्वात्*=व्यापक होने के कारण, *जन्मनिरोधम्*=उत्पत्ति का अभाव, *प्रवदन्ति*=कहते हैं, *यस्य*=जिसके, *ब्रह्मवादिनः*=ब्रह्मवादी, ब्रह्मज्ञानी, *हि*=निश्चयसूचक निपात, *प्रवदन्ति*=कहते हैं, *नित्यम्*=नित्य।

हि० अ०—मैं इस अजर, पुरातन, सर्वात्मा और विभु होने के कारण सर्वान्तर्यामी परमात्मा को जानता हूं। ब्रह्मज्ञानी कहते हैं कि इसका जन्म नहीं होता; यह नित्य है।

Trans.—I know the Supreme Being who, though very old, is not infirm, and, being all-pervading, is present everywhere. They, who know the highest truth, say that he is free from the pain of birth and is eternal.

Notes—जन्मनिरोधं प्रवदन्ति····—It has been interpreted variously by commentators. According to some '(मूढाः) यस्य जन्मनिरोधं प्रवदन्ति, ब्रह्मवादिनः हि नित्यं प्रवदन्ति', the fools say that he has birth and death, but the wise men say that he is permanent and has no death and birth. According to others, the birth and death of this universe is ascribed to him, while he himself is said to be eternal.

अथ निर्वचनम् ।

शब्दा०—*अथ*=आरम्भ सूचक निपात, *निर्वचनम्*=शब्दों को तोड़कर उनमें छिपे हुए अर्थ का प्रकाशन ।

हि० अ०—अब शब्दों को तोड़कर उनमें छिपे हुए अर्थ को प्रकाशित करने की प्रक्रिया बताई जाती है ।

Trans.—Now, the process of bringing out the meaning hidden in words by breaking them is described.

तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात् ।

शब्दा०—*तत्*=निर्वचन का प्रश्न उठने पर, *येषु*=जिन *पदेषु*=पदों में, *स्वरसंस्कारौ*=उदात्तादि स्वर और प्रकृति-प्रत्ययादि का संस्कार, *समर्थौ* =व्याकरणशास्त्र के अनुसार संगतार्थ होकर, *प्रादेशिकेन*=जिस क्रिया की सत्ता के कारण किसी वस्तु को कोई नाम दिया जाता है उस क्रिया को व्यक्त करने वाली, *गुणेन*=धातु से, *अन्वितौ*=अनुगत, *स्याताम्*=हों, *तथा* =प्रादेशिक गुण से अन्वित समर्थ स्वरसंस्कार के प्रकाश में, *तानि*=उनका, *निर्ब्रूयात्*=अर्थ प्रकाशित करे, निर्वचन करे ।

हि० अ०—निर्वचन के विषय में यह है कि जिन पदों में उदात्तादि स्वर और प्रकृति-प्रत्ययादि का संस्कार व्याकरण के नियमों के अनुसार होकर जिस क्रिया के कारण किसी वस्तु को कोई नाम दिया जाता है उस क्रिया का अभिधान करने वाली धातु से अनुगत हों, उन पदों का निर्वचन मूल धातु से अनुगत उन्हीं स्वरसंस्कारों के प्रकाश में करना चाहिये ।

Trans.—As regards derivation, the words, the *svara* and formation of which, being according to the rules of grammar, are accompanied by. the meaning of the root which expresses the action on the basis of which a name is given to a thing, should be derived in the light of the same *Svara* and formation accompained by the meaning of the basic root.

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत । केनचित् वृत्तिसामान्येन ।

शब्दा०—*अथ*=परन्तु, *अनन्विते अर्थे*=यदि शब्द का वाच्यार्थ मूलभूत धातु के अर्थ से अनुगत न हो, *अप्रादेशिक विकारे*=यदि निष्पन्न शब्द मूलभूत धातु के अर्थ से सर्वथा भिन्न अर्थ का बोध करावे, *अर्थनित्यः परीक्षेत*=अर्थ को प्रधानता देकर परीक्षा करनी चाहिये, *केनचित् वृत्तिसामान्येन*=किसी व्यापार की समानता के आधार पर ।

हि० अ०—परन्तु यदि किसी शब्द का वाच्यार्थ मूलभूत धातु क अर्थ से अनुगत न हो और निष्पन्न शब्द मूलभूत धातु के अर्थ को छोड़ कर सर्वथा भिन्न अर्थ का बोध कराता हो तो अर्थ को प्रधानता देकर किसी व्यापार की समानता के आधार पर शब्द का निर्वचन करना चाहिये ।

Trans.—But, if the expressed sense of a word is not accompanied by the meaning of its basic root and the formed word expresses a meaning ignoring the meaning of the basic root, the import of the word should be explained, giving importance to sense, on the basis of some action which is common to the expressed sense of the word and the basic root.

अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् । न त्वेव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति, यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ।

शब्दा०—*अविद्यमाने*=न होने पर, *सामान्ये*=अर्थ की समानता, *अपि*=भी, *अक्षरवर्णसामान्यात्*=स्वर या व्यञ्जन की समानता से, *निर्ब्रूयात्*=निर्वचन करना चाहिये, *न*=नहीं, *तु*=तो, *एव*=ही, *न*=नहीं, *निर्ब्रूयात्* = निर्वचन किया जाय, *न*=नहीं, *संस्कारम्*=व्याकरण के द्वारा किये जाने वाले संस्कार को, शब्द की बनावट को, *आद्रियेत*=आदर करे, *विशयवत्य:*=संदिग्ध, *हि*=निश्चय सूचक निपात, *वृत्तय:*=व्यापार, क्रिया, *भवन्ति*=होती हैं, *यथार्थम्*=अर्थ के अनुसार, *विभक्तीः*=विभक्तियों को *सन्नमयेत्*=बदल लेना चाहिये।

हि० अ०—जहाँ अर्थ की समानता न हो वहाँ स्वर या व्यञ्जन की समानता पर निर्वचन करना चाहिये। निर्वचन न किया जाय ऐसा तो होना ही नहीं चाहिये। व्याकरणानुसार शब्द की बनावट को बहुत महत्व नहीं देना चाहिये। धातु से प्रतीत होनेवाली क्रियाएँ संदिग्ध होती हैं। वैदिक मन्त्रों का अर्थ करते समय विभक्तियों को अर्थ के अनुसार बदल लेना चाहिये।

Trans.—Where there is no resemblance of meaning between the word to be derivad and the basic root, derivation should be based on the affinity of even a vowel or a consonant. It should never be that a word is not derived at all. Much importance should not be attached to the grammatical formation of a word. The forms of a root are generally doubtful. In interpreting the Vedic statements, the case-terminations should be altered according to sense.

Notes—Since वर्ण means both vowels and consonants the word अक्षर seems to be an interpolation.

प्रत्तम् अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते।

शब्दा०—*प्रत्तम्*=दिया हुआ, *अवत्तम्*=काट कर अलग किया हुआ, *इति*=निपात, *धात्वादी*=धातु के आदि के दोनों, *एव*=ही, *शिष्येते*=बचते हैं।

हि० अ०— प्रत्तम्' और 'अवत्तम्' में धातु के आदि का व्यञ्जन बचता है ।

Trans.—In *Prattam* and *Avattam* the consonant, with which the root begins, remains

Notes —प्रत्तम्--Derived from प्र + √दा + क्त = प्र + द् + त = प्र + त् + त = प्रत्त. अवत्तम्--Derived from अव + √दो + क्त = अव + द् + त = अव + त् + त = अवत्त. In both *prattam* and *avattam* only the initial त् (< द्) of the roots √ दा and √ दो is visible.

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति ।

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *अस्तेः*='अस्' धातु का, *निवृत्ति-स्थानेषु*=जहाँ धातु को गुण या वृद्धि नहीं होती, *आदिलोपः*=प्रथम वर्ण का लोप, *भवति*=होता है, *स्तः*=यह उदाहरण है—जैसे 'स्तः' में 'अ' का लोप हुआ है, *सन्ति*=यह दूसरा उदाहरण है—जैसे 'सन्ति' में 'अ' का लोप हुआ है ।

हि० अ०—और कभी-कभी जब धातु को गुण या वृद्धि नहीं होती तो उसके आदि के वर्ण का लोप होता है । जैसे—'स्तः' और 'सन्ति' में 'अस' धातु के आदि के 'अ' का लोप होता है ।

Trans.—Sometimes, when a root does not undergo, Guṇa or Vṛddhi, its initial vowel disappears, as in 'स्तः' and 'सन्ति' the initial vowel 'अ' of the root 'अस्' does.

अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ।

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *अन्तलोपः*=अन्तिम वर्ण का लोप, *भवति*=होता है, *गत्वा*=यह उदाहरण है—जैसे 'गत्वा' में 'गम्' धातु के अन्तिम वर्ण 'म्' का लोप होता है, *गतम्* = यह भी उदाहरण है—'गतम्' में 'गम्' धातु के 'म्' का लोप हुआ है ।

हि० अ०—और कभी-कभी धातु के अन्तिम वर्ण का लोप होता है । जैसे 'गत्वा' और 'गतम्' में 'गम्' धातु के अन्तिम वर्ण 'म्' का लोप होता है ।

Trans.—Sometimes, the final letter of the root disappears, as in 'गत्वा' and 'गतम्' the final letter 'म्' of the root 'गम्' does.

अथाप्युपधालोपी भवति जग्मतुर्जग्मुरिति ।

शब्दा०—अथापि=और कभी-कभी, उपधालोपः=उपान्त्य वर्ण का लोप, भवति=होता है, जग्मतुः=यह उदाहरण है—जैसे 'जग्मतुः' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का, जग्मुः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'जग्मुः' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का।

हि० अ०—और कभी-कभी धातु के उपान्त्य वर्ण का लोप होता है। जैसे—'जग्मतुः' और 'जग्मुः' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का लोप हुआ है।

Trans.—Sometimes, the penultimate vowel of a root disappears, as in 'जग्मतुः' and 'जग्मुः' the penultimate 'अ' of the root 'गम्' does.

अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ।

शब्दा०—अथापि=और कभी-कभी, उपधाविकारः=उपान्त्य स्वर का रूप विकृत, भवति = होता है, राजा=यह उदाहरण है—जैसे 'राजन्' शब्द के उपान्त्य स्वर (जकारोत्तरवर्ती 'अ') का रूप विकृत होकर 'राजा' बनता है, दण्डी=यह भी उदाहरण है—जैसे 'दण्डिन्' शब्द के उपान्त्य स्वर ('ण्डि' के 'इ') का रूप विकृत होकर 'दण्डी' बनता है।

हि० अ०—और कभी-कभी उपान्त्य स्वर का रूप विकृत होता है। जैसे—'राजा' और 'दण्डी में मूल शब्द के उपान्त्य स्वर 'अ' और 'इ' का रूप विकृत हुआ है।

Trans.—Sometimes, the penultimate vowel of a word is changed, as the penultimate vowels 'अ' and 'इ' of 'राजन्' and 'दण्डिन्' undergo a change in 'राजा' and 'दण्डी' respectively.

Notes—In both the above cases the final 'न्' and 'स्' are dropped causing the penultimate vowels lengthened, according to the rules of grammar.

अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति ॥

शब्दा०—अथापि=और कभी-कभी, वर्णलोपः=व्यञ्जन का लोप, भवति=होता है, तत्त्वा यामि, (यह वेद की ऋचा का अंश है। प्रस्तुत

नियम के उदाहरण के रूप में उद्धृत किया गया है। यहाँ वस्तुतः केवल 'यामि' ही उदाहरण है।), *यामि*<*याचामि*=माँगता हूँ; यहाँ केवल च्' का लोप है, *इति*=निपात।

हि० अ०—और कभी-कभी व्यञ्जन का लोप होता है। जैसे 'याचामि' के 'च्' का लोप होकर 'यामि' बनता है।

Trans.—Sometimes, a consonant is dropped as in यामि which is formed by dropping 'च्' of याचामि.

Notes—This is a छान्दस् लोप.

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ॥

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *द्विवर्णलोपः*=दो वर्णों का लोप होता है, *तृचः*=यह उदाहरण है—जैसे, 'तृचः' (त्रि + ऋचः=त्र्य् + ऋचः =त् + र् + य् + ऋचः=*तृचः*), *इति*=निपात।

हि० अ०—और कभी-कभी दो वर्णों का लोप होता है। जैसे 'तृचः' में (रेफ और य् का लोप होता है)।

Trans.--Sometimes, two letters are dropped, as in तृचः (र् and य् are dropped).

Notes—तृचः—ऋचि त्रेः सम्प्रसारणं वक्तव्यम्। उत्तरपदादिलोप. छन्दसि वक्तव्यः, तृचं सूक्तम् (महाभाष्य). Here, Durga explains:— 'अत्र ऋवर्णरेफयोः लोपः। रेफः एकः ऋवर्णोदरं कृमिवत् अनुप्रविष्टः द्रष्टव्यः। स लुप्यते ऋवर्णेन साकम्. The dropping of 'इ' in 'त्रि' after सम्प्रसारण is not taken into consideration. Really speaking here the dropping of two letters viz र् and य् is intended (त्रि+ऋचः=त्र्यृच>तृच).

अथाप्यादिविपर्य्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति ।

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *आदिविपर्य्ययः*=प्रथम वर्ण के स्थान पर कोई दूसरा वर्ण, *भवति*=होता है, *ज्योतिः*=यह उदाहरण है—जैसे 'द्युत दीप्तौ' धातु से 'द्योतिः' के स्थान पर 'ज्योतिः' बनता है, *घनः*=यह भी उदाहरण है—जैसे 'हन हिंसागत्योः' धातु से 'हनः' के स्थान पर 'घनः' बनता है, *बिन्दुः*=यह भी एक उदाहरण है—जैसे 'भिदिर् विदारणे'

धातु से 'मिन्दुः' के स्थान पर बिन्दुः' बनता है, *वाट्यः*=यह भी एक उदाहरण है, जैसे 'भट भृतौ' धातु से 'भाट्यः' के स्थान पर 'बाट्यः' बनता है।

हि० अ०—और कभी-कभी प्रथम वर्ण के स्थान पर कोई दूसरा वर्ण हो जाता है। जैसे 'द्युत दीप्तौ', 'हन हिंसागत्योः' 'भिदिर् विदारणे' और 'भट भृतौ' धातुओं से प्रथम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण करके क्रम से 'ज्योतिः', 'घनः', बिन्दुः और 'बाट्यः' बनते हैं।

Trans.—Sometimes the first letter is replaced by another letter, as ज्योतिः, घनः, बिन्दुः and बाट्यः, are formed from द्युत् 'to shine', हन् 'to kill or move', भिदिर् 'to break' and भट् 'to nourish' respectively.

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कु इति ।

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *आद्यन्तविपर्ययः*=पूर्व वर्ण का पर वर्ण के साथ आपस में स्थान परिवर्तन, *भवति*=होता है, *स्तोकाः*=यह उदाहरण है जैसे 'श्चुतिर् क्षरणे' धातु से (श्चुत् + *आः*= श्तुच् + *आः*=स्तुच + *आः*=स्तुक् + *आः*=स्तोकाः) 'स्तोकः' बनता है, *रज्जुः*=यह भी उदाहरण है जैसे 'सृज विसर्गे' धातु से (सृज् + *उः*= ऋ स् ज् + उः=र स् ज् + उः=र ज् ज् + *उः*=रज्जुः) रज्जुः बनता है, *सिकताः*=यह भी उदाहरण है जैसे 'कस विकसने' धातु से (कस् + अ + *ताः*=सक् + अ + *ताः*=सिक् + अ + *ताः*=सिकताः) 'सिकताः' बनता है। *तर्कुः*=यह भी उदाहरण है जैसे 'कृती छेदने' धातु से (कृत् + उ=तृक् + *उ*=तर्कुः) 'तर्कुः बनता है।

हि० अ०—और कभी-कभी पूर्व और पर वर्णों का आपस में स्थान परिवर्तन होता है। जैसे 'श्चुतिर क्षरणे', 'सृज विसर्गे', 'कस विकसने' और 'कृती छेदने' धातुओं से वर्ण-विपर्यय होकर क्रमशः स्तोकाः', 'रज्जुः', 'सिकताः' और 'तर्कुः' शब्द बनते हैं।

Trans.—Sometims the previous and the following letters change their places mutually, as in 'स्तोकाः', 'रज्जुः, 'सिकताः'' and 'तर्कुः' which are formed from the roots श्चुतिर् (श्चुत्) 'to drop', सृज् 'to let go', कस् 'to open' and कृत् 'to cut' respectively.

Notes—स्तोकाः = Drops of water, रज्जुः = string, सिकताः = Sand, तर्कुः = spinning needle.

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति ।

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *अन्तव्यापत्ति*=अन्तिम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण, *भवति*=होता है, *ओघः*=यह उदाहरण है जैसे 'वह प्रापणे' धातु से (वह् + *अः*=उह् + *अः*=उघ + *अः*=ओघः) 'ओघः' बनता है, *मेघः*=यह भी उदाहरण है—जैसे 'मिह्' धातु से (मिह् + *अः* =मिघ् + *अः*=मेघः) 'मेघः' बनता है, *नाघः*=यह भी उदाहरण है जैसे 'णह् बन्धने; धातु से (णह् + *अः*=नह् + *अः*=नध् + *अः*=नाधः) 'नाधः' बनता है, *गाघः*=यह भी उदाहरण है—जैसे 'गाहू विलोडने' धातु से (गाह् + *अः*=गाध् + *अः*=गाधः) 'गाधः' बनता है, *वधूः*=यह भी उदाहरण है—जैसे 'वह प्रापणे' धातु से (वह् + *ऊः*=वध् + *ऊः*=वधूः) 'वधूः' बनता है, *मधु*=यह भी उदाहरण है—जैसे 'मद तृप्तौ' धातु से (मद् + *उ* = मध् + *उ*=मधु) 'मधु' बनता है ।

हि० अ०—और कभी-कभी अन्तिम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण हो जाता है। जैसे 'वह प्रापणे', 'मिह सेचने', 'णह बन्धने', 'गाहू विलोडने', 'वह प्रापणे' और 'मद् तृप्तौ' धातुओं से अन्तिम वर्ण को बदल कर क्रमशः 'ओघः', 'मेघः' 'नाधः', 'गाधः', 'वधूः' और 'मधु' शब्द बनते हैं।

Trans.—Sometimes, the last letter is replaced by another letter, as in ओघः, मेघः, नाधः, गाधः, वधूः, and मधु which are formed from the roots, वह् 'to carry', मिह् 'to sprinkle', णह् 'to bind', गाह् 'to bathe', वह् 'to carry' and मद् 'to satisfy' respectively.

Notes—ओघः can be derived, from उच समवाये 'to gather', वधूः from बन्ध 'बन्धने' to bind' and 'गाधः from 'गाधृ प्रतिष्ठा लिप्सयोर्ग्रन्थे च 'to stand' etc. also. ओघः = Flood; मेघः = Cloud ; नाधः = A rope ; गाधः = Fordable ; वधूः = Bride; मधु = Honey.

अथापि वर्णोपजन आस्थद्‌द्वारो भरूजेति ।

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *वर्णोपजनः*=नये वर्ण का आगम, *आस्थत्*=यह उदाहरण है, जैसे 'असु क्षेपणे' धातु से नये वर्ण के आगम से ('थ्' का आगम) 'आस्थत्' बनता है, *द्वारः*=यह भी उदाहरण है, जैसे 'वृङ् सम्भक्तौ' (अथवा वृञ् आवरणे) धातु से ('द्' के आगम से) 'द्वार' बनता है, *भरूजा*=यह भी उदाहरण है जैसे 'भ्रस्ज पाके' धातु से ('र्' का आगम) 'भरूजा' बनता है ।

हि० अ०—और कभी-कभी नये वर्ण का आगम होता है। जैसे 'असु क्षेपणे', 'वृङ् सम्भक्तौ' और 'भ्रस्ज पाके' धातुओं से नये वर्णों के आगम द्वारा क्रमशः 'आस्थत्', 'द्वारः' और 'भरूजा' बनते हैं।

Trans.—Sometimes, a new letter is added, as in 'आस्थत्', 'द्वारः' and 'भरूजा' which are formed from the roots असु 'to throw', वृङ् 'to divide' and भ्रस्ज् 'to fry' respectively.

Notes—आस्थत्—It seems to be a finite verb. But here all nominal forms are given as examples. It is just possible that in Vedic times this word was regarded as a nominal form with क्विप्. It means 'threw away' or 'thrown away'. द्वारः = door. भरूजा = Jackal; perhaps, it was used to mean 'a keeper of a frying pan' also in Vedic times. Durgā. derives it from भ्रस्ज्. In that case it will be difficult to explain वर्णोपजन. The letter 'र' is already present in the root. Apart from this there does not seem any वृत्तिसामान्य between a jackal and the import of the root. It can be derived from 'भ्राज् दीप्तौ'. In that case वृत्तिसामान्य will be possible. The jackals are called उल्कामुख. It may also be derived from 'भज् सेवायाम्'. In that case वर्णोपजन will be clear.

तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति ।

शब्दा०—*तत्*=सम्प्रसारण के संबन्ध में यह है कि, *यत्र*=जहाँ, *स्वरात्*=स्वर से, *अनन्तरा*=अव्यवहित पहिले या बाद, *अन्तस्थ*= अन्तस्थ वर्ण य्, र्, ल्, व् में से कोई *अन्तर्धातु*=धातु के अन्दर, *भवति*=होता है, *तत्*=वह (धातु) *द्विप्रकृतीनम्*=दो स्वभाव के (सम्प्रसारण-सहित या सम्प्रसारण-रहित) शब्दों का, *स्थानम्*=स्थान होता है, *इति* =निपात, *प्रदिशन्ति*=आचार्य कहते हैं ।

हि० अ०—सम्प्रसारण के सम्बन्ध में आचार्यों का कहना यह है कि जिस धातु में स्वर के अव्यवहित पूर्व या पश्चात् य्, व्, र्, ल् में से कोई वर्ण आवे तो वह धातु सम्प्रसारण-सहित या सम्प्रसारण-रहित दो प्रकार के शब्दों का उत्पत्ति स्थान होता है ।

Trans.—The injunction of the preceptors in connection with Samprasāraṇa is that in whatever root any letter of य्, व्, र्, ल् occurs immediately before or after a vowel, it becomes the source of two kinds of words viz. those with Samprasāraṇa and those without Samprasāraṇa.

Notes -- No example is given of this rule in the text. We may take the root 'यज्' as an example. In this root य् occurs immediately before the vowel अ. Hence, this root gives rise to two kinds of words viz. those with Samprasāraṇa as इष्टवान्, इष्टिः, इष्ट्वा etc. and those without Samprasāraṇa as यष्ट्वा, यष्टं, यष्टव्यम् etc. From here Yāska is giving the rules of सम्प्रसारण.

तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ।

शब्दा०—*तत्र*=ऐसा होने पर, *सिद्धायाम्*=धातु के असम्प्रसारणयुक्त रूप को लेकर अर्थ-निर्वचन की प्रक्रिया के, *अनुपपद्यमानायाम्*=अनुपपन्न होने पर, *इतरया*=दूसरी प्रक्रिया से, अर्थात् धातु के संप्रसारणयुक्त रूप के आधार पर निर्वचन की प्रक्रिया से, *उपपिपादयिषेत्*=अर्थ का उपपादन करने की इच्छा करनी चाहिए ।

हि० अ०—(अन्तस्थयुक्त धातु सम्प्रसारण या असम्प्रसारण के आधार पर दो प्रकार के शब्दों के जनक होते हैं। अतः ऐसे शब्दों का निर्वचन पहिले धातु के असम्प्रसारणयुक्त रूप को लेकर करना चाहिए। (इस असम्प्रसारणयुक्त प्रक्रिया के असफल होने पर दूसरे अर्थात् धातु के सम्प्रसारणयुक्त रूप को लेकर निर्वचन करना चाहिये।

Trans.—(Since the roots, which contain a semi-vowel, give rise to two kinds of words on the basis of Samprasāraṇa or Asamprasāraṇa an attempt should be made first to derive the word taking the root in its original form as basis.) If this attempt to derive a word without Samprasāraṇa fails, the word should be derived taking the root in its Samprasāraṇa form as basis.

तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमिति।

शब्दा०—*तत्रापि*=सम्प्रसारण युक्त धातुओं में भी, *एके*=कुछ, *अल्पनिष्पत्तयः*=थोड़े से शब्दों में ही स्पष्ट प्रतीत होने वाले, *भवन्ति*=होते हैं, *तद्यथा*=उसका उदाहरण जैसे, *एतत्*=यह है, *ऊतिः*=यह उदाहरण है—जैसे 'अव् रक्षणे' धातु से ('अव्' के 'ऊ' होने पर) 'ऊतिः' बनता है, *मृदुः*=यह भी उदाहरण है—जैसे 'म्रद मर्दने' धातु से 'मृदु' बनता है, *पृथुः*=यह भी उदाहरण है–जैसे 'प्रथ प्रख्याने' धातु से 'पृथु' बनता है, *पृषतः*=यह भी उदाहरण है—जैसे 'प्रुष दाहे' धातु से 'पृषतः' बनता है, *कुणारुम्*=यह भी उदाहरण है—जैसे 'क्वण् शब्दे' धातु से 'कुणारुम्' बनता है।

हि० अ०—सम्प्रसारणयुक्त धातुओं में भी कुछ ही ऐसे होते हैं जिनका उनसे बने शब्दरूप में स्पष्ट ज्ञान होता है। जैसे 'अव गतौ' 'म्रद् मर्दने,' 'प्रथ् प्रख्याने,' 'प्रुष दाहे' और 'क्वण् शब्दे' धातुओं से क्रमशः बने 'ऊतिः' 'मृदुः' 'पृथुः' 'पृषतः' और 'कुणारम् में सम्प्रसारण-युक्त धातु का स्पष्ट ज्ञान होता है।

Trans.—Of the roots which take Samprasāraṇa, there are a few that are clearly detectable in the words

which they form. Such, for example, are 'अव रक्षणे', 'म्रद् मर्दने', 'प्रथ् प्रख्याने', 'प्रुष् दाहे', 'कण् शब्दे' etc. as are clearly detectable in ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृषतः, and कुणारुम् which are formed from them.

Notes—ऊतिः=Protection; मृदुः=Soft; पृथुः=Big; पृषतः= Drops; कुणारुम्=Sounding. We have said 'प्रष् दाहे' following the lead of Durgā. Really speaking, it should be 'प्रुष् स्नेहनसेचनपूरणेषु'. Drops of a liquid have nothing to do with दाह

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इति।

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *भाषिकेभ्यः*=भाषा में प्रसिद्ध प्रयोग वाले, *धातुभ्यः*=धातुओं से, *नैगमाः*=वैदिक भाषा के, *कृतः*= कृदन्त शब्द, *भाष्यन्ते*=कथन किये जाते है, *दमूनाः*=यह उदाहरण है— 'दम उपशमे' धातु से संस्कृत भाषा में बने दम्यति, दमयति, दान्त आदि शब्दों के साथ (दममनाः इत्यादि) किसी साम्य के आधार पर 'दमूनाः की व्याख्या करनी चाहिये, *क्षेत्रसाधाः*=यह भी उदाहरण है—वैदिक शब्द 'साधाः का निर्वचन भाषा के 'साध् संसिद्धौ' धातु के प्रकाश में करना चाहिये।

हि० अ०—और कभी कभी वैदिक कृदन्त शब्दों की व्याख्या भाषा में प्रसिद्ध प्रयोग वाले धातुओं के प्रकाश में की जाती है। वैदिक कृदन्त 'दमूनाः' भाषा के 'दम् उपशमे' धातु से बना है। इसी प्रकार 'क्षेत्रसाधाः' में 'साधाः' शब्द भाषा के 'साध्' धातु से बना है।

Trans.—Sometimes, the Vedic nominal forms are derived from the roots used in current language. The Vedic nominal form 'दमूनाः' is formed from the root √दम 'उपशमे', and 'साधाः' from the root √साध् 'संसिद्धौ' used in the current language.

Notes—साधाः—Really speaking this word is not formed from साध् but from its causal form साधि. Durgā says, एवमेव साध्यतेर्भाषाप्राबोधृत्तेः साधा इति'

अथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमिति ।

शब्दा०—*अथापि* = और कभी-कभी, *नैगमेभ्यः* = वैदिक धातुओं से, *भाषिकाः*=भाषा के कृत्प्रत्ययान्त शब्द, *उष्णम्*=यह उदाहरण है; वैदिक धातु 'उष् दाहे' से वैदिक भाषा में 'उष्टम्' बनता है; संस्कृत भाषा में 'उष्णम्' चलता है। 'उष्टम्' की समानता के आधार पर 'उष्णम्' का निर्वचन 'उष्' धातु से करना चाहिये, *घृतम्*=यह भी एक उदाहरण है; वैदिक धातु 'घृ क्षरणदीप्त्योः' से वेद में 'जिघर्मि' बनता है; परन्तु संस्कृत भाषा में 'घृतं' सुना जाता है; कुछ समानता के आधार पर भाषा के 'घृतं' शब्द का वैदिक धातु 'घृ' से निर्वचन करना चाहिये ।

हि० अ०—और कभी-कभी वैदिक धातुओं से भाषा के कृदन्त शब्दों का निर्वचन किया जाता है। जैसे लौकिक शब्द 'उष्णं' का वैदिक धातु 'उष् दाहे' से और लौकिक शब्द 'घृतं' का वैदिक धातु 'घृ क्षरणदीप्त्योः' से निर्वचन किया जाता है।

Trans.—Sometimes, nominal forms of the current language are derived from the Vedic roots. As, for example, the word उष्णं of the current language is derived from the Vedic root √उष् 'to burn' and घृतं from the Vedic root √घृ 'to sprinkle or shine'.

Notes—It is not very clear why some roots are called Vedic and some non-Vedic. Separate lists of the roots of the two languages are not maintained. All the roots are found in one and the same Dhātupātha. Perhaps the difference is recognised on the basis of the frequency of occurrence in this or that language in verbal form.

अथापि प्रकृतय एकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ।

शब्दा०—*अथापि*=और कभी-कभी, *प्रकृतयः*=धातु से बने क्रियापद, *एकेषु*=कुछ देशों में, *भाष्यन्ते*=बोले जाते हैं, *विकृतयः*=संज्ञा शब्द, *एकेषु* =कुछ देशों में ।

हि० अ०—और कभी-कभी ऐसा होता है कि कुछ धातुओं से बने क्रिया-पदों का प्रयोग कुछ देशों में होता है और उन्हीं से बने संज्ञा शब्दों का प्रयोग दूसरे देशों में।

Trans.—Sometimes, it so happens that only the verbal forms of certain roots are spoken in some countries and only the nominal forms of the same roots in other countries.

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते। कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा। कम्बलः कमनीयो भवति। विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु।

शब्दा०—*शवतिः गतिकर्मा*='शवगतौ' धातु, *कम्बोजेषु*=कम्बोज देश में, *एव*=ही, *भाष्यते*=बोला जाता है, *कम्बोजाः*=कम्बोज देश के रहनेवाले लोग, *कम्बलभोजाः*=कम्बल का उपयोग करनेवाले, *कमनीयभोजाः*=सुन्दर पदार्थ का उपयोग करने वाले ('कम्बोज' शब्द 'कम्बलभोज' या 'कमनीयभोज' से बिगड़ कर बना है), *विकारम्*=विकार, अर्थात् 'शव' धातु से बना संज्ञा शब्द, *अस्य*='शव' धातु का, *आर्येषु*=आर्य देशों में, *भाषन्ते*=बोलते हैं, *शव इति*='शव' इस रूप में, *दातिः*='दाप् लवने' धातु, *लवनार्थे*=काटने के अर्थ में, *प्राच्येषु*=पूर्वदेश के लोगों में, *दात्रम्*='दाप्' धातु से बना 'दात्रम्' यह संज्ञा शब्द, *उदीच्येषु*=उत्तर देश के लोगों में।

हि० अ०—'शव् गतौ' धातु से बना 'शवति' क्रिया पद केवल कम्बोज देश में ही बोला जाता है। 'कम्बोज' शब्द 'कम्बलभोज' या 'कमनीयभोज' से बिगड़ कर बना है। इसी धातु से बना संज्ञा शब्द 'शव' आर्य देशों में, बोला जाता है। 'दाप् लवने' धातु से बना क्रियापद 'दाति' पूर्व देश में काटने के अर्थ में बोला जाता है। इसी धातु से बना संज्ञा शब्द 'दात्रम्' उत्तर देश में बोला जाता है।

Trans.—The verbal form 'शवति' from the root √शव् to go' is spoken in the Kamboja country only. The word *Kamboja* is a corrupt form of *Kambala-bhoja*

or *Kamanīya-bhoja*. *Kambala* is, perhaps, derived from *Kamanīya*. The nominal form 'शव' of the same root is spoken in Āryan countries. The verbal from दाति from the root' 'दाप् लवने' is spoken in eastern countries, while its nominal form दात्रम् is spoken in northern settlements.

Notes—शवतिः—This word is a finite verb. But it is used here in the nominal sense. शवः—Dead body. दातिः—Used as nominal form meaning 'cutting'. दात्रम् = A sickle.

एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ।

शब्दा०—*एवम्*=इस प्रकार, *एकपदानि*=एक पदों का, *निर्ब्रूयात्*= निर्वचन करना चाहिये ।

हि० अ०—इस प्रकार एकपदों का निर्वचन करना चाहिये ।

Trans.—In this way, the single words should be derived.

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः ।

शब्दा०—*तिस्रः*=तीन, *एव*=ही, *देवताः*=देवता, *इति*=निर्देशक निपात, *नैरुक्ताः*=निरुक्त का सिद्धान्त मानने वाले, निरुक्तकार। *अग्निः*=अग्नि, *पृथिवीस्थानः*=पृथिवी पर रहनेवाला, *वायुः*=पवन, *वा*=अथवा, *इन्द्रः*=इन्द्र, *वा*=अथवा, *अन्तरिक्षस्थानः*=अन्तरिक्ष में रहनेवाला, *सूर्यः*=सूर्य, *द्युस्थानः*=स्वर्ग में रहनेवाला ।

हि० अ०—नैरुक्त सम्प्रदाय वाले तीन ही देवता मानते हैं। अग्नि पृथिवी पर रहनेवाला, वायु अथवा इन्द्र अन्तरिक्ष में रहनेवाला ओर सूर्य स्वर्ग में रहनेवाला है।

Trans.—The etymologists hold that the gods are three only. Agni resides on the earth, Vāyu or Indra resides in the atmosphere and the Sun resides in heaven.

Notes—देवताः—In sanskrit, the word 'देवता' is in feminine gender.

तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति ।

शब्दा०—*तासाम्*=उनके, *माहाभाग्यात्*=ऐश्वर्य से, *एकैकस्याः*=एक एक के, *अपि*=भी, *बहूनि*=बहुत, *नामधेयानि*=नाम, *भवन्ति*=होते हैं।

हि० अ०—उनके ऐश्वर्य के कारण उनमें से एक-एक के अनेक नाम होते हैं।

Trans.—Owing to their great afluence each of them has many appellations.

अपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतः ।

शब्दा०—*अपि वा*=अथवा, *कर्मपृथक्त्वात्*=भिन्न-भिन्न कर्मों के कारण, *यथा*=जैसे, *होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गाता*=होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा और उद्गाता यज्ञ के मुख्य चार ऋत्विजों के ये नाम हैं, *इति*=निर्देशक निपात, *अपि*=भी, *एकस्य*=एक का, *सतः*=होनेवाले का।

हि० अ०—अथवा कर्मभेद के कारण एक के अनेक नाम हैं। जैसे कर्मभेद के कारण एक ही ऋत्विज् के होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा और उद्गाता नाम होते हैं।

Trans.—Or, owing to difference of functious one god is called by several names; just as one and the same priest is called होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा, or उद्गाता owing to difference of functions.

Notes—होता—The priest who recites verses from the Ṛgveda to invoke the gods in a sacrifice. अध्वर्यु:—The chief priest who makes all necessary arrangements for a sacrifice. He recites prose formulas from the Yajurveda. उद्गाता—The priest who sings songs from the Sāmaveda in a sacrifice. ब्रह्मा—The priest who supervises the performance of a sacrifice and protects it from evil spirits.

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि ।

शब्दा०—*अपि वा*=अथवा, *पृथक्*=अलग, *एव*=ही, *स्युः*=हो सकते हैं, *पृथक्*=अलग-अलग, *हि*=क्योंकि, *स्तुतयः*=स्तुतियाँ, *भवन्ति*=हैं, *तथा*=वैसे ही अर्थात् अलग-अलग, *अभिधानानि*=नाम।

हि० अ०—अथवा सब देव पृथक्-पृथक् व्यक्ति हो सकते हैं, क्योंकि उनकी स्तुतियाँ पृथक्-पृथक् हैं। वैसे ही उनके नाम भी अलग अलग हैं।

Trans.— Or, the gods may be separate individuals, because their panegyrics are separate. In the same way their names also are different.

Notes—तथाभिधानानि—Here the word तथा may be taken to mean 'and' also. They have separate panegyrics and their names also are different. On this basis it may by maintained that the gods are many, not one.

यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः ।

शब्दा०—*यथो*=और जो, *एतत्*=यह (कहा है कि), *कर्मपृथक्त्वात्*=कर्म के पृथक्त्व के आधार पर एक ही देव के अनेक नाम हैं, *इति*=निर्देशक निपात, *बहवः*=बहुत, *अपि*=भी, *विभज्य*=बाँट कर, *कर्माणि*=कर्म, *कुर्युः*=कर सकते हैं ।

हि० अ०—और जो यह कहा है कि कर्मभेद के कारण एक ही देव के अनेक नाम हैं, इस विषय में यह है कि यदि देवों को अनेक माना जाय तो भी कोई हानि नहीं होगी । वे देव उन कर्मों को आपस में बांट सकते हैं ।

Trans.—As regards the statement that one god receives many appellations owing to diversity of funcfions, no harm will accur even if it is accepted that the gods are many. They can do all the functions dividing them among themselves.

तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगोऽग्निना चेतरस्य लोकस्य । तत्र तन्नरराष्ट्रमिव ।

शब्दा०—*तत्र*=देवताओं का परस्पर पृथक्त्व स्थापित होने पर भी, *स्थानैकत्वम्*=एक स्थान प्रयुक्त एकत्व (सहस्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम् —दुर्गा), *सम्भोगैकत्वम्*=एककार्यताप्रयुक्त एकत्व (सम्भोगहेतुकमेकत्वं सम्भोगैकत्वम्; सम्भोगो नाम इतरेतरोपकारित्वम् समानकार्यता इत्यर्थः-दुर्गा.),

च=और, *उपेक्षितव्यम्*=उपपत्तियों के द्वारा समझना चाहिये (उपपत्तितः ईक्षितव्यम्–दुर्गा.), *यथा*=जैसे, *पृथिव्याम्*=पृथिवी पर, *मनुष्याः*=मनुष्य, *पशवः*=पशु, *देवाः*=देव, *इति*=निर्देशक निपात, *स्थानैकत्वम्*=स्थान प्रयुक्त एकत्व, च=और, *सम्भोगैकत्वम्*=समान कार्य प्रयुक्त एकत्व, च=और, *दृश्यते*=दिखाई देता है, *यथा*=जैसे, *पृथिव्याः*=पृथिवी का, *पर्जन्येन*=पर्जन्य से, च=और, *वाय्वादित्याभ्याम्*=वायु और आदित्य से, च=और, *सम्भोगः*=समानकार्यता, *अग्निना*=अग्नि से, च=और, *इतरस्य लोकस्य*=इतर लोक (स्वर्ग या अन्तरिक्ष लोक) की, *तत्र*=देवताओं में, *तत्*=भेदाभेद का तत्त्व, *नरराष्ट्रम् इव*=नर और राष्ट्र की तरह है।

हि॰ अ॰—देवताओं में परस्पर पृथक्त्व होने पर भी एकस्थान-प्रयुक्त और एककार्यप्रयुक्त एकत्व उपपत्तियों से समझना चाहिये। जैसे पृथिवी पर मनुष्य, पशु, और देव रहते हैं। अतः उनमें स्थानप्रयुक्त एकत्व है ('पृथिवी' कहने से सबका ग्रहण होता है)। इसी प्रकार समानकार्यप्रयुक्त भी एकत्व दिखाई देता है। जैसे पृथिवी का पर्जन्य, वायु और आदित्य के साथ समानकार्यप्रयुक्त एकत्व है (पृथिवी, पर्जन्य, वायु और आदित्य मिलकर अंकुर उत्पन्न करते हैं। अतः उनका ऐक्य माना जा सकता है। संसार में समान काम करने वाले एक माने जाते हैं)। इसी प्रकार अग्नि का द्युस्थानीय देवताओं के साथ समानकार्यप्रयुक्त ऐक्य माना जा सकता है (वेदों में कहा है कि अग्नि वृष्टि को प्रेरित करता है। यह कार्य अग्नि अकेले नहीं कर सकता। वह द्युस्थानीय देवताओं से मिलकर करता है। अतः उसका उनके साथ समानकार्यप्रयुक्त ऐक्य माना जा सकता है)। देवताओं में भेदाभेद का तत्त्व उसी तरह है जैसे नर और राष्ट्र में है।

Trans.—Though the gods are separate individuals, identity should be seen and justified among them on the basis of unity of abode and action; for instance, human beings, animals and gods live on the earth. Hence, there is identity among them with reference to abode. (All are understood by the word पृथिवी). Similarly, identity is implied by unity of action also. There is identity of earth with rain, wind and sun with reference to unity of action (earth, rain, wind

and sun create sprouts collaborating. Hence, they can be regarded as one. In worldly life no difference is made among them who work together with a common purpose). Much in the same way, fire may be regarded identical with the gods abiding in heaven on the basis of unity of action. (In the Vedas it is said that fire sends rain. He cannot do this alone. He must be doing this collaborating with the gods of heaven. Hence, he can be said to be one with them with reference to unity of action). The principle of भेद and अभेद among the gods is in the same way as it is in man and nation.

Notes—तत्र संस्थानैकत्वं etc.—Here it is said that the gods are separate personalities, but identity can be seen in them on the basis of unity of abode and action. Thus there is भेदाभेद in them. नरराष्ट्रमिव—When we say नर, we refer to an individual. In this case भेद becomes prominent. When we say राष्ट्र, भेद is suppressed and all individuals look like one person in the form of the nation. The same is the case with the gods. When we say वरुण, इन्द्र etc. the difference becomes prominent and the gods look like separate individuals. But, when we refer to their abode or action, they become identical.

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकम् । चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि ।

शब्दा०—*अथ*=अनन्तर, आगे, *आकारचिन्तनम्*=स्वरूप का विचार, *देवतानाम्*=देवताओं का, *पुरुषविधाः*=मनुष्य के प्रकार के, *स्युः*=होंगे, या हैं, *इति*=निपात, *एकम्*=एक मत है, *चेतनावद्वत्*=चेतनावान् के समान, *हि*=हेतु सूचक निपात, *स्तुतयः*=स्तुतियाँ, *भवन्ति*=होती हैं, *तथा*=उसी प्रकार, *अभिधानानि*=नाम ।

हि० अ०—आगे देवताओं के स्वरूप का विचार करते हैं। देवता मनुष्य के प्रकार के (आकार के) होने चाहिये—यह एक मत है। क्योंकि उनकी स्तुतियाँ चेतनावान् के समान ही होती हैं। देवताओं के नाम भी चेतनावान् मनुष्यों के सदृश होते हैं।

Trans.—Now, we think over the form of the gods. Some say that the gods are of the form of human beings, because their panegyrics are like those of living beings, and their names also are like that of sentient beings.

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते। 'ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू'; 'यत्सङ्गृभ्णा मघवन् काशिरित्ते'।

शब्दा०—*अथ अपि*=और, *पौरुषविधिकैः*=पुरुष के आकार के, *अङ्गैः*=अङ्गों से, अङ्गों को मान कर, *संस्तूयन्ते*=स्तुति किये जाते हैं, *ऋष्वा*=तेजस्वी, *ते*=तुम्हारे, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *स्थविरस्य*=शक्तिशाली की, *बाहू*=दोनों भुजाएँ, *यत्*=जो, *सङ्गृभ्णाः*=तुमने पकड़ा, *मघवन्*=हे इन्द्र, *काशिः*=मुट्ठी, *इत्*=ही, *ते*=तुम्हारी।

हि० अ०—और मनुष्यों के अंगों के समान ही देवताओं के अंगों को मान कर उनकी स्तुति की जाती है। जैसे—'हे इन्द्र! शक्तिशाली तुम्हारे दोनों बाहू तेजस्वी हैं, 'हे मघवन्! यह तुम्हारी ही मुट्ठी है जो तुमने (स्वर्ग और पृथिवी) को पकड़ा है'।

Trans.—Moreover, the gods are praised conceiving their limbs as those of human beings. For example —'O Indra! powerful as you are, your arms are noble'; 'O Maghavan! it is your fist that you have held (the heaven and the earth).'

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः। 'आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि'; 'कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते'।

शब्दा०—*अथापि*=और, *पौरुषविधिकैः*=मनुष्य के प्रकार के (समान) *द्रव्यसंयोगैः*=पदार्थों के संयोग से, *आ*=उपसर्ग है; इसे 'याहि' क्रिया से

जोड़ना चाहिये, *द्वाभ्याम्*=दोनों, *हरिभ्याम्*=घोड़ों से, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *आ याहि*=आवो, *कल्याणीः*=सुन्दरी, *जाया*=पत्नी, *सुरणम्*=सब रमणीय पदार्थ, *गृहे*=घर में, *ते*=तुम्हारे।

हि० अ०—जिस प्रकार के पदार्थों से मनुष्यों का सम्बन्ध होता है उसी प्रकार के पदार्थों से देवताओं का भी संयोग दिखाई देता है। जैसे—'हे इन्द्र (अपने) दोनों घोड़ों से यहां आवो'; '(हे इन्द्र!) तुम्हारी पत्नी सुन्दरी है और सब सुन्दर पदार्थ तुम्हारे घर में हैं'।

Trans.—The gods are also associated with those objects which are possessed by human beings. For example—'O Indra! come here with your pair of steeds'; 'O Indra! your wife is beautiful and all charming objects are in your house.'

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः। 'अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य'; 'आ श्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्'।

शब्दा०—*अथापि* = और, *पौरुषविधिकैः* = मनुष्य के प्रकार के, *कर्मभिः*=कार्यों से, *अद्धि*=खाओ, *इन्द्र*=हे इन्द्र, *पिब*=पीओ, *च*=और, *प्रस्थितस्य*=रखे हुये, चुआए हुए, *आ*=उपसर्ग; इसे 'श्रुधी' क्रिया से जोड़ना चाहिये, *श्रुत्कर्ण*=हे सर्वत्र सुनने योग्य कानवाले, (आ) *श्रुधि*=सुनो, *हवम्*=स्तुति, पुकार।

हि० अ०—और देवताओं का मनुष्यों के समान ही कर्मों से संयोग दिखाई देता है। जैसे—'हे इन्द्र! (यह पुरोडाश) खाओ और (तुम्हारे लिये) रखे गये (सोम रस) को पीओ'; 'हे सर्वत्र सुनने योग्य कान वाले! (हमारी) स्तुति सुनो'।

Trans.—The gods appear associated with such activities as are common with human beings. For example—'O Indra! eat (this Puroḍāśa) and drink (this juice of Soma) which is set aside (for you)'; 'O you of omnihearing ears! hear our prayers.'

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम् । अपि तु यद्दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति ।

शब्दा०—*अपुरुषविधाः*=मनुष्य के आकार के नहीं, मनुष्य के आकार से भिन्न आकार के, *स्युः*=होंगे, हो सकते हैं, *इति*=निर्देशक निपात, *अपरम्*=दूसरा मत, *अपि तु*=प्रत्युत, *यत्*=जो *दृश्यते*=दिखाई देता है, *अपुरुषविधम्*=मनुष्य के आकार से भिन्न रूप का, *तत्*=वही, *यथा*=जैसे, *अग्निः*=अग्नि, *वायुः*=वायु, *आदित्यः*=आदित्य, *पृथिवि*=भूमि, *चन्द्रमाः*=चन्द्रमा, *इति*=निपात ।

हि० अ०—देवता मनुष्य के आकार के नहीं होने चाहिए, यह दूसरा मत है । प्रत्युत, मनुष्य के रूप से भिन्न जिस रूप में वे दिखाई देते हैं उसी रूप के होंगे । जैसे—अग्नि, वायु, सूर्य, पृथिवी और चन्द्रमा (इनका मनुष्य से भिन्न जो रूप दिखाई देता है वे उसी रूप के होंगे) ।

Trans.—That gods may not be of human form, is another view. On the contrary, they may be of the same form in which they appear. For example—Fire, Wind, Sun, Earth and Moon may be of the same form in which they are seen.

यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि ।

शब्दा०—*यथो एतत्*=जो यह कहा जाता है, *चेतनावद्वत्*=चेतनावान् के समान, *हि*=हेतु सूचक निपात, *स्तुतयः*=स्तुतियाँ, *भवन्ति*=होती हैं, *इति*=वस्तु निर्देशक निपात, *अचेतनानि*=अचेतन, *अपि*=भी, *एवम्*=इस प्रकार, *स्तूयन्ते*=स्तुति किये जाते हैं, स्तुत होते हैं, *यथा*=जैसे, *अक्षप्रभृतीनि*=अक्ष से लेकर, *ओषधिपर्यन्तानि*=ओषधि पर्यन्त ।

हि० अ०—जो यह कहा जाता है कि (देवताओं की) स्तुतियाँ चेतनावान् की स्तुतियों के समान होती हैं, इस विषय में तो यह है कि अक्ष से लेकर ओषधि तक अचेतनों की भी स्तुतियाँ इसी प्रकार की होती हैं ।

Trans.—As to the statement that the panegyrics of the gods are like those of the sentient beings, it can be said that the panegyrics of all insentient beings from a dice to a plant also are of this kind.

यथो एतत् पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्य-भिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिः ।

शब्दा०—*यथो एतत्*=जो यह कहा जाता है, *पौरुषविधिकरङ्गकैः*= मनुष्यों के अङ्गों के समान देवताओं के अङ्गों को मानकर, *संस्तूयन्ते*=देवताओं की स्तुति की जाती है, *इति*=निपात, *अचेतनेषु*=अचेतनों में, *अपि*=भी, *एतत्*=यह, *भवति*=होता है, *अभिक्रन्दन्ति*=चिल्लाते हैं, *हरितेभिः आसभिः*=हरे रङ्ग के मुखों से, *इति*=निपात, *ग्रावस्तुतिः*=पत्थर की स्तुति है ।

हि० अ०—जो यह कहा जाता है कि देवताओं के अङ्गों को मनुष्यों के अङ्गों के समान मान कर उनकी स्तुति की जाती है, तो इस विषय में यह कहा जा सकता है कि अचेतनों की भी ऐसी स्तुति होती है। 'वे हरे मुखों से चिल्लाते हैं'—यह पत्थर की स्तुति है ।

Trans.—As to the argument that the limbs of the gods are praised conceiving them similar to the limbs of the human beings, it can be said that the inanimate objects are also praised in the same way. 'They shout with green mouths' is the panegyrics of stones.

यथो एतत् पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव 'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्' इति नदीस्तुतिः ।

शब्दा०—*यथो एतत्*=जो यह कहा जाता है, *पौरुषविधिकैः*=मनुष्यों के समान, *द्रव्यसंयोगैः*=पदार्थों के संयोग से, *इति*=निपात, *एतत्*=यह, *अपि*=भी, *तादृशम्*=उसी प्रकार का, *एव*=ही, *सुखम्*=सुख देने वाले, *रथम्*

=रथ को, *युयुजे*=जोता, *सिन्धुः*=नदीने, *अश्विनम्*=एक घोड़े वाले, *इति* =निपात, *नदीस्तुतिः*=नदी की स्तुति है।

हि० अ०—जो यह कहा जाता है कि मनुष्यों के समान ही पदार्थों से संयोग की कल्पना करके देवताओं की स्तुति की जाती है, तो यह भी उसी प्रकार की बात है (अंगों की कल्पना की तरह औपचारिक है)। 'नदी ने एक घोड़े वाले सुखद रथ को जोता', यह नदी की स्तुति है।

Trans.—As to the argument that the gods are praised conceiving their connection with things which are possessed by human beings, it can be said that that is also similar (to the figurative conception of limbs). 'The River harnessed the comfortable one-horsed chariot' is the panegyrics of the river.'

यथो एतत् पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव। 'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत' इति ग्रावस्तुतिरेव।

शब्दा०—यथो एतत् जो यह कहा जाता है, *पौरुषविधिकैः*=मनुष्यों के समान, *कर्मभिः* = कार्यों से, *इति* = निपात, *एतत्* = यह, *अपि* = भी, *तादृशम्* = वैसा, *एव* = ही, *होतुः* = होता से, *चित्* = ही, *पूर्वे* = पहिले, *हविः अद्यम्* = स्वादिष्ट हविर्द्रव्य, *आशत* = खाते हैं, *इति* = निपात, *ग्रावस्तुतिः*=पत्थरों की स्तुति, *एव* = ही।

हि० अ०—जो यह कहा जाता है कि मनुष्यों के कर्मों के समान देवताओं के कर्मों को मान कर उनकी स्तुतियाँ की जाती हैं, तो यह भी वैसा ही (रूपक) है (जैसा अंगों की कल्पना और पदार्थों की कल्पना)। 'वे होता से पहिले ही स्वादिष्ट हविर्द्रव्य खाते हैं', यह भी पत्थरों की ही स्तुति है।

Trans.—As to the association of the gods with such activities as those of human beings, that is also figurative (as the conception of limbs and the conception of association with worldly objects.) 'They eat

the oblation worth eating before the *Hotā*' is the panegyrics of stones.

अपि वोभयविधाः स्युः ।

शब्दा०—*अपि वा* = अथवा, *उभयविधाः* = दोनों प्रकार के, मनुष्य के समान और जैसे दिखाई देते हैं वैसे भी, *स्युः* = होंगे।

हि० अ०—अथवा (देवता) दोनों प्रकार के होंगे—मनुष्य के समान और जैसे दिखाई देते हैं अग्नि आदि वैसे भी।

Trans.—Or else, the gods may be both—like human beings and as they appear.

अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्य । एष चाख्यानसमयः ।

शब्दा०—*अपि वा* = अथवा, *पुरुषविधानाम् एव सताम्* = पुरुष के रूप में रहने वालों के ही, *कर्मात्मनः* = कर्म रूप, *एते* = ये, *स्युः* = होंगे, *यथा* = जैसे, *यज्ञः* = यज्ञ, *यजमानस्य* = यजमान का, *एषः* = यह, *च* = और, *आख्यानसमयः* = पुराणों का सर्वमान्य सिद्धान्त।

हि० अ०—अथवा देवता मनुष्य के रूप के ही होंगे। ये अग्नि, जल आदि उनके कर्म रूप हैं। जैसे 'यज्ञ' यजमान का कर्म है। यही पुराणों का सर्वमान्य सिद्धान्त है।

Trans.—Or else, the gods are anthropomorphic, and the worldly fire, water etc. may be their actions (or, creations), just as the sacrifice is of a sacrificer.

Notes—कर्मात्मानः—The forms of the action of the gods. Their respective action appears in the forms of fire, waters, etc. They may be called the presiding deities of them. The relation between the fire god and the visible fire is the same as that between a sacrificer and the sacrifice. This is the principle of the legendary learning. आख्यानसमय—Scholars of legendary lore hold that the gods are, no doubt, anthropomorphic. The visible fire, waters etc. are the manifestatory of their action.

यः सहस्रतमो रश्मी रवेश्चन्द्रमुपाश्रितः ।
सोऽपि त्वष्टारमेवाग्निं परं चेह च यन्मधु ॥१७॥

शब्दा०—*यः*=जो, *सहस्रतमः*=हजारवाँ, *रश्मिः*=किरण, *रवेः*=सूर्य की, *चन्द्रम्*=चन्द्र में, *उपाश्रितः*=प्रविष्ट है, *सः*=वह, *अपि*=भी, *त्वष्टारम्*=त्वष्टा नाम के, *एव*=ही, *अग्निम्*=अग्नि में, *परम्*=स्वर्ग में, *च*=और, *इह*=यहाँ, पृथिवी पर, *च*=और, *यत्*=जो, *मधु*=मधुर पदार्थ ।

हि० अ०—सूर्य की जो हजारवीं किरण चन्द्र में रहती है वह ही त्वष्टा नामक अग्नि में तथा स्वर्ग और पृथिवी पर जो मधुर (अच्छे या प्रिय) पदार्थ हैं उनमें भी रहती है ।

Trans.—The thousandth ray of the sun which abides in the moon, (abides) in the fire known as Tvaṣtā and in all sweet objects in heaven and on earth also.

Notes—सहस्रतमः—सहस्र + तमड् . रश्मी—'इ' is lengthened; rhotacised visarjanīya being followed by र, is dropped lengthening the preceding syllable. त्वष्टारम्—It is in apposition with अग्निम् .

प्रादात् ब्रह्मापि सुप्रीतः सुताय तदथर्वणः ।
स चाभवदृषिस्तेन ब्रह्मणा दीप्तिमत्तरः ॥१८॥

शब्दा०—*प्रादात्*=दिया, बताया, *ब्रह्म*=रहस्य ज्ञान, मधुविद्या, *अपि*=भी, *सुप्रीतः*=प्रसन्न होकर, *सुताय*=पुत्र को, *तत्*=वह, *अथर्वणः*=अथर्वन् के, *सः*=वह, *च*=और, *अभवत्*=हुआ, *ऋषिः*=ऋषि, *तेन*=उस, *ब्रह्मणा*=ब्रह्म से, *दीप्तिमत्तरः*=अत्यन्त तेजस्वी ।

हि० अ०—(इन्द्र ने) प्रसन्न होकर मधुविद्या का रहस्य अथर्वन् के पुत्र को बताया । वह उस रहस्य के ज्ञान से तेजस्वी ऋषि हो गया ।

Trans.—Being pleased, Indra imparted the secret of *Madhuvidyā* to the son of Atharvan. By means of that Madhuvidyā he became a great seer.

तमृषिं निषिषेधेन्द्रो मैवं वोचः क्वचिन् मधु ।
न हि प्रोक्ते मधुन्यस्मिञ् जीवन्तं त्वोत्सृजाम्यहम् ॥१९॥

शब्दा०—*तम्*=उस, *ऋषिम्*=ऋषि को, *निषिषेध*=मना किया, *इन्द्रः* =इन्द्र ने, *मा*=मत, *एवम्*=इस प्रकार, *वोचः*=कहना, *क्वचित्*=कहीं किसी से, *मधु*=मधु को, मधुविद्या को, *न*=नहीं, *हि*=निश्चय सूचक निपात, *प्रोक्ते*=कहने पर, *मधुनि*=मधुविद्या के, *अस्मिन्*=इस, *जीवन्तम्* =जीवित, *त्वा*=तुमको, *उत्सृजामि*=छोड़ूँगा, *अहम्*=मैं ।

हि० अ०—इन्द्र ने उस ऋषि को उस रहस्य को व्यक्त करने से मना किया । उन्होंने कहा कि मधुविद्या के इस रहस्य को कहीं किसी से मत कहना । यदि इसे किसी से कहोगे तो मैं तुम्हें जीता नहीं छोड़ूँगा ।

Trans.—Indra prohibited the seer from disclosing the secret to anybody. He said to him, "Never impart the secret of Madhuvidyā to anybody. If you ever do so, I will not leave you breathing".

तमृषिं त्वश्विनौ देवौ विविक्ते मध्वयाचताम् ।
स च ताभ्यां तदाचष्टे यदुवाच शचीपतिः ॥२०॥

शब्दा०—*तम्*=उस, *ऋषिम्*=ऋषि से, *तु*=तो, *अश्विनौ*=अश्विनी कुमारों ने, *देवौ*=देवों ने, *विविक्ते*=एकान्त में, *मधु*=मधुविद्या का रहस्य, *अयाचताम्*=माँगा, *सः*=उसने, च=और, *ताभ्याम्*=उन दोनों से, *तत्*= वह, *आचष्टे*=कहा, *यत्*=जो, *उवाच*=कहा था, *शचीपतिः*=इन्द्र ने ।

हि० अ०—अश्विनी कुमारों ने एकान्त में उस ऋषि से मधुविद्या का रहस्य मांगा । उस ऋषि ने उनसे वही कहा जो इन्द्र ने उससे कहा था ।

Trans.—The Aśvins asked for the Madhuvidyā in secret from the seer. He told them the same that Indra had said to him.

तमब्रूतां तु नासत्यावाश्व्येन शिरसा भवान् ।
मध्वाशु ग्राहयत्वावां मेन्द्रश्च त्वा वधीत्ततः ॥२१॥

शब्दा०—*तम्*=उसको, *अब्रूताम्*=दोनों ने कहा, *तु*=निपात, *नासत्यौ* =अश्विनी कुमारों ने, *आश्व्येन*=घोड़े के, *शिरसा*=सिर से, *भवान्*=आप, *मधु*=मधुविद्या, *आशु*=शीघ्र, *ग्राहयतु*=सिखावें, *आवाम्*=हम दोनों को, *मां वधीत्*=न मारे, *इन्द्रः*=इन्द्र, *च*=और, *त्वा*=तुमको, *ततः*=तब ।

हि० अ०--अश्विनी कुमारों ने उससे कहा कि तुम घोड़े के सिर से हम दोनों को शीघ्र मधुविद्या सिखा दो। ऐसा करने से इन्द्र तुम्हें नहीं मार सकेगा ।

Trans.—The Aśvins said to him, 'You make us known quickly the secret of *Madhuvidyā* with a horse's head and, thus, Indra will not kill you'.

Notes—आश्व्येन शिरसा—The Aśvins were the physicians of the gods. They were very expert in medical science. What they mean to say here is that they would cut his real head and set the head of a horse on his body. He should, then teach the *Madhuvidyā* to them. If Indra got angry and severed his head, they would again set his real head on his body and make him alive. वधीत्—√*han* to kill, 'iṣ'-aorist, injun. 3rd sing.

आश्व्येन शिरसा तौ तु दध्यङ्ङाह यदश्विनौ ।
तदस्येन्द्रोऽहरत् स्वं तन्न्यधत्तामस्य यच्छिरः ॥२२॥

शब्दा०—*आश्व्येन*=घोड़े के, *शिरसा*=सिर से, *तौ*=उन दोनों को, *तु*=निपात, *दध्यङ्*=दध्यङ् ऋषि ने, *आह*=कहा, बताया, *यत्*=क्योंकि, *अश्विनौ*=अश्विनों को, *तत्*=वह घोड़े का सिर, *इन्द्रः*=इन्द्र ने, *अहरत्* =हरण किया, काट डाला, *स्वम्*=अपना, *तत्*=वह, सिर, *न्यधत्ताम्*=रख दिया, जोड़ दिया, *अस्य*=इसका, *तत्*=जो, *शिरः*=सिर ।

हि० अ०—क्योंकि दध्यङ् ने घोड़े के सिर से अश्विनों को मधुविद्या बताई, इसलिये इन्द्र ने उसके उस सिर को काट डाला। परन्तु अश्विनों ने उसका अपना (असली) सिर फिर जोड़ दिया।

Trans.—Because Daddhyañ taught the *Madhuvidyā* to the Aśvins with the h rse's head, Indra severed it from his body. But the Aśvins set his own (real) head on his body again.

दधीचश्च शिरश्चाश्व्यं कृत्तं वज्रेण वज्रिणा ।
पपात सरसो मध्ये पर्वते शर्यणावति ॥२३॥

शब्दा०—*दधीचः*=दध्यङ् का, *च*=और, *शिरः*=सिर, *च*=और, *आश्व्यम्*=घोड़े का, *कृत्तम्*=काटा हुआ, *वज्रेण*=वज्र से, *वज्रिणा*=इन्द्र के द्वारा, *पपात*=गिरा, *सरसः*=तालाब के, *मध्ये*=बीच में, *पर्वते*=पर्वत पर, *शर्यणावति*=शर्यणावत् पर ।

हि० अ०—इन्द्र के द्वारा वज्र से काटा हुआ दध्यङ् का घोड़े का सिर शर्यणावत् पर्वत पर सरोवर में जा गिरा।

Trans.—The horse's head of Daddhyañ, which was severed by Indra with his thunderbolt, fell into a lake on Mount Śaryaṇāvat.

तदद्भ्यस्तु समुत्थाय भूतेभ्यो विविधान्वरान् ।
प्रादाय युगपर्यन्तं तास्वेवाप्सु निमज्जति ॥२४॥

शब्दा०—*तत्‌अद्भ्यः*=उसके जल से, *तु*=निपात, *समुत्थाय*=ऊपर निकल कर, *भूतेभ्यः*=प्राणियों को, *विविधान्*=अनेक प्रकार के, *वरान्*=वरों को, *प्रादाय*=देकर, *युगपर्यन्तम्*=प्रलय काल पर्यन्त, *तासु*=उन्हीं, *एव*=ही, *अप्सु*=जलों में, *निमज्जति*=डूब जाता है ।

हि० अ०—वह उस सरोवर के जलसे ऊपर निकल कर प्राणियों को प्रलय काल पर्यन्त अनेक वरदान देता है और पुनः उसी सरोवर के जल में डूब जाता है।

Trans.—Rising up from the waters of the lake it gives manifold boons to the living beings till the end of the cosmic age, and then dives into the waters of the same lake.

पुरूरवसि राजर्षावप्सरास्तूर्वशी पुरा ।
न्यवसत्संविदं कृत्वा तस्मिन्धर्मं चचार च ॥१४७॥

शब्दा०—*पुरूरवसि*=पुरूरवा में, *राजर्षौ*=राजर्षि में, *अप्सराः*=अप्सरा, *तु*=निपात, *उर्वशी*=उर्वशी नाम की, *पुरा*=प्राचीन काल में, *न्यवसत्*=रही, *संविदम्*=नियम, करार, *कृत्वा*=करके, *तस्मिन्*=उसमें, *धर्मम्*=ग्राम्य धर्म, लोकव्यवहार, *चचार*=किया, *च*=और ।

हि० अ०—प्राचीन काल में उर्वशी नाम की अप्सरा पुरूरवा नाम के राजर्षि के साथ रही। नियम करके वह उसके साथ लोकधर्म मे प्रवृत्त हुई।

Trans.—In days of old the nymph Urvaśi lived with the royal seer Purūravasa. Having made an agreement, she entered into worldly life with him.

तया तस्य च संवासमसूयन् पाकशासनः ।
पैतामहं चानुरागमिन्द्रवच्चापि तस्य तु ॥१४८॥

शब्दा०—*तया*=उर्वशी के साथ, *तस्य*=उस पुरूरवा के, *च*=और, *संवासम्*=सहवास को, *असूयन्*=ईर्ष्या करते हुए, *पाकशासनः*=इन्द्र ने, *पैतामहम्*=पितामह (ब्रह्मा) के, *च*=और, *अनुरागम्*=प्रेम को, *इन्द्रवत्*=इन्द्र के समान, *च*=और, *अपि*=भी, *तस्य*=पुरूरवा पर, *तु*=निपात, इस श्लोक का अगले श्लोक में 'पार्श्वस्थं वज्रम् अब्रवीत्' से अन्वय है।

हि० अ०—पाकशासन (इन्द्र) ने उर्वशी के साथ पुरूरवा के सहवास को तथा पुरूरवा पर इन्द्र के तुल्य ब्रह्मा के प्रेम की ईर्ष्या करते हुए (बगल में बैठे वज्र से कहा)।

Trans.—Pākaśāsana (Indra) being jealous of cohabitation of Purūravas with Urvaśi and Brahmā's

affection on him (on Purūravas) equal to himself (Indra). (said to the bolt that lay on his side.)

स तयोस्तु वियोगार्थं पार्श्वस्थं वज्रमब्रवीत् ।
प्रीतिं भिन्द्धि तयोर्वज्र मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥१४९॥

शब्दा०—सः=इन्द्र ने, तयोः=उन दोनों के (पुरूरवा और उर्वशी के), तु=निपात, वियोगार्थम्=वियोग के लिये (अलगाव के लिये), पार्श्वस्थम्=बगल में स्थित, वज्रम्=वज्र को, अब्रवात्=कहा, प्रीतिम्=प्रेम को, भिन्द्धि=तोड़ो, तयाः=उन दोनों के, वज्र=हे वज्र, मम=मेरा, चेत्=यदि, इच्छसि=चाहते हो, प्रियम्=प्रिय ।

हि० अ०—उस (इन्द्र) ने उन दोनों का (पुरूरवा और उर्वशी का) वियोग कराने के लिये बगल में स्थित वज्र से कहा कि हे वज्र ! यदि मेरा प्रिय करना चाहते हो तो उन दोनों का प्रेम तोड़ो ।

Trans.—With the desire of separating Purūravas and Urvaśī, Indra said to the bolt which lay beside him, 'Destroy, O bolt, the love relation of these two, if you wish to do a favour to me'.

तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं वज्रोऽभिनत् स्वमायया ।
ततस्तया विहीनस्तु चचारोन्मत्तवन्नृपः ॥१५०॥

शब्दा०—तथा=वसा ही होगा, इति=निपात, उक्त्वा=कह कर, तयोः=उन दोनों की, प्रीतिम्=प्रेम को, वज्रः=वज्र ने, आभनत्=तोड़ दिया, स्वमायया=अपनी माया से, ततः=तब, तया=उससे (उर्वशी से) विहीनः=रहित, तु=निपात, चचार=घूमने लगा, उन्मत्तवत्=पागल के समान, नृपः=राजा ।

हि० अ०—वज्र ने कहा—'अच्छा' । उसने अपनी माया से उनका प्रेम तोड़ दिया । तब उर्वशी से वियुक्त होकर पुरूरवा पागल का तरह इधर-उधर घूमने लगा ।

Trans.—'Very well', said the bolt. He destroyed their love relation with his trickery. Then Purūravas,

being separated from Urvaśi, roamed about like a mad man.

चरन् सरसि सोऽपश्यदभिरूपामिवोर्वशीम् ।
सखीभिरभिरूपाभिः पञ्चभिः पार्श्वतो वृताम् ॥१५१॥

शब्दा०—चरन्=भटकते हुए, सरसि=सरोवर में, सः=उसने, अपश्यत्=देखा, अभिरूपाम्=सुन्दरी, इव=मानो, उर्वशीम्=उर्वशी को, सखीभिः=सखियों से, अभिरूपाभिः=सुन्दरियों से, पञ्चभिः=पाँच से, पार्श्वतः=चारों तरफ से, वृताम्=घिरी हुई ।

हि० अ०--इधर-उधर भटकते हुए उस पुरूरवा ने एक सरोवर में पाँच समान रूपवती सखियोंके साथ सुन्दरी उर्वशी को देखा ।

Trans.—Roaming about, Purūravas felt as if he saw charming Urvaśī in a lake surrounded with her beautiful five lady friends.

तामाह पुनरेहीति दुःखात्सा त्वब्रवीन्नृपम् ।
अप्राप्याहं त्वयाद्येह स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः ॥१५२॥

शब्दा०—ताम्=उसको, आह=कहा, पुनः=फिर से, एहि=आओ, इति=निपात, दुःखात्=दुःख से, सा=उसने, तु=परन्तु, अब्रवीत्=कहा नृपम्=राजा से (पुरूरवा से), अप्राप्या=अप्राप्य हूँ, अहम्=मैं, त्वया=तुम्हारे द्वारा, अद्य=आज, अब, इह = यहाँ, स्वर्गे=स्वर्ग में, प्राप्स्यसि=पाओगे, माम् = मुझे, पुनः=फिर से ।

हि० अ०—(पुरूरवा ने) उससे कहा कि फिर मेरे साथ आओ । परन्तु उसने दुःख के साथ राजा को उत्तर दिया मैं अब यहाँ तुम्हारे लिये अप्राप्य हूँ । तुम मुझे, फिर से स्वर्ग में प्राप्त करोगे ।

Trans.—(Purūravas) said to her, 'Come back to me'. But she replied sorrowfully to the king, 'You cannot get me here now. You will get me again in heaven',

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ?

शब्दा०—*कानि*=क्या, कौन, *पुनः*=अच्छा फिर, तो फिर, अच्छा तब, *शब्दानुशासनस्य*=व्याकरण के, व्याकरणाध्ययन के, *प्रयोजनानि* =प्रयोजन, हेतु, फल।

हि० अ०—अच्छा तब व्याकरणाध्ययन के प्रयोजन क्या हैं ?

T*rans.*—What, then, are the purposes of the study of grammar ?

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् ।

शब्दा०—*रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः*=रक्षा, ऊह, आगम, लघु और असन्देह , *प्रयोजनम्*=प्रयोजन हैं।

हि० अ०—रक्षा, ऊह, आगम, लघु और असन्देह (व्याकरणाध्ययन) के प्रयोजन हैं।

T*rans.*—Rakṣā, ūha, āgama, laghu and asandeha are the purposes (of the study of grammar).

Notes—प्रयोजनम्—This word stands for both प्रयोजक and प्रयोजन. In the former case it is in masuline gender and in the latter case it is in neuter gender. There is एकशेष compound between the two by नपुंसकमनपुंसकेन etc.. In the compound word the outer form is retained. In such cases, the एकवद्भाव is optional. प्रयोजकाश्च प्रयोजनानि च प्रयोजनानि प्रयोजनं वा. Hence, in the previous sentence there is प्रयोजनानि and in this sentence, प्रयोजनम् .

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति।

शब्दा०--*रक्षार्थम्*=रक्षा के लिये, *वेदानाम्*=वेदों की, *अध्येयम्*=पढ़ना चाहिये, *व्याकरणम्*=व्याकरण, *लोपागमवर्णविकारज्ञः*=लोप, आगम और वर्णविकार को जानने वाला, *हि*=निश्चय बोधक निपात, *सम्यक्*=अच्छी तरह से, *वेदान्*=वेदों को, *परिपालयिष्यति*=पालन करेगा, *इति*=निपात।

हि० अ०--वेदों की रक्षा के लिये व्याकरण का अध्ययन करना चाहिये। लोप, आगम और वर्णविकार को जाननेवाला हीवेदों की अच्छी तरह रक्षा कर सकता है।

Trans.--Grammar should be studied to protect (save from being corrupted) the Vedas. One who knows *lopa*, *āgama* and *varṇavikāra* can protect the Vedas well.

Notes—लोप—It is a technical term of grammar. It means the syncope or disappearance of letters: आगम—It means prothesis or appearance of new letters. This is also a technical term of grammar. विकार—change of letters. This is also a technical term of grammar.

ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथार्थं विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथार्थं विपरिणमयितुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम्।

शब्दा०—*ऊहः*=यज्ञ के समय वैदिक मन्त्रों मे आवश्यकतानुसार लिङ्ग, विभक्ति आदि का परिवर्तन करना 'ऊह' कहा जाता है, *खलु*=निश्चय बोधक निपात, *अपि*=भी, *न*=नहीं, *सर्वैः लिङ्गैः*=सब लिङ्गों से, *न*=नहीं, *च*=और, *सर्वाभिः विभक्तिभिः*=सब विभक्तियों से, *वेदे*=वेद में, *मन्त्राः*=मन्त्र, *निगदिताः*=कहे गये हैं, *ते*=वे, *च*=और, *अवश्यम्*=अवश्य,

यज्ञगतेन=यज्ञ में रहने वाले के द्वारा, यज्ञ करने वाले या कराने वाले के द्वारा, *यथार्थम्*=अर्थ के अनुसार, *विपरिणमयितव्याः*=परिवर्तित किये जाने चाहिये, *तान्*=उनको *न*=नहीं, *अवैयाकरणः*=व्याकरण को न जानने वाला, *शक्नोति*=सकता है, *यथार्थम्*=अर्थ के अनुसार, *विपरिणमयितुम्*=बदलने के लिये, *तस्मात्*=इसलिये, *अध्येयम्*=पढ़ना चाहिये, *व्याकरणम्*=व्याकरण।

हि० अ०—'ऊह' भी (व्याकरणाध्ययन का प्रयोजन है)। वेद में मन्त्र सब लिङ्गों में और सब विभक्तियों में नहीं कहे गये हैं। यज्ञ में रहने वाले (यज्ञ के करनेवाले या करानेवाले) को अर्थ के अनुसार उन्हें परिवर्तित कर लेना चाहिये। उनको व्याकरण न जाननेवाला अर्थ के अनुसार नहीं बदल सकता। अतः व्याकरण पढ़ना चाहिये।

Trans.—Ūha also is one of the purposes of the study of grammar. In the Vedas, the Mantras are not given in all genders and case-terminations. They should be turned according to need by the man (the sacrificer or the officiating priest) in a sacrifice. They cannot be turned according to sense by a man who has not studied grammar. Hence, grammar should be studied.

Notes—ऊहः—Making necessary changes in the gender and terminations of certain words in a Mantra according to need, is called ऊह.

आगमः खल्वपि 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति। प्रधानञ्च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने कृतो यत्नः फलवान् भवति।

शब्दा०—*आगमः*=वेद, वेदविहित विधि, *खलु*=निश्चय-बोधक निपात, *अपि*=भी, *ब्राह्मणेन* = ब्राह्मण के द्वारा, *निष्कारणः* = फल की आशा छोड़कर, *धर्मः*=धर्म, *षडङ्गः*=छ अङ्गों वाला, छ अङ्गों सहित, *वेदः*=वेद, *अध्येयः*=पढ़ना चाहिये, *ज्ञेयः*=उसका अर्थ जानना चाहिये, *इति*=निपात, *प्रधानम्*=

मुख्य, च=और, षट्सु अङ्गेषु=छः अङ्गों में, व्याकरणम्=व्याकरण, प्रधाने=प्रधान के विषय में, कृतः=किया हुआ, यत्नः=प्रयत्न, फलवान्=सफल, भवति=होता है।

हि० अ०—वेद (अथवा वेदविहित विधि) भी (व्याकरण के अध्ययन में प्रयोजक है)। (वह इस प्रकार है—) "ब्राह्मण को चाहिये कि वह फल की आशा छोड़कर छः अंगों सहित वेद रूप धर्म का अध्ययन करे और उसके अर्थ को समझे। छः अंगों में व्याकरण प्रधान है। प्रधान के विषय में किया हुआ यत्न सफल होता है।

Trans.—The Veda (or the injunction of the Vedas) is also (a cause in the study of the Vedas.). (It is this that) a Brāhmaṇa should study the Vedas with their six accessaries neglecting any reward in return. Grammar is the chief of the six accessaries. Labour, put in for the chief, is always fruitful.

Notes—आगमः—It means the injunction of the Vedas in the form of 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च'. Āgama is the cause (प्रयोजक) of the study of grammar, while रक्षा etc. are the purposes (प्रयोजन) of it. The study of the Vedas with their accessaries is an essential part of the daily duty of a Brāhmin, and grammar is the chief of all the accessaries. Hence, it must be studied.

लघ्वर्थञ्चाध्येयं व्याकरणम्। 'ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः' इति, न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम्।

शब्दा०—लघ्वर्थम्=लाघव के लिये, थोड़े श्रम से और थोड़े समय में सम्पूर्ण शब्द भण्डार का ज्ञान प्राप्त करने के लिये, च=और, अध्येयम्=पढ़ना चाहिये, व्याकरणम्=व्याकरण, ब्राह्मणेन=ब्राह्मण को, अवश्यम्=अवश्य, शब्दाः=शब्द, ज्ञेयाः=जानना चाहिये, इति=निपात, न=नहीं,

च=और, अन्तरेण=बिना, व्याकरणम्=व्याकरण, लघुना=छोटे, थोड़े, उपायेन=उपाय से, शब्दाः=शब्द, शक्याः विज्ञातुम्=जाने जा सकते हैं।

हि० अ०—थोड़े (श्रम और समय) में (शब्दों का ज्ञान प्राप्त करनेके लिये) व्याकरण पढ़ना चाहिये। ब्राह्मण को अवश्य शब्द (शब्दों का शुद्ध रूप) जानना चाहिये। परन्तु व्याकरण को छोड़ कर अन्य किसी भी उपाय से थोड़े में शब्दों का ज्ञान प्राप्त कर सकना संभव नहीं है। (अतः व्याकरण पढ़ना चाहिये।)

Trans.—Grammar should be studied for economy of effort and time. A Brāhmin must know (the correct forms of words. But this is not possible by any means except grammar with less efforts and in less time. (Hence, grammar must be studied.)

असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिकाः पठन्ति—'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत' इति। तस्यां सन्देहः—स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती, स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सा—स्थूलपृषतीति। तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति। यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति।

शब्दा०—असन्देहार्थम्=सन्देह के अभाव के लिये, च=और, अध्येयम्=पढ़ना चाहिये, व्याकरणम्=व्याकरण, याज्ञिकाः=कर्मकाण्ड भाग के वैदिक शब्द, पठन्ति=इस प्रकार हैं, स्थूलपृषतीम्=स्थूलपृषती को, आग्निवारुणीम्=अग्नि और वरुण देवता वाली, अनड्वाहीम्=गाय को, आलभेत=देवताओं को समर्पण करना चाहिये, इति=निपात, तस्याम्=उस श्रुति के विषय में, सन्देहः=सन्देह होता है कि, स्थूला च असौ पृषन्ति च=मोटी जो बड़ी-बड़ी बुन्दकी वाली गाय, स्थूलानि=बड़ी-बड़ी, पृषन्ति=बुन्दकियाँ, यस्याः=जिसकी, सा=वह, स्थूलपृषती=मोटी बुन्दकी वाली गाय, ताम्=उस गाय को, न=नहीं, अवैयाकरणः=व्याकरण न जानने वाला, स्वरतः=उदात्तादि स्वरों से, अध्यवस्यात=समझता है, यदि=अगर, पूर्वदपदप्रक्रातस्वरत्वम्=पूर्वपद का स्वाभाविक स्वर हो, ततः=तब,

बहुव्रीहिः=बहुव्रीहि समास समझना चाहिये, अथ=और यदि, *अन्तोदात्तत्वम्*=समस्त शब्द का अन्तिम स्वर उदात्त हो, *ततः*=तब, *तत्पुरुषः*=तत्पुरुष समास समझना चाहिये, *इति*=निपात।

हि० अ०—सन्देहाभाव के लिये व्याकरण पढ़ना चाहिये। यज्ञकाण्ड में एक वाक्य है कि 'अग्नि और वरुण देवता वाली 'स्थूलपृषती' गाय का आलम्भन करना चाहिये'। उसके विषयमें यह सन्देह होता है कि यहाँ 'स्थूलपृषती' शब्द का 'स्थूला चासौ पृषती' इस प्रकार कर्मधारय समास किया जाय अथवा—'स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा'—इस प्रकार बहुव्रीहि करके अर्थ किया जाय। इस बात को व्याकरण न जानने वाला स्वरों के आधार पर नहीं जान सकता। वह यह नहीं समझ सकता कि समास में यदि पूर्व पद का स्वाभाविक स्वर हो तो बहुव्रीहि समास समझना चाहिये, और यदि समस्त शब्द का अन्तिम स्वर उदात्त हो तो तत्पुरुष समास मानना चाहिये।

Trans.—Grammar should be studied so that doubts may not arise the ritualists say, 'A *sthūlapṛṣatī* cow belonging to Agni and Varuṇa should be sacrificed'. Grammar should be studied for doubtlessness. The words of a statement in the *Karmakāṇḍa* section of the Vedas read 'a *sthūlapṛṣatī* cow belonging to Agni and Varuṇa should be sacrificed to the gods'. Here the question arises whether the word '*Sthūlapṛṣatī*' should be expounded as '*Sthūlā cāsau Pṛsatī ca*' or *Sthūlāni pṛṣanti yasyāh sā*'. This cannot be decided by a non-grammarian on the basis of accents. He cannot know that a compound word retaining the original accents of the first member is a Bahuvrīhi compound and one with accent on the final syllable is a Tatpuruṣa compound.

Notes—याज्ञिकाः—The words used in the ritual section of the Vedas. In other words, the statements of that sections. स्थूलपृषती—A cow having big spots on her

body. In other words, a variegated cow. The question is whether it is an instance of Karmadhāraya compound, or of Bahuvrīhi. This can be decided with the help of the accents. If the first member of the compound retains its original accent, it should be taken to be a Bahuvrīhi compound ; but if the accent is on the final syllable of the word, it should be taken to be a Tatpuruṣa compound. Karmadhāraya is a kind of Tatpuruṣa. In case of Bahuvrīhi, स्थूल will be connected with spots (पृषन्ति) and the meaning will be 'a cow with big spots on her body. In case of Karmadharaya, स्थूल will be connected with cow (पृषती) and the meaning will be 'a fat spotted cow'.

INDEX

(Pāṇini's Sūtras Quoted in the Notes)

Sūtra	Ref. No.	Pages
अनुदात्तं च	VII. 1.3	44
अनुदात्तं सर्वमपादादौ	VIII. 1.18	14, 17
अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः	VI. 1.161	276
*अपूर्वपदान्तगश्च	ṚP. 1.70	105
अभ्यस्तानामादिः	VI. 1.189	33,60,85,137,471
अव्यये नञ्कुनिपातानाम्	Vā. VI. 2.2	33,91,108
अस्ताति च	V. 3.40	487
आज्जसेरसुक्	VII. 1.50	5,110,278
आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि	VI. 2.119	174,272,278,282, 348,367
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्	VIII. 1.72	365
आमन्त्रितस्य च	VI. 1.198	193
आमन्त्रितस्य च	VIII. 1.19	2,19,43,102,276
इणो गा लुङि	II. 4.45	108
इदन्तो मसि	VII. 1.46	44
ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः	VI. 1.214	19,290
ईदूतौ च सप्तम्यर्थे	I. 1.19	345
ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्	I. 1.11	51,122
*उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघितः शाकलेन	ṚP. I. 75	29
उञ्छादीनां च	VI. 1.160	124
उदकस्योदः संज्ञायाम्	VI. 3.57	112

Sūtra	Ref. No.	Pages
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य	VIII. 2.4	85,178
उपरि स्विदासीदिति च	VIII. 2.102	487
उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्	VI. 3.122	532
उपसर्गाद् बहुलम्	VIII. 4.28	59
उपसर्गाश्चाभिवर्जम्	Phiṭ. S. III.81	47
उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्	VI. 2.140	193
ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च	III. 3.97	374
ऋचि तुनुघ०	VI. 3.133	132
*एकादशिद्वादशिनोर्लघावष्टमक्षरम् उदये संहिताकाले	ṚP. VIII. 36	78
एवादीनामन्तः	Phiṭ. S. IV. 82	3,14
*ओकार आमन्त्रितजः प्रगृह्यः	ṚP. I. 68	439
कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः	VI. 1.159	19
कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः	VII. 4.39	534
कु तिहोः	VII. 2.107	479
कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः	III. 4.14	58
क्ते च	VII. 2.45	259
क्त्वादयश्च	VII. 2.118	57,180,282
क्विब्वचिप्रच्छियामतस्तुकर प्रजु०	Vā. III. 2.178	49
गतिकारकोपपदात् कृत्	VI. 2.139	9,49,194,322
गतिरनन्तरः	VI. 2.49	27,85,115
गोरुतौ छन्दसि	Vā. VI. 1.79	64
चवायोगे प्रथमा	VIII. 1.49	17,328
चादयोऽनुदात्ताः	Phiṭ. S. III. 84	43
चादिलोपे विभाषा	VIII. I.63	24,132,206,

Sūtra	Ref. No.	Pages
		232,382,410
चितः	VI. 1.163	16,21.74
चौ	VI. 3.138	544
छन्दस्यनेकमपि साकांक्षम्	VIII. 1.35	43
छन्दसि परेऽपि	I. 4. 81	43
ञ्नित्यादिर्नित्यम्	VI. 1.197	7,103
तनोतेर्यकि	VI. 4.44	505
तप्तनप्तनथनाश्च	VII. 1.45	348,391
तवै चान्तश्च युगपत्	VI. 2.5	29
तस्य परमाम्रेडितम्	VIII. 1.2	44
तिङ्ङतिङः	VIII. 1.28	2,17,20,45,73
तिङि चोदात्तवति	VIII. 1.71	25,54,88,183
तित्स्वरितम्	VI. 1.185	72,109
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य	VI. 1.7	532
तृतीया कर्मणि	VI. 2.48	22
तेमयावेकवचनस्य	VIII. 1.22	43
त्वामौ द्वितीयायाः	VIII. 1.23	43
थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्	VI. 2.144	532
*दशमं चैतयोरेवम्	ṚP. VIII. 38	78
देवताद्वन्द्वे च	VI. 2.141	121
देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्	V. 4.56	85
द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ	VI. 2.197	468
द्व्यचोऽतस्तिङः	VI. 3.135	52,117
नञो जरमरमित्रमृताः	VI. 2.116	17,279
नञ्सुभ्याम्	VI. 2.172	5,8,21,25,26,82

Sūtra	Ref. No.	Pages
		85,81,142,166, 168,180,195,204, 218,537
नाभ्यस्ताच्छतुः	VII. 1.78	60
नामन्यतरस्याम्	VI. 1.177	52
निपातस्य च	VI. 3.136	116
निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्०	VIII. 1.30	124,186,490
नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु	VI. 2.142	122
पद्दन्०	VI. 1.63	88
*पद्यादींस्तु द्व्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान्	RP. III. 25	29
परादिश्छन्दसि बहुलम्	VI. 2.199	59,169
फणां च सप्तानाम्	VI. 4.125	471
बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि	VI. 4.75	27
बहुवचनस्य वस्नसौ	VIII. 1.21	43
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्	VI. 2.1	8,27
बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्	VI. 2.106	67,183
बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि	VI. 2.175	327
बृहन्महतोरुपसंख्यानम्	Vā. VI. 1.173	3
यथेति पादान्ते	Phiṭ. S. III. 84	43
यद्धितुपरं छन्दसि	VIII. 1.56	43,214,218, 407
यद्वृत्तान्नित्यम्	VIII. 1.66	5,21,54,63,73, 88,532,534
यावद्यथाभ्याम्	VIII. 1.36	535
युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ	VIII. 1.20	43

Sūtra	Ref. No.	Pages
*रेफोदयो लुप्यते द्राघितोपधा ह्रस्वस्य	ṚP. IV. 28-29	40
लुङि च	II. 4.43	109
लोपस्त आत्मनेपदेषु	VII. 1.41	467
विचार्यमाणानाम्	VIII. 2.97	487
विदो लटो वा	III. 4.83	5
विभाषा वृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु	VI. 2.261	82
विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्	VIII. 1.74	381
व्यवहिताश्च	I. 4.82	48
शतुरनुमो नद्यजादी	VI. 1.173	467
शास इत्	VI. 4.34	466
शासिवसिघसीनां च	VII. 3.60	466
शेश्छन्दसि बहुलम्	VI. 1.70	57,105
षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं तन्निमित्तग्रहणं वा	Vā. II. 1.2	275
संख्या सुपूर्वस्य	V. 1.49	468
सनाशंसभिक्ष उः	III. 2.168	62
समासस्य	VI. 1.223	2,88,174
सहस्य सध्रिः	VI. 3.95	544
*साप्तमिकौ च पूर्वौ	ṚP. I.72	345
सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः	VI. 1.168	4,100
सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे	II. 1.2	191
सुपां सुलुक्०	VII. 1.39	87,110;232,137, 140,248,297,301,479
सौमनसी अलोमोषसी	VI. 2.117	278
हि च	VIII. 1.34	29,38,43,82

ERRATA (Mantra Text)

For	Read	Page	line
····घ्रु॒ष्टास॒	···घृ॒ष्टास॒	i	7
वे॒नं॑न्ता	वे॒नं॑न्ता॒	v	7
स॑मु॒दिय॑ः	स॑म॒द्रिय॑ः	,,	10
वस्तनि॒र्णिज॑म्	वस्त नि॒र्णिज॑म्	vi	1
वृ॑त्र॒तरं	वृ॑त्र॒तर॒ं	vii	17
स्कन्धा॑सीव॒	स्कन्धां॑सीव॒	viii	1
घे॒नुः	धे॒नुः	viii	16
सह	स॒ह	x	14
पार्थिवम्	पार्थि॑वम्	xi	7
पृ॒ष्ठम॑स्थुः	पृ॒ष्ठम॑स्थु॒ः	xii	11
वास॑स्ततनुते	वास॑स्तनुते	xii	16
ऊ॒हर्थु॑भु॒ज्युमस्तं॑	ऊ॒हर्थु॑भु॒ज्युमस्तं॑	xiv	11
तद्वां	तद्वां॑	xiv	15
परा॑_तं	परा॑व॒तं	xv	5
तद्वां	तद्वां॑	xv	13
वर्तिका ···	वर्ति॑का····	xvi	5
वृक्ये॑	वृ॒क्ये॑	xvi	13
मृज्राश्व॒ं	मृ॒ज्रा॒श्वं॒	xvi	14
देवा	दे॒वा	xvi	11
शृ॒ण्वन्नू॒तिभिः	शृ॒ण्वन्नू॒तिभि॑ः	xx	12
ब्रह्म॒द्विष॒···	ब्र॒ह्म॒द्विष॒···	xxi	7
बहद्व॑देम	बृ॒हद्व॑देम	xxiv	8
मर्मृज्यमा॑ना॒ः	मर्मृ॒ज्यमा॑ना॒ः	xxv	6
दे॒वीर्दि धिषुन्त्यन्नं॑म्	दे॒वीर्दि॑धिषुन्त्यन्नं॑म्	xxv	10

For	Read	page	line
अप्रंमृष्यं	अंप्रमृष्यं	xxv	15
प्रजाभिः	प्रजाभिः	xxvi	4
याने'···	योने'····	xxvi	11
विष्ठितो	विष्ठितो	xxviii	17
अस्मभ्य'	अस्मभ्य	xix	17
मातरा'	मातरा'	xxx	3
····यास	···यास	xxx	9
मादुष्कृतो	मादुष्कृतो	xxxii	13
भरध्व	भरध्व	xxxiii	18
उषसं'	उषसं'	xxxiv	5
भृगवा	भृगवो	xxxiv	13
दूतं	दूतं	xxxv	7
चित्रं	चित्रं	xxxv	17
कृष्णं	कृष्णं	xxxvi	7
अनुवाति	अनुवाति	xxxvi	12
वृषुं दूतं	वृषुं दूतं	xxxvi	16
अदित्सन्तं	अदित्सन्तं	xxxix	7
हृदया	हृदया	xxxix	11
विभर्ष्यघृणे	बिभर्ष्याघृणे	xl	1
वत्राण्यन्यः	वत्राण्यन्यः	xlii	3
गवां	गवां'	xliv	13
आ''षि	आयूं'षि	xlvi	9
इन्द्रं'	इन्द्रं'	xlvii	2
मृलीके	मृळीके	xlvii	10
पित्वस्त	पित्वस्त	xlviii	16
बर्हिषदः	बर्हिषदः	xlix	1
न्त्वधि	न्त्वधि	,,	8

For	Read	page	line
अग्निष्वात्ताः	अग्नि॑ष्वात्ताः	l	9
सदः सदः	सद॑ः सदः	,,	10
हुवींषि	हुवींषि॑	,,	16
पच्छमा॑नो	पुच्छमा॑नो	lii	9
इरिण॒	इरि॑ण॒	liii	3
दीव्यः	दी॑व्यः	,,	17
....रा॑ति-	रा॑ति-	liv	3
निहित॒	निहि॑त॒	,,	8
प्रविष्टाम्	प्रवि॑ष्टाम्	,,	14
ब्रह्म॑णस्पति ..	बह्म॑णस्पति॑ ...	lvii	1
मृत्यवे॑	मृत्यवे॑	lviii	11
मृणन्	मृणन्	lix	6
वशं॑	वशं॑	,,	8
शिशाधि	शि॑शाधि	,,	10
त्रिपादूर्ध्व	त्रिपादूर्ध्व	lxi	1
स्या॑म	स्या॑म॒	lxv	16
परि	परि॑	lxviii	8
यस्मि....	यस्मि॑	lxx	7
तन्म॒	तन्म॒	lxx	8
वीराणां	वीराणां॑	lxxix	7

ERRATA (Pada Text)

For	Read	Page	line
अमी इति	अमी इति॑	23	4
वस्त	वस्त॒	60	1
धे॒नवः	धे॒नव॑ः	73	19
अयोद्धाऽइव	अयोद्धाऽइ॑व	80	15
तुवि-	तुवि॒-	80	15
अकिरत्	अकि॑रत्	95	29
तनो	तना॑	116	5

For	Read	page	line
इत् अयुक्त	इत् । अयुक्त	126	27
मेषान्	मे षान्	160	20
वृषभः	वृ षभः	164	3
पृथुऽश्रवसः	पृथुऽश्रवसः	168	17
पतिः	पतिः	173	18
प्र तव्यसीम्	प्र । तव्यसीम् ·	175	12
असे'दत	असी'दत्	175	14
तमांसि	तमां'सि	193	16
कृधि	कृधि	198	17
धीमहे	धीमहे	202	·6
पते	पते	203	16
वीळुऽहर्षिणः	वीळुऽहर्षिणः	203	16
घृतऽनिर्निक्	घृतऽनिर्निक्	221	19
पूर्षु	पर्षु	224	8
मार्ज्मि	मार्ज्मि'	230	25
द्विधिषामि	दिधिषामि	230	25
वृषा' अजनयत्	वृषा' । अजनयत्	232	6
घतम्	घृतम्	233	12
अयांसम्	अयां'सम्	234	12
सुवृक्तिम्	सुवृक्तिम्	234	13
देवाः	दे वाः	234	14
पृथुऽपा'णिः	पृथुऽपा'णिः	237	23
अह्रयूं'णाम्	अह्रयूं'णाम्	239	2
विऽथितः	विऽस्थितः	244	15
अव्याः	अव्याः	249	26
उपऽथा'त्	उपऽस्था'त्	253	12

For	Read	page	line
अपि	अपि	264	7
देवस्यं	दे॒वस्यं	290	25
दूतम्	दू॒तम्	292	19
सेदिरे	से॒दि॒रे॒	293	28
तृषुणा	तृ॒षुणा॑	301	24
दूतम्	दू॒तम्	301	24
तृषुम्	तृ॒षुम्	301	24
वक्षान	वृ॒क्षान्	304	19
कृणुते	कृ॒णु॒ते॒	305	23
दरात्	द॒रात्	305	23
कृणुते	कृ॒णु॒ते	305	24
विश्वस्मै	विश्वस्मै	306	24
वृष्टिम्	वृ॒ष्टिम्	309	1
दुःऽकृतः	दुः॒ऽकृतः	312	7
पृथिव्याम्	पृ॒थि॒व्याम्	312	8
ऊँ इति	ऊँ॒ इति॑	315	6
आघृणे	आ॒घृ॒णे॒	321	12
नऽवत् । कृणुहि	नृ॒ऽवत् । कृ॒णु॒हि॒	323	21
चन ।। प्रियम् ।	च॒न । प्रि॒यम् ॥	328	10
कपर्दिनः । धिया	क॒प॒र्दिनः ; धि॒या	337	28
वृत्राणि	वृ॒त्राणि	339	13
व्रतानि	व्र॒तानि	339	13
दृतिम्	दृतिम्	344	8
अहरिति	अह॒रिति॑	350	4
हरितः	हरि॑तः	353	18
विश्वे	विश्वे॑	355	6

For	Read	page	line
मृळ॒	मृ॒ळ॒	366	19
बहि॒ऽसदः	ब॒र्हि॑ऽसदः	3 0	26
सो॒भ्यासं॑ः	सो॒म्यास॑ः	382	14
ब्रुवन्तु॒	ब्रु॒व॒न्तु॒	382	15
षि॒त॒र॒ः	पि॒त॒र॒ः	384	17
अग्निऽस्वात्ताः	अ॒ग्नि॑ऽस्वात्ताः	389	27
यति	यति॑	392	10
बह॒तः	बृ॒ह॒तः	395	8
सखिऽभ्यः	सखि॑ऽभ्यः	396	19
प॒रा॒यत्भ्य॑ः	प॒रा॒यत्ऽभ्य॑ः	399	26
सखिभ्यः	सखि॑ऽभ्यः	399	27
निःऽकृतम्	नि॒ःऽकृ॒तम्	399	28
जे॒ष्यामि	ज॒॑ष्यामि॑	401	10
कृतानि॑	कृ॒तानि॑	401	12
नि॒ऽतोदिन॑ः	नि॒ऽतो॒दिन॑ः	402	12
देवःऽइ॑व	दे॒॑वःऽइ॑व	403	18
त॒प्य॒ते	त॒प्य॒ते॑	405	24
योनिम्	योनि॑म्	406	29
व॒ष॒लः	वृ॒ष॒लः	406	30
कृषिम्	कृ॒षिम्	408	27
निऽहिता	निऽहि॑ता	412	23
प्रऽविष्टाम्	प्रऽवि॑ष्टाम्	414	10
सुऽकृतस्य॑	सु॒ऽकृ॒तस्य॑	418	25
ब्रा॒ह्मणास॑ः	ब्रा॒ह्म णास॑ः	423	15
ऊं॒ इति । अदितिः	ऊं इति॑ । अदि॑तिः	432	15
अदितेः	अदि॑तेः	432	14
धृषि॒ताः	धृ॒षि॒ताः	438	9

For	Read	page	line
सम्ऽस्तृजि	स॒म्ऽस्तृजि॑	443	32
अधि	अधि॑	450	28
अति अ॒रि॒च्य॒त	अति॑ । अ॒रि॒च्य॒त॒	450	29
पर	पु॒रः	450	30
कृतः	कृ॒तः	457	25
पतिः	पति॑ः	463	11
देवार्य	दे॒वार्य	466	21
बा॒हू इति	बा॒हू इति॑	468	16
अ॒न्तरिक्षे	अ॒न्तरि॑क्षे	469	15
वि॒ऽभाति	वि॒ऽभाति॑	470	15
देवेषु	दे॒वेषु	473	7
देवार्य	दे॒वार्य	473	8
पृत्युः	मृ॒त्युः	479	17
तर्हि	तर्हि॑	479	17
नि॒का॒मेनिकाम॒	नि॒का॒मेनि॑काम॒	492	11
निका॒मे । निकामे	निका॒मे । नि॑कामे	492	12
या॒ग॒क्ष॒ म	यो॒ग॒क्षे॒म	492	13
नि॒मे॒षाऽइति नि	नि॒मे॒षाऽइति॑ । नि	496	3
विद्यु॒त॒ऽइति॑	वि॒द्यु॒त॒ऽइति॑	496	3
प्र॒दि॒श॒ऽइति	प्र॒दि॒श॒ऽइति॑	497	27
त्रीणि	त्रीणि॑	499	3
ज्योतिः	ज्योति॑ः	503	10
शि॒वव…	शि॒व…	503	12
हृत्प्रति॑स्थ…	हृ॒त्प्रति॑स्थ॒	506	29
गृहे	गृ॒हे	542	5
कृ॒णो॒मि॒	कृ॒णो॒मि॒	545	14

APPENDIX—A

VEDIC GRAMMAR

1. Alphabet (वर्णमाला)

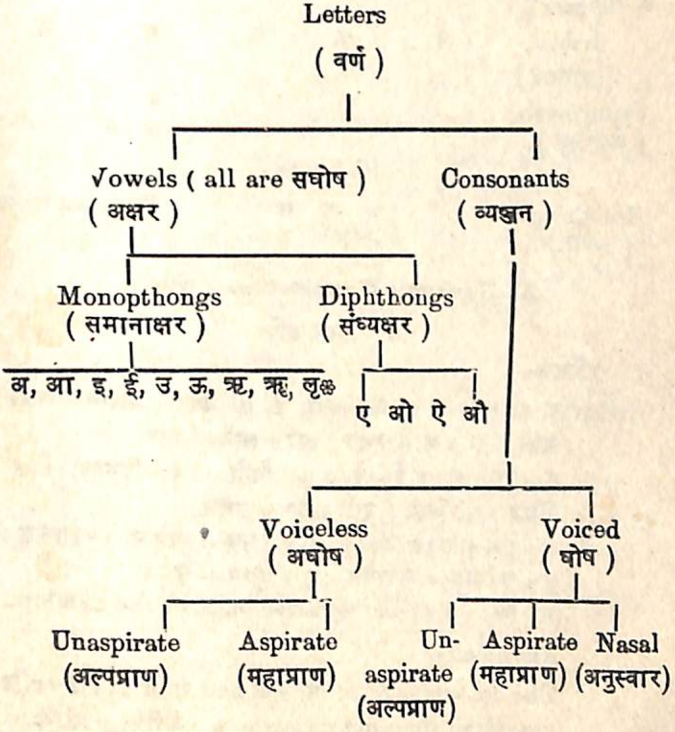

---

* लृ is treated as a vowel when it occurs inside the words.

Mutes (स्पर्श)		(अल्पप्राण)	(महाप्राण)	(अल्पप्राण)	(महाप्राण)	(अनुस्वार)
	Guttural (कण्ठ्य)	क	ख	ग	घ	ङ
	Palatal (तालव्य)	च	छ	ज	झ	ञ
	Cerebral (मूर्धन्य)	ट	ठ	ड ळ*	ढ ळ्ह*	ण
	Dental (दन्त्य)	त	थ	द	ध	न
	Labial (ओष्ठ्य)	प	फ	ब	भ	म

Semivowels (अन्तःस्थ) { य र / ल व }

Sibilants

Breathings (ऊष्मा) { श ष स : / ≍क≍ प ÷ } Pure aspirate ह

2. Euphonic Combination (संधि)

A. स्वर संधि

1. प्रश्लिष्ट--

(i) अ or आ + अ or आ=आ, e. g. अश्व + अजनि=अश्वाजनि; इन्द्र + आ=इन्द्रा ; त्वा + अग्ने=त्वाग्ने.
इ or ई + इ or ई=ई, e. g. दिवि + इव=दिवीव; हि + ईमिद्धः=हीमिद्धः ; रथी + इव=रथीव.
उ or ऊ + उ or ऊ=ऊ, e. g. मधु + उदकम्=मधूदकम् ; सु + उपायनः=सूपायनः ; सु + ऊतयः=सूतयः
ऋ + ऋ= × ऋ and ॠ never meet in the Saṁhita.

Exceptions—

The contraction of आ + अ and उ or ऊ + उ or ऊ sometimes does not occur, e. g. मनीषा + अग्निः=

---

* Vedic alphabet possesses ळ and ळ्ह in addition to that of the classical Sanskrit.

मनीषा अग्निः ; मनीषा + अभि = मनीषा अभि ; वीळू + उत = वीळू उत ; सु + ऊर्ध्वः = सु ऊर्ध्वः.

(ii) अ or आ + इ or ई = ए, e. g. इह + इह = इहेह ; पिता + इव = पितेव ; आ + ईम् = एम्; आ + इन्द्र = एन्द्र.

अ or आ + उ or ऊ = ओ, e. g. एतायाम + उप = एतायामोप ; आ + उभा = ओभा ; सुभगा + उषाः = सुभगोषाः.

(iii) अ or आ + ए or ऐ = ऐ; e.g. आ + एनम् = ऐनम् ; पर + ऐत् = परैत्.

अ or आ + ओ or औ = औ ; e.g. यत्र + ओषधीः = यत्रौषधीः प्र + औक्षन् = प्रौक्षन्.

Exceptions—अ and आ are sometimes nasalized before ए, e.g. अमिनन्त + एवैः = अमिनन्तँ एवैः ; उपस्था + एके = उपस्थाँ एके. अ and आ are sometimes elided before ए and ओ, e.g. उप + एषतु = उपेषतु ; यथा + ओहिषे = यथोहिषे.

Note. प्रश्लिष्ट means fusion of the two vowels into one. [cf. (i) अकः सवर्णे दीर्घः (Pāṇ. VI. I.101) ; (ii) आद्गुणः (Pāṇ. VI. 1.87), (iii) वृद्धिरेचि (Pāṇ. VI. 1.88)].

2. उद्ग्राहवत्—

अ or आ + ऋ = अ + ऋ, e. g. प्र + ऋभुभ्यः = प्र ऋभुभ्य ; मधुना + ऋतस्य = मधुन ऋतस्य.

अ or आ, followed by ऋ, is never contracted to अर् in the Ṛv. or VS. आ is always shortened or nasalized before ऋ, e.g. विपन्या + ऋतस्य = विपन्याँ ऋतस्य.

Note. The following ऋ outsteps the preceding अ or आ. [cf. ऋत्यकः (Pāṇ. VI. 1. 128)].

3. क्षेप्र—

इ or ई + असवर्ण = य् + असवर्ण ; e. g. अभि + आर्षेयम् = अभ्यार्षेयम् ; जनित्री + अजीजनत् = जनित्र्यजीजनत्.

उ or ऊ + असवर्ण = व् + असवर्ण, e. g. अनु + अत्र = अन्वत्र.

Note. The preceding vowel quickens into corresponding consonant (semivowel) so that the consonant requires the assistance of the following vowel for its pronunciation. The result is that the consonant and the vowel are pronounced without hiatus. This quickness of pronunciation is क्षिप्रता. ऋ and ऌ do not occur as final in the Ṛ.v. [cf. इको यणचि (Pāṇ. VI. 1.77)].

4. अभिनिहित—

(i) ए + अ = एऽ, e.g. दाशुषे + अग्ने = दाशुषेऽग्ने.

(ii) ओ + अ = ओऽ, e.g. पितो + अरम् = पितोऽरम्.

Note. In this case following अ is absorbed into the preceding ए or ओ. [cf. एङः पदान्तादति (Pāṇ. VI. 1.10)].

This rule applies when the preceding पद occurs at the end of a पाद. Within the pāda it dos not apply, e.g....वृषे असन्; यो अश्मनोः··· But it applies also when the preceding पद is within the पाद in the following cases; ते + अवदन् = तेऽवदन्, सो + अयमगात् = सोऽयमगात्; गावो + अभितो = गावोऽभितो; अजीतये + अहतये = अजीतयेऽहतये; पदवे + अश्विना = पदवेऽश्विना; अक्षयो + अरुणयोः = अक्षयोऽरुणयोः; पुरुरवो + अनु = पुरुरवोऽनु, etc.

5. उद्ग्राह—

(i) ए + vowel (other than अ) = अ + vowel, e.g. अग्ने + इन्द्र = अग्न इन्द्र; ये + ईशिरे = य ईशिरे।

(ii) ओ + उ = अ + उ, e. g. वायो + उक्थेभिः = वाय उक्थेभिः

Note. उद्ग्राह means the outstepping of the preceding vowel by the following one. [cf. एचोऽयवायावः (Pāṇ. VI. 1.78) and लोपः शाकल्यस्य (Pāṇ. VIII. 3.19)].

6. भुग्न—

(i) ओ + अनोष्ठ्य स्वर=अव् + अनोष्ठ्य स्वर, e.g. वायो + आ याहि=वायवा याहि.

(ii) औ + अनोष्ठ्य स्वर=आव् + अनोष्ठ्य स्वर, e.g. तौ + इन्द्राग्नी=ताविन्द्राग्नी.

Note. भुग्न means splitting. ओ and औ are split into अ and व् > उ (अव्), and आ and व् > उ (आव्) respectively. [cf. एचोऽयवायावः (Pāṇ. VI. 1.78)].

7. पदवृत्ति—

(i) ऐ + vowel=आ + vowel, e. g. अन्वेतवै + उ= अन्वेतवा उ.

(ii) औ + ओष्ठ्य स्वर=आ + ओष्ठ्य स्वर, e.g. उभौ + उ= उभा उ.

Note. This संधि occurs between the final vowel of the preceding पद and the initial vowel of the following पद, so this type of संधि is called पदवृत्ति. [cf. एचोऽयवायावः (Pāṇ VI. 1.78) and लोपः शाकल्यस्य—(Pāṇ. VIII. 3.19)].

The hiatus in the above cases as a rule remains. But further contraction sometimes takes place in the Saṁhitās, e. g. सतंवा>सतंवै+आजौ=सतंवाजौ ; वा>वै+ असौ=वासौ.

प्रकृति-भाव (Exceptions)

(a) प्रगृह्य स्वर + स्वर=no change.

Note. प्रगृह्य means restraint i. e. where euphonic combination should be withheld. The following vowels are प्रगृह्य for the purpose of संधि :—

(i) ई occurring at the end of अमी [cf. अदसो मात्— (Pāṇ. 1. 1.12)], e.g. अमी ईशाः.

(ii) ई and ऊ occurring at the end of a noun and giving the locative sense [cf. ईदूतौ च सप्तम्यर्थे— (Pāṇ. I. 1. 19)], e.g. गौरी अधिश्रितः; तनू ऋत्व्ये.

(iii) ई, ऊ and ए occurring at the end of the dual form of noun [cf. ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्—(Pāṇ. I. 1.11)], e.g. अवसावन्ती अनु ; इन्द्रवायू इमे ; अतप्यमाने अवसावन्ती.

Exception—

ई appearing at the end of three-syllabic words, when followed by इव (only in the Saṁhitā text), e. g. दम्पतीव ; उपधीव. But दम्पती इवेति दम्पतीऽइव ; उपधी इवेति उपधीऽइव in the Pada-text.

(iv) उ followed by इति and standing alone in its nasalized and lengthened form [cf. ऊँ—(Pāṇ. I. 1.18)], e. g. ऊँ इति.

(v) ए occurring at the end of अस्मे, युष्मे and त्वे [cf. शे—(Pāṇ. 1. 1.13)], e.g. अस्मे आ ; त्वे इद्धूयते.

(vi) ओ appearing as final in the vocative (only in the Pada-text) [cf. सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे—(Pāṇ. I. 1.36)], e.g. इन्दो इति, वायो इति. But in the Saṁhitā text, इन्दविन्द्राय ; वाय उक्थेभिः.

(b) ए or ओ + अ = no change inside a पाद, e. g. आरे अस्मे च शृण्वते ; चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति.

(c) य् (> इ) + उ + vowel = no change, e. g. प्रत्यु + अदर्शि = प्रत्यु अदर्शि.

(d) Hiatus + उ + vowel = no change, e. g. धनसा उ + ईमहे = धनसा उ ईमहे.

Note. The interval between two vowels in pronunciation is called hiatus (विवृत्तिः). [cf. स्वरान्तरं तु विवृत्तिः—(Ṛg. Prāt. II. 3.)]. Here संधि is not intended to the speaker.

(e) Adverb सु + initial ऊ=no change, e. g. ताभिरूषु + ऊतिभिः=ताभिरूषु ऊतिभिः. But सु + उपस्थाभिः= सूपस्थाभिः.

(f) Inside the words Viz, तितउ, प्रउग, नमउक्ति and पुरएता no change.

B. व्यञ्जन संधि

1. आस्थापित—When one consonant is posed against another consonant.

(a) अवशंगम—

स्पर्श वर्ण + any of the first letter (excepting च्) of the five classes=no change, e. g. आरैक् + पन्थाम्=आरैक्पन्थाम्; वषट् + ते=वषट्ते ; यत् + पतये=यत्पतये.

Note. अवशंगम means where none submits to the other, i. e. no modification in either of the two.

(b) वशंगम—

(i) क् ट् त् प् + सघोष वर्ण=ग् ड् द् ब् respectively, e. g. वाक् + वदन्ति=वाग्वदन्ति ; षट् + भिः=षड्भिः ; यत् + वाक्=यद्वाक् ; त्रिष्टुप् + गायत्री=त्रिष्टुब्गायत्री.

Note. cf. झलां जश् झशि—(Pāṇ. VIII. 4.53).

(ii) क् ट् त् प् + अनुस्वार (न् or म्)=ङ् ण् न् म् respectively, e. g. अर्वाक् + नरा=अर्वाङ्नरा ; बट् + महान्=बण्महान् ; तत् + नः=तन्नः ; त्रिककुप् + निवर्तत= त्रिककुम्निवर्तत.

Note. cf. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा—(Pāṇ. VIII. 4.45.).

(iii) क् ट् त् प् + श् = क् ट् त् प् + छ् (according to the father of Sākalya), e. g. अर्वाक् + शफाविव=अर्वाक्छफाविव ; विपाट् + शुतुद्री=विपाट्छुतुद्री.

Note. cf. शश्छोऽटि—(Pāṇ. VIII. 4. 63).

(iv) क्‌ ट्‌ त्‌ प्‌+ह्‌=ग्‌ ड्‌ द्‌ ब्‌+घ्‌ ढ्‌ ध्‌ भ्‌ respectively, e. g. मद्र्यक्‌+हुवानः=मद्र्यग्घुवानः; अवाट्‌+हव्यानि=अवाड्ढव्यानि.

Note. cf. झयो होऽन्यतरस्याम्—(Pāṇ. VIII. 4 92).

(v) ञ्‌ or च्‌ (original न्‌ and त्‌)+श्‌=ञ्‌ and च respectively+छ्‌; e. g. वज्रिञ्‌+श्नथिहि=वज्रिञ्छ्नथिहि; तच्‌+शंयोरा=तच्छंयोरा. But according to Śākalya वज्रिञ्श्नथिहि; तच्शंयोरा.

Note. cf. शश्छोऽटि—(Pāṇ. VIII. 4. 63).

(vi) त्‌+च्‌, छ्‌ or श्‌=च्‌+च्‌, छ्‌ or श्‌ respectively, e. g. तत्‌+चक्षुः=तच्चक्षुः; यत्‌+छर्दिः=यच्छर्दिः; तत्‌+शंयोरा=तच्शंयोरा.

Note. cf. स्तोः श्चुना श्चुः—(Pāṇ. VIII. 4. 40)

(vii) त्‌+ज्‌=ज्‌+ज्‌, e. g. यत्‌+जिगासि+यज्जिगासि.

Note. cf. स्तोः श्चुना श्चुः— (Pāṇ. VIII. 4. 40) and झलां जश्‌ झशि—(Pāṇ. VIII. 4. 53).

(viii) त्‌+ल्‌=ल्‌+ल्‌, e. g. अङ्गात्‌+लोम्नः=अङ्गाल्लोम्नः.

Note. cf. तोर्लि—(Pāṇ. VIII. 4. 60).

(ix) न्‌+ल्‌=nasalized ल्ँ+ल्‌; e. g. जिगीवान्‌+लक्षमादत्‌=जिगीवाँल्लक्षमादत्‌.

Note. cf. तोर्लि—(Pāṇ. VIII. 4. 60).

(x) न्‌+श्‌ or च-वर्ण=ञ्‌+श्‌ or च-वर्ण respectively, e. g. वज्रिन्‌+श्नथिहि=वज्रिञ्श्नथिहि; अस्मान्‌+जगम्यात्‌=अस्माञ्जगम्यात्‌.

Note. cf. स्तोः श्चुना श्चुः— (Pāṇ. VIII. 4. 40).

(xi) म्‌ +स्पर्श वर्ण (excepting प्‌)=nasal of the class of the following consonant, e. g. भद्रम्‌+करिष्यसि =भद्रङ्करिष्यसि; अहम्‌+च=अहञ्च; तम्‌+ते=तन्ते.

Note. cf. वा पदान्तस्य—(Pāṇ. VIII. 4. 59).

(xii) म् + initial semivowels (excepting र्) = corresponding nasal semivowels + semivowel, e.g. यम् + यम् + युजम्=यँयँयुजम् ; एषाम् + लक्ष्मी:=एषाँल्लक्ष्मीः; तम् + वः=तँव:.

But म् + र् or ह् श् ष् स्=अनुस्वार + र् or ह् श् ष् स् respectively, e. g. होतारम् + रत्नधातमम्= होतारं रत्नधातमम्, etc.

Note. This change of म् into अनुस्वार is called परिपन्न (अनुस्वारत्वमापन्नः). cf. वा पदान्तस्य—(Pāṇ. VIII 4. 59).

Note. वशंगम means undergoing modification of either or of both the consonants.

2. आन्-पद पदवृत्ति—

आ + न् + vowel=अनुनासिक (ँ) + vowel, e. g. सर्गान् + इव = सर्गाँ इव ; महान् + इन्द्रः=महाँ इन्द्रः.

Note. cf. आतोऽटि नित्यम् (Pāṇ. VIII. 3. 3). But such न् (coming at the end of a पाद) is not changed into अनुनासिक, e. g. तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना (यजत्रान् + आ) सादय. Nevertheless, words like अध्रान्, जम्रसानान्, जघन्वान्, देव हूतमान्, बद्धधानान्, तृषाणान्, नो देव देवान्, हन्त देवान् are guided by the general rule.

C. विसर्ग संधि

a. विसर्ग *changed into* उ—

1. (विसर्जनीय)-अभिनिहित—

अ + विसर्ग (स्-जात) + अ=अ + उ (= ओ) + ऽ, e. g. सः + अयम् = सोऽयम्.

Note. अतो रोरप्लुतादप्लुते—(Pāṇ. VI. 1. 113).

Although this type of संधि may be regarded as प्रश्रित for the reason given in the note under rule 2, yet it is

taken here, following the Ṛg. Prāt., as a type of अभिनिहित in so far as the following अ-कार has been absorbed into the previous letter.

2. प्रश्रित—

अ + विसर्ग (स्-जात) + अ or सघोष व्यञ्जन = अ + उ (=ओ) + अ or सघोष व्यञ्जन respectively, e. g., यः + अस्कभायत = यो अस्कभायत; देवः + देवेभिः = देवो देवेभिः.

Note. Here विसर्ग becomes उ and then together with the penultimate vowel it coalesces into ओ [cf. अतो रोरप्लुतादप्लुते, (Pāṇ. VI. 1. 113) and हशि च—(Pāṇ. VI. 1. 114)].

b. विसर्ग *changed into* र् :—

3. रेफ—

Monophthong + विसर्ग + सघोष वर्ण = monophthong + र् + सघोष वर्ण, e. g., प्रातः + अग्निम् = प्रातरग्निम्; प्रातः + मित्रावरुणा = प्रातर्मित्रावरुणा; अग्निः + अस्मि = अग्निरस्मि; अश्वावतीः + गोमतीः = अश्वावतीर्गोमतीः ।

Note. रेफ means change of विसर्ग into र् [cf. ससजुषो रुः—(Pāṇ. VIII. 2. 66)].

c. विसर्ग *changed into* स् :—

4. उपाचरित—

स्वर + विसर्ग + क् , प् = स्वर + स् + क् , प् , e. g. शश्वतः + कः = शश्वतस्कः; यः + पतिः = यस्पतिः ; निः + कृती = निष्कृती; छर्दिः + पा = छर्दिष्पा.

Note. In उपाचरित संधि, विसर्ग undergoes approximate reversion (उपाचरण) to स् , its original character, [cf. विसर्जनीयस्य सः—(Pāṇ. VIII. 3. 34) and सोऽपदादौ—(Pāṇ. VIII. 3. 38)]. Vowels other than अ and आ are called नामि. When they precede the विसर्ग in such cases,

the latter becomes ष्. cf इणः षः—(Pāṇ. VIII. 3. 39), etc.

d. विसर्ग *is dropped :—*

5. उद्ग्राह पदवृत्ति—

अ + विसर्ग + vowel (short or long) other than अ = अ + ... + vowel (short or long), e. g. यः + इन्द्रः = य इन्द्रः; कः + ईषते = क ईषते.

Note—The Ṛg. Prāt. treats the first example under उद्ग्राह and second under उद्ग्राह पदवृत्ति. But as उद्ग्राह has been treated here, as also in the Ṛg. Prāt., as a type of vowel संधि, the name उद्ग्राह पदवृत्ति has been adopted to cover both the examples of विसर्ग संधि, cited above.

6. नियत—

short vowel + विसर्ग (र्-जात) + र् = corresponding long vowel + ... + र्, e. g. प्रातः + रत्नम् = प्राता रत्नम्; अग्निः + रक्षांसि = अग्नी रक्षांसि.

Note. It is called नियत because here विसर्ग is elided with a condition (नियम) viz. the lengthening of the previous vowel. cf. रो रि—(Pāṇ. VIII. 3. 14) and ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण—(Pāṇ. VI. 3. 111).

7. अकाम—

आ, ई, ऊ + विसर्ग + र् = आ, ई, ऊ + ... + र्, e. g. अश्वाः + रथः = अश्वा रथः

Note. Here विसर्ग is not intended i. e. elided. cf. रो रि—(Pāṇ. VIII. 3. 14).

cf. also, आ + विसर्ग + सघोष वर्ण = आ + ... + सघोष वर्ण, e. g.; याः + ओषधीः = या ओषधीः;. पुनानाः + यन्ति = पुनाना यन्ति.

3. Declension (शब्दरूप)

Being similar to classical Sanskrit in general, the Vedic declension has the following specialities :—

A. *Nouns (ending in vowels)*

अ-*Stem (Masculine & Neuter)*

(i) N. A. V. dual (masc.): terminates in आ or औ, e.g. देवा—देवौ; नासत्या—नासत्यौ. [cf. सुपां सुलुक् (Pāṇ. VII. 1. 39)].

(ii) N. V. plu. (masc.) : terminates in आस् or आसस्, e.g. देवाः—देवासः; जनाः—जनासः. [cf. आज्जसेरसुक् (Pāṇ VII. 1.50)].

(iii) N.A.V. plu. (neut.): terminates in आ or आनि, e.g. विश्वा—विश्वानि; दैव्या—दैव्यानि.

(iv) I. sing. (masc. & neut.): terminates in एन or आ, e.g. प्रियेण—प्रिया.

(v) I. plu. (masc. & neut.): terminates in ऐः or एभिः, e.g. देवैः—देवेभिः, जम्भैः—जम्भेभिः. [cf. बहुलं छन्दसि (Pāṇ VII. 1. 10)].

(vi) L. sing. (masc.) : terminates in ए or आ, e.g. वसन्ते—वसन्ता. [cf सुपां सुलुक्० (Pāṇ. VII. 1. 31)].

आ-*Stem (Feminine)*

(i) N.A.V. plu.: terminates in आः or असः, e.g. उषाः—उषसः.

इ-*Stem (Masculine, Feminine and Neuter)*

(i) N. plu. (fem.): terminates in ईः, e.g. भूमीः, उतीः.

(ii) N. A. plu. (neut.): terminates in ई or ईनि, e. g. शुची—शुचीनि. [cf. शेश्छन्दसि बहुलम् (Pāṇ. VI. 1. 70)].

(iii) I. sing. (masc.): terminates in आ or ना, e. g. पत्या—पतिना.

(iv) I. sing. (fem.): terminates in ई or आ; e.g., ऊती—ऊत्या; मती—मत्या. [cf सुपां सुलुक्० (Pāṇ. VII. 1. 39)].

(v) D. sing. (fem.): terminates in ई or अये, e. g. ऊती—ऊतये.

(vi) Abl. G. sing. (masc.): terminates in अः; e. g. अर्यः.

(vii) L. sing (masc. fem. & neut.): terminates in आ or औ, e.g. अग्ना—अग्नौ; आजा—आजौ.

ई-Stem (Masculine & Feminine)

(i) N. sing. (masc.): terminates in its original vowel or with विसर्जनीय, e.g. रथी—रथीः.

(ii) N. A. V. dual (masc.): terminates in आ, e. g. रथ्या.

(iii) N. A. V. plu. (masc.): terminates in अस्, आसस् or नस्, e.g. रथ्यः—रथ्यासः—रथिनः

(iv) N. A. V. dual (fem.): terminates in ई, e. g. देवी.

(v) N. A. V. plu. (fem.): terminates in ईः or ई, e.g. देवीः, शमी.

(vi) A. sing. (masc.): terminates in अस् or नम्, e. g. रथ्यम्—रथिनम्.

(vii) I. sing. (masc.): terminates in आ and ना; e. g. रथ्या—रथिना.

(viii) I. plu. (fem.): terminates in ऐः; e. g. नद्यैः

(ix) D. sing. (masc.): terminates in ए or ने, e. g.; रथ्ये—रथिने.

(x) G. sing. (masc.): terminates in अः or स्य; e. g. रथ्यः—रथ्यस्य.

(xi) G. plu (masc.) : terminates in नाम् ; e. g., रथिनाम्.

उ-*Stem (Masculine & Neuter)*

(i) N. A. V. dual (neut.) : terminates in ई ; e. g., मध्वी, क्रत्वी.

(ii) N. plu. (masc.) : terminates in अः ; e. g., वस्वः.

(iii) N. A. V. plu. (neut.) : terminates in उ, ऊ or नि ; e. g. मधु—मधू—मधूनि.

(iv) I. sing. (masc. & neut.) : terminates in आ or ना ; e. g., क्रत्वा—क्रतुना ; वस्व्या—वसुना.

(v) D. sing. (neut.) : terminates in ने or ए ; e. g. मधुने—मधवे.

(vi) Abl. G. sing. (neut.) : terminates in ओः or नः e.g. मधोः—मधुनः.

(vii) G. sing. (masc.): terminates in ओः or अः ; e.g., मधोः—मध्वः.

(viii) L. sing (masc.) : terminates in औ or अवि ; e.g., सानौ—सानवि.

ऊ-*Stem (Feminine)*

(i) N.A. dual : terminates in आ ; e.g., भ्रुवा, तन्वा.

(ii) N.A. plu. : terminates in अः ; e.g., तन्वः.

(iii) D. sing : terminates in ए ; e.g., तन्वे.

(iv) Abl. sing. : terminates in अः ; e. g., तन्वः.

(v) L. sing : terminates in इ or उ ; e.g., तन्वि—तनु.

ऋ-*Stem (Masculine & Feminine)*

(i) N.A.V. dual (masc. & fem) : terminates in आ or औ ; e. g. नरा—नरौ ; मातरा—मातरौ. [cf. सुपां सुलुक्- (Pāṇ-VII. 1-39)].

ऐ-Stem (Masculine & Feminine)

(i) N.A.V. dual (masc. & fem.) : terminates in आ or औ ; e.g. राया—रायौ [cf. सुपां सुलुक्० (Pāṇ. VII. 1. 39)].

(ii) A. sing (masc.) : terminates in म् ; e.g., राम्.

(iii) G. plu. (masc.) : terminates in आम् ; e.g. रायाम्.

ओ-Stem (Masculine & Feminine)

(i) N.A.V. dual : terminates in आ or औ ; e.g., गावा—गावौ. [cf. सुपां सुलुक्०—(Pāṇ-VII. 1. 39)].

(ii) G. plu. : terminates in आम् or नाम्; e.g. गवाम्—गोनाम्. [cf. गो : पादान्ते (Pāṇ. VII. 1. 57)].

B. Nouns (ending in cosonants)

(i) N.A.V. dual : termiuates in आ or औ ; e.g., अश्विना—अश्विनौ. [cf. सुपां सुलुक्०—(Pāṇ VII. 1. 39)].

(ii) N. plu. : both सु and जस् are used ; e.g., पन्थाः—पन्थानः.

(iii) L. sing (of stems ending in न्): dropps the suffix ङि , e. g., व्योमन् , धन्वन् , शर्मन् . [cf. सुपां सुलुक्०—(Pāṇ 7. 1. 39)].

(iv) L. sing (of stems ending in स्) : terminates in ई ; e. g., सरसी. [cf. सुपां सुलुक्०—(Pāṇ. VII. 1. 39)].

D. Pronouns

अस्मद्

(i) N. A. dual : वाम्—आवम्.

(ii) D. sing. : मह्य, मह्यम्.

(iii) D. plu. : अस्मे, अस्मभ्यम्.

(iv) Ab. dual आवद्.

(v) L. sing. : मे, मयि.

(vi) L. plu. : अस्मे, अस्मासु.

युष्मद्

(i) N. dual : युवम्.
(ii) I. sing. : त्वा, त्वया.
(iii) Abl. dual : युवद्.
(iv) G. dual : युवो:
(v) L. sing. : त्वे, त्वयि.
(vi) L. plu. : युष्मे, युष्मासु.

तद्

(i) N. A. dual (masc.) : ता, त्यौ.
(ii) I. plu. (masc.) : तै:, तेभि:
(iii) L. sing. (masc.) : तस्मिन्, सस्मिन्.

इदम्

(i) I. sing (fem.) : अया, अनया.
(ii) G. dual (masc.) : एनो:, एनयो:.

किम्

(i) N. A. sing. (neut.) किम्, कद्.
(ii) I. plu (masc. & neut.) केभि:.

स्व

(i) स्व is inflected as a noun except L. sing (masc.) and G. sing. (fem.), which have pronominal forms स्वस्मिन् and स्वस्या: respectively.

त्व

(i) त्व is inflected like एक in masc. fem. & neut.

4. Conjugation

A. *Finite Verb*

Vedic conjugation has following special features—

(i) The stem of the finite verb, to which terminations are added, falls into four systems—

(a) Present system, (b) Perfect system, (c) Aorist system and (d) Future system.

(ii) No धातु is restricted to a specific गण.

(iii) Subjunctive (लेट्), injunctive moods and pluperfect are peculiar to the Vedas.

(iv) Aorist system with multiple forms is frequent in the Vedas.

Tense

Tense is denoted by verbal terminations.

(i) *Present Tense*—The following terminations denote Present tense :—

	Active			Middle		
	sing.	du.	plu.	sing.	du.	plu.
3rd	ति	तस्	अन्ति	ते, ए	आते	अन्ते
2nd	सि	थस्	थ, थन	से	आथे	ध्वे
1st	मि	वस्	मस्, मसि	ए	वहे	महे

(ii) *Past Indefinite*—Following terminations denote Past Indefinite tense, only when attended with augment (अ) :—

	Parasmai.			Ātm.		
	sing.	du.	plu.	sing.	du.	plu.
3rd.	अ-त्	अ-ताम्	अ-न्	अ-त	अ-एताम्, -आताम्	अ-न्त, अ-त
2nd.	अ-स्	अ-तम्	अ-त, तन	अ-थास्	अ-एथाम्, -आथाम्	अ-ध्वम्
1st.	अ-म्	अ-आव	अ-आम	अ-इ	अ-वहि	अ-महि

(iii) *Present Perfect*—The following terminations denote Present Perfect :—

	Parasmai.			Ātm.		
	sing.	du.	plu.	sing.	du.	plu.
3rd.	अ	अतुस्	उर्	ए	आते	रे
2nd.	थ	अथुस्	अ	से	आथे	ध्वे
1st.	अ	व	म	ए	वहे	महे

(iv) *Future Indefinite*—The Present Tense terminations immediately preceded by स्य denote future Indefinite.

Moods

(i) *Indicative*—All the tense—terminations indicate this mood.

(ii) **Imperative*—It exprsses command or desire in the widest sense.

---

* Besides command or general desire, will and injunction were sometimes intended by the Vedic seers. Imperative was, therefore, left with 3rd person sing. & plu. and 2nd person sing. through which command or desire was usually expressed. Injunctive denoting injunction or mild form of command appropriated the rest of the third and second person terminations, i. e., 3rd person and 2nd person dual and 2nd person plu. Subjunctive denoting the will of the speaker (I) became associated with all the first person terminations.

The above approriation of Imperative terminations by the Imperative, the Injunctive and the Subjunctive is, however, not strictly maintained.

The following terminations denote Imperative :—

	Parasmai.			Atm.		
	sing.	du.	plu.	sing.	du.	plu.
3rd.	तु, तात्	ताम्	अन्तु	ताम्, आम्	एताम्, आताम्	न्ताम् अताम्
2nd.	सि, धि, हि, तात्	तम्	त, तन, थन, तात्	स्व	एथाम्, आथाम्,	ध्वम्, ध्वात्

(iii) *Injunctive*—It expresses injunctions. Injuncive is denoted by the following terminations :—

(a)	Parasmai.			Atm.		
	sing.	du.	plu	sing.	du.	plu.
3rd	—	ताम्	—	—	एताम्, आताम्	—
2nd.	—	तम्	त	—	एथाम्, आथाम्	ध्वम्

(b) Unaugmented terminations of the Past Indefinite (vide above).

(iv) *Subjunctive*—It expresses will the completion of which is in the control of the speaker.

The following terminations denote Subjunctive :—

Parasmai.

	sing.	du.	plu.
3rd.	अति, अत्	अतस्	अन्ति, अन्
2nd.	असि, अस्	अथस्	अथ
1st.	आनि, आ	आव	आम

Atm.

	sing.	du.	plu.
3rd.	अते, अत	ऐते	अन्त
2nd.	असे	ऐथे	अध्वै
1st.	ए	आवहे	आमहै, आमहे

Note—लेटोऽडाटौ (Pāṇ III. 4. 95)

(v) *Optative*—It simply expresses a wish or possibility the execution of which is not in the control of the speaker.

The following terminations denote Optative :—

Parasmai.

	sing.	du.	plu.
3rd.	ईत्, यात्	ईताम्, याताम्	ईयुः, युः
2nd.	ईस्, यास्	ईतम्, यातम्	ईत, यात
1st.	ईयम्, याम्	ईव, याव	ईम, याम

Atm.

	sing.	du.	plu.
3rd.	ईत	ईयाताम्	ईरन्
2nd.	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
1st.	ईय	ईवहि	ईमहि

(vi) *Precative*—It expresses a prayer or a wish to the gods.

Terminations of Optative immediately preceded by स् denote Precative.

(vi) *Conditional*—It expresses an action that might have happened in the past but did not happen because the condition was not fulfilled.

Terminations of Past Indefinite immediately preceded by स्य and attended by augment (अ) denote Conditional mood and are added to the future system of the verb.

This mood is extremely rare in the Vedas. The only example found in the Ṛ.V. is अभरिष्यत्.

Conjugation

The Present System

Parasmai.

Indicative (Present Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	भवति	भवतः	भवन्ति
2nd.	भवसि	भवथः	भवथ*
1st.	भवामि	भवावः	भवामः*

*Note—also वदथन (तप्तनप्तनथनाश्च—Pāṇ VII. 1.45); मिनीमसि (इदन्तो मसि—Pāṇ VII. 1.46).

**Imperfect*

	sing.	du.	plu.
3rd.	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
2nd.	अभवः	अभवतम्	अभवत[1]
1st.	अभवम्	अभवाव	अभवाम

[1] Note—also अब्रवीतन. (तप्तनप्तनथनाश्च–Pāṇ. VII. 1.45).

Imperative

	sing.	du.	plu.
3rd.	भवतु[2]	भवताम्	भवन्तु
2nd.	भव[2]	भवतम्	भवत[2]

[2] Note—also गच्छतात्; मत्सि, शृणुधि, शृणुहि, गच्छतात्; भजतन, यायन, गमयतात्. (तस्य तात्—Pāṇ. VII. 1.44; तप्तनप्तनथनाश्च–Pāṇ. VII. 1.45).

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	भवताम्	—
2nd.	—	भवतम्	भवत

* Imperfect tense is denoted by augmented terminations त्, ताम् etc. when such terminations are suffixed to the present system of the verb.

Subjunctive

3rd.	भवाति, भवात्	भवातः	भवान्
2nd.	भवासि, भवाः	भवाथः	भवाथ
1st	भवानि, भवा	भवाव	भवाम

Optative

3rd.	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
2nd.	भवेः	भवेतम्	भवेत
1st.	भवेयम्	भवेव	भवेम

The Present System

Ātm.

Indicative (Present Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	भवते*	भवेते	भवन्ते
2nd.	भवसे	भवेथे	भवध्वे
1st.	भवे	भवावहे	भवामहे

* *Note*—also शये. (cf. लोपस्त आत्मनेपदेषु—Pāṇ VII. 1.41).

Imperfect

3rd.	अभवत	अभवेताम्	अभवन्त
2nd.	अभवथाः	अभवेथाम्	अभवध्वम्
1st.	अभवे	अभवावहि	अभवामहि

Imperative

3rd.	भवताम्	भवेताम्	भवन्ताम्
2nd.	भवस्व	भवेथाम्	भवध्वम्[1]

[1] *Note*—also वारयध्वात् (cf. ध्वमो ध्वात्—Pāṇ.VII. 1.42)

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	भवेताम्	—
2nd.	—	भवेथाम्	भवध्वम्

Subjunctive

3rd.	भवाते, भवातै	भवेते	भवान्ते
2nd.	भवासे, भवासै	भवैथे	भवाध्वे
1st.	भवै	भवावहे	भवामहै

Optative

3rd.	भवेत	भवेयाताम्	भवेरन्
2nd.	भवेथाः	भवेयाथाम्	भवेध्वम्
1st.	भवेय	भवेवहि	भवेमहि

The Perfect System

Parasmai.

Indicative (Present Perfect)

	sing.	du.	plu.
3rd.	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः
2nd.	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
1st.	बभूव	बभूविव	बभूविम

**Pluperfect*

3rd.	अजग्रभीत्	अवावशीताम्	अचुच्यवुः
2nd.	अजगन्	अमुमुक्तम्	अजभर्तन
1st.	अजग्रभम्	—	—

Imperative

3rd.	मुमोक्तु	—	—
2nd.	चिकिद्धि	मुमुक्तम्	ववृत्तन
1st.	—	—	—

* Pluperfect is denoted by augmented terminations त्, ताम्, etc., when such terminations are added to the Perfect system.

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	—	वावृधन्त
2nd.	—	—	—
1st.	—	—	—

Subjunctive

3rd.	जुजोषति, ततनत्	—	जुजोषन्, ततनन्
2nd.	जुजोषसि, ततनः	जुजोषथः	जुजोषथ
1st.	अनजा	—	ततनाम

Optative

3rd.	जगम्यात्	—	जगम्युः
2nd.	ववृत्याः	जगम्यातम्	—
1st.	जगम्याम्	—	ववृत्याम

The Perfect System

Ātm.

Indicative (Present Perfect)

	sing.	du.	plu.
3rd.	दध्रे	दध्राते	दध्रिरे
2nd.	दध्रिषे	दध्राथे	दध्रिध्वे
1st.	दध्रे	दध्रिवहे	दध्रिमहे

Pluperfect

3rd.	दिदिष्ट	—	अचक्रिरन्, अवावसन्त, अववृत्रन्त
2nd.	—	अपस्पृधेयाम्	—
1st.	अशुश्रवि	—	—

Imperative

3rd.	—	—	मामहन्ताम्
2nd.	वावृधस्व	—	—

Subjunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	जुजोषते, ततपते	—	—
2nd.	—	—	—
1st.	—	—	अनशामहे

Optative

	sing.	du.	plu.
3rd.	जग्रसीत	—	—
2nd.	चक्षमीथाः	—	—
1st.	ववृतीय	—	ववृतीमहि

The Aorist system

By the presence of सिच् (विकरण) or its absence between the root and the suffix, the aorist system is broadly classified into two—sigmatic and non-sigmatic. By the variation of सिच् into four types, viz. स, स्, इष् and सिष् the sigmatic again is subdivided into four. The non-sigmatic may either be simple or reduplicated. Simple again is subdivided into 'a'-aorist and root-aorist. The following chart will make the point clear :—

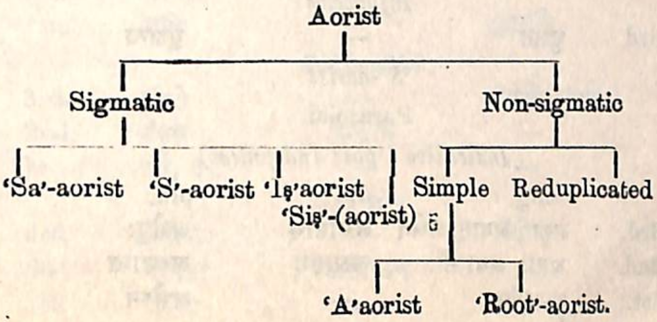

'Sa'-aorist

Parasmai.

Indicative (past indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अघुक्षत्	—	अघुक्षन्
2nd.	अघुक्षः	—	—
1st	अवृक्षम्	—	अरुक्षाम

Imperative

3rd.	—	यक्षताम्	—
2nd.	—	मृक्षतम्	—

Injunctive

3rd.	दिक्षत्	—	—
2nd.	दुक्षः	—	—

'Sa'-aorist

Ātm.

Indicative (past indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अघुक्षत	—	अमृक्षन्त

Imperative

2nd.	घुक्षस्व	—	—

Injunctive

3rd	घुक्षत	—	घुक्षन्त

'S'-aorist

Parasmai.

Indicative (past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अहाः, अयान्, अश्रेत्	अभार्ष्टाम्	अभैषुः
2nd.	अहाः, अवात्सीः	अस्राष्टम्	अच्छान्त
1st.	अभार्षम्	—	अभैष्म

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	भा:	—	—
2nd.	जे:	यौष्टम्	—
1st.	जेषम्	—	यौष्म

Subjunctive

3rd.	पर्षति, नेशत्	वक्षत:, यक्षताम्	पर्षन्
2nd.	पर्षसि	पर्षथ:	पर्षथ
1st.	स्तोषाणि	—	स्तोषाम

'S'-aorist

Ātm.

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अस्तोष्ट, अभक्त	अनूषाताम्	अस्तोषत
2nd.	अमुक्था:	—	अस्तोढ्वम्
1st.	अस्तोषि	—	अभूत्स्महि

Imperative

3rd.	रासताम्	—	रासन्ताम्
2nd	साक्ष्व	रासाथाम्	—

Injunctive

3rd.	मांस्त	—	नूषत
2nd.	मंस्था।	मृक्षाथाम्	—
1st.	यक्षि	—	युत्स्महि

Subjunctive

3rd.	मंसते	—	मंसन्ते, मंसतै
2nd.	मंससे	त्रासाथे	—
1st.	मंसै, नंसै	—	—

Optative

3rd.	मंसीष्ट:	—	मंसीरत
2nd.	मंसीष्ठा	त्रासीथाम्	—
1st.	मसीय	—	मंसीमहि

'Iṣ'-aorist

Parasmai.

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अक्रमीत्	अक्रमिष्टाम्	अक्रमिषुः
2nd.	अक्रमीः	—	—
1st.	अक्रमिषम्	—	अक्रमिष्म

Imperative

3rd.	अविष्टु	अविष्टाम्	—
2nd.	अविड्ढि	अविष्टम्	अविष्टन

Injunctive

3rd	तारीत्	—	तारिषुः
2nd.	मोषीः	तारिष्टम्	वधिष्ट, वधिष्टन
1st.	शंसिषम्	—	श्रमिष्म

Subjunctive

3rd.	तारिषत्	—	सनिषन्
2nd.	तारिषः	—	—
1st-	दविषाणि	—	—

Iṣ-aorist

Atm.

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अजनिष्ट	अमन्दिषाताम्	अगृभीषत
2nd.	अजनिष्ठाः	—	—
1st,	ऐक्षिषि	—	—

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	बाधिष्ट	—	—
2nd.	बधिष्ठाः	—	—
1st.	राधिषि	—	व्यथिष्महि

Subjunctive

3rd.	—	—	सनिषन्त
1st.	—	—	सनिषामहे

Optative

3rd.	जनिषीष्ट	—	—
2nd.	मोदिषीष्ठाः	—	—
1st.	जनिषीय	सहिषीवहि	सहिषीमहि

'Siṣ'-aorist

Parasmai.

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	अयासिष्टाम्	अयासिषुः
2nd.	—	—	अयासिष्ट
1st.	अयासिषम्	—	—

Imperative

2nd.	—	यासिष्टम्	यासीष्ट

Injunctive

3rd.	—	हासिष्टाम्	हासिषुः
2nd.	—	हासिष्टम्	हासिष्ट
1st.	रंसिषम्	—	—

Subjunctive

3rd.	यासिषत्	—	—

'Siṣ'-aorist

Atm.

Optative

	sing.	du.	plu.
2nd.	यासिषीष्ठाः	—	—
1st.	वंसिषीय	—	प्यासिसीमहि

'A'-aorist

Parasmai.

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अविदत्	—	अविदन्
2nd.	अविदः	—	अविदत
1st.	अविदम्	अविदाव	अविदाम

Imperative

	sing.	du.	plu.
3rd.	सदतु	सदताम्	सदन्तु
2nd.	सद	सदतम्	सदत, सदतन

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	विदत्	—	विदन्
2nd.	विदः	—	—
1st.	विदम्	—	—

Subjunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	विदाति, विदात्	विदातः	—
2nd.	विदासि, विदाः	विदाथः	विदाथ, विदाथन
1st.	—	विदाव	विदाम

Optative

	sing.	du.	plu.
3rd.	विदेत्	—	—
2nd.	विदेः	—	—
1st.	विदेयम्	—	विदेम

'A'-aorist

Ātm.

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अविदत	अविदेताम्	अविदन्त
2nd.	अविदथाः	—	—
1st.	अविदे	अविदावहि	अविदामहि

Imperative

3rd.	—	—	सदन्ताम्
2nd.	—	—	सदध्वम्

Injunctive

3rd.	विबत	—	विदन्त
1st.	—	—	विदामहि

Subjunctive

3rd.	विदाते	—	—
1st.	—	—	विदामहे

Optative

3rd.	विदेय	—	विदेमहि

Precative

3rd.	विदेष्ट	—	—

'Root'-aorist

Parasmai.

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अस्थात्	अस्थाताम्	अस्थुः
2nd.	अस्थाः	अस्थातम्	अस्थात
1st.	अस्थाम्	—	अस्थाम

Imperative

	sing.	du.	plu.
3rd.	दातु	दाताम्	गमन्तु
2nd.	कृधि	दातम्	दात

Injunctive

3rd.	भूत्	—	भुवन्
2nd.	भूः	—	—
1st.	भुवम्	—	भूम

Subjunctive

3rd.	करति, करत्	करतः	करन्ति, करन्
2nd.	करसि, करः	करथः	—
1st.	कराणि, करा	—	कराम

Optative

2nd.	अश्याः	—	—
1st.	अश्याम्	—	अश्याम

Precative

3rd.	भूयाः	—	—
2nd.	—	भूयास्तम्	भूयास्त
1st.	भूयासम्	—	—

'Root'-aorist

Ātm.

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अकृत	अकृताम्	अक्रत
2nd.	अकृथाः	—	अकृध्वम्
1st.	अक्रि	अकृवहि	अकृमहि

Imperative

2nd.	कृष्व	—	कृध्वम्

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	अर्तं	—	अशत
2nd.	मृष्ठाः	—	—
1st.	नंशि	—	धीमहि

Subjunctive

3rd.	करते	—	यवन्त
2nd.	करसे	धेथे, धैथे	—
1st.	--	—	करामहे, गमामहे

Optative

3rd.	अरीत	—	—
2nd.	—	ऋधाथे	—
1st.	अशीय	—	अशीमहि

Precative

3rd.	पदीष्ट	—	—

Reduplicated aorist

Parasmaipada

Indicative (Past Indefinite)

3rd.	अजीजनत्	—	अजीजनन्
2nd.	अजीजनः	अजीजनतम्	अजीजनत
1st.	अजीजनम्	—	अजीजनाम

Imperative

3rd.	वोचतु	—	पूपुरन्तु
2nd.	वोचतात्	वोचतम्	वोचत

Injunctive

3rd.	दीधरत्	—	रीरमन्

	sing	du.	plu.
2nd.	रीरधः	—	रीरधत
1st.	दीधरम्	—	—

Subjunctive

3rd.	चिक्लृपाति	—	—
2nd.	तीतपासि	—	—
1st.	रारधा	—	रीरमाम

Optative

3rd.	वोचेत्	—	वोचेयुः
2nd.	वोचेः	वोचेतम्	—
1st.	वोचेयम	—	वोचेम

Reduplicated aorist

Ātmanepada

Indicative (Past Indefinite)

3rd.	अजीजनत	—	अजीजनन्त
2nd.	—	—	अजीजनध्वम्

Injunctive

3rd.	—	—	जीजनन्त
2nd.	बीभिषथाः	—	—
1st.	वोचे	—	—

Subjunctive

1st.	—	वोचावहै	—

Optative

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	—	चुच्यवीरत
1st.	वोचेय	—	वोचेमहि

Future System

Parasmaipada

Indicative (Future Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
2nd.	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
1st.	करष्यामि	—	करिष्यामः, करिष्यामसि

Subjunctive

2nd.	करिष्याः	—	—

Conditional

3rd.	अभरिष्यत्	—	—

Future System

Atmanepada

Indicative (Future Indefinite)

3rd.	जनिष्यते	—	—
2nd.	स्तविष्यसे	—	—
1st.	धरिष्ये	—	—

Syntactical uses of Tenses and Moods :—

Tenses

Present Indefinite

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती (Ṛ.V. I. 48. 5).

Past Indefinite

(i) प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (Ṛ.V. I. 32. 1).

(ii) शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् (Ṛ.V. II. 38. 1).

Present Perfect

यानि चकार प्रथमानि वज्री (Ṛ.V. I. 32. 1).

Pluperfect

अत्र समुद्र आ गूळ्हमा सूर्यमजभर्तन (Ṛ.V. X. 72. 7).

Future Indefinite

स्तविष्यामि त्वामहम् (Ṛ.V. I. 44. 5).

Moods

Imperative

Command as well as desire--देवाँ इहा वह (Ṛ.V. I. 14. 12); प्र वामश्नोतु सुष्टुतिः (Ṛ.V. I. 17. 9).

Injunctive

(i) Intention of the first person--इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् (Ṛ.V. I. 32. 1).

(ii) Exhortation (स्तुति)—अभिजुंषत नो गिरः (Ṛ.V. VII. 15. 6).

(iii) In future sense—को नो मह्या अदितये पुनर्दात् (Ṛ.V. I. 24. 1).

(iv) With negative particle मा and न—एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठाः (Ṛ.V. III. 33. 3) ; नेमघं नशत् (Ṛ. V. VII. 47. 1).

Subjunctive—लिङर्थे लेट्—(Pāṇ. III. 4. 7).

(i) Will of the first person—स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै (Ṛ.V. V. 51. 12).

(ii) Exhortation (स्तुति)--देवेभ्यो ब्रवसि (Ṛ.V. I. 139. 7); स देवाँ एह वक्षति (Ṛ. V. I. 1. 2).

(iii) In future sense—स उ श्रवत् (Ṛ.V. VIII. 43. 24).

(iv) In principal clause—कदा नु शुश्रवद्गिरः (Ṛ.V. I. 84. 8).

(v) With negative particle न—न दभाति तस्करः (Ṛ.V. VI. 28. 3).

(vi) In relative clause—यस्तुभ्यं दासान्न तमंहो अश्नवत् (Ṛ.V. II. 23. 4).

Optative

(i) Wish—वयं स्याम पतयो रयीणाम् (Ṛ.V. IV. 50. 6).

(ii) Request to the gods—प्र सु न आयुर्जीवसे तिरेतन (Ṛ.V. VIII. 18. 22).

(iii) In principal sentence with कस्मै, कदा and कुविद्—कस्मै देवाय हविषा विधेम (Ṛ.V. X. 121. 1); कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः (Ṛ.V. VII. 37 5.); कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः (Ṛ.V. I. 143. 6).

(iv) With negative particle न and नु चित्—न रिष्येम कदाचन (Ṛ.V. VI. 54. 9); नु चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् (Ṛ.V. VI. 37. 3).

(v) Only once with मा—मा व एनो अन्यकृतं भुजेम (Ṛ.V. VI. 51. 7).

(vi) In relative subordinate clauses—सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात् स इद्वाधूयमर्हति (Ṛ.V. X. 84. 34); अप विश्वाँ अमृतान्नुदस्व, यथा तव शर्मन् मदेम (Ṛ.V. X. 131. 1).

Precative

(i) Prayer or wish addressed to the gods—द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्टः

(ii) With negative particle न—भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्याः (Ṛ.V. III. 54. 21).

Conditional

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत् (Ṛ.V. II. 30. 2).

B. *Derivative or Secondary Verbs*

(i) *Causative* (णिजन्त)—गमयति धापयति (indic. , धारयतात् (impv.), जोषयासे (subju.), कामयिरन् (opt.), अधारयेथाम् (impf.), गमयाञ्चकार (perf.). अदीधरत् (aorist), धारयिष्ये (fut.), अधारयिष्यत् (condi.)

(ii) *Desiderative* (सन्नन्त)—जिगमिषति (indic.), इप्सतात् (impv.), इप्सानि (subju.), अतितिक्षे (impf.), ईप्साञ्चकार (perf.), अचिकित्सीः (aorist), दिधक्ष्यामि (fut.).

(iii) *Intensive* (यङ्लुगन्त)—जोहवीति (indic.) जोहवीतु (impv.), चेकितत् (subju.), अजोहवीत् (impf.), नोनुवुः (perf.), अवेविदिषम् (aorist), वेविदिष्यामि (fut.).

(iv) *Denominative* (नामधातु)—ऋजूयते (indic.), अवीरयेथाम् (impf.) पापयिष्ट (aorist), गोपायिष्यति (fut.).

C. *Infinite Verbs*

I. *Participle*

Participial forms are made out of all the four verbal systems with participial terminations added to them. Such terminations indicate different tenses. The following chart will make the point clear :—

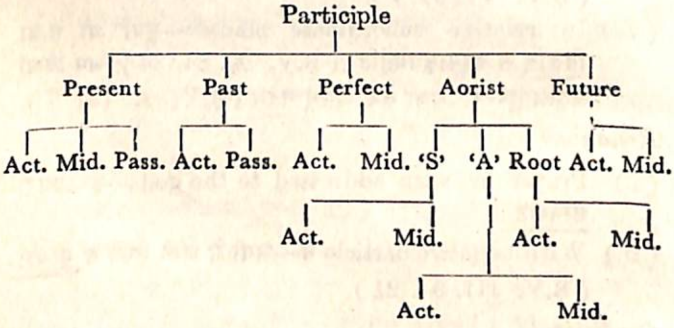

(i) *Present participle*--गच्छत्; वर्तमान, युञ्जान, क्रियमाण.

Note. cf. शतृ and शानच्.

(ii) *Past Participle*—हत, हतवान् ; कुपित, स्तुत ; भिन्न.

Note. cf. क्त and क्तवतु.

(iii) *Perfect Participle*—चकृवांस् ; चक्राण.

Note. cf. क्वसु and कानच्.

Note. Certain Perfect Participles are formed by adding the suffix क्सु to the unreduplicated roots; e. g., दाश्वांस्, विद्वांस्, मीढ्वांस्, (दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च—Pāṇ. VI. 1. 12).

(iv) *Aorist Participle*—(a) *'S'-aorist Participle*—दक्षत्, घक्षत; मन्दसान, यमसान.

(b) *'A'-aorist Participle*—शुचत्, विदत्; गुहमान, शुचमान.

(c) *Root-aorist Participle*—स्पृधत्, ग्मत्; इधान, भियान.

(v) *Future Participle*—भविष्यत्; यक्ष्यमाण.

II. *Infinitive*

The infinitives are formed by adding तुम् to the root, but in the Vedic language they are formed by adding several suffixes* to the root. They are not, however connected with any tense or stem and have no distinction of voice. Vedic infinitives may be classified under four heads. The following chart will make the point clear :—

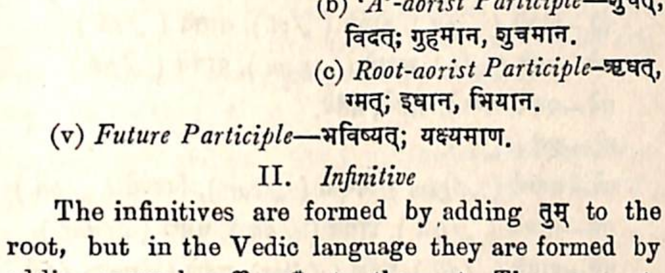

(i) *Accusative*—It is formed in two ways by adding अम् and तुम् to the roots; e. g. विपृच्छम्, आरभम्; दातुम्, द्रष्टुम्.

---

* तुमर्थे सेसेनसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः —Pāṇ. III. 4. 9.

(ii) *Dative*—It is fromed from the roots by adding the following suffixes :—

ए—मिये (√*mī*), भुवे (√*bhū*), तिरे (√*tṝ*), भुजे (√*bhuj*), दृशे (√*dṛś*), पृच्छे (√*prach*).

असे—चक्षसे (√*cakṣ*), चरसे (√*car*), भियसे (√*bhī*).

अये—दृशये (√*dṛś*), युधये (√*yudh*), सनये (√*san*).

तये - पीतये (√*pā*), वीतये (√*vī*), सातये (√*sā*).

तवे—एतवे (√*i*), गन्तवे (√*gam*), पातवे (√*pā*).

तवै—एतवै, गन्तवै, पातवै, सर्तवै.

त्यै—इत्यै (√*i*).

ध्यै—गमध्यै (√*gam*), चरध्यै (√*car*), पिबध्यै (√*pā*)

मने—त्रामणे (√*trā*), दामने (√*dā*), धर्मणे (√*dhṛ*).

वने—दावने (√*dā*), धुर्वणे (√*dhvṛ*), तुर्वणे (√*tur*>√*tṝ*).

(iii) *Ablative-Genitive*—It is formed by adding अस् or तोस् to the verbal nouns; e.g. अतिष्कदः, समृचः ; एतोः, कर्तोः.

(vi) *Locative*—It is formed by adding इ, तरि and सनि to the verbal stems e. g. संदृशि, धर्तरि, पर्षणि (√*pṛ*).

III *Gerundive*

It is formed by adding the following suffixes :—

य—हव्य, सद्य.

आय्य—वनाय्य विदाय्य.

Note—Its causative, desiderative and intensive forms are also met with; e. g. पनयाय्य, दिधिषाय्य, वितनतसाय्य.

एन्य--युधेन्य, वरेण्य.

Note—Gerundive in एन्य from derivative verbs, are also common in the Ṛ. V.; e. g. दिदृक्षेण्य, वावृधेन्य, सपरेण्य.

त्व—कर्त्वं, जनित्व.

तव्य—हिंसितव्य.

अनीय—उपजीवनीय, आमन्त्रणीय.

IV. *Gerund or indeclinable Participle*

Besides क्त्वा of the classical Sanskrit, Vedic gerund is formed by adding two synonymous suffixes त्वी and त्वाय; e.g. युक्त्वा, श्रुत्वा; कृत्वी, जनित्वी; गत्वाय, हत्वाय. (क्त्वो यक्—Pāṇ VII. 1. 47).

Besides य and त्य (ल्यप्) of the classical Sanskrit Vedic gerund is also formed by adding the suffix त्या; e. g., आयाय, अख्खलीकृत्य, अरंकृत्या.

5. Compounds

(i) *Co-ordinative* (द्वन्द्व)

(a) *Devatā Dvandva*—मित्रावरुणौ, द्यावापृथिवी.

Note—Sometimes the two members are separated by other words which come in between the two; e.g. द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते.

(b) *Plural Dvandvas*—अहोरात्राणि, अजावयः.

(c) *Singular Dvandvas*—इष्टापूर्तम्, कृताकृतम्.

(ii) *Determinative*

(a) *Dependent Determinative* (तत्पुरुष)—वाजसाति, इन्द्रेषितम्, विश्वशम्भू, गोजा, विश्पति, पुरुभू.

(b) *Descriptive Determinative* (कर्मधारय)—

पुरुषमृग, चन्द्रमाः, सर्गतक्त, श्येनजूत, आशुपत्वन् आशुहेमन्, पुनर्नव.

(iii) *Possessive* (बहुव्रीहि)—सुपर्णः,. रुषद्वत्सा, दिवियोनिः, अग्नि-तेजः, मनोजवः, वज्रबाहुः.

(iv) *Governing* (अव्ययीभाव)—अतिरात्र, अनुकाम, तरद्वेषः, वीतिराधः.

(v) *Syntactical*—याद्राध्यम्, याच्छ्रेष्ठः.

(vi) *Iterative*--दमेदमे, यद्यद्, सप्तसप्त, यथायथा, प्रप्र, पिबपिब.

Note—Syntactical and Iterative compounds are peculiar to the Vedas.

APPENDIX—B

VEDIC ACCENT*

Accent is the property of the vowel element of a syllable. It is of two types—stress and pitch. Pitch accent is related to music. Vedic Saṁhitās are mainly concerned with pitch accent because they are actually sung. It is represented by three types of notes—

उदात्त—A note on which voice is raised (उच्चैरुदात्तः—Pāṇ. I. 2. 29).

अनुदात्त--A note on which voice is low (नीचैरनुदात्तः--Pāṇ. 1. 2. 30).

स्वरित—A note which is a combination of उदात्त and अनुदात्त (समाहारः स्वरितः—Pāṇ. I. 2. 31).

स्वरित is of two types—Dependent and Independent. Independent again, is subdivided into सन्धिज and असन्धिज. सन्धिज again, is of three kinds--प्रश्लिष्ट-सन्धिज, क्षैप्र-सन्धिज and अभिनिहितसन्धिज. The following chart will make the point clear—

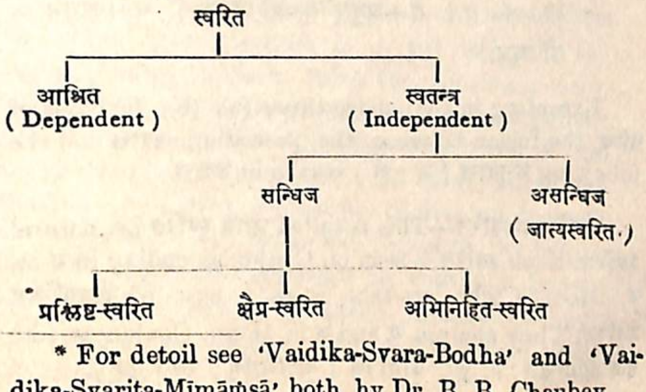

* For detoil see 'Vaidika-Svara-Bodha' and 'Vaidika-Svarita-Mīmāṁsā' both hy Dr. B. B. Chaubey.

Dependent स्वरित—An अनुदात्त is transformed into स्वरित because of the influence of preceding उदात्त. As transformation depends upon the preceding उदात्त, it is called dependent स्वरित; e.g. च॒कारं॑ (रं॑).

Independent स्वरित—It is other than dependent स्वरित, hence, called Independent. A better term for this type would have been non-dependent स्वरित.

संधिज स्वरित—The three types of सन्धि (viz. प्रश्लिष्ट, क्षैप्र, अभिनिहित) have been explained above (vide Appendix—'A' under Euphonic combination, 1, 3, and 4). In these three types, two accents, viz., Udātta and Anudātta are merged into a स्वरित :—

(a) प्रश्लिष्ट सन्धि विशेष—इ + इ॒ = ई॑; e.g., स्रु॒चि + इ॒व॒ = स्रु॒ची॑व.

(b) क्षैप्र सन्धि—उदात्त इ, उ, (short or long) + अनुदात्त dissimilar vowel=स्व० ; e.g. नु + इ॒न्द्र॒ = न्विं॑न्द्र.

(c) अभिनिहित सन्धि—ए, ओ + अ॒ = ए॑ऽ, ओ॑ऽ respectively; e. g., ते + अ॒व॒ध॒॑न्त॒=ते॑ऽवधंन्त; सः + अ॒ध॒मः= सो॑ऽध॒मः.

Excepting in the above three (a), (b), (c) cases of सन्धि, the fusion between the preceding उदात्त and the following अनुदात्त (उ + अ) results in उदात्त.

असन्धिज स्वरित—This is called जात्य स्वरित i.e. natural स्वरित. Such स्वरित is seen on Conjuncts ending in य and व. Modern scho lars take it as a case of क्षैप्रसन्धिज स्वरित. They analyse य and व in there Conjuncts into इअ and उअ; e. g., वी॒र्या॑णि (वी॒रिआ॒णि॒) स्वं॑ (सुअ॒).

A. *The system of marking accents in the Ṛgveda Saṁhitā*

उदात्त—It is left unmarked ; e.g., च॒कार॑ (का).

अनुदात्त—It is marked with a horizontal stroke below ; e. g., च॒कार॑ (च॒).

स्वरित—It is marked with a vertical stroke above ; e. g., च॒कार॑ (र॑).

*प्रचय—One are more अनुदात्त syllables, which come immediately after a स्वरित, are called प्रचय, and are left unmarked ; e. g., नास॑त्याभ्याम् (या, भ्या).

‡कम्प—An Independent स्वरित immediately followed by an उदात्त is called कम्प स्वर, and is marked with

* Both प्रचय and उदात्त are unmarked. But an unmarked syllable or syllables immediately following स्वरित is प्रचय. An unmarked syllable other than a प्रचय, that is, following an Anudātta, is उदात्त.

‡ स्वरित is a combination sound—combination of उदात्त and अनुदात्त, of which the first element is उदात्त and the second अनुदात्त. कम्प is a feature of Independent स्वरित. This is so because in a कम्प situation the Independent svarita has to reach the following उदात्त. More precisely, the उदात्त element of the Independent svarita has to reach the following उदात्त through the अनुदात्त element of the same स्वरित. In other words, the high pitch of the उदात्त element has to descend to reach अनुदात्त point and then has to rise again to the height of the following उदात्त. In order to convert a descent into an ascent a jerk is inevitable. Hence, Independent svarita (जात्य, क्षैप्र प्रश्लिष्ट, अभिनिहित) followed by an उदात्त undergoes कम्प.

figures १' or ३' written immediately before the following उदात्त. If the Independent स्वरित is on short syllable the figure १' is written with a horizontal stroke below and a vertical stroke above leaving the Independent स्वरित unmarked; e.g., व्य १' थिनः. If the Independent स्वरित is on a long vowel, the figure ३' is written with a horizontal stroke below and a vertical stroke above, and the syllable immediately preceding the figure is also marked with a horizontal stroke below; e. g., पस्त्या ३' स्वा.

B. *The system of marking accents in the Vājasaneyi Saṁhitā*

The notations adopted to mark the accents in the Vājasaneyi Saṁhitā are the same as in the Ṛ.V. with the following exceptions :—

(i) An Independent स्वरित immediately preceded by an अनुदात्त is marked with the sign (∟) below the syllable ; e. g., सर्वांश्च यातुधान्योऽधराची परासुवा.

(ii) An Independent स्वरित* immediately followed by an उदात्त is marked with the sign (w) below the syllable; e. g., नस्तन्वा शन्तमया.

(iii) The अनुस्वार followed by श, ष, स, ह and र is shown with the sign (ঁ) immediately after the syllable on which it occurs; e. g., मा मा हिंसीज्जनिता.

C *The system of marking accents in the Sāmaveda Saṁhitā*

The system of marking accents in the Sāmaveda Saṁhitā is quite different from that of the Ṛgveda

*Yajurveda Saṁhitā has no कम्प.

Saṁhitā. In the Sāmaveda Saṁhitā the accents are marked with numerals above the syllables.

३१२ १
उदात्त—It is marked with the figure १; e.g., यजायजा (जा).

३१२ ३
अनुदात्त—It is marked with the figure ३; e. g., यजायजा (य).

३१२ २
स्वरित—It is marked with the figure २; e. g., यजायजा (य).

३१ २
प्रचय—It is left unmarked; e. g., यजायजा (जा).

The following are the exceptions to the general rule given above:—

(i) The figure २ is also used to indicate the उदात्त

३२३१२ २
when it is followed by an अनुदात्त; e. g., वयममृत (यं).

(ii) If one or more syllables having उदात्त come at the end of the Pāda the first उदात्त is marked with 2

२ २ २
and the remaining are left unmarked; e.g. महीं हि षः (हीं).

(iii) If two syllables having उदात्त come in succession and are followed by an अनुदात्त, the first उदात्त is marked with २उ and the second is left unmarked; e. g.,

२उ ३१२ २उ
त्वमित्सप्रथा (त्व).

(iv) When one उदात्त is followed by another उदात्त, the first is marked with १र, the second is left unmarked and the स्वरित following it is marked with २र; e g.,

३ १र २र
मित्रं न शंᳩसिषम्.

(v) An Independent स्वरित, not followed by an उदात्त, is marked with २र and the preceding अनुदात्त with ३क;

३क २र ३ १ २
e. g. अभ्येति रेभन्.

(vi) An Independent स्वरित, followed by an उदात्त, is marked with २, and the syllable bearing the Independent स्वरित is prolated; e. g.,

३ २ १२ २
हूत्या ३ चरन् (त्या ३)

(vii) An Independent स्वरित followed by an उदात्त and preceded by an उदात्त, is left unmarked, e. g., त्वं३ ह्या ३ र्ञ (ह्या ३).

(viii) If two or more syllables having अनुदात्त come in succession and are followed by an उदात्त the first अनुदात्त is marked with ३, and the remaining are left unmarked; e. g., ३जनि१रताग्ने (३जनि).

D. The system of marking accents in the Atharvaveda Saṁhitā

The notations adopted to mark the accents in the Atharvaveda Saṁhitā are the same as those in the Ṛgveda Saṁhita with the following exceptions —

(i) The independent स्वरित is marked with the sign (ʃ), if it is followed by an अनुदात्त or not followed by any syllable; e. g. दिवीʃव चक्षुराततम्; हिरण्यपाणि सुक्रतुः कपात् स्वʃ.

(ii) The short कम्प is marked with a slight difference of showing the vertical stroke above the syllable bearing the Independent स्वरित and not on the numeral sign १ Which is marked only with a horizontal stroke below.

E. The system of marking accents in the Śatapatha Brāhmaṇa

The system of marking accents in the Śatapatha Brāhmaṇa is supposed to be quite different from that of the Ṛgveda Saṁhitā. But it is not as such. The difference lies in the principle of marking, not in the method or system of morking.

अनुदात्त--It is marked with a horizontal mark below like the अनुदात्त of the Ṛgveda Saṁhitā; e. g. अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च.

उदात्त—It is left unmarked; e.g. अ॒न्तरे॑णाह॒वनी॑यं च.
स्वरित—It has no existence.

Note—This method of accentuation is based on *Bhāṣika Pariśiṣṭa Sūtra* and supported by the tradition. Western scholars and their followers in India do not adhere to this view. According to them उदात्त is marked with a horizontal mark below, अनुदात्त is left unmarked and जात्यस्वरित with a horizontal mark below the syllable immediately preceding the syllable bearing the जात्यस्वरित. However, this modern view is not to be accepted as it goes against the tradition as well as the rules prescribed by the *Prātiśākhyas* and other works on the subject.

F. The system of marking accents in the Taittirīya Samhitā

The notations to mark the accents in the Taittirīya Samhitā with its Brāhmaṇa and Āraṇyaka, are the same as in the Ṛgveda Samhitā with the following exception—

(i) An Independent स्वरित followed by an उदात्त does not undergo कम्प and is marked as dependent स्वरित. However, when it is followed by another Independent स्वरित it undergoes कम्प and is marked with १ whether Independent स्वरित is on long or short syllable. It is to be notld hlre that the syllable bearing indeplndent Svarita does not losl its Svarita mark, e.g. ब॒हु॒दे॒व॒त्यो॑ १ ह्यॆष.

Rules for rendering Samhitā-text into Pada-text

1. Separate each non-compound word of the Samhitā-text as independent of one another; e.g.,

उ॒वासो॒षा उ॒च्छाच्च॒ नु (Samhitā-text)

उ॒वास॑ । उ॒षाः । उ॒च्छात् । च॒ । नु । (Pada-text)

2. Notice the following effects of rule 1 regarding the accents:—

(i) In the same word अनुदात्त, preceded by उदात्त, is changed into dependent स्वरित; e.g.,

यस्या रुशन्तो (Saṁhitā-text)

यस्याः । रुशन्तः । (Pada-text)

Note. In the Saṁhitā-text अनुदात्त remained अनुदात्त because of the following उदात्त. But as in the Pada-text each word is independent, such अनुदात्त is converted into स्वरित because of the preceding उदात्त in the same word (उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः—Pāṇ VII. 4. 66).

(ii) In the same word अनुदात्त, preceded by स्वरित, is changed into प्रचय and so it is not marked; e.g.,

इन्द्रस्य नु (Saṁhitā-text)

इन्द्रस्य । नु (Pada-text)

(iii) In the same word प्रचयs, followed by an अनुदात्त, are marked below (i. e. are shown as अनुदात्त); e. g.,

तद्वीरयेथामनास्थाने (Saṁhitā-text)

तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने (Pada-text)

(iv) Words having neither उदात्त nor Independent स्वरित are marked below (i.e. are shown as अनुदात्त); e.g.,

तद्वीरयेथाम् (Saṁhitā-text)

तत् । अवीरयेथाम् (Pada-text).

(v) The numeral signs (१ and ३) of a कम्प स्वरित are removed and the immediately preceding syllable is marked with the usual sign of स्वरित; e. g.,

पुस्त्या इ॒ स्वा (Samhitā-text)
*
पुस्त्या॑सु । आ (Pada-text)
*

(vi) When a सन्धि is dissolved the accents belonging to the preceding and the following syllables that formed themselves into the सन्धि, are restored. The following rules guide the splitting of सन्धिज accents into natural ones:—

उ + उ = उ; eg.—जुजुषाण + उप॑ = जुजुषाणोप॑.

अ + अ = अ; eg.—पश्ये॒म + अ॒क्षभि॑ः = पश्ये॒माक्षभि॑ः.

स्व + स्व = Does not arise

अ + उ = उ; eg. अ॒स्ति॒ + इति॑ = अ॒स्तीति॑.

स्व + उ = उ; eg. क्व॒ + इ॒त् = क्वेत्; इन्द्र॑ + आ = इन्द्रा.

उ + स्व = Does not arise

उ + अ = उ; eg. आ + अग॒ात् = आगा॑त्

उ + अ = स्व in the following cases:—

(a) प्रश्लिष्ट सन्धि विशेष—इ + इ॒ = ई॑; e. g.,
सु॒चि + इ॒व॒ = सु॒ची॑व

(b) क्षैप्र सन्धि—e.g., नु + इ॒न्द्र॒ = न्विं॑न्द्र

(c) अभिनिहित सन्धि–e.g., ते + अ॒व॒र्ध॒न्त॒ = तेऽ॑वर्धन्त

3. Keep the following accents of the Samhitā-text unchanged—

(i) उदात्त in all conditions; e. g.,

इन्द्र॑स्य नु (Samhitā-text)
*
इन्द्र॑स्य । नु (Pada-text)
*

(ii) In the same word अनुदात्त, followed by an उदात्त; e.g.,

अ॒न॒ार॒म्भ॒णे (Samhitā-text)
* * * *
अ॒न॒ारम्भ॒णे (Pada-text)
* * * *

(iii) In the same word (dependent) स्वरित, preceded by an उदात्त ; e. g.,

यानि॑ च॒कार॑ (Saṁhitā-text)

* *

यानि॑ । च॒कार॑ (Pada-text)

* *

(iv) जात्य स्वरित, in all conditions. e. g.,

वी॒र्या॑णि॒ प्र (Saṁhitā-text)

*

वी॒र्या॑णि । प्र (Pada-text)

*

(v) In the same word प्रचय, preceded by स्वरित (which follows an उदात्त) ; e. g.,

पर्व॑तानाम् (Saṁhitā-text)

* *

पर्व॑तानाम् (Pada-text)

* *

4. Add इति॑:—

(i) after the Pragṛhya vowels ; e. g.,

प्र पर्व॑तानामुश॒ती (Saṁhitā-text)

*

प्र । पर्व॑तानाम् । उ॒श॒ती इति॑ । (Pada-text).

*

Note. Here इति॑ indicates that the immediately preceding vowel is a Pragṛhya and, therefore, incapable of entering into सन्धि. For Pragṛhya vowels vide Appendix—A, under प्रकृति-भाव.

(ii) after the particle उ which is lengthened and nasalized ; e.g.,

समु॑ श्रि॒या (Saṁhitā-text)

*

सम् । ऊँ॒ इति॑ । श्रि॒या । (Pada-text)

*

(iii) after rhotacized visarjanīya; e.g.,

ये ते पन्थाः सवितः (Saṁhitā-text)

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । (Pada-text)

Note—Here सवितः enters into सन्धि with इति to indicate that the visarjanīya is a rhotacized one.

5. Besides इति, repeat—

(i) a compound word terminating in Pragṛhya, e.g.,

इन्द्रे षिते (Saṁhitā-text)

इन्द्रे षिते इतीन्द्रऽइषिते (Pada-text)

Note—(i) Here इति is added to show that the preceding vowel is Pragṛhya.

(ii) Repetition with an avagraha is to indicate the constituent पदs of a compound.

(ii) the word स्वः; e. g.,

येन स्वः स्तभितम् (Saṁhitā-text)

येन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् (Pada-text)

Note—(i) Here इति is added to show that visarjanīya is a rhotacized one.

(ii) स्वः is repeated to indicate a special feature viz., स्वः after इति is not treated as a unit with the latter (संहितवत्).

(iii) a verb similar in form to a substantive to distinguish the former from the latter which is never repeated; e. g.,

मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते (Saṁhitā-text)

मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्रा । नमः । ते । (Pada-text)

Note—(i) Here इति shows that कः is originally rhotacized (<√ कृ).

(ii) Repetition indicates that it is the verbal form and not a substantive (from किम्).

(iv) any word where there is a least possibility of confusion regarding its form; e.g.,

मर्या॑येव क॒न्या॑ श॒श्व॒चे ते॑ (Saṁhitā-text)

मर्या॑यऽइव। क॒न्या॑। शश्वचे। त॒ इति॑ ते (Pada-text)

Note—In the above passage one may be in a confusion that ते is a conjugational termination. Here repetition of ते after इति॑ indicates that ते is not a conjugational termination, but an independent word.

6. Add avagraha :—

(i) between the constituent पदs of the compounds except द्वन्द्व and नञ्; e.g.,

इन्द्र॑शत्रुः (Saṁhitā-text)

इन्द्र॑ऽशत्रुः (Pada-text).

Counter-examples—मि॒त्रावरु॑णा (Saṁhitā-text)

मि॒त्रावरु॑णा (Pada-text)

अ॒मृत॑म् (Saṁhitā-text)

अ॒मृत॑म् (Pada-text)

(ii) between the stem and the terminations viz., भ्याम्, भ्यस्, भिस्, if they arl not preceded by long syllables; e. g.,

हरि॑ऽभ्याम्, ऋषि॑ऽभिः, ऋषि॑ऽभ्यः, etc.

Counter examples—नास॑त्याभ्याम्, भ॒द्रेभिः॑, etc.

Note. It appears that originally भ्याम्, भिस्, भ्यस् were independent words.

(iii) between the stem and the termination सु, when the latter is not preceded by any of the cerebralizing and long vowels; e. g., अप्ऽसु.

Counter example--अग्निषु.

(iv) between the stem and the suffixes, viz, त्व, तरप्, तमप् etc.; e. g., उत्ऽतरः, मातृऽतमाम्, etc.

(v) between the stem and the suffixes वतुप् and मतुप्, when the former has no स्-ending; e. g. अश्वऽवतीः, गोऽमतीः, अक्षण्ऽवन्तः

Counter example--मनस्वान्.

(vi) between the stem and the suffixes क्वसु, क्यङ्, क्यष्, क्यच् etc., when the former has no consonant-ending; e. g. तस्थिऽवांसम्. वृषऽयमाणः. Counter examples—जघन्वान्, श्रवस्यवः, रिषण्यति, etc.

(vii) between the stem and the suffix त्रा, when the latter is in the sense of loc. sing.; e. g. पुरुऽत्रा, पुरुषऽत्रा, देवऽत्रा, etc.

(viii) between the prefixes and the stem; e. g., सुऽकृता, सम्ऽकृतिम्.

(ix) between the unaccented prefixes and the immediately following accented verbs; e. g., अतिऽरोहति. परिऽअपश्यत्.

But when the two prefixes, one unaccented and other accented, precede the unaccented verb, the first is separated by avagraha; e. g., प्रतिऽआवर्तय, अनुऽआलेभिरे.

Accents in some words

A. *Vocatives*

(i) A vocative coming at the beginning of a Pāda ha उदात्त on its first syllable (आमन्त्रितस्य च—Pāṇ. VI. 1 198); e. g., नासत्या भुज्युमूहथुः पतङ्गैः (नासत्या).

(ii) A vocative, if it is not at the beginning of a Pāda becomes सर्वानुदात्तः (आमन्त्रितस्य च--Pāṇ. VIII. 1. 19) e. g., समु श्रिया नासत्या सचेथे (नासत्या).

(iii) Each of the vocatives (substantives) in a series will have an उदात्त (आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्—Pāṇ. VIII. 1. 72); e. g., अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः.

Counter example--

होतर्यविष्ठ सुक्रतो.

B. *Pronouns*

(i) The pronominal doublets, viz. मा, मे, नौ,नः ; त्वा, ते, वाम्, वः have no उदात्त syllable.

(ii) All forms of एनद् have no उदात्त syllable ; e. g. एषामस्मे (एषाम्).

(iii) ईम्, सीम् and oblique cases of इदम् (when not emphatic and not coming with their substantive) have no उदात्त; e. g., अस्य जनिमानि (अस्य). But अस्या उषसः (अस्याः).

C. *Particles*

च, वा, इव, उ, घ, ह, चिद्, स्म, स्वित, कम् (after नु, सु, हि) and यथा (at the end of the Pāda) have no उदात्त.

D. *Verbs*

(1) A verb occurring at the beginning of a Pāda or a sentence is accented ; e. g. रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपाः (रक्षन्ति); शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन (शये, चरति)

(2) A verb, occurring in the middle or end of a sentence and is not preceded by a क्रियापद, is सर्वानुदात्त (तिङ्ङतिङः—Pāṇ. VIII. 1. 28); e. g.; आजा यमस्य प्रघने जिगाय (जिगाय).

But this general rule is subject to the following restrictions :—

(a) When a series of verbs is used with the same subject, from the second verb onwards the verbs are supposed to form new sentences and are accented; e.g., तेषां पाहि श्रुधि हवम् (श्रुधि).

But the first verb of the series, too, is accented when,

(i) each of them is connected with च or वा (चवायोगे प्रथमा--Pāṇ. VIII. 1. 59); पितरं च दृशेयं मातरं च (दृशेयम्).

(ii) च or वा is dropped (चादिलोपे विभाषा Pāṇ. VIII. 1. 63); e. g., अपामीवां बाधते वेति सूर्यम् (बाधते).

Note. According to macdonell, it (ii) occurs when in the same Pāda a compound verb is immediately followed by a simple verb.

(b) As vocatives are treated as non-existent to a sentence, a verb immediately following an initial one, becomes the first word of the sentence and is accented; e. g., अग्ने जुषस्व नो हविः (जुषस्व).

(c) The verb, occuring after any form of the relative pronoun यत्, even though it is obstructed by other words, is always accented ; e. g. यदिन्द्राहन्प्रथमजाम् (अहन्); यानि चकार प्रथमानि वज्री (चकार).

(d) The verb used with यत्, यदि, कुवित् नेत्, चेत् चन, हि, and च (in the sense of 'if') is accented ; e.g., अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे (जुह्वे); इन्द्रश्च मृळयाति नो (मृळयाति), etc.

E. Nominal Verbs

(i) Tense participles compounded with one or more prepositions retain their original accent while the prepositions lose; e. g., अपगच्छमान, पर्याविवृत्सन्.

(ii) Past passive participle compounded with one or more prepositions loses its accent while the preposition immediately preceding it retains; e. g. निहिताः. When there are two prepositions the first loses its accent ; e. g. समाकृतम्.

(iii) Dative infinitive in तवे has double accent (तवै चान्तश्च युगपत्--Pāṇ. VI. 2. 51) ; e. g. एतवे.

F. Compounds

(i) In देवता-द्वन्द्व compound each member retains its natural accent (देवताद्वन्द्वे च—Pāṇ. VI. 2. 141) ; e. g., इन्द्रावरुणौ, इन्द्राबृहस्पती.

Exceptions—(a) If the initial syllable of the second member is अनुदात्त (excepting पृथिवी, रुद्र, पूषन्, and मन्थिन्), then only that member retains its natural accent and the first member becomes सर्वानुदात्त (नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु—Pāṇ VI. 2. 142); e.g., इन्द्राग्निभ्याम्, etc.

Counter examples—द्यावापृथिवी, सोमारुद्रा, इन्द्रापूषणा, शुक्रामन्थिनौ etc.

(b) Regularly formed co-ordinative compounds accent the last member; e. g., इन्द्रवायू, अहोरात्राणि, भद्रपापाः.

(ii) In a तत्पुरुष compd. generally the accent is on the final syllable of the second member (समासस्य—Pāṇ. VI. 1. 223) ; e. g., भद्रवादिन्. But when the second member is an agent noun in अन, an action noun in य, or an adjective in इ or वन् the accent is on the radical syllable of the second member; e. g., देवमादन, अहिहत्यं, पथिरक्षिं, सोमपावन्, etc.

Exceptions—

(a) When the word तुल्य and its synonyms, words in instrumental or locative case, words used as standard of comparison, indeclinables, words in accusative case, and the words terminating in the suffix कृत्य, are used as first member, they retain their natural accent; e.g. तुल्यश्वेत:, किरिकाण: मन्दयत्सखा, शस्त्री'श्यामा, अयज्ञ, भोज्यो'ष्णाम्, etc.

(b) The first member is, however, accented when the second member is past passive participle in त and न or action noun in ति; e. g., देवहित, इन्द्रे'षित, वाजसाति, etc.

(c) The first member retains the natural accent when the word पति is used as second member (पत्यावेश्वर्ये—Pāṇ. VI. 2. 18); e. g., गृहपति.

(d) In a certain number of words read in वनस्पत्यादि गण both the members retain their natural accent (उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्—Pāṇ. VI. 2. 140); e. g., वनस्पति, बृहस्पति', तनूनपात्, शुन:शेप, etc.

(iii) In a कर्मधारय compd. the accent is on the final syllable of the second member (समासस्य—Pāṇ. VI. 1. 223); e. g., प्रथमजाम्, महाधन. However, it shifts to the penultimate syllable, when the second membr ends in

इ, मन् ,वन्, or is a gerundive (used as a noun); e. g., दुर्गृभिः, सुतमन्, आशुपत्वन्, पूर्वपेय.

Exceptions—

The first member is, however, accented--

(a) When it is an adverbial word qualifying a past participle in त or न or a verbal noun in ति ; e. g., दुर्हित, सधस्तुति.

(b) When it is the prohibitive particle अ ar अन् compounded with a participle, adjective or substantive ; e. g., अनंदन्त, अविदांस, अकृत्, अकुमार.

(iv) In a बहुव्रीहि compd. the first member generally retains its natural accent (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्—Pāṇ. VI. 2. 1) ; e. g., इन्द्रशत्रुः, चित्रश्रवस्तमः etc.

Exceptions—

बहुव्रीहि, however, accents, the second member--

(a) When the first member is a dissyllabic adjective ending in इ or उ ; e. g. तुविद्युम्न, विभक्रतु, पुरुरूप.

(b) When the first member is सु or the prohibitive particlh अ or अन् ; e. g., सुमेधाम्, अनायुधासः, सुभग, अमृतम्.

(vi) In an अव्ययीभाव compd. the final syllable is invariably accented ; e. g., अनुकामम्, अधियज्ञम्, यथास्थानम्, etc.

Exceptions--

In अव्ययीभाव compd. the first member, however, retains the natural accent when it is परि, प्रति, उप and अप, e. g., परित्रिगर्तम्, प्रतिपूर्वरात्रम्. etc.

(vii) Iterative compd. invariably accents the first member ; e. g., दिवेदिवे, प्रप्र etc.

APPENDIX—C
VEDIC METRE

All the four Saṁhitās (with a few exceptions in the Yajurveda and the Atharvaveda) are metrical compositions. Hence they are called छन्दस्.

1—*General nature of the Vedic metres*.

(i) Each metrical unit (पाद) is made of a specific number of syllables. A syllable is a vowel or a vowel with consonant or with anusvāra. A Pāda may consist of five, six, seven, eight, ten, eleven or twelve syllables.

(ii) In fulfilment of the requirement of a Pāda, word is not to be split.

(iii) In case of lesser syllables than required in a Pāda, the following devices are adopted :—

a. Its coalesced combinations may be resolved.
b. Where initial अ is elided after final ए or ओ, it may be restored as a separate syllable.
c. Conjunctions with semivowels may also be separated by means of corresponding vowels.
d. Contracted vowels or diphthongs may be read as equivalent to two syllables. For example, ज्येष्ठ to be read as ज्यिष्ठ.
e. In some cases anaptyxis (स्वरभक्ति) may be read as a syllable. For example, in some cases इन्द्र is read as इन्दर.
f. The genitive plural termination आम् is restored to अअम् at the end of an eight-syllabled Pāda.

2—*Classification of metres*

Seven metres have been regarded as standard or model metres. They are—गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप् and जगती. They consist of syllables in an ascending order by four. गायत्री consists of twenty-four, उष्णिक् of twenty-eight, अनुष्टुप् of thirty-two, etc. The Ṛgveda Prātiśākhya deals with the Vedic prosody keeping this principle in view.

3—*Variations in the syllables in a stanza*

A stanza may be short or long by one or two syllables. If it is short by one syllable it is called निचृत्; if long by one it is called भुरिज्. If a stanza in a particular metre of the seven metres given above is short by two syllables than the requisite number, it is called विराज् of that metre or सम्राज् of the previous metre, if it falls in the sphere of the previous metre. Similarly, if a stanza in a particular metre given above is in excess of two syllables than the requisite number, it is called सम्राज् of that metre or विराज् of the following metre, if it falls in the sphere of the following metre.

4—*Nature of Pāda in a stanza*

Generally, a metre has a specific name according to as it has a certain number of syllables. But sometimes the same stanza is called by the name of another metre from the point of view of the Pādas. A stanza may consist of two, three, four, five, six, seven or eight Pādas. Sometimes in a stanza all the Pādas are metrically identical, i.e. have equal number of syllables. This is the case with the metres of simple stanzas, viz. गायत्री, अनुष्टुप्, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती and द्विपदा विराज्. Sometimes they do not have equal number of syllables,

This is the case with उष्णिक्, पुर-उष्णिक्, ककुप्, बृहती, सतो-बृहती, अतिशक्वरी, अत्यष्टि, etc. Generally, such stanzas are the combination of गायत्री and जगती. By changing the order of the various feet many sub-varieties of the metres are formed. Sometimes a stanza of only one or two Pādas occurs. The stanza of one Pāda is called एकपदा and that of two is called द्विपदा. They are, however, named after that very metre to which they are similar regarding number of syllables in a Pāda. Some take एकपदा as an appendage to the preceding stanzas.

5—*Metrical pause*

(a) Pause at the end of hemistich (Śaunaka's view)

	(i)	In the	stanzas	of	3	Pādas	=2,3.
Sometimes		,,	,,	,,	,,	,,	=1,3.
	(ii)	,,	,,	,,	4	,,	=2,4.
	(iii)	,,	,,	,,	5	,,	=2,4,5.
Sometimes		,,	,,	,,	,,	,,	=2,5.
,,		,,	,,	,,	,,	,,	=3,5.
	(iv)	,,	,,	,,	6	,,	=2,4,6.
Sometimes		,,	,,	,,	,,	,,	=3,6.
,,		,,	,,	,,	,,	,,	=2,6.
	(v)	,,	,,	,,	7	,,	=3,5,7.
Sometimes		,,	,,	,,	,,	,,	=3,7.
,,		,,	,,	,,	,,	,,	=2,7.
	(vi)	,,	,,	,,	8	,,	=3,5,8.

(b) Pause inside a Pāda (Modern view) :—

Pādas consisting of eleven and twelve syllables have pause inside after the fourth or the fifth syllable. This pause inside a Pāda is called Caesura.

6—*Important metres*

1. गायत्री—3=8+8+8=24
   or 4=6+6+6+6=24
   Example—भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा ।
   मूर्धानं राय आरभे ॥
   Ṛ.V.I. 24. 5

2. उष्णिक्—3=8+8+12=28
   Example—अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ।
   अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥
   Ṛ.V.I. 79.4

3. अनुष्टुप्—4=8+8+8+8=32
   Example—आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।
   आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥
   Ṛ.V. IV.7.4

4. बृहती—4=8+8+12+8=36
   Example—
   मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।
   इन्द्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत ॥
   Ṛ.V.VIII.1.1

5. पङ्क्ति— 5=8+8+8+8+8=40
   Example—
   मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।
   विद्मा हि त्वा पुरूवसुमुप कामान्त्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥
   Ṛ.V.I.81.8

6. त्रिष्टुप्— 4=11+11+11+11=44
   Example—
   इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।
   सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परिता बभूव ॥
   Ṛ.V.I.32.15

7. जगती— 4=12+12+12+12=48
   Example—
   गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
   ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥
   Ṛ.V.II.23.1

7—Sub-varieties of metres

(1) Varieties of गायत्री :—

(i) अतिनिचृत्—3=7+6+7=20

Example—पुरुतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि ।
वाजेभिर्वाजयताम् ॥

Ṛ.V.VI.45.29

(ii) पादनिचृत्—3=7+7+7=21

Example—क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता ।
को विश्वानि सौभगा ॥

Ṛ.V.I.38.3

(iii) वर्धमाना—3=6+7+8=21

Example—ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः ।
ज्योतिषा बाधते तमः ॥

Ṛ.V.X.127.2

(iv) विराज—3 = No order of the number of syllables in the Pādas=22

Example—यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते ।
मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥

R.V.IV.30.4

(v) यवमध्याविराज—3=7+8+7=22

Example—मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्यइव ततनः ।
गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥

Ṛ.V.I.38.14

(vi) निचृत्—3=No order of the number of syllables in the Pādas=23

Example—नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् ।
नकिरेवा यथा त्वम् ॥

Ṛ.V.IV.30.1

(vii) यवमध्या गायत्री—3=7+10+7=24

Example—
स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् ।
सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥

Ṛ.V.IX.108.13

(viii) उष्णिग्गर्भा—3=6+7+11=24

Example—ता मे अश्व्यानां हरीणां नितोशना ।
उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा ॥

Ṛ.V.VIII.25.23

(ix) भुरिज्—3=8+10+7=25

Example—

विद्वांसाविद्दुरः पृच्छेदविद्वानित्थापरो अचेताः ।
नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥

Ṛ.V.I,110.2

(x) भुरिक् पदपङ्क्ति—5=5+5+5+5+6=26

Example—घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् ।
तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥

Ṛ.V.IV.10.6

(2) Varieties of उष्णिक् :—

(i) न्यङ्कुशिरा निचृत्-ककुप्—3=11+12+4=27

Example—

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् ।
नूनमथ ॥

Ṛ.V.VIII.46.15

(ii) ककुप्—3=8+12+8=28

Example—

युष्माकं स्मा रथाँ अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।
वृष्टि द्यावो यतीरिव ॥

Ṛ.V.V.53.5

(iii) पुर उष्णिक्—3=12+8+8=28

Example—

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् ।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥

Ṛ.V.VII.66.16

(iv) पिपीलिकामध्या—3=11+6+11=28

Example—

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेर्खन्तानु शेपा ।
उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥

Ṛ.V.X.105.2

(v) तनुशिरा—3=11+11+6=28

Example—

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्रियो वाम् ।
प्रेषयुर्न विद्वान् ॥

Ṛ.V.I.120.5

(vi) अनुष्टुप्गर्भा—4=5+8+8+8=29

Example—

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

Ṛ.V.I.187.1

(3) Varieties of अनुष्टुप् :—

(i) काविराट्—3=9+12+9=30

Example—

ता विद्वांसो हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।
प्रार्चद्दयमानो युवाकुः ॥

Ṛ.V.I.120.3

(ii) विराट—3=10+10+10=30
or "=11+11+11=33

Example—

श्रुधी हवं त्रिपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।
कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥

Ṛ.V.VII.22.4

अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।
अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥

Ṛ.V.III.25.4

(iii) महापदपङ्क्ति--6 = 5 + 5 + 5 + 5 + 5 + 6 = 31

Example—

तव स्वादिष्ठाग्ने संदृष्टिरिदा चिदह्न इदा चिदक्तोः ।
श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥

R.V.IV.10.5

(iv) निचृत्—4 = Any ahree of 8 + any one of seven = 31

Example—

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः ।
विश्वेषामध्वराणां हस्कर्तारं दमेदमे ॥

R.V.IV.7.3

(v) नष्टरूपा—3 = 9 + 10 + 13 = 32

Example—

वि पृच्छामि पाक्या न देवान्वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा ।
पातं च सह्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥

R.V.I.120.4

(vi) कृति—3 = 12 + 12 + 8 = 32

Example—

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।
स्तनाभुजो अशिश्वीः ॥

R.V.I.120.8

(vii) पिपीलिकामध्या—3 = 12 + 8 + 12 = 32

Example—

पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥

R.V.IX.110.1

(4) Varieties of बृहती :—

(i) पिपीलिकामध्या—3 = 13 + 8 + 13 = 34

Example—

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।
इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥

R.V.VIII.46.14

(ii) विराडूर्ध्वा—3 = 12 + 12 + 12 = 36

Example—

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वाँ ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥

Ṛ.V.IX.110.4

(iii) पुरस्तात्—4 = 12 + 8 + 8 + 8 = 36

Example—

अधीन्न्वत्र सप्तति च सप्त च।
सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥

Ṛ. V. X. 93. 15

(iv) उपरिष्टात्—4 = 8 + 8 + 8 + 12 = 36

Example—

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम्।
सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥

Ṛ. V. X. 126. 1

(v) न्यङ्कुशारिणी or स्कन्धोग्रीवी or उरोबृहती—
4 = 8 + 12 + 8 + 8 = 36

Example—

ईजानमिद् द्यौर्गूर्तावसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि।
ईजानं देवावश्विनावभि सुम्नैरवर्धताम्॥

Ṛ. V. X. 132. 1

(vi) विस्तार—4 = 8 + 10 + 10 + 8 = 36

Example—

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरततंसतम्।
ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥

Ṛ. V. I. 120. 7

(vii) विषमपदा—4 = 9 + 8 + 11 + 8 = 36

Example—

सनितः सुसनितरुग्र चित्र चेतिष्ठ सूनृत।
प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम्॥

Ṛ. V. VIII. 46. 20

(5). Varieties of पङ्क्ति :—

(i) विराज्—4=10 + 10 + 10 + 10=40

Example—

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।
मन्ये त्वा सत्वनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥

R̥. V. VIII. 96. 4

(ii) विपरीत सतोबृहती—4=8 + 12 + 8 + 12=40

Example—

य ऋष्वः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।
तं विश्वे मानुषा युगेन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥

R̥. V. VIII. 46. 12

(iii) आस्तार—4=8 + 8 + 12 + 12=40

Example—

अग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥

R̥. V. X. 21. 1

(iv) प्रस्तार—4=12 + 12 + 8 + 8 = 40

Example—

उत नो देवावश्विना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।
महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥

R̥. V. X. 93. 6

(v) संस्तार—4=12 + 8 + 8 + 12=40

Example—

पितुभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ।
उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥

R̥. V. X. 172.3-4

(vi) विस्तार—4=8 + 12 + 12 + 8=40

Example—

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥

R̥.V.X. 140. 1

(6) Varieties of त्रिष्टुप् :—

(i) एकपदा—1 = 11

Example—

असिक्न्यां यजमानो न होता ।

Ṛ. V. IV. 17. 15

(ii) द्विपदा—2 = 11 + 11 = 22

Example—

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीताम् ।

Ṛ. V. VII. 17. 1

(iii) विराट्—4 = No order of the number of syllables in the Pādas = 42

Example—

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

Ṛ. V. I. 35. 2

(iv) निचृत्—4 = No order of the number of syllable in the Pādas = 43

Example—

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

Ṛ. V. II. 23. 19

(v) अभिसारिणी—4 = 10 + 10 + 12 + 12 = 44

Example—

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान ।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥

Ṛ. V. X. 23. 5

(vi) विराट्पूर्वा or पङ्क्त्युत्तरा—5 = 10 + 10 + 8 + 8 + 8 = 44

Example—

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।
ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयिं गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥

Ṛ. V. V. 86. 6

(vi) यवमध्या—5=8+8+12+8+8=44

Example—

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा,
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि।

Ṛ. V. VI. 48. 7

(vii) भुरिज्—4=No order of number of syllables in the Pādas=45

Example—

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु।
यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्॥

Ṛ. V. II. 23. 15

(viii) स्वराट—4=No order of number of syllables in the Pādas=46

Example—

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि।
अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम्॥

Ṛ. V. IV. 58. 11

(ix) उपजगती—4=12+12+11+11=46

Example—

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रष्णुते।
अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिद् धूनोति वातो यथा वनम्॥

Ṛ. V. X. 23. 4

(7). Varieties of जगती :—

(i) विराड्—4=No order of number of syllables in the Pādas=46

Example—

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः।
उस्राइव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि॥

Ṛ. V. II. 23. 2

(ii) निचृत्—4 = No order of the number of syllables in the Pādas = 47

Example—

आ विबाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्य तिष्ठसि ।
बृहस्पते भीममभित्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदम् ॥

Ṛ. V. II. 23. 3

(iii) महापङ्क्ति—6 = 8 + 8 + 8 + 8 + 8 + 8 = 48

Example—

महि वो महतामवो वरुण मित्र दाशुषे ।
यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमघं नशदनेहसो व ऊतयः
सुऊतयो व ऊतयः ॥

Ṛ. V. VIII. 47. 1

(iv) महासतो बृहती—5 = Any two of 12 syllables and three of 8 syllables = 48

Example—

आ यः प्रपौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।
तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरुषो वृषा श्यावा अरुषो वृषा ॥

Ṛ. V. VI. 48. 6

APPENDIX—D

VEDIC DEITIES

1. Concept of Vedic Deities

The Ṛgvedic hymns are addressed to gods and goddesses, viz. Agni, Indra, Varuṇa, Aśvins, Uṣas etc. with a view to inducing them to grant the prayers for wealth, health, victory, and, in a word, all the happiness of this world,

What are these gods ? (i) Yāska has referred to the view that gods have human forms with hands, legs, mouth and hair. They have wives and other relations. They eat drink, walk and kill the enemies.

(ii) Another explanation is that gods are embodiments of psychic powers. Vedic cosmogonic thoughts are expressed through them. Manas (mind), Prāṇa (life) and Vāk (matter) correspond Sattva, Rajas and Tamas respectively and are the cause of the universe. Agni stands for Prāṇa. Indra represents Manas. Maruts, the associates of Indra, are the organs. Savitar is Mind. At the command of Mind life begins. Viṣṇu is supreme self-power. Demons are the hinderers of light. Gods and demons represent a cosmic struggle.

(iii) Gods are different phenomena of nature*—fire, wind sun, earth, moon, etc. Natural phenomena, personified as gods, were endowed with powers. Why did Vedic seers call the phenomena of nature as gods ? The epithet देव was originally applicable to sky, sun, moon, dawn, fire, lightning. etc. and

---

* For detail see "Treatment of Nature in the Ṛgveda" By Dr. B. B. Chaubey, Chapters. 3-4.

afterwards extendend to earth, storm, rain and even to the night. Yāska calls every object of worship or praise, a देवता.

2. Characteristics of the Vedic Deities

(1) Common characteristics

The character of each Vedic deity is made up of a few original traits mingled with features common to all. They are said to have brilliance, power, benevolence, wisdom, infinity, omniscience, omnipotence, immortality, righteousness, holiness and mercy. Besides, the function of creation, preservation and destruction are ascribed to them. They are also to extend the earth and prop the air and the sky.

(2) Mutual exchange of characteristics

The characteristic of receiving the attributes of others is prevalent among Vedic deities. Thus, Agni is called Vṛtra-slayer which usually goes with Indra. He is given the thunderbolt; he wins the cows, the waters, the sun, and the dawns, attributes all belonging to Indra. Viṣṇu and Indra are described as receiving each the powers of other. Bṛhaspati, too, receives many of the attributes such as Vajrin, killing Vala, releasing cows and so on, which are mainly ascribed to Indra.

(3) Indentification

The tendency to wipe out the few distinctive attributes by assigning nearly every power to every deity, led to identification of one deity with another. The identity of fire in heaven, earth and middle-region was clearly stated by the Vedic seers. The entire opening hymn of the second Maṇḍala is marked by the identification of Agni with all gods viz., Dyu,

Indra, Viṣṇu, Brahmā, Brahmaṇaspati, Varuṇa, Mitra, Āryaman, Tvaṣṭṛ, Rudra, Bhaga, etc. Aditi is identified not only with all the gods, but with all that has been and shall be born, air and heaven.

(4) Henotheism

Every Vedic deity is extolled above all others. Indra, Varuṇa, Agni or Savitar has each in turn been spoken of as chief of the deities or the creator of the world. Prof. Max Müller has named this tendency as Henotheism or Kathenotheism.

(5) Dependedness

But as against the henotheistic characteristic, the Vedic deities are also represented as dependent of others. Varuṇa and Sūrya are subordinate to Indra; Varuṇa and Aśvins submit to the power of Viṣṇu; Indra, Mitrā-Varuṇa, Aryaman, Rudra etc., cannot violate the ordinances of Savitar.

(6) Genesis of the deities

Vedic deities are characterised as having their birth from heaven and earth, and sometimes from some other deities. In one entire hymn (Ṛ.V. IV. 18) the birth and infancy of Indra are mentioned. The birth of Agni is referred to in good many passages of the Ṛgveda. The births of Aśvins, Maruts, Savitar, Usas and others are mentioned. Generations of deities are also expressly referred to in several passages.

(7) Anthropomorphism

Head, face, mouth, cheeks, eyes, hair, shoulders, breast, belly, arms, fingers, feet, etc., are attributed

to Vedic deities. They are often represented as wearing coats of mail and bearing weapons such as the bow, the spear, the battle-axe.

(8) Gods at the sacrifice

Gods are often represented as coming at sacrifices in their luminous chariots which are regularly drawn by steeds. Various offerings are made to thew. Agni is the mouth through which gods take their share at sacrifices. Soma is their favourite beverage. Their food consists of milk in its various forms, butter, barley etc.

(9) Benevolence

The Vedic gods are characterised as being almost exclusively beneficent beings, bestowers of prosperity. They destroy the enemies of the human beings. They are friends of the sacrificer, but are angry with the niggardly people.

(10) Moral tone

The character of the Vedic deities is moral. All the gods are truthful. They are the friends and guardains of honesty and righteousness. They are holy ones and wise, Varuṇa is the chief upholder of moral law.

(11) Hostile nature

Contrary to moral nature Vedic deities are hostile to their parents. Agni, Sūrya, Indra are the killers of their parents. Indra breaks the harmony of heaven. He appears to have fought against the gods, shattered the chariot of Dawn and threatened to slay his faithfull companions, the Maruts.

3. Number of Gods

The number of the Vedic gods varies to a considerable extent. The Ṛgveda is conscious of the number of the gods as 33, divided into three groups of eleven each. But in a stanza (Ṛ V. III. 9.9) the number of the gods is stated to be 3339.

The tradional classification of the gods according to their place is terrestrial (पृथिवीस्थान), aerial (अन्तरिक्षस्थान) and celestial (द्युस्थान). But this triple classification is defective in the sense that Tvaṣṭṛ and Pṛthivī appear in all the three spheres; Agni and Uṣas are both terrestrial and aerial; Varuna, Yama and Savitar are as much aerial as celestial.

Vedic gods have relative greatness. Indra as the mighty warrior and Varuṇa as the Supreme moral ruler are towering deities. Next to them come Agni and Soma. On the frequencey of the hymns addressed to them, the gods of the Ṛgveda may be distinguished in five classes—(i) Indra, Agni, Soma, (ii) Aśvins, Maruts, Varuṇa, (iii) Uṣas, Savitar, Bṛhaspati, Sūrya, Pūṣan, (iv) Vāyu, Dyāvāpṛthivī, Viṣṇu, Rudra, (v) Yama, Parjanya. Bloomfield has proposed a classification of gods into prehistoric, transparent, translucent, opaque and abstract or symbolic. Macdonell conjectures a classification of gods based on the stages of personification which the various deities represent. Keith has classified Vedic deities into four—(i) the greater gods of the region—heaven, earth and air, (ii) minor nature-deities, (iii) abstract deities, and (iv) a group of divinities.

The most reliable classification accepted by almost all the scholars is founded on the natural

bases which they represent. The order of the Dyusthānīya gods contains Dyaus, Varuṇa, Mitra, Sūrya, Savitar, Visṇu, Pūṣan, the Aśvins and the goddesses Uṣas and Rātrī. The Antariksasthāna class is made up of Indra, Apāṁnapāt, Rudra, Maruts, Vāyu, Parjanya, and Āpas. The Pṛthivīshāna category is represented by Pṛthivī, Agni and Soma. Besides these Nature-gods there are some abstract deities such as Śraddhā, Manya, and so on.

4. Individual Deities

Celestial

(1) VARUṆA

Varuṇa is the supreme deity of the Ṛgvedic pantheon. He is sometimes invoked along with Indra and frequently with Mitra and other deities. About a dozen hymns are addressed in his praise.

(*i*) *Anthropomorphim*

Varuṇa has face, eyes arms, hands and feet. He walks, drives, sits, eats and drinks. Agni is Varuṇa's face. Sun is his eye. His car is drawn by well-yoked steeds. His abode is golden and situated in heaven. He sits in his palace looking on all deeds of human beings. His spies sit around him.

(ii) *Water-god*

Varuṇa is often regarded as the god of water. He is said to have led watery floods or rivers onward. He is the regulator of the waters. He causes the rivers to flow. His abode is confined only to water in the post Vedic literature.

(iii) *Man par excellence*

Varuṇa is the man par excellence. Self-existence and strength are especially attributed to him. He is

the universal monarch. No god can violate his orders. By his law heaven and earth are held apart. The wind is Varuṇa's breath. By his ordinances the moon moves brightly at night. He has fixed the abodes of creatures. Rivers flow unceasingly according to his ordinance. Varuṇa's power is so great that neither the birds nor the rivers can reach the limit of his domain.

(iv) *Moral tone*

Varuṇa's moral traits are much emphasized. He is connected with Ṛta. Moral elevation and sanctity are the principal attributes of Varuṇa. He severely punishes the sinners, and binds them with fetters. On the other hand he is gracious to the pentinent.

(v) *Favourite deity*

Varuṇa is the favourite deity of the Vedic worshippers. Through his protection one can get a store of wealth. Prayers with oblations were offered to him to obtain his favour. He renders his assistance to those who serve him. He is very liberal.

(vi) *Varuṇa at the Sacrifice*

Varuṇa was worshipped and praised at every sacrifice. Oblations of Soma pressed with stones were offered to him in sacrifices. He was worshipped thrice a day. Sacred grass was his seat and Soma was offered on this grass.

Who is Varuṇa?

Commenting on Ṛ.V. VII. 87.1, Sāyaṇa holds the view that Varuṇa is the god of darkness or night. But he also holds the view that Varuṇa is preeminently a

god of water. Max Müller regards him the starry vault of the heaven. Oldenberg thinks Varuṇa to be moon in contrast with Mitra, the sun. Bergaigne regards Varuṇa as Vṛtra who restrains with his pāśa. Johanson regards him the winter in its divine aspect, the demoniac one being represented by Vṛtra. According to Dandekar Varuṇa is the cosmic magician. Pischel, Luders, Kretschemer and Przylusky take Varuṇa as the god of ocean. But the correct view is that Varuṇa originally represented the encompassing sky. Omnipresence and controller par excellence are perfectly true with such encompassing sky. The sun is closely associated with the sky. Hence, it is natural that sun and sky should be celebrated together in many of the hymns of the Ṛgveda. The place of Varuṇa in the highest heaven and his close relation with rain are appropriate in the sense that originally he represented the vault of the sky. None but the vast sky is worthy of being developed into a sovereign ruler. The vast expanse which encompasses far above the earth and witnesses the regular phenomena to occur would naturally be expected to visualize night and day the deeds of men. A god representing the vast phenomenon of the sky should naturally occupy a place of pride in Vedic worship.

(2) SAVITṚ

Savitṛ is celebrated in eleven hymns and in many detached passages of the Ṛgveda.

(i) *A stimulator*

Savitṛ is mainly a stimulating deity. The name appears to be derived from √*sū* which etymologically means 'to impel, generate, stimulate, arouse or vivify'.

The name Savitṛ is frequently associated with the noun *deva*. This suggests that the word Savitṛ was originally an epithet of the sun to indicate the great stimulator of life and motion in the world.

(ii) *A golden deity*

Savitṛ is preeminently a golden deity. His eyes, hands and tongue are of gold. He puts on golden mail. He is golden-haired. He comes in his golden chariot. The yoke-pins of his chariot are of gold.

(iii) *A sovereign deity*

Savitṛ is a sovereign deity. He observes fixed laws. He is called *Asura*. None disobeys his commandments. The waters and the wind are subject to his ordinance. All of the gods follow his lead. Neither Indra, nor Varuṇa nor Mitra, nor Aryaman, nor Rudra can resist his will and his independent dominion. He is lord of that which moves and moves not. He is lord of all desirable things. He supports the whole world and grants immortality to gods.

(iv) *His office*

Savitṛ illumines the air, the earth and the vault of heaven. He raises aloft his strong golden arms. He extends them to the ends of the earth. He gives rest to all moving creatures at night. He lays to rest the mortals and the immortals. He unyokes the steeds in evening and brings wanderers to rest. At his command night approaches. The man of skill lays down his work unfinished; birds seek their nest and beasts their lodging at the command of Savitṛ. He puffs to sleep all bipeds and quadrupeds. He rides in his golden car

beholding all creatures both on an upward and on a downward path. His path is dustless and easy.

(v) *Remover of sin*

In the Ṛgveda Savitṛ is described as releasing men from sin. The worshipper confesses his sin and urges Savitṛ to make him free therefrom. If we commit sin against the gods through want of thought in weakness or through insolence, he absolves us from the guilt.

(vi) *Identification*

Savitṛ is identified with many gods. He is called Prajāpati, the father of the world. By his movements he becomes Pūṣan, and Mitra by his laws. He is identified with Bhaga. In several passages Savitṛ and Sūrya are spoken of indiscriminately to denote the same deity, still in many passages of the Ṛgveda Savitṛ is distinguished from Sūrya.

(vii) *Place in worship*

Savitṛ occupies an extraordinary prominent position in the practical life of the orthodox Hindus. There is no deity of the Vedic age that has been so long, so often, and so universally called upon in a prayer as Savitṛ has been in the Sāvitrī mantra—

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

'May we attain the excellent glory of god Savitṛ. May he stimulate our thoughts' (Ṛ. V. III. 62. 10).

(3) VIṢṆU

Viṣṇu occupies a subordinate position in the Ṛgveda. He has been invoked in five whole hymns and in part of another.

(i) *His three steps.*

The most characteristic feature of Viṣṇu's personality is his taking of three strides mentioned about a dozen time. His epithets *urugāya* (wide-going) and *urukrama* (wide-striding) allude to the same action. With these three steps he traverses the earth on the terrestrial spaces. Of these three steps, two are visible; the third is beyond the flight of the birds or mortal ken. The highest step of Viṣṇu is seen by the liberal men. It is his favourite dwelling. There is a spring of honey. Gods and the pious men rejoice there. There are many horned swift-moving cows. His steps are full of honey.

What do these three steps originally represent? Yāska quotes in this connection the views of two of his predecessors, viz., Śākapūṇi and Aurṇavābha. Śākapūṇi regards these three steps as the course of the sun through the three divisions of the universe. On the other hand, Aurṇavābha takes them to mean the rising, culminating and setting of the sun. The younger Vedas, the Brāhmaṇas and the Post-Vedic literature support the view of Śākapūṇi, whereas Max Müller, Wilson, Macdonell, Keith and many others support the view of Aurṇavābha. Tilak regards these three steps as representing the year divided into three parts of four months each. During the two parts, i. e, eight months the sun shines above the horizon. They are the two visible steps of Viṣṇu During the last four months the sun goes below the horizon into the nether world of darkness.

In my opinion Viṣṇu, being the sun, places his two steps in day-time and the third in the night. The first and the second steps represent the duration from the rising up to the culmination and from the culmination upto the sun-set respectively. In the third step he reaches his abode where cows of thousand horns, the rays of light live and where devotees desire to go.

(ii) *Friendship with Indra*

The most prominent secondary characteristic of Viṣṇu is his friendship with Indra. He takes his vast strides with Indra. Viṣṇu and Indra are said to have triumphed over the demons, destroyed Śambara's 99 castles and conquered the hosts of Varcin. Viṣṇu and Indra are described as receiving the powers of each other. Thus Viṣṇu, when associated with Indra, shares Indra's power of drinking Soma as well as his victories, and Indra participates in Viṣṇu's power of striding.

(iii) *Friendship with Maruts*

Viṣṇu is also associated with the Maruts. At the time of Viṣṇu's drinking of Soma, the Maruts sit down on their beloved altar like birds.

(iv) *Protector of embryos*

In the Ṛgveda Viṣṇu is said to be the protector of embryos and is invoked along with other deities to promote conception. He is prayed for to place in the womb a male child with the most beautiful form.

Other traits of Viṣṇu are applicable to the gods in general. He is beneficent, liberal and a guardian. He alone sustains the three-fold world and all beings. He is observer of law.

(4) AŚVINĀ

Aśvins are invoked in more than fifty entire hymns and in many detached passages.

(i) *A duplicate nature*

The most characteristic feature of Aśvins is their duplicate nature. They are twins and inseparable. They are compared with different twin objects such as eyes, hands, feet, wings or with animals and birds which go in pairs. However, they are said to have been born separately.

(ii) *Anthropomorphism*

The anthropomorphic personality of Aśvins is more developed than that of any other deity except Indra. They are young and at the same time ancient. They possess many forms. They are handsome and wear lotus garlands. They are strong.

(ii) *Their car*

The construction of Aśvins' car is very peculiar. It is three-fold having three wheels, three fellies and some other parts triple. It is drawn by horses, more commonly by birds, swans and eagles. It is sometimes described as drawn by buffaloes, ox, crocodile, or by a single ass. It traverses heaven and earth in a single day.

(iv) *Their attributes*

Aśvins enjoy a number of attributes in the Ṛgveda. They are *narā, nicetārā, rudrā, mayobhuvā, mṛḍayattamā, arepasā, sudānū, maghavānā, eṣṭā, tuviṣṭamā, adhṛgū,* etc. The two most distinctive epithets of Aśvins are *dasrā* and *nāsatyā*, which are almost entirely confined to them and which in later time became the separate

proper names of the Aśvins. Besides, *rudravartanī* and *hiraṇyavartanī* are the epithets which are attributed to them.

(v) *Their association with honey*

Aśvins are closely connected with honey. Honey is their favourite food. They are *mādhvī* and *madhuyuvā*. They have a skin of honey. The birds of their car are full of honey. Their car is honey-hued and honey-bearing. They are honey-handed and give honey to the bee.

(vi) *Their relations*

Aśvins have many parents. They are the children of heaven. They have ocean as their mother. They are the twin sons of Vivasvat and Saraṇyū. The solar deity Pūṣan is said to be their father. They are brothers of Uṣas. But their more important relationship is with Sūryā who is called their wife.

(vii) *Their succouring nature*

Aśvins come to help people in distress. They released the deserted and old Cyavān from his decreptitude. They prolonged his life, restored him to youth and made him the husband of maidens They renewed the youth of the aged Kali. They restored Viṣṇāpū like a lost animal to the sight of Viṣvaka, the son of Kṛṣṇa. They assisted Bhujyu, the son of Tugra, who was abandoned in the ocean. They took him home in hundred-oared ship. They rescued him with animated water-tight ships. They took out Rebha hurled into water as he lay floating for ten nights and nine days in it. They delivered Vandana from calamity and restored him to the light of the sun. They helped the

sage Atri who along with his companions was plunged into a burning pit. They restored sight to Rijrāśva who had been made blind by his cruel father. They cured Parāvṛj of his blindness and lameness. They gave an iron-leg to Viśpalā whose leg was cut off in the battle. They gave a son named Hiranyahasta to the wife of an enuch. They caused a sterile cow to yield milk for Śayū. They granted blessings to Kakṣivat of the family of Pajra. They placed a horse's head on Dadhyañc, the son of Atharvan, who then told them the secret of Madhu-vidyā. Aśvins are also described as having rescued a quail from the jaws of a wolf. Besides, many others are mentioned as having been helped by Aśvins in the Ṛgveda.

(viii.) *Who are the Aśvins ?*

Yāska opens XIIth chapter of his Nirukta with a discussion on Aśvins. According to him they first appear as celestial deities before the sun-rise. Aśvins are so called because they pervade everything—one with moisture, the other with light. According to Aurṇavābha they are so called because they have horses. The view that Aśvins are heaven and earth is supported by the Śatapatha Brāhmaṇa. Ludwig followed by Hillebrandt holds the view that Aśvins are the sun and the moon. Geldner regards them as two royal succouring saints. Harris accepts the divine origin of Aśvins without there being any myth of nature involved. According to Bergaigne, Aśvins represent the fire of heaven and the fire of altar. Max Müller holds the view that Aśvins represent the morning and evening phenomena of nature. In Vodskov's opinion Aśvins are the rain-giving and dew-giving

gods. In Brunnhofers view they are morning and evening wind. Oldenberg thinks them to be the morning and evening stars. According to Griswold Aśvins represent the twin-light before dawn, half dark, half-light. Goldstucker emphasising the view of Yāska says that the Aśvins represent transition from darkness to light when the entermingling of both produces that inseparable duality expressed by the twin nature of these deities. The time of Aśvins is before dawn when darkness begins to disappear in favour of light.

(5) UṢAS

Uṣas is celebrated in about twenty hymns and some detached passages of the Ṛgveda. The hymns addressed to her are marked by poetic beauty, sublimity and freshness as they bristle with new ideas and lofty thoughts.

(i) *As a beautiful lady*

In most of the verses Uṣas is described as a beautiful lady. Arraying herself like a dancer, she displays her bosom; like a maiden decked by her mother she shows her form; clothed in light she appears in the east and unveils her charms. In the pride of beauty like a maiden she goes to her lover who longs to win her. She is a loving matron who smiling and well-dressed unveils her beauty before her lover. She is also described as a bashful woman who turns her forehead downward before others.

(ii) *A dispeller of darkness*

Uṣas is said to awaken all living creatures from the sleep. She sets them to motion for enjoyment of

wealth or for worship. She removes the black rob of night; discloses the treasures concealed in darkness; opens the doors of darkness. She is besought to arouse only the devout and the liberal worshippers leaving the ungodly niggards to sleep on.

(iii) *Car of Uṣas*

Uṣas is borne on a car which is shining, well-adorned, all-adorning, massive and spontaneously yoked. She is also said to arrive on a hundred chariots. The steeds that draw her chariot are ruddy. They are also said to be of white colour and fair to look on. They are easily guided and regularly yoked. She is also described as drawn by ruddy kine or bulls which are no other than the ruddy rays of the morning light.

(iv) *Observer of Ṛta*

Uṣas in the Ṛgveda is described as the follower of Ṛta. She never violates the ordinances of the gods. She goes straight along the path of Ṛta.

(v) *Ideal of beauty*

Uṣas is an ideal of beauty. The Ṛgvedic poets call her richly coloured. Proud of her spotless form Uṣas brightly shines. With changing tints she gleams in double splendour.

(vi) *Her relation with the sun*

Uṣas is closely associated with the sun. She opens the path for the sun to travel on. She shines with the light of the sun, her lover. Sūrya follows her as a young man follows a maiden. She is the wife of Sūrya. But she is also said to be his mother and sister.

(vii) *Her relation with other deities*

Uṣas is also associated with other deities. She is the sister of Āditya, Bhaga, and a kinswoman of Varuṇa. She is the daughter of Dyaus. Uṣas is often associated with Agni. Like Sūrya he is also called her lover. She is the friend of Aśvins. Indra is said to have generated her and is also described as shattering her car. Soma is said to have made her bright at her birth. Bṛhaspati is said to have discovered Uṣas. The ancient fathers are said to have discovered the hidden light and generated Uṣas.

(viii) *Consumer of happiness*

Uṣas is described as the diminisher of the happy life of men. She wastes away the life of mortals like skilled hunter cutting birds in pieces. She diminishes the human generations by marking the lapse of man's alloted time.

(6) PŪṢAN

Pūṣan is celebrated in eight hymns in the Ṛgveda. In one hymn (VI. 57) he forms duality with Indra and in another (II. 40) with Soma.

(i) Anthropomorphism

Pūṣan has a very few anthropomorphic traits. His foot, right hand, hair and beard are mentioned. He wields a golden spear and carries an awl. He has a car drawn by goats. His food is gruel, for, he has no teeth.

(ii) Lordship

The lordship of all things, moving and stationary, is attributed to him. He moves onward beholding

the universe and makes his abode in heaven. He sees all creatures clearly and at once.

(*iii*) *His relation with maidens*

Pūṣan is very much related to the maidens. Gods are said to have given him to Sūryā in marriage. He is besought to bless the bride in her conjugal relation. He is besought to give his worshippers their share of maidens.

(*iv*) *Knower of the paths*

Pūṣan is very much connected with paths. He is the knower of all paths where he goes and where he returns from. He conducts the dead where the righteous men have gone and where the gods abide. He is the guardian of path. He is prayed to dispense foes, make the paths lead to booty. As a knower of ways, he can make hidden goods manifest and easy to find.

(*v*) *Protector of the cattle*

Pūṣan is described as the protector of cattle. He preserves them from injury by falling into a pit. He brings them home unhurt and drives back the lost. He protects horses and weaves the clothing of sheep. He has a goad with which he directs the cattle straight.

(*vi*) *His attributes*

Pūṣan enjoys many of the attributes, common to other gods. He is *Asura*. He is strong, vigorous, nimble, powerful and resistless. He is wise, liberal and beneficent. The epithets viz., *dasra* (distinctive of the Aśvins) and *narāśaṁsa* (distinctive of Agni) are also applied to him. Besides, *āghṛṇi, ajāśva, vimocana, vimuconapāt, puṣṭimbhara, anaṣṭapaśu, anaṣṭavedas, karambhod* are

attributed to him. He is the only god who receives the epithet *paśupā*.

(*vii*) *Who is Pūṣān ?*

In the Ṛgveda Pūṣan is a deity personifying the solar orb in terms of prosperity. He is a pastoral deity exhibiting the genial aspect of the sun.

Atmospheric

(6) INDRA

Indra is celebrated in more than 250 hymns of the Ṛgveda. In more than 50 hymns he is invoked along with other deities.

(*i*) *Anthropomorphism*

Indra in the Ṛgveda, appears as a fully developed personality which is very anthropomorphic. He has a body, a head, arms, hands and a big belly. His lips and jaws are often mentioned. He has tawny coloured hair. He assumes various forms at will.

(*ii*) *A war-god*

Indra is preeminently a war-god of the Āryans. As a mighty hero he conquers the battles with demons. His greatest enemy is Vṛtra whom he smote with his great thunderbolt. The Ṛgveda mentions the various aspects of Indra-Vṛtra fight : Indra slew Vṛtra, demolished his castles, made channels for rivers, pierced the mountains and delivered over the cows. Heaven and earth trembled with fear when Indra smote Vṛtra with his thunderbolt. Besides, Indra is said to have defeated many minor demons such as Uraṇa, Viśvarūpa, Arbuda, Vala, Vyaṁśa, Namuci and so on. He is associated with the conquering of Dāsas or Dasyus, the human-foes.

Indra as a great god of battle is more frequently invoked with a view to help Āryans in their struggle with enemies.

(iii) *His weapons*

As a war-god Indra is a wielder of good many weapons. His favourite weapon is thunderbolt which is generally described as fashioned for him by Tvaṣṭṛ. Besides, he is said to be armed with a bow and arrows. He has a hook.

(iv) *Association with historical characters*

Indra is associated with certain stories which preserve historical traits in them. He favoured Divodāsa against his Dāsa-foe Śambara, the son of Kulitara. He is said to have brought Tūrvaśu and Yadu across the rivers. He helped Sudās in the battle of ten kings.

(v) *Soma-Drinker*

Soma is described as the favourite drink of Indra. He made empty whole of the lakes of Soma. After drinking Soma Indra performs great cosmic deeds. It exhilerates him and helps him in his wars.

(vi) *His birth and relations*

The birth and infancy of Indra are mentioned in the Ṛgveda. A cow or Nirṛti or Śavaśī is said to be his mother. His father is Dyaus or Tvaṣṭṛ. He is also said to have been genarated by gods. Sometimes Soma is said to be generator of Indra. At his birth heaven and earth trembled out of fear of his wrath. The passages containing references to the birth of Indra allude to the birth of lightning from the clouds.

Indra has family relations with many other deities. Agni and Pūṣan are his brothers. Indrāṇī is his wife. Maruts are his intimate friends. Agni is also described as his closest friend with whom he is more frequently coupled as a dual divinity. He is also coupled with Varuṇa, Vāyu, Soma, Bṛhaspati and Viṣṇu. In three or four passages of the Ṛgveda Indra is identified with Sūrya.

(vii) *Ruler par excellence*

Indra is the most powerful deity of the Vedic Āryans. He is an independent ruler par excellence. No god or man either surpasses, or equals him. Gods are unable to frustrate his deeds. Varuṇa and Sūrya are inferior to him. He is alone the king of the whole world. He is a universal monorch. His epithets, viz *śacīpati, śatakratu, śakra* and so on, are expressive of his prowess.

(viii) *Association with good many legends*

Indra in the Ṛgveda, is much surrounded by mythological imageries. Though the main myth associated with Indra is his conflict with Vṛtra, many other legends are woven around him. He is associated with the myths of Saramā and Paṇis, the conflict with Uṣas, the theft of the one wheel of the sun, and so on.

(ix) *Helper of the worshippers*

Indra is the helper, deliverer and advocate of his worshippers. He is frequently called the friend of his worshippers. He subjected Dayus to the worphipping Āryans and gave land to them. He rendered his assitance to the family of Kuśikas. He bestows wealth

on the pious man who offers libations to him. Owing to this liberality he receives the attribute *maghavan*, the bountiful.

(x) *Hostile nature*

Indra is sometimes described as hostile to others. He is the only god who breaks the harmony of heaven. He fought agaianst the gods; destroyed the chariot of dawn; stole the wheel of Sūrya; threatened to slay his faithful followers, the Maruts.

(xi) *Who is Indra ?*

Scholars differ about the phenomenon which Indra represents. According to Max Müller Indra is the sun-god dispelling nocturnal darkness and pouring floods of light. Roth holds the view that Indra is the god of thunderstorm. Benfey regards Indra as the god of rainy sky. Grassmann takes him as tho god of bright sky. Myrintheus identifies Indra with Dyaus. According to E. D. Perry Indra is the same as Greek Zeus and the Italian Jupitar. Macdonell and Keith are of opinion that Indra represents thunderstorm which brings down rain to the earth. Hopkins is of opinion that Indra represents lightning itself. Yāska's own view, that Indra or Vāyu as the diety of middle region represents the lightning in conflict with the clouds, supports the view of Hopkins. Indra as a god of thunderstorm representing lightning could legitimately be accompained with Rudra, Maruts and Saramā. Indra is said to have pierced the mountains which are described to move hither and thither like spotted deer. The clouds flying in air are fancied as atmospheric mountains with wings. At the time of Indra's

birth cows bellow. This bellowing of cows refers to the roaring of clouds when lightning flashes.

(7) MARUTS

Maruts are the prominent deities of the middle region. They are celebrated in about 33 hymns of the Ṛgveda. They are always mentioned in plural. As regards their number the Ṛgveda mentions thrice-sixty or thrice-seven.

(i) *Their birth*

Maruts are the sons of Rudra. Pṛśni is their mother. Cows are also said as their mothers. They are said to have been born from the laughter of the lightning. Agni is also said to have begotten them. Vāyu is also said to have engendered them in the womb of heaven. They are also described as self-born.

(ii) *Their relation with female deities*

Maruts are often associated with some female deities such as Indrāṇī. Vāk is imagined as their wife. They have the closest connection with Rodasī who is described to follow them with loose tresses and heroic spirit like Sūryā. She stands with them on their car bringing enjoyment. They are thus called *bhadrajāmayaḥ* 'having a beautiful wife.' They are compared with bride-grooms of the youthful wooers.

(iii) *Their ornamentation*

The luminous nature of Maruts and their ornamentation of body are frequently referred to in the Ṛgveda. They deck themselves with glittering ornaments for show and they bind their chains of gold on their breasts for beauty. They shine in a bright attire and put on golden ornaments on their fair limbs. They

gleam with armlets as heaven with stars. Lightning is said to be their ornament.

(iv) *Their weapons*

Various weapons, which Maruts wield, are referred to in the Ṛgveda. They bear swords, knives and chains. They are armed with daggers, lances, quivers, arrows and bows. Their lances are lightning itself. With lightning for their spears Maruts are sublime.

(v) *Their car*

Mention is made of the car of Maruts. It is golden. Their weapons are kept therein. The horses, which draw their car, are ruddy or tawny, golden-footed and swift as thought. The horses are spotted. They are unhindered in their courses.

(vi) *Shedders of rain*

Ṛgvedic passages very frequently mention the shedding of rain as one of the main activities of the Maruts. They are clothed with rain : they obscure their brilliance with rain, and cover the eye of the sun with rain. They are said to have sent forth their windless rain even to desert lands. They spread forth darkness in day-time with water-laden rain clouds.

(vii) *Their greatness*

Maruts are described as of resistless might. They rush along with swift horses. They surpass heaven and earth in greatness. None can reach the limit of their might. They are great, young and unaging. They are divine, vigorous, impetuous and dustless. All creatures are afraid of them. They shake the earth, overthrow the strong and whirl about everything. They make their course through the forest-trees and

the fissure of the rocks. They rend the mountains, crush the forests and whirl up the dust with their steeds. They are also said to stir the spirit of men as they stir woods in motion.

(viii) *Maruts as singers*

Maruts are several times called singers. They are lovely with pleasant tongues. They make the songs of singers swell like the udder of a cow. They are the singers of heaven. While singing they make the sun shine and while blowing their pipe they cleave the mountains. Undoubtedly, this singing of Maruts alludes to the sound of wind.

(ix) *Their association with Indra*

Maruts are described as friends and allies of Indra. They help Indra in his conflict with Vṛtra and Śambara. Indra accomplishes all his exploits in the company of the Maruts. Maruts are also said as the sons or brothers of Indra.

(x) *Malevolent traits*

The malevolent traits are distinctly marked in the character of the Maruts. These traits they acquire from their father Rudra. They are implored to ward off lightning.

(xi) *Their healing remedies*

Maruts are entreated to bear healing remedies. The remedies which they bring, appear to be waters.

(xii) *Who are the Maruts ?*

The statement of Yāska indicates that Vāyu and Maruts are not the same. While Vāyu is the gentle wind, the Maruts are stormy winds with lightning. Hillebrandt with Kuhn, Benfey, Meyer and Schroeder

holds that the Maruts are the spirits of the dead, conceived as storming along with the winds. But this view is opposed to that of the traditional commentators as well as that of the Ṛgveda itself.

(8) RUDRA

Rudra is celebrated in only 3 hymns and he occupies a subordinate position in the Ṛgveda.

(i) *Anthropomorphism*

Rudra has hands, arms and firm limbs. He has braided hair and beautiful lips. His colour is brown. He is bright as the sun. He wears golden ornaments and goes in a chariot. The Vājasaneyi Saṁhitā says that he is red in colour and his neck is blue-black. He wears skins and dwells in mountains.

(ii) *His weapons*

Rudra wields thunderbolt in his hand. He discharges his lightning shaft from the sky. He is armed with a bow and arrows which are strong and swift. He is an archer.

(iii) *His association with the Maruts*

Rudra is very frequently associated with the Maruts. He is their father. He is said to have generated them from the shining udder of Pṛsni.

(iv) *Malevolent traits*

The character of Rudra in the Ṛgveda is distinctly malevolent. The majority of the passages addressed to him are concerned with depricating his wrath and praying that his shaft may not fall upon the worshippers, their parents, children, men cattle or horses. Rudra is implored to avert his bolt from living beings. He is once directly called manslaying. He is besought to be merciful, to give medicine and not to destroy the life of men and animals.

(v) *Benevolent traits*

At the same time Rudra has some benevolent traits. He averts the anger or evil that comes from the gods. He bestows blessings and produces welfare to men and beasts. His healing powers are often mentioned. He has a thousand remedies. His hand is restorative and healing. He is a physician. *Jalāsa* and *Bheṣaja* are the epithets which are mainly attributed to him.

(vi) *His greatness*

Rudra, in the Ṛgveda, is described as strong, unassailable, unsurpassed in might, rapid and swift. He is young, unaging and self-glorious lord of the world. He is the father of all. He knows the doings of men and gods. He is intelligent, beneficent and bountiful. (vii) *Who is Rudra ?*

Weber considers Rudra to be the howling of the storm. In Hillebrandt's opinion, he is the deity of hot season commencing from summer to autumn, and is associated with a particular constellation. Oldenberg holds the view that Rudra is associated with forest and mountains, for the epithets ascribed to him are clearly related to them. Schroeder regards Rudra as the chief of the souls of the dead. According to Wilson, Rudra was evidently a form of either Agni or Indra. But most probably Rudra is the personification of storm accompanied by lightning which causes destruction to men and animals. The beneficent aspect of lightning that bestows rain is Indra and the malevolent aspect thereof that brings destruction is Rudra.

(9) APĀṀ NAPĀT

Apāṁ Napāt is celebrated in one entire hymn of the Ṛgveda.

(i) *His association with water*

As the name itself indicates, Apāṁ Napāt is essentially associated with the waters. Waters stand around him. He engenders embryo in them. He shines without fuel in the waters. His abode is in the waters.

(ii) *His illustrious form*

Apāṁ Napāt is golden in form, appearance and colour. He with bright rays shines forth in splendid beauty.

(iii) *Identification with Agni*

Apāṁ Napāt is identified with Agni, for the latter, too, has often been called the son of waters.

(iv) *Who is Apāṁ Napāt*

In the Avestā, Apāṁ Napāt is a spirit of the waters, who lives in their depths. Darmesteter takes him to be fire-god born from the clouds in lightning. Schrœder echœs the same view. According to Oldenberg, Apāṁ Napāt was originally a water genus, who was confused with waterborn Agni. Hardy following Hillebrandt ascribes the moon-nature to this deity. Max Müller thinks that Apāṁ Napāt is the sun or lightning. According to traditional commentators Apāṁ Napāt is the same god as Agni, who is conceived as the lightning in the clouds. It is the nature of lightning that it strengthens in waters without being fed with wood.

(10) PARJANYA

Parjanya is celebrated in only 3 hymns of the Ṛgveda.

(i) *Theriomorphism*

Parjanya is described as having a theriomorphic shape. He is a bull who lays seeds in plants for germination. Thundering and roaring, he deposits the germs of life. Parjanya is sometimes compared to a barren cow and sometimes to a productive one.

(ii) *Universal father*

Parjanya is called the universal father and earth the mother. With rain, he engenders the germs of plants. He forms the germs of life in kine, mares and womankind.

(iii) *Showerer of rain*

The shedding of rain is the most prominent characteristic feature of Parjanya. He sends forth rain abundantly. Like a car-driver whipping on his horses he makes the messenger of rain spring forward. When he fills the sky with rain-cloud, he roars like a lion from afar. When Parjanya quickens with moisture, the winds burst forth, the lightning flashes, the realm of light streams forth. Parjanya flies round in his chariot with water-skins laden with water. He smites apart the trees and slays the demons. Even the guiltless flees away from him. At his command the cattle fly in terror. The rain, though very pleasant, becomes very troublesome if it continues for a long time. Parjanya is implored to withhold rain after shedding for sometime.

(iv) *His association with other deities*

Parjanya is associated with various other deities. He has the closest connection with Vāta and the Maruts. In the two verses of the Ṛgveda he is celebrated with Agni. Indra is compared with

Parjanya in respect of shedding rain. His character has clear similarities also to that of Dyaus. Earth seems to be his wife. But elsewhere Vaśā is said to be his wife. Soma is his son.

(v) *Who is Parjanya ?*

About the nature of Parjanya there is no controversy among the scholars. He is an appellative of the thundering rain-cloud as well as the proper name of its personification.

Terrestrial

(11) AGNI

Agni is the most sacred deity of the Vedic Āryans. He occupies a prominent place only next to Indra. Two hundred hymns of the Ṛgveda are devoted to him.

(i) *Anthropomorphism*

The anthropomorphic description of Agni's physical appearance is rudimentary. It is merely a description of sacrificial fire. He is butter-backed, butter-faced, and beautiful-tongued. He is butter-haired, flame-haired, or tawny-haired and has a tawny beard. He has sharp jaws and shining teeth. He has three heads. Butter is Agni's eye. He is thousand-eyed and thousand-horned.

(ii) *Theriomorphism*

Agni is often likened to a bull or horse, or bird or an eagle or Haṁsa. He is once described as a raging serpent.

(iii) *His car*

The car of Agni is frequently mentioned. It is luminous, bright, golden and beautiful. It is drawn by two or move horses which are beautiful, omniform

and active. With his steeds he brings the gods on his car to receive the offerings of his devotees.

(iv) *Illustrious nature*

Agni's brightness is preeminently mentioned. He dispels darkness with his rays. His lustre is like the rays of dawn, sun and lightning. But when he drives through the forest shaving the earth as a barber shaves beard, his path is black. His red smoke rises up to heaven.

(v) *Agni's birth*

Agni is said to have been generated by many parents. He is spoken of as the offspring of Tvaṣṭṛ and of the waters. He is also produced by the gods. Dawn, Indra-Viṣṇu or Indra himself are said to have generated Agni. The birth of Agni by friction of the two *araṇis* is often mentioned. The two sticks, the upper being the male and the lower the female, produce him as a new born infant. As soon as the child is born, it devours the parents. The ten fingers that produce him are the ten maidens.

(vi) *Triple Nature*

Agni is a deity of triple nature. The gods have made him three-fold. His birth is at three places, heaven, air and earth. He has three-fold light, three heads, three tongues three bodies and three abodes. The three-fold nature of Agni recognised in the Ṛgveda gave rise to the notion of the post-Vedic trinity.

(vii) *His association with other deities*

Agni is associated with many gods. With Indra, he forms a dual divinity. Owing to his close associa-

tion with Indra, he is described as breaking rocks with heat, conquering the Paṇis and slaying the demons. He is identified with many gods. He is Varuṇa when he is born, and Mitra when he is kindled, and he is Indra to a man who brings oblation to him. Agni becomes Varuṇa in the evening, Mitra in the morning, Savitṛ in the air, and Indra when he illumines the sky at noon. In the opening hymn of the second Maṇḍala, Agni is identified with the all gods—Dyu, Indra, Viṣṇu, Bramā, Brahmaṇaspati, Varuṇa, Mitra, Aryaman, Tvaṣṭṛ, Rudra and Bhaga.

(viii) *His association with human beings*

Agni is more closely connected with human life than any other deity. The epithets *gṛhapati* and *damūnas* are frequently used for him. He dwells in every abode. He is the guest in human dwellings. He is the only deity who abides among mortals. He is the leader and protector of the clans. The epithet *viśpati,* lord of settlers, is mainly ascribed to him. He is the nearest kinsman of men. He is described as father, brother, mother and even son of his worshippers. He has all relations with men. He is prayed not to break the ancestral friendship.

(ix) *Agni at sacrifice*

Agni is brought in close relations with daily life of men. He takes the offerings of men to the gods, and brings gods to the sacrifice. He is called a messenger of gods and men. Agni is primarily a sacrificial deity. He is called *purohita, ṛtvij* and *hotā*. As a priest he encompasses all the sacrifices. He is honoured with oblations thrice a day. Milk, butter,

grain and cakes are offered to him. Ghee is his favourite food. He enjoys the offerings of Soma also.

(x) *Agni as the helper of his worshippers*

Agni is invoked to bring wealth, health, progeny and all sorts of happiness. He grants long life to the worshippers. He grants heroic childern to his worshippers. He brings the gods to him who offers holy gifts.

(xi) *Remover of sins*

Agni is also a remover of sins. Prayers are addressed to him to loose the bonds that bind the sinner. He is the preserver of pious men. He punishes sinful men who do not worship him.

(xii) *His greatness*

Agni is declared to be above all the gods. Even the lofty heaven cannot attain the greatness of Agni. Gods and men obey his commandments. None breaks his holy laws. He is the imperial lord of all mankind. He is the most youthful, excellent, splendid and much desired god. He is untouched by age. He stands at the head of the whole world. He is the guardian and lord of immortality which he confers on men.

(12) BRAHMAṆASPATI

Brahmaṇaspati is a unique deity of the Vedic pantheon. Eleven entire hymns are dedicated to him. He has been addressed by two names—Brahmaṇaspati and Bṛhaspati.

(i) *Anthropomorphism*

The anthropomorphism of his physical appearance is mentioned in the Ṛgveda. He is seven-mouthed and seven-rayed. He has a beautiful tongue. He is blue-backed and clear-voiced. He has a bow and arrows.

(ii) *His birth*

The birth of Bṛhaspati is referred to in the Ṛgveda. He was first born form the great light in the highest heaven. He is said to be the offspring of the two worlds. He is also said to have been generated by Tvaṣṭṛ. In a verse he is called as being born of Ṛta.

(iii) *His priestly nature*

Bṛhaspati is a priest god. His priestly character is expressed variously in the Ṛgveda. He rouses the gods by sacrifice. He is Brahman or a praying priest. Without him a sacrifice does not succeed. Through him gods get their share at sacrifice,

(iv) *As a lord of prayer*

As the name indicates, Brahmaṇaspati is the lord of prayers. He is described as the supreme king of the prayers, the most famous sage of the sages. He is the producer of prayers and the controller of hymns. Mounting on the car of rites he conquers the enemies of prayer. Thus, in later period he came to be called Vācaspati, lord of eloquence and wisdom.

(v) *His identification with Agni*

Bṛhaspati has frequently been identified with Agni. Like the latter the former is called the son of strength and of Aṅgirases. Like Agni, he has three abodes.

(v) *His association with Indra and myths associatsd to him*

In good many passages of the Ṛgveda, Bṛhaspati is associated with the myth of Indra's releasing of the cows. He is called ***vajrin***. In the conflict of Indra with the demons he rends the fences of Vala. He

fetches the cows of Vala out of the rocks. He dispels darkness and makes light visible. He vanquishes the enemies in battle. He is invoked in battles. Like Indra, he is styled as *maghavan*, bountiful.

(vi) *As a helper of the worshippers*

Bṛhaspati is kind towards men who worship him. He favours the man who offers prayers to gods, but torments the hater of the prayers. He protects pious men from all dangers and calamities, and blesses them with wealth and propsperity. He grants vital strength and uncommon fortune.

(vii) *His attributes*

Like other Vedic deities, Bṛhaspati enjoys a good many attribute. He is called *asura, pracetas, vicakṣaṇa*, and *gaṇapati*.

(viii) *Who is Brahmaṇaspati ?*

According to Max Müller, Wilson and Macdonell, Brahmaṇaspati or Bṛhaspati is an aspect of Agni, presiding over devotion. Roth thinks that this sacredotal god is a direct impersonification of the power of devotion. Kaegi and Oldenberg take him to be a priestly abstraction of Indra. Hillebrandt takes him to be the lord of plants and a personification of the moon. Zimmermann considers him to be the ruling deity of Brahman. According to him Bṛhaspati is a compromise between the Kṣatriya and the Brāhmaṇa ideals. The nature of this god appears to be a mixture of the martial element—smashing, fighting and conquering, and the priestly element which finds expression in power inherent in prayer and hymn.

(13) SOMA

Soma is regarded as a deity in the Ṛgveda. All the 114 hymns of the ninth Maṇḍala, besides six in other Maṇḍalas, are dedicated to him. He is also celebrated in portion of four or five other hymns. He is celebrated as a dual divinity with Indra, Agni, Pūṣan and Rudra. Soma is much less anthropomorphic deity than Indra or Varuṇa. Hence, very little is said of his human form or action.

(i) *Various imageries round Soma plant*

All the mythologies of Soma move round a concrete terrestrial plant and the intoxicating juice extracted therefrom. The Soma-plant is said to have come from heaven and have been brought by an eagle from there. As flowing from the pressing stone, Soma is compared to the wave of a stream. It is often spoken of as an ocean. The colour of the Soma is described as brown or ruddy, but most frequently as tawny. It is extracted with ten fingers which are figuratively called the ten maidens. The plant is pressed with stones. The two arms and the ten fingers yoke the stones; hence, the stones are said to be guided by ten reins. They are compared to horses.

(ii) *Admixture of Soma with milk*

The Soma-juice after being extracted from the Soma-plant is kept in a jar. It is mixed with milk or water. This admixture has figuratively been called a garment or shining robe. Admixture with ghee is also referred to in the Ṛgveda. The epithet *triprṣṭha*, 'three backed', peculiar to Soma refers to the three admixtures. The connection of Soma with water is expressed in various ways.

(iii) *Abode of Soma*

The abode of Soma is often mentioned. It has three abodes which it occupies when purified. In the Taittirīya Saṁhitā these three abodes are the three tubs used at the Soma-sacrifice. Bergaigne regards them purely mythological.

(iv) *A divine drink*

Soma is a divine drink which bestows immortality; hence, it is called *amṛta*. Gods drink it for immortality. Soma has a medicinal power. It heals wounds, restores eyesight and cures other diseases. It stimulates voice; hence, it is called lord of speech. Soma is described as thousand-eyed. Soma strengthens Indra for the fight with Vṛtra. It is the most favourite drink for Indra. Under the intoxication of Soma, Indra slays the dragons. Every great deed of Indra is performed with the help of Soma.

(v) *Origin of Soma*

Soma-plant grows on mount Mūjavat. Though it is a terrestrial plant, it is also celestial. It has been described frequently as the child of heaven. It is called the offspring of the sun. Parjanya is said to be its father.

(vi) *King of the herbs*

Soma is the most important of herbs. It is the king of herbs. It receives the epithet *vanaspati*, the lord of the woods. It is said to have generated all the plants.

(vii) *What is Soma ?*

In the post-Vedic literature Soma is a name of the moon containing ambrocia which, according to

the Brāhmaṇas, is the food of gods and manes. In the Atharvaveda Soma means moon. Relying on the passages in which the wedding of Soma with the sun-maiden Sūryā is mentioned, a large number of scholars holds that Soma is identical with moon. Soma in the bowls is said to appear like the moon in waters. Hillebrandt asserts that in the whole of the ninth book Soma is the moon. He also asserts that the moon-god as Soma is the creator and ruler of the world much more than the sun. According to Macdonell, Soma is personification of the terrestrial plant and juice.